ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΛΛΗ – ΜΑΡΙΑ ΜΠΑΛΤΑ

«Αστικά πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1944 – 1949: σύνθεση, οργάνωση, ιδεολογία, πολιτική»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 2021

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπουσα:

Μαχαιρά Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη:

Αθανάσιος Δ. Σφήκας, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Λήδα Παπαστεφανάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 435/07 – 10 – 2020

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Άννα Μαχαιρά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπουσα)

Λήδα Παπαστεφανάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αθανάσιος Δ. Σφήκας, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Νικόλαος Αναστασόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Δέσποινα Παπαδημητρίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου

Σωτήριος Ριζάς, Διευθυντής Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης : 26/2/2021 Βαθμός: «Λίαν Καλώς»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα (Ν.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).

Νέμεσις

Η Ιστορία

ούτε διαψεύδει ούτε δικαιώνει

αμετάκλητα

Αφήνει όλους τους λογαριασμούς

ανοιχτούς

γιατί τρέφεται με τις έριδες

των ανιστόρητων ανθρώπων

Γιάννης Πανούσης

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....9

Εν αρχή ην: Η εσωτερική πολιτική κατάσταση, 1935 – 1944 22

Ο Αστικός κόσμος κατά τη διάρκεια της δικτατορικής περιόδου.....29

Η δημιουργία και ισχυροποίηση του Κ.Κ.Ε. 33

Η οικονομική κατάσταση της προκατοχικής Ελλάδας.....36

Ο αστικός κόσμος κατά τη διάρκεια της Κατοχής 46

Η κρίση στο καθεστωτικό και στο Λαϊκό Κόμμα.....52

Αστικός κόσμος και Ε.Α.Μ......56

Η στάση της Μεγ. Βρετανίας στα ελληνικά πράγματα.....59

«Το μήλον της έριδος»: η διαχείριση της μεταπολεμικής εξουσίας 61

Κεφάλαιο Πρώτο: Ο αστικός κόσμος στο μεταπολεμικό σταυροδρόμι 1944 – 1945. 69

Συνέδριο Λιβάνου και αστικός κόσμος.....69

Κυβέρνηση (ούτε) εθνικής (ούτε) ενότητας.....77

Ο κόσμος των Φιλελευθέρων.....77

Το Ε.Α.Μ. μετά το Λίβανο.....78

Προετοιμασία για την απελευθέρωση.....82

Απελευθέρωση και υποβόσκουσες αντιθέσεις.....86

Η εικόνα της Απελευθέρωσης.....86

Ο χάρτης της πολιτικής σκηνής 89

Αφοπλισμός και αντιδράσεις 93

Η κρίση αποστράτευσης 98

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η υποθήκευση της δημοκρατίας **104**

Η ένοπλη σύγκρουση 104

Η πολιτική αντιπαράθεση 111

Η υπογραφή της συμφωνίας 122

Κεφάλαιο Τρίτο: Η εξέλιξη του αστικού κόσμου στην πορεία προς τις εκλογές 135

Ο αστικός κόσμος έως τη σύγκρουση του Δεκεμβρίου.....135

Γονατάς, Βενιζέλος και Φιλελεύθεροι: Σχέσεις αντίπαλες 136

Το Λαϊκό Κόμμα και ο δρόμος για την βασιλεία 141

Ισορροπία σε τεντωμένο σκοινί: κυβερνητικές διεργασίες μετά τη Δεκεμβριανή σύγκρουση.....145

Μια απόπειρα για κυβέρνηση συνεργασίας 153

Μετά την Βάρκιζα: Λευκή Τρομοκρατία 157

Μια «Φιλελεύθερη» κυβέρνηση.....169

Βενιζελικοί Φιλελεύθεροι 177

Λαϊκοί και Φιλελεύθεροι προ των εκλογικών πυλών.....181

Η αριστερά μετά τον Δεκέμβριο του 1944 186

Κεφάλαιο Τέταρτο: *Οι* ***εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946: συμμαχίες και αποχές***.....200

Ο πολιτικός κόσμος την επόμενη των εκλογών 212

Ο Τσαλδάρης στην ηγεσία των Λαϊκών 216

Το διακύβευμα του Δημοψηφίσματος και η χρονική του τοποθέτηση 218

Ο χώρος του «κέντρου» παραμονές του Δημοψηφίσματος.....224

Σκέψεις και δράσεις της αριστεράς, μετά τις εκλογές 227

Η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος.....231

Κεφάλαιο Πέμπτο:Ένα σχέδιο και μια Προσωρινή Κυβέρνηση 242

Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ.....242

Ανατροπή της κυβέρνησης των Λαϊκών – η πορεία προς τη συγκυβέρνηση.....258

« Άβυσσος άβυσσον επικαλείται!» η αριστερά μετά το Δόγμα Τρούμαν.....267

Ενδοκομματικές, ενδοκυβερνητικές διενέξεις και προτάσεις ειρήνευσης.....271

Κυβερνητική αστάθεια: η αρχή της συγκυβέρνησης.....280

«Η αποκατάστασις της ενότητος του Κόμματος των Φιλελευθέρων» και η ανυπαρξία κυβερνητικής ενότητας.....290

Η κρίση των βρετανικών στρατευμάτων και σχέδια επί χάρτου.....293

Αμερικανική βοήθεια: από τον Τρούμαν στον Μάρσαλ.....298

Η συγκυβέρνηση υπό το πρίσμα της αριστεράς.....299

Χριστούγεννα 1947: Δημιουργία της Π.Δ.Κ......304

***Κεφάλαιο Έκτο: Ασταθείς συνεργασίες*.....308**

Π.Δ.Κ. : Αντιδράσεις και προσδοκίες.....308

Σοβιετική Ένωση: Τροχοπέδη, αρωγός ή παρατηρητής;.....311

Κυβερνητική κρίση και συμμαχικές ανησυχίες.....314

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης: διεκδικήσεις και αστοχίες.....317

Φιλελεύθερες και Εξωκοινοβουλευτικές παρεμβάσεις.....321

Audiator et altera pars∗: Προτάσεις ειρήνης I.....324

Διάσπαση των συνασπισμού των Λαϊκών.....326

Audiator et altera pars: Προτάσεις ειρήνης II και στρατιωτικές επιχειρήσεις.....328

Ο επίπονος δρόμος προς την κυβερνητική σταθερότητα.....331

Audiator et altera pars: Προτάσεις ειρήνης III.....336

Προς μια ακόμη κυβερνητική παλινωδία.....344

«Πόλεμος, όχι υπομνήματα».....346

Οι παλινωδίες συνεχίζονται 348

Η κρίση ξεσπάει 351

Απαισιοδοξία.....360

***Κεφάλαιο Έβδομο: « Η Ελλάς δεν ημπορεί να ζήσει μόνη της»* 363**

Διεθνείς συγκυρίες και διεργασίες 363

Κυβερνητική Κρίση 371

Audiator et altera pars: Προτάσεις ειρήνης IV.....384

Στρατιωτική λήξη του εμφυλίου 393

***Συμπεράσματα: Causa latet, vis est notissima* 403**

***Παράρτημα**:*.....414

Μέλη Κυβερνητικών Σχηματισμών: 1944 – 1950 450

Αρτικόλεξα.....473

Βιβλιογραφία.....474

Εισαγωγή

I

Η δεκαετία του 1940 αποτελεί ίσως μια από τις πιο σύνθετες και πολύπλοκες δεκαετίες της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας. Συμπυκνώνει το σύνολο των τομών που σημειώθηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως το τέλος των εξελίξεων και κοινωνικών μεταβολών των αρχών του αιώνα και ως την απαρχή των τομών και των εξελίξεων που οριοθέτησαν και σηματοδότησαν την κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας τουλάχιστον ως το 1974. Έπρεπε όμως να περάσουν 40 χρόνια από τη λήξη της δεκαετίας και του εμφυλίου πολέμου που τη σημάδεψε για να γίνει αντικείμενο συστηματικής επιστημονικής μελέτης και έρευνας. Οι λόγοι που συντέλεσαν στην καθυστέρηση αυτή, δεν ήταν άλλοι από τη διαθεσιμότητα του αρχειακού υλικού αλλά και μια εύλογη απομάκρυνση από τα γεγονότα της δεκαετίας, τα οποία είχαν εδραιώσει τομές που βρίσκονταν στην άμεση πολιτική επικαιρότητα μέχρι τη μεταπολίτευση.

Το πρώτο επιστημονικό συνέδριο σχετικής θεματολογίας που οργανώθηκε στον ελλαδικό χώρο το 1989 περιορίστηκε στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου, την Κατοχή και την οργάνωση Αντίστασης.[1] Οι θεματικές του συνεδρίου είχαν ως χρονικό όριο τη λήξη της κατοχής καθώς θεωρήθηκε εξαιρετικά πρώιμη η ενασχόληση με ζητήματα όπως τα Δεκεμβριανά και ο εμφύλιος.[2] Έκτοτε έχουν ακολουθήσει πληθώρα δημοσιεύσεων, πρακτικά συνεδρίων, μονογραφιών, συλλογικών τομών κ.ο.κ. που αναφέρονται σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας. Σαφώς όμως κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι δεν υπάρχουν ακόμη ανεξερεύνητοι τομείς· αντιθέτως, η ιστοριογραφία της περιόδου επιδέχεται προσθήκες, αναθεωρήσεις και νέες ερμηνείες.

Η διατριβή εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής ιστορίας – ενός πεδίου που παρά τις ανακατατάξεις των τελευταίων δεκαετιών στην ιστοριογραφία εξακολουθεί να έχει σημαντική θέση στην ιστοριογραφική παραγωγή, προσελκύοντας μάλιστα και ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον.

---

[1] Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936 – 44. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989.

[2] Όπως αναφέρει ο Χ. Φλάισερ στην εισαγωγή του συλλογικού τόμου *Η Ελλάδα 36 – 49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες,* σε επιμέλεια του ιδίου: «Στην παρότρυνσή μου να συμπεριλάβουμε και την τρίτη περίοδο της ανωμαλίας, αυτήν του εμφύλιου σπαραγμού, εισέπραξα ένα ξερό «Μην βιάζεσαι». Ανάλογα, κατά την έναρξη του Συνεδρίου, ο Σβορώνος εξέφρασε και δημοσίως την άποψη ότι, ως προς την περίοδο 1936 – 1944, ήταν πλέον «ώριμες οι ψυχολογικές συνθήκες, και το επιστημονικό υλικό αρκετά ικανοποιητικό, ώστε να επιτρέπουν την ανάπτυξη μιας προβληματικής με κάποια επιστημονική αποστασιοποίηση». Αντιθέτως, για να τολμήσουμε σε ελληνικό έδαφος μια τέτοια δημόσια αντιπαράθεση και για την επακόλουθη περίοδο του Εμφυλίου (και των συνεπειών του μέχρι το 1974 τουλάχιστον!) συνηγορούσε στο «να περιμένουμε ευθετότερους καιρούς» – προσθέτοντας όμως πια τον περιορισμό «ίσως»! Έστω και αργά λοιπόν ο ίδιος είχε κάποιες αμφιβολίες για την ορθότητα της αρχικής απόφασης – για την οποία ο γράφων, έστω απρόθυμα, είχε ήδη πεισθεί», σελ. 12. Βλ. και *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, «Αντί προλόγου» του Νίκου Σβορώνου, σελ. ix.

Κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970 στις Πανεπιστημιουπόλεις των Η.Π.Α., της Βρετανίας και της υπόλοιπης Ευρώπης, η άνοδος της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας απειλούσε να περιθωριοποιήσει την πολιτική ιστορία καθώς η ενασχόληση με τις αιτίες και την ανάλυση εκτόπιζε το συμβατικό ενδιαφέρον για την αφήγηση και το χρονικό, ενώ αρκετοί συντηρητικοί μελετητές ένιωσαν απέχθεια ή/και τρόμο έναντι του ισχυρισμού ότι η ιστορία μπορούσε να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε το παρόν και να αλλάξουμε το μέλλον. Ο G.R. Elton[3] το 1967, δημοσίευσε το βιβλίο του «*The Practice of History*» (Sydney, University Press) ως διαμαρτυρία στις μόδες της δεκαετίας του '60 και τη μανία με την κοινωνιολογία και την κοινωνική ιστορία, ζητώντας να επιβεβαιώσει την πρωτοκαθεδρία της πολιτικής ιστορίας και της αφήγησης αλλά και να υπερασπιστεί την άποψη ότι η ιστορία δεν μας βοηθά να κατανοήσουμε το παρόν και να αλλάξουμε το μέλλον. Μετά από την πρόσκαιρη κρίση των δυο δεκαετιών, η πολιτική ιστορία οριοθετήθηκε εκ νέου, επανακαθιερώθηκε και αναζωογονήθηκε όχι ως ένας ανώτερος κλάδος της ιστοριογραφίας όπως ισχυριζόταν ο Elton, αλλά αφού διεύρυνε το φάσμα των ενδιαφερόντων της περικλείοντας πολλές από τις πρόσφατες αλλαγές σε όμορους επιστημονικούς κλάδους.[4] Η πολιτική ιστορία δεν έχει απλώς επιβιώσει από τις πρόσφατες θεωρητικές ζυμώσεις στο πλαίσιο του επαγγέλματος του ιστορικού, αλλά έχει επωφεληθεί από αυτές. Οι θεωρητικές τάσεις των τελευταίων ετών, έχουν φέρει τα αντιμαχόμενα μέρη προ των πυλών. Οι «νέοι» πολιτικοί ιστορικοί, είτε προήλθαν εξαιτίας της απογοήτευσής τους από τις μαρξιστικές ερμηνείες είτε της διανόησης του φεμινισμού έχουν την τάση να επικεντρώνονται σε δυο κυρίαρχα ζητήματα, στην φύση του πολιτικού συστήματος ως έκφραση της σχέσης εξουσίας και στον πολιτικό πολιτισμό και τις πολιτικές ιδέες.[5]

Στην εγχώρια ιστοριογραφία, η αναθεωρητική τάση εμφανίστηκε στο λυκόφως της νέας χιλιετίας, τη στιγμή που στην υπόλοιπη Ευρώπη και την Αμερική το ζήτημα είχε ήδη συζητηθεί και αφού προκάλεσε μια σειρά αντιπαραθέσεων και διαφωνιών εν τέλει αφομιώθηκε από την ιστορική παραγωγή, μακριά από δογματισμούς και φανατικές απόψεις που απέκλειαν τη μια ή την άλλη μορφή ιστοριογραφίας. Κύριο πεδίο διαμάχης μεταξύ των εκπροσώπων του Νέου Κύματος – όπως αυτοπροσδιορίζονται – και των λοιπών ιστορικών, αποτέλεσε ο Εμφύλιος Πόλεμος. Οι πολιτικές και διεθνείς προσεγγίσεις του εμφυλίου αντιμετωπίστηκαν σκωπτικά και με δυσπιστία, καθώς οι μελετητές του εμφυλίου «είχαν την τάση να θεωρούν τον εμφύλιο πόλεμο ζήτημα πολιτικής στρατηγικής και πολιτικής που χαρασσόταν σε συσκέψεις υπουργικών συμβουλίων και κεντρικών επιτροπών».[6] Σαφώς και ο χώρος δεν είναι ο πλέον αρμόζων για την άσκηση κριτικής επί του έργου των εκπροσώπων του Νέου Κύματος, αλλά αποτελεί μια άριστη αφορμή για τη συζήτηση του *Τι είναι πολιτική ιστορία σήμερα*.

---

[3] Ο Elton είναι Βρετανός ιστορικός, γερμανικής καταγωγής, πολιτικής & συνταγματικής ιστορίας, ειδικός επί της εποχής των Τυδώρ. Φανατικός πολέμιος του μεταμοντερνισμού στην ιστορία και υπέρμαχος της παραδοσιακής ιστοριογραφίας.
[4] David Cannadine, *Τι είναι ιστορία σήμερα;* , Εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2007, σελ. 11 – 12, 14.
[5] Susan Pedersen, «Τι είναι Πολιτική Ιστορία σήμερα;», Στο: David Cannadine (επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα*; εκδ. νήσος, Αθήνα, 2007, σελ. 87 – 89.
[6] Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο – Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1960*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, σελ. 16.

Ο Carr διατύπωσε στα 1960 το ερώτημα *Τι είναι ιστορία* και κατ' επέκταση ποιος είναι ο ρόλος του ιστορικού και αναφερόταν κατά κύριο λόγο στην πολιτική – διπλωματική ιστορία. Η άνοδος της κοινωνικής και της οικονομικής ιστορίας κατά τις δεκαετίες 1960 – 1970 και η δημιουργία πολλών επιμέρους κλάδων εν συνεχεία (θρησκευτική ιστορία, πολιτισμική, διανοητική, κλπ.) έφεραν εκ νέου το ερώτημα στο προσκήνιο. Τι είναι λοιπόν πολιτική ιστορία σήμερα; Η απάντηση σαφέστατα και δεν μπορεί να δοθεί μέσα σε λίγες γραμμές αλλά μπορεί να επιχειρηθεί μια προσέγγιση. Παρότι έχει περάσει ένας και πλέον αιώνας από τότε που τη διατύπωσε, η άποψη του John Emerich Edward Dalberg Acton παραμένει και σήμερα επίκαιρη:[7]

> *Οριστική ιστορία δεν μπορούμε να έχουμε στη γενιά μας· μπορούμε όμως να απαλλαγούμε από τη συμβατική ιστορία, δείχνοντας παράλληλα το σημείο όπου βρισκόμαστε στην πορεία από τη μια μορφή ιστορίας στην άλλη, καθώς σήμερα υπάρχει πρόσβαση σε κάθε απαραίτητη πληροφορία και όλα τα προβλήματα επιδέχονται λύση.*[8]

Είναι δεδομένο ότι άμεσα ή μακροπρόθεσμα, το έργο του ιστορικού θα ξεπεραστεί είτε εξαιτίας νέων δεδομένων που θα προκύψουν είτε εξαιτίας νέων αναγνώσεων παλαιότερων τεκμηρίων. Άλλωστε, δεν υπάρχει ιστορικό γεγονός στο οποίο να μην εμφιλοχωρεί το στοιχείο της ερμηνείας, της διαφορετικής οπτικής γωνίας που μεταβάλει την αφήγηση, της υποκειμενικότητας του ιστορικού.[9] Το χρέος όμως του ιστορικού δεν σταματάει μόνο στην αναθεώρηση παλαιότερων ερμηνευτικών σχημάτων, όπως έχει υποστηριχθεί από τους εκπροσώπους του «νέου κύματος» της ελληνικής ιστοριογραφίας, αφού χωρίς τους προηγούμενους δεν υπάρχουν επόμενοι.[10]

Η πολιτική ιστορία ερευνά τα γεγονότα και τις αιτίες τους και μέσω αυτών προχωρά στην ερμηνεία και την εξαγωγή συμπερασμάτων.[11] Όπως το έθεσε ο σερ Τζον Σήλεϋ, καθηγητής στη Βασιλική Έδρα της Νεότερης Ιστορίας στο Κέμπριτζ στα τέλη του 19ου αιώνα, «η ιστορία είναι η πολιτική του παρελθόντος και η πολιτική είναι η ιστορία του παρόντος». Συνχνά υπάρχει ταύτιση της πολιτικής ιστορίας με τη διερεύνηση της υψηλής πολιτικής.[12] Ως ιστορικό γεγονός, με μια πρώτη ανάγνωση, μπορεί να θεωρηθεί κάτι που συνέβη σε ιστορικό χρόνο και μπορεί να επαληθευτεί από τα στοιχεία που άφησε πίσω του. Το κατά πόσον ο ιστορικός έχει διενεργήσει όντως την επαλήθευση είναι άσχετο με την πραγματολογική υπόσταση του γεγονότος, υπάρχει εντελώς ανεξάρτητα από τον

---

[7] Βρετανός ιστορικός του 19ου αιώνα.

[8] John Emerich Edward Dalberg Acton, *The Cambridge Modern History: It's origin, authorship and production,* Cambridge at the University Press, 1907, σελ. 10 – 12.

[9] E.H. Carr, *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2015, σελ. 28.

[10] Στάθης Ν. Καλύβας – Ν. Μαραντζίδης, «Νέες τάσεις στη μελέτη του εμφυλίου πολέμου», *Τα Νέα/Βιβλιοδρόμιο* 20 – 21/3/2004 & Θαν. Δ. Σφήκας, «'Κακή τη μοίρα': Ερμηνευτικά σχήματα του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου μεταξύ ακαδημαϊκής και δημόσιας ιστορίας», στο: (του ιδίου) *Η 'θάλασσα' και το 'νησάκι': Μελετήματα για την διεθνή και ελληνική ιστορία, 1917 – 1955*, εκδ. βιβλιόαραμα, Αθήνα, 2020, σελ. 123.

[11] E.H. Carr, *ό.π.,* σελ. 56. Η μελέτη των γεγονότων δεν αποτελεί αντικείμενο μόνο της πολιτικής ιστορίας, αλλά στα πλαίσια της συγκεκριμένης μελέτης είναι αυτή που μας ενδιαφέρει κατ' αρχήν.

[12] Richard J. Evans, *Για την υπεράσπιση της ιστορίας*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2009, σελ. 185.

ιστορικό. Η θεωρία άλλωστε και η ερμηνεία υπεισέρχονται όταν τα γεγονότα μετατρέπονται σε τεκμήρια, όταν δηλαδή χρησιμοποιούνται για την υποστήριξη ενός επιχειρήματος. Τα γεγονότα δηλαδή προηγούνται της ερμηνείας και η ερμηνεία του τεκμηρίου.[13]

Ο σύγχρονος ιστορικός συνδιαλέγεται με όλους τους κλάδους της ιστορίας, ανεξαρτήτως από την προσέγγιση που επιλέγει. Μια ιστορία πολιτικών κομμάτων δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να είναι αποκομμένη από την κοινωνική, οικονομική, θεσμική και διανοητική ιστορία και ο ερευνητής δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια εσωστρεφή ανάλυση, παραγνωρίζοντας το θεσμικό πλαίσιο ή το διανοητικό περιβάλλον της εποχής ή τις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές που έλαβαν χώρα στην υπό μελέτη περίοδο.[14] Ασφαλώς η έντονη κριτική που δέχτηκε τις πρόσφατες δεκαετίες η πολιτική ιστορία, τόσο στην εγχώρια ακαδημαϊκή αρένα όσο και διεθνώς, της έδωσαν μεγάλο περιθώριο αναστοχασμού και βελτίωσης. Αν και η ουσία της παρέμεινε αμετάβλητη, δηλαδή η μελέτη της δημόσιας δράσης του ανθρώπου στο πλαίσιο της κοινωνίας – ο ιστορικός δεν αρκείται στην καταγραφή και περιγραφή αλλά επιθυμεί την ερμηνεία της. Αυτή ασφαλώς απαιτεί και προϋποθέτει ταυτόχρονα την ανάλυση των νόμων και του συντάγματος αλλά και την κατανόηση κοινωνικών και οικονομικών φαινομένων, στοιχείων συμπεριφοράς και μια δομημένη ανάλυση των στρατηγικών δράσης αναφορικά με την εξουσία και τα συγκεκριμένα συμφέροντα που υπηρετεί ή στα οποία αντιπαρατίθεται.[15]

Τα κύρια ερωτήματα που καλείται να απαντήσει ο ιστορικός είναι Ποιος; Πού; Πότε; τα οποία αφορούν τα γεγονότα και Γιατί; που αφορά την ερμηνεία τους. Ο βασικότερος κίνδυνος αναχρονισμού κρύβεται όχι στις διαφορές των πολιτικών θεμάτων και κινήτρων άλλων εποχών αλλά στις ομοιότητες που μπορεί να παρουσιάσουν με το σήμερα.[16] Οι ιστορικοί ενδιαφέρονται όμως και για τις συνέπειες εξίσου με τις αιτίες των γεγονότων και των διαδικασιών, ενώ συχνά οι πρώτες αποβαίνουν σαφώς σημαντικότερες. Συνεπώς, το «γιατί» δεν είναι το μοναδικό ερώτημα που οφείλει να διατυπώσει ο ιστορικός ούτε η ιστορία είναι μόνο εξήγηση.[17]

Με λίγα λόγια, η πολιτική ιστορία δεν είναι μια στείρα καταγραφή γεγονότων ούτε ο ιστορικός είναι φετιχιστής των πηγών αλλά συνδιαλέγεται με διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής. Οι θεωρητικές ζυμώσεις των τελευταίων ετών, έχουν ωφελήσει την πολιτική ιστορία κι έχουν θέσει νέες βάσεις στη μελέτη της, νέες οπτικές στα ερμηνευτικά σχήματα που ακολουθούνται.[18] Στα ελληνικά δεδομένα, η αναβίωση της συντηρητικής ιστοριογραφίας εν τέλει είχε ως όφελος την

[13] Richard J. Evans*, ό.π.*, σελ. 99 – 100.
[14] Ηλ. Νικολακόπουλος, «Ιστοριογραφία των ελληνικών πολιτικών κομμάτων και ερευνητικές προοπτικές», στο: *Αρχειοτάξιο*, τ. 5, Α.Σ.Κ.Ι, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, Μάιος 2003, σελ. 176.
[15] G. R. Elton, What is political History? By Kathleen Burk, published in *History Today* Vol. 35, Issue 1, January 1985, in: http://www.historytoday.com /Kathleen-burk/what-political-history
[16] J. P. Wiseman, *ό.π.*
[17] Richard J. Evans, *ό.π.,* σελ. 159.
[18] Susan Pedersen, «Τι είναι πολιτική ιστορία σήμερα;», στο: David Cannadine (επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα;* Εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2007, σελ. 87 – 8.

ανάδειξη του αδιεξόδου κάθε προσπάθειας να τεθούν υπό κανονιστικά όρια συγκεκριμένα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά σχήματα.[19]

ΙΙ

Η παρούσα διατριβή φιλοδοξεί να θέσει ερωτήματα και να δώσει απαντήσεις στο ιστορικό υλικό που σχετίζεται με τη δράση και την οργάνωση των αστικών πολιτικών κομμάτων, από την Απελευθέρωση μέχρι και τη λήξη του εμφυλίου. Στο επίκεντρό της βρίσκεται όχι η μελέτη των γεγονότων του εμφυλίου – τα οποία άλλωστε έχουν αναλυθεί κατά το παρελθόν από εξαίρετους ιστορικούς και ερευνητές – αλλά η πορεία των αστικών κομμάτων, ο ρόλος των πολιτικών προσώπων στις εξελίξεις, η διερεύνηση της ταυτότητας, της στρατηγικής και των τακτικών του κάθε κόμματος, πλην του Κ.Κ.Ε. Στοχεύει στην ανάδειξη των ποικίλλων διαφοροποιήσεων στην πολιτική που ασκήθηκε, όχι μόνο μεταξύ των δυο κυρίαρχων κομμάτων της εποχής (Κόμμα Φιλελευθέρων και Λαϊκό Κόμμα) αλλά και εντός του ίδιου κομματικού σχηματισμού.

Η μελέτη της ταύτισης ή μη, των εννοιών του πολιτικού κόμματος και της παράταξης παρουσιάζει ενδιαφέρον. Η παράταξη μπορεί να καλύπτεται στο σύνολό της από περισσότερα του ενός κόμματος, τα όριά της είναι σαφή και συγκεκριμένα και εκτείνονται στην πολιτική, την οικονομία, την κοινωνία και τη γεωγραφία, είναι εμποτισμένη από ορισμένη ιδεολογία και νοοτροπία, ενδεχομένως διαθέτει ρίζες στην ιστορία. Σε αντιδιαστολή με το κόμμα, η παράταξη δεν διαθέτει οργάνωση και δομή παρά μόνο κοινωνική βάση. Ένα κόμμα στον δημόσιο λόγο του μπορεί συχνά να εμφανίζεται ως φορέας της παράταξης αλλά αυτό αποτελεί συνήθως αξίωση ή/και προσπάθεια προσέλκυσης ψηφοφόρων, παρά απεικόνιση της πραγματικότητας.[20]

Στην περίπτωση του ελληνικού κομματικού συστήματος, οι παραταξιακές διαφοροποιήσεις παγιώθηκαν δια μέσου των δυο εμφυλίων συγκρούσεων του 20ου αιώνα, δηλαδή του Εθνικού Διχασμού και του Εμφυλίου Πολέμου, ο οποίος υπό συγκεκριμένο πρίσμα θα μπορούσε να θεωρηθεί μια μορφή ταξικής σύγκρουσης.[21] Σε κάθε περίπτωση, στις συγκρούσεις αυτές οφείλονται οι τομές που εδραίωσαν το τριπαραταξιακό σύστημα κομμάτων: Δεξιά – Κέντρο – Αριστερά. Η ορολογία που οριοθετούσε την έννοια της κάθε παράταξης, παρέμεινε ιστορικά αμετάβλητη, παρά τις ανακατατάξεις σε κομματικό επίπεδο, τις προγραμματικές αλλαγές, τις πελατειακές εξαρτήσεις και τις προσωπικές μετατοπίσεις. Αξιοσημείωτο όμως παραμένει το γεγονός ότι η μορφή του

[19] Th. D. Sfikas – Anna Mahera, "Does the Iliad need an Agamemnon version? History, politics and the Greek 1940s", in: *Historein*, vol.11, 2011, σελ. 89.
[20] Σωτ. Ριζάς, *Παρατάξεις και κόμματα στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Βασική Ιστορική Βιβλιοθήκη 2, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2016, σελ. 9 – 10.
[21] Αν και για να υποστηριχθεί μια τέτοια άποψη, χρειάζεται να γίνει μια σειρά μελετών, περιλαμβανομένης της μελέτης επάνω στη στελέχωση τόσο των τάξεων των ανταρτών αλλά και των κατεχόντων κυβερνητικές θέσεις.

κοινοβουλευτικού συστήματος διατηρήθηκε ακόμη και κατά τη διάρκεια των δυο εμφυλίων συγκρούσεων, παρά την κατάργηση σχεδόν όλων των βασικών κανόνων που συνόδευαν τη λειτουργία του.[22] Και στις δυο συγκρούσεις αντιμάχονταν τα παλαιά κόμματα με νέους κομματικούς σχηματισμούς ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Κόμματος Φιλελευθέρων, το οποίο βρέθηκε και στις δυο θέσεις: στον Εθνικό Διχασμό κόμιζε τις νέες ιδέες για να βρεθεί μια τριακονταετία αργότερα, να αποτελεί τμήμα ενός παγιωμένου δικομματικού συστήματος, φορέας των παλιών ιδέων ενώ ταυτόχρονα προσπαθούσε να βρει τον δικό του χώρο, πιεσμένο εκατέρωθεν από τις δυνάμεις της Δεξιάς και της Αριστεράς.

Γιατί όμως αναφερόμαστε σε αστικά κόμματα και ποια θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως μη αστικά; Απαρχή των αστικών κομμάτων στην Ελλάδα θεωρείται η δημιουργία του Κόμματος των Φιλελευθέρων, το οποίο αντιπροσώπευσε τη νέα, αναδυόμενη επιχειρηματική, αστική τάξη, τους εμπόρους, εφοπλιστές, ανεξάρτητους και μικρούς τραπεζίτες και κυρίως τους «ανερχόμενους βιομηχάνους» μαζί με τους μηχανικούς και το τεχνικό επιτελείο τους. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, ο οποίος αναγνώριζε την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων, ανισοτήτων και συγκρούσεων, χαρακτήριζε το κόμμα του ως «γενικό», δηλαδή συγκροτημένο από «πλείστας τάξεις συνδεομένας εις κάποιαν γενική κατεύθυνσιν». Από την άλλη μεριά, ο αντιβενιζελισμός – εκφρασμένος κατά κύριο λόγο από το Λαϊκό Κόμμα – εξέφραζε τις οικονομικά αδιαφοροποίητες άρχουσες τάξεις του 19ου αιώνα, μαζί με τα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα της πόλης και της επαρχίας.[23] Αν λοιπόν βάσει αντιπροσώπευσης είμαστε σε θέση να ορίσουμε το Κόμμα Φιλελευθέρων, το Λαϊκό Κόμμα και τα όμορά τους κόμματα ως αστικά, τα μη – αστικά κόμματα είναι όσα ανήκουν στον χώρο του σοσιαλισμού και της αριστεράς. Η άνοδός τους ανταποκρίνεται στην ανάδυση της εργατικής τάξης στο διεθνές και εθνικό προσκήνιο με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τις κοινωνικές διεκδικήσεις αλλά και στους πολιτικούς όρους που δημιούργησε η ίδρυση της Ε.Σ.Σ.Δ. και η συγκρότηση της Κομμουνιστικής Διεθνούς.[24] Αυτό δεν σημαίνει ασφαλώς πως το σύνολο της εργατικής τάξης η οποία ως τότε εκφραζόταν κυρίως μέσα από τον βενιζελισμό, μετακινήθηκε προς την αριστερά και τον σοσιαλισμό.[25] Η παρουσία άλλωστε της αριστεράς κατά τον Μεσοπόλεμο, περίοδο κατά την οποία τα δυο κόμματα ακμάζουν και αποκρυσταλλώνουν την ιδεολογική τους ταυτότητα ήταν ισχνή και ενίσχυσε τον δικομματισμό.[26]

Κι αν ο Εθνικός Διχασμός και η ακόλουθη εδαφική ολοκλήρωση ήταν οι δυο καθοριστικοί παράγοντες συγκρότησης πολιτικών παρατάξεων, απόρροια των οποίων ήταν ο δικομματισμός του

[22] Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946 – 1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001, σελ. 11 & 18.
[23]Γ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909 – 1940*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1982, σελ. 61 – 63 &του ιδίου 1915 – Ο Εθνικός Διχασμός, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2016, σελ. 236 & 264.
[24] Ασφαλώς η άνοδος εν γένει της αριστεράς στην Ευρώπη αλλά και την Ελλάδα, είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, όπως οι διεθνείς εξελίξεις, η Οκτωβριανή Επανάσταση, η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, κλπ., οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν σε μια τόσο σύντομη αναφορά.
[25] Γ. Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σελ. 66 – 7.
[26] Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική…ό.π.*, σελ. 27.

Μεσοπολέμου, η επόμενη εμφύλια σύγκρουση ήταν υπεύθυνη για τη δημιουργία του Κεντρώου Χώρου. Αν και σε μεταγενέστερους χρόνους, κάποιοι μεμονωμένοι πολιτικοί όπως λ.χ. ο Γεώργιος Καφαντάρης έχουν θεωρηθεί εκπρόσωποι του Κέντρου, επί της ουσίας ο όρος ήταν άγνωστος κατά τον Μεσοπόλεμο. Απαρχή της δημιουργίας του ήταν τα Δεκεμβριανά, που ακολούθησαν την Απελευθέρωση. Ιδεολογικά ταυτίζεται με την ίση απόσταση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς και ως κύριος εκφραστής της αναδείχθηκε το Κόμμα Φιλελευθέρων, αν και οι αποστάσεις που προσπάθησε να τηρήσει εκατέρωθεν δεν ήταν πάντα ίσες ή διακριτές. Σύνορο με τη Δεξιά – εκπρόσωπος της οποίας ήταν το Λαϊκό Κόμμα – αποτέλεσε ο θεσμός της βασιλείας, αν και κατά τη διάρκεια των επόμενων ετών αρκετοί εκπρόσωποι του χώρου των Φιλελευθέρων θα επιδοθούν σε ανοιχτό φλερτ με το Στέμμα. Ο διαχωρισμός με την Αριστερά ήταν δυσκολότερος, αν και αρχικά χρησιμοποιήθηκαν έντονα οι προηγηθείσες εμφύλιες συγκρούσεις.[27] Ο εμφύλιος πόλεμος δημιούργησε νέες συνθήκες συνδιαλλαγής των κομμάτων με την κοινωνία και παρά τις έντονες προσπάθειες των εκπροσώπων του Κέντρου κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων να διατηρήσουν διακριτές αποστάσεις και να εφαρμόσουν ηπιότερη πολιτική έναντι της αριστεράς, στην πολιτική σκηνή μετά το πέρας του πολέμου το Κέντρο αποδυναμώθηκε.

Εκτός από το Κόμμα Φιλελευθέρων και το Λαϊκό Κόμμα, στην παρούσα διατριβή εξετάζεται ο ρόλος που διαδραμάτισαν στην πολιτική ζωή και τις εξελίξεις το Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων, που ίδρυσε ο Σοφοκλής Βενιζέλος, το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων του Στυλιανού Γονατά – το οποίο παρότι προέκυψε από διασπαστική κίνηση εντός των Φιλελευθέρων εντάχθηκε στον χώρο της λεγόμενης εθνικοφροσύνης, το Εθνικό Κόμμα Ελλάδας, ιδρυτής του οποίου ήταν ο πρώην αρχηγός του Ε.Δ.Ε.Σ. Ναπολέων Ζέρβας και φυσικά – αν και κυρίως όσον αφορά τη δυναμική του έναντι των υπολοίπων κομμάτων κι όχι ως αυτόνομο πολιτικό σχηματισμό, το Κ.Κ.Ε. και ο συνασπισμός των κομμάτων του Ε.Α.Μ.

Αν και όπως ήδη αναφέρθηκε, το αντικείμενο της συγκεκριμένης μελέτης δεν είναι μια ακόμη ανάλυση και περιγραφή των γεγονότων του εμφυλίου, είναι σημαντική η περιοδολόγηση του υπό εξέταση χρονικού διαστήματος, κάτι που καθίσταται απαραίτητο δεδομένης μιας τάσης των τελευταίων ετών η οποία ενοποιεί τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα κατά την Κατοχή με τις μετέπειτα εμφύλιες συρράξεις, επιθυμώντας να δώσει απαντήσεις υπό το πρίσμα της «κόκκινης βίας» και εν πολλοίς απορρίπτοντας ακόμη και τη μεταπολεμική «θεωρία των τριών γύρων», η οποία τουλάχιστον ξεχώριζε την κατοχική περίοδο και τον εμφύλιο.[28] Η τοποθέτηση αυτή, η οποία ανήκει στη σχολή του «Νέου Κύματος», επιθυμεί να εξαγάγει γενικευμένα συμπεράσματα βασιζόμενη σε δεδομένα που αντλούνται από τοπικές μελέτες, και συγκεκριμένα από την Αργολίδα. Η έρευνα επικεντρώνεται στην Αργολίδα αλλά επιχειρεί να αντλήσει γενικότερα συμπεράσματα, χωρίς να

[27] Ηλ. Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σελ. 34 – 5.
[28] Στάθης Ν. Καλύβας, Νίκος Μαραντζίδης, *Εμφύλια πάθη – 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2015, σελ. 47 – 50.

καθίσταται όμως σαφές το πώς επιτυγχάνεται κάτι τέτοιο. Η «κόκκινη βία» λειτουργεί ως ολοκληρωμένο, κλειστό και αυτοαναφορικό σύστημα, το οποίο δεν είναι ανοιχτό σε ερωτήματα ακριβώς επειδή θεωρητικά δεν περιέχει καμία αμφίθυμη πρόταση, ο αριθμός αυτών που σφαγιάστηκαν από τους κομμουνιστές στην Ελλάδα και τον κόσμο είναι το μοναδικό εμπειρικό δεδομένο στην ιστορία που μιλάει από μόνο του.[29]

Σχηματικά, και σε μεταγενέστερους χρόνους, η έναρξη του εμφυλίου τοποθετήθηκε την παραμονή της διεξαγωγής των εκλογών του Μαρτίου του 1946, όταν μια ένοπλη ομάδα επιτέθηκε στο Αστυνομικό Τμήμα Λιτόχωρου. Δεδομένου όμως ότι για να υπάρξει εμφύλιος πόλεμος πρέπει να το έχουν αποφασίσει και οι δυο αντιμαχόμενες πλευρές, ολοκληρωτική σύρραξη δεν έχουμε παρά μετά τις αποφάσεις της 3ης Ολομέλειας του Κ.Κ.Ε., τον Σεπτέμβριο του 1947, όπου αποφασίστηκε η μεταφορά του κέντρου βάρους στον ένοπλο αγώνα – χωρίς παράλληλα να παραιτηθεί το κόμμα από τις προσπάθειες ειρήνευσης. Η προσέγγιση αυτή, δεν αναιρεί τις έντονες συγκρούσεις του προηγούμενου διαστήματος, αλλά υπογραμμίζει την διαφορά στις προτεραιότητες εκ μέρους της αριστεράς και την προτεραιότητα στον ένοπλο αγώνα. Σε κάθε περίπτωση όμως, η έναρξη του εμφυλίου πολέμου δεν τοποθετείται πριν την λήξη του παγκοσμίου πολέμου, παρά τις αναθεωρητικές τάσεις που επιθυμούν τη συσχέτιση των ενόπλων συγκρούσεων κατά τη διάρκεια της κατοχής με τη μετέπειτα εμφύλια σύρραξη.[30]

Επίσης, η χρονική τοποθέτηση της λήξης του εμφυλίου επιδέχεται συζήτησης. Αδιαμφισβήτητα, το στρατιωτικό σκέλος του πολέμου έλαβε τέλος τη νύχτα της 29ης Αυγούστου, όταν ο κυβερνητικός στρατός εξαπέλυσε την τελευταία επίθεση στον Δ.Σ.Ε., τα μέλη του οποίου είτε κατέφυγαν σε γειτονικές χώρες, είτε πιάστηκαν αιχμάλωτοι και ακολούθησαν τον δρόμο της εξορίας. Όσον αφορά όμως τα αστικά κόμματα, η λήξη του πολέμου οριοθετείται με τις εκλογές του 1950 – αν λάβουμε ως δεδομένο ότι για τα κόμματα οι εκλογές αποτελούν πάντοτε ορόσημα και μια περίοδο ανοιχτής συνομιλίας με την κοινωνία, κατά την οποία καταγράφονται όλες οι ζυμώσεις που έχουν προηγηθεί.

Αν και έχουν υπάρξει αρκετές προγενέστερες περιοδολογήσεις[31] της περιόδου 1944 – 1949, θα μπορούσε να επιχειρηθεί μια εκ νέου περιοδολόγηση, όχι ως απάντηση ή προσπάθεια αντικατάστασης των ήδη υπαρχόντων, αλλά ως άξονας της παρούσας μελέτη. Ο χωρισμός σε υποπεριόδους επιχειρείται βάσει των εξελίξεων στη χώρα αλλά και των αλλαγών που συντελούνται

[29] Th. D. Sfikas – Anna Mahera, "Does the Iliad…", *ό.π.,* σελ. 88.
[30] Στάθης Ν. Καλύβας – Νίκος Μαραντζίδης, *ό.π.,* σελ. 211.
[31] Βλ. σχετ. Θαν. Δ. Σφήκας, «Το περίγραμμα του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο: *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε., 1945 – 1949*, εκδ. φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 15 κ.έ. & του ιδίου, *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα, Ο Ιμπεριαλισμός της «μη επέμβασης»*, εκδ. φιλίστωρ, Αθήνα, 1997 Μιχ. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα, Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, εκδ. βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006 & Ν, Μαραντζίδης – Στ. Καλύβας, «Αντίσταση, Κατοχή, Εμφύλιος: Περιοδολόγηση», στο: Μιχ. Κατσιγεράς (επιμ.) *Εμείς οι Έλληνες γ' τόμος Πολεμική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας – Από την απελευθέρωση στον Ψυχρό Πόλεμο και την Κύπρο*, εκδ. ΣΚΑΙ, Αθήνα, 2008

στο εσωτερικό των αστικών κομμάτων. Για την καλύτερη κατανόηση και σχηματοποίηση των πράξεων και της απουσίας αυτών εκ μέρους των αστικών κομμάτων και των εκπροσώπων τους, το πρώτο κεφάλαιο αφιερώνεται στην στάση και δράση τους κατά την προπολεμική περίοδο και κατά την διάρκεια της γερμανικής κατοχής, με δεδομένο ότι είναι δύσκολο να κατανοηθεί η πορεία και κάποιες εκ των επιλογών τους μεταπολεμικά αλλά και κατά τη διάρκεια των χρόνων του εμφυλίου, αν προηγουμένως δεν έχουν εξεταστεί έστω και ακροθιγώς, τα προηγούμενα χρόνια.

Κατά την περίοδο αμέσως μετά την αποχώρηση των Γερμανών και μέχρι το τέλος του 1945 τα αστικά κόμματα ανασυγκροτούνται, κάποια εκ των στελεχών τους επιστρέφουν από την εξορία όπου βρίσκονταν κατά την κατοχή και προσπαθούν να καλύψουν το κενό της μακρόχρονης απουσίας τους από την κοινωνική πραγματικότητα της χώρας. Στις αρχές του 1946, στον απόηχο των Δεκεμβριανών και τη σκιά της Λευκής Τρομοκρατίας τα κόμματα ετοιμάζονται για τις επικείμενες εκλογές ενώ τη σύσταση της κυβέρνησης των Λαϊκών, θα ακολουθήσει νέα προσφυγή στις κάλπες, για το δημοψήφισμα, στο οποίο συμμετέχει η αριστερά ενώ το Κόμμα Φιλελευθέρων δυσφορεί στην προσπάθειά του να διατηρήσει αποστάσεις και να οριοθετηθεί μεταξύ του Λαϊκού Κόμματος και του Κ.Κ.Ε.

Το τέλος του 1946 και οι αρχές του 1947 βρίσκουν τα αστικά κόμματα να πανηγυρίζουν την επιστροφή του Γεωργίου Β’ – ανεξαρτήτως της τοποθέτησής τους προ δημοψηφίσματος και οι ενόπλες συγκρούσεις να γενικεύονται συνεχώς. Οι εσωτερικές όμως και οι διεθνείς εξελίξεις, οδηγούν σε πτώση της κυβέρνησης των Λαϊκών και στο άνοιγμα μιας περιόδου συγκυβέρνησης των δυο κομμάτων (Λαϊκών και Φιλελευθέρων) η οποία θα τερματιστεί με τη λήξη του εμφυλίου. Υπάρχουν τρεις διακριτές περίοδοι, μεταπολεμικά, προεκλογικά και μετεκλογικά, όπου το κάθε κόμμα επιδίωκε να οριοθετήσει τον δικό του χώρο, να διαφοροποιήσει την ρητορική του και να τοποθετηθεί τόσο έναντι της αριστεράς όσο και της μοναρχίας, αναζητώντας παράλληλα συνεργασίας και συμμαχίες. Η κατάληξη ήταν μια εύθραυστη ισορροπία δυνάμεων, με τη συγκυβέρνηση των δυο κομμάτων, που τελικά λειτούργησε ανασταλτικά προς την εφαρμογή της πολιτικής και των δυο.

III

Όταν ο Ηλ. Νικολακόπουλος περιέγραφε το 2003 την ένδεια στον χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας στο θέμα των πολιτικών κομμάτων, δεν φανταζόταν πιθανόν πως μια δεκαετία αργότερα οι επεξεργασίες του θέματος θα εξακολουθούσαν να είναι ισχνές.[32] Η μετάφραση του έργου του Gunnar Hering έχει πραγματοποιηθεί,[33] αλλά η έρευνα της ιστορίας των κομμάτων δεν έχει επωφεληθεί από αυτό όσο αναμενόταν.

Η πρώτη απόπειρα καταγραφής της ιστορίας των πολιτικών κομμάτων ανήκει στον Γρηγόριο Δαφνή – μετέπειτα βιογράφο του Σοφοκλή Βενιζέλου. Το έργο του *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*

[32] Ηλ. Νικολακόπουλος, «Ιστοριογραφία των ελληνικών…», *ό.π.*, σελ. 172 – 176.
[33] Την περίοδο συγγραφής του άρθρου αναμενόταν να ολοκληρωθεί.

1821 – 1961, εκδόθηκε το 1961 και αποτελεί μια καταγραφή της εξέλιξης και πορείας των κομμάτων με τρόπο κατά κύριο λόγο δημοσιογραφικό. Παραμένει όμως ένα βιβλίο αναφοράς, το οποίο αποτελεί πηγή άντλησης πραγματολογικού υλικού. Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε ο Γ. Δαφνής στην απουσία οργάνωσης βάσης των αστικών κομμάτων, η οποία κατά τη γνώμη του οφειλόταν στην αδυναμία κατανόησης εκ μέρους των πολιτικών, των αλλαγών που είχαν συμβεί στην ελληνική κοινωνία.[34]

Μια πιο ακαδημαϊκή προσέγγιση στην ιστορία των πολιτικών κομμάτων αποτελεί το έργο του Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, που εκδόθηκε το 1966. Ο Meynaud αναφέρεται κυρίως στην ιστορία των πολιτικών κομμάτων της Ελλάδας κατά τον 20ο αιώνα και εστιάζει στους παράγοντες εκείνους που επηρέαζαν κατά οποιονδήποτε τρόπο τη δυναμική τους, οικονομία, κοινωνία, εξωτερικές παρεμβάσεις και εξωκοινοβουλευτικά κέντρα λήψης αποφάσεων.[35]

Στην πιο πρόσφατη βιβλιογραφία, ιδιαίτερο βάρος έχει το έργο του Γεώργιου Μαυρογορδάτου *Stillborn Republic*, το οποίο όμως καλύπτει την περίοδο του μεσοπολέμου, δηλαδή από το τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας μέχρι την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου.[36] Ασφαλώς, θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφερθούν τα δυο πρόσφατα έργα του Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, *1915 – Ο Εθνικός Διχασμός* και *Μετά το 1922 - Η παράταση του Διχασμού*.[37] Στα δυο αυτά έργα, ο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος επιχειρεί να ερμηνεύσει καθολικά τον εθνικό διχασμό, ως «σχίσμα», «κρίση εθνικής ολοκλήρωσης», «ταξική σύγκρουση» αλλά και ως «εμφύλιος πόλεμος».[38] Το πρώτο βιβλίο ολοκληρώνεται με την Δίκη των Εξ ενώ το δεύτερο βιβλίο ασχολείται με τον τρόπο που ο διχασμός παρατάθηκε τα χρόνια που ακολούθησαν την Μικρασιατική Καταστροφή και πώς εκφράστηκε στα πλαίσια του νεοσχηματιζόμενου κράτους, δηλαδή ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης, με τρία συγκρουσιακά μέτωπα: προσφύγων και γηγενών, Ελλήνων Ορθοδόξων και θρησκευτικών – εθνικών μειονοτήτων, Νέων Χωρών και Παλαιάς Ελλάδας. Και σε αυτή τη νέα του μορφή εξακολουθεί να έχει ταξικές διαστάσεις αλλά με εντελώς νέα μορφή ενώ ως «εμφύλιος πόλεμος» αναζωπυρώθηκε μετά την Δίκη και Εκτέλεση των Εξ και το Κίνημα του 1935.[39]

Έργο – σταθμός για την ιστοριογραφία των πολιτικών κομμάτων αποτελεί η δίτομη μελέτη του Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821 – 1936*. Ο Hering καταγράφει την πορεία των κομμάτων από τα χρόνια της επανάστασης μέχρι τη μεταξική δικτατορία. Η μελέτη του εκτείνεται σε όλους τους παράγοντες που επηρέασαν καθ' οιονδήποτε τρόπο τη σύσταση,

[34] Γρ. Δαφνή, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, 1821 – 1961*, εκδ Γαλαξίας, Αθήνα, 1961.
[35] J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα, 1966.
[36] George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic – Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922 – 1936*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London, 1983.
[37] Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 – Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2016 & *Μετά το 1922 – Η παράταση του Διχασμού*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2017.
[38] Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 – Ο εθνικός Διχασμός*, ό.π., σελ. 15.
[39] Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922 - Η παράταση του Διχασμού, ό.π.*, σελ. 15 κ.έ.

συγκρότηση, οργάνωση, ιδεολογία και χάραξη πολιτικής του συνόλου των πολιτικών δυνάμεων της χώρας.[40]

Ιδιαίτερα πολύτιμο για τη κατανόηση των σχέσεων των κομμάτων κατά τη μεταπολεμική – προδικτατορική εποχή είναι το βιβλίο του Ηλία Νικολακόπουλου *Η Καχεκτική Δημοκρατία – Κόμματα και εκλογές 1946 - 1967*. Ο Νικολακόπουλος έχει ως αφετηρία τις εκλογικές αναμετρήσεις που έλαβαν ή δεν έλαβαν χώρα από τη λήξη του εμφυλίου και εξής αλλά η ανάλυσή του στοχεύει σε κάτι περισσότερο από μια στείρα καταγραφή των εκλογικών αποτελεσμάτων και των μετεχόντων σε αυτές. Μελετά τις δυναμικές που αναπτύσσονται στο κομματικό σύστημα, δεδομένα και χαρακτηριστικά του κοινοβουλευτικού συστήματος και τη μετεξέλιξη του διπόλου εθνικοφροσύνη – κομμουνισμός σε Δεξιά – Αντιδεξιά. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται και στους παράγοντες επιρροής της ψήφου.[41]

Δυο αρκετά πρόσφατα έργα που αφορούν στην περίοδο που μεσολάβησε από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την έναρξη του εμφυλίου ανήκουν στον Μιχάλη Λυμπεράτο και τον Σωτήρη Ριζά. Ο Μιχ. Λυμπεράτος, με το βιβλίο του *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου – Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και Αστικός Κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα* μελετά ενδελεχώς την πορεία όσων συμμετείχαν στις εκλογές του 1946, με βασικό άξονα την πόλωση μεταξύ της Αριστεράς και του αστικού κόσμου. Σε ένα ογκοδέστατο έργο, ο Μιχ. Λυμπεράτος προχωρά σε μια υποπεριοδολόγηση του χρονικού διαστήματος 1944 (Δεκεμβριανά) έως 1946 (Εκλογές του Μαρτίου) και ταυτόχρονα εξετάζει τον ρόλο κάθε πολιτικής δύναμης χωριστά.[42]

Ο Σωτήρης Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, κατέχει το αδιαφιλονίκητο πλεονέκτημα του αδημοσίευτου αρχειακού υλικού από το αρχείο των τέως Βασιλικών Ανακτόρων στα Γ.Α.Κ. Ως εκ τούτου, είναι σε θέση να ανατρέψει την παγιωμένη ως τώρα αντίληψη, ότι ο ρόλος της Μοναρχίας κατά την κρίσιμη τριετία 1944 – 1947 ήταν δευτερεύων και πως ο Γεώργιος ήταν ο αδιαφιλονίκητος ηγέτης της αντικομμουνιστικής παράταξης. Ο Σ. Ριζάς κατορθώνει να αναδείξει τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό της αντικομουνιστικής παράταξης καθώς και τον ιδιαίτερο ρόλο μεμονωμένων στελεχών της.[43]

Θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφέρονταν τα δυο πολύ σημαντικά άρθρα των Προκόπη Παπαστράτη και Ιωάννη Πετρόπουλο. Το άρθρο του Ιω. Πετρόπουλου «Τα ελληνικά παραδοσιακά κόμματα κατά την περίοδο της Κατοχής» αποτελεί μια από τις πρώτες απόπειρες ενασχόλησης με τα αστικά κόμματα σε μια περίοδο όπου το αρχειακό υλικό ήταν σαφέστατα περιορισμένο. Ο Ιω. Πετρόπουλος ναι μεν υποστήριξε ότι τα κόμματα διαδραμάτισαν κάποιον ρόλο κατά την κατοχή αλλά δεν κατόρθωσε να διεισδύσει κάτω από την επιφάνεια και να εντοπίσει τους μηχανισμούς

[40] Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821 – 1936*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ,, Αθήνα, 2004.
[41] Ηλ. Νικολακόπουλου, *Η καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946 – 1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001.
[42] Μιχ. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου – Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και Αστικός Κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα,* εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006.
[43] Σωτ. Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2014.

εκείνους που υπήρχαν ήδη από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας, σε λανθάνουσα κατάσταση. Οι μηχανισμοί αυτοί ήταν άλλωστε αυτοί που οδήγησαν εν μέρει και στα ποσοστά των εκλογών του 1946 αλλά και στη γενικότερη αποδοχή των κομμάτων μετά τη λήξη του πολέμου.[44]

Τέλος, στο άρθρο του Πρ. Παπαστράτη «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση» έχουμε μια περιεκτική αναφορά στις σχέσεις που ανέπτυξαν τα αστικά κόμματα εν πρώτοις με την επίσημη ελληνική κυβέρνηση, η οποία ήταν εξόριστη και ακολούθως με το Ε.Α.Μ. και την αντίσταση. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του βρίσκεται ασφαλώς το πολιτειακό, το οποίο όμως αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο διαμάχης μεταξύ του αστικού κόσμου, ο οποίος «κατανοεί ότι η επάνοδός του στην πολιτική σκηνή απαιτεί μια ριζοσπαστική κίνηση, την κατάργηση της μοναρχίας» και την εξόριστη κυβέρνηση, η οποία τάσσεται υπέρ της διατήρησης της μοναρχίας και της επιστροφής του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα.[45] Είναι γνωστές οι αντιμοναρχικές απόψεις των Φιλελευθέρων ασφαλώς αλλά το Λαϊκό Κόμμα δεν εξέφρασε ποτέ ανοιχτά την αντίθεσή του προς τον θεσμό της βασιλείας, παρά το γεγονός ότι κάποια περίοδο ο μοναδικός υποστηρικτής του Γεωργίου Β' ήταν ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης.

Προτού αναφερθούν οι αρχειακές συλλογές στις οποίες βασίστηκε η έρευνα της παρούσας διατριβής, είναι απαραίτητη μια επισήμανση. Η συλλογή του υλικού αποδείχτηκε μια μακρά διαδικασία, ενώ έγινε προσπάθεια να μην υπάρξουν σημαντικές παραλείψεις. Παρά όμως τις αγαθές προθέσεις, σαφέστατα υπάρχουν αδυναμίες που οφείλονται είτε στην αδυναμία προσέγγισης του υλικού τη δεδομένη χρονική στιγμή[46] είτε εξαιτίας της ταξινόμησης και ανάγνωσης των διαθέσιμων πηγών. Οι αποφάσεις άλλωστε που λαμβάνονται κατά την συλλογή την οργάνωση του υλικού έχουν ασφαλώς συνέπειες στην ίδια την ερμηνεία. Συχνά, αυτό που φαίνεται ως μια συμβατική ιστορική αφήγηση δεν είναι παρά το αποτέλεσμα μιας σειράς αισθητικών και ερμηνευτικών επιλογών. Ως μελετητές, οφείλουμε να δουλεύουμε μαζί με τους περιορισμούς που θέτει το ίδιο το υλικό. Σε αρκετές περιπτώσεις άλλωστε, η αφήγηση σε ορισμένες περιστάσεις υπάρχει ήδη στις πηγές, και καθήκον του ιστορικού είναι είτε να την υιοθετήσει είτε να την ανατρέψει.[47]

Η αρχειακή έρευνα στράφηκε κυρίως στα προσωπικά αρχεία του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, στο Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή και του Σοφοκλή Βενιζέλου, στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη. Από τη συλλογή προσωπικών αρχείων απουσιάζει εκείνο του Θεμιστοκλή Σοφούλη ενώ δεν υπάρχει αρχείο Λαϊκού Κόμματος και Κόμματος Φιλελευθέρων. Σημαντικός πλούτος εγγράφων βρίσκεται στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών καθώς και στο προσφάτως επισκέψιμο αρχείο των τέως Βασιλικών Ανακτόρων, στα Γ.Α.Κ. Εκεί

[44] Ιω. Πετρόπουλος, «Τα ελληνικά παραδοσιακά κόμματα κατά την περίοδο της Κατοχής», στο: Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940 – 1950, Ένα έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
[45] Πρ. Παπαστράτης, «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση», στο: Ν. Σβορώνος – Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.
[46] Όπως για παράδειγμα του Αρχείου του Γ. Παπανδρέου, όπου παρά τις προσπάθειες δεν κατέστη εφικτή η πρόσβαση ενώ κατά τη διάρκεια της πρώτης επίσκεψης στο Αρχείο Τσαλδάρη, η πρόσβαση ήταν ιδιαίτερα δυσχερής και μετ' εμποδίων.
[47] Richard J. Evans, *ό.π.,* σελ. 167, 171.

βρίσκεται το Αρχείο του Εμμανουήλ Τσουδερού και του Ηρακλή Πετμεζά. Τμήμα του αρχείου του Πετμεζά βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη. Επίσης, ένα μικρό αλλά πολύτιμο τμήμα του Αρχείο του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (Π. Κασσίμη) βρίσκεται στο Ε.Λ.Ι.Α., όπου στεγάζονται επίσης του Αρχείο του Ναπολέοντα Ζέρβα, τμήμα του Αρχείου του Γεωργίου Παπανδρέου και το Αρχείου του Γ Αιγιαλείδη. Μέρος του αρχείου του Εμμ. Τσουδερού φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, μαζί με το Αρχείο του Φιλ. Δραγούμη. Στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας φυλάσσεται τμήμα του Αρχείου του Κ.Κ.Ε., το αρχείο του Μιχ. Κύρκου καθώς και το αρχείο της Ε.Δ.Α. Η έρευνα δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς το αρχείο του Foreign Office, το οποίο φυλάσσεται σε μικροφίλμ στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, τη δημοσιευμένη σειρά εγγράφων του Αμερικανικού Υπουργείου Εξωτερικών υπό τον γενικό τίτλο Foreign Relations of the United States (FRUS), τον τύπο της εποχής και τα Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής.

Η ολοκλήρωση της διατριβής δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την πολύτιμη βοήθεια του προσωπικού του Ιστορικού Αρχείου του Μουσείου Μπενάκη και ιδιαίτερα της Μαρίας Δημητριάδου, η οποία απαντούσε αγόγγυστα σε όλα μου τα e – mail, του Γιώργο Χαρωνίτη και του Δημ. Μπαχάρα στο Ε.Λ.Ι.Α., του προσωπικού του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών και των Α.Σ.Κ.Ι., του Σωτ. Ριζά, ο οποίος και κατά την ατελείωτη περίοδο μελέτης των αρχείων του Foreign Office στο Κ.Ε.Ι.Ν.Ε. αλλά και μετά ήταν πάντα πρόθυμος να λύσει τις απορίες μου και να διευκολύνει την έρευνά μου, του προσωπικού των Γ.Α.Κ. και της Γενναδείου Βιβλιοθήκης καθώς και του Χρ. Αναστασίου ο οποίος κατά τη δεύτερη επίσκεψή μου στο Ίδρυμα Κ. Καραμανλή, δεν αρνήθηκε να προσφέρει την βοήθειά του ώστε η έρευνα να είναι αποτελεσματική. Ιδιαίτερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα μέλη της τριμελούς επιτροπής, τον Θαν. Δ. Σφήκα, την Άννα Μαχαιρά και τη Λήδα Παπαστεφανάκη. Ειδικότερα, ο Θαν. Δ. Σφήκας ήταν ο πρώτος επόπτης της διατριβής και κύριος καθοδηγητής της ενώ η Άννα Μαχαιρά, ανέλαβε την εποπτεία και μου προσέφερε αμέριστη στήριξη και πολύτιμες συμβουλές όταν τις είχα πραγματικά ανάγκη.

Οι προσωπικές μου ευχαριστίες πολλές, αλλά θα πρέπει να περιοριστώ σε απλή αναφορά στον Δημήτρη, την Ειρήνη, τον Γιάννη, την Κωνσταντίνα, τον μικρό Δημήτρη και την Ισμήνη, οι οποίοι εύχομαι να μη ζήσουν σε ζοφερές εποχές όπως αυτές που περιγράφονται σε αυτές τις σελίδες.

Τέλος, η παρούσα διατριβή δεν θα είχε ξεκινήσει ποτέ χωρίς την παρότρυνση και την ενθάρρυνση της αείμνηστης καθηγήτριας Ελευθερίας Ι. Νικολαΐδου. Δικαιωματικά λοιπόν, αφιερώνεται στη μνήμη της.

Τα κεφάλαια ακολουθούν χρονολογική/θεματική σειρά με σκοπό να αποφευχθούν οι επαναλήψεις και να γίνει ξεκάθαρος ο στόχος, δηλαδή η μελέτη των αστικών κομμάτων. Τα όποια λάθη και παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά εμένα.

Εν αρχή ην: Η εσωτερική πολιτική κατάσταση, 1935 – 1944

Σπίτι του όποιος μένει, όταν αρχίζει ο αγώνας
κι αφήνει άλλους για την υπόθεσή του να παλέψουν,
πρέπει να ξέρει (για να 'ναι προετοιμασμένος) ότι
όποιος δεν επήρε μέρος στον αγώνα
την ήττα αναγκαστικά θα μοιραστεί στο τέλος.
Και κάτι άλλο: ουδέποτε εν τέλει
αποφεύγει τον αγώνα
όποιος θέλει τον αγώνα ν' αποφύγει –
καθώς
για του εχθρού του την υπόθεση θα 'χει παλέψει
όποιος για τη δική του δεν επάλεψε υπόθεση.
Μπ. Μπρεχτ

Η αστική παράταξη: δημιουργία και εξέλιξη κατά την προδικτατορική εποχή

Το κομματικό σύστημα στην Ελλάδα, στο εξωτερικό του πλαίσιο, ακολούθησε τους ευρωπαϊκούς κομματικούς σχηματισμούς, αλλά επί ρεαλιστικής βάσης δεν μπόρεσε να ακολουθήσει τις ίδιες πρακτικές – κυρίως στις απαρχές της ύπαρξης του Ελληνικού κράτους δηλαδή τον 19ο αιώνα, όπου η αστική τάξη δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί.[48] Τα πρώτα τοπικά κυβερνητικά όργανα που σχηματίστηκαν στην Ελλάδα μετά την Επανάσταση του 1821 προσαρμόστηκαν στα προϋπάρχοντα αυτοδιοικητικά σχήματα, λαμβάνοντας υπόψη τη δυναμική της έως τότε ηγετικής κοινωνικής ομάδας.[49]

Η αστική τάξη διαμορφώθηκε σταδιακά, από τα τέλη του 19ου και κυρίως στις αρχές του 20ου αιώνα και εξέφραζε τις επιθυμίες της μέσω των πολιτικών αρχόντων της εποχής: ένα κράτος δικαίου, το οποίο θα προστάτευε την περιουσία, τις θέσεις εργασίας, το κέρδος και θα ανοιγόταν στις νέες αγορές. Οι ιδέες αυτές είχαν εισχωρήσει στην Ελλάδα, από εμπόρους, εφοπλιστές και τεχνίτες, απόφοιτους ευρωπαϊκών πανεπιστημίων και Φαναριωτών, οι οποίοι εισήγαγαν τις ιδέες του πολιτικού Διαφωτισμού.[50]

Την ίδια χρονική περίοδο, στο γύρισμα του αιώνα, η χώρα βρισκόταν σε διαδικασία εκβιομηχάνισης, σε μια συγκυρία ιδιαίτερα δύσκολη, με ανοιχτά εθνικά θέματα, την πτώχευση του 1893 ακόμη νωπή, όπως και την ήττα του 1897 στον ελληνοτουρκικό πόλεμο.[51] Η εκβιομηχάνιση

---

[48] G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821 – 1936, Α',* εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2004, σελ. 28 – αν και ο ισχυρισμός ότι το βρετανικό κοινοβούλιο είναι απότοκο του αστικού κόσμου είναι λάθος.
[49] *Ό.π.*, σελ. 132.
[50] *Ό.π.,* σελ. 205 – 6.

συνέπεσε με την μετατόπιση του παραγωγικού δυναμικού της χώρας από τον πρωτογενή στον δευτερογενή τομέα, εξέλιξη που δεν περιορίστηκε στα ελληνικά σύνορα. Αντίθετα, μείωση του αγροτικού πληθυσμού παρατηρήθηκε σε όλες τις Μεσογειακές χώρες.[52]

Στον ελληνικό χώρο επικράτησαν σταδιακά δυο κυρίαρχες πολιτικές ιδεολογίες και εκφράστηκαν από τους αντίστοιχους κομματικούς σχηματισμούς: ο φιλελευθερισμός και ο συντηρητισμός.

Η καταγωγή του φιλελευθερισμού με την πολιτική του σημασία προέρχεται από τη Μεγάλη Βρετανία, όταν οι Ουίγοι άρχσαν να αποκαλούνται Φιλελεύθεροι τη δεκαετία του 1830 αλλά η πρώτη ξεκάθαρα φιλελεύθερη κυβέρνηση δεν σχηματίστηκε πριν το 1868, που ανέλαβε Πρωθυπουργός ο Γλάδστων. Η ανάπτυξη της φιλελεύθερης ιδεολογίας στηρίχθηκε σε ιδέες που καλλιεργήθηκαν τα προηγούμενα 300 χρόνια, αλλά πρακτικά πρόκειται για το αποτέλεσμα της κατάρρευσης του φεουδαλικού συστήματος στην Ευρώπη και της αντικατάστασής του από την κοινωνία της αγοράς και το καπιταλιστικό σύστημα.[53] Εξαρχής εκφραστές μιας απελευθερωμενής από κρατικές και κυβερνητικές παρεμβάσεις βιομηχανικής τάξης με βιομηχανίες ελεύθερες να διεκδικήσουν το κέρδος ενώ τα κράτη μπορούσαν να προχωρήσουν σε μεταξύ τους εμπορικές συναλλαγές. Η πρώτη χώρα που ανέπτυξε τέτοιο σύστημα ήταν η Μεγάλη Βρετανία για να το διαδόσει αργότερα στις Η.Π.Α. και σταδιακά στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η φιλελεύθερη δημοκρατία αναπτύχθηκε στη δυτική Ευρώπη και την Βόρεια Αμερική για να εξαπλωθεί σταδιακά και στα υπόλοιπα κράτη.[54]

Στην Ελλάδα, το Κόμμα Φιλελευθέρων σχηματίστηκε μετά τις εκλογές της 8ης Αυγούστου 1910, αρχικά ως μικρός κομματικός σχηματισμός με σκοπό την προώθηση μεταρρυθμίσεων που είχαν ξεκινήσει το προηγούμενο έτος.[55] Εξαρχής ήρθε αντιμέτωπο με το «παλαιό κομματικό σύστημα», το οποίο συσπειρώθηκε με σκοπό να αντιμετωπίσει τη νέα απειλή. Αν και στις πρώτες εκλογές που έλαβε μέρος ηττήθηκε από τα παλαιά κόμματα, τα μέλη του γρήγορα έθεσαν σαφές ότι επιθυμούσαν να διαδραματίσουν έντονο ρόλο στην πολιτική ζωή του τόπου. Οι Φιλελεύθεροι με αρχηγό τον Ελευθέριο Βενιζέλο, έγιναν εκφραστές του εκσυγχρονισμού και της προσπάθειας να τον σταθεροποιήσουν μέσω της εξισορρόπησης των συμφερόντων των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων.[56] Προσηλωμένοι στην έννοια του φιλελευθερισμού, καθόλη τη διάρκεια της πορείας τους, παρέμειναν εκφραστές της νέας αστικής τάξης (βιομήχανοι και βιοτέχνες, μια μερίδα των δημοσίων υπαλλήλων καθώς και της εργατικής τάξης).

---

[51] Χρ. Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ, (επιμ.): *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1900 – 1922, Οι Απαρχές*, τ. Α1, εκδ. βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σελ. 173 – 4.
[52] Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.,* σελ. 176.
[53] Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2005, σελ. 72 – 3.
[54] Andrew Heywood, *ό.π.*, σελ. 72 – 3.
[55] G. Herring, *ό.π.*, σελ. 777.
[56] G. Herring, *ό.π.*, σελ. 780.

Στον αντίποδα του Κόμματος των Φιλελευθέρων, βρέθηκε το Λαϊκό Κόμμα, το οποίο αποτελεί τη μετεξέλιξη του Κόμματος των Εθνικοφρόνων του Δημητρίου Γούναρη. Εντύπωση προκαλεί σε πρώτο επίπεδο ο προσδιορισμός των κομμάτων που εισήλθαν στο Κοινοβούλιο του 1912, μετά από σύντομη απουσία, ως «αντιβενιζελικά», αν και ο όρος αυτός δεν συμπεριέλαβε την αριστερά. Εκφραστές του συντηρητισμού, σε σχέση με τους Φιλελεύθερους, βρέθηκαν στο δίλημμα πώς να εκφράσουν αυτή τη συντηρητική ιδεολογία εφόσον δεν επιθυμούσαν να επιστρέψουν στις πρότερες συνθήκες του ελληνικού κράτους, δίλημμα στο οποίο κινδυνεύει να βρεθεί κάθε συντηρητικό κόμμα, εξαιτίας των αξιακών συγκρούσεων της συντηρητικής σκέψης. Η συντηρητική σκέψη – που ταυτίζεται με το «αντιβενιζελικό» στρατόπεδο – δυσκολεύτηκε να προσδεί στο μέλλον, με αποτέλεσμα ο προγραμματικός λόγος τους να παραμείνει προσανατολισμένος στο εγγύς μέλλον και σε εγγύτερους στόχους.[57]

Ως πολιτική ιδεολογία, ο συντηρητισμός αναπτύχθηκε στις Η.Π.Α. τον 19ο αιώνα, ενώ λίγο αργότερα στη Βρετανία αντικατέστησε το Tory, ως όνομα ενός εκ των δυο βασικών κομμάτων της χώρας. Ο συντηρητισμός έχει ποικίλλες εκδοχές, καθώς προσαρμοζόταν σε διάφορες παραδόσεις και εθνικούς πολιτισμούς. Στην Ηπειρωτική Ευρώπη αναπτύχθηκε μια αρκετά αυταρχική μορφή του συντηρητισμού, η οποία υπερασπιζόταν τη μοναρχία και τις αυστηρές απολυταρχικές αξίες, στην Βρετανία και άλλες χώρες της Κοινοπολιτείας, ο συντηρητισμός δεν ασκούσε τυφλή αντίσταση στις αλλαγές αλλά υπερασπιζόταν την «αλλαγή με σκοπό τη συντήρηση» ενώ στις Η.Π.Α. επηρεάστηκαν σχετικά σε μικρό βαθμό από αυτές τις απόψεις.[58] Ως πολιτική ιδεολογία ο συντηρητισμός έχει ως ένα βαθμό ταυτιστεί με τον λαϊκισμό, με αποτέλεσμα η «λαϊκίστικη» δημοκρατία να αποτελεί εχθρό της «πλουραλιστικής» δημοκρατίας.[59] Ως έννοια βέβαια ο λαϊκισμός είναι αρκετά αμφιλεγόμενη. Δεν είναι καθόλου σπάνια εικόνα επιφανείς πολιτικοί (είτε ανήκουν στο κατεστημένο είτε όχι) να κατηγορούν τους αντιπάλους τους για λαϊκισμό με τους «καταζητούμενους» να αποδέχονται τον χαρακτηρισμό ότι «λαϊκιστής είναι αυτός που εργάζεται για τον λαό, τότε βεβαίως και είναι λαϊκιστές».[60]

Η πολύ σύντομη αναφορά στο κομματικό – ιδεολογικό σύστημα της Ελλάδας, υπογραμμίζει το φαινόμενο του δικομματισμού. Παρότι ο αριθμός των κομμάτων ήταν πάντοτε υψηλός, τα κόμματα που ανταγωνίζονταν για την εξουσία δεν ξεπέρασαν ποτέ τα δυο, με εξαίρεση τη στιγμή της Απελευθέρωσης με την ταυτόχρονη ύπαρξη του Λαϊκού Κόμματος, του Κόμματος των Φιλελευθέρων και του Ε.Α.Μ.

---

[57] G. Herring, *ό.π.*, σελ. 817 – 9.
[58] A. Heywood, *ό.π.,* σελ. 143 – 5.
[59] A. Heywood, *ό.π.,* σελ. 525.
[60] Jan – Werner Müller, *Τι είναι λαϊκισμός*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2018, σελ. 25.

Προδικτατορική περίοδος

Η δεκαετία του 1930 είχε αναδείξει σαφείς πρωταγωνιστές το Κόμμα Φιλελευθέρων του Ελευθέριου Βενιζέλου και το Λαϊκό Κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη, τα οποία εναλλάσσονταν στην εξουσία. Το πολίτευμα της χώρας παρέμενε αβασίλευτη Δημοκρατία, από το 1924, αλλά τα γεγονότα του 1935 τα οποία κατέληξαν στη διεξαγωγή εκλογών στις 9 Ιουνίου, με αποχή της βενιζελικής παράταξης, θα σηματοδοτούσαν την αρχή του τέλους της ζωής της βραχύβιας Β' Ελληνικής Δημοκρατίας.

Παρότι ανάμεσα στα δυο κόμματα το βασικότερο διακύβευμα ήταν το καθεστωτικό, σύμπνοια απόψεων δεν υφίστατο ούτε στο εσωτερικό της συντηρητικής παράταξης. Ο ηγέτης του Λαϊκού Κόμματος προσπαθούσε να ματαιώσει την παλινόρθωση, αλλά ήδη λίγες μόνο μέρες μετά τις εκλογές οι προσπάθειές του φάνηκε να υπονομεύονται από τον Γεώργιο Κονδύλη, με δηλώσεις του τελευταίου στο γιουγκοσλαβικό πρακτορείο ειδήσεων Άβαλα, υπέρ της βασιλείας.[61] Παρά τις προσπάθειες του Παναγή Τσαλδάρη, ούτε η κρίση στο εσωτερικό της συντηρητικής παράταξης αποφεύχθηκε, ούτε η επιστροφή του Γεωργίου Β' στον θρόνο της Ελλάδας.

Εξ αρχής ο Τσαλδάρης βρέθηκε αντιμέτωπος με το ερώτημα πώς θα διασφαλιζόταν η διεξαγωγή ενός έντιμου και ανεπηρέαστου δημοψηφίσματος, στο οποία θα μπορούσε να μετάσχει ισότημα και η αντιπολίτευση. Ήδη από την ανάγνωση των προγραμματικών δηλώσεων είχε δεσμευτεί για διεξαγωγή του δημοψηφίσματος ενώ στις αρχές Ιουλίου κατέθεσε σχέδιο απόφασης, στο οποίο οριζόταν πως το τελικό χρονικό όριο διεξαγωγής ήταν η 15η Νοεμβρίου 1935. Έως τότε όμως ο Τσαλδάρης όφειλε να αντιμετωπίσει και τις επανειλημμένες απειλές για πραξικόπημα, κυρίως από τον χώρο του στρατεύματος. [62]

Η αρχική ημερομηνία που καθορίστηκε για τη διενέργεια του δημοψηφίσματος ήταν η 3η Νοεμβρίου. Τόσο η όξυνση της διεθνούς καταστάσεως – επίθεση της Ιταλίας στην Αιθιοπία – όσο και διάφορα περιστατικά βίας που παρατηρήθηκαν στο εσωτερικό της χώρας εις βάρος όσων ήταν κατά της παλινόρθωσης, οδήγησαν τον Τσαλδάρη στην απόφαση για μια πιο άμεση λύση του πολιτειακού· πρότεινε στον βασιλιά να επιστρέψει μόνο με απόφαση της Βουλής. Ο Γεώργιος Β', αν και φοβήθηκε τον αντίκτυπο που θα είχε μια τέτοια κίνηση τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, δεν ήταν αρνητικός στην ιδέα.

Οι εξελίξεις όμως πρόλαβαν για μια ακόμη φορά τον αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος, καθώς δεν κατόρθωσε να αποφύγει το στρατιωτικό πραξικόπημα. Στις 10 Οκτωβρίου το πρωί, οι αντιστράτηγοι Αλ. Παπάγος και Ρέππας καθώς και ο υποναύαρχος Οικονόμου απαίτησαν πραξικοπηματική παλινόρθωση. Η άρνηση του Τσαλδάρη και η στήριξη του Γ. Κονδύλη στους πραξικοπηματίες, οδήγησαν τον πρώτο σε παραίτηση και τον δεύτερο στην ανάληψη της

[61] Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δυο πολέμων, 1923 – 1940*, τ. Β΄, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1997, σελ. 359.
[62] Gunnar Hering, *ό.π.*, τ. Β', σελ. 1239.

πρωθυπουργίας.[63] Η κρίση που ήδη υπήρχε στο εσωτερικό του Λαϊκού Κόμματος εντάθηκε, με μια πτέρυγα υπέρ του Παν. Τσαλδάρη – η οποία απεχώρησε από την αίθουσα συνεδριάσεων της Βουλής, και μια υπέρ του Γ. Κονδύλη, με αρχηγό τον Γ. Θεοτόκη. Αποτέλεσμα της αποχωρήσεως της ομάδας του Λαϊκού Κόμματος, ήταν η διευκόλυνση του έργου των πραξικοπηματιών.[64] Η αρχική ημερομηνία διεξαγωγής του δημοψηφίσματος τύποις διατηρήθηκε αλλά το πολίτευμα της αβασίλευτου δημοκρατίας καταργήθηκε ενώ τέθηκε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1911.[65]

Ο Αμερικανός πρέσβης στην Ελλάδα, Λίνκολν ΜακΒή, σε τηλεγράφημά του προς την Ουάσινγκτον, αναφερόμενος στα γεγονότα της 10ης Οκτωβρίου 1935, περιέγραφε την κατάσταση ως «ανώμαλη», το δημοκρατικό πολίτευμα είχε ουσιαστικά καταργηθεί, είχαν επιβληθεί στρατιωτικός νόμος και λογοκρισία στον ξένο τύπο ενώ η αντιπολίτευση είχε σαστίσει.[66] Η νέα κυβέρνηση από την πρώτη μέρα έθεσε σε ισχύ τον στρατιωτικό νόμο, ενώ λίγο αργότερα, ακολούθησαν συλλήψεις όσων είχαν διαπράξει αδικήματα, ενάντια στην καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, καθώς και εκτοπίσεις ατόμων «επικίνδυνων για τη δημόσια τάξη».

Φιλελεύθεροι και Λαϊκοί κράτησαν μια εφεκτική στάση έναντι του επιβληθέντος στρατιωτικού νόμου, ενώ προς επίρρωση αυτής, ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναγνώρισε εκ των υστέρων το πολίτευμα, με επιστολή του προς τον Λουκά Ρούφο, βουλευτή και πρώην υπουργό του Κόμματος Φιλελευθέρων, η οποία ήρθε στη δημοσιότητα προκαλώντας ποικίλες αντιδράσεις στην δημοκρατική παράταξη αλλά και στους βασιλόφρονες.

Στο εσωτερικό των Φιλελευθέρων, η αριστερή πτέρυγα του κόμματος αρνήθηκε να δεχτεί την γραμμή του Βενιζέλου, βάσει των δηλώσεων των Γ. Καφαντάρη, Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου και Αλ. Μυλωνά. Η ηγεσία όμως του κόμματος έψαχνε να βρει βάση συνεννοήσεως με τους Λαϊκούς, όπως καταδεικνύουν οι επαφές του Θεμ. Σοφούλη με τον Γεώργιο Πεσμαζόγλου, στέλεχος των Λαϊκών.[67] Οι δύο πολιτικοί άνδρες κατέληξαν σε συμφωνία στα εξής σημεία: θα σχηματιζόταν Κυβέρνηση από την ήδη υπάρχουσα Εθνοσυνέλευση, η οποία θα προωθούσε την ψήφιση Συντάγματος, εν συνεχεία θα διαλυόταν η Εθνοσυνέλευση και θα προκηρύσσονταν εκλογές με την αναλογική, ενώ μετά τις εκλογές θα σχηματιζόταν κυβέρνηση Συνασπισμού από το Λαϊκό Κόμμα και το Κόμμα Φιλελευθέρων.[68]

Η υποβόσκουσα κρίση στο εσωτερικό των δυο κομμάτων αναδύθηκε στην επιφάνεια εξαιτίας των γεγονότων που ακολούθησαν το κίνημα του Μαρτίου 1935. Οι προσπάθειες του Γ. Παπανδρέου, Αλ. Παπαναστασίου και Π. Κανελλόπουλου για δημιουργία μιας τρίτης, εξισορροπητικής δύναμης απέτυχαν, δείχνοντας ολοένα και πιο έντονα ότι η δύναμη που έμελε να αποτελέσει την απάντηση στα δύο παλαιά πολιτικά κόμματα δεν ήταν άλλη από την Αριστερά, η οποία κατόρθωσε να

[63] Γρ. Δαφνή, *ό.π.*, σελ. 369 – 370 & Ιω. Κολιόπουλου, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 έως την 28η Οκτωβρίου 1940», *στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 370.
[64] Gunnar Hering, *ό.π.*, τ. Β', σελ. 1244.
[65] Φ.Ε.Κ. Α 456/10 Οκτωβρίου 1935, τ. 2295.
[66] Foreign Relations of the United States, (F.R.U.S.) II (1935),, τηλεγράφημα ΜακΒή προς Υπουργείο Εξωτερικών, 11/10/1935,σελ. 500.
[67] Γρ. Δαφνή, *ό.π.*, τ. Β', σελ. 379 – 380.
[68] Ιω. Κολιόπουλου, *ό.π.*, σελ. 372.

αποκτήσει συγκρότηση πολιτικού χώρου και να αποτελέσει έναν νέο συντελεστή, μια νέα υπαρκτή συνιστώσα της πολιτικής σκηνής, εκφράζοντας συμφέροντα θεμελιακά αντίθετα από τα αστικά, δημιουργώντας για πρώτη φορά έναν ουσιαστικό αντίπαλο στα παλαιά κόμματα.[69]

Ο Γεώργιος Β' επέστρεψε στη χώρα στις 25 Νοεμβρίου, αποφασισμένος να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο στη διακυβέρνηση, όπως έγινε άμεσα αντιληπτό. Παρά τις προσπάθειες του Ελ. Βενιζέλου για αμνήστευση όσων είχαν συμμετάσχει στο κίνημα του Μαρτίου, τελικά απλά αποδόθηκε χάρη στους αξιωματικούς, αποκλείοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την επιστροφή τους στο στράτευμα, γεγονός με πολλαπλές επιπτώσεις στην ζωή της χώρας κατά τις επόμενες δεκαετίες.[70]

Το δημοψήφισμα για την παλινόρθωση ήταν από τα πλέον πρωτοφανή παραδείγματα νοθείας που έχουν σημειωθεί στην χώρα. Η προπαγάνδα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας είχε απαγορευθεί βάσει τεχνασμάτων της κυβέρνησης Τσαλδάρη, αρκετοί ήταν οι βασιλόφρονες που ψήφισαν περισσότερες από μια φορές ενώ σε αρκετούς χώρους ψηφοφορίας, τα ψηφοδέλτια υπέρ της αβασίλευτου ήταν λίγα και δεν επαρκούσαν για όλους τους ψηφοφόρους. Παράλληλα, ο φάκελος ήταν τόσο λεπτός, που τα συγκεκριμένα ψηφοδέλτια – σε κόκκινο χρώμα, διακρίνονταν εύκολα από μακριά.[71]

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ικανοποίησε τον Γεώργιο Β' αλλά δεν αναγνωρίστηκε από τους αρχηγούς της δημοκρατικής παράταξης, με εξαίρεση τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος συμβούλευσε τους κομματικούς του φίλους να δώσουν μια ευκαιρία στον Γεώργιο Β', χωρίς όμως να βρει άμεση ανταπόκριση. Μόνο το Κόμα Φιλελευθέρων και οι πολιτευτές του – διαλυμένου – Κόμματος των Συντηρητικών Δημοκρατικών συμφώνησαν με τις προτάσεις του Βενιζέλου, ενώ οι Φιλελεύθεροι αποδέχτηκαν ακόμη και την αναθεώρηση του Συντάγματος από μια μονόπλευρη Βουλή.[72]

Από τις πρώτες ενέργειες του Γεωργίου Β' με την επιστροφή του στην Αθήνα, ήταν η απομάκρυνση του Κονδύλη από την πρωθυπουργία και ακολούθησε ο σχηματισμός προσωρινής κυβέρνησης από τον Κωνσταντίνο Δεμερτζή. Στις εκλογές που προκηρύχθηκαν για τις 26 Ιανουαρίου 1936 οι βενιζελικές και αντιβενιζελικές δυνάμεις ισοψήφισαν.

Η ισοψηφία προκάλεσε νέες αστάθειες στην πολιτική σκηνή και οδήγησε σε διαπραγματεύσεις των αρχηγών των κομμάτων με τον βασιλιά, με σκοπό την ανεύρεση λύσης για σχηματισμό κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως. Μετά το πέρας των συζητήσεων, κατέληξαν στην απόφαση για σύμπραξη Φιλελεύθερων και Λαϊκών, αν και το παρελθόν είχε αποδείξει πως κάτι τέτοιο ήταν αδύνατον. Οι Παπαναστασίου, Παπανδρέου και Καφαντάρης, δεν δέχθηκαν την

---

[69] George Th. Mavrogordatos, *Stilloborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922 – 1936*, University of California Press, London, 1983, σελ. 334 – 335 & Άλκη Ρήγου, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ. 297.

[70] Ιω. Κολιόπουλος, *ό.π.,* σελ. 372.

[71] Gunnar Hering, *ό.π.,* σελ. 1246-7 & Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922 – 1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σελ. 408.
Τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος: σύνολο 1.572.714 ψηφοδέλτια, 1.491.922 (97,6%) υπέρ της βασιλείας, 32.454 (2,1%) κατά. βλ. σχετικά Ιω. Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 372.

[72] Gunnar Hering, *ό.π.*, σελ. 1248.

πρόσκληση του βασιλιά για συζητήσεις ενώ το Κόμμα Φιλελευθέρων προσέγγισε το Κ.Κ.Ε., το οποίο είχε λάβει στις εκλογές ποσοστό που άγγιζε το 10% και μπορούσε να αποτελέσει τον ρυθμιστή των πολιτικών εξελίξεων, με σκοπό την «συνεργασία», βάσει ορισμένων ανταλλαγμάτων.[73] Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν στην υπογραφή του συμφώνου Σοφούλη – Σκλάβαινα, στελέχους του κόμματος και βουλευτή του Παλλαϊκού Μετώπου, με το οποίο η κομμουνιστική ηγεσία υπέσχετο να ψηφίσει τον αρχηγό του Κόμματος Φιλελευθέρων για πρόεδρο της Βουλής, ενώ η ηγεσία των Φιλελευθέρων αναλάμβανε να καταργήσει τον νόμο 4229 του «Ιδιωνύμου» και των Επιτροπών Ασφαλείας, να παρέχει αμνηστία σε όλους τους πολιτικούς καταδίκους και εξορίστους, να διαλύσει τις φασιστικές οργανώσεις και να λάβει διάφορα μέτρα για την βελτίωση της ζωής των αγροτών και των εργατών. Το σύμφωνο ενδυνάμωσε τις κατηγορίες για σύμπραξη Βενιζελικών και Κομμουνιστών εκ μέρους της Δεξιάς[74] ενώ από την άλλη, επιδοκιμάστηκε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο από την αριστερή πτέρυγα των Φιλελευθέρων, εξέλιξη που η ηγεσία του Κόμματος ήθελε να αποφύγει. Το καθεστώς των διαβουλεύσεων οδήγησε τελικά στις 2 Μαρτίου του 1936 στον σχηματισμό της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής. Στη συνέλευση που πραγματοποιήθηκε για την εκλογή του Προέδρου, ο Σοφούλης έλαβε 142 ψήφους έναντι 139 του Βοζίκη, από τους αντιβενιζελικούς και 13 του Σιάντου, από τους Κομμουνιστές.[75] Ακολούθησε ο σχηματισμός της δεύτερης κυβέρνησης του Κωνσταντίνου Δεμερτζή, με αντιπρόεδρο τον Ιω. Μεταξά, ο οποίος ανέλαβε και το Υπουργείο Στρατιωτικών.

Η άρνηση των στρατιωτικών να δεχθούν αμιγώς βενιζελογενή κυβέρνηση, αν και δικαιολογείται απόλυτα εξαιτίας της εκκαθάρισης του στρατεύματος, η οποία είχε πραγματοποιηθεί τον Απρίλιο του 1935, είναι ως ένα σημείο υπεύθυνη για την εμπλοκή του Ιω. Μεταξά στην Κυβέρνηση, με την ανάληψη του Υπουργείου Στρατιωτικών. Από τη στιγμή εκείνη, μια αλυσίδα γεγονότων και συμπτώσεων οδήγησαν στην πρόωρη πτώση της κυβέρνησης και στην εγκαθίδρση δικτατορικού καθεστώτος, από τον Ιωάννη Μεταξά.

Οι συμπτώσεις περιελάμβαναν μια σειρά θανάτων, με πρώτο τον θάνατο του ηγήτορα της βενιζελικής παράταξης, του Ελευθέριου Βενιζέλου στις 18 Μαρτίου 1936 ενώ ακολούθησε ο θάνατος, του Κ. Δεμερτζή – που εκτελούσε χρέη Πρωθυπουργού. Ο Γεώργιος προχώρησε στην ανάθεση της Πρωθυπουργίας της χώρας με απευθείας εντολή, στον Ιωάννη Μεταξά – γνωστό ήδη από την δεκαετία του 1920 για τις δικτατορικές του απόψεις, αντί να ακολουθήσει την προβλεπόμενη διαδικασία, η οποία επέβαλε διαδοχικές συναντήσεις με τους πολιτικούς αρχηγούς. Στις 25 Απριλίου, με συντριπτική κοινοβουλευτική πλειοψηφία, η Βουλή εξουσιοδότησε τον Μεταξά να κυβερνήσει κατά την περίοδο που θα διέκοπτε τις εργασίες της, μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου.[76]

---

[73] Βλ. σχετ. Ιω. Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 375 & George Th. Mavrogordatos, *ό.π.*, σελ. 347.
[74] Εκείνη την εποχή δημιουργήθηκε ένας νέος απαξιωτικός όρος εκ μέρους της δεξιάς, ο οποίος υποδήλωνε τη συνεργασία των Φιλελευθέρων με τους Κομμουνιστές, ο «βενιζελοκομμουνισμός». Έκτοτε, για μια μερίδα της δεξιάς, οι οπαδοί του κέντρου και της αριστεράς δεν διέφεραν.
[75] Γρ. Δαφνή, *ό.π*,., τ. Β', σελ. 394.
[76] David Close, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1995, σελ. 80.

Ο Αστικός κόσμος κατά τη διάρκεια της δικτατορικής περιόδου

Η απαρχή της διακυβέρνησης του Μεταξά σημαδεύτηκε από τις διαφωνίες στο αποτακτικό, δηλαδή την επαναφορά στο στράτευμα αξιωματικών που είχαν λάβει μέρος στο Κίνημα του Ναύσταθμου το 1935. Οι έντονες αντιδράσεις του Καφαντάρη οδήγησαν τις διαβουλεύσεις σε ναυάγιο ενώ επεκτάθηκαν και στις συζητήσεις περί των προγραμματικών δηλώσεων της Κυβέρνησης για να αρνηθεί τελικά ψήφο εμπιστοσύνης, ενώ ο Παπαναστασίου δήλωνε πως δεν θα έδινε ψήφο εμπιστοσύνης, δεν θα καταψήφιζε την Κυβέρνηση αλλά η ψήφος του θα ήταν «διαμαρτυρίας».

Στην αγόρευσή του ο Παπαναστασίου υποστήριξε την ανάγκη συνεργασίας των κομμάτων, ενώ κατέκρινε τα τρία μεγάλα κόμματα, επειδή δεν μπόρεσαν να συνεργαστούν μετά τον θάνατο του Κ. Δεμερτζή.[77] Εάν είχαν φανεί διαλλακτικότερα, δεν θα βρίσκονταν τώρα στην θέση να αναζητούν Κυβέρνηση. Το μελανό σημείο στην παρούσα κατάσταση, σύμφωνα με τον Παπαναστασίου, ήταν η έλλειψη συνεννόησης μεταξύ Κυβέρνησης και κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Εμφάνιζε τον Μεταξά ως «*τον τρίτον εκείνον τον επωφελούμενον των διαφωνιών των άλλων, τον εκμεταλλευόμενον τας διαφωνίας των άλλων, όπως κάθεται εις την αρχήν*». Προέβαλε επίσης ενστάσεις για τις προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης, καθότι δεν πρότεινε συγκεκριμένες λύσεις για κάθε ζήτημα ενώ αναφερόμενος στο μέγιστο θέμα της ανασύνταξης του στρατεύματος, ζητούσε την χρήση όλων των στοιχείων εκείνων, τα οποία δύναντο να συμβάλλουν στην καλυτέρευση του στρατεύματος, υπενθυμίζοντας στον Ιω. Μεταξά, τη θέση από την οποία ξεκίνησε και τον ακριβή σκοπό της ανάληψης του Υπ. Στρατιωτικών. Όσον αφορά το ζήτημα της ψήφου προς την κυβέρνηση ανέφερε χαρακτηριστικά:

> *Δια τους λόγους που εξέθεσα, οι φίλοι κι εγώ ούτε ψήφον εμπιστοσύνης δυνάμεθα να δώσωμεν εις την Κυβέρνησιν, αλλ' ούτε και να καταψηφίσωμεν ημπορούμεν, διότι δεν ημπορούμεν να αναλάβωμεν την ευθύνην της κοινής συνεννοήσεως των δυο μεγάλων κομμάτων. Η άρνησίς μας είναι ψήφος διαμαρτυρίας, εναντίον των μεγάλων κομμάτων, που δεν συνεννοούνται.*

Από την αγόρευση του Παπαναστασίου, διαφαίνεται η σαφής έλλειψη εμπιστοσύνης του προς το πρόσωπο του Ιω. Μεταξά και ακόμα περισσότερο στις πολιτικές συνθήκες της εποχής. Τα γεγονότα δεν θα τον διαψεύσουν. Σε ελάχιστους μήνες η Ελλάδα, άλλαξε πολιτικό προσανατολισμό, με την εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος, το οποίο στην εξωτερική του τουλάχιστον μορφή, παρουσίαζε αρκετές ομοιότητες με το φασιστικό καθεστώς της Ιταλίας και την ναζιστική Γερμανία.

---

[77] Λευκοπαρίδη Ξ., (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου Μελέτες – Λόγοι – Άρθρα*, Αθήνα, 1957, Αγόρευση της 27ης Απριλίου 1936, σελ. 831 – 837.

Η αδυναμία και η άρνηση των δυο αστικών κομμάτων να συνεργαστούν μεταξύ τους αλλά και το ταυτόχρονο ξέσπασμα αρκετών εντάσεων, προερχόμενων από την εργατική τάξη, έδωσαν το κατάλληλο έναυσμα και μια αληθοφανή δικαιολογία στον Μεταξά για να κυρήξει την δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Η έντονη πόλωση μεταξή των φιλελεύθερων δημοκρατικών και συντηρητικών μοναρχικών και η έντονη κυριαρχία της πελετειακής δομής στην πολιτική σκηνή οδήγησαν με τη σειρά τους σε μια έντονη και συχνή εναλλαγή στρατιωτικών και πολιτικών κυβερνήσεων. Ταυτόχρονα, η οικονομική ύφεση κατέστρεψε κάθε ελπίδα σταθερής βιομηχανικής ανάπτυξης και επέτεινε τις ήδη υπάρχουσες δυσκολίες οδηγώντας και σε έντονες απεργίες και εργατικές αναταραχές. Η αποτυχία της τελευταίας προσπάθειας εκδημοκρατισμού της χώρας κι η συνακόλουθη πολιτική αναταραχή σε συνδυασμό με τις εργατικές κινητοποιήσεις εξαιτίας της αύξησης του κόστους ζωής κι η καθήλωση των μισθών παρά την ανάκαμψη της οικονομίας, δημιούργησαν ένα έντονο κλίμα δυσαρέσκειας που εκδηλωνόταν με συνεχή επεισόδια, τα οποία η κυβέρνηση Μεταξά απέδιδε σε κομμουνιστική προπαγάνδα. Η αλήθεια είναι όμως ότι οι κινητοποιήσεις αυτές δεν αποτελούσαν κίνδυνο για το πολίτευμα αλλά κυρίως για τη λαϊκή βάση των κομμάτων και κυρίως των Φιλελευθέρων, οι οποίοι διέβλεπαν μια σαφή τάση ριζοσπατικοποίησης και κλίσης προς τα αριστερά της βάσης τους. Ως εκ τούτου, μια άνωθεν λύση – καταστολή της λαϊκής δυσαρέσκειας ήταν απολύτως επιβεβλημένη, με σκοπό την αποτροπή δημιουργίας ενός μαζικότερου αριστερού κινήματος.[78]

Η προκυρηχθείσα γενική απεργία για τις 4 Αυγούστου αποτέλεσε την αφορμή που αναζητούσε ο Μεταξάς για την κατάλυση του πολιτεύματος. Είχε ήδη φροντίσει να στελεχώσει τον κορμό του κρατικού μηχανισμού με συνεργάτες και ομοϊδεάτες του. Ο Γεώργιος Β' προσέδωσε την προσήκουσα νομιμότητα στην κίνηση του Μεταξά να διαλύσει την Βουλή, εκδίδοντας δυο βασιλικά διατάγματα με τα οποία καταλύθηκε ο κοινοβουλευτισμός και επήλθε δικτατορία. Λίγο νωρίτερα, ο ηγέτης του Κόμματος Φιλελευθέρων – Θεμιστοκλής Σοφούλης – και ο Ιω. Θεοτόκης – αρχηγός της δεύτερης σε δύναμη παράταξης του φιλοβασιλικού σχηματισμού – είχαν συμφωνήσει για τον σχηματισμό κυβέρνησης αμέσως μετά την έναρξη των λειτουργιών της Βουλής.[79] Οι διαφορές όμως γεφυρώθηκαν πολύ αργά.

Το καθεστώς χρησιμοποίησε τον φασιστικό χαιρετισμό και τον όρο ολοκληρωτικός αλλά δεν υπήρξε ούτε τυπικά φασιστικό ούτε δομικά ολοκληρωτικό. Η απουσία μιας θεωρίας, ενός επαναστατικού δόγματος, μιας πολιτικής κινητοποίησης των μαζών, το καθιστούσαν περισσότερο ένα αυταρχικό – γραφειοκρατικό καθεστώς, ιδεολογικά βασισμένο στην θρησκεία. Ο Μεταξάς ονειρευόταν τον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό, συνέχεια του πολιτισμού της Αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου, αντιγράφοντας σαφώς το Γ' Ράιχ του Χίτλερ. Κύριος στόχος του καθεστώτος για την προώθηση των αρχών του και την πραγμάτωση των σκοπών του ήταν οι νέοι. Για τον λόγο αυτόν,

---

[78] Στάνλει Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού*, εκδ. φιλίστωρ, Αθήνα, 1995, σελ. 445 – 447 & Θαν. Δ. Σφήκας, *η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 2000, σελ. 48 – 50.
[79] Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί...ό.π.*, σελ. 103 – 105.

ιδρύθηκε η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (Ε.Ο.Ν.), η οποία τελούσε υπό την άμεση καθοδήγηση και ηγεσία του ίδιου του Μεταξά. Αρκετοί διανοούμενοι λειτούργησαν ως απολογητές ή/και θεωρητικοί του καθεστώτος, με εντονότερο το παράδειγμα του περιοδικού *Το Νέον Κράτος*,[80] ενώ ο Γ. Βλάχος έγραφε στην *Καθημερινή* στις 7 Αυγούστου 1936:

> *Η από της παρελθούσης Τρίτης επιβληθείσα νέα τάξις πραγμάτων εις την Ελλάδα, δεν ευρίσκει απλώς σύμφωνον την εφημερίδα αυτήν. Την ευρίσκει εν μέρει υπεύθυνον. Διότι από μακρού χρόνου συνέστησε και ηυχήθη, όπως έλθη ημέρα κατά την οποίαν το Κράτος του Κοινοβουλευτισμού και των ελευθεριών αντικαταστήσει, έστω και προς καιρόν, νέον Κράτος επιβολής και αυστηρότητας.*[81]

Αν και υπήρξαν ελάχιστες ενδείξεις λαϊκής υποστήριξης, δεν σημειώθηκε αξιόλογη αντίδραση στη δικτατορία.[82] Η εργατική τάξη ήταν απασχολημένη με τα καθημερινά προβλήματα, όπως την ανεργία, το υψηλό κόστος διαβίωσης, αφού η αύξηση των τιμών δεν συμβάδισε με την αύξηση στους μισθούς, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του εθνικού πλούτου, το απορροφούσαν οι ένοπλες δυνάμεις. Παράλληλα, οι γεωργοί είχαν δυσαρεστηθεί από τον νόμο που περιόριζε τους βοσκότοπους ενώ οι ανώτερες τάξεις δυσανασχετούσαν εξαιτίας των έκτακτων φόρων, οι οποίοι όμως αποσκοπούσαν στην προετοιμασία της χώρας για πόλεμο και με τις οικονομικές συνδρομές που έπρεπε να προσφέρουν στην Ε.Ο.Ν.[83]

Η εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου ήταν απόληξη μιας μακράς πορείας αλλεπάλληλων γεγονότων και μιας σειράς διαφορετικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων. Το 1932, τρία χρόνια μετά την παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929, η ανοδική πορεία της ελληνικής οικονομίας ανακόπηκε. Οι συνέπειες της κρίσης είχαν γίνει πλέον αισθητές, με αποτέλεσμα τη διακοπή εισροής ξένου κεφαλαίου και την κατάρρευση του εξαγωγικού εμπορίου, εξαιτίας της συρρίκνωσης των αγορών. Οι ελληνικές κυβερνήσεις αναζήτησαν αυτάρκεια στο εσωτερικό και στην προσπάθεια αύξησης των – ανύπαρκτων – συναλλαγματικών αποθεμάτων ενώ προχώρησαν σε αναστολή πληρωμών του εξωτερικού χρέους τον Μάιο του 1932.[84] Οι δυνατότητες της Ελλάδας περιορίστηκαν σημαντικά, καθιστώντας τις εξαγωγές και τους άδηλους πόρους τις μόνες πηγές εισαγομένων κεφαλαίων στη χώρα.[85] Συνεπεία της οικονομικής αυτής κρίσης, η έξαρση των

---

[80] Παν. Νούτσου, «Συνιστώσες της ιδεολογίας του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου», στο: Χ. Φλάισερ, Ν Σβορώνος (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989, σελ. 63.
[81] *Καθημερινή*, 7/8/1936.
[82] Stanley Payne, *Η Ιστορία του Φασισμού*, εκδ. φιλίστωρ, Αθήνα, 1995, σελ. 448 & David Close, *ό.π.*, σελ. 82.
[83] Μαρίνα Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά – Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα, 2006, σελ. 343-344.
[84] Θανάσης Δ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο Ισπανικός εμφύλιος πόλεμος*, εκδ. Στάχυ Αθήνα 2000, σελ. 113 – 115.

[85]Morgens Pelt, «Το ελληνο – γερμανικό εμπόριο καπνού κατά το μεσοπόλεμο» στο Χαγκεν Φλαισερ(επιμ.) *Η Ελλαδα 36 – 49: Τομές και συνέχειες*, εκδ. Καστανιωτης, Αθηνα, 5η εκδ., 2009, σελ. 378.

κινημάτων των εργαζομένων έλαβε διαστάσεις χωρίς προηγούμενο προκαλώντας έτσι την άμεση και αιματηρή αντίδραση της κυβερνήσεως Μεταξά.

Ένας τομέας που ο ο Μεταξάς δεν δυσκολεύτηκε να ελέγξει ήταν ο Τύπος. Πέρα από την άμεση ίδρυση του «Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού», σύμφωνα με τον Α.Ν. 45, οι περισσότεροι από τους ιδιοκτήτες εφημερίδων καθώς και οι αρχισυντάκτες, υπηρέτησαν με μεγάλη προθυμία τα συμφέροντα του καθεστώτος, ήδη από την πρώτη μέρα.[86]

Οι ενέργειες του Μεταξά καλύφθηκαν από πέπλο «νομιμότητας», υπό τον φόβο μιας «κομμουνιστικής επανάστασης», λόγω της 24ωρης πανελλαδικής απεργίας που είχε προκηρυχθεί, ενώ εκ των υστέρων ο Μεταξάς ισχυρίστηκε ότι τη δικτατορία καθιστούσαν αναγκαία η διαρκής επικράτηση και ένταση του κομμουνισμού, η αδυναμία και ανικανότητα του κοινοβουλευτισμού, η ανοησία των αστικών κομμάτων να επιδιώκουν συμφωνίες με το Κ.Κ.Ε. καθώς και το γεγονός ότι η Μακεδονία είναι «κεκαλυμμένη με κόκκινες σημαίες» ενώ θα χρησιμοποιούσε πολλάκις την έκρηξη του Ισπανικού εμφυλίου πολέμου, για να δικαιολογήσει την επιβολή της 4ης Αυγούστου.[87]

Από τις πρώτες ενέργειες του Μεταξά ήταν να φυλακίσει χιλιάδες κομμουνιστές και αστούς αντιπάλους του καθεστώτος, ενώ αφαιρέθηκαν από την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή «αντικαθεστωτικές» περικοπές.[88] Επιπλέον, οι βολιδοσκοπήσεις της γερμανικής Antikomitern και της Gestapo με σκοπό τη συνεργασία με την ελληνική αστυνομία για την πάταξη του μπολσεβικισμού και οι επισκέψεις σημαντικών στελεχών του Ναζιστικού καθεστώτος, όπως ο Τζόζεφ Γκαίμπελς στην Ελλάδα, έδειχναν την επιθυμία του για προσέγγιση των δυο καθεστώτων.[89]

Το νέο καθεστώς που είχε επιβληθεί στην Ελλάδα, όφειλε την ύπαρξή του σε έναν μονάρχη, ο οποίος είχε επανέλθει στο θρόνο του μετά από ένα απροκάλυπτα νόθο δημοψήφισμα, σε έναν πολιτικό, ο οποίος δεν διέθετε σχεδόν καθόλου λαϊκό έρεισμα, ενώ στηριζόταν στην ανοχή των παραδοσιακών πολιτικών προσώπων και κομμάτων. Το τρίπτυχο αυτό θα σημαδεύσει την χώρα και θα αποτελέσει σημαντικό παράγοντα στις μετέπειτα εξελίξεις.

---

[86] Μαρίνα Πετράκη, *ό.π.,* σελ. 27 κ.έ.

[87] Θανάσης Δ. Σφήκας, *η Ελλάδα και... ό.π.,* σελ. 64.
Αξίζει να σημειωθεί πως στα μέσα και τα τέλη της δεκαετίας του 1930, ελάχιστες ήταν οι χώρες της Ευρώπης οι οποίες δεν είχαν κάποιας μορφής δικτατορικό καθεστώς. Η Μεγ. Βρετανία, η οποία ήλεγχε παραδοσιακά την πολιτική ζωή της χώρας, αποδέχτηκε το νέο καθεστώς ως το πιο αποτελεσματικό, τη στιγμή που η Ευρώπη βάδιζε προς έναν καινούριο πόλεμο. Βλ. σχετ. Stanley Payne, *ό.π.*, σελ. 448.

[88] Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 – 1944*», τ. Α', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995, σελ. 59.

[89] Gunnar Hering, *ό.π.,* σελ. 1280 – 1.

Η δημιουργία και ισχυροποίηση του Κ.Κ.Ε.

Οι κοινωνικές μεταβολές που προκάλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή καθώς και οι αλλαγές που επέφερε η οικονομική κρίση του 1929 έδωσαν το έναυσμα για την γρήγορη άνοδο μιας νέας ταξικής συνείδησης. Παράλληλα όμως, τα επιτακτικά ζητήματα που δημιούργησαν οι ίδιες καταστάσεις, εξανάγκασαν την ιδεολογία να υποχωρήσει υπό την πίεση της οικονομικής αθλιότητας και των κοινωνικών προβλημάτων που απαιτούσαν άμεση αντιμετώπιση. Θα χρειαζόταν να καταλαγιάσουν και να αποκρυσταλλωθούν οι κοινωνικές μεταβολές που ακολούθησαν το 1922 όπως επίσης και την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 ώστε να μπορέσει η εργατική τάξη να βρει τον δρόμο της και εν τέλει, στη δεκαετία του 1930 να μπορέσει να οργανωθεί και να αντιδράσει μαζικά, με απεργίες και κοινωνικές διεκδικήσεις, ταράζοντας το κοινωνικό και πολιτικό κλίμα της εποχής.[90]

Η ανάδυση της νέας εργατικής τάξης πραγματοποιήθηκε με αργούς ρυθμούς, αλλά στην πορεία έδρασε καταλυτικά στην υπερπήδηση του παραδοσιακού αστικού διχασμού Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών, προβάλλοντας μια νέα προοπτική, η οποία απευθυνόταν στις τεράστιες μάζες των προσφύγων καθώς και στα υπόλοιπα εξαθλιωμένα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Η κοινωνική απόσταση που χώριζε τους εργάτες από τους μικροαστούς εργοδότες τους ήτανε μικρή ενώ παράλληλα τους ένωναν πατροπαράδοτοι προσωπικοί δεσμοί, συνήθως μια κοινή αγροτική προέλευση και σε μεγάλο βαθμό, κοινή ιδεολογία.[91]

Η νέα ιδεολογία βρήκε για πρώτη φορά εφαρμογή στο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.) το οποίο ιδρύθηκε στα 1918 αλλά ουσιαστική κομμουνιστική κατεύθυνση έλαβε στα 1920. Στο ιδρυτικό συνέδριό του, που πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1918, έναν χρόνο μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, εγκρίθηκε κείμενο με τις αρχές και το πρόγραμμα και διαφάνηκε η συνάφεια με το πρόγραμμα του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας.[92] Στο δεύτερο συνέδριο του κόμματος, τον Απρίλιο του 1920, αποφασίστηκε ότι η μετάβαση στον σοσιαλισμό δεν θα μπορούσε να επέλθει με τον εκδημοκρατισμό του συστήματος της διακυβέρνησης μέσω μεταρρυθμίσεων αλλά ότι η ίδια η μετάβαση ήτανε η δικτατορία του προλεταριάτου, μέχρι την υπέρβαση της ταξικής κοινωνίας.[93] Κατά τον ίδιο τρόπο, εκφράστηκε και η σύνδεση του Κόμματος με την Τρίτη Διεθνή ενώ στα 1924 – σε έκτακτο συνέδριο – αποφασίστηκε η αλλαγή του ονόματος σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος.[94] Οι σοβαρές διαφωνίες στο Σ.Ε.Κ.Ε. προέκυψαν λόγω της

---

[90] Άλκης Ρήγος, *ό.π.*, σελ. 143, 145.
[91] Άλκης Ρήγος, *ό.π.*, σελ. 145 & Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922…ό.π.,* , σελ. 219 κ.έ.
[92] Το ΚΚΕ, *Τα Επίσημα Κείμενα 1918 – 1924* (στο εξής *ΕΚ*), *τ. Ι*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988, σελ. 4, & Gunnar Herring, *ό.π.*, τ. Β', σελ. 980.
[93] Το ΚΚΕ, *ΕΚ,* τ. Ι, σελ. 64-65, αρ. 1, Gunnar Hering, *ό.π.,* τ. Β', σελ. 988.

θέσης της Ελλάδας στον πόλεμο της Μ. Ασίας, ενώ ήδη είχαν διαφανεί εντός του κόμματος τρία διαφορετικά ρεύματα – ένα αριστερό, ένα κεντρώο και ένα δεξιό.

Με το τρίτο συνέδριο του Κόμματος άλλαξε σταθερά ο προσανατολισμός του και εντάχθηκε στην καθοδήγηση της Κομιντέρν. Με αυτόν τον τρόπο, μόνο του επέβαλε εμπόδια στον εαυτό του, όταν υποχρεώθηκε να υιοθετήσει τις επίσημες θέσεις της σχετικά με την Μακεδονία και την Θράκη, παρόλο που οι Έλληνες δέχτηκαν με δυσφορία την οδηγία και στο εθνικό συμβούλιο του Μαΐου του 1923 είχε γίνει αναφορά γενικά στο δικαίωμα των μειονοτήτων για αυτοδιάθεση.[95]

Στα 1931 εκλέχτηκε γενικός γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής ο Νίκος Ζαχαριάδης. Απόφοιτος της Σοβιετικής Σχολής της Κομιντέρν, θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην ιστορία της ελληνικής αριστεράς – κι όχι μόνο, για τα επόμενα 25 χρόνια. Με την ηγεσία του Ζαχαριάδη, το Κ.Κ.Ε., κατόρθωσε να σημειώσει μεγάλες επιτυχίες, κυρίως σε Αθήνα και Πειραιά, αλλά και στην υπόλοιπη χώρα.[96] Το Κ.Κ.Ε. τριπλασίασε τον αριθμό των μελών του, φτάνοντας στα τέλη του 1933 τα 4.416 μέλη (τη στιγμή που το 1929 αριθμούσε σε Αθήνα και Πειραιά 150 και 70 εγγεγραμμένα μέλη, αντίστοιχα)[97] ενώ η κυκλοφορία του *Ριζοσπάστη* – επίσημο όργανο του κόμματος – ανήλθε στα 12.000 φύλλα.[98] Η εκλογική δύναμη της Αριστεράς σταδιακά αυξανόταν, κερδίζοντας ψηφοφόρους από την εκλογική βάση Φιλελευθέρων και τους πρόσφυγες, οι οποίοι απογοητεύτηκαν από την πολιτική του Βενιζέλου κατά την τελευταία τετραετία.

Στα μέσα της δεκαετίας του ’30, το Κ.Κ.Ε. εγκατέλειψε σταδιακά το σύνθημα αυτονόμησης της Μακεδονίας, αφαιρώντας έτσι τα εμπόδια που το είχαν οδηγήσει στην απομόνωση. Με την υιοθέτηση του Λαϊκού Μετώπου, αξιοποίησε την ευκαιρία που του δόθηκε λόγω της αποτυχίας των αστικών κομμάτων να έρθουν σε συμβιβασμό μεταξύ τους.[99]

Η τακτική του Λαϊκού Μετώπου υιοθετήθηκε στο 6ο Συνέδριο, τον Δεκέμβριο του 1935, βάσει της απόφασης της Κομιντέρν. Εκτός από την αναφορά στην αποδέσμευση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο – στόχος αισιόδοξος αλλά μη εφικτός – οι απώτεροι σκοποί του ήταν αρκετά μετριοπαθείς: φορολογικές ελαφρύνσεις των μικροϊδιοκτητών, ισότητα των πολιτών ανεξάρτητα από τη θρησκεία, το φύλο και την εθνότητα, υποστήριξη της παιδείας, φιλειρηνική πολιτική. Παράλληλα, στη διάρκεια του συνεδρίου, αποφασίστηκε να διαλυθούν οι κομματικές οργανώσεις στα χωριά και να ενισχυθεί η δημιουργία ενός μαζικού αγροτικού κόμματος, το οποίο θεωρήθηκε αυτονόητο ότι θα συμμετείχε στο λαϊκό μέτωπο, με σκοπό να δυναμώσει η επιρροή του Κ.Κ.Ε. ανάμεσα στους

---

[94] Αθαν. Βερέμης, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος, από την αντεπανάσταση του 1923 ως την ανατροπή του Παγκάλου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, σελ. 282.

[95] Το ΚΚΕ, *ΕΚ,* τ. Ι, σελ 296, Gunnar Hering*, ό.π.,* τ. Β’, σελ. 1132.

[96] Gunnar Herring*, ό.π.,* τ. Β’, σελ 1193 – 4. Στις εκλογές του 1928 το Κ.Κ.Ε. είχε λάβει 14.325 ψήφους, δηλαδή ένα ποσοστό 1,4% ενώ στις εκλογές του 1932 έλαβε 58.223 και συνολικό ποσοστό 5% βλ. σχετ. Αλ. Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β’ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940-1945, Κατοχή – Αντίσταση,* τ. Β2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2004, σελ. 159.

[97] Gunnar Herring*, ό.π.*, τ. Β’, σελ 1036.

[98] Πέτρος Ανταίος, *Ν. Ζαχαριάδης, Θύτης και Θύμα*, εκδ. Φυτράκη, Αθήνα, 1991, σελ.159.

[99] G. Th. Maurogordatos, *ό.π.*, σελ. 337.

αγρότες. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονταν και οι αποφάσεις για την συνένωση των εργατών, των ανέργων, των μειονοτήτων και των οργανώσεων νεολαίας.[100]

Μόνο όμως κατά τη διάρκεια της τετραετούς διακυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου, 1928 – 1932, φάνηκε ότι η Αριστερά αποτελούσε απτή απειλή και πρόκληση έναντι των δυο αστικών κομμάτων. Η πόλωση και οι προσδοκίες που προκάλεσε η επιστροφή του Βενιζέλου το 1928, ισορρόπησαν την κατάσταση μόνο προσωρινά. Σύντομα, τα προβλήματα που υπήρχαν ανέκυψαν ξανά κι ακόμη πιο έντονα από πριν, δίνοντας στην Αριστερά τη δυνατότητα να προβάλει μια φιλολαϊκή πολιτική, σε αντίθεση με την αστική διακυβέρνηση του Κόμματος Φιλελευθέρων.[101]

Η απάντηση του Βενιζέλου στην αυξανόμενη δύναμη της Αριστεράς, ήταν το Ιδιώνυμο, ή διαφορετικά ο Ν.422/ 24 Ιουλίου 1929 «Περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών». Το Ιδιώνυμο ποινικοποίησε όλες τις «ανατρεπτικές» ιδέες, επιβάλλοντας ποινή φυλάκισης τουλάχιστον έξι μηνών για όποιον επιδίωκε «*την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν*».[102] Εγκαινιάστηκε μια σειρά μέτρων ενάντια στο Κ.Κ.Ε. και την ελληνική αριστερά, τα οποία θα ολοκληρώνονταν με την αποπομπή του κόμματος από τη νομιμότητα. Ο αντί – κομμουνισμός έγινε επίσημη ιδεολογία του κράτους, άμεσα συνδεδεμένη με τον φόβο που είχε κυριαρχήσει την αστική τάξη, έναντι στην ανάπτυξη των διεκδικήσεων και του πολιτικού κινήματος των λαϊκών τάξεων, τα οποία πολλαπλασιάζονταν από τα συνεχώς αυξανόμενα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, μετά τον τερματισμό της Μεγάλης Ιδέας, το 1922.[103] Ο φόβος για «κομμουνιστική επιβολή» θα χρησιμοποιείτο από αυτό το σημείο και μετά αρκετές φορές, για να δικαιολογήσει ή/και να προσδώσει κάλυμμα νομιμότητας σε αυθαίρετες πολιτικές πράξεις, με αποκορύφωμα την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου.

Η επιβολή της Δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, αποτέλεσε σημαντική τομή στην ιστορία και τη μετέπειτα εξέλιξη του κομμουνιστικού κόμματος. Την ίδια νύχτα αρκετά από τα ηγετικά στελέχη του κόμματος συνελήφθησαν από την Ασφάλεια, παρόλο που ο *Ριζοσπάστης* της 4ης Αυγούστου προειδοποιούσε για τον κίνδυνο να κηρύξει δικτατορία ο Μεταξάς μέσα στην ημέρα.[104] Η κατασταλτική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος με τις συνεχομενες και διαρκείς διώξεις οδήγησαν το Κ.Κ.Ε. να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες, υιοθετώντας καθεστώς παρανομίας και συνωμοτικότητας. Παρά τα μέτρα και την κινητοποίηση του μηχανισμού του κόμματος, ο Μεταξάς κατόρθωσε να προκαλέσει αρκετά προβλήματα στο Κ.Κ.Ε. Η Ειδική Ασφάλεια έδρασε πολύ αποτελεσματικά, με συνέπεια οι παράνομοι μηχανισμοί να ασφυκτιούν από τα συνεχόμενα κύματα

---

[100] Gunnar Hering*, ό.π.*, σελ. 1281.
[101] G. Th. Maurogordatos*, ό.π.,* σελ 335.
[102] Φ.Ε.Κ. 245, τ/ Α'. 25/7/1929.
[103] Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.,* σελ. 48 & G. Th. Maurogordatos, *ό.π.,* σελ 336.
[104] Σπ. Λιναρδάτος, «Η αντίσταση στη δικτατορία του Μεταξά», στο Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936-1944…, ό.π.*, σελ. 93.

των συλλήψεων, ενώ το 1939 συνελήφθησαν και τα τελευταία ηγετικά στελέχη.[105] Η αποδυνάμωση του ηγετικού πυρήνα και η ταυτόχρονη σύλληψη των στελεχών του κόμματος, τα οποία κρατούνταν στις φυλακές και στα στρατόπεδα «πειθαρχημένης διαβίωσης», έβαιναν παράλληλα με την συστηματική προσπάθεια εκρίζωσης του κομμουνισμού από την ελληνική κοινωνία, την οποία επιχειρούσε το καθεστώς. Πρωταρχικός στόχος, ήταν η επιβίωση του κόμματος και του μηχανισμού του, δηλαδή η περιχαράκωση από τον εξωτερικό και κυρίως από τον εσωτερικό εχθρό.[106]

Η οικονομική κατάσταση της προκατοχικής Ελλάδας

Τα κύρια χαρακτηριστικά της οικονομίας, κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, ήταν η χαμηλή εκβιομηχάνιση,[107] ο ευρύς κρατικός παρεμβατισμός και οι εμπορικοί δεσμοί με την Δύση, οι οποίοι ουσιαστικά τόνιζαν ακόμη περισσότερο τον παραπληρωματικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας.[108] Παρόλες τις προσπάθειες ανάπτυξης της βιομηχανίας, η Ελλάδα παρέμεινε ουσιαστικά μια αγροτική χώρα, αφού το 60% του πληθυσμού της ασχολούταν με την γεωργία, η οποία συνέβαλε κατά 45% στο εθνικό εισόδημα.[109] Πέραν τούτου, ο χαρακτήρας των παραγομένων από την ελληνική γεωργία προϊόντων πολυτελείας, όπως καπνός, σταφίδα, κρασί, ελαιόλαδο κλπ., την καθιστούσε ευπρόσβλητη στις διεθνείς κρίσεις και παράλληλα δεν της παρείχε αυτάρκεια σε βασικά αγαθά, όπως ήταν τα σιτηρά.[110] Αυτό, σε συνδυασμό με τις δυσχέρειες που προκάλεσε η μικρασιατική καταστροφή και οι συνεχείς δανεισμοί από το εξωτερικό, την κατέστησαν ιδιαίτερα τρωτή στις διεθνείς διακυμάνσεις.[111] Η εγκατάσταση χιλιάδων προσφύγων, έδωσε ώθηση στην οικονομία, αλλά παράλληλα προκάλεσε καινούρια προβλήματα, τα οποία ζητούσαν επιτακτικά τη λύση τους.

Η ύπαρξη ενός αριθμού μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, με σύγχρονη τεχνολογία και βιομηχανοποιημένη παραγωγή, δεν ήταν παρά η κορυφή ενός παγόβουνου, του οποίου η βάση αποτελούταν από έναν μεγάλο αριθμό βιομηχανιών, ελλιπώς εξοπλισμένων και άμεσα εξαρτώμενων

---

[105] Ιω. Παπαθανασίου, «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση τα πολιτικής στρατηγικής- Το Κ.Κ.Ε. στα χρόνια 1936 – 1949», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα 36 – 49…, ό.π.*, σελ. 207.

[106] Ιω. Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος στην πρόκληση της ιστορίας, 1940 – 1945», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, ό.π.,* τ.Γ2, σελ. 81.

[107] M. Mazower «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992, σελ. 177 – 181 & Σταύρος Θωμαδάκης, «Μαύρη Αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο: Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 120.

[108] Σταύρος Θωμαδάκης, *ό.π.* σελ. 120.

[109] Απόστολος Στρογγύλης, «Διαστάσεις του οικονομικού προβλήματος στις ώρες της απελευθέρωσης» στο: Γρηγόρης Φαράκος (επιμ.), *Δεκέμβρης του '44: Νεώτερη έρευνα – Νέες προσεγγίσεις*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2000², σελ. 32 .

[110] Το 1938 εισάγονται 474.562 τόνοι σιτηρών ενώ το 1939 374.298, βλ. σχετικά Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, ό.π.,* τ. Α', σελ. 196 – 7.

[111] Mark Mazower, *ό.π.,* σελ.174.

από την κυβερνητική πολιτική.[112] Τα μέτρα των ελληνικών κυβερνήσεων είχαν ως κύριο στόχο την συγκράτηση του εμπορικού ελλείμματος και την ανακούφιση της δεινής συναλλαγματικής θέσης της Ελλάδας.[113] Η τετραετία 1928 – 1932, τελευταία διακυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου, ήταν μια περίοδος κατά την οποία καταβλήθηκαν σημαντικές προσπάθειες για την οικονομική ανάπτυξη βάσει ενός διαφορετικού μοντέλου, δηλαδή εισροή ξένου κεφαλαίου συνδυαστικά με υψηλό εξαγωγικό εμπόριο, ούτως ώστε η εισαγωγή συναλλάγματος στη χώρα να εξυπηρετήσει το εξωτερικό δημόσιο χρέος.

Ο νόμος 5462/1932 έδωσε μια «ακούσια» σχεδόν ενίσχυση της βιομηχανίας, «περί περιορισμού εισαγωγής εμπορευμάτων κλπ.». Παράλληλα με την θέσπιση των νέων νόμων, επήλθαν αλλαγές στον διακανονισμό των εξωτερικών συναλλαγών και ιδιαίτερα με την χρηματοδότηση των εισαγωγών, οι οποίες ουσιαστικά ανέτρεψαν την ισορροπία μεταξύ εμπορίου και βιομηχανίας.[114] Κύριο χαρακτηριστικό των εμπορικών συναλλαγών ήταν η μέθοδος συμψηφισμού (clearing), η οποία ίσχυε για την ελληνική αγορά ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 – και ακολουθήθηκε κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής – με όρους ασύμφορους για τις ελληνικές επιχειρήσεις.[115]

Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 1929 έγιναν εμφανείς στην Ελλάδα στα μέσα περίπου του 1931, όταν η Μεγάλη Βρετανία αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τον χρυσό κανόνα. Η ζήτηση σε χρυσό στην Τράπεζα της Ελλάδας αυξήθηκε, σημειώνοντας έτσι την έναρξη της οικονομικής κρίσης. Η ανάπτυξη της χώρας απαιτούσε νέες στρατηγικές αλλά οι περισσότεροι αστοί πολιτικοί αρνούνταν να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση, ακολουθώντας παλαιότερες οικονομικές πρακτικές, χωρίς να είναι αυτές σε θέση να ανταποκριθούν στη μεταβαλλόμενη πραγματικότητα.[116] Καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, η κρίση εξακολούθησε να ταλανίζει την ελληνική κοινωνία, λειτουργώντας κυρίως εις βάρος των μικροαστών νοικοκυριών, τα συμφέροντα των οποίων υποτίθεται ότι προασπιζόταν το Λαϊκό Κόμμα. Οι καλές σοδειές που είχαν σημειωθεί τα προηγούμενα χρόνια δεν κατάφεραν να αντιστρέψουν την κατάσταση, ενώ η υποτίμηση της δραχμής, οι συναλλαγματικοί περιορισμοί, οι συμφωνίες εμπορικών συμψηφισμών, η κρίση των αγροτικών εξαγωγών δεν περιόρισαν μόνο την ισχύ των εμπορικών συμφερόντων, που παραδοσιακά στήριζαν τους βενιζελικούς αλλά αύξησαν και τη σημασία της βιομηχανίας για την ελληνική οικονομία, ως τη μόνη λύση για την απορρόφηση της ανεργίας.[117]

---

[112] Mark Mazower, *ό.π.*, σελ. 177-181 & Στ. Θωμαδάκης, *ό.π.*, σελ. 120.
[113] Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σελ. 305.
[114] Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη – η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, εκδ. θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σελ. 303 – 305.
[115] Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Η οικονομία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σελ. 59 & Mark Mazower, *ό.π.*, σελ. 179 : «Το κυριότερο πρόβλημα με τις με τις συμφωνίες clearing, ήταν ότι δεν μπορούσαν να τις συνάψουν με τους κατάλληλους ανθρώπους: οι κύριοι προμηθευτές εισαγωγών της Ελλάδας δεν ενδιαφέρονταν να τις συνδέσουν με τις ελληνικές εξαγωγές».
[116] Mark Mazower, *ό.π.,* σελ. 174.
[117] Χρ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα…,ό.π,* σελ. 108.

Ως το 1936, η Μεγ. Βρετανία παρέμεινε οικονομικά κα πολιτικά η κυρίαρχη ξένη δύναμη. Μετά την επιβολή της δικτατορίας, η Γερμανία πέρα από το ιδεολογικό επίπεδο εξελίχθηκε σε σημαντικό παράγοντα και στο ελληνικό εμπόριο. Μέχρι τα τέλη του 1937, οι εξαγωγές στην Γερμανία ξεπερνούσαν το 1/3 των συνολικών εξαγωγών, ενώ ήταν οι διπλάσιες από εκείνες προς την Αγγλία.[118] Το βασικότερο προϊόν του ελληνο – γερμανικού εξαγωγικού εμπορίου ήταν ο καπνός, αντιπροσωπεύοντας το 40 – 50% των ελληνικών εξαγωγών στην Γερμανία, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930.[119]

Ο Μεταξάς ενίσχυσε τον ρόλο του κράτους στην οικονομία αλλά οι διεθνείς εξελίξεις δεν επέτρεψαν να διαφανούν τα όποια αποτελέσματα μπορούσε να επιφέρει η πολιτική αυτή και δεν προκλήθηκε καμία ριζική μεταβολή στην ευρύτερη νοοτροπία.[120] Συνεπής στην ιδεολογία του, ενίσχυσε με πιστωτικές και άλλες διευκολύνσεις τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, αύξησε την κρατική συγκέντρωση αγροτικών προϊόντων σε τιμές ασφαλείας, ίδρυσε το Υπουργείο Συνεταιρισμών το 1938 και ρύθμισε τα αγροτικά χρέη ενώ ολοκλήρωσε τον αναπροσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής προς την γερμανική αγορά, ούτως ώστε να εξασφαλίσει την συνέχιση των εξαγωγών καπνού.[121] Στόχος της πολιτικής του, ήταν να αντισταθμίσει τις αντιδράσεις των εργαζομένων και την πίεση των εργατών και των λαϊκών στρωμάτων, η οποία είχε ήδη εκδηλωθεί με απεργίες και ταραχές, στην προδικτατορική περίοδο.[122]

Ανάμεσα στα μέτρα που έλαβε ο Μεταξάς, ήταν η προώθηση εντατικής καλλιέργειας και ενίσχυση της μικρής ιδιοκτησίας ενώ στόχος της πολιτικής του ήταν η μείωση της μετακίνησης των αγροτών προς τα αστικά κέντρα, για την επίτευξη του οποίου παραχώρησε οριστικά ιδιοκτησία στους αποκατασταθέντες γηγενείς ακτήμονες και στους πρόσφυγες ενώ προέβη σε ευνοϊκές ρυθμίσεις για τα χρέη των αγροτών.[123] Ο μόνος τομέας στον οποίο ο Ιω. Μεταξάς επέδειξε συνολική και συνεπή πολιτική ήταν της κοινωνικής πρόνοιας, με τον καθορισμό κατώτατου ημερομίσθιου, την επιβολή της υποχρεωτικής διαιτησίας στις συλλογικές διαφορές, την γενίκευση υπογραφής συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε όλους τους κλάδους, την εφαρμογή ενός εθνικού συστήματος κοινωνικών ασφαλίσεων και επενδύσεις στον τομέα της νοσοκομειακής περίθαλψης.[124]

Η όξυνση του διεθνούς κλίματος το 1935 με την ιταλική επίθεση εναντίον της Αιθιοπίας και η πιθανότητα για ένοπλη σύρραξη στην Ανατολική Μεσόγειο, επιτάχυνε τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις αλλά επίσης έθεσε επιτακτικά το ζήτημα εξοπλισμού των ενόπλων δυνάμεων. Αν και στο

---

[118] Θαν. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα – Ο ιμπεριαλισμός της μη – επέμβασης,* εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σελ. 38.

[119] Renate Meissner, «Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας», στο: Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, *ό.π.,* σελ. 52.

[120] Αθανάσιος Λυκογιάννης, «Τράπεζα της Ελλάδος, 1928 – 2003: 75 χρόνια λειτουργίας», στο: Αθαν. Λυκογιάννης (επιμ.), *Κερδώα Αθήνα Χρονικό της τραπέζης της Ελλάδος, 1928 – 2003*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα, 2004, σελ. 34.

[121] Ροσέτος Φακιόλας, «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες 30 και 40», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 36 – 49…, ό.π.*, σελ. 331.

[122] Ζαχαρίας Δεμαθάς, «Η εξέλιξη βασικών μεγεθών της ελληνικής *οικονομίας, 1935 – 1939*», στο: Χ. Φλάισερ, Ν Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 44…, ό.π.,* σελ.149.

[123] Ροσέτος Φακιόλας, «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά εργασίας στην περίοδο 1936 – 1940», στο Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 1944…, ό.π.,* σελ. 169 – 170.

[124] Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.,* σελ. 308.

παρελθόν το πρόβλημα είχε αντιμετωπιστεί με αγορές πολεμικού υλικού από το εξωτερικό, οι οποίες χρηματοδοτούνταν από μεγάλα εξωτερικά δάνεια, η πτώχευση του 1932 δεν άφηνε περιθώρια για παρόμοια λύση. Αντίθετα, η ελληνική στρατιωτική ηγεσία ξεκίνησε να μελετά τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε η ελληνική βιομηχανία να προσφέρει σημαντικό μέρος του πολεμικού εξοπλισμού, αναφερόμενη κυρίως στις ήδη υπάρχουσες μονάδες παρά στην ίδρυση νέων.[125]

Ο ίδιος ο Μεταξάς, δήλωνε στον Βρετανό πρέσβη τον Απρίλιο του 1940 ότι «*είχε κάνει όλες τις προετοιμασίες για να αντισταθεί μέχρις εσχάτων και με κόστος οποιαδήποτε θυσία*» ενώ μια προσπάθεια του ελληνικού Κράτους να αγοράσει αεροσκάφη από την Μεγ. Βρετανία, είχε πέσει στο κενό, εξαιτίας της χαμηλής χρηματοληπτικής αξιοπιστίας της χώρας αλλά και επειδή οι ισχυρισμοί της ελληνικής κυβέρνησης περί επικείμενου πολέμου και επίθεσης εναντίον της, κρίθηκαν ως υπερβολικοί.[126]

Η έναρξη του πολέμου στην Ευρώπη με την εισβολή του Χίτλερ στην Πολωνία τον Σεπτέμβριο του 1939, βρήκε την ελληνική πολιτική κατάσταση διαταραγμένη. Το αστικό στρατόπεδο (βενιζελικοί – αντιβενιζελικοί) βρισκόταν αντιμέτωπο με ένα δικτατορικό καθεστώς, στην δημιουργία του οποίου είχε συναινέσει το ίδιο.[127] Από το Κόμμα Φιλελευθέρων είχε ήδη αποχωρήσει ο Γ. Παπανδρέου, για να ιδρύσει το Σοσιαλιστικό Δημοκρατικό Κόμμα ενώ ο Π. Κανελλόπουλος ίδρυσε το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα. Αν και οι προσπάθειες αυτές απέτυχαν, λόγω έλλειψης συνοχής και αντικειμενικά νεωτεριστικού προγράμματος, υποδήλωναν την φθορά που είχε ήδη αρχίσει να περιβάλει τις παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις της χώρας.

Ο Μεταξάς θεωρούσε πως τα δυο μεγάλα κόμματα είχαν πλέον χρεωκοπήσει, ανίκανα να προσφέρουν στην κοινωνία, επικεντρώνοντας όλο τους το ενδιαφέρον μονάχα στην ψηφοθηρία και αδιαφορώντας για την προέλευση των ψήφων.[128] Το Κ.Κ.Ε κατά τη διάρκεια της δικατορίας συνέχισε τη δράση του σε καθεστώς πλήρους παρανομίας ώστε να κατορθώσει να διατηρήσει την ύπαρξή του. Ακόμη και υπό αυτές τις συνθήκες, οι ενέργειες του Μεταξά – καταιγιστικές συλλήψεις και δημιουργία της «Προσωρινής Διοίκησης», η οποία αντικατέστησε την «Παλιά Κεντρική Επιτροπή», οδήγησαν σε σύγχιση όλα τα στελέχη του κόμματος.[129] Η έναρξη της Κατοχής το βρήκε αποδεκατισμένο, με τον γενικό γραμματέα Νίκο Ζαχαριάδη να μεταφέρεται στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Νταχάου και την πλειοψηφία των ηγετικών στελεχών του στην φυλακή.

Ο Μεταξάς, παρότι ιδεολογικά έρρεπε προς τα καθεστώτα της Γερμανίας και της Ιταλίας, υπό την πίεση του Γεωργίου Β’, περιόρισε τη δική του θέληση και ακολούθησε φιλοβρετανική

---

[125] Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.,* σελ. 309 – 310.
[126] Θαν. Δ Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο...*, *ό.π.,* σελ. 100, 333.
[127] Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα…, ό.π.,* τ. Α’, σελ. 55.
[128] Richard Clogg, *Greece 1940-1949: Occupation, Resistance, Civil War*, Palgrave – Macmillan, New York, 2002, σελ. 27.
[129] Ιω. Παπαθανασίου, *ό.π.*, σελ. 209.

πολιτική. Άλλωστε, γνώριζε και ο ίδιος ότι το μέλλον της Ελλάδας ήταν άμεσα συνυφασμένο με την Γηραιά Αλβιόνα, εξαιτίας της επικράτησης της τελευταίας στις θάλασσες. Αν και η Βρετανία αρνήθηκε πρόταση της Ελλάδας για συμμαχία στα 1938, τον Απρίλη του 1939 η ίδια εγγυήθηκε την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, αν δεχόταν επίθεση από κάποια τρίτη δύναμη.[130] Βασικός στόχος της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η τήρηση αυστηρής ουδετερότητας, αλλά οι εγγυήσεις της Ιταλίας περί ειρηνοφιλίας και καλής γειντίασης δεν τηρήθηκαν. Τον Αύγουστο του 1940 ιταλικό υποβρύχιο χωρίς διακριτικά τορπίλισε το πολεμικό πλοίο «Έλλη», το οποίο βρισκόταν στο λιμάνι της Τήνου για τον εορτασμό του Δεκαπεντενταύγουστου. Δυο μήνες αργότερα, στις 28 Οκτωβρίου, εκδηλώθηκε η επίσημη επίθεση της Ιταλίας προς την Ελλάδα, στα σύνορα με την Αλβανία. Η επίθεση ξάφνιασε ακόμα και τον Χίτλερ, ο οποίος την πληροφορήθηκε στην ειδική του αμαξοστοιχία, λίγη ώρα μετά την εκδήλωσή της.[131]

Η ιταλική επίθεση έθεσε τέρμα στην πολιτική ουδετερότητας που είχε, ως τότε, προσπαθήσει ο Μεταξάς να ακολουθήσει και συνοδεύτηκε με μια έκκληση προς όλες τις πιθανές κατευθύνσεις για βοήθεια, ενώ δεν έκρυβε τις ελπίδες του για μια πιθανή γερμανική διαμεσολάβηση, ελπίδες που όμως έμελλαν να διαψευσθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα.[132] Τον Ιανουάριο του 1941 ο Τσόρτσιλ πρότεινε στον Μεταξά την εγκατάσταση μιας βρετανικής στρατιωτικής δύναμης στην Ελλάδα, αλλά ο Μεταξάς αρνήθηκε, φοβούμενος την αντίδραση του Χίτλερ. Ο θάνατός του τον ίδιο μήνα και η έντονη γερμανική δραστηριότητα στα Βαλκάνια,[133] οδήγησαν τους Έλληνες σε αλλαγή σχεδίων. Στάλθηκε βρετανικό εκστρατευτικό σώμα 55.000 ανδρών, το οποίο βρισκόταν στην Αίγυπτο, με σκοπό να ενισχύσει τον ελληνικό στρατό αλλά ουσιαστικά ήταν αδύνατον να αναμετρηθεί με τον γερμανικό.[134]

Ο θάνατος του Μεταξά, έδωσε δυνητικά στον Γεώργιο Β' την ευκαιρία να απεγκλωβιστεί από το φιλοδικτατορικό του παρελθόν, σχηματίζοντας μια οικουμενική κυβέρνηση, στην οποία θα εκφραζόταν ο συσχετισμός των δυνάμεων, όπως είχε προκύψει από τις εκλογές του 1936. Αντ' αυτού, ανακοίνωσε ότι επιθυμούσε να συνεχίσει το έργο του Μεταξά και διόρισε Πρωθυπουργό τον Αλ. Κορυζή, τραπεζίτη και πρώην Υπουργό Υγείας.[135]

Στις 6 Απριλίου του 1941 εκδηλώθηκε και η γερμανική επίθεση έναντι της Ελλάδας. Ο ελληνικός στρατός δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τα γερμανικά στρατεύματα και το αλβανικό μέτωπο κατέρρευσε σχεδόν αμέσως. Οι Βρετανοί πίστευαν ότι μπορούσαν να κρατήσουν τις Θερμοπύλες, αν τους βοηθούσαν οι Έλληνες αλλά ο Αρχιστράτηγος Αλ. Παπάγος συνέστησε άμεση αποχώρηση των δυνάμεών τους. Την συνθηκολόγηση του Αλβανικού μετώπου ακολούθησε η

[130] Θανάσης Δ Σφήκας., *Οι Άγγλοι εργατικοί…, ό.π.*, σελ. 39.
[131] Χάγκεν Φλάισερ, *ό.π.*, τ. Α' σελ. 61-63 & M. Mazower, *ό.π.*, σελ. 124.
[132] Χ. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. Α', σελ. 63.
[133] Ήδη από τον Δεκέμβριο του προηγούμενου έτους είχε γίνει εμφανές ότι η παρουσία των γερμανικών στρατευμάτων ήταν απαραίτητη για να σώσουν την Ιταλία από την καταστροφή στην Ελλάδα και την Β. Αφρική. Βλ. σχετ. Richard Overy, *The road to war*, Penguin Books, London, 1999, σελ. 208.
[134] Roy Jenkins, *Churchill*, Pan Macmillan, London, 2001, σελ. 655.
[135] Χ. Φλάισερ, *ό.π,* τ. Α', σελ. 67 – 68.

συνθηκολόγηση του Τμήματος Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας, παρά την γενναία του αντίσταση και η Αθήνα ζήτησε ανακωχή.[136]

Η υπογραφή της συνθηκολόγησης στο μέτωπο συνοδεύτηκε με ένα κύμα ηττοπάθειας των εν Αθήναις πολιτικών. Ο Πρωθυπουργός Αλ. Κορυζής αυτοκτόνησε στις 18 Απριλίου και τον διαδέχτηκε ο Εμμ. Τσουδερός, επίσης τραπεζίτης. Μέσα σε λίγες ημέρες, η Ελλάδα βρισκόταν υπό τριπλή Κατοχή: Ιταλική, Γερμανική και Βουλγαρική. Η ελληνική πολιτική ηγεσία και ο Γεώργιος Β' αρχικά κατέφυγαν στην Κρήτη αλλά ύστερα από την κατάληψη του νησιού μετέβησαν στην Αίγυπτο για να καταλήξουν στο Λονδίνο. Το καλοκαίρι του 1941 βρήκε την Ελλάδα υπό κατοχή με μια κυβέρνηση – ανδρείκελο, υπό τον αντιστράτηγο Γεώργιο Τσολάκογλου.[137] Ο Γ. Θεοτοκάς έγραφε στο ημερολόγιο του στις 26 Απριλίου 1941, αναθυμούμενος το «Περιμένοντας τους βαρβάρους», του Κ. Π. Καβάφη:

> *Πολλοί αναπολούν το περίφημο ποίημα του Καβάφη. Δεν είναι ωστόσο η ίδια ψυχική κατάσταση. Η ομοιότητα βρίσκεται στα τελευταία λόγια, γιατί πραγματικά φτάσαμε στο σημείο να ευχόμαστε να έρθουν μια ώρα αρχύτερα για να μας ελευθερώσουν από την αναμονή μας. Είναι κι αυτοί, από μια άποψη, «μια κάποια λύσις».*[138]

Η πρώτη πράξη αντίστασης σημειώθηκε από τους πρώτους μήνες της Κατοχής. Στις 31 Μαΐου ο Μανώλης Γλέζος και ο Απόστολος Σάντας κατέβασαν τη σημαία με τον αγκυλωτό σταυρό, από τον βράχο της Ακρόπολης. Οι συμμαχικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί επαίνεσαν την πράξη αυτή, προβάλλοντάς την ως το έναυσμα για οργάνωση Αντίστασης σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη ενώ οι Γερμανοί αντέδρασαν έντονα, επιβάλλοντας περιορισμό κυκλοφορίας και ανακοινώνοντας ότι οι δράστες θα τιμωρηθούν με την ποινή του θανάτου.[139]

Η γερμανική κατοχή χαρακτηρίστηκε από επιτάξεις και αρπαγές μεγάλων ποσοτήτων αγαθών από τους αξιωματικούς εφοδιασμού. Η πολιτική της απαλλοτρίωσης και λεηλασίας που ακολούθησαν οι Γερμανοί, είχε ολέθριες συνέπειες για την Ελλάδα. Η ανεργία αυξήθηκε κατακόρυφα, η βιομηχανική παραγωγή σημείωσε πτώση από τη στιγμή που τα εργοστάσια έκλειναν το ένα πίσω από το άλλο, εξαιτίας της έλλειψης πρώτων υλών.[140]

---

[136] Γιάννης Ανδρικόπουλος, «Η πολιτική της συνθηκολόγησης και η κατάρρευση του μετώπου, Απρίλιος 1941», στο: Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 1944…, ό.π.*, σελ. 194.

[137] Βλ. σχετ. Γ. Ανδρικόπουλος, *ό.π.,* σελ. 195 και Χ. Φλάισερ, *ό.π.,* τ. Α', σελ. 69.
Ο Εμμ. Τσουδερός, στις 21 Απριλίου 1941 – όπως σημειώνει στο ημερολόγιό του – με έγγραφό του προς την Βρετανική Κυβέρνηση, το οποίο αποδόθηκε στον Βρετανό Πρέσβη, ζητούσε την παύση του αγώνα, σημειώνοντας ότι ο ελληνικός στρατός έχει κουραστεί και επιπλέον δεν είναι κατάλληλα εξοπλισμένος με τα κατάλληλα μέσα ώστε να συνεχίσει τον πόλεμο. βλ. σχετ. Εμμ. Ι. Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο, 1941 – 1944*, τ. Α' – *Πολιτικά*, εκδ. Φυτράκη, Αθήνα, 1990, σελ.5 & Χ. Φλάισερ, *ό.π.,* τ. Α', σελ. 75 κ.έ.,

[138] Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου, 1939 – 1953*, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ., σελ. 260.

[139] Χ. Φλάισερ, *ό.π.,* τ. Α', σελ. 119 – 120.

[140] Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, Η εμπειρία της Κατοχής*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 1994, σελ. 45 – 50.

Η προπολεμική δομή της οικονομίας, διέγραφε ξεκάθαρα την ταλαιπωρία που θα προκαλούσε στη χώρα η κατοχή της από τις δυνάμεις του Άξονα, ιδιαίτερα δε στις πόλεις, όπου η πρόσβαση στις πρώτες ύλες και τα γεωργικά αγαθά ήταν εξ ορισμού δύσκολη. Η επίταξη από τους Γερμανούς των μέσων συγκοινωνίας και των καυσίμων, δυσκόλεψε ακόμα περισσότερο την κατάσταση, καθώς απέκοψε κάθε επικοινωνία με τις πηγές ανεφοδιασμού. Παράλληλα, ο ναυτικός αποκλεισμός της χώρας από τους συμμάχους, εμπόδιζε τον εφοδιασμό της χώρας. Το οικονομικό σύστημα μετετράπη σε ένα σύνολο κλειστών, τοπικών οικονομιών, χωρίς επικοινωνία μεταξύ τους.[141] Η καταπάτηση – εκτός των άλλων – του Διεθνούς Δικαίου στο ζήτημα της διατροφής κατακτημένου και κατακτητή, ανάγκασε τη χώρα να συντηρήσει τους στρατούς των κατοχικών δυνάμεων, να εφοδιάσει την γερμανική στρατιά της Β. Αφρικής, να αποστέλλει τρόφιμα και πρώτες ύλες στις χώρες του Άξονα.[142] Η γεωργική παραγωγή «*υπέστη εν τω συνόλω της, εξαιρέσει προκειμένου περί του ελαιολάδου και της σταφίδος, μείωσιν αισθητήν, κυμαινόμενην από του τετάρτου μέχρι του τρίτου, ενίοτε δε και πλέον, εν σχέσει προς την προπολεμικήν παραγωγή»,* εξαιτίας *«της εξαρθρώσεως των συγκοινωνιών…, της καταστροφής μεγάλου αριθμού γεωργικών μηχανών, της ελλείψεως καυσίμων δια την λειτουργίαν των υποληφθεισών, της μειώσεως του αριθμού των υποζυγίων και των αροτριώντων κτηνών, της ελλείψεως των ειδικών δια την γεωργίαν φαρμάκων, της ανεπαρκείας των χημικών λιπασμάτων, της μειώσεως του αριθμού των εργατών κλπ.».*[143]

Τόσο οι Γερμανοί όσο και οι Ιταλοί, προκειμένου να προωθήσουν καινούρια παραγωγή και να ανακαλύψουν κρυμμένα αποθέματα τροφίμων, παράλληλα με την βία χρησιμοποίησαν και χρηματικά κίνητρα, ιδίως για τις περιπτώσεις των ατόμων εκείνων που η συνεργασία τους κρινόταν απαραίτητη. Τα νέα νομίσματα που έκοψαν οι κατακτητές,[144] κυκλοφορούσαν παράλληλα με τα χαρτονομίσματα της Τράπεζας της Ελλάδας, και οδήγησαν πολύ γρήγορα στη νομισματική αποδιοργάνωση. Προς αποφυγή υπονόμευσης του χρήματος, οι Γερμανοί επέβαλαν στην κυβέρνηση της Αθήνας και την Τράπεζα της Ελλάδας πληρωμές μεγάλων ποσών στις αρχές του Άξονα ως δαπάνες κατοχής. Οι δαπάνες αυξήθηκαν πάρα πολύ – αύξηση της τάξεως του 340% από το 1941 ως το 1943 – με άμεσες επιδράσεις στον πληθωρισμό. Κύρια θύματα αυτού του γεγονότος ήταν οι μισθωτοί, οι εργάτες και όσοι διέθεταν καταθέσεις στην Τράπεζα.[145]

Το 1942, η χώρα αντιμετώπιζε έντονο πρόβλημα χρεωκοπίας, η οποία – εκτός των άλλων – επρόκειτο να επιβαρύνει τις δυνάμεις της κατοχής, με όλα τα διοικητικά προβλήματα. Η Ιταλία ανέλαβε να επιλύσει το πρόβλημα από κοινού με την Γερμανία, διορίζοντας τον τραπεζίτη Ντε Αγκοστίνο, ως «εντεταλμένο για οικονομικά και χρηματιστικά ζητήματα στην Ελλάδα», θέση που

---

[141] Σταύρος Θωμαδάκης, *ό.π.* σελ 122.
[142] Απόστολος Στρογγύλης, *ό.π.* σελ. 33.
[143] Μικρές Συλλογές Γ.Α.Κ., Κ51 Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, Αποστολή Α΄, Φάκελος 17, *Επισιτιστικαί ανάγκαι της Ελλάδος υπό κατοχήν κατά το έτος 1942-1943*. Έκθεσις υποβληθείσα προς την εν Καΐρω Ελληνικήν Κυβέρνησιν, υπό Αθαν. Ι. Σμπαρούνη, Γενικού Διευθυντού εν τω Υπουργείω των Οικονομικών, τη 16η Οκτωβρίου 1943.
[144] Πρόκειται για τα «ομόλογα του Ράιχ» και οι για τις δραχμές της «Cassa Mediterranea». Βλ Χ.Φλάισερ, *ό.π.* τ. Α', σελ. 198
[145] Σταύρος Θωμαδάκης, *ό.π.*, σελ. 123 – 4.

από την πλευρά της Γερμανίας κατείχε ο Νώυμπαχερ. Έχοντας συνείδηση των δυσχερειών που είχαν να αντιμετωπίσουν, για να αποτρέψουν την κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας, προσπάθησαν να δημιουργήσουν κατάλληλες προϋποθέσεις για την εξυγίανση της κατάστασης και της δημιουργίας ελεύθερης αγοράς.[146] Αν και ήταν δύσκολη η πλήρης ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας, απετράπησαν οι χειρότερες εξελίξεις.

Ο Μουσολίνι διακήρυττε και με έμφαση ότι η Ελλάδα ανήκε στον ζωτικό χώρο της Ιταλίας, η γερμανική γραμμή στην οικονομία αποτέλεσε τη μέγιστη οικειοποίηση και χρησιμοποίηση των πόρων της χώρας, αδιαφορώντας τόσο για την ιδιωτική οικονομία όσο και για τα ιταλικά συμφέροντα. Άλλωστε, ένα από τα βασικότερα αιτήματα του Χίτλερ, ήταν η οικονομική ηγεμονία του στις χώρες των Βαλκανίων.[147] Έτσι, πολλές γερμανικές εταιρείες, καλυμμένες πίσω από συμφωνίες που έδιναν στις πράξεις τους μια επίφαση νομιμότητας, εισχώρησαν σε πολλούς και σημαντικούς τομείς της ελληνικής οικονομίας.[148] Δεν ήταν λίγοι αυτοί που προτίμησαν τη συνεργασία με τις γερμανικές εταιρείες, καθώς αυτό συνεπαγόταν κέρδη και βιωσιμότητα της επιχείρησης, ενώ η αντίθετη επιλογή οδηγούσε σε δήμευση μηχανημάτων και αποστολή τους στο Ράιχ. Η μαζικότερη προσπάθεια των γερμανικών αρχών για επιτάξεις στον τομέα της εργασίας, πραγματοποιήθηκε στο τέλος του 1942 και στις αρχές του 1943, με διατάγματα πολιτικής επιστράτευσης. Τα διατάγματα αυτά όμως, ακολούθησαν μαζικές κινητοποιήσεις στην Αθήνα και μια από τις νίκες της Αντίστασης κατά του κατακτητή, καθώς τελικά το σχέδιο δεν εφαρμόστηκε.[149]

Οι συνεχείς διαμαρτυρίες της Ρώμης στο ζήτημα του ζωτικού χώρου, οδήγησαν τελικά σε ορισμένες παραχωρήσεις εκ μέρους των Γερμανικών δυνάμεων, αλλά μόνο όταν η έλλειψη τροφίμων έγινε οξεία, το Βερολίνο επικαλέστηκε ότι η Ελλάδα ανήκε στον ζωτικό χώρο της Ρώμης κι έτσι την υποχρέωση σίτισης του πληθυσμού ανέλαβαν αποκλειστικά οι Ιταλοί.[150]

Παρά τις όποιες παραχωρήσεις, η Γερμανία διηύρυνε την προπολεμική της θέση ως εμπορικός εταίρος της Ελλάδας, καθώς από το συμμαχικό στρατόπεδο έλειπαν οι ανταγωνιστές: το 76% των ελληνικών εξαγωγών προωθούνταν στο Ράιχ, το 17% στην Ιταλία ενώ οι εισαγωγές στην Ελλάδα ήταν 42% και 6%, αντιστοίχως. Οι επίμονες προσπάθειες των Ιταλών, την επόμενη χρονιά επέφεραν περισσότερα κι έτσι, κατά τους πρώτους μήνες του 1943 και μέχρι την συνθηκολόγηση οι εξαγωγές από την Ελλάδα και προς τις δύο χώρες ήταν σχεδόν ίσες. [151]

Η έλλειψη τροφίμων που παρουσιάστηκε στη χώρα, και κυρίως η έλλειψη σε σιτηρά – καθώς οι πλούσιες σε παραγωγή σιτηρών περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, ήταν υπό βουλγαρική κατοχή – και σε ελαιόλαδο, αφού ήταν από τα πρώτα προϊόντα που κατασχέθηκαν – ευνόησε την γέννηση της μαύρης αγοράς, η οποία θα στιγμάτιζε και τη μεταπολεμική ζωή της χώρας. Ο πόλεμος που συνεχιζόταν, η έλλειψη εργατικού δυναμικού, η ανεπάρκεια σε ζώα και σε σπόρους

[146] Χ. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. Α' σελ. 328.
[147] Richard Overy, *The road to war,* Penguin Books, London, 1999*,* σελ. 93.
[148] Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, *ό.π.* σελ. 63.
[149] Σταύρος Θωμαδάκης, *ό.π.*, σελ. 128.
[150] Mark Mazower, *ό.π.*, σελ. 58.
[151] Χ. Φλάισερ, *ό.π.* σελ. 89.

ήταν μερικοί από τους παράγοντες που ενίσχυσαν το παράνομο εμπόριο τροφίμων ενώ συνυπολογίζοντας σε αυτά και την δριμύτητα του πρώτου κατοχικού χειμώνα, στη διάρκεια του οποίου σημειώθηκε και η μεγαλύτερη οικονομική διαταραχή και μια κακή σοδειά, διαπιστώνεται εύκολα η τραγική θέση στην οποία επήλθε ο ελληνικός λαός.[152]

Από το σύνολο των 1,2 εκατομμυρίων τόνων των ετήσιων αναγκών, η συγκομιδή κάλυπτε μόνο τους 566.000 τόνους, οι οποίοι όμως δεν διατίθεντο ελεύθερα στην ελληνική αγορά. Μολονότι οι κατοχικές δυνάμεις από νωρίς έδωσαν σαφείς εντολές στις ελληνικές υπηρεσίες για το πώς να κάνουν οικονομία στα δημητριακά, η διοίκηση, χωρίς να λαμβάνει κανένα μέτρο και χωρίς να διαθέτει κάποιο κύρος, αδυνατούσε να συγκρατήσει την πορεία της συγκομιδής, η οποία δεν παραδιδόταν, παρά μεταπωλούταν στην μαύρη αγορά, σε υπέρογκα ποσά.[153]

Βάσει της υπάρχουσας κατάστασης, διαμορφώθηκαν δυο μορφές διάθεσης προϊόντων: το δελτίο, το οποίο αρχικά επιβλήθηκε στο ψωμί και στη συνέχεια στο ρύζι, στο ελαιόλαδο, την ζάχαρη, στο κρέας – το οποίο γρήγορα έγινε ανάμνηση, και η μαύρη αγορά.[154] Και τα δυο συστήματα λειτούργησαν παράλληλα, σε όλη τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου. Ιδιαίτερα οι εύποροι αγρότες, αποθήκευαν τμήματα της σοδειάς τους σε κρυφές αποθήκες, ενώ οι μεγαλέμποροι θεώρησαν πως βρήκαν την κατάλληλη ευκαιρία για να πλουτίσουν.[155]

Ο ακριβής αριθμός των θυμάτων της πείνας στην Ελλάδα, κυρίως κατά τη διάρκεια του πρώτου χειμώνα, είναι πολύ δύσκολο να υπολογισθεί, για δύο λόγους, πρώτον επειδή θάβονταν σε ομαδικούς τάφους, χωρίς ιδιαίτερα διακριτικά σημάδια και δεύτερον, επειδή οι οικογένειες συχνά απέφευγαν να δηλώσουν τον θάνατο κάποιου μέλους, θέλοντας να κρατήσουν το δελτίο τροφίμων του. Η πείνα χτύπησε κυρίως τις αδύναμες ομάδες του πληθυσμού, όπως οι ηλικιωμένοι και τα παιδιά.[156]

Πέραν όμως των εσωτερικών παραγόντων, η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει και τον αποκλεισμό της χώρας από την Μεγ. Βρετανία, η οποία στόχευε στην απομόνωση της Γερμανίας και των κατακτημένων εδαφών, όπως είχε συμβεί και στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε τηλεγράφημά του ο Κ. Διαμαντόπουλος, πρέσβης στις Η.Π.Α., προς τον Τσουδερό, στις 18 Οκτωβρίου 1941, ανέφερε ότι το ζήτημα της αποστολής τροφίμων από τις Η.Π.Α. στην Ελλάδα προσέκρουε στον αποκλεισμό που είχε επιβάλει η Μεγ. Βρετανία και στην επίσημη άποψη της Αμερικανικής κυβέρνησης ότι η διατροφή των υποδουλωμένων πληθυσμών βάρυνε εξ ολοκλήρου τον κατακτητή.[157]

Τον Δεκέμβριο του 1941, ο Εμμ. Τσουδερός απηύθυνε έκκληση στον Πρόεδρο Ρούζβελτ, περιγράφοντάς του την κατάσταση στην Ελλάδα και την καταπάτηση του Διεθνούς Δικαίου εκ μέρους των Γερμανών, ζητώντας του την άρση του αποκλεισμού.[158] Είχε ήδη παρατηρηθεί από τον

---

[152] Σταύρος Θωμαδάκης, *ό.π.,* σελ 130.
[153] Χ. Φλάισερ, *ό.π.* τ. Α', σελ. 200.
[154] Mark Mazower, *ό.π.,* σελ. 61.
[155] Χ. Φλάισερ , *ό.π.* τ. Α', σελ 200.
[156] Mark Mazower, *ό.π.*, σελ. 64.
[157] Εμμ. Τσουδερού, *ό.π.,* τ. Α', Επιστολή Κ. Διαμαντόπουλου προς Εμμ. Τσουδερό, ά.π. 3062, 18/10/1941, σελ. 312.
[158] FRUS, (1942), II, Επιστολή του Εμμ. Τσουδερού προς τον Πρόεδρο των Η.Π.Α., 22/12/1941, σελ. 725.

Απρίλιο μια αλλαγή στην πολιτική του Φόρεϊν Όφις, σχετικά με το ζήτημα του επισιτισμού της Ελλάδας. Δεν συζητήθηκε βέβαια η χαλάρωση του αποκλεισμού, αλλά ο αρμόδιος υπουργός Χιου Ντάλτον, πρότεινε μεταφορά τροφίμων προς τον αποκλεισμένο ευρωπαϊκό χώρο από την Τουρκία.[159] Ο Εμμ. Τσουδερός σημείωνε στο *Επισιτισμός 1941 – 44*, επ' αφορμής τηλεγραφήματος της 10ης Ιουνίου 1941, του Βρετανού Πρέσβη στην Αθήνα, ότι η Βρετανική κυβέρνηση δεν θα είχε αντίρρηση να προμηθεύεται η Ελλάδα τρόφιμα ή άλλα είδη πρώτης ανάγκης από την Τουρκία:

> *Οι Βρετανοί με την συνήθη ακαμψίαν που εκτελούν τας αποφάσεις των, ήθελαν και εις την περίπτωσιν αυτήν να μη κάμουν τίποτε που να θεωρηθεί ότι χαλαρώνει τον αποκλεισμόν. Εις την δεδομένην όμως λύσιν του επισιτισμού της Ελλάδας δια της Τουρκίας, δια προϊόντων παραγομένων εν Τουρκία επετύγχανον: α) την ικανοποίησιν των αισθημάτων συμπαθείας και κατανοήσεως προς την Ελλάδα, β) την μεταφορά τροφίμων από χώραν γείτονα με την Ελλάδα όπου κατά πλάσμα ή μεταφορά εγίνετο άνευ διασπάσεως του αποκλεισμού και γ) την αφαίρεσιν τροφίμων Τουρκίας περισσευόντων, τα οποία άλλως θα ηδύνατο να αγοράζη ο εχθρός δια τας ιδικά του ανάγκας.*[160]

Ύστερα από μερικά ακόμη εμπόδια και κωλυσιεργίες – εκ μέρους των Ελλήνων αυτή τη φορά – το τουρκικό πλοίο «Κουρτουλούς» στα μέσα Οκτωβρίου αναχώρησε για το πρώτο του ταξίδι ανεφοδιασμού. Αλλά και αυτό διεκόπη σύντομα καθώς τον Ιανουάριο του 1942 έγινε η τουρκική επιστράτευση.[161]

Τον Δεκέμβριο του 1941, ο Υπουργός Εξωτερικών των Η.Π.Α., Κορντέλ Χαλ, σε επιστολή του προς τον Βρετανό πρέσβη, αναφέρθηκε στη δεινή κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα και στην ανάγκη να σκεφτεί η Βρετανία το ενδεχόμενο να ξεκινήσει αποστολή σταριού από την Αίγυπτο. Η πρόταση αυτή των Αμερικανών βασίστηκε, εκτός από την κατάσταση εξαθλίωσης που παρατηρούσαν στην Ελλάδα, στο γεγονός ότι αρκετοί Έλληνες ήταν εμφανώς δυσαρεστημένοι με την παρακράτηση του – ήδη – αγορασμένου σιταριού και τέλος, στην επίδραση που θα είχε στην Τουρκία η πολιτική που είχε υιοθετηθεί για την ανακούφιση της Ελλάδας, από τη στιγμή που ακούγονταν διαμαρτυρίες στην γείτονα χώρα για τα όφελος της αντίστασης ενώ έθνη όπως το ελληνικό αφήνονταν από την Μεγ. Βρετανία και τις Η.Π.Α. σε αυτή την κατάσταση.[162] Τακτικό πρόγραμμα επισιτισμού της χώρας ξεκίνησε τον Αύγουστο του επόμενου έτους με αποστολές σιταριού, ξερών λαχανικών και γάλακτος από τις Η.Π.Α. και τον Καναδά.[163] Σημαντική βοήθεια

---

[159] Εμμ. Τσουδερού, *ό.π.*, τ..Α',Επιστολή του Χαρ. Σιμόπουλου προς τον Εμμ. Τσουδερό,11/7/1941, χ.ά., σελ. 113 – 4.
[160] Εμμ. Τσουδερός, *ό.π.*, τ. Α', σελ. 80 – 81.
[161] Χ. Φλάισερ, *ό.π.* τ. Α', σελ 203.
[162] FRUS (1942) II:Υπ. Εξωτερικών προς τον Πρέσβη της Μεγ. Βρετανίας, 03/12/1941, σελ. 724 – 5.
[163] Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, *ό.π.* σελ. 62.

προσέφερε και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, κυρίως στον ανεφοδιασμό των πόλεων, οργανώνοντας παιδικά συσσίτια, ανεφοδιάζοντας νοσοκομεία, ορφανοτροφεία και φυλακές.[164]

Η βοήθεια όμως από το εξωτερικό, εκτός του ότι ήρθε σχετικά αργά, δεν εμπόδισε τη μαύρη αγορά από τη λειτουργία της. Κύρια συνέπεια του καθεστώτος αυτού, ήταν η αλλαγή στις δυνάμεις που κατείχαν τον πλούτο. Οι βασικές κοινωνικές ομάδες που απετέλεσαν την κινητήρια δύναμη της αγοράς, ήταν δυο: οι συνεργάτες των Γερμανών, οι οποίοι εισέπρατταν σημαντικά ποσά για τις υπηρεσίες τους, και όσοι, προπολεμικά, κατείχαν κάποια περιουσία και εξαιτίας των συνθηκών, αναγκάστηκαν να την ρευστοποιήσουν ή να την μεταβιβάσουν σε πωλητές τροφίμων.[165] Η μεταβίβαση περιουσιών κατ' αυτόν τον τρόπο, οδήγησε στην πτώχευση των μικρομεσαίων κοινωνικών ομάδων και στον παράλληλο πλουτισμό όσων ασχολούνταν με την παραγωγή και την διακίνηση τροφίμων.

Η δημιουργία δυο καινούριων τάξεων, όσων έχασαν τις περιουσίες τους κατά τη διάρκεια της Κατοχής και όσων πλούτισαν παράνομα, είτε εκμεταλλευόμενοι την πείνα είτε εξαιτίας της συνεργασίας τους με τους κατακτητές ήταν ένας εκ των καταλυτικών παραγόντων που οδήγησαν στις εξελίξεις μετά το τέλος της κατοχής και την απελευθέρωση. Η ατιμωρησία που επικράτησε για τους συνεργάτες και η μη αποκατάσταση των αδικιών που συντελέστηκαν κατά την κατοχή, απογοήτευσαν τον λαό, ο οποίος ήλπιζε ότι η νέα, εκλεγμένη κυβέρνηση θα έθετε τέλος σε αυτό το καθεστώς και τον έκαναν να στραφεί σε διαφορετικές πολιτικές ομάδες και ιδεολογίες.

Ο αστικός κόσμος κατά τη διάρκεια της Κατοχής

Το αστικό στρατόπεδο βρέθηκε εξαιτίας της κατοχής, αντιμέτωπο με δυο θεμελιώδη για τη διατήρηση της ταυτότητάς του ερωτήματα· το πρώτο αφορούσε τη στάση που θα κρατούσε έναντι της εξόριστης κυβέρνησης και του βασιλιά ενώ το δεύτερο, τη συγκρότηση ή τη συμμετοχή σε κάποια αντιστασιακή οργάνωση. Ο τρόπος χειρισμού, η πράξη ή η μη – πράξη, θα καθόριζαν ως ένα σημείο, και την αντιμετώπισή του εκ μέρους του λαού, μεταπολεμικά.

Όσοι πολιτικοί παρέμειναν στην Αθήνα, κατηγόρησαν τον βασιλιά για την αποχώρησή του από τη χώρα αλλά δεν παρέλειψαν να διατηρήσουν φιλικές σχέσεις με την εξόριστη κυβέρνηση, αποβλέποντας σε μελλοντικά οφέλη. Η εύνοια της Μεγ. Βρετανίας προς τον Γεώργιο Β΄ ανησυχούσε τις ελληνικές αστικές δυνάμεις, καθώς η σύμμαχος χώρα αδιαφορούσε για τους πολιτικούς σχηματισμούς, όπως είχε πράξει και κατά τη διάρκεια της Μεταξικής Δικτατορίας. Αν και λόγω πεποιθήσεως ορισμένοι δυσανασχετούσαν στην έκδηλη προστασία των Άγγλων στον Γεώργιο Β',

[164] Σταύρος Θωμαδάκης, *ό.π.* σελ. 138.
[165] Σταύρος Θωμαδάκης, *ό.π.* σελ. 133.

φαίνονταν αποφασισμένοι να κινηθούν προς την κατεύθυνση εκείνη από την οποία πήγαζαν τα περισσότερα πλεονεκτήματα ή οι λιγότερες απώλειες. Άλλωστε, για κάποιους η κατοχή λειτούργησε καταλυτικά, ώστε να αποδεσμευτεί η χώρα από το ένοχο δικτατορικό παρελθόν της ενώ εξακολουθούσε να υποβόσκει ο φόβος ότι μετά τη λήξη της, ο Γεώργιος Β' θα εγκαθίδρυε πάλι δικτατορικό καθεστώς.[166]

Ο πρωθυπουργός της εξόριστης κυβέρνησης, σε υπόμνημά του προς το Φόρεϊν Όφις αναφερόμενος στα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα και στην κοινή γνώμη, διαχώριζε τέσσερις κατηγορίες, τους εκπροσώπους των παλαιών κομμάτων, τους νέους, αδοκίμαστους πολιτικούς, οι οποίοι φιλοδοξούσαν να κυβερνήσουν την χώρα, τους αδιάλλακτους δημοκρατικούς με αρχηγό τον Πλαστήρα και τέλος τα κατάλοιπα των οπαδών της 4ης Αυγούστου.

Η κατάσταση αυτή έχρηζε εκ μέρους της κυβέρνησης και των Βρετανών λεπτούς χειρισμούς, καθώς ήταν αδύνατον να γνωρίζουν, χωρίς προσεκτική παρατήρηση, τις διαθέσεις του Ελληνικού λαού. Τα παλαιά κόμματα συνεργάστηκαν με άτομα που έλαβαν θέσεις στην πολιτική ζωή της χώρας από τους Γερμανούς, ο Στρατηγός Πλαστήρας, όπως αναφέρει ο Τσουδερός, ήταν πιθανόν να διέθετε οπαδούς, οι οποίοι όμως δεν γνώριζαν το ενδεχόμενο να είχε έρθει σε επαφή με Γερμανούς στο Παρίσι, ελπίζοντας ότι θα μπορέσει να αποτρέψει την γερμανική εισβολή στην Ελλάδα ενώ η Αγγλοφιλία του και ο παλιός Βενιζελισμός του είναι δύο κίνητρα για να τον πιστεύει ο λαός και δυο λόγοι ώστε να μην θεωρείται ευκαταφρόνητος αντίπαλος.

Οι οπαδοί της δικτατορίας δεν θεωρούνταν αξιόλογοι αντίπαλοι, καθώς είχαν χάσει την αξιοπιστία τους ενώπιον του λαού, άρα θα έπρεπε να προσανατολιστούν στους νέους πολιτικούς, οι οποίοι ενδεχομένως θα μπορούσαν να επηρεάσουν την κοινή γνώμη. Εξ αυτών όμως (δηλαδή του Παν. Κανελλόπουλου, του Αλ. Μυλωνά, του Γ. Παπανδρέου και του Ι. Σοφιανόπουλου) κανείς δεν είχε παρουσιάσει αξιόλογη δράση ώστε να μπορούν να διακυβερνήσουν την χώρα άμεσα. Εκτός αυτών, υπήρχε και μια μικρή ομάδα με πρόεδρο τον εκθρονισθέντα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών κ. Χρύσανθο, η οποία προσπαθούσε να κατευθύνει την κοινή γνώμη, ώστε να μην φτάσει σε «ακραίες λύσεις», το οποίο μεταφράζεται σε προσέγγιση της αριστεράς.

Η κυβέρνηση όφειλε να μελετήσει τα δεδομένα προσεκτικά ώστε να αποφασίσει σε ποια πρόσωπα θα απευθυνόταν για συνεργασία. Επιθυμία του Τσουδερού ήταν να αποφευχθεί η επαφή με τα παλαιά κόμματα, καθότι θεωρούσε πως είχαν προσφέρει ό,τι καλύτερο μπορούσαν. Όσον αφορά στην επιστροφή του Γεωργίου Β' στην χώρα, ήταν ζήτημα τιμής καθώς ακολούθησε ορθή και γενναία πολιτική αλλά και γιατί συνέφερε και τους ίδιους και τους συμμάχους τους. Αν έθεταν καθεστωτικό ζήτημα για την Ελλάδα, αμέσως μετά τον πόλεμο, θα δημιουργούσαν χάος και αναρχία. Το υπόμνημα κατέληγε αναφέροντας ότι για να μπορέσει η Ελλάδα να οδηγηθεί μετά τον πόλεμο σε ομαλό, ελεύθερο πολιτικό βίο και να διατηρήσει την εξωτερική πολιτική της, δεν θα έπρεπε να

[166] Χ. Φλάισερ, *ό.π.* τ.Α' σελ. 156 – 157.

συμβούν εσωτερικές πολιτικές ανωμαλίες και ο μόνος τρόπος ήταν να δράσουν προς αυτή την κατεύθυνση ήδη από εκείνη τη στιγμή.[167]

Ο δημόσιος λόγος όμως της κυβέρνησης και προσωπικά του Τσουδερού, διέφερε στην τοποθέτησή του επί του καθεστωτικού. Από τις πρώτες μέρες της αναχώρησής της από την Ελλάδα, η κυβέρνηση προσπάθησε να διασκεδάσει τις εντυπώσεις και να καταστήσει ξεκάθαρο ότι ενστερνιζόταν τα δημοκρατικά αισθήματα του λαού και επιθυμία τόσο της Κυβέρνησης όσο και του Βασιλιά ήταν να εγκαθιδρύσουν πολίτευμα «ελεύθερο»:

> *Θα είναι εκείνο το οποίον επιτρέπει την συμμετοχήν πάντων με ισότητα εις τον δημόσιον βίον, το οποίον εξασφαλίζει την ελευθερίαν του ατόμου από πάσης εκνόμου ενεργείας εκείνων που ασκούν την πολιτικήν εξουσίαν και των οργάνων αυτών, αλλά το οποίο συγχρόνως θα εξασφαλίζει το κοινωνικόν σύνολον από πάσης εκνόμου και εγωιστικής ενεργείας των ατόμων και θα επιβάλλη την υποταγήν του ιδιωτικού συμφέροντος εις το συμφέρον ης κοινωνίας.*[168]

Ο Λίνκολν ΜακΒή, πρέσβης της Αμερικανικής κυβέρνησης στην Ελλάδα, ο οποίος βρισκόταν στο Κάιρο, στις 29 Νοεμβρίου του 1943 μετέφερε στο ημερολόγιό του, την άποψη του Εμμ. Τσουδερού πως ο Γεώργιος Β' θα έπρεπε να περιμένει τουλάχιστον ένα εξάμηνο μετά την απελευθέρωση, πριν αποφασίσει αν θα έπρεπε να γυρίσει στην Ελλάδα ή όχι. Με την πάροδο του χρόνου τα πνεύματα θα ηρεμούσαν και μπορεί να τον ανακαλούσαν στην χώρα, αλλά αυτό δεν θα μπορούσε να γίνει αμέσως μετά την απελευθέρωση. Σε καμία περίπτωση όμως, δεν θα δεχόταν να τεθεί πολιτειακό ζήτημα.[169]

Η κατάσταση δεν ήταν τόσο ανέφελη όσο παρουσιαζόταν. Οι Βρετανοί είχαν πλήρη επίγνωση των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η ελληνική κυβέρνηση: ο Γεώργιος Β' είχε στηρίξει το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου ενώ συνέχιζε να καλύπτει έμμεσα την δικτατορία, από τη στιγμή που οπαδοί της συνέχιζαν να μετέχουν στην κυβέρνηση και δεν είχε καταργηθεί ρητά, ο πρωθυπουργός δεν είχε αξιόλογα λαϊκά ερείσματα, ενώ εκκρεμούσε η κάλυψη του Ελληνικού λαού στην κατεχόμενη χώρα και η αναδιοργάνωση του στρατεύματος που είχε καταφύγει στην Μ. Ανατολή.[170]

Η θέση του Εμμανουήλ Τσουδερού στην Κυβέρνηση ήταν επισφαλής καθώς είχε να αντιμετωπίσει και την δυσπιστία των Βρετανών αλλά και την εχθρότητα των παλαιών πολιτικών, κάποιοι εκ των οποίων – ανήκοντες κυρίως στον φιλομοναρχικό χώρο, όπως ο Ιω. Ράλλης –

---

[167] Εμμ. Τσουδερός, *ό.π.,* τ. Α', Υπόμνημα περί των εν Ελλάδι κομμάτων και της Κοινής Γνώμης του Εμμ. Τσουδερού προς το Foreign Office, 18/10/1941, σελ. 209 – 211.
[168] Εμμ. Τσουδερού, *ό.π.,* τ. Α', Ραδιοφωνικό Διάγγελμα του Εμμ. Τσουδερού, στο Β.Β.C. προς τον Ελληνικό λαό, 8/10/1941, σελ. 205 – 206.
[169] Βλ. σχετ. John O. Iatrides (ed.) *Ambassador MacVeagh Reports, Greece 1933 – 1947*, εγγραφή 29/11/1943, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1980, σελ. 389.
[170] Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941 – 1944*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991, σελ. 61.

κατέστησαν εξαρχής γνωστή την πρόθεσή τους να αντιταχθούν στην εξόριστη κυβέρνηση προσεγγίζοντας τον Τσολάκογλου.[171]

Από τις πρώτες ενέργειες του Τσουδερού, μόλις διαπίστωσε την επικρατούσα κατάσταση, ήταν να προσεγγίσει τους Βρετανούς και να τους πείσει πως ο ίδιος θα εξυπηρετούσε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα συμφέροντά τους, διευκολύνοντας την επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα και παράλληλα πως τα παλαιά κόμματα ήταν ακατάλληλα να προβούν σε αυτές τις ενέργειες. Η προθυμία και ο ζήλος που επέδειξε για το σκοπό αυτό είναι εμφανή από τα πολυάριθμα υπομνήματα που απέστειλε προς κάθε αρμόδιο ενώ οι απόψεις του εκφράζονται ενδελεχώς στο «Υπόμνημα περί των εν Ελλάδι κομμάτων και της Κοινής Γνώμης», το οποίο εστάλη στο Λονδίνο στις 8 Οκτωβρίου 1941.[172]

Ο Τσουδερός ανέπτυσσε τις θέσεις του υπέρ της μοναρχίας με κάθε ευκαιρία, σε συναντήσεις που είχε με τον Τσόρτσιλ, τον Ήντεν και στελέχη του Φόρειϊν Όφις. Οι θέσεις του αυτές συνοδεύονταν και από την πρότασή του για μια μεταπολεμική συμμαχία με την Μεγ. Βρετανία, ώστε να καταστεί η Ελλάδα ο ακρογωνιαίος λίγος της βρετανικής πολιτικής στην Ανατολική Μεσόγειο. Αυτό που ενδιαφέρει κυρίως, ήταν η απροκάλυπτη Βρετανική επέμβαση, την οποία ζητούσε ο Τσουδερός, ώστε να επανέλθει ο Γεώργιος Β' στην εξουσία, μετά την απελευθέρωση.[173] Σε γραπτό υπόμνημά του στις αρχές Νοεμβρίου ζήτησε την επάνοδο του Γεωργίου Β' με κάθε τρόπο, ακόμα και με «βρετανικές ξιφολόγχες», όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά Βρετανός διπλωμάτης.[174]

Για τα αστικά κόμματα, η προσήλωσή τους στο ενδεχόμενο εγκαθίδρυσης μεταπολεμικά δικτατορικού καθεστώτος αλλά και η διστακτικότητα που εμφάνισαν στην αρχή της Κατοχής ως προς την οργάνωση κάποιας μορφής αντίστασης, άφησαν το πεδίο ελεύθερο στις μικρότερες αριστερές ομάδες, καθώς και στο Κ.Κ.Ε. Άλλωστε, η επιρροή αυτών των ομάδων στον πληθυσμό είχε αυξηθεί κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας λόγω της αντικαθεστωτικής δράσης που ανέλαβαν.

Από τους πρώτους αστούς πολιτικούς που έφτασαν στην Μ. Ανατολή μετά την έναρξη της κατοχής, ήταν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο οποίος εξαρχής δέχθηκε αρκετές πιέσεις τόσο από τον Τσουδερό όσο και από τον Βασιλιά να συμμετάσχει στην κυβέρνηση. Η παρουσία του Κανελλόπουλου – ο οποίος αμέσως μετά την έλευση του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα το 1935, απομακρύνθηκε από την πανεπιστημιακή έδρα που κατείχε, εξαιτίας την άρνησής του να ορκιστεί πίστη στον βασιλιά – στο κυβερνητικό σχήμα θα του προσέδιδε μια κάπως πιο φιλελεύθερη εικόνα και θα υπογράμμιζε τον ενωτικό χαρακτήρα της κυβέρνησης. Ο Κανελλόπουλος, όπως σημείωσε στο ημερολόγιο του, αποδέχτηκε την πρόταση κατόπιν συζητήσεων με τον Τσουδερό, αφού έθεσε

---

[171] Λένα Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 81.
[172] *Ιστορικό Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, 1941 – 1944*, *ό.π.*, τ. Α'Υπόμνημα περί των εν Ελλάδι κομμάτων και της Κοινής Γνώμης, από Εμμ. Τσουδερό προς Λονδίνο, 8/10/1941, σελ. 210.
[173] Πρ. Παπαστράτης, «Οι κυβερνήσεις εξορίας: ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας…ό.π.*, τ. Γ1, σελ. 211.
[174] Υπόμνημα, από Εμμ. Τσουδερό προς Foreign Office, 4 Νοεμβρίου 1941, *Ιστορικό Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, 1941 – 1944*, *ό.π.*, τ. Α', σελ. 213 – 218.

κάποιες προϋποθέσεις όπως το να γίνει ξεκάθαρη δήλωση εκ μέρους του Τσουδερού η οποία θα αναγνώριζε το δικαίωμα του ελληνικού λαού να ρυθμίσει μεταπολεμικά, σύμφωνα με τη θέλησή του όλα τα ζητήματα που άπτονταν στην καθημερινότητά του, να γίνει εκκαθάριση από υπεύθυνες πολιτικές, στρατιωτικές και διπλωματικές θέσεις όσων είχαν ξεκάθαρη δικτατορική δράση κατά το παρελθόν, να αναλάβει αποκλειστικά τη διαχείριση της κυβερνητικής εξουσίας στην Μ. Ανατολή όπως και τη διεύθυνση συντονισμού πολεμικών ενεργειών στην κατεχόμενη Ελλάδα, υπό τον τίτλο του αντιπροέδρου του υπουργικού συμβουλίου, ενώ οι τρεις υπουργοί των πολεμικών υπουργείων θα υποβιβάζονταν σε υφυπουργούς και ο ίδιος θα αναλάμβανε υπουργός Εθνικής Άμυνας.[175]

Αν και ο Τσουδερός ήταν αρχικά αντίθετος στον τελευταίο όρο, η κρίση που ξέσπασε στο Υπουργικό Συμβούλιο και η απειλή μιας ενδεχόμενης παραίτησης της Κυβέρνησης, τον ανάγκασαν να υποχωρήσει και ως προς αυτό. Ο Κανελλόπουλος εισήλθε στην Κυβέρνηση με την συμφωνία ότι θα αναλάμβανε τα Υπουργεία Πολέμου, μετά την αναχώρηση της υπόλοιπης Κυβέρνησης για το Λονδίνο. Αμέσως προχώρησε στην αναδιοργάνωση του στρατεύματος με αποτέλεσμα να προκαλέσει το μένος αρκετών παλαιών στελεχών, τα οποία είδαν ξαφνικά να παραμερίζονται ενώ το Λονδίνο εμφανιζόταν εξαγριωμένο με «αυτόν τον νεαρό κύριο στο Κάιρο». Ο Τσουδερός φοβόταν μια ενδεχόμενη παραίτηση του Κανελλόπουλου, λόγω των διασυνδέσεων που είχε με τις μυστικές υπηρεσίες, παρά τις διαβεβαιώσεις του Ήντεν ότι δεν θα επέτρεπε να συμβεί κάτι τέτοιο.[176]

Ο Κανελλόπουλος δεν ήταν η μόνη νέα προσθήκη στην κυβέρνηση. Ο Τσουδερός προχώρησε σε γενικότερο ανασχηματισμό. Τα νέα ονόματα των Υπουργών ανακοινώθηκαν στις 3 Μαΐου 1942, ενώ μια μέρα νωρίτερα, είχαν οριστεί με Κυβερνητικά διατάγματα. Οι Υπουργοί Αλέξανδρος Σακελαρίου (Αντιπρόεδρος Κυβερνήσεως και Υπουργός επί των Ναυτικών), Στυλιανός Δημητρακάκης (προσωρινός Υπουργός επί των Στρατιωτικών) και Παναγιώτης Νικολαΐδης (Υπουργός επί της Αεροπορίας), παραιτήθηκαν ενώ ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος διορίστηκε Αντιπρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου και ο Εμμ. Τσουδερός ανέλαβε την θέση των τριών παραιτηθέντων Υπουργών, με τον γενικότερο τίτλο Υπουργός Εθνικής Άμυνας. Επίσης, Υφυπουργός επί της Αεροπορίας και προσωρινώς επί των Στρατιωτικών ορίστηκε ο Υποστράτηγος Παναγιώτης Νικολαΐδης και Υφυπουργός επί των Ναυτικών ο Υποναύαρχος Επαμεινώνδας Καββαδίας.[177] Ο Τσουδερός κατόρθωσε να βγει από αυτή την περιπέτεια χωρίς απώλειες αλλά η ένθερμη υποστήριξη που επεφύλαξε μερίδα του πολιτικού κόσμου στον Παν. Κανελλόπουλο, ως αντιπρόσωπο της μαχόμενης Ελλάδας, του άφησε ένα αίσθημα πικρίας έναντι των Άγγλων.[178] Την εικόνα μεταφέρει ο Γιώργος Σεφέρης:

---

[175] Παν. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής 31 Μαρτίου – 4 Ιανουαρίου 1945*, εγγραφή της 20/4/2942, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2003, σελ.43.
[176] Χ. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. Α', σελ. 278 – 9.
[177] Αρχείο Εμμ. Τσουδερού 1941-1944, Επιστολή από Κάιρο προς Ελληνική Κυβέρνηση στο Λονδίνο, α.π. 2190,2/5/1943, τ. Α', σελ. 637 – 8.
[178] Λ. Διβάνη, *ό.π.,* σελ. 88.

Άφιξη Κανελλόπουλου και συμμετοχή του στην Κυβέρνηση – το σπουδαιότερο γεγονός που μας συνέβηκε από τον καιρό της Κρήτης. Η υποδοχή που του έγινε από τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μ[έσης] Α[νατολής] ήταν καταπληκτική, και ιδιαίτερη θερμή από τους Άγγλους.

Και παρακάτω σχετικά με την αντιμετώπιση όλων έναντι στην εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση:

Μισοσυνείδητα ή ασυνείδητα όλοι συμπεριφέρονται σα να ήταν οι εξόριστες αρχές μας ένα απλό σχήμα λόγου. Εκείνοι που τις σκέπτονται σοβαρά είναι είτε οι λίγοι, που μπορούν να σκεφτούν τον πόλεμο, την Ελλάδα και τούτη την κατάσταση σαν ένα σύνολο, είτε οι κατεργάρηδες. Οι άλλοι τις αισθάνονται το πολύ σαν μια πληγή και δεν νιώθουν άλλη εξάρτηση παρά από την Ελλάδα.[179]

Η κυβέρνηση αρκέστηκε σε μια πολιτική διαχείρισης εκκρεμοτήτων και παράλληλης προετοιμασίας για την επιστροφή στην Ελλάδα, χωρίς να ενσκύψει με προσοχή στα προβλήματα τα οποία κλήθηκε να αντιμετωπίσει και στις περιοχές που ίσχυε η δικαιοδοσία της αλλά και στην κατεχόμενη Ελλάδα.

Η Κυβέρνησις φαίνεται να πιστεύει ότι έλυσε το εσωτερικόν της ζήτημα Ελλάδας (το οποίον όμως καθ' όλα τα δεδομένα και την απόλυτον πεποίθησιν όχι μόνον εμού, ουδαμώς έλυσεν) και ότι δια της λύσεως τούτου θα επιτύχη να λύση και εξωτερικά Ελληνικά ζητήματα.[180]

[179] Γιώργος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, τ. Α', 1935 – 1944, εγγραφή της 8/7/1943, , εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1979, σελ.46 – 47.

[180] Ιστορικό Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, φακ. 5, Επιστολή Δ. Κακλαμάνου προς Σοφοκλή Βενιζέλο, 3/6/1943.

Η κρίση στο καθεστωτικό και στο Λαϊκό Κόμμα

Το καθεστωτικό ήταν το βασικότερο διακύβευμα με το οποίο είχε ήδη έρθει αντιμέτωπη η εξόριστη κυβέρνηση, κληροδότημα της προπολεμικής περιόδου, αλλά και ολόκληρο το πολιτικό και κομματικό σύστημα της Ελλάδας. Οι παλιοί πολιτικοί που παρέμειναν στην Αθήνα είχαν χωριστεί σε διάφορες μικρότερες ομάδες, με μόνο κοινό την δυσπιστία έναντι στο πρόσωπο του βασιλιά, εξαιτίας της υποστήριξής του στον Ιω. Μεταξά.[181] Από την άλλη, όσοι είχαν ακολουθήσει τον Γεώργιο Β' στην εξορία, αντιμετώπιζαν πίεση από αρκετά μέτωπα συγχρόνως. Η εύνοια του λαού, δηλαδή των μεταπολεμικά εν δυνάμει ψηφοφόρων τους, ήταν ασφαλώς επιθυμητή, αν και οι πολίτες στην εξόριστη κυβέρνηση έβλεπαν τη συνέχεια της δικτατορίας, από τη στιγμή που δεν είχε τυπικά καταργηθεί, αλλά δεν έδειχναν πρόθεση να προβάλουν καμία δεσμευτική δήλωση σχετικά με το μελλοντικό πολίτευμα της χώρας.

Κοινός τόπος, η άρνηση όλων να συμμετέχουν σε οποιασδήποτε μορφής αντιστασιακό κίνημα. Θεωρώντας την συμμετοχή άλλοτε ανούσια και ανώφελη κι άλλοτε επικίνδυνη, υιοθέτησαν στο σύνολό τους μια στάση ουδέτερη. Αυτό σήμαινε περαιτέρω απομάκρυνση από τον λαό, ο οποίος επιθυμούσε δραστικότερα μέτρα, με αποτέλεσμα να δώσει το προβάδισμα στο Κ.Κ.Ε. και στα υπόλοιπα μικρά κόμματα.[182] Ορισμένοι, όπως ο Ράλλης, θεώρησαν την κατοχή διέξοδο από το δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά, ελπίζοντας ότι οι κατακτητές, αφού αναλάβουν τα ηνία της χώρας, θα αποκαταστήσουν συνδικαλιστικές και πολιτικές ελευθερίες.[183]

Η δύσπιστη στάση μεγάλου αριθμού παλαιών βασιλοφρόνων έναντι του Γεωργίου Β΄, προκάλεσε κρίση στο εσωτερικό του Λαϊκού Κόμματος, η οποία έφερε στην επιφάνεια προϋπαρχοντα, υφέρποντα προβλήματα. Οι Λαϊκοί, εξέλαβαν την κατοχική περίοδο ως μια ευκαιρία για εσωτερική ανασυγκρότηση και επίλυση εσωτερικών, οργανωτικών ζητημάτων, δεδομένης της ακούσιας αλλά αναγκαστικής αποχής από τον κοινοβουλευτικό βίο. Μια κοινωνική πολιτική, ανάπτυξη αντιστασιακής δράσης ή ανάληψη δράσεων ανακούφισης του πληθυσμού, δεν άπτετο στις ενέργειές τους. Το φλέγον θέμα για τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη – ανηψιό του ιδρυτή του κόμματος, Παναγή Τσαλδάρη, ήταν το καθεστωτικό. Όπως σημείωσε σε επιστολη του, το σύνολο των στελεχών του κόμματος επιθυμούσε συνταγματική βασιλεία «με πολίτευμα συγκεντρωτικότερον».

> *Κύριοι, δεν είναι ακριβές ότι το Λαϊκό Κόμμα δεν είναι ας το πούμεν με μια λέξιν Βασιλικόν. Ουδεμία αμφιβολία ότι είναι το μόνον βαθειά Λαοκρατικόν. Αλλά την δύναμιν του λαού αναγνωρίζει ως τον έτερον Πολιτειακόν παράγοντα. Ούτε σκούφια, ούτε μύοδως είναι η βασιλεία, ούτε φενάκη η Λαοκρατία. Τα δυο*

[181] M. Mazower, *ό.π.,* σελ. 124.
[182] Χ. Φλάισερ, *ό.π.*, σελ. 156 κ.έ., M. Maozower, *ό.π.*, σελ. 125 κ.έ.
[183] *Ελεύθερον Βήμα*, 08.05. 1941 & Γ. Ράλλης, *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, χ.έ., Αθήναι, 1947, σελ. 30 κ.έ.

> *αυτά μαζί απετέλουν και θα αποτελούν του ορθοδόξου εξελικτικού κόμματος ζώντος όχι μόνον την ιδεολογίαν αλλά και την πολιτικήν του.* [184]

Η αποσαφήνιση όμως της θέσης του κόμματος επί του καθεστωτικού δεν ήταν το μόνο ζήτημα που αντιμετώπιζαν οι Λαϊκοί. Ο θάνατος του ιδρυτή του κόμματος είχε δημιουργήσει κενό διοίκησης. Σημαντικά στελέχη του κόμματος, όπως ο Πεσμαζόγλου επιθυμούσαν να βρεθεί οριστική λύση σε αντίθεση μια μια μερίδα μελών τα οποία επιθυμούσαν διοικούσα επιτροπή. Η καθυστέρηση στη σύγκλιση του συμβουλίου, οδήγησε τον Πεσμαζόγλου σε παραίτηση.[185] Ο Τσαλδάρης στην απάντησή του προς τον Πεσμαζόγλου σημείωνε:

> *Η δύναμίς του* [σ.σ. του Λ.Κ.] *και Ημών και όσων μετά πίστεως αποβλέπουν εις αυτό είναι μεγάλη και μετά την φυσιολογικήν πλέον εκκαθάρισιν των πολιτειακών αντιφρονούντων, θα βαδίσωμεν προς τα εμπρός εν αρχή ίσως ολίγοι άνευ δισταγμών και άνευ επιφυλάξεων τον δρόμον που ο Γούναρης μας εχάραξεν από του εξώστου της Πλατείας του Συντάγματος, προς ανάκτησιν της εξουσίας και επαναφοράν αυτής εις την τάξιν.* [186]

Ο Τσαλδάρης επιθυμούσε την «εκκαθάρισιν των πολιτειακών αντιφρονούντων», δηλαδή όσων δεν σκόπευαν να υποστηρίξουν την επιστροφή του Γεωργίου Β', στην Ελλάδα. Η κίνηση αυτή, εκτός από δηλωτική των προθέσεών του, θα δημιουργούσε ένα ισχυρό Λαϊκό Κόμμα, το οποίο θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις των αντιπάλων του με περισσότερη άνεση και ακρίβεια, αποφεύγοντας τις διασπάσεις και τις διαφωνίες μετά την κατοχή, όταν θα καλείτο να λάβει ξακάθαρες θέσεις και να παρουσιάσει πολιτικό πρόγραμμα. Ο Πεσμαζόγλου ήταν μεν διατεθειμένος να συμμετέχει σε οποιαδήποτε διοίκηση αλλά δεν δεχόταν παρασκήνια και αναβολές. Κατά το διάστημα της Μεταξικής δικτατορίας και το πρώτο διάστημα της κατοχής δεν ήταν δυνατόν να παρθούν αποφάσεις. Ο καιρός όμως είχε περάσει και ήταν ώρα να ανασυγκροτηθούν, όπως έκαναν και τα υπόλοιπα κόμματα.[187]

Καθίσταται φανερό από τα λεγόμενα του Πεσμαζόγλου ότι στο εσωτερικό του Λαϊκού Κόμματος υφίστατο μια διάθεση για δραστηριοποίηση και κινητικότητα. Αναγνωριζόταν το ότι η δικτατορία του Μεταξά και οι πρώτοι μήνες της Κατοχής είχαν προκαλέσει μια αδράνεια στο σύνολο του πολιτικού κόσμου αλλά πλέον έπρεπε να δραστηριοποιηθούν. Ερευνώντας σε αυτό το σημείο τις προθέσεις κι όχι τα γενόμενα, γίνεται εμφανής η διάθεση μιας μερίδας πολιτικών να μην αφεθούν

---

[184] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 4.2, Επιστολή του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη προς τον Μάρκο Θεοδωρίδη, πρώην Υπουργό, 13/12/1941 & στο ίδιο: Επιστολή του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη προς τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, 26/12/1941.
[185] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 4.2 Επιστολή του Δημ. Πεσμαζόγλου προς Δημ. Ράλλη, Βασ. Σαγιάν, Στεφ. Στεφανόπουλο και Κωνσταντίνο Τσαλδάρη με την οποία υποβάλλει την παραίτησή του, 8/12/1941.
[186] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 4.2, Κωνσταντίνος Τσαλδάρης προς Ιω. Πεσμαζόγλου, 13/12/1941.
[187] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 4.2, Ιω. Πεσμαζόγλου προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 16/12/1941.

στην απραξία, στην οποία τους είχε υποβάλει η προηγούμενη κατάσταση, αλλά να ξεκινήσουν να πραγματοποιούν κινήσεις ώστε να αναδιοργανωθούν και να ανακτήσουν το χαμένο έδαφος. Η πρόθεση όμως δεν φάνηκε να συναντά την πράξη σε αυτή την περίπτωση.

Η σύσκεψη για την εκπροσώπηση του Λαϊκού Κόμματος πραγματοποιήθηκε λίγες ημέρες αργότερα. Οι επικρατούσες εναλλακτικές προτάσεις ήταν τρεις α) η διοίκηση του κόμματος να παραμείνει ως είχε μέχρι εκείνη την χρονική στιγμή, με το Διοικητικό Συμβούλιο να καθορίζει κάθε φορά την επιτροπή εκπροσώπησης, β) εκλογή ολιγομελούς (ενός, τριών, πέντε, επτά μελών) διοικούσας επιτροπής του κόμματος, γ) η διοικούσα επιτροπή να αποτελείται από τους προέδρους των ειδικών κατά ζητήματα επιτροπών. Η αποδοχή της δεύτερης πρότασης θα είχε ως συνέπεια τον περιορισμό της δικαιοδοσίας του σημερινού διοικητικού συμβουλίου μόνο στην διοίκηση του κέντρου του κόμματος. Κατόπιν ευρείας συζήτησης, αποφασίστηκε διεξαγωγή ψηφοφορίας επί των δυο πρώτων κατά σειράν προτάσεων. Η ψηφοφορία διενεργήθηκε την επόμενη ημέρα και η γενική συνέλευση εξέλεξε πενταμελή διοικητική επιτροπή, πρόεδρος της οποίας θα ήταν ο τότε πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου, κ. Βοζίκης. Τα μέλη που εκλέχθησαν κατά σειρά ήταν οι κ.κ. Τσαλδάρης, Στεφ. Στεφανόπουλος, Π. Ράλλης, Β. Σαγιάς και Π. Μαυρομιχάλης.[188] Τις απόψεις του σχετικά με το παρόν και το μέλλον του Λαϊκού Κόμματος, εξέφρασε πιο έντονα σε επιστολή του προς τον Σπύρο Τσακόπουλο, προεδρεύοντα στο Συμβούλιο του Λαϊκού Κόμματος:

> *Το ορθόδοξον Λαϊκόν Κόμμα, ως καθαρόν Εθνικιστικόν υπάρχει και αυτό εκπροσωπώ πλήρως και πολιτειακώς και πολιτικώς. Πολιτειακώς διότι ουδέποτε το κόμμα άλλην έλαβε στάσιν έναντι του Ελληνικού λαού οσάκις το πολιτειακόν απετέλεσεν ερώτημα προς αυτόν, πολιτικώς διότι εξακολουθώ αρνούμενως ενεργείας και συμπράξεις τείνουσας εις την κατάλυσιν της νομίμου σήμερον εν τω εξωτερικώ εκπροσωπήσεώς μας.* [189]

Εντός του κόμματος, διαφαινόταν η ύπαρξη μιας δημοκρατικής τάσης, η οποία είχε ως σκοπό της τη διάσπαση του κόμματος μέσω της αναβολής του συμβουλίου προς επίλυση του διοικητικού κενού. Ο Τσαλδάρης αρνείτο καν να δεχτεί την ύπαρξη πολιτειακού ζητήματος στο εσωτερικό του κόμματος, στηριζόμενος στο ότι κατά το παρελθόν, το κόμμα ποτέ δεν έλαβε διαφορετική στάση έναντι του ελληνικού λαού, όσες φορές το πολιτειακό τέθηκε ως ερώτημα. Η τάση αυτή, λειτουργούσε ως πρόσκομμα στο έργο της Διοικούσας επιτροπής και προκαλούσε την οργή του Τσαλδάρη, ο οποίος επιθυμούσε να καταστήσει τον Γεώργιο Β' εθνικό σύμβολο.

Η εμμονή του Τσαλδάρη στην επιστροφή του Γεωργίου Β' άμεσα στην χώρα εμπόδισε τη συνεργασία του με τους Φιλελεύθερους, παρόλο που κάτι τέτοιο προτάθηκε ήδη από τον Αύγουστο

---

[188] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 4.2 Απόσπασμα Πρακτικών Γεν. Συνελεύσεως.
[189] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 4.5, Επιστολή του Κων/νου Τσαλδάρη προς τον Σπ. Τσακόπουλο, 9/01/1942.

του 1941 και μέχρι τον Μάρτιο του 1942 πραγματοποιήθηκαν αρκετές επαφές μεταξύ των δυο κομμάτων.

Εντός του Κόμματος Φιλελευθέρων, οι Σοφούλης – Καφαντάρης, είχαν συντάξει σχέδιο το οποίο απέβλεπε στη μεταπολεμική δομή της πολιτικής ζωής της χώρας, με σκοπό την αναζήτηση συμμαχιών που θα εξασφάλιζαν τη συμμετοχή τους στην εξουσία. Το σχέδιο προέβλεπε ανάληψη της εξουσίας μεταπολεμικά από οικουμενική κυβέρνηση, η οποία θα διακήρυττε άμεσα την εναντίωσή της στην επιστροφή του Βασιλιά και στην εγκαθίδρυση δικτατορίας και θα προχωρούσε στη διακήρυξη δημοκρατίας, αν είχε τη σύμφωνη γνώμη του λαού κατόπιν δημοψηφίσματος. Η δημοκρατία δεν εγκυμονούσε κανέναν κίνδυνο για τη χώρα, σε αντίθεση με την επιστροφή του Γεωργίου Β', η οποία κρινόταν άκρως επικίνδυνη. Η κυβέρνηση θα ασκούσε την εξουσία μέχρι τη διενέργεια εκλογών, βάσει εκλογικού νόμου που θα κατήρτιζε η ίδια, ενώ ιδαίτερη μέριμνα θα λάμβανε για αποκατάσταση της τάξης.[190]

Από τις πρώτες φροντίδες της κυβέρνησης, θα ήταν η αποκατάσταση της τάξης σε όλη την χώρα, χωρίς να διευκρινίζεται τι ακριβώς εννοεί ο συντάκτης του κειμένου ενώ αμέσως μετά αναλάμβανε την υποχρέωση να διεξαγάγει δημοψήφισμα, ούτως ώστε να λάβει την έγκριση του λαού για την ανακήρυξη της δημοκρατίας, ενώ θα παρείχετο αμνηστία σε όλους όσους είχανε διωχθεί ως τότε για τα πολιτικά τους φρονήματα, με εξαίρεση «τα συναφή προς την εγκαθίδρυσιν και άσκησιν της δικτατορίας, πολιτικά ή άλλα αδικήματα και την κακήν διεύθυνσιν και διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων».

Ως θεμέλιο του νέου καθεστώτος αναγνωριζόταν η λαϊκή κυριαρχία, από την οποία θα αντλούσε το κύρος και την δύναμή του. Για τον σκοπό αυτόν θα έπρεπε κάποιοι θεσμοί να καταργηθούν και να αντικατασταθούν από νέους. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στις μεγάλες λαϊκές μάζες και στην επιβολή ευρύτερης κοινωνικής δικαιοσύνης, σε μια προσπάθεια ίσως να προσεγγίσουν τις κοινωνικές ομάδες εκείνες που είχαν σταδιακά αρχίσει να προσχωρούν στα νεοσύστατα αντιστασιακά κινήματα.

Οι Λαϊκοί απέρριψαν το σχέδιο, με την αιτιολογία ότι δεν υφίστατο για εκείνο πολιτειακό ζήτημα και παρόλο που δεν απέκλειε το ενδεχόμενο συνεργασία με το Κόμμα Φιλελευθέρων, το τοποθέτησε κυρίως σε θέματα δημόσιας υγιεινής, επισιτιστικά, κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής.[191] Άλλωστε, από τη στιγμή που στο πολιτειακό δεν υπήρχε κανένα περιθώριο συνεννόησης, η συνεργασία μεταξύ των δυο κομμάτων κινείτο στο όριο του φανταστικού.

Στο εσωτερικό των Λαϊκών, η κριση επεκτάθηκε με τις παραιτήσεις των Ράλλη και Στεφανόπουλου, οι οποίες ακολούθησαν την παραίτηση του Πεσμαζόγλου. Για τον Τσαλδάρη, η αιτία βρίσκοταν στην ανακίνηση του πολιτειακού ζητήματος καθώς και στην επιθυμία κάποιων μελών του κόμματος να προβούν σε συνεργασίες. Η ανάγκη σύγκλισης Γενικής Συνέλευσης ήταν

[190] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 4.5, Σχέδιο Γεώργιου Καφαντάρη – Θεμιστοκλή Σοφούλη, 31/1/1942.
[191] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 4.5, Σχέδιο επιστολής από το Λαϊκό Κόμμα προς το Κόμμα Φιλελευθέρων, 25/2/1942. Υπογράφεται από τη Διοικούσα Επιτροπή, Τσαλδάρη, Σαγιά, Θεοδωρίδη, Πεσμαζόγλου και Χατζίσκο.

άμεση αλλά οι συνθήκες δεν ευνοούσαν.[192] Η λύση δόθηκε με την ανάληψη της αρχηγίας του Κόμματος από τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, μια προσωρινή λύση η οποία κατέστη μόνιμη.

Η εμμονή του Τσαλδάρη στην άνευ όρων και δημοψηφίσματος επιστροφή του Γεωργίου Β' δεν υποχώρησε ούτε στο ελάχιστο καθόλη τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου αλλά και μεταπολεμικά, παρά την εμφανή μετατόπιση του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων και των κοινωνικών συμμαχιών.

Αστικός κόσμος και Ε.Α.Μ.

Αντίθετα με την εσωστρέφεια των αστικών κομμάτων, η αριστερά επέδειξε από νωρίς δραστηριότητα στον χώρο της αντίστασης. Από τις πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις που ιδρύθηκαν, σε σύντομο διάστημα μετά την έναρξη της κατοχικής περιόδου, στις 16 Ιουλίου 1941, κατόπιν κομουνιστικής πρωτοβουλίας και με συμμετοχή των σημαντικότερων συνδικαλιστικών οργανώσεων, ήταν το Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Ε.Α.Μ.). Πριν από αυτό, στις 28 Μαΐου, είχε δημιουργηθεί η «Εθνική Αλληλεγγύη», με σκοπό την υποστήριξη των αντιστασιακών και των οικογενειών τους, ενώ ένα μήνα αργότερα η 6η Ολομέλεια της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. καλούσε όλον τον ελληνικό λαό, όλα τα κόμματα και όλες τις οργανώσεις, για τη δημιουργία ενός εθνικού, απελευθερωτικού μετώπου.[193] Στην πρόσκληση αυτή του Κ.Κ.Ε., ανταποκρίθηκαν μόνο κάποια μικρά σοσιαλιστικά κόμματα, από τα οποία – αργότερα – θα δημιουργείτο το Ε.Α.Μ.

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1941, το Κ.Κ.Ε., το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (Α.Κ.Ε.), το Σοσιαλιστικό Κόμμα (Σ.Κ.Ε.) και η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (Ε.Λ.Δ.), σχημάτισαν το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Α.Μ.). Στόχος του ήταν η απελευθέρωση της χώρας, ο σχηματισμός προσωρινής κυβέρνησης, αμέσως μετά, με σκοπό την προκήρυξη εκλογών με βάση την αναλογική, για να αποφανθεί ο λαός για τον τρόπο διακυβέρνησής του και η προστασία του δικαιώματος του λαού να αποφασίσει μόνος του για την μελλοντική μορφή διακυβέρνησής του από κάθε αντιδραστική απόπειρα.[194] Σημαντικότερη ήταν η οργάνωση του ένοπλου τμήματός του, του Εθνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (Ε.Λ.Α.Σ.), το ακρωνύμιο του οποίου θύμιζε το όνομα της χώρας, τονίζοντας τον πατριωτικό του χαρακτήρα. Οι πρώτες αντάρτικες ομάδες ξεκίνησαν την δράση τους στα βουνά της Ρούμελης στις αρχές του 1942, υπό την καθοδήγηση του Άρη Βελουχιώτη (Θανάση Κλάρα), μιας αμφιλεγόμενης προσωπικότητας, η οποία εξελίχθηκε σε στρατιωτική ιδιοφυΐα κατά τη διάρκεια της κατοχής. Οι πρώτες αντάρτικες ομάδες σχηματίστηκαν στα χωριά της Φθιώτιδας, με τον Βελουχιώτη να γυρνάει κάθε χωριό ξεχωριστά αρχικά μαζί με τον Γ. Χουλιάρα (Περικλή)

[192] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 4.6, Επιστολή από τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη προς τα μέλη του Λαϊκού Κόμματος, 23/4/1942.
[193] Κ.Κ.Ε.: *Ε.Κ.*, τ. V, αρ, 648: Απόφαση της Έκτης Ολομέλειας, 01/07/1941.
[194] Κ.Κ.Ε. : *Ε.Κ.*, *ό.π.*, αρ. 654, Ο σχηματισμός του Ε.Α.Μ.

προκειμένου να ενημερώσει για τους σκοπούς αλλά και τους κινδύνους που ελλόχευαν από το κίνημα της αντίστασης, αν δεν πρόσεχαν «*τις τρικλοποδιές των πολιτικάντηδων, των καινούριων κοτζαμπάσηδων και των ξένων*».[195]

Οι δεξιές και οι κεντρώες πολιτικές δυνάμεις έβλεπαν με δυσαρέσκεια και καχυποψία, κάθε απόπειρα για προσέγγιση των «ερυθρών» με αποτέλεσμα όλες οι προσπάθειες του Κ.Κ.Ε. να πέσουν στο κενό. Πέραν τούτου, θεωρούσαν οποιαδήποτε κίνηση για οργάνωση Αντίστασης πρόωρη και επικίνδυνη. Αντιθέτως, προκρίθηκε πιο απαραίτητη η σύσταση ενός οργανωμένου μετώπου, ώστε να αποφευχθεί η επάνοδος του βασιλιά, μετά τον πόλεμο.[196] Τα παλαιά κόμματα βρίσκονταν εγκλωβισμένα ανάμεσα στην εξόριστη Κυβέρνηση, στην οποία δεν έδειχναν κανενός είδους εμπιστοσύνη εξαιτίας της απομόνωσής τους στη διάρκεια της Μεταξικής Δικτατορίας και στην συνεχώς αυξανόμενη δύναμη της Αριστεράς, η οποία μέσω του Ε.Α.Μ. – Ε.Λ.Α.Σ αποκτούσε σταθερά μεγαλύτερη λαϊκή υποστήριξη. Η αρχή έγινε με δυο σημαντικές αντιστασιακές πράξεις, η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου στις 25 Νοεμβρίου 1942 που συνέβαλε σημαντικά στην ανάδειξη του αντάρτικου και προσωπικά του Άρη Βελουχιώτη και η μαζική διαδήλωση του Ε.Α.Μ. στην Αθήνα στις 5 Μαρτίου 1943, ενάντια στην πολιτική επιστράτευση. Την ίδια ημέρα, στη Δυτική Μακεδονία αντάρτικες ομάδες επιτέθηκαν εναντίον ιταλικού τάγματος, το οποίο παραδόθηκε την επόμενη μέρα. Αυτό οδήγησε στην απελευθέρωση ενός μεγάλου τμήματος της περιοχής από τον κατοχικό έλεγχο και στην αρχή του σχηματισμού της «Ελεύθερης Ελλάδας». Ήταν η αρχή της ισχυροποίησης του Ε.Α.Μ., μέσω δυο σημαντικών αντιστασιακών πράξεων.[197] Η σταδιακή ένταση της δραστηριότητας του αντάρτικου αρχικά εναντίον των ιταλικών δυνάμεων και μετέπειτα κατά και των κατοχικών στρατευμάτων, αλλά κυρίως η ανάπτυξη των θεσμών την λαϊκής αυτοδιοίκησης, ήταν οι παράγοντες εκείνοι που ενίσχυσαν το αίσθημα συμπάθειας της Αριστεράς σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της χώρας.

Η στάση που κράτησαν έναντι της αντίστασης τα κόμματα ενείχε τον κίνδυνο της εσωτερικής κατάρρευσης: τα δυο παραδοσιακά στρατόπεδα – Βενιζελικοί & Αντιβενιζελικοί – αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο αποσκίρτησης προς τέσσερις διαφορετικές κατευθύνσεις: συνεργασία με κατοχικές αρχές, συμμετοχή στην εξόριστη κυβέρνηση, ενσωμάτωση στο Ε.Α.Μ., δημιουργία ανεξάρτητης αντιστασιακής δύναμης. Αν και κανένα μεγάλο κόμμα του κέντρο – δεξιού χώρου, δεν μετείχε στο Ε.Α.Μ., η συσπείρωση όλων των κομμάτων της Αριστεράς υποδήλωνε τη νέα δύναμη, που είχε αρχίσει να σχηματίζεται στα ελληνικά δεδομένα.[198]

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα ώθησε τους Λαϊκούς σε πρόταση συνεργασίας προς τους Φιλελεύθερους, με σκοπό την επιβίωση των δυο κομμάτων και τη διατήρηση της μεταπολεμικής ύπαρξή τους. Το καθεστωτικό τέθηκε υποχρεωτικά σε δεύτερη μοίρα και οι Λαϊκοί δήλωσαν ότι δεν

---

[195] Χ. Φλάισερ , *ό.π.* τ. Α' σελ. 221 κ.ε. & Γ. Χουλιάρας (Περικλής), *«Ο δρόμος είναι άσωτος…» ΕΛΑΣ, Δημοκρατικός Στρατός, Πολωνία, 1941 – 1958,* επιμ. Θαν.Δ. Σφήκας, εκδ. Οιωνός, Λαμία, 2006, σελ. 75 κ.έ.
[196] Χ. Φλάισερ , *ό.π.* τ. Α' σελ. 147.
[197] Γιάννης Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα – Η εξουσία του Ε.Α.Μ. στα χρόνια της Κατοχής (1943 – 1944),* εκδ. Ασίνη, Αθήνα, 2015, σελ. 61 – 2.
[198] Ιω. Πετρόπουλος , *ό.π.*, σελ. 59.

σκόπευαν να προβούν σε καμία ενέργεια που θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο ή να μειώσει το γόητρο της χώρας. Αντιθέτως, ήταν έτοιμο για κάθε συνεργασία, ούτως ώστε να αντιμετωπιστούν τα άμεσα προβλήματα της χώρας, δηλαδή το επισιτιστικό, τα ζητήματα της δημόσιας υγείας, οι επανορθώσεις, οι κοινωνικές και οικονομικές κατευθύνσεις που έπρεπε να ακολουθήσουν. Η συνεργασία με το Κόμμα Φιλελευθέρων σε αυτή την χρονική συγκυρία, όχι μόνο δεν αποκλείετο αλλά ήταν ευκταία.[199] Ο πολιτικός κόσμος της χώρας, προχώρησε σε αποφάσεις σχετικά με την μεταπολεμική κατάσταση της χώρας κι ενώ εξακολουθούσε να υφίσταται η πρόταση για σύσταση οικουμενικής κυβέρνησης, το δημοψήφισμα είχε αλλάξει περιεχόμενο και πλέον ο ελληνικός λαός θα καλούταν να αποφασίσει για την μορφή του πολιτεύματος, γιατί «*όλος ο κόσμος θα εισέλθει σε μια νέα κατάσταση και δεύτερον λόγω των ειδικότερων συνθηκών στην Ελλάδα και τρίτον επειδή το πολιτειακό δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει ζήτημα διχασμού και όλη η Ελλάδα να επιδιώξει μεγαλύτερους σκοπούς της ειρήνης*».[200]

Οι αρχηγοί και τα στελέχη των αστικών κομμάτων αρνήθηκαν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που είχε δημιουργήσει η Κατοχή στη χώρα, θεωρώντας ότι ήταν μια παρένθεση η οποία θα έκλεινε μόνη της μετά την απελευθέρωση και η χώρα θα επέστρεφε στην προπολεμική τάξη πραγμάτων. Ως πιθανότεροι πολιτικοί αντίπαλοι θεωρούνταν για τον Σοφούλη οι νοσταλγοί της 4ης Αυγούστου. Κανείς εκ των πολιτικών αρχηγών δεν είχε αντιληφθεί τις αλλαγές που συντελούντο στην κοινωνία με αποτέλεσμα να τους ξεπεράσουν οι ίδιες οι εξελίξεις.

Το προβάδισμα της αριστεράς για την οργάνωση της Αντίστασης ήρθε να καλύψει μια πτέρυγα που μοιραζόταν την κληρονομιά της βενιζελικής παράταξης, στρατιωτικοπολιτικοί κύκλοι, κυρίως απόστρατοι του 1935. Λίγο αργότερα δημιουργήθηκαν κι άλλες αντιστασιακές οργανώσεις, κυριότερη εκ των οποίων ήταν ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (Ε.Δ.Ε.Σ.), ιδρυτής του οποίου ήταν ο Ναπολέων Ζέρβας. Στόχος της οργάνωσης αυτής ήταν να εγκαθιδρυθεί στην Ελλάδα δημοκρατικό πολίτευμα, σοσιαλιστικής μορφής, οποιαδήποτε κι αν ήταν η έκβαση του πολέμου, κατόπιν δημοψηφίσματος. Ο Ελληνικός λαός μετά τον πόλεμο θα έπρεπε να αποφασίσει μόνος του την μορφή του πολιτεύματος και να μην επιβληθεί το καθεστώς της βασιλείας, από κάποιον εξωτερικό παράγοντα. Η εγκυρότητα της λαϊκής ετυμηγορίας θα διασφαλιζόταν με την παρουσία εκπροσώπων της Μεγ. Βρετανίας, των Η.Π.Α. και της Ε.Σ.Σ.Δ., καθώς και ενός εκπροσώπου του βασιλιά. Σκοπός τους ήταν να αποκαλυφθεί η προδοσία του τέως Βασιλιά Γεωργίου Β' σε σχέση με την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου και να ακολουθήσει ριζική κάθαρση του κρατικού μηχανισμού. Αξιοσημείωτη ήταν η δημοκρατική έξαρση του καταστατικού καθώς και η παντελής απουσία σε οποιαδήποτε αναφορά σε αντιστασιακό αγώνα και κατακτητές.[201]

---

[199] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 4.5, σχέδιο επιστολής των Κων. Τσαλδάρη, Ιω. Πεσμαζόγλου και της λοιπής διοικούσας επιτροπής του Λαϊκού Κόμματος προς το Κόμμα Φιλελευθέρων, 25/2/1942.

[200] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 4.5, Σημείωμα επί αποφάσεων του πολιτικού κόσμου, 20/2/1942.

[201] Χ. Φλάισερ, *ό.π.*, σελ. 149 κ.ε.. Σχετικά με τους σκοπούς του Ε.Δ.Ε.Σ., ΕΔΕΣ προς το Ελληνικό κοινό, Αθήνα 1943, *Αρχείο Εθνικής Αντίστασης*, Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., τ. 1ος, Αθήνα, 1998, σελ. 37, βλ. επίσης Το καταστατικό του Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου, ό.π., τ. 1ος, σελ. 33.

Η ύπαρξη πληθώρας αντιστασιακών οργανώσεων οδήγησε στον κατακερματισμό της ελληνικής κοινωνίας, εφόσον κάθε μια εξ αυτών οραματιζόταν και μια διαφορετική μεταπολεμική εικόνα. Η εθνική ενότητα αναζητείτο καθόλη τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου χωρίς ποτέ να επιτευχθεί. Αντίθετα, μπορεί εύκολα να υποστηριχθεί ότι εξαιτίας των τόσο διαφορετικών επιδιώξεων, εξ αρχής υπήρξε υποθηκευμένη. Ο αντικομμουνισμός που είχε τις ρίζες του στην προπολεμική εποχή, η ρητορική που ακολούθησε το σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα, οι διώξεις κατά τη μεταξική δικτατορία, ναρκοθέτησαν τις ευκαιρίες που υφίσταντο για μια γόνιμη συνεργασία του αστικού κόσμου με το Κ.Κ.Ε. και κατ' επέκτασιν με το Ε.Α.Μ. και ευνόησαν στη διατήρηση αλλά και στη μεγέθυνση των αποστάσεων μεταξύ τους.

Η στάση της Μεγ. Βρετανίας στα ελληνικά πράγματα

Οι επεμβάσεις της Μεγ. Βρετανίας στην Ελλάδα, έχουν τις ρίζες τους στο ιστορικό ενδιαφέρον των κυβερνήσεων της Γηραιάς Αλβιόνος στους εμπορικούς δρόμους της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Το ενδιαφέρον αυτό εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής του βρετανικού αυτοκρατορικού συστήματος και συγκεκριμένα στο πλαίσιο της «ανεπίσημης αυτοκρατορίας», σε εδάφη δηλαδή που δεν ανήκαν στις αποικίες του στέμματος, αλλά ο έλεγχός τους είχε στρατιωτική και οικονομική σημασία για τα εδάφη της αυτοκρατορίας.[202] Μια φίλα προσκείμενη σε αυτούς κυβέρνηση, ήταν θεμελιώδης λίθος στην άσκηση της πολιτικής τους. Οι παλινωδίες τις οποίες θα έκαναν κάθε φορά που θα διαταρασσόταν η καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, είχαν ήδη διαφανεί από την έναρξη της ελληνικής επανάστασης. Στην τελική απόφαση της Αγγλίας για τη δημιουργία του Ανεξάρτητου Ελληνικού κράτους, σημαντικό ρόλο έπαιξε ο φόβος του George Canning, μήπως η επιρροή της Ρωσίας αυξηθεί και η Ρωσία τελικά αποκτήσει διέξοδο στη Μεσόγειο,[203] φόβος που συνέχισε να αποτελεί καταλύτη στις αποφάσεις των πολιτικών της Μεγ. Βρετανίας και στον αιώνα που ακολούθησε. Ομοίως, είχε φανεί και η τάση των Ελλήνων να συνδεθούν με τη Μεγάλη Δύναμη (δημιουργία Αγγλικού κόμματος, αίτηση προστασίας κλπ.).

Η επιρροή της Μεγ. Βρετανίας στην Ελλάδα συνέχισε να υφίσταται και εδραιώθηκε καλύτερα, ύστερα από τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Όλα τα κόμματα επιδίωκαν την εύνοιά της, καθώς ο ναυτικός χαρακτήρας της Ελλάδας και η άμεση εξάρτηση της οικονομίας της από το εισαγωγικό εμπόριο, την συνέδεαν άμεσα με την κυριαρχία της Μεγ.

---

[202] Θανάσης Δ. Σφήκας, «Ο Ιμπεριαλισμός της «μη Επέμβασης: Συνέχεις και ασυνέχειες της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα 1936 – 1949», στο: *Ίστωρ* τ. 8/ 1995, σελ. 134 – 135.

[203] Douglas Dakin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τράπεζας, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1998[4].

Βρετανίας στη θάλασσα.[204] Σαφέστερη και πιο εμφανής, έγινε με την πρωθυπουργία του Λόυντ Τζορτζ, ο οποίος υποστήριζε τη δημιουργία μιας «Μεγάλης Ελλάδας», η οποία θα εξυπηρετούσε καλύτερα να Βρετανικά Συμφέροντα. Καλύτερος εκφραστής της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα, ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος θεώρησε – δικαίως – πως κατ' αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να υλοποιηθεί το όραμα του αλυτρωτισμού.[205] Το κύρος της Μεγ. Βρετανίας στην Ελλάδα, επέζησε και της Μικρασιατικής Καταστροφής,[206] όπως και η ηγεμονία της στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Η παλινόρθωση του Γεωργίου του Β' το 1935, ικανοποίησε απόλυτα τους Βρετανούς, καθώς δεν υπήρχε πλέον καμία αμφιβολία ότι ο μονάρχης θα προάσπιζε τα συμφέροντα της Μεγ. Βρετανίας, σε επίπεδο οικονομίας και εξωτερικής πολιτικής.[207]

Παράλληλα, η Μεγ. Βρετανία διατηρούσε – τουλάχιστον ως το 1936 – τον πρώτο ρόλο στον έλεγχο της οικονομικής ζωής της χώρας. Η εκβιομηχάνιση της χώρας, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, χρηματοδοτήθηκε από ξένο κεφάλαιο, κυρίως βρετανικό, ενώ ως τις αρχές της δεκαετίας του 1930, η Μεγάλη Βρετανία κυριαρχούσε με πολλές βρετανικές εταιρείες, σε βασικούς τομείς της ελληνικής οικονομίας και με τη συμμετοχή βρετανών ομολογιούχων στο εξωτερικό δημόσιο χρέος.[208]

Κατά την κατοχική περίοδο και μετά την ίδρυση του Ε.Α.Μ. η στάση των Βρετανών εξαρτήθηκε από τον φόβο τους για ανάπτυξη ενός μεγάλου κινήματος, το οποίο δεν θα ήταν σε θέση να ελέγξουν, αντίθετα όμως με την επίσημη ρητορική, η κομμουνιστικοποίηση της Ελλάδας ποτέ δεν αντιμετωπίστηκε ως πιθανότητα. Η δύσπιστη στάση όμως των Βρετανών, ώθησε τα αστικά κόμματα να ευθυγραμμιστούν με τα θέλω της βρετανικής κυβέρνησης και να εγκαταλείψουν τα αντιμοναρχικά τους πιστεύω.[209]

Αν και αρχικά οι Βρετανοί αντιμετώπισαν με καχυποψία τον Ε.Δ.Ε.Σ, εξαιτίας της πιθανολογούμενης σχέσης του με τον στρατηγό Πλαστήρα, γνωστό για τις αντιμοναρχικές του πεποιθήσεις και τις παραδοσιακές αντιμοναρχικές δυνάμεις στην Ελλάδα, γρήγορα μοναδικός στόχος τους έγινε το Ε.Α.Μ.[210] Η εχθρότητα της Μεγ. Βρετανίας πήγαζε – εκτός των άλλων – και από τα σαφή αντιμοναρχικά αισθήματα του Ε.Α.Μ., παρότι το ίδιο είχε αποκλείσει το θέμα από κάθε συζήτηση, αποβλέποντας στην καθολικότητα της Αντίστασης.[211]

Οι Βρετανοί συνειδητοποίησαν πλήρως το μέγεθος της δύναμής του Ε.Α.Μ. μόλις στα μέσα του 1943. Ως τότε ενδεχομένως να είχαν υποτιμήσει τις δυνατότητές του αλλά και την επιρροή που

---

[204] Χ. Φλάισερ, *ό.π.* σελ. 45.

[205] Βλ. σχετικά Θανάσης Δ. Σφήκας*., ό.π.* σελ. 137 & Douglas Dakin*, ό.π.* σελ. 319 – 342. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής σκηνής, όταν οι ηγέτες των κομμάτων δεν έβρισκαν υποστήριξη στον πληθυσμό, για την επιδίωξη των προσωπικών συμφερόντων τους, κατέφευγαν στην ξένη προστασία, βλ. σχετ. Gunnar Hering, *ό.π.*, τ. Α', σελ. 23.

[206]Ενας από τους λόγους ήταν η σύναψη των δανείων για την αποκατάσταση των προσφύγων και την ανοικοδόμηση της χώρας, βλ. σχ. Αθ. Βερέμης, «Η οικονομοία από το 1919 ως το 1923». Στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' σελ. 301 – 303

[207] Θανάσης Δ Σφήκας., *ό.π.*, σελ. 138 – 139.

[208] Θανάσης Δ., Σφήκας *ό.π.* σελ. 125.

[209] Ιω.Πετρόπουλος, *ό.π.*, σελ. 65 και Θαν. Δ Σφήκας., *Οι Άγγλοι Εργατικοί και…ό.π.*, σελ. 44.

[210] Χ. Φλάισερ*, ό.π.*, σελ. 152 και 244 – 247.

[211] Η μόνη πιθανότητα να προσχωρήσει το Ε.Α.Μ. στο αντιμοναρχικό πρωτόκολλο που υπέγραφαν οι Σοφούλης, Καφαντάρης, Παπανδρέου, Μυλωνάς, Σοφιανόπουλος, Π. Ράλλης, Στ. Στεφανόπουλος, είναι η ταυτόχρονη προσχώρηση των κομμάτων αυτών – Φιλελεύθεροι και Λαϊκοί, στο Ε.Α.Μ., βλ. σχ. Χ. Φλάισερ, *ό.π.*, σελ. 159 – 160.

ασκούσε, θεωρώντας ότι η ύπαρξη του Ε.Δ.Ε.Σ. ως αντίπαλου δέους, αρκούσε. Η μεταστροφή στις απόψεις τους, προήλθε όταν Βρετανοί αξιωματικοί ήρθαν σε άμεση επαφή με την ελληνική πραγματικότητα, με αφορμή την επιχείρηση για την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου.[212] Η εντύπωση που άφησαν να εννοηθεί ότι αποκόμισαν και που βάσει αυτής πλέον οργάνωσαν την αντίπραξή τους, ήταν πως το Ε.Α.Μ. οργάνωνε τον Ε.Λ.Α.Σ. με τέτοιο τρόπο ώστε μετά την απελευθέρωση να πάρει τον έλεγχο όλων των λειτουργιών του Κράτους.[213]

Η κατάσταση που έτεινε να σχηματισθεί στην χώρα με την συμμετοχή των Βρετανών στην ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου καθώς και τους προβληματισμούς για τον απώτερο σκοπό της, περιγράφεται από τον Γιώργο Χουλιάρα – Περικλή, στο ακόλουθο απόσπασμα:

> *Αλλά σ' εκείνο που δεν μπορεί να απαντήσει κανένας ακόμα εύκολα και με βεβαιότητα είναι: Τι βάραινε περισσότερο, δηλαδή ποιο ήταν το πρώτο στην ιδέα των Εγγλέζων να αποφασίσουν στο γκρέμισμα της γέφυρας; Η συμβολή στον συμμαχικό αγώνα ή με το χτύπημα αυτό, την ανατίναξη της γέφυρας, επεδίωκαν να επιβάλουν ντε φάκτο τον Ζέρβα σαν αρχηγό της Ελληνικής Αντίστασης, και από δω και πέρα με τη δική τους παρουσία να χαλιναγωγήσουν το αντάρτικο κίνημα, που απ' αυτό θα εξαρτιόταν στις καινούριες συνθήκες οι μελλοντικές πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα;*[214]

«Το μήλον της έριδος»: η διαχείριση της μεταπολεμικής εξουσίας

> *«Εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα, εδώ τέλειο χάος. Κανείς στην κυβέρνηση, εκτός από τον Τσουδερό (αλλά κανείς δεν ξέρει τι ξέρει) δεν μοιάζει να έχει σαφή ιδέα για τον «εμφύλιο πόλεμο» στην Ελλάδα, για τις μάχες αυτές που προκάλεσαν την Πέμπτη βράδυ το μήνυμα του στρατηγού Wilson στους Έλληνες (την «προειδοποίηση» όπως την τιτλοφορούν ομοιόμορφα οι χτεσινές εφημερίδες).[…] Το υπουργικό σώμα δεν έλαβε καν γνώση ότι θα γινόταν το μήνυμα αυτό· το πληροφορήθηκε από τους δρόμους. Ρωτιέται κανείς γιατί, αφού ο εμφύλιος αυτός πόλεμος βαστά τόσον καιρό (από τα μέσα Σεπτεμβρίου – ο Τσουδερός μου μίλησε για μια στιγμή για ένα γράμμα του Ζέρβα εκείνης της εποχής λέγοντας ότι φοβάται τη σύγκρουση, γιατί κανείς δεν έκανε τίποτε για να τον σταματήσει – ούτε Εγγλέζοι ούτε Έλληνες – και ο*

---

[212] C.M Woodhouse, *Το μήλον της έριδος – Η Ελληνική αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων,* εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1976, σελ. 152. Για την άφιξη της βρετανικής αποστολής, βλ. Χ. Φλάισερ σελ. 305. Η πρώτη αντίθεση μεταξύ Ε.Α.Μ. και Βρετανών, εκδηλώνεται στις συζητήσεις Γουντχάουζ – Σιάντου – Τζήμα, σχετικά με την οργάνωση ενός πανελλήνιου συντονιστικού κέντρου αποφάσεων.

[213] C.M Woodhouse., *ό.π.*, σελ. 158 – 9.

[214] Γιώργος Χουλιάρας – Περικλής, *«Ο δρόμος είναι άσωτος…» Ε.Λ.Α.Σ., Δημοκρατικός Στρατός, Πολωνία, 1941 – 1958*, επιμ. Θαν. Δ. Σφήκας, εκδ. Οιωνός, Λαμία, 2006, σελ. 213.

αρχιστράτηγος ξεφουρνίζει το μήνυμά του μια βδομάδα μετά τη δημοσίευση στο Daily Herald της εμπνευσμένης είδησης που λέει πως οι Εαμίτες σκότωσαν κι έναν Βρετανό σύνδεσμο που έκανε ηρωικά το χρέος του στην Ελλάδα».[215]

Για τα ελληνικά πράγματα, το 1943 ήταν η απαρχή εξελίξεων, καθώς εντάθηκαν οι συζητήσεις για τον καθορισμό της μεταπολεμικής εξουσίας. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος απευθύνθηκε στον Τσόρτσιλ, υπογραμμίζοντας την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας αντιπροσωπευτικότερης κυβέρνησης, η οποία θα διασκέδαζε τις εντυπώσεις προς το εσωτερικό της χώρας, σχετικά με τον υφέρποντα φόβο για εγκαθίδρυση εκ νέου δικτατορίας μετά το πέρας του πολέμου.[216] Απώτερη επιθυμία, ήταν η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για τον καθορισμό του πολιτεύματος, η εγκυρότητα του οποίου μπορούσε να διασφαλιστεί μόνο με την επίβλεψη παρατηρητών από τη Μεγαλή Βρετανία και τις Η.Π.Α.[217]

Στο εσωτερικό της Ελλάδας, οι συγκρούσεις μεταξύ Ε.Α.Μ. και Ε.Δ.Ε.Σ., άρχισαν να γίνονται πιο συχνές. Μια πρώτη προσπάθεια να μειωθεί το χάσμα μεταξύ των δυο ομάδων, έγινε με τις συζητήσεις περί ίδρυσης ενός Κοινού Γενικού Στρατηγείου Ανταρτών, στη διάρκεια των οποίων το Ε.Α.Μ. αντιμετωπίστηκε πάλι με καχυποψία. Είχε προηγηθεί τηλεγράφημα του Ν. Ζέρβα προς του Γενικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, με το οποίο έθετε εαυτόν υπό τις υπηρεσίες της Μεγ. Βρετανίας, κάνοντας γνωστές τις απόψεις του περί του καθεστωτικού ζητήματος, δηλαδή την επιστροφή του Γεωργίου Β' στη χώρα, είτε κατόπιν δημοψηφίσματος είτε απλής βούλησης των Βρετανών.[218] Αν και η προηγούμενη δυσπιστία που ένιωθαν για τον Ζέρβα δεν ήταν εύκολο να εξαληφθεί, η άποψη των Βρετανών είχε αρχίσει να μεταστρέφεται.

Οι διαπραγματεύσεις Γουντχάουζ, Μάγιερς και Τζήμα, ήδη από τις αρχές Απριλίου, σχετικά με το Σύμφωνο των Εθνικών Ομάδων, όπως ήταν η αρχική σκέψη των εν Ελλάδι Βρετανών, δεν κατέληξαν σε κάποια συμφωνία παρά μόνον τον Ιούνιο του 1943, οπότε και ιδρύθηκε το Κοινό Γενικό Στρατηγείο Ανταρτων.[219] Για ένα διάστημα φάνηκε πως οι τριβές ανάμεσα στις δυο οργανώσεις θα σταματούσαν. Η προσπάθεια όμως του Ε.Δ.Ε.Σ. να εγκαθιδρύσει ομάδες σε περιοχές που ανήκαν de facto στη δικαιοδοσία του Ε.Λ.Α.Σ., η συμμετοχή στην οργάνωση ακροδεξιών (μοναρχικών) στοιχείων και η φημολογούμενη συνεργασία του Ε.Δ.Ε.Σ. της Αθήνας με τις κατοχικές δυνάμεις, σκλήρυναν ακόμα περισσότερο τη στάση του Ε.Α.Μ. και του Κ.Κ.Ε.[220]

Παράλληλα, ο Ζέρβας έστειλε διαμαρτυρία προς το Συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, σχετικά με τους σκοπούς και τις προθέσεις του Ε.Α.Μ. ενώ ζήτησε μεγαλύτερη

---

[215] Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, τ. Α', εγγραφή 24/10/1943, σελ. 124 – 125.
[216] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, φακ. 5, Επιστολή Σοφοκλή Βενιζελου προς Ουίνστον Τσόρτσιλ, 23/1/1943.
[217] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, φακ. 5, Επιστολή Σοφοκλή Βενιζέλου προς Υπουργό Εξωτερικών Η.Π.Α., 28/1/1943.
[218] Χ. Φλάισερ, *ό.π.,* τ. Α' σελ. 392.
[219] Χ. Φλάισερ *, ό.π.* τ. Α' σελ. 421.
[220] Ole L. Smith. «Ο πρώτος γύρος: Εμφύλιος πόλεμος κατά την Κατοχή» στο: David Close (επιμ), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος 1943-1950: Μελέτες για την πόλωση*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2000[3], σελ. 91

υποστήριξη στις Εθνικές Ομάδες, παραπονούμενος ότι δήθεν το Ε.Α.Μ. είχε λάβει περισσότερη βοήθεια.[221]

Την ίδια περίοδο, εκδηλώθηκε η επιθυμία του Ε.Α.Μ. να μεταβεί στο Κάιρο αντιπροσωπεία του για διαπραγματεύσεις. Ο Μάγιερς είχε ήδη ενημερώσει τον Τζήμα πως κάτι τέτοιο θα ήταν πιθανό μόνο μετά την υπογραφή του Συμφώνου των Εθνικών Ομάδων, κάτι που ο Τζήμας αποδέχτηκε. Τους Μάγιερς και Τζήμα, συνόδευσαν στο Κάιρο ο Κ. Πυρομάγλου, από τον Ε.Δ.Ε.Σ., ο Καρτάλης από την Ε.Κ.Κ.Α., και οι Τσιριμώκος, Δεσποτόπουλος και Ρούσος.

Στις συνομιλίες του Καΐρου, οι αντιπρόσωποι ασχολήθηκαν αρχικά με στρατιωτικά ζητήματα για να αναφερθούν αμέσως μετά στο επίμαχο ζήτημα: ο βασιλιάς δεν έπρεπε να επιστρέψει στη χώρα, αν δεν διεξαγόταν δημοψήφισμα σχετικά με το πολιτειακό.[222] Αν και αρχικά οι συνομιλίες έδειχναν να καταλήγουν σε μια ταύτιση απόψεων, η ελληνική αντιπροσωπεία επέστρεψε από το Κάιρο άπραχτη. Το Ε.Α.Μ., κατόπιν της αποτυχίας αυτής, πείστηκε οριστικά πως οι Βρετανοί σκόπευαν να επιβάλλουν τον Γεώργιο Β' στη χώρα, άνευ δημοψηφίσματος, χρησιμοποιώντας για την επίτευξη του σκοπού τους, τον Ε.Δ.Ε.Σ. και την Ε.Κ.Κ.Α.[223]

Χαρακτηριστικό της αμοιβαίας καχυποψίας είναι το Σημείωμα του Ηρ. Πετιμεζά, επί των διαπραγματεύσεων Ε.Δ.Ε.Σ. – Ε.Κ.Κ.Α – Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ., με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1944.[224] Σύμφωνα με το σημείωμα, σκοπός του Ε.Α.Μ. ήταν η υποδούλωση – σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο – του Ε.Δ.Ε.Σ. και ο διορισμός Αρχιστράτηγου της επιλογής του. Κυβερνητικά, το Ε.Α.Μ. επιθυμούσε Σχηματισμό Κυβερνήσεως στην ύπαιθρο, έστω και ερήμην των μεγαλύτερων κομμάτων και της Κυβερνήσεως Τσουδερού, έστω και αν «*η κυβέρνησις αυτή δεν ανεγνωρίζετο υπό των Συμμάχων, με σκοπό να απαιτήση εις το μέλλον την διακυβέρνησιν της χώρας*». Στα τελικά συμπεράσματα εκτός των άλλων, αναφερόταν ότι ο ελληνικός λαός αισθανόταν μίσος, τόσο για τον Στρατό όσο και για τα όργανα του Ε.Α.Μ./ ΕΛ.Α.Σ., οπότε προτεινόταν, εκτός των άλλων, η ενίσχυση των ομάδων του Ε.Δ.Ε.Σ., και να υποδειχθεί στον λαό η δράση του Ε.Α.Μ – Ε.Λ.Α.Σ.

Η εμπάθεια έναντι του Ε.Α.Μ. δεν ήταν κοινή για όλα τα στελέχη του Ε.Δ.Ε.Σ. Ανάμεσά τους, βρίσκονταν αρκετοί που αναγνώριζαν την ανωτερότητα σε πολλαπλά επίπεδα – υλικά, οργανωτικά, ηθικά – του Ε.Α.Μ., ενώ κατηγορούσαν τη διοίκηση και τα ανώτερα στελέχη του Ε.Δ.Ε.Σ, επειδή δεν συνεργάσθηκαν με το Ε.Α.Μ. και επιθυμούσαν την επάνοδο του βασιλιά, τη στιγμή που αντικειμενικός τους σκοπός είναι πως θα καταλάβουν τα διάφορα υπουργεία δια να θησαυρίσουν.[225]

Παρότι όμως η εξόριστη κυβέρνηση και το Ε.Α.Μ. βρίσκονταν σε υψηλά επίπεδα κινητικότητας και επαφών μεταξύ τους, τα αστικά κόμματα ακόμη αρνούταν οποιαδήποτε

---

[221] ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης, ό.π.,* τ. 1ος Επιστολή του Ναπολέοντα Ζέρβα προς το Συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, 12/10/1943, σελ. 94.
[222] Χ. Φλάισερ, *ό.π.* σελ. 450 – 453.
[223] Ole L. Smith., *ό.π.* σελ. 92 – 3.
[224] Αρχείο Ηρ. Πετιμεζά, φακ. 286/1, Σημείωμα επί των διαπραγματεύσεων Ε.Δ.Ε.Σ- Ε.Κ.Κ.Α- Ε.Α.Μ/ ΕΛ.Α.Σ. 2/3/1944.
[225] Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Ηρ. Πετμεζά, φακ. 286/1, επιστολή – αναφορά του αξιωματικού Ζ' Περιφερείας προς τον Διευθυντή του ΙΙ' Συγκροτήματος Αθήνας. 23/8/1943.

συνεργασία και προσπάθεια προσέγγισης μεταξύ τους, εξαιτίας του καθεστωτικού. Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης επεσήμανε στον Γεώργιο Β' ότι πολιτικοί κύκλοι του Κόμματος Φιλελευθέρων, μέλη της Δημοκρατικής Ένωσης και φίλοι του Μιχαλακόπουλου, προσπαθούσαν να συσπειρωθούν, αν και εξαιτίας έλλειψης έγκρισης εκ μέρους των συμμαχικών κύκλων, προχωρούσαν με αργούς ρυθμούς. Απώτερος σκοπός τόσο των υπολοίπων κομμάτων όσο και του Ε.Α.Μ. ήταν η ανατροπή του πολιτεύματος και της καθεστηκυίας τάξης, αντιστοίχως. Ο Τσαλδάρης εξέφρασε ακόμη και τον φόβο ότι το «Δημοκρατικοκομμουνιστικό Μέτωπο» προετοίμαζε συνεργασία με τον Ιωάννη Ράλλη και τον Αναστάσιο Ταβουλάρη, εξασφαλίζοντας κατάληψη εξουσίας και σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης, από την πρώτη στιγμή της τήρησης της τάξεως, την οποίαν κάποια από τα μέλη του ήταν έτοιμα να διασαλεύσουν για να διαπραγματευθούν με την κυβέρνηση του Καΐρου, τους όρους επανόδου και περαιτέρω εξελίξεις ενώ υποστηρίζετο και προσωρινή ανακήρυξη της δημοκρατίας.[226] Οι φόβοι που εκφράζονται από τον Ταβουλάρη όμως δεν έχουν κάποια ανταπόκριση στην πραγματικότητα. Σαφέστατα και η θέση των υπόλοιπων κομμάτων επί του καθεστωτικού δεν συντασσόταν με αυτή των Λαϊκών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι η επιστροφή του Γεωργίου Β' στη χώρα θα πραγματοποιείτο sine qua non, αλλά δεν επεδίωκαν ανατροπή του πολιτεύματος δια της βίας, παρά μόνο σεβασμό της λαϊκής ετυμηγορίας. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαια κατά πόσον ο Τσαλδάρης ήταν ακράδαντα πεπεισμένος για όσα μετέφερε στον Γεώργιο ή απλώς επιθυμούσε να διογκώσει τα γεγονότα, προσβλέποντας στην αμέριστη εύνοια του Γεωργίου Β'.

Η αντιπαράθεση Ε.Α.Μ. και Ε.Δ.Ε.Σ. οξύνθηκε και εξαιτίας της στάσης του Ε.Δ.Ε.Σ. Αθήνας, για τον οποίο υπήρξαν υπόνοιες ότι συνεργαζόταν με τους Γερμανούς, καθώς και το ότι συμπεριλήφθηκαν στις γραμμές του ακροδεξιοί. Παράλληλα, εντείνονταν οι φόβοι του Κ.Κ.Ε. και του Ε.Α.Μ. ότι οι Άγγλοι θα προσπαθούσαν να αποκαταστήσουν την μοναρχία, ενάντια στην λαϊκή θέληση, χρησιμοποιώντας τον Ε.Δ.Ε.Σ. και την Ε.Κ.Κ.Α.[227] Αντίθετα όμως σε όσα έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί, οι Βρετανοί δεν άρχισαν ούτε υποστήριξαν τις συμπλοκές, με σκοπό να απομονώσουν τον Ε.Λ.Α.Σ., ούτε σταμάτησαν πλήρως τις αποστολές προμηθειών και την υποστήριξη προς το Ε.Α.Μ. Εκτός τούτου, οι επιθέσεις που άρχισαν οι Γερμανοί εναντίον των αντιστασιακών ομάδων, εμπόδιζαν τον Ε.Λ.Α.Σ. να κινηθεί άνετα εναντίον δυο αντιπάλων. Σκοπός δεν ήταν η πλήρης διάλυση του Ε.Δ.Ε.Σ., αλλά η σαφής οριοθέτηση σφαιρών επιρροής. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο, από το οποίο να προκύπτει ότι οι συγκρούσεις μεταξύ του Ε.Λ.Α.Σ. και του Ε.Δ.Ε.Σ. είχαν ως κύριο σκοπό τους την κατάληψη της εξουσίας ή έστω, ως ένα πρελούδιο για μια γενική επίθεση.[228]

---

[226] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 5.1, Επιστολή Κωνσταντίνου Τσαλδάρη προς Γεώργιο Β', 27/10/1943.
[227] Ole L Smith., *ό.π.* σελ. 91-92.
[228] Ole L Smith., *ό.π.* σελ. 99-100 & Στ. Καλύβας – Ν. Μαραντζίδης, Εμφύλια Πάθη – 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2015, σελ. 307 «Η ελληνική περίπτωση αποδείχτηκε οριακή από κάθε άποψη. Από τη μια οι εσωτερικές συνθήκες επέτρεπαν στο ΚΚΕ να ακολουθήσει μια στρατηγική δυναμικής κατάκτησης της εξουσίας, λόγω του εγχώριου ένοπλου σχηματισμού δυνάμεων μετά την επιτυχία της κομουνιστικής αντίστασης (το 1944 η δύναμη πυρός του ΕΛΑΣ ήταν αναμφίβολα πολύ ισχυρότερη των αντιπάλων του, ακόμη και αν όλοι συνασπίζονταν εναντίον του) αλλά και της γειτνίασης με χώρες στις οποίες είχαν επιβληθεί καθεστώτα λαϊκής δημοκρατίας (Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Αλβανία) και οι οποίες επιθυμούσαν να υποστηρίξουν πολιτικά και υλικά του Έλληνες συντρόφους».

Μια προσπάθεια αναστολής της συρράξεων, πραγματοποιήθηκε στη Διάσκεψη Μυρόφυλλου – Πλάκας, τον Φλεβάρη του 1944. Το Ε.Α.Μ. πρότεινε διάλυση όλων των αντάρτικων ομάδων και τη συγκρότηση ενιαίου στρατού, κάτι που ο Ε.Δ.Ε.Σ. και η Ε.Κ.Κ.Α. αρνήθηκαν, λόγω της αριθμητικής υπεροχής του Ε.Λ.Α.Σ. Στο κυβερνητικό, η πρόταση του Πυρομάγλου για τη συγκρότηση μιας επιτροπής που θα περιοριζόταν στις διαπραγματεύσεις με τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις, έγινε δεκτή από τους Σαράφη και Ρούσο, υπό τον όρο ότι αν μέσα σε δέκα ημέρες δεν είχε επέλθει λύση και δεν σχηματιζόταν Κυβέρνηση, η επιτροπή – για τη σύσταση της οποίας θα ακολουθούσαν την αρχή της ισοδυναμίας – θα λάμβανε καθήκοντα προσωρινής διακυβέρνησης.[229] Αντί όμως η σύσκεψη αυτή να οδηγήσει στην βελτίωση των σχέσεων των αντιστασιακών οργανώσεων, η κατάσταση επιδεινώθηκε ραγδαία.

Στις αρχές του 1944, πραγματοποιήθηκε η 10η Ολομέλεια της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.. Μετά τον απολογισμό της δράσης του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, έγινε ιδιαίτερη αναφορά στη διάλυση του κράτους στην ύπαιθρο και στην καταλληλότητα της στιγμής για την λαϊκή αυτοδιοίκηση. Η θέση του κόμματος παρέμενε η εθνική ενότητα, η συνεννόηση με τα υπόλοιπα κόμματα ενώ εμπόδιο παρέμενε η βασιλεία και συγκεκριμένα η πολιτική του Γεωργίου Β' έναντι του απελευθερωτικού αγώνα. Η κυβέρνηση Τσουδερού αμφισβητείτο ως αντιπροσωπευτική της λαϊκής θέλησης ενώ τα επείγοντα ζητήματα της περιόδου – του πολέμου και της προάσπισης των εθνικών συμφερόντων – απαιτούσαν τον σχηματισμό «κεντρικής πανεθνικής κυβέρνησης». Ως εκ τούτου, το Κ.Κ.Ε. υιοθετούσε την πρόταση της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ. για τη δημιουργία κυβερνητικού οργάνου.[230] Η απόφαση για συγκρότηση Πανεθνικής κυβέρνησης εκδόθηκε στις 25 Φεβρουαρίου ενώ η Π.Ε.Ε.Α. (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθεύρωσης) ιδρύθηκε τελικά στις 10 Μαρτίου ημέρα Κυριακή στην Βίνιανη Ευρυτανίας. Η πρώτη σύνθεσή περιελάμβανε τους: Πρόεδρος Ε. Μπακιρτζής, γραμμ. Εσωτερικών Γ. Σιάντος, γραμμ. Δικαιοσύνης Ηλ. Τσιριμώκος, γραμμ. Στρατιωτικών Ευρ. Μάντακας και γραμμ. Γεωργίας Κ. Γαβριηλίδης.[231] Λίγο αργότερα, η σύνθεση άλλαξε με τον Αλ. Σβώλο να παίρνει τη θέση του Ευρ. Μπακιρτζή, ενώ ο Αγγ. Αγγελόπουλος και ο Πέτρος Κόκκαλης ανέλαβαν τις γραμμ. Οικονομικών και Κοινωνικής Πρόνοιας αντίστοιχα, ο Νίκος Ασκούτσης και ο Σταμ. Χατζήμπεης τις γραμμ. Συγκοινωνίας και Εθνικής Οικονομίας.[232] Σκοποί της Π.Ε.Ε.Α. ήταν η διεξαγωγή με όλα τα μέσα και τις δυνάμεις της Ελλάδας στο πλευρό των συμμάχων τον αγώνα κατά των κατακτητών, να αγωνιστεί για το διώξιμο από τη χώρα και την συντριβή των Γερμανών και Βούλγαρων εισβολέων και την ολοκληρωτική απελευθέρωση και την κατοχύρωση της ανεξαρτησίας

[229] Χ. Φλάισερ, «Η σύσκεψη Μυρόφυλλου – Πλάκας: Αναστολή του Εμφυλίου», στο:. Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ) *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση. Ένα επιστημονικό συμπόσιο*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, σελ. 144 – 145.Βλ. επίσης το πρακτικό της Συνδιάσκεψης, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τόμος 1ος, ό.π., σελ. 128.
[230] Γ. Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα – η Εξουσία του Ε.Α.Μ. στα χρόνια της Κατοχής (1943 – 1944),* εκδ. Ασίνη, Αθήνα, 2015, σελ. 174.
[231] Γ. Σκαλιδάκης, *ό.π.,* σελ. 178.

[232] Χ. Φλάισερ, «Αντίσταση και εμφύλιες διενέξεις», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σελ. 40.

και ακεραιότητας της χώρας, η εθνική αποκατάσταση βάσει του χάρτη του Ατλαντικού και της συμφωνίας της Τεχεράνης, η εξόντωση του εσωτερικού φασισμού και των ενόπλων προδοτικών σωμάτων. Ως εκ τούτου, θεωρεί ότι πρέπει να συμμετάσχουν στο έργο αυτό όλες οι εθνικές δυνάμεις και θα συνεχίσει το έργο της προς την κατεύθυνση σχηματισμού κυβέρνησης εθνικού συνασπισμού.[233]

Η ίδρυση της Π.Ε.Ε.Α. προκάλεσε έντοντες αντιδράσεις τόσο σε πολιτικά πρόσωπα όσο και στον υπόλοιπο, μη πολιτικό, κόσμο. Η είδηση για τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης ελληνικής Κυβέρνησης στην ελεύθερη Ελλάδα, έφτασε γρήγορα στη Μέση Ανατολή, με αποτέλεσμα την εκδήλωση φίλο – ΕΑΜικού κινήματος στις ένοπλες δυνάμεις που βρίσκονταν εκεί, με αίτημα την συνεργασία της εξόριστης Κυβέρνησης με την Π.Ε.Ε.Α.[234] Στρατιώτες και αξιωματικοί υπέγραφαν αναφορές υπέρ της Π.Ε.Ε.Α. και στις 31 Μαρτίου, επιτροπή 14 αξιωματικών παρέδωσε στον Τσουδερό υπόμνημα. Ο Τσουδερός αρκέστηκε να τους απαντήσει ότι επιθυμούσε κι ο ίδιος την ενότητα και να θέσει τέλος στη συνάντηση. Αντιθέτως, ο Βενιζέλος αν και επισήμως απάντησε ότι δεν αναγνωρίζει την επιτροπή ως αντιπροσώπους του στρατεύματος, τους ενθάρρυνε με κάθε μέσον, δείχνοντας σύμφωνος με όλα τα αιτήματά τους – ίδιως ό,τι αφορούσε την παραίτηση από την Πρωθυπουργία του Τσουδερού υπέρ του ιδίου.[235]

Σύντομα υπήρξε εξάπλωση του κινήματος και στον στόλο και ο Τσουδερός οδηγήθηκε σε παραίτηση, αν και δεν έγινε δεκτή από τον Γεώργιο Β', ο οποίος έσπευσε στο Κάιρο από το Λονδίνο για να επιληφθεί του ζητήματος. Οι Βρετανοί ανέλαβαν την καταστολή των στασιαστών σε στρατό ξηράς και ναυτικό ενώ ο Τσουδερός παραιτήθηκε οριστικά για να αναλάβει την πρωθυπουργία ο Βενιζέλος. Ο νέος πρωθυπουργός ζήτησε ολιγοήμερη πίστωση χρόνου από τους Βρετανούς, ώστε να καταπνίξει το κίνημα, θεωρώντας ότι η κατάφωρη επέμβαση ξένων στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας ήταν μόνο αποτέλεσμα ανάγκης, λόγω της υπαγωγής των ελληνικών στρατευμάτων στην Βρετανική στρατιωτική διοίκηση.[236]

Ο Τσουδερός μπορεί να απομακρύνθηκε από την πρωθυπουργία, ως τορπιλιστής της επίτευξης ενότητας, αλλά η στάση που έλαβε χώρα στον στρατό και στο ναυτικό, είχε ως αποτέλεσμα την εκκαθάρισή τους από όλα τα δημοκρατικά και αριστερά στελέχη, συνεπώς τη δημιουργία ενός σώματος πιστού στην κυβέρνηση. Το κίνημα δεν μπορεί να θεωρηθεί ανατρεπτικό, αφού δεν απέρριπτε την Κυβέρνηση Τσουδερού, αλλά ζητούσε συνεργασία με την Π.Ε.Ε.Α. και ξέσπασε μόλις

---

[233] Γ. Σκαλιδάκης, *ό.π.*, σελ. 179.

[234] Αλέξανδρος Κιτρόεφ, «Η βρετανική πολιτική και το Κίνημα στη Μέση Ανατολή», *στο*: Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936 – 1944: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση…, ό.π..,* σελ. 541.

[235] Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξόριστων...ό.π.*, σελ.140 – 1. Ο Γ. Σεφέρης παραθέτει το κείμενο της παραίτησης του Εμμ. Τσουδερού στο Ημερολόγιό του, στις 3 Απριλίου: «Έγραψε ένα σύντομο κείμενο και το διάβασε: 'Ο Πρόεδρος της Ελληνικής Κυβερνήσεως κ. Ε. Τσουδερός, συνεπεία ορισμένων αντιλήψεων, τας οποίας είχεν επί της διαμορφουμένης καταστάσεως των ελληνικών πραγμάτων, απεφάσισε να υποβάλη εις την Α. Μεγαλειότητα τον Βασιλέα την παραίτησίν του από την Προεδρίαν της Κυβερνήσεως και από τα Υπουργεία των οποίων ήταν Υπουργός, παρεκάλεσε δε τον Βασιλέα να δεχθή την παραίτησίν του και ν' αναθέση την Προεδρίαν εις τον κ. Σ. Βενιζέλο, Υπουργόν Ναυτικών'», στο: Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, τ. Α', εγγραφή 3/4/1944, σελ. 168.

[236] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, φακ. 6, Κρυπτογραφικό τηλεγράφημα Σοφ. Βενιζέλου προς Πρεσβεία Μόσχας, ά.π. 61, 20/4/1944.

έφτασε η είδηση σχηματισμού της, χωρίς με το υπάρχον αρχειακό υλικό να μπορεί να αποδειχθεί συνεργασία μεταξύ του Ε.Α.Μ. και των ενόπλων δυνάμεων, αν και είχε υποστηριχθεί η άποψη περί συνεργασίας της Ε.Α.Μικής ηγεσίας με τους οργανωτές του κινήματος της Μέσης Ανατολής.[237]

Ο Γ. Σεφέρης σημείωνε στο ημερολόγιό του τη στιχομυθία με τον Βενιζέλο, που υπογραμμίζει πόσο απαξιωτικά αντιμετωπίστηκε η προσέγγιση των αξιωματικών από τους δυο άντρες με σκοπό τη συνεργασία με την Π.Ε.Ε.Α.

> *Έπειτα τον ρώτησα για την επιτροπή αριστερών αξιωματικών που επισκέφτηκε το πρωί τον Τσουδερό και αυτόν για ν' απαιτήσει τη συνεννόηση με την Π.Ε.Ε.Α.*
>
> *»Ναι, λέει πολύ απλά, συνελήφθησαν. Είναι ορισμένοι ταραξίαι αξιωματικοί, όχι ανώτεροι αντισυνταγματάρχου. Βλέπετε επέδωσαν και στις ξένες πρεσβείες υπομνήματα που εκθέτουν το γόητρον του Κράτους*.[238]

Η διαμορφωθείσα κατάσταση εξυπηρέτησε στους σκοπούς της Μεγ. Βρετανίας σε πολλαπλά επίπεδα: σε πολιτικό επίπεδο, άνοιξε το δρόμο στον Γεώργιο Παπανδρέου, πρώην στέλεχος του Κόμματος των Φιλελευθέρων και από το 1935 ηγέτη του Δημοκρατικού Κόμματος, ο οποίος έγινε πρωθυπουργός τον Απρίλιο του 1944.[239] Σε στρατιωτικό επίπεδο οι ένοπλες δυνάμεις εκκαθαρίσθηκαν σε μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας αμιγώς αντικομουνιστικής δύναμης (Ορεινή Ταξιαρχία) και σε στρατηγικό επίπεδο, τα επεισόδια μεταξύ των Ελλήνων, προσέφεραν κάλυψη για μια ακόμη αναβολή της «απόβασης στην Ελλάδα».[240]

Ο Παπανδρέου άλλωστε, είχε φροντίσει ήδη να υποδείξει τον εαυτό του στους Βρετανούς, από τον Ιούλιο του 1943, με τρία υπομνήματα που είχε στείλει από την Ελλάδα, υπογραμμίζοντας τον κίνδυνο που διέτρεχε η χώρα του από τον κομμουνισμό.[241] Στην Μέση Ανατολή πλέον ευχαρίστησε τους Βρετανούς για τον χειρισμό της κρίσης στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις και τους ανέπτυξε σχέδιο δράσης, το οποίο εναρμονιζόταν με την δική τους επιλογή, για μια ήπια εξουδετέρωση του Ε.Α.Μ. Το σχέδιό του ήταν να σχηματίσει ολιγομελή Κυβέρνηση και να διατηρήσει τον Βενιζέλο ως Υπουργό Εθνικής Άμυνας. Με τη στήριξη της βρετανικής Κυβέρνησης θα προσκαλούσε το Ε.Α.Μ. να στείλει αντιπροσώπους σε εθνική συνδιάσκεψη, αν και δεν πίστευε ότι θα συμμετείχε στην εθνική κυβέρνηση. Οι αντιπρόσωποι αυτοί ήταν απαραίτητο να έρθουν στην Μέση Ανατολή και αν δεν

---

[237] Αλ. Κιτρόεφ, *ό.π.* σελ. 544. & Baerentzen & David H Close., «Η ήττα του Ε.Α.Μ. από τους Βρετανούς, 1944 – 45» στο: D. Close (επιμ.) *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος 1943-1950: Μελέτες για την πόλωση, ό.π.,* σελ. 105.
[238] Γ. Σεφέρη, *ό.π.*, τ. Α', εγγραφή 1/4/1944, σελ. 167.
[239] Η προσωπικότητα του Γ. Παπανδρέου εντυπωσίασε τον Λήπερ, ο οποίος δήλωνε λίγο αργότερα σε τηλεγράφημά του προς το Φόρεϊν Όφις, ότι από την πρώτη συζήτηση, ένιωθε πως ο Παπανδρέου διαθέτει προσωπικό κύρος. F.O. 371/43714, Leeper προς F.O., 19/7/1944.
[240] Lars Baerentzen & David H Close. *ό.π.* σελ. 105.
[241] Θαν. Δ. Σφήκας, *Με τον Μέτερνιχ ή με τον Πάλμερστον, Οι Βρετανοί και ο Δεκέμβριος του 1944,* εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη, 2015, σελ. 13 – 14.

συμπεριφέρονταν σωστά, τότε θα τους κατήγγειλε στον ελληνικό λαό, ζητώντας και από την Βρετανική κυβέρνηση να πράξει το ίδιο.

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος, σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Ελλάς*, το οποίο εκδιδόταν στο Σικάγο, τον Μάρτιο του 1943, δήλωνε ότι θα έπρεπε να συγκροτηθεί αντιπροσωπευτική κυβέρνηση, εκλεγόμενη βάσει σαφών πολιτικών κριτηρίων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα αποδεικνυόταν ότι δεν εξαρτιόταν μόνο από την βασιλική θέληση. Η πολεμική του έναντι του Τσουδερού, ο οποίος είχε διοριστεί άμεσα από τον βασιλιά και συνέχιζε την πρακτική που εγκαινίασε ο διορισμός του Μεταξύ ήταν παραπάνω από εμφανής. Προερχόμενος από τον χώρο των εν Ελλάδι αστικών κομμάτων, ο Βενιζέλος επιθυμούσε τη συνεργασία της εξόριστης κυβέρνησης με τα παλαιά κόμματα ενώ έχοντας συνειδητοποιήσει την ενίσχυση των αντιστασιακών οργάνωσεων, τόνισε τη σπουδαιότητα και μιας ενδεχόμενης συνεργασίας, με σκοπό την καλύτερη δυνατή εξυπηρέτηση των ελληνικών συμφερόντων, κατά τη στιγμή της απελευθέρωσης.[242]

Η σαφής διαφοροποίηση που εκφράζεται εδώ από τον Σοφοκλή Βενιζέλο δείχνει την θέλησή του να ανεξαρτητοποιηθεί τόσο από την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, ζητώντας κυβέρνηση εκλεγμένη κι όχι διορισμένη αλλά και από τα πολιτικά κόμματα, επιθυμώντας μια συνεργασία με τις αντιστασιακές οργανώσεις που δρούσαν εκείνη την στιγμή, σπεύδοντας σε άλλο σημείο της συνέντευξης να τονίσει την δημοκρατική καταγωγή του Ναπολέοντα Ζέρβα ιδιαιτέρως, αλλά και γενικώς των αντιστασιακών δυνάμεων της Ελλάδας.

Το ίδιο το Ε.Α.Μ. σε ανακοίνωση της Κεντρικής Επιτροπής του, τον Απρίλιο του 1944, δήλωσε πως ήταν πρόθυμο να συνεργαστεί με όσους αγωνίζονται πραγματικά για την εθνική ενότητα, είτε στο εσωτερικό είτε στο εξωτερικό. Επιθυμούσε τη συζήτηση με σκοπό την επίλυση της κυβερνητικής κρίσης που έχει ξεσπάσει στο Κάιρο, στη βάση του σχηματισμού μιας κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας καλώντας τον ελληνικό λαό να ταχθεί στο πλευρό της, με σκοπό να εξασφαλισθούν τόσο η ελευθερία της Ελλάδας όσο και τα κυριαρχικά δικαιώματά του.[243]

Η μεταξική δικτατορία και η ακόλουθη κατοχή οδήγησε τα κόμματα, και κυρίως το Λαϊκό, σε μια πολιτική εσωστρέφιας και εσωτερικής αναδιοργάνωσης, κατά τη διάρκεια της οποίας επιλύθηκαν ουσιώδη οργανωτικά και διοικητικά ζητήματα αλλά οδήγησε και εν μέρει σε αποστασιοποίηση από τα αναδυόμενα κοινωνικά ρεύματα. Το βασικό διακύβευμα ήταν το πολιτειακό, αν και κανένα εκ των δυο παλαιών κομμάτων δεν απέρριπτε εκ προοιμίου την επιστροφή του Γεωργίου Β', οι Λαϊκοί δεν επιθυμούσαν ούτε διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Η συμμετοχή και διαχείριση της μεταπολεμικής εξουσίας ήταν αυτοσκοπός των αστών πολιτευτών, οι οποίοι αρνήθηκαν να συνειδητοποιήσουν την αυξανόμενη δύναμη της αριστεράς και τις συνεπακόλουθες μεταβολές που επέφερε στην κοινωνία η κατοχή και η οργάνωση της αντίστασης.

---

[242] *Ιστορικό Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, ό.π.,* τ. Β, Συνέντευξη Σοφοκλή Βενιζέλου στο περιοδικό *Ελλάς* που εκδίδεται στο Σικάγο, Μάρτιος 1943, σελ. 654 – 657.

[243] Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε(εσωτ.). κ. 498 Φ – 30/6/16 Ανακοίνωση της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ. για την Κυβερνητική κρίση του Καΐρου, με την υπογραφή των Μιλτ. Πορφυρογέννη, Ηλία Τσιριμώκου, Δημ. Μαργιώλη.

Κεφάλαιο Πρώτο: Ο αστικός κόσμος στο μεταπολεμικό σταυροδρόμι 1944 – 1945.

Λεπτομέρειες ασήμαντες που κάνουν πιο οδυνηρές τις αναμνήσεις
Και τα χρόνια μας βαλσαμωμένα πουλιά
Μας κοιτάζουν τώρα με μάτια ξένα
Αλλά κι εγώ ποιος ήμουν; Ένας πρίγκηπας του τίποτε
Ένας τρελός για επαναστάσεις κι άλλα πράγματα χαμένα
Και κάθε που χτυπούσαν οι καμπάνες
Ένιωθα να κινδυνεύει η ανθρωπότητα κι έτρεχα να τη σώσω
Κι όταν ένα παιδί κοιτάει με έκσταση το δειλινό είναι που αποθηκεύει θλίψεις
για το μέλλον.
Τ. Λειβαδίτης

Συνέδριο Λιβάνου και αστικός κόσμος

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος δεν διατηρήθηκε επί μακρόν στη θέση της πρωθυπουργίας. Η άφιξη του Γ. Παπανδρέου από την Ελλάδα – λίγες ημέρες αφού ξέσπασε το κίνημα στο ναυτικό – έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου. Οι φόβοι του επαληθεύτηκαν κατά τη συνάντησή του με τον Βρετανό πρέσβη Λήπερ όπου πληροφορήθηκε ότι τόσο ο Βασιλιάς όσο και οι Βρετανοί επιθυμούσαν να τεθεί επικεφαλής της ελληνικής κυβέρνησης κάποιος άρτι αφιχθής από την Ελλάδα, ώστε να είναι γνώστης της περιρρέουσας ατμόσφαιρας και να δικαιούται να μιλάει επ' αυτής.[244] Το σημαντικότερο προσόν του νεοαφιχθέντα ήταν ο συνδυασμός των αντικομμουνιστικών και δημοκρατικών του πεποιθήσεων. Ο Βενιζέλος παραιτήθηκε άμεσα και μάλιστα αρνήθηκε να μετάσχει στη νέα κυβέρνηση υπό οιαδήποτε ιδιότητα.[245] Δεν ήταν ο μόνος. Κανείς εκ των ευρισκομένων στο Κάιρο πολιτικών δεν δεχόταν συμμετοχή σε κυβέρνηση υπό τον Παπανδρέου, θεωρώντας ότι χρησιμοποιούσε την επιτακτική ανάγκη σχηματισμού κυβέρνησης για να προβάλει και να ικανοποιήσει τις προσωπικές του φιλοδοξίες.[246]

Η αναγκαιότητα συγκρότησης κυβέρνησης όμως ήταν επιτακτική και οι Βρετανοί δεν είχαν σκοπό να ανεχθούν καθυστερήσεις στο σχηματισμό της. Κατόπιν των απαραίτητων πιέσεων προς τους Έλληνες πολιτικούς, ο Παπανδρέου ορκίστηκε πρωθυπουργός μιας κυβέρνησης προερχόμενης εξ ολοκλήρου από την βρετανική θέληση.[247]

---

[244] F.O. 31/43740 R6615 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 24/4/1944.
[245] Γρ. Δαφνής, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, εκδ. Ίκαρος, Αθήναι, 1970, σελ.9.
[246] Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής 31 Μαρτίου 1942 – 4 Ιανουαρίου 1945*, Εγγραφή 19/4/1944, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2003, σελ. 548.
[247] F.O. 371/143730 R6820 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 28/4/1944 & στο ίδιο: R6881 Λήπερ προς Φόρείν Όφις, 29/4/1944.

Στα μέσα του επόμενου μήνα, βρέθηκαν στη Μ. Ανατολή αντιπρόσωποι όλων των πολιτικών κομμάτων καθώς και της αντίστασης, με σκοπό να συνδιαλλεχτούν για σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Αντικειμενικός σκοπός του συνεδρίου ήταν η πολιτική απομόνωση του Ε.Α.Μ., όπως είχε ήδη εκφραστεί από τη Μεγ. Βρετανία στις αρχές Μαΐου. Σε επιστολή του προς τον Λήπερ, ο Ήντεν εξέφραζε την απορία κατά πόσον η πολιτική της Ε.Σ.Σ.Δ. ταυτιζόταν με την πολιτική της Μεγ. Βρετανίας, στο ελληνικό ζήτημα. Αν όντως ίσχυε κάτι τέτοιο, ο Παπανδρέου θα είχε πολλές πιθανότητες να επιτύχει. Σε αντίθετη περίπτωση όμως, θα έπρεπε να έλθει η Μεγάλη Βρετανία σε επαφή με την Σοβιετική Κυβέρνηση, ώστε να τους βοηθήσει στην πολιτική τους στην Ελλάδα ή τουλάχιστον να μην τους εμποδίσει. Αν και ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» είχε χρησιμοποιηθεί ως δικαιολογία ανατροπής του υπάρχοντος status quo ή ως μομφή εναντίον του Ε.Α.Μ., οι Βρετανοί εκτιμούσαν ότι το ποσοστό των Ελλήνων κομμουνιστών δεν ξεπερνούσε το 5 – 15%. Η Ελλάδα επιθυμούσε να έχει φιλικές σχέσεις με την Ρωσία, αλλά όχι να καθοδηγείται απ' αυτήν.[248]

Οι Βρετανοί και Έλληνες ιθύνοντες όφειλαν να είναι πολύ προσεκτικοί στις διαδικασίες προτού καταγγείλουν την πολιτική του Ε.Α.Μ., όπως επεσήμανε ο Λήπερ, φοβούμενος την αντίδραση της Αμερικής στο θέμα της απομόνωσης του Ε.Α.Μ. Η δημοσιοποίηση της κατάστασης θα ήταν επιβλαβής τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της χώρας. Ο Παπανδρέου έπρεπε να ακολουθήσει τις οδηγίες της Μεγάλης Βρετανίας, αφήνοντας την κατάσταση ως έχει και ζητώντας από τον Βασιλιά να δώσει τη μέγιστη δυνατή βοήθεια στον Ζέρβα, να αρνηθεί οποιαδήποτε βοήθεια στον Ε.Λ.Α.Σ. και να του ανακοινώσει πως βοήθεια θα ξαναδοθεί μόνο αν τεθούν υπό τις εντολές της Κυβέρνησης. [249]

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε κατά την προετοιμασία της συνάντησης, ώστε να δημιουργηθεί αρνητικό κλίμα έναντι του Ε.Α.Μ. ούτως ώστε να μην μπορέσει να πάρει πρωτοβουλίες και να έχει κυρίαρχο ρόλο και παράλληλα, υπό την πίεση των κατηγοριών εναντίον του, να αποδεχθεί τη συμμετοχή του ως μειοψηφία στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Η προηγηθείσα ανακοίνωση της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ., σε συνδυασμό με τη διάλυση της Ε.Κ.Κ.Α. και τον φόνο του συνταγματάρχη Δημ. Ψαρρού, λειτούργησαν προς αυτή την κατεύθυνση, παρά τις διαβεβαιώσεις που δόθηκαν εκ μέρους των αντιπροσώπων του περί καλών προθέσεων. Δόθηκε μάλιστα έμφαση στο ότι δεν θα έπρεπε να αναφερθεί το BBC καθόλου στη δράση των ανταρτών ενώ ο ίδιος ο Τσόρτσιλ με παρέμβασή του, τόνιζε ότι οποιαδήποτε εξαίρεση στην απαγόρευση δημοσίευσης πληροφοριών σχετικά με το Ε.Α.Μ. – Ε.Λ.Α.Σ. θα έπρεπε να έχει τη δική του έγκριση. [250]

Οι προθέσεις των πολιτικών έναντι του Ε.Α.Μ. σκιαγραφήθηκαν με πλήρη σαφήνεια στον λόγο του Γ. Παπανδρέου κατά τις εργασίες του συνεδρίου. Η ευθύνη των πρόσφατων γεγονότων βάρυνε εξ ολοκλήρου το Ε.Α.Μ. καθώς «*τα μέσα τα οποία εχρησιμοποίησε το Ε.Α.Μ. και τα οποία*

[248] F.O. 371/43714 R 7170/9/G, Eden προς Λήπερ, 4/5/1944.
[249] F.O. 371/43714, Λήπερ προς Τσόρτσιλ, 5/5/1944 & Λήπερ προς Ελληνική Κυβέρνηση, 5/5/1944.
[250] Πρ. Παπαστράτης, «Οι Κυβερνήσεις Εξορίας: Ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ – Πρ. Παπαστράτης (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση, 1940 – 1945*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, τ. Γ1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σελ. 235.

απεκάλυψαν τας πολιτικάς προθέσεις του, ήτο η μονοπώλησις του Εθνικού Αγώνος». Ακόμη και για την δημιουργία των Ταγμάτων Ασφαλείας «*προορισμός των οποίων είναι ο εμφύλιος πόλεμος*», υπεύθυνο θεωρείτο αποκλειστικά και μόνο το Ε.Α.Μ. [251]

Οι Βρετανοί είχαν δικαιωθεί πλήρως για την επιλογή πρωθυπουργοποίησης του Παπανδρέου, ο οποίος εξασφάλιζε τα συμφέροντά τους στη χώρα και μεταπολεμικά. Διατηρούσαν κάθε δικαίωμα επέμβασης στα εσωτερικά της χώρας, ιδίως αν μετά τη δημιουργία της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας – η οποία θα εγγυάτο την τάξη και ελευθερία του λαού – υφίστατο καθεστώς εμφύλιου πολέμου. Σε μια τέτοια περίπτωση, ήταν καθήκον και υποχρέωση των Συμμάχων η αποκατάσταση της ελευθερίας. Σε μια προσπάθεια επίδειξης λαϊκού αισθήματος και προσέγγισης του συνόλου της κοινωνίας, ο Γ. Παπανδρέου ανέφερε:

> *Εάν το 1910 ήτο η άνοδος των αστικών τάξεων, το 1944 είναι η άνοδος των λαϊκών τάξεων. Εάν το αίτημα της ελευθερίας ήτο το αίτημα του 1910, το σύνθετον αίτημα της λαϊκής και κοινωνικής δικαιοσύνης θα είναι το αίτημα του 1944.*
>
> *Η επανάστασις, όπως το εδήλωσα, εις την Ελλάδα, θα γίνει. Είναι ακαταμάχητος φυσική ανάγκη του λαού. Το ζήτημα είναι θα γίνει εναντίον του Κράτους, εναντίον της Κυβερνήσεως ή διά της Κυβερνήσεως; Εάν η Κυβέρνησις του απελευθερωμένου λαού είναι Κυβέρνησις εθνική, Κυβέρνησις λαϊκή, Κυβέρνησις επαναστατική και πραγματοποιήσει το αίτημα, τότε θα γίνει αυτό το Κράτος επαναστατικό Κράτος και θα έχωμεν το αγαθόν να αποφύγωμεν τη δεινή λαϊκή κρίση. Εάν υπάρξη κυβέρνηση αντιδράσεως, η οποία θα βρεθεί μακριά της ψυχικής καταστάσεως του λαού, τότε η επανάσταση θα γίνει εναντίον του Κράτους κι εναντίον της Κυβερνήσεως και δεν θα είμεθα καθόλου βέβαιοι εάν αι θετικαί θα είναι μεγαλύτεραι από τας αρνητικάς αποδόσεις.* [252]

Ο λόγος του Παπανδρέου έχει χαρακτήρα πια προεκλογικής ομιλίας, αν και ο Σεφέρης σχολίαζε εύστοχα ότι «*ρητορεύει σα μεθυσμένος*».[253] Το σύνολο του πολιτικού κόσμου παρουσιαζόταν ενωμένο και μόνο από το Ε.Α.Μ. εξαρτάτο η εθνική ενότητα. «*Η Εθνική Ένωσις, μεταξύ όλων των πολιτικών κομμάτων της χώρας και όλων των απελευθερωτικών οργανώσεων της χώρας, εκτός του Κ.Κ., του Ε.ΑΜ. και της Πολιτικής Επιτροπής, υφίσταται ήδη και είναι πλήρης*»,[254] επιβεβαίωση της προεκλογικής χροιάς του λόγου αλλά και της προσπάθειας περιθωριοποίησης του

[251] Γ.Α.Κ. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', Φάκελος 4, Ο λόγος του Προέδρου της Κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου, 17/5/1944.
[252] Γ.Α.Κ. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', Φάκελος 4, Ο λόγος του Προέδρου της Κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου, 17/5/1944.
[253] Γ. Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο, τ. Α',* Εγγραφή 12/7/1944, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1992, σελ. 236 – 7.
[254] Γ.Α.Κ. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Α', Φάκελος 4, Ο λόγος του Προέδρου της Κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου, 17/5/1944.

Ε.Α.Μ., το οποίο για μια ακόμη φορά φερόταν ως υπαίτιο για την ασυνεννοησία η οποία επικρατούσε ανάμεσα στους πολιτικούς παράγοντες της χώρας. Κατά πόσον το αστικό στρατόπεδο ήταν ενωμένο είναι ένα διαφορετικό ερώτημα.

Κατά το προηγούμενο διάστημα – τα πρώτα χρόνια της κατοχής – τα αστικά κόμματα είχαν επιλέξει μια πολιτική εσωστρέφειας και εσωτερικής αναδιοργάνωσης. Η αυγή του 1944 όμως άφηνε ελπιδοφόρα μηνύματα ότι ο πόλεμος θα τελείωνε σύντομα και η Ελλάδα θα βρισκόταν στο στρατόπεδο τον νικητών. Ήταν ο κατάλληλος χρόνος να εγκαταλείψουν την πολιτική ιδιώτευσης και να αρχίσουν να αναζητούν ερείσματα στην κοινωνία. Η πρώτη εμφάνιση των κομμάτων πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια του Συνεδρίου του Λιβάνου, στο οποίο η κάθε παράταξη εκπροσωπήθηκε και προέβαλε τα δικά της συμφέροντα και το δικό της όραμα για τη μεταπολεμική τάξη πραγμάτων – στην οποία αναμφίβολα όλα επιθυμούσαν να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο.[255]

Μέχρι και την έναρξη των εργασιών του συνεδρίου, στην πολιτική ζωή της χώρας είχαν δημιουργηθεί δυο πόλοι εξουσίας: από τη μια το Ε.Α.Μ, του οποίου η εξουσία είχε θεμελιωθεί στις ελεύθερες ζώνες αλλά υφίστατο και στην κατεχόμενη Ελλάδα και πέρα από την αναμενόμενη φθορά στον κατακτητή επιτάχυνε την φθορά και στον άλλο πόλο εξουσίας, δηλαδή στα αστικά κόμματα. Από τη δική τους μεριά, τα κόμματα αντιμετώπιζαν το Ε.Α.Μ. ως έναν εν δυνάμει επικίνδυνο αντίπαλο στη διεκδίκηση της μεταπολεμικής εξουσίας, ένας αντίπαλος ο οποίος παρουσίαζε πολλά στοιχεία διαφορετικότητας. Επρόκειτο για έναν κόσμο προερχόμενο από την εργατική και αγροτική τάξη κατά κύριο λόγο, συνεπώς για τους αστούς πολιτικούς κόσμος γραφικός, αλλά η «Λαϊκή Δημοκρατία» που ευαγγελιζόταν αυτός ο γραφικός κόσμος, εμπεριείχε στοιχεία όλων των πολιτικών και κοινωνικών ανακατατάξεων που είχαν συντελεστεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η υπάρχουσα κατάσταση στην χώρα, θα μπορούσε κάλλιστα να κληροδοτηθεί και μετά την απελευθέρωση.[256]

Ο λόγος του Παπανδρέου μετέδωσε ξεκάθαρο το μήνυμα του συνεδρίου, δηλαδή την πολιτική και ηθική απομόνωση του Ε.Α.Μ. κι όχι μια εθνική συνεννόηση. Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσαν και οι Βρετανοί, οι οποίοι μπορεί στον δημόσιο λόγο να υποστήριζαν πως

[255]Για τη θέση των αστικών κομμάτων την περίοδο της κατοχής έχουν υποστηριχθεί δυο αντικρουόμενες απόψεις: η πρώτη υποστηρίζει ότι τα κόμματα είχαν περιέλθει σε καθεστώς ανυπαρξίας και αδράνειας. Η δεύτερη, υποστηρίζει ότι η διεργασία της διετίας 1935 – 1936, απέδωσε αργά αλλά σταθερά καρπούς. Βλ. Σχετ Ιωάννης Α. Πετρόπουλος, «Τα ελληνικά παραδοσιακά κόμματα κατά την περίοδο της Κατοχής», στο *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950, Ένα Έθνος σε κρίση, ό.π.,* σελ. 56. & George Th, Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalition and Party Strategies in Greece, 1922-1936,* University of California Press, London, 1983, σελ. 349. Είναι παρακινδυνευμένο να υποστηριχθεί ότι τα κόμματα ήταν αδρανή καθόλη την κατοχική περιόδο. Αντιθέτως, τα πρώτα χρόνια της περιόδου, στο εσωτερικό τους συντελέστηκαν διεργασίες, οι οποίες ενίσχυσαν τη θέση και τη στάση τους ιδίως από τις αρχες του 1944, όταν κατέστη σαφές ότι η Ελλάδα βρισκόταν στο πλευρό των νικητών κι έπρεπε να καθοριστεί η μεταπολεμική τους υπόσταση στον πολιτικό χάρτη της χώρας.

[256] Ιω. Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940 – 1945», στο : Χρ. Χατζηιωσήφ – Πρ. Παπαστράτης (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος Κατοχή – Αντίσταση, 1940-1945*, τ. Γ2 εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σελ.119.

επιθυμούσαν την «ένωση» αλλά ουσιαστική τους επιθυμία ήταν η ενίσχυση του Ζέρβα με απώτερο σκοπό την πλήρη αποδυνάμωση του Ε.Λ.Α.Σ.[257]

Οι Παπανδρέου και Λήπερ είχαν προαποφασίσει τη στρατηγική που θα ακολουθείτο, ώστε οι σύνεδροι από την Αθήνα να ενθαρρυνθούν και να επιτεθούν στο Ε.Α.Μ. ανοιχτά, ζητώντας τη διάλυση του Ε.Λ.Α.Σ., προσπαθώντας να αποφευχθεί με κάθε τρόπο η ρήξη. Ο Παπανδρέου διατήρησε για τον εαυτό του τον ρόλο του διαμεσολαβητή και σκόπευε να προτείνει ριζική αναδιοργάνωση του Ε.Λ.Α.Σ και υπαγωγή του στην εθνική κυβέρνηση, ώστε να μετασχηματιστεί σε εθνικό στρατό αλλά όχι πολιτικό. Εφόσον το Ε.Α.Μ. θα έχει ήδη δεχθεί την οργάνωση εθνικού στρατού δεν θα είχε δικαίωμα να φέρει αντίρρηση σε αυτό το σχέδιο. Αυτομάτως θα βρισκόταν υπό τον έλεγχο της πλειοψηφίας και θα θεωρούνταν κι οι ίδιοι υπεύθυνοι για την τιμωρία των μετεχόντων στο κίνημα των ενόπλων δυνάμεων. Ως εκ τούτου, θα εκτίθεντο στους οπαδούς τους στην Ελλάδα. Η κυβέρνηση θα μπορούσε να έρθει σε ρήξη με το Ε.Α.Μ. από θέση ισχύος. Ο Παπανδρέου βεβαίωνε τον Λήπερ ότι όλοι οι σύνεδροι – πλην ασφαλώς των αντιπροσώπων του Ε.Α.Μ., τον είχαν εξουσιοδοτήσει να υιοθετήσει οποιαδήποτε πολιτική θεωρούσε ο ίδιος κατάλληλη, ακόμα κι αν κατέληγε σε άμεση διάλυση του Ε.Α.Μ.[258]

Οι αντιπρόσωποί του Ε.Α.Μ. δεν κατόρθωσαν ποτέ να αναπτύξουν τις θέσεις τους και στις 20 Απριλίου υπέγραψαν το Σύμφωνο του Λιβάνου, βάσει των όρων του οποίου όλες οι αντάρτικες ομάδες υπάγονταν στις εντολές της Κυβέρνησης της Εθνικής Ενότητας, στην οποία το Ε.Α.Μ. θα καταλάμβανε δευτερεύουσας σημασίας υπουργεία.[259]

Το καθεστωτικό και οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες θα επέστρεφε ο βασιλιάς στην Ελλάδα μεταπολεμικά δεν τέθηκε ξεκάθαρα και οι αντιπρόσωποι της πολιτικής σκηνής της χώρας περιορίστηκαν απλά να δηλώσουν ότι μετά την απελευθέρωση ήταν αναγκαία η εξασφάλιση τάξης και ασφάλειας, ώστε ο Ελληνικός λαός να αποφασίσει ελεύθερα για το Πολίτευμα και της Κυβέρνηση που επιθυμούσε.[260] Τη δεδομένη στιγμή, τα κόμματα παρουσίαζαν ενιαίο μέτωπο έναντι του Ε.Α.Μ. κι ο αντικειμενικός τους σκοπός ήταν η απομόνωσή του. Αν εθίγετο το ζήτημα του Γεωργίου Β', θα παρατηρούντο φαινόμενα διάσπασης στον αστικό κόσμο, τα οποία ενδεχομένως να χρησιμοποιούσαν οι αντιπρόσωποι του Ε.Α.Μ. υπέρ των δικών τους θέσεων.

Οι βάσεις επιτευξης του στόχου είχαν τεθεί και ο Παπανδρέου έστειλε ευχαριστήριο τηλεγράφημα στον Σοφούλη για την ηθική ενίσχυση που του είχε προσφέρει. Ήλπιζε να είχε μείνει και ο Σοφούλης ευχαριστημένος με την συνεννόηση που επετεύχθη, βάσει των ορίων που είχανε ήδη θέσει από την Αθήνα.[261] Μόνο αφότου η πολιτική απομόνωση του Ε.Α.Μ. κατέστη εφικτή ορισμένοι κύκλοι των Φιλελευθέρων κινήθηκαν εναντίον του προσώπου του Γεωργίου Παπανδρέου ως

[257] John O. Iatrides (ed) *Ambassador McVeigh Reports*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1980, εγγραφή 6/5/1944, σελ. 513.
[258] F.O. 371/43731 R 7608, τηλεγράφημα από Spears (Βηρυτός) προς F.O., αρ. 278, 13/5/1944.
[259] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 80.9 (1945), Υπουργείο Εξωτερικών προς Ελληνική Κυβέρνηση – Κάιρο, α.π. 1516, χ.χ.
[260] Παύλος Πετρίδης, (επιμ.), *Στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου, Σπάνια ντοκουμέντα του Ε.Α.Μ.,* εκδ, Προσκήνιο, Αθήνα, 1998, σελ. 24 – 25.
[261] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Γ. Παπανδρέου, χειρόγραφη επιστολή του Γ. Παπανδρέου προς τον Θεμ. Σοφούλη, 29/5/1944.

πρωθυπουργού, ζητώντας την αντικατάστασή του και αφού διαδόθηκε η φήμη ότι η Μεγάλη Βρετανία θα αναγνώριζε επίσημα τον Ε.Λ.Α.Σ. άρχισαν κάποιοι δημοκρατικοί κύκλοι, αλλά και ο Γονατάς, να αποστέργουν συνεννόηση με το Ε.Α.Μ.[262]

Στις 31/05/1944, ο Γεώργιος Παπανδρέου έστειλε τηλεγράφημα στον Λήπερ, τον οποίο ο Σοβιετικός πρέσβης στην Ουάσινγκτον Νικολάι Νοβίκωφ – είχε χαρακτηρίσει ως τον «πραγματικό Πρωθυπουργό της Ελλάδος»,[263] ευχαριστώντας τον για τις υπηρεσίες του, προς όφελος της Ελλάδας, στο Συνέδριο του Λιβάνου[264] ενώ λίγες μέρες νωρίτερα, εκπρόσωποι της πολιτικής ζωής της χώρας, υπέγραψαν «Πρακτικό Ενώσεως Εθνικής Συνεργασίας», σύμφωνα με το οποίο «Μόνιμος εκπρόσωπος του Ελληνικού Έθνους είναι ο Συνταγματικός βασιλεύς Γεώργιος Β', ο ασκών πάσας τας εκ του Συντάγματος του 1911 απορρέουσας εξουσίας».[265] Το σύνολο των υπογραφόντων του πρακτικού αναγνώριζαν ότι έπρεπε να παύσει η εσωτερική διαμάχη και ο μόνος τρόπος τον οποίο διέκριναν, ήταν «πλήρης πολιτική και πολιτειακή εκεχειρία εις τας πεποιθήσεις ημών υπέρ της συνταγματικής Βασιλείας, μέχρι της τελείας και πλήρους εφαρμογής των όρων της ειρήνης».

Ο Γ. Σεφέρης σημείωνε στο ημερολόγιό του στις 23 Μαΐου: «*η συμφωνία της Συρίας το 'εθνικό συμβόλαιο' είναι ακόμη μια συμφωνία στο χαρτί. Οι Εαμίτες και οι αριστεροί βρέθηκαν μπροστά στα ενωμένα πυρά όλων των άλλων και αναγκάστηκαν να βάλουν νερό στο κρασί τους (εννοώ οι εδώ αντιπρόσωποι). Καταδίκασαν και αυτοί το κίνημα και συμφώνησαν στις κυρώσεις που θα επιβληθούν στους εδώ στασιαστές. Αλλά στην Ελλάδα, ο στρατός του ΕΑΜ δε διαλύεται για την ώρα, για να μην μειωθεί η αντίσταση. Αυτό το θέλει και το αγγλικό στρατηγείο.- Το μίσος μένει ακέραιο και από τις δυο μεριές. Καθένας σκέπτεται την εκδίκηση, ή μια καινούρια εξόρμηση. Πως θα συνδυαστούν όλα αυτά μέσα στο πολυάνθρωπο υπουργικό συμβούλιο που έχουμε, δεν το ξέρω*».[266] Αναφορικά με τον Γ. Παπανδρέου, πρόσθεσε: «*Δεν καταλαβαίνει τίποτε, ακούει ό,τι του πει ο Λήπερ, σα να ήταν η Αγία Γραφή, ρητορεύει και κάνει μαλαγιανιές βλαχοδημάρχου*».[267]

Μέσα σε αυτό το κλίμα αντιπαράθεσης και γενικότερης καχυποψίας, θα ήταν λανθασμένο και γενικευμένο να υποστηριχθεί η άποψη ότι ολόκληρη η αστική παράταξη είχε την ίδια εχθρική και καχύποπτη διάθεση έναντι του Ε.Α.Μ. Ήδη από τις πρώτες ημέρες μετά την υπογραφή της Συνθήκης, ακούστηκαν – έστω και αδύναμα, κάποιες φωνές διαμαρτυρίας. Άλλωστε, εξαιτίας της πολιτικής απομόνωσης του Εμμανουήλ Τσουδερού και της απομάκρυνσής τους από την Πρωθυπουργία προς όφελος του Παπανδρέου, εκτός από την Αριστερά και οι αντιπρόσωποι του Κόμματος Φιλελευθέρων ήταν εχθρικοί προς το πρόσωπό του, εχθρότητα στην οποία συνετέλεσε και η σύλληψη του

[262] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 9.1 (1944) Τηλεγράφημα άνευ υπογραφής και αριθμού πρωτοκόλλου, από Αθήνα προς Υπουργείο Εσωτερικών, 28/7/1944.
[263] *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.*, εγγραφή 4/7/1944, σελ. 561.
[264] F.O. 371/43714, τηλεγράφημα υπ. αριθμ. 15134 της 1/6/44 του Λήπερ προς F.O., όπου ενημερώνει για το τηλεγράφημα του Γ. Παπανδρέου.
[265] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Φάκελος 6.1, Πρακτικό Ενώσεως Εθνικής Συνεργασίας, 23/4/1944.
[266] Γ. Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο, τ. Α', ό.π.,* Εγγραφή 23/5/1944, σελ. 233.
[267] Γ. Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο, τ. Α', ό.π.,* Εγγραφή 19/7/1944, σελ. 238.

Μποδοσάκη, κατόπιν προσωπικής εντολής του Τσόρτσιλ.[268] Η χρονική συγκυρία της σύλληψης κρίθηκε ακατάλληλη και έστρεψε τον κόσμο των Φιλελευθέρων εναντίον του Παπανδρέου.

Ο αντίκτυπος της πολιτικής του Παπανδρέου και η πλήρης ηθική, πολιτική αλλά αναίτια απομόνωση του Ε.Α.Μ. ξεσήκωσαν πλήθος αντιδράσεων στον πολιτικό κόσμο. Πρώτος εξέφρασε την ανησυχία του ο Τσουδερός, ο οποίος επέστησε την προσοχή του Παπανδρέου στην αμοιβαία καχυποψία που υπήρχε εκατέρωθεν. Τα αστικά κόμματα θεωρούσαν πως το Ε.Α.Μ. θα χρησιμοποιούσε τη δύναμή του ως όργανο εμφυλίου πολέμου και μεταπολεμικά, ως μέσον επιβολής του στον λαού ενώ το ίδιο το Ε.Α.Μ. δυσκολευόταν να εμπιστευτεί τα αστικά κόμματα, εξαιτίας των διώξεων εναντίον των κομμουνιστών αφενός και αφετέρου, εξαιτίας της στάσης τους στην επιβολή της μεταξικής δικτατορίας. Ο Τσουδερός προσπάθησε να πιέσει τον Παπανδρέου προς την κατεύθυνση μιας ειλικρινούς συνεργασίας με το Ε.Α.Μ. παραμερίζοντας οποιαδήποτε διαφωνία και υποστήριζε ότι «περιλαμβάνει επί πλέον των κομμουνιστών και ένα σπουδαίον τμήμα της αριστεριζούσης Ελληνικής νεολαίας και του επιστημονικού μας κόσμου και είναι μια εκδήλωσις της επικρατούσης μεταξύ των νέων συγχρόνου πολιτικής ιδεολογίας, η οποία δεν επιτρέπεται να παραγνωρισθεί επειδή δεν συμπίπτει με τας σκέψεις των παλαιοτέρων».[269] Αναμφίβολα ένας ένθερμος υποστηρικτής της βασιλείας, δύσκολα θα έτεινε κλάδο ελαίας προς αριστερά και κομμουνιστικά κόμματα αλλά ενδεχομένως ο Τσουδερός να πίστευε ότι μια πολιτική απομόνωσης θα έσπρωχνε το ΕΑ.Μ. σε πιο ακραίες αντιδράσεις και ίσως αύξανε και την επιρροή του στον λαό. Μια πιο συγκαταβατική πολιτική, η οποία θα προσέλκυε το Ε.Α.Μ. στην εξουσία μπορούσε να επέφερει πιο εύκολα τα επιθυμητά αποτελέσματα, δηλαδή τη μείωση της δύναμής του και της κοινωνικής του απήχησης.

Η σκέψη του Τσουδερού, η οποία κοινοποιήθηκε εκτός του πρωθυπουργού και σε στελέχη των κομμάτων, χαρακτηριστηκε ως ακατανόητη και δεν συνάντησε καθόλου ευνοϊκή υποδοχή. Ο Παπανδρέου δημοσιοποίησε την απάντησή του στον τύπο αλλά ο ίδιος απέφυγε να πάρει ξεκάθαρη θέση υπέρ ή κατά των όσων υποστηρίχθηκαν. Η αμφίσημη αυτή στάση του, ώθησε έναν εκ των παραληπτών της αρχικής επιστολής του να απευθυνθεί στον Παπανδρέου και να υιοθετήσει τις απόψεις του Τσουδερού, ενώ κατηγόρησε τον Παπανδρέου όχι μόνο για αυστηρότητα έναντι του Ε.Α.Μ. αλλά και για μονόπλευρη συμπεριφορά, η οποία στεφόταν καθ' ολοκληρίαν εναντίον των δημοκρατικών δυνάμεων της χώρας. [270]

Ο αποστολέας ανέφερε ότι η προσπάθεια που καταβαλλόταν ώστε να παρουσιαστεί το Ε.Α.Μ. ως μια εξτρεμιστική οργάνωση, η οποία μοναδικό στόχο είχε να καταλάβει την εξουσία δια της βίας και ήταν σύμφωνο με όσους ζητούσαν την αυτονόμηση της Μακεδονίας – θέση την οποία

[268] *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.*, εγγραφή 12/5/1944, σελ. 515. Σύμφωνα με τον πρεσβευτή η σύλληψη θα έπρεπε να είχε γίνει αρκετό καιρό πριν ή μετά την πάροδο του συνεδρίου. *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.*, εγγραφή 15/5/1944, επιστολή του Πρεσβευτή προς τον Roosevelt, σελ. 520.

[269] Εμμ. Ι. Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1931 – 1944*, τ. Γ2, Επιστολή του Εμμανουήλ Τσουδερού προς τον Γεώργιο Παπανδρέου, 24/7/1944, εκδ. Φυτράκη, Αθήνα, 1990, σελ.1202 – 5.

[270] Παν. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγια Κατοχής, ό.π.*, εγγραφή 28/7/1944, σελ. 596. Εμμ. Ι. Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1931 – 1944*, τ. Γ2, *ό.π.*, σελ. 1205. Γ.Α.Κ., Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, Μικρές Συλλογές, Κ51, Αποστολή Α', φακ.5, ανυπόγραφη δαχτυλογραφημένη επιστολή προς τον Γ. Παπανδρέου, 3/8/1944.

είχε αποποιηθεί το Κ.Κ.Ε ήδη από τη δεκαετία του 1930 – οδηγούσε πολύ κόσμο στην πεποίθηση ότι η «*προσπάθεια προς ένωσιν είναι επιφανειακή και ότι διάθεσις προς ειλικρινή συνεργασία δεν υφίσταται πραγματικώς*». Αν και ιδεολογικά ανήκε στον χώρο της αστικής παράταξης, ο συντάκτης της επιστολής προσπάθησε να στηλιτεύσει την πολιτική που ακολούθησε τόσο ο Εμμ. Τσουδερός κατά το παρελθόν όσο και ο Γ. Παπανδρέου, επιδιώκοντας μια τύποις εθνική ένωση διατηρώντας παράλληλα τις απαραίτητες αποστάσεις από το Ε.Α.Μ.

Την πολιτική όμως της κυβέρνησης, κατηγόρησε και ο Τσαλδάρης, ο οποίος τόνισε τη μονόπλευρη σύνθεση της Κυβέρνησης και την ανάγκη που υπήρχε να μεταβληθεί η σύνθεσή της, ώστε να αντιπροσωπεύσει όλες τις τάσεις της ελληνικής κοινωνίας. Ήδη όμως ο Παπανδρέου είχε διαμορφώσει την άποψη ότι η αριστερά έπρεπε να απομονωθεί και να εξοβελιστεί από οποιαδήποτε συμμετοχή στην κυβέρνηση και με το πρόσχημα ότι αποτελούσε εχθρό του κράτους, διακήρυττε ότι έπρεπε να πραγματοποιηθεί αγώνας από τα δεξιά ή δεξιότερα κόμματα εναντίον της. Οι προειδοποιήσεις του Τσαλδάρη οτι μια τέτοια πολιτική θα σήμανε «*άνιση πάλη και μετάθεση ευθυνών που θα οδηγούσαν σε δικτατορία της δεξιάς ή της αριστεράς και διότι μεταξύ των ηθικών σκοπών του πολέμου αυτού περί την έννοιαν της κοινωνικής και πολιτικής δικαιοσύνης δεν είναι δυνατόν να μην προέχει και δη από τούδε η ένταξις των επαναστατικών αριστερών κομμάτων εις το σχήμα των ομαλών κυβερνητικών τοιούτων*», ο Παπανδρέου αρνήθηκε να τις δεχτεί συμφωνώντας μονάχα στη χρονική μετάθεση του πολιτειακού ζητήματος, με τη σύμφωνη γνώμη του Βασιλιά.[271]

Ούτε ο ξένος τύπος θεώρησε την ασκούμενη πολιτική ως ενδεδειγμένη και η κυβέρνηση έλαβε σκληρή κριτική για τη σύνθεσή της, η οποία αποτελούσε ανασχηματισμό της παλιάς κυβέρνησης και το σύνολο των υπουργών – πλην του Σοφ. Βενιζέλου – αντιπροσώπευαν «*τα πλέον συντηρητικά στοιχεία της Ελληνικής πολιτικής και δεν δύνανται να θεωρηθούν ιδιαιτέρως ικανοί αντιπρόσωποι αυτής*».[272]

Καμία όμως προσπάθεια να επικρατήσει η λογική δεν είχε επιτυχή έκβαση, αφού η απόφαση του Παπανδρέου να εξυπηρετήσει τις δικές του επιδιώξεις παράλλλα με των Βρετανών, ήταν προειλημμένη και στη ήδη χαραγμένη στραγητική τους το Ε.Α.Μ. δεν διαδραμάτιζε κανένα ρόλο. Η αριστερά καλείτο να συμμετάσχει στην κυβέρνηση σε ένα ιδιάζον κλίμα, σε πολιτικό επίπεδο βρισκόταν απομονωμένη χωρίς συμμάχους ενώ σε κοινωνικό, διέθετε ερείσματα σε μεγάλο τμήμα της κοινωνίας ενώ ασκούσε πραγματική εξουσία στο μεγαλύτερο μέρος της κατεχόμενης χώρας. Η ηγεσία της όμως αποφάσισε να προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις και να μην δεχθεί αδιαμαρτύρητα τα υπουργεία που της παραχωρήθηκαν εξ αρχής.

[271] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 6.1, συνομιλία Κωνσταντίνου Τσαλδάρη και Γεώργιου Παπανδρέου στο Κάιρο, 11/7/1944.
[272] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 80.9 (1945) Έγγραφο με αναφορές του ξένου τύπου, προς την Ελληνική Κυβέρνηση, Κάιρο, α.π. 1516, χ.ή.

Κυβέρνηση (ούτε) εθνικής (ούτε) ενότητας

Ο κόσμος των Φιλελευθέρων

Η συμφωνία που υπεγράφη στο Λίβανο δεν έτυχε πλήρους αποδοχής από τον πολιτικό κόσμο στην Ελλάδα. Σημείο αναφοράς και αντιπαλότητας ήταν το πρόσωπο Γεωργίου Παπανδρέου, παραίτηση του οποίου ζήτησαν εξ αρχής κύκλοι των Φιλευλευθέρων, οι οποίοι πρότειναν να τον διαδεχτεί στην πρωθυπουργία της χώρας ο Σοφοκλής Βενιζέλος. Οι Φιλελευθέροι στηρίχθηκαν στην αδυναμία που παρουσίασε ο Παπανδρέου να σχηματίσει κυβέρνηση[273] γεγονός που ενέτεινε και η σύλληψη του Μποδοσάκη, του οποίου η κράτηση παρατάθηκε καθόλη τη διάρκεια των εργασιών του συνεδρίου καθώς και μετά το πέρας αυτών. Η απουσία του από τον χώρο όπου λάμβαναν χώρα οι εξελίξεις, άφησε το κόμμα των Φιλελευθέρων χωρίς έναν πολύ σημαντικό υποστηρικτή ενώ ο Παπανδρέου προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τη συγκυρία και να μεταφέρει στο πρόσωπό του τα πεδία αρμοδιότητας που είχε ο Μποδοσάκης.[274] Το πρόσωπο που προτάθηκε όμως ως αντικαταστάτης, δεν διέθετε την απαραίτητη για την επικράτησή του σύμφωνη γνώμη των Βρετανών, οι οποίοι διαφωνούσαν με τις επαφές του με τις Η.Π.Α. και την Σοβιετική Ένωση, καθώς ήθελαν να είναι οι μόνοι που θα είχαν λόγο για την πολιτική κατάσταση της χώρας.[275] Παράλληλα, πολιτικοί κύκλοι με επικεφαλής τους Γονατά, Σοφούλη, Δημήτριο και Περικλή Ράλλη ενεργούσαν προς σχηματισμό «Κυβέρνησης Σωτηρίας», όπως την αποκαλούσαν, με τη συμμετοχή του Ε.Α.Μ., αλλά αρνούμενοι να δεχθούν διάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας.[276] Ένας από τους λόγους που τους ώθησε προς αυτή την κατεύθυνση, ήταν μια φήμη που είχε κυκλοφορήσει, η οποία ήθελε την Μεγ. Βρετανία να αναγνωρίζει επισήμως το Ε.Α.Μ.[277]

Οι διαφωνίες στο κόμμα Φιλελευθέρων οδήγησαν τα μέλη του σε παραίτηση από την κυβέρνηση, τη στιγμή που το Ε.Α.Μ. αποφάσιζε τη συνεργασία, με αποτέλεσμα να μην επιτευχθεί πλήρης ένωση ούτε τότε. Οι Βενιζέλος, Ρέντης και Μυλωνάς παραιτήθηκαν μετά το ταξίδι του Γ. Παπανδρέου στην Ιταλία και τη συνάντησή του με τον Τσόρτσιλ, για το οποίο δεν είχε ενημερωθεί το Υπουργικό Συμβούλιο, καθώς θεώρησαν ότι είχε υποκύψει στις πιέσεις του Βρετανού Πρωθυπουργού για επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα, χωρίς διενέργεια δημοψηφίσματος ενώ

---

[273] Γ.Α.Κ., Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, Μικρές Συλλογές, Κ 51, Αποστολή Α', Φάκελος 5, επιστολή της αμερικανικής αποστολής στα βουνά προς την Ελληνική Κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου, 29/7/1944. Η ομάδα του Κόμματος Φιλελευθέρων που επιθυμούσε την αλλαγή του προσώπου του Πρωθυπουργού περιελάμβανε τους Βαρβούτη, Χαβίκη, Λαμπράκη και Καφαντάρη.

[274] Ο Παπανδρέου προσπάθησε να αναλάβει ο ίδιος την ηγεσία της Ελληνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, η οποία στηριζόταν πολύ στις επαφές δια μέσου των διαφόρων επιχειρήσεων. Οι επιχειρήσεις αυτές είχαν περάσει στα χέρια των Γερμανών με την Κατοχή αλλά πριν από τον πόλεμο τις ήλεγχε ο Μποδοσάκης και ασφαλώς το προσωπικό τους το αποτελούσαν έμπιστοί του, στο μεγαλύτερο ποσοστό. βλ. σχετ. *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.*, Εγγραφή 24/6/1944, σελ. 552.

[275] Γρηγόριος Δαφνής, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος…ό.π.,* σελ.324. Η αντιπάθεια των Βρετανών προς το πρόσωπο του Σοφοκλή Βενιζέλου εκφράστηκε έντονα όταν πριν την ορκωμοσία του πρώτου κλιμακίου της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, αξίωσαν την αντικατάστασή του από το Υπουργείο Ναυτικών.

[276] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 13.5 (Κυβέρνηση Καΐρου, 1944), κρυπτογραφικό τηλεγράφημα για κ. Πρωθυπουργό από Αθήνα, α.π. 334, 21/9/1944.

[277] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ 9.1 (1944) ανυπόγραφο τηλεγράφημα προς Υπουργείο Εσωτερικών, χ.π., 28/7/1944.

η επικείμενη μεταφορά της Κυβέρνησης από το Κάιρο στην Ιταλία την καθιστούσε πιο επιρρεπή στην Βρετανική χειραγώγηση.[278] Τους λόγους της παραίτησής τους εξήγησαν σε σημείωμα προς τον Παπανδρέου,[279] τονίζοντας ότι κατά τον σχηματισμό της κυβέρνησης δεν τηρήθηκαν οι βάσεις που είχανε τεθεί στο Λίβανο ενώ παράλληλα έγιναν διάφορες παραλείψεις τις οποίες φρόντισαν να επισημάνουν αλλά όταν διαπίστωσαν ότι δεν επρόκειτο να μεταβληθεί η ασκούμενη πολιτική υποχρεώθηκαν σε παραίτηση. Αλλαγή της κυβερνητικής στάσης και εφαρμογή των συμφωνηθέντων στο Λίβανο ήταν αναγκαίες προϋποθέσεις για να μετάσχουν ξανά αλλά επιθυμούσαν δέσμευση ότι η κυβέρνηση θα διατηρείτο μέχρι την απελευθέρωση, οπότε «*η Κυβερνητική εξουσία θα περιέλθη εις τους εντολείς των μετεχόντων εις την Κυβέρνησιν εκπροσώπους των Κομμάτων*», ανοίγοντας ουσιαστικά τον δρόμο για τον Σοφ. Βενιζέλο. Οι αντιπρόσωποι όμως των Φιλελευθέρων υπερέβησαν τα εσκαμμένα και ζητησαν καθορισμό της μορφής της Αντιβασιλείας, με διορισμό τοποτηρητή του θρόνου ενός προσώπου κοινής εμπιστοσύνης, παρότι υπήρχε μια στάση ανακωχής εκατέρωθεν επί του πολιτειακού.

Το Ε.Α.Μ. μετά το Λίβανο

Οι αντιπρόσωποι του Ε.Α.Μ. δέχτηκαν σκληρή κριτική για τη στάση τους κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και το τελικό κείμενο της συμφωνίας που υπέγραψαν, αποδοκιμάστηκε από την ηγεσία του, εφόσον είχαν προβεί στην καταδίκη της επίθεσης εναντίον της Ε.Κ.Κ.Α. αλλά και είχαν δεχτεί τη συνεργασία με τα αστικά κόμματα σε μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας.[280] Αναμφίβολα, το Ε.Α.Μ. στο Λίβανο υπέστη πολιτική ήττα, καθώς δέχθηκε – αναντίρρητα σχεδόν – τους όρους των παλαιών κομμάτων και των Βρετανών, αλλά ο Ε.Λ.Α.Σ., εξακολουθούσε να αποτελεί ισχυρή δύναμη, σε στρατιωτικό επίπεδο. Το Ε.Α.Μ. άθελά του, εξυπηρέτησε τα συμφέροντα της Μεγ. Βρετανίας, η οποία χρησιμοποίησε την άρνησή του να συμμετάσχει στην κυβέρνηση για να το κατηγορήσει για αδιαλλαξία και να το καταστήσει υπεύθυνο για τη διάσπαση του αγώνα των Ελλήνων και των συμμάχων. Η ηγεσία του Ε.Α.Μ. χαρακτηρίστηκε ως «αδιάλλακτος», που «*ηρνήθη τελικώς να τιμήσει τας υπογραφάς των αντιπροσώπων του εις το Εθνικόν Συμβόλαιον του Λιβάνου και να μετάσχει εις την Εθνικήν Κυβέρνησιν του κ. Παπανδρέου δια την πραγματοποίησιν της πλήρους Εθνικής Ενώσεως*».[281]

---

[278] Ευ. Χατζηβασιλείου, «Ο Αγώνας στο Εξωτερικό, 1941 – 1944», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΣΤ'*, σελ. 85 & Γρ. Δαφνή, *ό.π.*, σελ. 336. *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.*, Εγγραφή 24/6/1944, σελ. 552 & εγγραφή 31/8/1944, σελ. 589.

[279] Μικρές Συλλογές Γ.Α.Κ., Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51 – Αποστολή Α', φακ.5 Σημείωμα Κόμματος Φιλελευθέρων προς κ. Παπανδρέου σχετικά με λόγους αποχώρησης εκ Κυβερνήσεως, 31/8/1944.

[280] Lars Baerentzen & David H Close. *ό.π.*, σελ. 106 και Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξόριστων Ελληνικών Κυβερνήσεων 1941 – 1944*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991, σελ. 162.

[281] Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φάκ, 63.2 τηλεγράφημα από Τσόρτσιλ προς Ελληνική Κυβέρνηση, επιδοθέν από Eden, αρ. 16460, 15/07/1944.

Μετά από διαπραγματεύσεις, ο Γ. Σιάντος, γραμματέας των εσωτερικών της Π.Ε.Ε.Α., κατά τη συνεδρίαση στις 2 Ιουνίου, υποστήριξε ότι η απάντηση στο Λίβανο θα έπρεπε να είναι ανάκληση της αντιπροσωπείας, εφόσον παρέβη τις εντολές, αλλά μια ανάλγητη στάση δεν ήταν συμφέρουσα. Θα έπρεπε, επομένως, να δράσουν ανάλογα με τα ήδη πεπραγμένα.[282] Τρεις μέρες αργότερα ο Σιάντος ανέφερε πως «*θα κερδίζαμε καλύτερα ορισμένα ζητήματα αν μετείχαμε στην Κυβέρνηση του Καΐρου, παρά αν είμαστε έξω απ' αυτήν*».[283] Στις 28 Αυγούστου η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Α.Μ. ανακοίνωσε στην αντιπροσωπεία της Κ.Ε. Αθήνας και σε όλες τις Επιτροπές Περιοχών, την απόφασή της να μετάσχει στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Γ. Παπανδρέου.[284] Στην ίδια ανακοίνωση αναφέρονταν τα τηλεγραφήματα μεταξύ Ε.Α.Μ. και Καΐρου, σχετικά με τις διαπραγματεύσεις για την αλλαγή του προσώπου του προέδρου της Κυβερνήσεως. Ήταν η πρώτη – αλλά όχι και η μοναδική – φορά που ο Γ. Παπανδρέου θα συμφωνούσε στην παραίτησή του από το αξίωμα του Πρωθυπουργού αλλά οι αγγλικές υπηρεσίες δεν θα την έκαναν δεχτή. Η άποψη των Βρετανών για το πρόσωπο του Παπανδρέου διατυπώθηκε σε σχετική συζήτηση στην Βουλή των Κοινοτήτων από αντιπρόσωπο της Κυβέρνησης· ο Έλληνας πρωθυπουργός διέθετε μια επαρκώς ισχυρή προσωπικότητα και επιπλέον το πλεονέκτημα να έχει ζήσει στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής, άρα ήταν ικανός να ενώσει τις δυο αντίθετες πλευρές.[285] Δεν γνωρίζουμε όμως, αν η συμπάθεια προς το πρόσωπο του Παπανδρέου εκπορευόταν από τις ηγετικές του ικανότητες ή από την επιθυμία του να διατηρήσει το αξίωμα κι άρα παρέμενε εξαιρετικά δεκτικός σε όποια πρόταση των Βρετανών.

Η ηγεσία του Ε.Α.Μ. άλλαξε άποψη μετά την έλευση στην Ελλάδα μιας Σοβιετικής Στρατιωτικής Αποστολής. Το διαθέσιμο αρχειακό υλικό δεν τεκμηρίωνε ως τώρα τη σύνδεση μεταξύ των δυο γεγονότων, πλην της χρονικής σύμπτωσης.[286] Παρότι όμως τα ρωσικά αρχεία της GRU – ΓΡΥ[287] παραμένουν απροσπέλαστα σχετικά με το ελληνικό ζήτημα, η αναφορά της βρετανικής πρεσβείας στην Αθήνα δίνει μια πιθανή εξήγηση για τον λόγο συμμετοχής της Π.Ε.Ε.Α. στην κυβέρνηση Παπανδρέου, και παρότι η εγκυρότητά της, θα μπορέσει να αποδειχθεί όταν κι εφόσον

---

[282] *Αρχείο της Πολιτικής Επιτροπής Απελευθέρωσης Π.Ε.Ε.Α.- Επιτροπή Συνεδριάσεων*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1990, 20η Συνεδρίαση 2/6/1944, σελ. 26.

[283] *Αρχείο της Πολιτικής Επιτροπής Απελευθέρωσης Π.Ε.Ε.Α. – Επιτροπή Συνεδριάσεων,* συνεδρίαση της 9ης Ιουλίου 1944, σελ. 28.

[284] Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.) κ. 498 Φ 30/6/35 *Ανακοίνωση της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ. προς την Κ.Ε. της Αθήνας και όλες τις Επιτροπές Περιοχών,* 28/8/ 1944.

[285] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 6.5 (1944), Κυβέρνηση Καΐρου, Απόσπασμα από Ειδησεογραφικό Δελτίο από το Λονδίνο, 26/5/1944.

[286] Lars Baerentzen &. David H Close. *ό.π.*. σελ. 108 & Lars Baerentzen, «Η άφιξη της Σοβιετικής Στρατιωτικής Αποστολής τον Ιούλιο 1944», στο: Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 1944: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση, ό.π.,* σελ. 564 & Φλάισερ Χάγκεν, «Η Π.Ε.Ε.Α. και το κράτος της», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', *ό.π.*, σελ. 42.

[287] Κύριος Οργανισμός Πληροφοριών, μια ειδική υπηρεσία του Υπουργείου Άμυνας της Ε.Σ.Σ.Δ. και ένα κεντρικό όργανο στρατιωτικών πληροφοριών των Ενόπλων Δυνάμεων. Σχετιζόταν άρρηκτα με όλο το πλαίσιο λειτουργίας των κρατικών μυστικών υπηρεσιών της Ε.Σ.Σ.Δ.. βλ. σχετ. Ν. Παπαδάτος, *Άκρως Απόρρητο Οι σχέσεις Ε.Σ.Σ.Δ. – Κ.Κ.Ε./ 1944 – 1952*, εκδ. Κ.Ψ.Μ., Αθήνα, 2019, σελ. 46 & υποσημ. 47.

αποχαρακτηριστούν 12 κρυπτογραφημένα μηνύματα του Ποπόφ και της υπόλοιπης σοβιετικής αντιπροσωπείας, είναι μάλλον δύσκολο να αμφισβητηθεί. Σύμφωνα λοιπόν με τους Βρετανούς:

> *Μέσα σε ένα μήνα από την άφιξη της αποστολής Ποπόφ στο Γενικό Αρχηγείο του ΕΛΑΣ, τα μέλη της Π.Ε.Ε.Α. ανακοίνωσαν την απόφασή τους να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση Παπανδρέου, την οποία σταθερά κατάγγελαν από τη Συνδιάσκεψη του Λιβάνου μέχρι τότε. Φυσικά το μεγαλύτερο μέρος της Π.Ε.Ε.Α. δεν ήταν κομμουνιστικό, αλλά μόνο η επιμονή των κομμουνιστικών μελών απέτρεψε την ένταξη του συνόλου της Π.Ε.Ε.Α. στην [κυβέρνηση] Παπανδρέου νωρίτερα. Αυτή είναι ίσως η πιο ξεκάθαρα καταγραφείσα περίπτωση μιας άμεσης διαταγής της Μόσχας, με την οποία ο αντισυνταγματάρχης Ποπόφ είναι γνωστό ότι είχε ασύρματη επικοινωνία. Είναι αξιοσημείωτο ότι κατά την ίδια περίοδο ο κος Νοβίκοφ συμβούλευε τους αντιπροσώπους του Ε.Α.Μ. στο Κάιρο να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση Παπανδρέου. Η ρωσική παρέμβαση δεν μπορεί να θεωρείται ως απολύτως αποδεδειγμένη, αλλά είναι πολύ πιο σίγουρη από ό,τι σε οιαδήποτε άλλη περίπτωση.*[288]

Η αντιπροσωπεία του Ε.Α.Μ. είχε επιχειρήσει να έρθει σε επαφή με τη Σοβιετική πρεσβεία στο Κάιρο ήδη κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων κι ενώ ο ίδιος ο πρεσβευτής Νοβίκοφ είχε αποφύγει κατ' ιδίαν συνάντηση, διεμήνυσε μέσω του συμβούλου της πρεσβείας Σολόντ τη σύσταση να προσχωρήσουν στην υπό διαμόρφωση κυβέρνηση. Η τρέχουσα ισορροπία δυνάμεων αντικατοπτριζόταν στην Συμφωνία του Λιβάνου, μήνυμα που έπρεπε να φτάσει και στην ηγεσία της Π.Ε.Ε.Α. Η ίδια άποψη εκφράστηκε και από την διοικητή της Σοβιετικής Στρατιωτικής Αποστολής στο Αρχηγείο του Τίτο Κορνέεφ: η Σοβιετική Ένωση είχε υποστεί αναρίθμητες καταστροφές, κάτι που έπρεπε να γνωρίζει το ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα ώστε να ευθυγραμμίσει την πολιτική του.[289] Η επίσημη προσχώρηση του Ε.Α.Μ. στην κυβέρνηση έγινε στα τέλη Ιουλίου ενώ τον επόμενο μήνα παραιτήθηκε από το αίτημα απομάκρυνσης του Παπανδρέου από την πρωθυπουργία.

Η στάση του Παπανδρέου σχετικά με τις συγκρούσεις μεταξύ του Ε.Λ.Α.Σ. και του Ε.Δ.Ε.Σ αλλά και η κωλυσιεργία στην αποκήρυξη των Ταγμάτων Ασφαλείας,[290] αποτέλεσαν αντικείμενο σκληρής κριτικής. Ο περιορισμός του Ζέρβα στα ήδη συμφωνηθέντα γεωγραφικά όρια από τη συνάντηση Μυρόφυλλου – Πλάκας και η αποκήρυξη των Ταγμάτων Ασφαλείας, ήταν βασικοί όροι για να παραμείνουν οι αντιπρόσωποι του Ε.Α.Μ. στην κυβέρνηση ενώ προσέθεσαν επιπλέον όρους όπως επανορθώσεις των θυμάτων της τρομοκρατίας, αμνήστευση των κινηματιών της Μέσης

[288] F.O./286/1170 Φ.2 στο: Ν. Παπαδάτος, *ό.π.,* σελ. 45 – 46.
[289] Σωτ. Ριζάς, *Από την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2011, σελ. 35.
[290] Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.) κ. 498, Φ 30/6/28, *Επιστολή των Μπακιρτζή, Σιάντου, Χατζή – εκ μέρους της Π.Ε.Ε.Α. και του Ε.Α.Μ. – προς την Ελληνική Κυβέρνηση*, 2/7/1944.

Ανατολής, διατήρηση του Ε.Λ.Α.Σ. μέχρι την απελευθέρωση. Στα κρίσιμα ερωτήματα περί αρχηστρατηγίας, δέχονταν να τεθεί ανώτερος επικεφαλής του στρατεύματος ο Οθωναίος ενώ επί του καθεστωτικού δέχονταν μια ρητή δήλωση του Βασιλιά σχετικά με τη μη επιστροφή του στην χώρα πριν τη διενέργεια δημοψηφίσματος. Στη δήλωσή τους επιθυμούσαν άμεση έλευση κλιμακίου της Κυβέρνησης στην Ελεύθερη Ελλάδα και ξεκαθαριζαν τα Υπουργεία που επιθυμούσαν να πάρουν:

> *επί αναλογίας δεκαπέντε Υπουργείων και Υφυπουργείων, πέντε Υπουργεία και εν Υφυπουργείον, επίσης εν η Δημοκρατική Ένωση. Υπουργείο Εσωτερικών, Υφυπουργείον Στρατιωτικών δια Π.Ε.Ε.Α. επίσης Υπουργείο Δικαιοσύνης, Παιδείας, Γεωργίας, Εργασίας, Πρόνοιας, εκ τούτων λάβη Δημοκρατική Ένωση*

Η απάντηση εκ μέρους της Κυβέρνησης ήρθε άμεσα, με πλήρη άρνηση όλων των κατηγοριών εκ μέρους του Ε.Α.Μ. Στη σχετική ανακοίνωση του Παπανδρέου, υπήρχε η αντίστοιχη περικοπή του τηλεγραφήματος και ακολουθούσε η απάντηση της κυβέρνησης, καταλήγοντας:

> *Αναγνωρίζομεν ευχαρίστως ότι εις το Συνέδριον του Λιβάνου άπαντες οι αντιπρόσωποι του Ε.Α.Μ. κατείχοντο πράγματι από εθνικόν πνεύμα το οποίον και τους οδήγησεν εις συναδέλφωσιν με άλλους αντιπροσώπους και εις ανεπιφύλακτον υπογραφήν του Εθνικού μας Συμβολαίου. Δυστυχώς όμως εθεώρησαν εν συνεχεία καθήκον τους να μείνουν πιστοί εις τας υπογραφάς των και να ορθώσουν το ανάστημά των απέναντι της μερίδος των άκρων δια να επιβάλλουν τας απόψεις τους. Επροτίμησαν να υποκύψουν εις τας εντολάς των Αδιαλλάκτων, τους οποίους ονόμαζαν οπαδούς και όμως αποδείχθησαν αρκετά αμείλικτοι αρχηγοί των. Επροτίμησαν να εγκαταλείψουν έκθετον την τιμήν της υπογραφής των εις τρόπον ώστε να οδηγηθώμεν προς ματαίωσιν της συμμετοχής του Ε.Α.Μ. εις την εθνικήν μας ένωσιν.*[291]

Στόχος του σχηματισμού της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας – όπως και της διεξαγωγής του συνεδρίου του Λιβάνου, δεν ήταν η ικανοποίηση των αιτημάτων του Ε.Α.Μ., αλλά η πολιτική του απομόνωση, με τέτοιο τρόπο ώστε να φανεί ότι καθίστατο το ίδιο υπαίτιο. Η αποκήρυξη των Ταγμάτων ασφαλείας αποτέλεσε σημείο αιχμής, αλλά τα συμφέροντα της Μεγ. Βρετανίας δεν επέτρεπαν δυναμικές επεμβάσεις. Ήταν κοινός τόπος ότι δημιουργήθηκαν και εξοπλίστηκαν από τους Γερμανούς και συνεπώς αποτελούσαν εχθρικές δυνάμεις, αλλά το γεγονός ότι πολεμούσαν ενάντια

[291] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 26 (1944) Ελληνική Υπηρεσία Ειδήσεων, Ιούλιος 1944.

στο Ε.Α.Μ. τα καθιστούσε αμέσως συμπαθή στους Βρετανούς και τους Έλληνες ιθύνοντες, τόσο ώστε να σταματήσει κάθε προπαγάνδα εναντίον τους. [292]

Προετοιμασία για την απελευθέρωση

Η συμμετοχή ή όχι του Ε.Α.Μ. στην κυβέρνηση, επηρέαζε σε επίπεδο συζητήσεων, τον αριθμό των βρετανικών δυνάμεων που θα στέλνονταν στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση. Μια απόρριψη του συμφώνου και άρνηση συμμετοχής στην κυβέρνηση, θεωρητικά αύξανε τον κίνδυνο πραξικοπήματος, επομένως ήταν απαραίτητος μεγαλύτερος αριθμός στρατιωτών. Ακόμη όμως και σε αυτή την περίπτωση, κατά την οποία το Ε.Α.Μ. θα υποβοηθούτο από τη Σοβιετικη Ένωση, το εγκαθιδρυόμενο καθεστώς δεν θα ήταν αρεστό στον λαό – παρότι η επιρροή του συνεχώς αυξανόταν. Το Φόρεϊν Όφις θεωρούσε πως ένας αριθμός της τάξεως των 5.000 στρατιωτών ήταν επαρκής ώστε να εξασφαλιστεί ο έλεγχος της Αθήνας και των γύρω περιοχών ενώ το πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού προκρινόταν ως το μόνο κοινής εμπιστοσύνης και τη διεξαγωγή συνομιλιών. Σε περίπτωση πραξικοπήματος, κάθε συνεργασία με το Ε.Α.Μ. θα ήταν τελείως πέρα από τις αρχές της Μεγάλης Βρετανίας, αλλά η Ε.Σ.Σ.Δ. ευχαρίστως θα έδινε διπλωματική, αν όχι και στρατιωτική, ενίσχυση.[293]

Δυο διαταγές του Ι. Αρβανίτη – αρχηγού των Ενόπλων δυνάμεων Αθηνών – ανέφεραν την ανησυχία που επικρατούσε στο «ομόφρον και νομιμόφρον» τμήμα του πληθυσμού, λόγω της επικείμενης αποχώρησης των Γερμανών και των «φημών περί μελλοντικών ταραχών στην πόλη στη διάρκεια των οποίων τα αναρχικά και κακοποιά στοιχεία θα δράσουν εναντίον του πληθυσμού και της τάξεως».[294] Στις ίδιες διαταγές αναφερόταν η ανάγκη να ληφθούν μέτρα με σκοπό να παραδοθεί η πόλη στα Συμμαχικά στρατεύματα και στην Κυβέρνηση καθώς και ο τρόπος με τον οποίο θα πραγματοποιηθεί η επιστράτευση αξιωματικών – μόνιμων και εφέδρων – καθώς και των οπλιτών.[295]

Πώς όμως ετοιμάζονταν όλες οι ενδιαφερόμενες πλευρές για την επόμενη της απελευθέρωσης και πως επηρέασε η προετοιμασία το μέλλον των Ταγμάων Ασφαλείας; Ο Λόρδος Άλανμπρουκ, Στρατάρχης, αρχηγός του Αυτοκρατορικού Γενικού Επιτελείου των Βρετανικών Ενόπλων Δυνάμεων, ο οποίος είχε έρθει αρκετές φορές σε σύγκρουση με τους πολιτικούς σχετικά με το ελληνικό ζήτημα,[296] προβληματιζόταν σχετικά με το πώς θα ήταν δυνατόν να κατορθώσει το

---

[292] *Αρχείο της Πολιτικής Επιτροπής Απελευθέρωσης Π.Ε.Ε.Α. – επιτροπή Συνεδριάσεων,* ό.π., συνεδρίαση 40η, 16/7/1944, σελ. 137 & *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.,* εγγραφή της 26/6/1944, σελ. 554

[293] F.O. 371/43714 Υπουργός Εξωτερικών προς Πρωθυπουργό, 19/05/1944

[294] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Ηρ. Πετμεζά, φακ. 345/1. Γενική Διαταγή του Ι. Αρβανίτη προς Μ.Π.Μ., Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ Υποτομείς, άπαντα συγκροτήματα, Διεύθυνση Υγειονομικής Υπηρεσίας Οργανώσεως *(δηλαδή του Ε.Δ.Ε.Σ.)*, Ε. Ε. Σ., Π.Ε.ΑΝ., Τρίαινα Σ.Σ.Ν., Ιερό Λόχο, Πολιτικό Τμήμα Ε.Δ.Ε.Σ.

[295] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Ηρ. Πετιμεζά, φακ. 345/1. Γενική Διαταγή του Ι. Αρβανίτη,α.π. 43, 4/9/1944 και διαταγή με α.π. 49, προς Συγκροτήματα και Υποτομείς, 26/9/1944.

Φόρεϊν Όφις να επιβάλει στην Ελλάδα μια κυβέρνηση εντελώς αντίθετη με τις επιθυμίες του λαού, χωρίς επαρκείς δυνάμεις.[297]

Το Φόρεϊν Όφις προχώρησε σε σύνταξη σχεδίου, με σκοπό την αντιμετώπιση του Ε.Α.Μ.ικού κινδύνου και την παρεμπόδιση του Ε.Λ.Α.Σ. να καταλάβει την εξουσία, μετά την αναχώρηση των Γερμανών. Το σχέδιο προέβλεπε την αποστολή ενός πολύ μεγαλύτερου αριθμού στρατιωτών (80.000) από αυτόν που εστάλη τελικώς, καθώς ήδη από το 1943, ο Τσόρτσιλ και ο Ήντεν είχαν κατανοήσει πως τα συμφέροντα των συμμάχων στη Μεσόγειο, δεν επέτρεπαν τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού στρατιωτών.[298] Σε μια ενδεχόμενη όμως επίθεση του Ε.Λ.Α.Σ., δεν μπορούσε να αντισταθεί μόνο ο Ζέρβας και τα Τάγματα Ασφαλείας, γι' αυτό θα έπρεπε να εξοπλισθούν οι αντιΕ.Α.Μ.ικές ομάδες και να χρησιμοποιηθεί ο στρατός της Μέσης Ανατολής.[299] Στο σχέδιο αυτό, διαγράφεται ο λόγος για τον οποίο τόσο η Ελληνική Κυβέρνηση όσο και η Μεγάλη Βρετανία αρνούνται να καταδικάσουν τις ενέργειες των Ταγμάτων Ασφαλείας, παρά τις επίμονες εκκλήσεις και αιτήσεις των εκπροσώπων του Ε.Α.Μ..

Το ζήτημα των Ταγμάτων Ασφαλείας θα πρέπει να μελετηθεί από δύο οπτικές γωνίες: την πολιτική και τη στρατιωτική. Σε έκθεση της Αγγλικής Υπηρεσίας πληροφοριών, με ημερομηνία 18 Ιουλίου 1944, αλλά και σε έκθεση του Γενικού Επιτελείου Στρατού της Ελλάδας[300] παρέχονται πολλές και χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με την ίδρυση, οργάνωση, στελέχωση και δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας αλλά και τη στάση της Ελληνικής Κυβέρνησης και των Βρετανών ιθυνόντων. Τα Τάγματα ιδρύθηκαν από τον Ράλλη, με σκοπό την παρεμπόδιση του Ε.Λ.Α.Σ. και έλαβαν μέρος σε αρκετές μάχες στο πλευρό των Γερμανών και εναντίον του. Το πρώτο Ελληνικόν Ευζωνικόν Τάγμα Ασφαλείας Αθηνών, συγκροτήθηκε τον Απρίλιο του 1943, ενώ λίγους μήνες αργότερα (Ιούνιος 1943), εκδόθηκε η υπ' αριθμ. 147/43 Εγκύκλιος Διαταγή Υ.Ε. Αμύνης, για τη συγκρότηση τεσσάρων Ευζωνικών Ταγμάτων, εντός και εκτός Αθηνών. Ο

> *σκοπός της συγκροτήσεως και της διατάξεως των Ταγμάτων Ασφαλείας κατά τοιούτον τρόπον εκτός των Αθηνών, ήτο η αναχαίτισις των αρξάμενων δολοφονιών*

---

[296] Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η σύγκρουση με τον Ήντεν, ο οποίος επιθυμούσε την διακοπή παροχής βοήθειας στον Ε.Λ.Α.Σ., παρότι έκανε πολύ περισσότερη δουλειά γιατί οι θέσεις του ήταν κομμουνιστικές και αντίθετες προς την μελλοντική κυβέρνηση της Ελλάδας. Ο Άλανμπρουκ κατόρθωσε να πείσει το Υπουργικό Συμβούλιο να συμφωνήσει με την άποψη των στρατιωτικών. Βλ. σχετ. Field Marshal Lord Alanbrooke *War Diaries 1939 – 1945*, ed. Alex Danchev & Daniel Todman, Phoenix Press, London, 2002, εγγραφή 16/11/1943, σελ. 470.

[297] Field Marshal Lord Alanbrooke, *ό.π.*, εγγραφή της 1/6/1944, σελ. 552.

[298] J.L.Hondros, «Η Μεγ, Βρετανία και τα ελληνικά Τάγματα ασφαλείας, 1943 – 1944» *στο:* Ν. Σβορώνος – Χ. Φλάισερ, (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936 – 1944…ό.π.,* σελ. 265.

[299] F.O. 371/43714 Talbot προς Φόρεϊν Όφις., 18/7/1944

[300] Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τόμος 8ος , Greek Security Battalions, ενώ ακολουθεί η ελληνική μετάφραση της έκθεσης, σελ. 47. & στο ίδιο: Έκθεση του Αντισυνταγματάρχη Κυριάκου Παναγιώτη, περί των Ιστορικών γεγονότων άτινα έλαβον χώραν κατά την περίοδον της κατοχής από Απριλίου 1943 μέχρι Σεπτεμβρίου 1944 εις την περιοχήν Αττικής ένθα η έδρα του Συν/τος Ευζώνων Αθηνών ως επίσης και οι των Ταγμάτων υπαίθρου, 8/4/1957, σελ. 280 – 295.

και λεηλασιών εκ μέρους των συγκροτηθέντων πλέον τότε τμημάτων του Ε.Α.Μ.-Ε.Λ.Α.Σ. εντός και εκτός των Αθηνών».[301]

Πολιτικά, χρησίμευσαν στο να εμποδίσουν την εξάπλωση του Ε.Α.Μ.. και σε περίπτωση που η απελευθέρωση καθυστερούσε, τα Τάγματα θα είχαν ενισχυθεί σε μεγάλο βαθμό, ώστε να εμποδίσουν την κατάληψη της εξουσίας από το Ε.Α.Μ., αμέσως μετά την αποχώρηση των Γερμανών. Παράλληλα, θα υποστήριζαν την όποια εθνική κυβέρνηση σχηματιζόταν, αν και οι ενέργειες τους ήταν τρομοκρατικές στον ίδιο βαθμό με τις ενέργειες του Ε.Λ.Α.Σ. Τη στιγμή λοιπόν που τα Τάγματα Ασφαλείας είχαν συγκροτηθεί με μοναδικό σκοπό την καταπολέμηση του Ε.Α.Μ., πώς ήταν δυνατόν να διαλυθούν, ύστερα από αίτημα της ηγεσίας της οργάνωσης;

Οι επιλογές που υπήρχαν για την αντιμετώπιση, τόσο του Ε.Α.Μ. όσο και των Ταγμάτων Ασφαλείας, δεν άφηναν πολλά περιθώρια στην Κυβέρνηση. Σύμφωνα με τις τέσσερις εναλλακτικές προτάσεις που παρατίθενται στην βρετανική έκθεση θα έπρεπε α) να ενισχυθεί το Ε.Α.Μ./ Ε.Λ.Α.Σ. ισοδύναμα με τα υπόλοιπα οπλισμένα τμήματα, όπως έκαναν ήδη οι Γερμανοί, γεγονός που θα ενίσχυε τις αντιζηλίες μεταξύ των σωμάτων, β) να ενισχυθεί το Ε.Α.Μ./ Ε.Λ.Α.Σ. ενάντια στους Γερμανούς και παράλληλα να αποκηρυχθούν τα Τάγματα Ασφαλείας, ενέργεια που θα αποδυνάμωνε τη συμπάθεια προς την Κυβέρνηση, ιδίως αυτών που ήταν εχθρικοί προς το Ε.Α.Μ. και παράλληλα, θα εξωθούσε το τελευταίο στην επιβολής δικτατορίας – σύντομης χρονικά – μετά την αποχώρηση των Γερμανών, γ) να υποστηρίξει διακριτικά τα Τάγματα Ασφαλείας και παράλληλα να αποκηρύξει το Ε.Α.Μ. ως τρομοκρατική οργάνωση, απρόθυμο να συνεργαστεί με την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας· οι ενέργειες αυτές θα ήταν μεν αποδεκτές από φιλικά προς την κυβέρνηση προσκείμενα μέρη του πληθυσμού αλλά θα είχαν άσχημο αντίκτυπο στη διεθνή κοινή γνώμη, δ) να καταγγείλει τα Τάγματα Ασφαλείας αλλά και το Ε.Α.Μ. ως εξτρεμιστές, οι ενέργειες των οποίων οδήγησαν στο σχηματισμό των Ταγμάτων. Η εναλλακτική αυτή έδινε τη δυνατότητα στην Κυβέρνηση να προσελκύσει τα μετριοπαθή στοιχεία και από τις δύο πλευρές, ώστε να δημιουργηθεί ένας Εθνικός Στρατός, όπως συμφωνήθηκε στη Συνέδριο του Λιβάνου.[302]

Λίγο πριν την αποχώρηση των Γερμανικών στρατευμάτων, στις 29 Αυγούστου 1944, εκδόθηκε διαταγή από το αρχηγείο των συμμαχικών δυνάμεων στην Ιταλία, η οποία καθόριζε τους όρους παράδοσης των «εχθρού» κατά τόπους, όπου στους εχθρούς συμπεριλήφθηκαν και τα Τάγματα Ασφαλείας του Ράλλη.[303] Τα Τάγματα όμως δεν διαλύθηκαν, καθώς «*πρυτάνεψε ο Εθνικός παράγων εις τας ψυχάς όλων αυτών των απαρτιζόντων την Κυβέρνησιν και τας δυνάμεις ασφαλείας*».[304]

---

[301]Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τόμος 8ος *ό.π.*σελ. 281 – 283 : σχετικά με το Ηθικό των στρατιωτών αναφέρεται: «Τοιούτον ήτο το μίσος (μετά των γενομένων διδασκαλιών) ούτως ώστε μετά κόπου οι επικεφαλής των τμημάτων συνεκράτουν αυτούς κατά τας μάχας εναντίον των σλαυκομμουνιστών».

[302] Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τόμος 8ος *ό.π,.*σελ. 48

[303] J.L Hondros., *ό.π.*σελ. 267

[304] Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τόμος 8ος, έκθεση του Αντισυνταγματάρχη Κυριάκου Παναγιώτη, σελ. 289.

Η τελική διάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας, πραγματοποιήθηκε κατά την Απελευθέρωση, με εντολή του Π. Σπηλιωτόπουλου – στρατιωτικού διοικητή της Αθήνας – κατόπιν υπογραφής της Συμφωνίας της Καζέρτας.[305] Η επιλογή που δόθηκε στους άντρες των Ταγμάτων φαινόταν ικανοποιητική καθώς είχαν την ευχαίρεια να επιλέξουν αν θα παραιτούνταν οικειοθελώς και θα επέστρεφαν σπίτι τους, αφού παρέδιδαν τον οπλισμό τους, ή αν παραδίδονταν σε μεγάλους σχηματισμούς θα κρατούνταν αιχμάλωτοι μέχρις ώτου αποφασιστεί η τύχη τους από την κυβέρνηση.[306]

Σε διεθνές επίπεδο ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος τελείωνε, η συμμαχική απόβαση στη Νορμανδία, στις 6 Ιουνίου σήμανε την αρχή του τέλους για τις δυνάμεις του Άξονα. Στα τέλη Σεπτεμβρίου, στην Καζέρτα της Ιταλίας υπογράφηκε η ομώνυμη συνθήκη, παρουσία των Χένρι Ουίλσον (Στρατηγού και Διοικητή του Στρατηγείου της Μέσης Ανατολής), Χάρολντ ΜακΜίλαν (Υπουργού και εκπροσώπου στο Συμμαχικό Στρατηγείο), Γ. Παπανδρέου, Αλ. Σβώλου, Δ. Ζευγού, Θ. Τσάτσου, Γ. Σαράφη και Ν. Ζέρβα, σύμφωνα με την οποία όλες οι αντάρτικες δυνάμεις και ο Στρατός της Μέσης Ανατολής ετίθεντο υπό τις διαταγές της Κυβέρνησης, η οποία με τη σειρά της τις έθετε υπό τη διοίκηση του στρατηγού Σκόμπυ. Διοικητής της Αθήνας ορίστηκε ο Π. Σπηλιωτόπουλος ενώ απαγορεύτηκε στον Ε.Λ.Α.Σ. να μεταφέρει στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη νέες δυνάμεις, πέρα από τις ήδη υπάρχουσες. Τα Τάγματα Ασφαλείας χαρακτηρίστηκαν εχθρικά σώματα, εκτός αν παραδίδονταν, κατόπιν διαταγών του διοικητή των Ελληνικών Δυνάμεων.[307]

Τη στιγμή της απελευθέρωσης, το Ε.Α.Μ. είχε αναχαιτισθεί σε πολιτικό επίπεδο αλλά η μαζική λαϊκή υποστήριξη και ο Ε.Λ.Α.Σ. παρέμεναν αδιαφιλονίκητα πλεονεκτήματά του. Κι ενώ για το λαϊκό έρεισμα οι δυνάμεις των Βρετανών δεν δύναντο να κάνουν πολλά, ο Ε.Λ.Α.Σ., εκτός του ότι υπαγόταν απευθείας στον Σκόμπυ, σύντομα έγινε αντικείμενο έντονων συζητήσεων και αντιδράσεων.

Μια συνάντηση μεταξύ του Ουίνστον Τσόρτσιλ και του Ιωσήφ Στάλιν, στη Μόσχα τον Οκτώβριο του 1944, κατέληξε στη Συμφωνία των Ποσοστών, μια συμφωνία η οποία έμελλε να χρησιμοποιηθεί ως πανάκεια για κάθε ερμηνευτική προσέγγιση των γεγονότων που ακολούθησαν. Αν και η απλοϊκή περιγραφή της συνάντησης από τον ίδιο τον Τσόρτσιλ έχει πλέον αμφισβητηθεί,[308] τα

---

[305] Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου, τ. 1ος: Διαταγή του Υποστράτηγου Παναγιώτη Σπηλιωτόπουλου προς τον Διευθυντή των Ταγμάτων Ασφαλείας σελ. 155 – 156 & στο ίδιο: Σχέδιο Συναγερμού και Άμυνας. Στην έκθεση, αναφέρεται πως στα μέσα Δεκεμβρίου, όταν η κατάσταση για τις Εθνικές Δυνάμεις ήταν αρνητική, ο Συνταγματάρχης Θρ. Τσακαλώτος διέταξε – με δική του πρωτοβουλία – την απελευθέρωση των Αξιωματικών και των ανδρών που στελέχωναν τα Τάγματα, και τη επανασυγκρότησή τους, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν στον αγώνα εναντίον των Κομμουνιστών, βλ. σχ. σελ. 293.

[306] Α.Σ.Κ.Ι, Αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.) κ. 494, φακ. 30.2/88, Γενικό Στρατηγείο Ε.Λ.Α.Σ/ Γραφείο ΙΙΙ, Πάραρτημα 1ο, Ζητήματα αρμοδιότητας εσωτερικής πολιτικής, 2/10/1944.

[307] Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τ. 1ος, Δελτίον Πληροφοριών της 17/12/1944, σελ. 305 – 307.

[308] Ουίνστον Τσόρτσιλ, *Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*, τ. Δ' σελ. 546 – 547, Κώστα Τσουκαλά, *Η Ελληνική Τραγωδία – Από την Απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, εκδ. Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1981, σελ. 64 – 65 & P. Tsakaloyannis "The Moscow Puzzle", *Journal of Contemporary History* 21 (Ιανουάριος 1986), σελ. 37 – 55 & Γ. Γιαννουλόπουλος, '«Το πρώτο λάθος του Θεού» Και πάλι για τη «συμφωνία των ποσοστών»: Μόσχα, Οκτώβριος 1944', στο: Στεφ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Αθήνα, 1992, σελ.365 – 385 & Δ. Πατέλης

γεγονότα παραμένουν: το ενδιαφέρον και των δυο για την Ελλάδα ήταν δεδομένο, αλλά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή οι αποφάσεις δεν λαμβάνονταν με άξονα το ελληνικό συμφέρον. Ο Τσόρτσιλ επιθυμούσε τη διατήρηση ενός σταθερά φιλοβρετανικού προσανατολισμού μεταπολεμικά, κάτι που κατοχύρωνε η παρουσία του Γεωργίου Β' στον θρόνο.[309] Από την άλλη μεριά, η τύχη της Ελλάδας δεν ήταν στις άμεσες προτεραιότητες του Στάλιν, παρότι θα μπορούσε να λειτουργήσει ως έξοδος στη θάλασσα για τον κομμουνιστικό κόσμο ο οποίος διαμορφωνόταν εκείνη τη χρονική στιγμή. Παρά την έλλειψη της όποιας διάθεσης βέβαια τη δεδομένη στιγμή να ασχοληθεί με την Ελλάδα, το μεταπολεμικό status quo της χώρας ήταν ισχυρό διαπραγματευτικό χαρτί για τον Στάλιν, το οποίο και χρησιμοποίησε σε όλες τις συναντήσεις που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν τη συνάντηση στη Μόσχα.[310]

Απελευθέρωση και υποβόσκουσες αντιθέσεις

Η εικόνα της Απελευθέρωσης

Μέσα σε κλίμα υποβόσκουσας αντιπαράθεσης και αβέβαιων ισορροπιών δυνάμεων η Ελλάδα απελευθερώθηκε από την Γερμανική κατοχή στις 12 Οκτωβρίου 1944, ενώ η Κυβέρνηση της Εθνικής Ενότητας και τα βρετανικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στη χώρα έξι ημέρες αργότερα. Σύμφωνα με την αναφορά του Στρατηγού Ουίλσον, η υποδοχή που επεφύλαξε ο ελληνικός λαός στις Βρετανικές δυνάμεις ήταν ενθουσιώδης.[311] Ολόκληρη η Κυβέρνηση μαζί με τον ελληνικό λαό, ανέβηκαν στην Ακρόπολη όπου ύψωσαν την ελληνική σημαία, κατόπιν κατευθύνθηκαν προς τη Μητρόπολη και τέλος στην Πλατεία Συντάγματος, όπου ο Γ. Παπανδρέου – ως πρωθυπουργός της χώρας – εκφώνησε προγραμματικό λόγο, με τη μόνη διαφορά ότι εκφωνήθηκε ενώπιον του λαού κι όχι της βουλής.[312]

Το περιεχόμενο του λόγου, αφορούσε ασφαλώς τις προηγηθείσες θυσίες της χώρας και του λαού της στον άρτι ολοκληρωθέντα πόλεμο και τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας αλλά επικεντρώθηκε σε δεσμεύσεις που κάλυπταν το σύνολο των τομέων της κρατικής λειτουργίας και την ανάγκη ανόρθωσης της οικονομίας της χώρας. Η χώρα έπρεπε να προβεί «εις σοβαράν αύξησιν του εθνικού μας εισοδήματος και ταυτοχρόνως εις την δικαίαν διανομήν του».

Οι ένοπλες δυνάμεις όφειλαν να ανασυνταχθούν με κριτήρια αποκλειστικά εθνικά και στρατιωτικά, έχοντας ως βάση το Συμβόλαιο του Λιβάνου. Τα στελέχη των αντάρτικων δυνάμεων θα τιμόνταν και παράλληλα, θα έπαιρναν τη θέση που τους άρμοζε τον τακτικό στρατό, ενώ σημείωσε

(επιμ.*), 1931 – 1944. Φάκελος Ελλάς: τα αρχεία των μυστικών σοβιετικών υπηρεσιών*, εκδ Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1993, σ. 109 (αρ. 30): αναφορά Φίτιν προς Δημητρώφ για συνομιλίες Παπανδρέου – Λήπερ, 20/5/1944.

[309] Θανάσης Δ Σφήκας., *Οι Άγγλοι εργατικοί και…ό.π.,* σελ. 59

[310] Ιω. Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό κόμμα Ελλάδας...», *ό.π.*, σελ. 128 – 9.

[311] F. O. 371/43783 R 6447, τηλεγράφημα F.O. προς Tolstoy (Ουίνστον Τσόρτσιλ).

[312] Γ. Παπανδρέου, *Ο Λόγος της Απελευθερώσεως 18 Οκτωβρίου 1944*, Αθήναι, 1945, σελ. 9 – 20.

πως θα έπρεπε να ανασυγκροτηθούν και τα Σώματα Ασφαλείας, καθώς κατά τη διάρκεια της Μεταξικής Δικτατορίας και της Γερμανικής Κατοχής «*παρουσιάσθησαν συμπτώματα ηθικής κρίσεως*». Η εκκαθάριση και η ανασύνταξή τους θα ήταν αυστηρή, ώστε να εμπνεύσουν εμπιστοσύνη στο λαό. Παράλληλα, ήταν χρήσιμη και απαραίτητη η γενική ανασύνταξη των Δημοσίων Υπηρεσιών, της Δικαιοσύνης, των Πανεπιστημίων, γιατί «*η ηγέτιδα τάξη δεν απεδείχθη αντάξια του λαού, ο οποίος με τις θυσίες του έδωσε απαράμιλλα δείγματα ιδεαλισμού και αυτοθυσίας*». Μια διαφορετική κατηγορία ενόχων ήταν οι συνεργάτες με τους κατακτητές. Αν και στην Ελλάδα το φαινόμενο δεν πήρε μαζικές διαστάσεις, όπως συνέβη σε άλλες χώρες, ακόμα και τα λίγα περιστατικά που εμφανίστηκαν, έπρεπε να τιμωρηθούν, ώστε να ικανοποιηθεί το εθνικό αίτημα για εξυγίανση της χώρας.

Η αναφορά στο επίμαχο ζήτημα των εκλογών και του δημοψηφίσματος δεν έγινε παρά στο τέλος του λόγου, η Κυβέρνηση είχε σκοπό να προχωρήσει το συντομότερο δυνατόν στη διενέργεια δημοψηφίσματος, το οποίο θα ρύθμιζε το Πολίτευμα της χώρας, σε εκλογές Συντακτικής Συνέλευσης καθώς και σε Δημοτικές και Νομαρχιακές εκλογές, ούτως ώστε η λαϊκή ετυμηγορία να εκφραστεί χωρίς περιοριστικούς όρους. Ο Παπανδρέου προσπάθησε να συμβιβάσει τις έννοιες της «λαοκρατίας» και της «μεγάλης Ελλάδας» και ουσιαστικά να επιφέρει μια επίφαση ομαλότητας, αφού είχε επίγνωση ότι οι διαφορετικές προσδοκίες των εμπλεκομένων στο μέλλον της χώρας και οι βρετανικές εμμονές θα καθιστούσαν τη σύγκρουση αναπόφευκτη.[313]

Την ίδια μέρα, η κυβέρνηση υπέβαλε τυπικά την παραίτησή της, ο Γ. Παπανδρέου ανέλαβε εκ νέου την πρωθυπουργία και προχώρησε στον σχηματισμό της νέας κυβέρνησης, αν και ουσιαστικά επρόκειτο απλά για ανασχηματισμό. Το Ε.Α.Μ., η Π.Ε.Ε.Α. και το Κ.Κ.Ε. διατήρησαν έξι υπουργεία. Παρατηρήθηκε μια μεταστροφή προς τα δεξιά,[314] αν μπορεί να θεωρηθεί πως η προηγούμενη σύνθεση της Κυβέρνησης ήταν «αριστερότερη», ώστε ακόμη και ο Γεώργιος Β' έσπευσε να τονίσει την μονόπλευρη σύνθεσή της ζητώντας να μάθει τους λόγους τους οποίους οδήγησαν σε μια τέτοια επιλογή ενώ ήλπιζε να υπάρξει μια μεταβολή στο άμεσο μέλλον.[315] Είχε παρατηρηθεί μια δυσκολία συνύπαρξης του Παπανδρέου με την αριστερά στην κυβέρνηση αλλά και με τους στρατιωτικούς, οι οποίοι επιθυμούσαν πιο έντονη πολιτική εναντίον του Ε.Α.Μ. Ο υποστράτηγος Βεντήρης – Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, δημοκρατικός που είχε εξελιχθεί σε βασιλόφρονα – επιθυμούσε την οργάνωση «μονάδων τάξεως και εθνικοφροσύνης» απολούμενες από «εθνικόφρονες» αξιωματικούς και την εγκατάσταση στρατιωτικών διοικητών στις έδρες των μεραρχιών και των σωμάτων στρατού.

[313] Ιω. Παπαθανσίου, *ό.π.*, σελ. 131
[314] Τζων Ιατρίδης, *Εξέγερση στην Αθήνα*, εκδ. Νέα Σύνορα, σελ. 129.
[315] Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 62.3, τηλεγράφημα του Γεώργιου προς τον Γ. Παπανδρέου, σχετικά με την σύνθεση της κυβέρνησης, α.π. 7384, 26/10/1944.

Ο Βεντήρης διέθετε την υποστήριξη αρκετών στελεχών των ενόπλων δυνάμεων, συντηρητικών και δημοκρατικών, καθώς και του διαδόχου του θρόνου, Παύλου.[316]

Η ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης πραγματοποιήθηκε στις 23 Οκτωβρίου, όχι χωρίς να υπάρξουν βέβαια επεμβάσεις από κάθε δυνατή πλευρά. Τις περισσότερες αντιρρήσεις σχετικά με την επιλογή των προσώπων που θα στελέχωναν τα Υπουργεία προέβαλε το Κόμμα Φιλελευθέρων, ιδίως σχετικά με την ανάληψη του Υπουργείου Εσωτερικών από τον Κανελλόπουλο και τη συμμετοχή του Θεμιστοκλή Τσάτσου στην κυβέρνηση.[317] Ο Παπανδρέου επιθυμούσε να τοποθετήσει σε καίριες θέσεις – κυρίως υπουργικές – τους πολιτικούς του φίλους, ανεξαρτήτως κομματικής προέλευσης.[318] Από την άλλη, ο Σοφούλης ήθελε να αναλάβει ο ίδιος την ηγεσία της κυβέρνησης χρησιμοποιώντας ως επιχείρημα την κριτική που δεχόταν ο Παπανδρέου από πολλές διαφορετικές πλευρές. Παρά την επιμονή του όμως, δεν κατόρθωσε να ξεγελάσει τον Λήπερ για τα κίνητρά του, ορμώμενος από τον φόβο μήπως ο Παπανδρέου εξελιχθεί σε ηγέτη του χώρου μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς. Παρά τις πιέσεις, ο Λήπερ δεν κάμφθηκε υπογραμμίζοντας ότι δεν ήταν κατάλληλη η στιγμή για αλλαγή κυβέρνησης στην Ελλάδα αφού θα έδιναν την εντύπωση ότι σε μια κρίσιμη συγκυρία οι Έλληνες πολιτικοί αντιμάχονται πάνω από μικροπολιτικά συμφέροντα. Ο Σοφούλης δεν μπορούσε να αντιτάξει κάποιο ισχυρό επιχείρημα στον Λήπερ, ο οποίος σύστηνε συμμετοχή των Φιλελευθέρων στην κυβέρνηση, κι ως εκ τούτου, υποχώρησε.[319]

Σε οικονομικό επίπεδο, η αποχώρηση των Γερμανικών δυνάμεων βρήκε τη χώρα σε δυσχερή κατάσταση. Οι ζημιές που είχαν προξενήσει τα τρία αυτά χρόνια, τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο και κυρίως οι καταστροφές που προκάλεσαν κατά τη διάρκεια της τελικής εκκένωσης της χώρας, κατεδαφίζοντας τα πάντα, υπολογίστηκαν περίπου σε 17 εκατομμύρια δολάρια.[320] Η ερήμωση της χώρας ξεπερνούσε κάθε περιγραφή ενώ το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είχε εξαντληθεί από την πείνα και τις κακουχίες, τα ιατρικά εφόδια και οι υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης είχαν ελαττωθεί σε τραγικό βαθμό. Παράλληλα, ο υπερπληθωρισμός οδήγησε σε τελμάτωση την ελληνική οικονομία, μειώνοντας την αξία της δραχμής σε δραματικά επίπεδα, προκαλώντας ολοκληρωτική οικονομική καταστροφή. Η κυκλοφορία των γραμματίων είχε αυξηθεί ενώ μια οκά ψωμί κατά την Απελευθέρωση, στοίχιζε 34.000.000.000 δραχμές.[321]

Ο ΜακΒή περιέγραφε την κατάσταση της χώρας ως «ασφαλή» αλλά «δύσκολη», αποδίδοντας την ευθύνη για τις υψηλές τιμές των προϊόντων και την εξαθλίωση του λαού στα βομβαρδισμένα λιμάνια. Ενώ είχανε αποσταλεί καράβια με προμήθειες, δεν μπορούσαν να

[316] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως βασιλικών ανακτόρων, φακ. 370, Υπουργείο Στρατιωτικών, Γ.Ε.Σ.ΙΙΙ, Υπόμνημα, 22/8/1944 & J. Iatrides (ed.) Ambassador MacVeagh Reports, ό.π., εγγραφή της 12ης Οκτωβρίου 1944, σελ. 621.
[317] Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *ό.π.*, σελ. 661.
[318] Σωτ. Ριζάς, «Το κόμμα των Φιλελευθέρων και τα Δεκεμβριανά: Από το μεσοπολεμικό δημοκρατική φιλελευθερισμό στο μεταπολεμικό δημοκρατικό Κέντρο», στο: Θαν. Δ. Σφήκας, Λουκ. Ι. Χασιώτης, Ιάκ. Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Δρόμοι του Δεκεμβρίου, Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, εκδ. επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σελ.128 – 9.
[319] F.O. 371/43735 R 16947, Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 20/10/1944.
[320] Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Η οικονομία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', *ό.π.*σελ. 63.
[321] Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, *ό.π.*σελ. 64.

προσεγγίσουν τα λιμάνια μετά τον βομβαρδισμό των Βρετανών με αποτέλεσμα να βρίσκονται όλα τα προϊόντα σε απόσταση αναπνοής από την πόλη αλλά χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα να τα εκφορτώσουν και να βοηθήσουν κατ' αυτόν τον τρόπο στη μείωση των τιμών καθώς και στην ανακούφιση του πληθυσμού.[322]

Άμεση προτεραιότητα της Κυβέρνησης της Εθνικής Ενότητας, ήταν η οικονομική ανασυγκρότηση και η ταυτόχρονη νομισματική σταθεροποίηση, μια υπόθεση από κάθε άποψη δύσκολη, καθώς είχε εξαρθρωθεί η παραγωγική βάση της οικονομίας και η αντιμετώπιση των νέων κοινωνικών αναγκών, που προέκυψαν από τον πόλεμο, επέβαλε την έκδοση νέου χρήματος. Το σταθεροποιητικό σχήμα που εφαρμόστηκε, μέσα στο γενικότερο δυσμενές πολιτικό και κοινωνικό κλίμα, ανετράπη γρήγορα και ο πληθωρισμός άρχισε να κινείται με γρήγορους ρυθμούς.[323]

Εκτός από το φλέγον ζήτημα της ανεργίας και του πληθωρισμού που έπρεπε να αντιμετωπίσει η νέα κυβέρνηση, εξίσου σημαντικό αλλά και προβληματικό ήταν το θέμα της ιδιοκτησίας περιουσιών που είχαν αλλάξει χέρια κατά τη διάρκεια της Κατοχής με συνοπτικές διαδικασίες καθώς και οι περιουσίες των Εβραίων που εκποιήθηκαν στα πλαίσια της εκτόπισής τους. Όσοι είχαν επωφεληθεί από αυτές τις αγοραπωλησίες πίεζαν ώστε να μην αποδοθεί οικονομική δικαιοσύνη σε αντίθεση με τους πωλητές, οι οποίοι επιθυμούσαν διακαώς να ακυρωθούν. [324]

Ο χάρτης της πολιτικής σκηνής

Ο Σοφούλης ακολούθησε μια μετριοπαθή πολιτική και μετά τον παραμερισμό του από τον Λήπερ προχώρησε σε δήλωση με την οποία έθεσε τις κομματικές αντιθέσεις σε δεύτερη μοίρα, παρότι εξακολουθούσαν να υφίστανται «βάσιμες και θεμελιώδεις» ενώ παραμέρισε προς ώρας τις πολιτικές βλέψεις των Φιλελευθέρων προκειμένου να επέλθει η ενότητα στην κυβέρνηση για το καλό της χώρας. Στην ίδια δήλωση αναφέρθηκε στην ταύτιση απόψεων με το Λαϊκό Κόμμα και στην από κοινού συμφωνία για πλήρη συνεργασία επί του κυβερνητικού.[325] Τα δυο παλιά κόμματα βρέθηκαν ξαφνικά εκτός της άμεσης διακυβέρνησης της χώρας, παραμερισμένα από έναν άσημο ως τότε πολιτικό και θεώρησαν ότι μια άρνησή τους να μετάσχουν στην κυβέρνηση θα τα έθετε εκτός πολιτικής σκηνής. Επιπλέον, δεν ήταν απολύτως σίγουρα ότι μόνος του ο Παπανδρέου διέθετε τα απαραίτητα εχέγγυα να αντιμετωπίσει και να αναχαιτίσει σε πολιτικό επίπεδο το Ε.Α.Μ. Η Αριστερά είχε πλέον καταστεί επίσημος διεκδικητής της εξουσίας και αντίπαλος των αστικών κομμάτων, γεγονός που αποτελούσε για τους Φιλελεύθερους αξιοσημείωτη απειλή, αφού ο χώρος του κέντρου

[322] *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.,* εγγραφή 23/10/1944, σελ 631.
[323] Θανάσης Καλαφάτης, «Νομισματικές διαρρυθμίσεις και κοινωνικές επιπτώσεις (1944-1946)», στο: Γρηγ. Φαράκος (επιμ.) *Δεκέμβρης του '44: Νεώτερη έρευνα – Νέες προσεγγίσεις*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2000[2] ,σελ. 43 – 4.
[324] Χρ. Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος….ό.π.*, τ. Γ2. σελ. 378.
[325] *Ελευθερία*, 21/10/1944.

που αντιπροσώπευαν ήταν ευάλωτος σε διαρροές και προς τη δεξιά και τους Λαϊκούς, και προς τον Παπανδρέου αλλά και προς τη νέα δύναμη της αριστεράς. Μια δυναμική, επιθετική πολιτική στάση τη δεδομένη στιγμή έναντι της Αριστεράς μπορεί να περιόριζε τις απώλειες τόσο προς τη δεξιά όσο και προς το Ε.Α.Μ.

Ο Παπανδρέου με την επιστροφή του στη χώρα επιδιώξε τη διεύρυνση της εκλογικής του βάσης, έχοντας επίγνωση του γεγονότος ότι ήταν ουσιαστικά διορισμένος από την βρετανική κυβέρνηση. Αρχικός του στόχος ήταν να προσεγγίσει εκείνη τη μερίδα της αστικής τάξης που επιθυμούσε τη συνδιαλλαγή με το Ε.Α.Μ. καθώς και τμήμα των κοινωνικών στρωμάτων που εξέφραζε τόσο το Ε.Α.Μ. όσο και το Κ.Κ.Ε. Παρά τις όποιες προσπάθειές του όμως, δεν κατόρθωσε να συσπειρώσει ούτε τους πολιτικούς από το Κόμμα Φιλελευθέρων, από το οποίο είχε προέλθει κι ο ίδιος. Η πολιτική του κόμματος από την Αίγυπτο στην Ελλάδα είχε αλλάξει άρδην κι ενώ στο Κάιρο δεχόταν τα αντιπολιτευτικά του σχόλια επειδή τηρούσε αδιάλλακτη στάση έναντι του Κ.Κ.Ε., τώρα η ηγεσία του τον κατηγορούσε για διαλλακτικότητα και ζητούσε σκληρότερη στάση έναντι του ζητήματος του αφοπλισμού των ανταρτών.[326]

Η εικόνα της πολιτικής σκηνής της χώρας τη δεδομένη χρονική στιγμή περιγράφεται σε μια σειρά εκθέσεων «επί της πολιτικής κατάστασης» του Ηρακλή Πετμεζά. Ο ίδιος ανήκε σε έναν κύκλο πολιτευτών, μαζί με τον Γεώργιο Καρτάλη και τον Ιωάννη Πελτέκη – είχε δραστηριοποιηθεί και στον χώρο της αντίστασης με την οργάνωση «Απόλλων» – ο οποίος προσπάθησε να καλύψει το κενό που υπήρχε μεταξύ του κεντρώου χώρου και της αριστεράς. Ανήκοντες σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και τάξεις από τους αστούς πολιτικούς και τα στελέχη της αριστεράς, η οπτική τους περιγράφει τον πολιτικό χάρτη της χώρας από μια άκρως ενδιαφέρουσα οπτική γωνία.

Το Κόμμα Φιλελευθέρων, κατά τον Πετμεζά, παραδοσιακά ανήκον στον κεντρώο χώρο, ήταν διεσπασμένο σε τέσσερις διαφορετικές ομάδες: η μια αντιπροσώπευε την πλέον δυναμική τάση, υπό τον Κωνσταντίνο Ρέντη και τον Δημήτριο Λαμπράκη – εκδότη του *Βήματος*, η οποία ενδεχομένως να απέβλεπε σε κάποιο είδος δικτατορίας των Φιλελευθέρων και στρατιωτικών – πολιτικών παραγόντων. Η δεύτερη τάση, υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο, ο οποίος διέθετε το κληρονομικό χρίσμα του Ελευθέριου Βενιζέλου αλλά όχι και αδιαφιλονίκητη θέση του στην κομματική διαδοχή, έδειχνε σαφή προτίμηση προς την επάνοδο του Γεωργίου Β’ στη χώρα. Η τρίτη τάση αντιπροσώπευε τους παραδοσιακούς βενιζελικούς, με εκπρόσωπο εντός του κόμματος τον Στυλιανό Γονατά, συνεργάτη στενό του Νικόλαου Πλαστήρα. Ο Γονατάς είχε ερείσματα στον παραδοσιακό κόσμο του βενιζελισμού, ήτοι τους πρόσφυγες και σε απότακτους αξιωματικούς του 1935. Η ομάδα αυτή, εν δυνάμει μπορούσε να στραφεί και υπέρ της βασιλείας, φοβούμενη την πολιτική τους εξαφάνιση – ιδίως κάποια εκ των επιφανών μελών της, τα οποία ανήκαν στον κύκλο του Θεόδωρου Πάγκαλου και τον Ιωάννη Ράλλη, του τελευταίου διορισμένου πρωθυπουργού της χώρας. Μια τελευταία ομάδα,

[326] Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σελ. 384 – 385.

χωρίς ιδιαίτερη όμως επιρροή, κινούταν γύρω από τους Χρήστο Λαδά και Δημ. Δίγκα, πρώην βουλευτών. Το Προοδευτικό Κόμμα του πρώην Φιλελεύθερου Γεώργιου Καφαντάρη δεν είχε παρουσιάσει αξιόλογη δράση τη δεδομένη στιγμή.

Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στον αντιβενιζελικό χώρο. Παραδοσιακοί υποστηρικτές του στέμματος, είχαν οδηγηθεί στον κατακερματισμό και εξαιτίας της σύνδεσης του προσώπου του βασιλιά με την επιβολή της 4ης Αυγούστου. Η πλέον αντιπροσωπευτική ομάδα, υπό τους Πέτρο και Περικλή Ράλλη, Στέφανο Στεφανόπουλο και Ανδρέα Στράτο είχε ονομαστεί Λαϊκοί Δημοκρατικοί. Ακραιφνείς βασιλόφρονες παρέμενε μια άλλη ομάδα, στην οποία ανήκε και ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, υπό την επονομασία Ένωση Πολιτικής Συνεργασίας αλλά και ο νέος πολιτευτής, Σπύρος Μαρκεζίνης, δικηγόρος στο επάγγελμα, ο οποίος είχε διατελέσει νομικός σύμβουλος του Γεωργίου Β' κατά την περίοδο 1936 – 1941. Ο Μαρκεζίνης θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις το αμέσως προσεχές διάστημα ενώ καίρια ήταν η συμβολή του στην οργάνωση του φιλομοναρχικού και αντικομμουνιστικού μετώπου. Φιλομοναρχικό ήταν και το Εθνικό Λαϊκό Κόμμα του Ιωάννη Θεοτόκη, με το οποίο συνδεόταν και ο Στρατηγός Βεντήρης. Τέλος, υπήρχε ένας κύκλος υπό τον πρώην Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Χρύσανθο, ο οποίος φαίνεται να διατηρούσε επαφές με την Εφημερίδα *Ελληνικό Αίμα* και τον εκδότη της *Εστίας*.

Ο αρχηγός του Ε.Δ.Ε.Σ. Ναπολέων Ζέρβας είχε αφήσει προ πολλού πίσω του τα αντιβασιλικά του αισθήματα και επιδίωκε να συγκροτήσει μια πολιτική ομάδα η οποία θα αποτελείτο από εύπορους αγρότες και συντηρητικούς μικροαστούς. Ο αγροτικός πολιτικός χώρος, παρέμενε όπως πάντα κατακερματισμένος. Ο Αλέξανδρος Μυλωνάς και οι Αγροτικοί Δημοκρατικοί διέθεταν μια αρκετά περιορισμένη και περιφερειακή απήχηση, κυρίως στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Ηπείρου ενώ η Ένωση Δημοκρατικών Αριστερών υπό τον Ιω. Σοφιανόπουλο ανέκαθεν παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τις εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση παρόλο που δεν συμμεριζόταν απόλυτα την κομουνιστική ιδεολογία.

Έναντι αυτού του πολιτικού κόσμου, παλιού και νεώτερου, στεκόταν το Ε.Α.Μ., το οποίο ενδιαφερόταν να εντάξει στις τάξεις του τα πλέον προοδευτικά και ριζοσπατικά δημοκρατικά στοιχεία της χώρας, ενώ αδιαφορούσε για άτομα μεγαλύτερης ηλικίας και «νοικοκυραίους». Το μωσαϊκό του Ε.Α.Μ. αποτελείτο από τη σπουδάζουσα νεολαία, κατώτερους δημόσιους και ιδιωτικούς υπαλλήλους, τμήμα της εργατικής τάξης των πόλεων και της αγροτικής της υπαίθρου.

Ο Πετμεζάς κατέληγε ότι η πόλωση μεταξύ του Παπανδρέου ο οποίος σε μεγάλο βαθμό στόχευε στις ίδιες κοινωνικές τάξεις με το Ε.Α.Μ. και της Αριστεράς ήταν δεδομένη και αδιαμφισβήτητη, αν και η υπάρχουσα δυναμική εναντίον της, δεν ήταν δυναμική δημιουργίας αλλά «μόνον δύναμιν αρνήσεως, δηλαδή αμύνης κατά του Ε.Α.Μ.».[327]

Ένα μήνα πριν την Απελευθέρωση και την μετάβαση της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας στην Ελλάδα ο Εμμ. Τσουδερός εισηγήθηκε στον ΜακΒή την αντικατάσταση του Παπανδρέου από

[327] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ηρακλή Πετμεζά, Κ 163, φακ. 1.1., «Ίων»: Έκθεσις επί της πολιτικής καταστάσεως εν Ελλάδι, Νοέμβριος 1944.

μια υπηρεσιακή κυβέρνηση, η οποία θα διενεργούσε άμεσα εκλογές ενώ θα συζητούσε και το ζήτημα της διενέργειας δημοψηφίσματος σχετικά με το πολιτειακό. Η επιστροφή του Παπανδρέου στην Ελλάδα σήμαινε και τη μη – επιβίωση της κυβέρνησής του, καθώς πλέον θα υπήρχαν πολλοί περισσότεροι «ηγέτες» απ' ότι στο Κάιρο. Την ίδια άποψη συμμεριζόταν και ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, και την κοινοποίησε με τη σειρά του στον ΜακΒή.[328] Κι ενώ οι απόψεις του Τσουδερού εκφράζονταν προφορικά, ο Ρέντης σε μια έκθεσή του περιγράφοντας την ήδη υπάρχουσα κατάσταση και εμμένοντας κυρίως στην διαφωνία μεταξύ Βενιζέλου, Μυλωνά και Παπανδρέου, η οποία οδήγησε άλλωστε και στην παραίτησή τους, τόνιζε ότι το Κόμμα Φιλελευθέρων θα συμμετείχε σε Εθνική Κυβέρνηση, συνασπισμό δηλαδή όλων των κομμάτων και των οργανώσεων. Σχετικά με το Δημοψήφισμα, έδειξε να συμφωνεί με τις προτάσεις των προαναφερθέντων, για άμεση διεξαγωγή του – εντός τριών μηνών από την Απελευθέρωση.[329] Άλλωστε, μια κυβέρνηση συνασπισμού θα περιόριζε τα ελαττώματα του Παπανδρέου, οι ωφελιμιστικές τάσεις του οποίου ήταν γνωστές στην Ελλάδα.[330]

Πριν τον σχηματισμό της κυβέρνησης, είχαν γίνει προσπάθειες επιστροφής των τριών μελών των Κόμματος Φιλελευθέρων που είχανε παραιτηθεί πριν την επιστροφή στην Ελλάδα. Σε συζήτηση που είχε ο Σοφοκλής Βενιζέλος με τον ΜακΒή καθίσταται φανερό ότι επέμειναν στους όρους τους οποίους είχανε θέσει ήδη στο σημείωμα που είχαν δώσει στον Παπανδρέου συγχρόνως με την παραίτησή τους, στην άμεση παραίτηση της Κυβέρνησης δηλαδή όταν θα έφτανε στην Αθήνα, ώστε να σχηματισθεί καινούρια από όλα τα πολιτικά κόμματα και τις οργανώσεις καθώς και στο διορισμό Αντιβασιλέα κοινής εμπιστοσύνης. Επιπλέον, ήθελαν μια δήλωση από τον Παπανδρέου σύμφωνα με την οποία θα παραδεχόταν ότι η θέση του εξαρτιόταν από το Υπουργικό Συμβούλιο και τα κόμματα τα οποία το αποτελούσαν.[331]

Το δυσμενές πολιτικό και κοινωνικό κλίμα, οφειλόταν κυρίως στη διαφωνία που υπήρχε ήδη από την περίοδο της Κατοχής, ανάμεσα στο Ε.Α.Μ. και στα παλαιά κόμματα, αναφορικά με το ζήτημα του Εθνικού Στρατού και του Πολιτειακού. Οι προγραμματικές δηλώσεις του Γ. Παπανδρέου ικανοποίησαν σε θεωρητικό επίπεδο τα αιτήματα των ηγετών του Ε.Α.Μ. και του Ε.Λ.Α.Σ., σε σημείο που προς στιγμήν οι εύθραυστες ισορροπίες φάνηκε ότι μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στην πίεση. Στην πράξη τα προβλήματα φάνηκαν γρήγορα. Το Κ.Κ.Ε. και οι εταίροι του βρέθηκαν εγκλωβισμένοι να προσπαθούν να διατηρήσουν μια ισορροπία ανάμεσα σε ένα υποσχόμενο αλλά δυσχερές κυβερνητικό έργο, στις διαπραγματεύσεις για τον ρόλο του Ε.Λ.Α.Σ στον υπό ανασυγκρότηση εθνικό στρατό και στην πραγματικότητα που αντιμετώπιζαν καθημερινά οι εαμοκρατούμενες περιοχές, κυρίως αυτές που αποκόπηκαν νωρίς από τον όποιο κρατικό μηχανισμό, όπως η Βόρεια Ελλάδα.[332] Σχετικά με τη σύλληψη των δωσιλόγων, το Ε.Α.Μ. πρότεινε να διαθέσει

[328] *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.,* εγγραφή 13/9/1944 , σελ. 598 & εγγραφή 14/9/1944 σελ. 599 – 600.
[329] Λέσχη Φιλελευθέρων, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου φάκελος 64 (1944), αρ. εγγράφου Ι/64/2α Πολιτική Έκθεση, 12/9/1944.
[330] Ενδεικτικός της συμπεριφοράς του Γ. Παπανδρέου είναι ο χαρακτηρισμός του Γ. Σεφέρη ότι ο Παπανδρέου «τρελαίνεται για τα θυμιατά» με αποτέλεσμα να απομακρύνει τελικά τον Γ. Καρτάλη ο οποίος δεν έμπαινε στη διαδικασία αυτή. Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, Εγγραφή 19/9/1944, σελ. 262 & Εγγραφή 26/9/1944, σελ. 266. βλ. Σχετ.. Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σελ. 386.
[331] *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.,* εγγραφή της 19/9/1944, σελ. 604.

στην κυβέρνηση τμήματα της Πολιτοφυλακής και όλων του των δυνάμεων ενώ ήταν ξεκάθαρο και στη θέση του ως προς το στρατιωτικό ζήτημα. Από τη μια, ο πόλεμος δεν θα έληγε πριν την οριστική αποχώρηση των Γερμανών από τη χώρα και ο Ε.Λ.Α.Σ. ήταν η πιο εμπειροπόλεμη δύναμη της χώρας σε αυτό το είδος του πολέμου και από την άλλη, καθίστατο απαραίτητη η εκκαθάριση του σώματος του στρατού από τους αξιωματικούς οι οποίοι είχαν συνεργαστεί με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και των Γερμανών. Παράλληλα, ο νέος εθνικός στρατός που θα δημιουργείτο όφειλε να συμπεριλάβει τα παλιά και τα νέα στελέχη που είχαν αναδειχθεί στις τάξεις της αντίστασης.[333]

Προβλήματα όμως προέκυψαν και από τις δηλώσεις του Παπανδρέου σχετικά με τον πέμπτο όρο του Συμφώνου του Λιβάνου, στον οποίο αναφερόταν ότι ο Λαός θα αποφάσιζε μόνος του για το Πολίτευμα και την κυβέρνηση που επιθυμούσε. Η Ένωση Πολιτικής Συνεργασίας διαφώνησε με τις επεξηγηματικές δηλώσεις του Παπανδρέου στο ότι είχε αποδεχθεί το σύνολο του πολιτικού κόσμου την επάνοδο του βασιλιά μόνο κατόπιν δημοψηφίσματος. Ο λαός θα μπορούσε να αποφασίσει εάν επιθυμούσε ή όχι την επάνοδο του βασιλιά αλλά μέσω συντακτικής συνελεύσεως και όχι δημοψηφίσματος, καθώς δεν εμπιστευόταν ιδιαίτερα την εγκυρότητα και την αξιοπιστία του αποτελέσματός του.[334]

Αφοπλισμός και αντιδράσεις

Η πίεση για τη διάλυση των εθελοντικών στρατιωτικών μονάδων έγινε πιο έντονη τις επόμενες ημέρες. Στις 26 Οκτωβρίου, ο Γ. Παπανδρέου δήλωσε πως, εφόσον η Εθνική Αντίσταση είχε λήξει, όλες οι εθελοντικές στρατιωτικές μονάδες, θα έπρεπε να διαλυθούν, αναφερόμενος ουσιαστικά στον Ε.Λ.Α.Σ., στον Ε.Δ.Ε.Σ. και στο εκστρατευτικό σώμα, που είχε δημιουργηθεί στη Μέση Ανατολή. Ταυτόχρονα, ξεκίνησαν άμεσα οι ενέργειες για την επιστροφή της Τρίτης Ορεινής Ταξιαρχίας από την Ιταλία στην Αθήνα.[335] Την ίδια μέρα, η εφημερίδα *Απελευθερωτής*, όργανο της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ., ανέφερε δήλωση του Στ. Σαράφη «*ότι η Ελληνική Κυβέρνηση τυγχάνει της αμέριστης εμπιστοσύνης όλου του Ελληνικού Έθνους*».[336] Το ότι οι αντάρτικες ομάδες έπρεπε να αφοπλισθούν δεν ετίθετο υπό αμφισβήτηση, εφόσον ο λόγος για τον οποίο είχαν εξ αρχής δημιουργηθεί δεν υφίστατο πια. Το πρόβλημα ανέκυπτε από το ερώτημα ποια τμήματα δεν θα αφοπλίζονταν και τι προθέσεις θα είχαν;

---

[332] Ιω. Παπαθανασίου, *ό.π.*, σελ. 134.
[333] *Ριζοσπάστης*, 31/10/1944.
[334] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 6.1β, Επιστολή από την Ένωση Πολιτικής Συνεργασίας προς τον Γ. Παπανδρέου, 15/10/1944.
[335] George M Alexander, «Η κρίση της αποστράτευσης του Νοεμβρίου 1944», *στο*: Γιάννης Ο. Ιατρίδης *(*επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 265.
[336] *Απελευθερωτής*, περίοδος Β', αρ. φ. 65, 26/10/1944.

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 31 Οκτωβρίου, είχαν ήδη παρθεί κάποιες αποφάσεις σχετικά με «τον αφοπλισμόν των ανταρτών και τον οπλισμόν του κράτους». Σύμφωνα με το πρακτικό της σύσκεψης, ο αφοπλισμός της πολιτοφυλακής ορίστηκε για τις 27 Νοεμβρίου, η διάλυση των αντάρτικων δυνάμεων για τις 3 Δεκεμβρίου ενώ αποφασίστηκε η πρόσκληση υπό τα όπλα όσων ανήκαν στην κλάση του 1915, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως Εθνοφρουρά, έως την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων. Παράλληλα, αποφασίστηκε η άμεση αποχώρηση του Ε.Λ.Α.Σ. από την Αττική και η αποστολή της Ορεινής Ταξιαρχίας από την Ιταλία στην Ελλάδα καθώς και των δυνάμεων της Μέσης Ανατολής, εφόσον κρίνονταν κατάλληλες. Ο Σκόμπυ, αναφερόμενος στο ζήτημα της μεταφοράς των ελληνικών δυνάμεων, πέραν των δυσκολιών που θα προκαλούσε το εγχείρημα ως προς τη μεταφορά εφοδίων στη χώρα, ανέφερε πως κάθε τέτοια ενέργεια θα έπρεπε να κρατηθεί μυστική, για να μην προκαλέσει αντιδραστικές ενέργειες, κάτι που βρήκε σύμφωνο και τον Παπανδρέου.[337]

Οι αντιδράσεις έναντι του προσώπου του Παπανδρέου δεν περιορίστηκαν στο Ε.Α.Μ. και την Αριστερά αλλά επεκτάθηκαν και στον αστικό κόσμο. Ο πιο διαλλακτικός ήταν ο Καφαντάρης, ο οποίος περιορίστηκε στο να προειδοποιήσει τον Χατζήμπεη, ο οποίος συνεργαζόταν με το Κ.Κ.Ε. εντός του Ε.Α.Μ., ότι είχε ζητηθεί από τον Παπανδρέου να απομακρύνει από το στράτευμα τον Στρατηγό Βεντήρη. Ο Παπανδρέου όμως αντί να προχωρήσει σε αντικατάσταση του Βεντήρη, ενίσχυσε τη θέση του, προκαλώντας εύλογες αντιδράσεις.[338] Εκ φύσεως συντηρητικός, ο Κωνσταντίνος Ρέντης από τους Φιλελεύθερους, θεωρούσε ότι η μη έγκαιρη αποστολή δυνάμεων στην Ελλάδα θα είχε τραγικές συνέπειες για τη χώρα, όπως έγραφε στον Γεώργιο Β'. Οι συγκρούσεις είχαν αρχίσει να λαμβάνουν διαστάσεις, κυρίως στην Πελοπόννησο ενώ η αποκήρυξη των Ταγμάτων Ασφαλείας θεωρούσε πως ήταν λαθεμένη κίνηση του Παπανδρέου. Ο Ε.Λ.Α.Σ. είχε ενισχυθεί αποκτώντας τον οπλισμό των Ταγμάτων ενώ το Ε.Α.Μ. εξακολουθούσε να εισπράττει φόρους από τις επαρχίες. Η οικονομική σταθερότητα ήταν αυτή που θα επέφερε και την εμπέδωση της τάξης. Αναφορικά με την κυβέρνηση, ο Ρέντης θεωρούσε ότι επρόκειτο για μια συμμαχία Παπανδρέου – Ε.Α.Μ. Όφειλαν να συγκροτήσουν μια κυβέρνηση βάσει του συσχετισμού δυνάμεων του 1936 ενώ το Κόμμα Φιλελευθέρων δεν νοείτο να κατέχει λιγότερα ή λιγότερο σημαντικά υπουργεία από την αριστερά.[339] Η θέση του Ρέντη έναντι στο πολιτειακό δεν ήταν καθόλου ξεκάθαρη στην επιστολή του προς τον Γεώργιο Β', κάτι που θα ξεκαθάριζε καλύτερα ο αρχηγός των Φιλελευθέρων, Θεμ. Σοφούλης, ο οποίος πρότεινε την εκλογή συντακτικής συνέλευσης, ώστε να αποφασίσει για το πολιτειακό – αντί για διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Τόνιζε όμως ότι η παρουσία του κόμματός του στην κυβέρνηση οφειλόταν μόνο στην βρετανική πίεση να μην διαταραχθεί η κυβερνητική ισορροπία μέχρι τις 10 Δεκεμβρίου και τον απφοπλισμό του Ε.Λ.Α.Σ.[340]

---

[337] Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, Πρακτικών αποφάσεων ληφθεισών κατά μίαν σύσκεψιν γενομένην εις το Στρατηγείον 3ου Σ. Στρατού, 31/10/1944, τ. 1, σελ. 225 – 228.
[338] Σ. Ριζάς, *Απ΄την απελευθέρωση....ό.π.*, σελ. 51.
[339] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 370, Πολιτική έκθεση Κωνσταντίνου Ρέντη, 29/11/1944.
[340] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 370, Παύλος προς Γεώργιο Β', 17/12/1944.

Η ιδανική πρόταση λύσης για τους Φιλελευθέρους κατέληγε στην αποκατάσταση της προπολεμικής – προδικτατορικής τάξης πραγμάτων και τον συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων όπως είχαν εκφραστεί τότε. Δεν ήταν όμως σαφές πώς θα μπορούσε να κατορθωθεί η επιστροφή σε μια πραγματικότητα που δεν υφίστατο πλέον, να αγνοηθούν όλες οι ζυμώσεις που είχαν λάβει χώρα τόσο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας αλλά κυρίως της κατοχής και να παραγκωνιστεί η αριστερά, η οποία το διάστημα που μεσολάβησε είχε υπερδιπλασιάσει τη λαϊκή επιρροή της.

Από εντελώς διαφορετικό εφαλτήριο πήγαζε η δυσαρέσκεια των φιλομοναρχικών έναντι του Παπανδρέου, οι οποίοι θεωρούσαν ότι ήταν υπερβολικά διαλλακτικός και ανεκτικός έναντι της αριστεράς. Προσωρινά, ο Παπανδρέου είχε κατορθώσει να πείσει τον Γεώργιο Β' αλλά και τον Τσόρτσιλ, ότι η άμεση επάνοδος του πρώτου στη χώρα θα σήμαινε a priori επικράτηση της αριστεράς.[341] Ο Γεώργιος Β' εξακολουθούσε τύποις να ασκεί τα καθήκοντά του από την εσπερία ενώ στο εσωτερικό, τα μέλη της Ένωσης Πολιτικής Συνεργασίας, του Λαϊκού Κόμματος, Σαγιάς και Παπαθανάσης, υπογράμμιζαν ότι ο Παπανδρέου είχε ενδώσει στην επιβολή των κομμουνιστών. Εισηγήθηκαν στον Γεώργιο Β' διάλυση της κυβέρνησης, ανάληψη εκ του ιδίου της στρατηγίας των ενόπλων δυνάμεων και «έστω και δια της βίας» διάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας. Ο δρόμος άνοιγε κατ' αυτόν τον τρόπο για την επιστροφή του Γεωργίου Β' και τον σχηματισμό κυβέρνησης από πολιτικούς και στρατιωτικούς.[342]

Κύριο μέλημα των βασιλοφρόνων ήταν να αναχαιτιστεί σε στρατιωτικό επίπεδο ο Ε.Λ.Α.Σ., κάτι που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με τη συνεργασία της Χωροφυλακής, της Αστυνομίας Πόλεων, των Ταγμάτων Ασφαλείας και των εθνικιστικών ομάδων. Τα Τάγματα Ασφαλείας δε, εντάσσονταν στο γενικότερο σύνολο των δυνάμεων του κράτους και δεν ανήκαν στις υπηρεσίες των Γερμανών. Η ανοχή που επέδειξε ο Κανελλόπουλος, επέτρεψε στον Ε.Λ.Α.Σ. να καταλάβει τις πόλεις και τις επαρχίες της χώρας. Αυτό που επιβαλόταν τη δεδομένη στιγμή, δεν ήταν μάχες και σκληροί αγώνες αλλά να κηρυχθούν οι αντάρτικες οργανώσεις παράνομες, κάτι που θα κόστιζε στην ηθική και ψυχολογική τους υπεροχή. Όσον αφορά τους συμμάχους, η άποψή τους ότι το Κ.Κ.Ε. διέθετε επιρροή και μαζική απήχηση οφειλόταν σε ελλιπή πληροφόρηση.[343]

Για τον Χρήστο Ζαλοκώστα, στέλεχος της φιλοβασιλικής κίνησης, δεν ήταν πρωταρχικής σημασίας η διάλυση της κυβέρνησης εθνικής ενότητας αλλά η διατήρησή της έστω και με υποστήριξη, μέχρις ότου αποστρατευτούν οι αντάρτικες ομάδες, ως τις 10 Δεκεμβρίου. Αν η κυβέρνηση διατηρείτο ως τότε, κατόπιν θα ήταν πιο εύκολο να μείνει στην εξουσία μέχρι αρχές του επόμενου έτους, το κράτος θα προχωρούσε σε έργα ανοικοδόμησης και αποκατάστασης του δικτύου συγκοινωνιών για να αποκατασταθεί η επικοινωνία με την επαρχία και θα σχηματιζόταν σταδιακά νέος στρατός. Η καταστολή των αριστερών ομάδων που δρούσαν στην ύπαιθρο συνεπώς θα πραγματοποιείτο πιο εύκολα και η κρατική εξουσία θα επιβαλόταν στο σύνολο της χώρας. Το Κ.Κ.Ε.

[341] Γ. Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος*, εκδ. Το Βήμα, Αθήνα, 2009, σελ. 184 – 7.
[342] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 370, Σαγιάς και Παπαθανάσης προς Γεώργιο Β', 1/11/1944.
[343] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 370, Γ. Στράτος προς Γεώργιο Β', 2/12/1944.

ασφαλώς θα διατηρούσε κάποια ισχύ, αλλά οι συνθήκες που είχαν επιβάλει την ίδρυση και γιγάντωση του Ε.Α.Μ. δεν υφίσταντο πια κι ως εκ τούτου θα έπαυε η κυριαρχία του. Ο δρόμος για την επάνοδο της βασιλείας θα ήταν τότε ανοιχτός. Ο Παπανδρέου κατακρινόταν για «αριστερίζουσα» πολιτική και από τον Ζαλοκώστα, ο οποίος θεωρούσε πως παρασυρόταν από τους Ζεύγο και Σιάντο, οι οποίοι διέθεταν τη δέουσα μαχητικότητα. Ο Ζαλοκώστας θεωρούσε ότι ο Παπανδρέου ήταν ανυπέρβλητα ιδεολόγος, παρασυρόταν από τις ιδέες του αλλά στην ουσία ήταν ανίκανος για πρακτικές λύσεις. Η καταληκτική ημερομηνία αποστράτευσης των αντάρτικων ομάδων, δηλαδή η 10η Δεκεμβρίου, ήταν και η απόληξη της ανοχής που επεδείκνυε η δεξιά, φιλοβασιλική παράταξη προς το πρόσωπο του Πρωθυπουργού και την υπάρχουσα κυβέρνηση. Αν συνεχίζοταν η «αριστερίζουσα» πολιτική του, τότε θα έπρεπε να προωθηθεί η δημιουργία μιας κυβέρνησης ευρέος συνασπισμού της δεξιάς.[344]

Η προσέγγιση του Ζαλοκώστα κινείται σε ρεαλιστικά πλαίσια, αφού δεν απαξίωνε τη δυναμική της αριστεράς και του Κ.Κ.Ε. αλλά αντιθέτως, υπογράμμιζε πως δεν ήταν δυνατή η επιστροφή στην προπολεμική τάξη πραγμάτων αφού οι ρήξεις στους κοινωνικούς και πολιτικούς μηχανισμούς που είχε επιφέρει το Κ.Κ.Ε. και οι έννοιες της ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας που είχαν επικρατήσει, δεν θα επέτρεπαν την επιβολή αντιδραστικών σχημάτων. Από την άλλη, φοβόταν πως υπήρχε περίπτωση ο Παπανδρέου να μην προχωρήσει σε αποστράτευση των ανταρτών. Συνεπώς, ήταν επιβεβλημένη η επιβολή μιας δυναμικής λύσης, ιδίως στην περίπτωση που και η Βρετανία έμενε αμέτοχη. Η προοπτική ρήξης με τον Ε.Λ.Α.Σ. δεν ήταν τόσο ρεαλιστική, αφού μόνη της η φιλοβασιλική παράταξη μάλλον θα δυσκολευόταν να τον αντιμετωπίσει, χωρίς την αρωγή βρετανικών στρατευμάτων.

Η άποψη του Ζαλοκώστα έβρισκε σύμφωνο και τον Μαρκεζίνη, ο οποίος θεωρούσε ότι η αναμονή θα εξελισσόταν προς όφελος του Γεωργίου Β'. Ο χώρος μεταξύ της φιλοβασιλικής παράταξης και της αριστεράς καλυπτόταν τη δεδομένη στιγμή από τον Παπανδρέου, έναντι του οποίου το στέμμα όφειλε να έχει διττή πολιτική: ενώ ο προσεταιρισμός του κρινόταν απολύτως απαραίτητος, έπρεπε να έχουν υπόψη τους ότι οι εξελίξεις ενδεχομένως να τον φθείρουν και να τον καταστήσουν άχρηστο για τα συμφέροντα του θρόνου. Η πολιτική του Παπανδρέου έναντι του Ε.Α.Μ. αποτελεούσε στόχο και αντικείμενο κριτικής από τον Μαρκεζίνη, ο οποίος τη δικαιολογούσε στο πλαίσιο της αποκατάστασης της έννοιας του κράτους, εφόσον η δυναμική του Ε.Α.Μ. ήταν εμφανής στο σύνολο της Αθήνας, πλην του Κολωνακίου. Ο Μαρκεζίνης πρότεινε μια υπηρεσιακή κυβέρνηση, στην οποία θα συμμετείχαν και δυναμικά στοιχεία όπως ο Βεντήρης.[345]

Τόσο ο Ζαλοκώστας όσο και ο Μαρκεζίνης έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το στράτευμα, με τον Ζαλοκώστα να ανησυχεί για την προοπτική του στρατιωτικού διοικητή της Αττικής Σπηλιωτόπουλου καθώς και του στρατηγού Βεντήρη, τους οποίους ο Παπανδρέου επιδίωκε να απομονώσει και να απομακρύνει από τη θέση που κατείχαν. Για τον Μαρκεζίνη, ο Βεντήρης με τον

[344] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439, Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β', 17/11/1944.
[345] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439, Σπ. Μαρκεζίνης προς Γεώργιο Β', 18/11/1944.

Σπηλιωτόπουλο όπως και ο συνταγματάρχης Τσακαλώτος, θα αποτελούσαν την βάση επιρροής του στέμματος, ακολουθούμενοι με μια πληθώρα αξιωματικών που πολέμησαν στο αλβανικό μέτωπο.

Η διαφοροποίηση μεταξύ των δυο έγκειται στην προσέγγιση της στάσης των Βρετανών. Ο Μαρκεζίνης θεωρούσε ότι πως η βρετανική παρουσία εγγυάτο τον αφοπλισμό του Ε.Α.Μ. και απέκλειε μια κυβέρνηση στην οποία θα κυριαρχούσε η αριστερά. Σκεπτόμενος πιο ρεαλιστικά, απέκλειε μια «δυναμική» λύση, ως πρόωρη ενώ πιο επείγουσα ήταν η σύσταση μια δεκαπενταμελούς επιτροπής η οποία θα προωθούσε τη θέση του στέμματος, θα οργάνωνε την προπαγάνδα και θα εξασφάλιζε τη χρηματοδότησή της.

Οι Φιλελεύθεροι, στην προσπάθειά τους να σχηματίσουν ένα ενιαίο μέτωπο έναντι του Ε.Α.Μ., προσέγγισαν και τους Λαϊκούς, οι οποίοι έθεσαν ως απαραίτητη προϋπόθεση για σύναψη συμφωνίας να υπάρξει δημόσια δήλωσή τους υπέρ της βασιλείας. Μια κίνηση προσέγγισης των δυο κομμάτων όμως υπήρχε και εκτός Ελλάδας, στην Αίγυπτο. Ο Σοφ. Βενιζέλος προσέγγισε τον Σαγιά – στέλεχος του Λαϊκού Κόμματος, ο οποίος ενέμεινε στην άποψη της δημόσιας δήλωσης υπέρ του βασιλιά εκ μέρους των Φιλελευθέρων και επίσημη εξουσιδότηση προς το πρόσωπο του Βενιζέλου από το κόμμα του.[346] Η αντιμετώπιση της αριστεράς ήταν πρωταρχικής σημασίας αλλά δεν μπορούσε να υποσκελίσει το μικροκομματικό συμφέρον.

Τη δεδομένη στιγμή, η πραγματική πόλωση βρισκόταν μεταξύ του Γ. Παπανδρέου και των Βρετανών από τη μια και της Αριστεράς από την άλλη, με τα αστικά κόμματα να βρίσκονται παραγκωνισμένα σε ρόλο απλού παρατηρητή. Οι Βρετανοί θεωρούσαν ότι το Ε.Α.Μ. ήταν η μόνη οργανωμένη πολιτική δύναμη της χώρας – και από εκεί αντλούσαν την ισχύ τους, χωρίς να έχουν πραγματική στήριξη από τον λαό. Εκτός αυτού, ο Ήντεν διατηρούσε υψηλά επίπεδα καχυποψίας έναντι του Ε.Α.Μ., φοβούμενος ότι θα επιδιώξει πραξικόπημα αν η κυβέρνηση δεν κατόρθωνε να επιβάλει την εξουσία της. Η άποψη όμως του Βρετανού για τον Γεώργιο Β' δεν κινούταν σε καλύτερα επίπεδα: ο Γεώργιος Β' για τον Ήντεν δεν διέθετε καμία απήχηση στους Έλληνες. Η ολική κυριαρχία του Ε.Α.Μ. στη χώρα, είχε αποτραπεί από την παρουσία των βρετανικών στρατευμάτων – σε μέρη όπου δεν υπήρχε φυσική παρουσία Βρετανών στρατιωτών, το Ε.Α.Μ. απαγόρευε την έκφραση ελεύθερης γνώμης, φοβούμενο μήπως χάσει τον έλεγχο.[347]

Η στάση του Παπανδρέου έναντι της Αριστεράς επικρίθηκε και από τους Βρετανούς, στους οποίους ο Έλληνας πρωθυπουργός τόνισε ότι δεν επιθυμούσε σύγκρουση παρόλο που δεχόταν έντονη κριτική για ενδοτισμό απέναντί της. Η επιβολή σκληρότερης στάσης θα ερχόταν στον χρόνο που θα επέλεγε ο ίδιος. Ο Λήπερ αρχικά δεν έφερε αντίρρηση, θέτοντας όμως απαραίτητη προϋπόθεση να μην παραβιαστούν τα όρια που η Βρετανία έθετε για τον νόμο και την τάξη, υπολογίζοντας πως η δύναμη του Ε.Α.Μ. περιοριζόταν στην Αθήνα. Λίγες όμως μόλις ημέρες αργότερα, ο πρέσβης άλλαξε στάση σκεπτόμενος ότι το Ε.Α.Μ. δοκίμαζε το περιθώριο δράσης του και το κατά πόσον οι

[346] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 370, Παύλος προς Γεώργιο Β', 26/11/1944.
[347] F.O. 371/43694 R 17357, Ήντεν προς Τσόρτσιλ, 28/10/1944 & R 19645 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 1/11/1944.

βρετανικές δυνάμεις θα δρούσαν υπέρ της κυβέρνησης.[348] Η σύγκρουση μεταξύ της κυβέρνησης και του Ε.Α.Μ. φαινόταν στα μάτια των Βρετανών αναπόφευκτη· εφόσον είχαν προβεί σε συνεννοήσεις με τους Σοβιετικούς κι είχαν αποκτήσει ελεύθερη πρόσβαση στην Ελλάδα, όφειλαν να την υπερασπιστούν με όποιο τίμημα. Οι ελπίδες του ίδιου του Τσόρτσιλ εναποτίθεντο στη δράση της Ορεινής Ταξιαρχίας, χωρίς να αποτιμήσει επακριβώς τις απαιτούμενες βρετανικές δυνάμεις.[349]

Η κρίση αποστράτευσης

Η άφιξη της Ορεινής Ταξιαρχίας στην Αθήνα, στις 8 Νοεμβρίου, θεωρήθηκε προκλητική ακόμη και από τους Βρετανούς αξιωματικούς, πόσο μάλλον από το ίδιο το Ε.Α.Μ.[350] Ο Παπανδρέου σκόπευε στην οργάνωση ενός εθνικού στρατού και μιας αστυνομικής δύναμης και η άφιξη της Ορεινής Ταξιαρχίας θα ενίσχυε τη θέση της κυβέρνησής του.[351] Ο Συνταγματάρχης Γουντχάουζ τάχθηκε κατηγορηματικά εναντίον της μεταφοράς της στην Ελλάδα ενώ αργότερα θεώρησε την κίνηση αυτή ως έναν σημαντικό παράγοντα ο οποίος οδήγησε το Ε.Α.Μ. να χάσει την εμπιστοσύνη του προς το πρόσωπο του Γ. Παπανδρέου.[352] Παράλληλα, τα επεισόδια που σημειώθηκαν στην Αθήνα τις πρώτες κιόλας ημέρες μετά την άφιξη της Ταξιαρχίας,[353] δεν βοήθησαν στην ομαλή διεξαγωγή των διαπραγματεύσεων, που είχαν ήδη ξεκινήσει, σχετικά με το ζήτημα του αφοπλισμού, ανάμεσα σε εκπροσώπους του Ε.Α.Μ. και του Γ. Παπανδρέου. Αν και αρχικά δεν διαφαινόταν να υπάρχει κάποια κοινή βάση συνεννόησης, καθώς το Ε.Α.Μ. απαιτούσε ταυτόχρονη διάλυση του Ε.Λ.Α.Σ. και της Ορεινής Ταξιαρχίας, αντίθετα με τον Παπανδρέου που δεν συμφωνούσε, στις 20 Νοεμβρίου φάνηκε να επέρχεται κάποια λύση: ο Ε.Λ.Α.Σ. θα διαλυόταν και οι αξιωματικοί και οι άνδρες της Ταξιαρχίας θα έπαιρναν «άδεια επ' αόριστον» για να επιστρέψουν στα σπίτια τους.[354]

Ο συμβιβασμός αυτός όμως, επήλθε χωρίς να ληφθεί υπόψη ο τρίτος παράγοντας, δηλαδή οι Βρετανοί. Ήδη στις 7 Νοεμβρίου, δυο εβδομάδες πριν καταλήξει ο Παπανδρέου σε συμφωνία με το Ε.Α.Μ., ο Τσόρτσιλ είχε ενημερώσει τον Ήντεν

> *Επειδή είναι γνωστό το υψηλό τίμημα που πληρώσαμε για να επιτύχωμε από τη Ρωσία ελευθερία δράσεως στην Ελλάδα, δεν θα έπρεπε να διστάσωμε να χρησιμοποιήσωμε τα βρετανικά στρατεύματα για να υποστηρίξωμεν την ελληνική βασιλική κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου.*

[348] F.O. 371/43695 R 14452 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 2/11/1944 & R 14961 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 3/11/1944.
[349] F.O. 371/43695 M 1082/4 Προσωπικό σημείωμα του Πρωθυπουργού, 7/11/1944.
[350] Θανάσης Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί και εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, *ό.π.*, σελ. 63
[351] Σωτ. Ριζάς, *Απ' την απελευθέρωση...ό.π.*, σελ. 48.
[352] Τζων Ιατρίδης, *ό.π.*, σελ. 148.
[353] *Απελευθερωτής*, περίοδος Β', αρ. φ. 11 Νοεμβρίου 1944.
[354] Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο - Ε.Α.Μ. *«Λευκή Βίβλος Μάης 1944 – Γενάρης 1945»*, Τρίκαλα, 1/2/1945 (Ανατύπωση Αθήνας) εκδ. Κλεψύδρα, σελ. 23

Αυτό έχει ως συνέπειαν κάποια επέμβαση των βρετανικών στρατευμάτων για να εμποδίσουν τις ταραχές. Ο κ. Παπανδρέου μπορεί ασφαλώς να απογορεύση τις εφημερίδες του Ε.Α.Μ., εάν προκαλέσουν απεργία τύπου.

Η ελληνική ταξιαρχία θα φθάση σε λίγο, το ελπίζω, και δεν θα διστάση να ανοίξη πυρ, εάν είναι αναγκαίον. Γιατί στέλνομε μόνο μια ταξιαρχία της ινδικής μεραρχίας; Έχομε ανάγκη από 8.000 έως 10.000 πεζούς επί πλέον για να κρατήσουν την πρωτεύουσα και τη Θεσσαλονίκη εξ ονόματος της παρούσης κυβερνήσεως. Θα πρέπει να εξετάσωμε ύστερα πως θα επεκτείνωμε την ελληνική εξουσία. Περιμένω οπωσδήποτε μια σύγκρουση με το Ε.Α.Μ., και δεν πρέπει να την αποφύγωμε, υπό την προϋπόθεση ότι θα διαλέξωμε καλά την περιοχή μας.[355]

Το τελικό στάδιο του σχεδίου της βρετανικής κυβέρνησης ώστε να επιβάλλει την επιρροή της στην Ελλάδα ήταν ο αφοπλισμός των αντάρτικων σωμάτων και ο βασικότερος μοχλός πίεσης ήταν η διατήρηση του Παπανδρέου στην εξουσία πάση θυσία. Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε και ο Λήπερ, ο οποίος επιδίωξε με κάθε τρόπο να μειώσει την πίεση που ασκούσαν οι αστοί πολιτικοί, οι οποίοι δεν μετείχαν στην κυβέρνηση, προκειμένου να παραμείνει ο Παπανδρέου στην κυβέρνηση κατά τη διάρκεια αυτής της κρίσης.[356] Το βασικότερο κριτήριο επιλογής του Παπανδρέου για την πρωθυπουργία ήδη από την άνοιξη του 1944 ήταν η αντιπάθειά του προς το Ε.Α.Μ., το οποίο είχαν ήδη φροντίσει να απομονώσουν πολιτικά ενώ σειρά είχε η στρατιωτική αναμέτρηση.

Όταν ο Γ. Παπανδρέου πληροφορήθηκε τις προθέσεις των Άγγλων, άλλαξε την πολιτική γραμμή του, συμμορφούμενος στις υποδείξεις του Λήπερ, αφού ουσιαστικά η νομιμοποίηση της κυβέρνησής του του εξαρτάτο άμεσα από τη Μεγ. Βρετανία. Ο Λήπερ, με σκοπό να πείσει τον Παπανδρέου να μην δώσει μεγάλη σημασία στα αιτήματα του Κ.Κ.Ε και του Ε.Α.Μ., επέμεινε ότι σε λίγο καιρό οι σοσιαλιστές θα σταματούσαν την υποστήριξή τους προς το Κ.Κ.Ε. ενώ όσο οι Βρετανοί αποκαθιστούσαν σταθερά την τάξη στη χώρα, πολλά κόμματα που τώρα υποστήριζαν το Κ.Κ.Ε. θα το εγκατέλειπαν, με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί.[357] Όπως δήλωνε, ο Τσιριμώκος περίμενε την κατάλληλη στιγμή να απομακρυνθεί από τους κομμουνιστές και να ταχθεί ανοιχτά με το μέρος του. Η κριτική του δεν περιορίστηκε στο κομμουνιστικό κόμμα, καθώς σημείωσε ότι θεωρούσε τα παλαιά κόμματα «αδρανή», «ξεπερασμένα», αφήνοντας το πεδίο δράσης ανοιχτό μόνο στον Παπανδρέου. Ήταν άλλωστε ο καλύτερος τρόπος να τον προσεγγίσει κανείς, τονώνοντας με οποιονδήποτε τρόπο την ήδη υπάρχουσα ματαιοδοξία του.

Το Ε.Α.Μ. ενημερώθηκε πως η Ορεινή Ταξιαρχία θα διατηρούνταν ως είχε, με αποτέλεσμα να ξαναρχίσουν οι διαπραγματεύσεις. Η κατάσταση είχε φθάσει σε κρίσιμο σημείο και φαινόταν πως δεν θα κατέληγε πουθενά, μέχρι το βράδυ της 27ης Νοεμβρίου, που κατέθεσαν οι δυο υπουργοί του

[355] Ουίνστον Τσόρτσιλ, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*, τ. Δ', *ό.π.*, σελ. 570 – 571.
[356] F.O. 371/43695 R 18251/9/19, τηλεγράφημα του Leeper προς F.O. αρ. 177, 9/11/1944.
[357] *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.,* εγγραφή 5/11/1944, σελ. 640.

Ε.Α.Μ. προτάσεις οι οποίες έγιναν εν πρώτοις αποδεκτές. Οι προτάσεις ανέφεραν την ενσωμάτωση της Ταξιαρχίας και μιας μονάδας του Ε.Δ.Ε.Σ. με μια μονάδα του Ε.Λ.Α.Σ., ίση με το άθροισμα των υπόλοιπων δύο, ενώ οι υπόλοιπες μονάδες θα διαλύονταν.[358] Το επόμενο πρωί, το σχέδιο που παρουσίασε στον Σκόμπυ και στον Λήπερ, ανέφερε τη διατήρηση της Ταξιαρχίας και την δημιουργία δύο αυτόνομων μονάδων Ε.Λ.Α.Σ. και Ε.Δ.Ε.Σ., ανεξάρτητων μεταξύ τους,[359] ενώ ως ημερομηνία αφοπλισμού του Ε.Λ.Α.Σ., ορίσθηκε η 10η Δεκεμβρίου. Όταν το Ε.Α.Μ. ζήτησε γενική αποστράτευση, στις 29 Νοεμβρίου [360] φάνηκε – εύκολα – κακόπιστο στα μάτια των Βρετανών.

Το γιατί ο Παπανδρέου προέβη σε αυτή την κίνηση παραμένει αδιευκρίνιστο. Ίσως θεώρησε ότι οι παραχωρήσεις προς το Ε.Α.Μ. ήταν υπερβολικές και φοβήθηκε ότι δεν θα γίνονταν δεκτές από τους Βρετανούς κι έτσι αποφάσισε να υπαναχωρήσει απευθείας. Ίσως πάλι ήταν μια κίνηση στρατηγικής, η οποία είχε ως σκοπό να παρουσιάσει το Ε.Α.Μ. κακόπιστο, αφού πιο εύκολα θα γινόταν πιστευτή η δική του εκδοχή της ιστορίας πάρα της αριστεράς. Άλλωστε η πρόταση του Ε.Α.Μ. η οποία προέβλεπε την αποστράτευση του Ε.Λ.Α.Σ., του Ε.Δ.Ε.Σ., της Ορεινής Ταξιαρχίας, του Ιερού Λόχου και των στρατιωτικών σχηματισμών που βρίσκονταν στη Μέση Ανατολή, εκτός από τις δυνάμεις που βρίσκονταν στην Κρήτη, καθώς εκεί συνεχίζονταν οι πολεμικές επιχειρήσεις, δεν θα γινόταν εύκολα αποδεκτή. Βέβαια, η ανακοίνωση που εξέδωσε την ημέρα εκείνη απευθυνόταν εν μέρει και στο Κόμμα Φιλελευθέρων, το οποίο απείλησε με απόσυρση της στήριξής του στην κυβέρνηση αν παρατεινόταν η προθεσμία για αφοπλισμό των ανταρτών.[361] Η έντονη κριτική και αμφισβήτηση που δεχόταν η κυβέρνηση καθόλη την προηγούμενη περίοδο εξελίχθηκε σε μια έντονη αντιπαράθεση όλων των εμπλεκόμενων μερών, απόληξη φυσιολογική εφόσον ποτέ δεν ανταποκρίθηκε στα δυο συστατικά του ονόματός της, εθνικής ενότητας.

Το Κ.Κ.Ε. δεν είχε απωλέσει την ελπίδα για μια ειρηνική επιστροφή στην ομαλότητα και σε κάθε ευκαιρία δήλωνε την πρόθεσή του να συνεργαστεί με την Κυβέρνηση με σκοπό την εσωτερική τάξη, την ανασυγκρότηση της οικονομίας και την εξασφάλιση της δημοκρατικής εξέλιξης της χώρας. Ο καλύτερος τρόπος για να πραγματοποιηθεί αυτό, σύμφωνα με μια δήλωση του Γιώργη Σιάντου στους *Times*, όπως αναδημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα *Απελευθερωτής*, ήταν η συνεργασία των τριών Σύμμαχων Δυνάμεων, δηλαδή της Αγγλίας, της Σοβιετικής Ένωσης και της Αμερικής. Το συμφέρον του λαού βρισκόταν στη συσπείρωση όλων των προοδευτικών δυνάμεων, εντός και εκτός του Κ.Κ.Ε., σε ένα πανδημοκρατικό μέτωπο.[362] Παρά τις δηλώσεις του όμως, ο Λήπερ τόνισε στους μετέχοντες στην κυβέρνηση Παπανδρέου αντιπροσώπους της αριστεράς ότι αν δεν συνεργάζονταν περισσότερο, κυρίως σε θέματα οικονομικού ενδιαφέροντος, θα αναγκαζόταν να επιβάλει στρατιωτικό νόμο.[363] Το Κ.Κ.Ε. αγνοούσε τη δεδομένη στιγμή πως για τον Παπανδρέου και τους Βετανούς η ένταξή του στο κυβερνητικό σχήμα δεν σήμαινε την προσπάθεια μιας ομαλής και ειρηνικής μετάβασης στη

[358] Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο – Ε.Α.Μ. *«Λευκή Βίβλος Μάης 1944 –Γενάρης 1945»*, *ό.π.,* σελ. 24.
[359] Θαν. Δ Σφήκας., *ό.π.*σελ. 65.
[360] Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο – Ε.Α.Μ. *«Λευκή Βίβλος Μάης 1944 – Γενάρης 1945»*, *ό.π.,* σελ. 25.
[361] Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σελ. 385.
[362] *Απελευθερωτής*, περ.Β, αρ. φ. 83, 16/11/1944.
[363] *Ambassador McVeagh Reports, ό.π.,* εγγραφή 17/11/1944, σελ. 649.

μεταπολεμική εποχή αλλά ήταν ένα αναγκαίο βήμα, το οποίο θα ενίσχυε τη θέση των αντιπάλων του για να το θέσουν εκτός.

Μετά από κοινή συνεδρίαση της Π.Ε.Ε.Α. και της Αντιπροσωπείας του Εθνικού Συμβουλίου της 5ης Νοεμβρίου, αποφασίστηκε η διάλυση του Εθνικού Συμβουλίου, καθώς οι δυο βασικοί σκοποί ιδρύσεως της Π.Ε.Ε.Α. και της σύγκλησης του Συμβουλίου (η απελευθέρωση της Ελλάδας και ο σχηματισμός της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας) είχαν πραγματοποιηθεί. Η απόφαση δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Απελευθερωτής*.[364]

Η σταθερότητα της κυβέρνησης όμως δεν στηριζόταν μόνο στις αποφάσεις και τις ενέργειες των Υπουργών της αριστεράς. Τόσο τα μέλη του Κόμματος των Φιλελευθέρων όσο και του Λαϊκού, προσπαθούσαν να δημιουργήσουν με κάθε ευκαιρία κρίση ώστε να την εκμεταλλευτούν προς ίδιον όφελος, δημιουργώντας θέματα και κάνοντας «αντιπολίτευση» σε μια ήδη σαθρή κυβέρνηση.[365]

Οι τριγμοί στην κυβέρνηση ξεκίνησαν με την παραίτηση του Τσιριμώκου, στις 29 Νοεμβρίου 1944. Ακολούθησε η παραίτηση των αριστερών υπουργών της κυβέρνησης δοθηκε εξαιτίας της απόφασης του Παπανδρέου για οργάνωση Ταγμάτων Εθνοφυλακής και τον παράλληλο αφοπλισμό όλων των άλλων δυνάμεων. Οι υπουργοί του Ε.Α.Μ. αρνήθηκαν να τη συνυπογράψουν και στις 2 Δεκεμβρίου υπέβαλαν παραίτηση. Εκτός των προαναφερθέντων, ακολούθησαν και οι Ζεύγος, Αγγελόπουλος, Σαρηγιάννης και Πορφυρογέννης.[366] Στις δηλώσεις τους οι Σβώλος, Τσιριμώκος και Ζεύγος επισήμαναν πως από την πλευρά τους έκαναν ό,τι καλύτερο μπορούσαν για να στηρίξουν την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Η τελευταία όμως ενέργεια του Σκόμπυ δεν συντελούσε προς την ομαλότητα της πολιτικής ζωής, παρ' όλο που όλων η επιθυμία είναι η αποσόβηση της κρίσης και η επιστροφή στους φυσιολογικούς ρυθμούς της πολιτικής ζωής.[367]

Παράλληλα, ο Στέργιος Αναστασιάδης, ως εκπρόσωπος του Πολιτικού Γραφείου του Κ.Κ.Ε. είχε επισκεφθεί τη Σόφια και συναντήθηκε με τον Κοστώφ, μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας. Το τι ειπώθηκε σε αυτή τη συζήτηση το αναφέρει ο Κοστώφ στον Δημητρώφ – ηγέτη του Βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος, σε ραδιοτηλεγράφημα της 13.11.1944:[368] Αναφέρονται τα αριθμητικά μεγέθη του Ε.Α.Μ. και του Ε.Λ.Α.Σ., αν και μάλλον εμπεριέχουν κάποια υπερβολή. Κατά τα λεγόμενά του (σ.σ. του Αναστααασιάδη), στο Ε.Α.Μ. ήταν οργανωμένα περί τα 2 εκατομμύρια άτομα, το κόμμα είχε 250.000 μέλη, η κομμουνιστική νεολαία 500.000 μέλη και ο Ε.Λ.Α.Σ. αριθμούσε 70.000 αγωνιστές. Με μια πιο συγκρατημένη αντιμετώπιση,

---

[364] *Απελευθερωτής*, περ. Β., αρ. φ. 75, 7/11/1944.

[365] Παν. Κανελλόπουλος, *ό.π*, εγγραφή 25/11/1944., σελ. 708 & *Ambassador McVeagh Reports*, *ό.π*., εγγραφή 18/11/ 1944, σελ. 650.

[366]Γιώργος Λεονταρίτης, Αθήνα «Οι σοσιαλιστές στα Δεκεμβριανά. Πως και γιατί φτάσαμε στη σύρραξη *στο:* Γρηγόρης Φαράκος (επιμ.), *Δεκέμβρης του '44: Νεώτερη έρευνα – Νέες προσεγγίσεις*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000[2] , σελ. 122.

[367] Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο – Ε.Α.Μ. *«Λευκή Βίβλος Μάης 1944 – Γενάρης 1945»*, *ό.π.* σελ. 34.

[368] Ραδιοτηλεγράφημα αρ, 125, του Κοστώφ προς τον Δημητρώφ σχετικά με την άφιξη του Αναστασιάδη στη Σόφια, 13/11/1944, στο: Β Κόντης.- Σπ. Σφέτας (επιμ.), *Έγγραφα από Βουλγαρικά και τα Γιουγκοσλαβικά αρχεία,* Θεσσαλονίκη, 1999, σελ. 153

οι αριθμοί αυτοί υποδείκνυαν την δύναμη του Ε.Α.Μ., αν όχι σε επίπεδο οργανωμένων μελών τουλάχιστον σε επίπεδο επιρροής. Συνεχίζοντας, ανέφερε τη δυνατότητα του Κ.Κ.Ε. να εγκαταστήσει ανά πάση στιγμή λαϊκή εξουσία αλλά ένας βασικός ανασταλτικός παράγοντας ήταν η παρουσία των Άγγλων στην Ελλάδα, οι οποίοι είχαν αρχίσει να εξοπλίζουν τους εθνικιστές, μέχρι χθες συνεργάτες των Γερμανών, και προσπαθούσαν να προκαλέσουν ταραχές ώστε να μπορέσουν να τις εκμεταλλευτούν ως αφορμή για την ανάμιξή τους.[369] Ως μόνη λύση για να αποφευχθεί η σύγκρουση, ήταν η υποστήριξη της σοβιετικής διπλωματίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Άγγλοι θα γίνονταν πιο επιφυλακτικοί στις πράξεις τους.

Σε μια περίληψη της συνάντησης του στρατάρχη Τίτο με κάποιον εκπρόσωπο του Πολιτικού Γραφείου του Κ.Κ.Ε. (πιθανολογείται πως ήταν ο Λευτέρης Ματσούκας – Μπαρμπαλέξης)[370] αναφέρεται πως, εκτός από την Αθήνα και τον Πειραιά, όπου η αστυνομική εξουσία βρισκόταν στα χέρια του Παπανδρέου, ολόκληρη η Ελλάδα «ανήκε» στο Ε.Α.Μ. Παρά την αριθμητική υπεροχή του όμως, η θέση του Κ.Κ.Ε. και του λαού απειλούταν εξαιτίας της συμπάθειας που έτρεφαν οι Άγγλοι στην αντίδραση καθώς και στην εκμετάλλευση της εξαθλίωσης των Ελλήνων από τους Άγγλους. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Λ. Ματσούκα, οι Άγγλοι, οι οποίοι προμηθεύουν τη χώρα με τρόφιμα, έθεταν ως όρους την αναγνώριση του βασιλιά, τον αφοπλισμό του Ε.Λ.Α.Σ. και τη δημιουργία νέας στρατιωτικής δύναμης. Σε αυτό το σημείο ο Στρατάρχης Τίτο πρόσθεσε «Δώστε μου την εξουσία, για να σου δώσω ψωμί», πρόταση η οποία δεν απείχε πολύ από την πραγματικότητα.

Κατόπιν, ο Έλληνας αντιπρόσωπος ζήτησε την ηθική υποστήριξη της Γιουγκοσλαβίας και της Σοβιετικής Ένωσης, αναφέροντας πως η παρουσία μιας σοβιετικής αποστολής στην χώρα, θα μπορούσε να εκτονώσει την κρίση και να εξουδετερώσει τις όποιες προσπάθειες για βίαιη ανάμιξη στα εσωτερικά της. Στο τέλος, ο Στρατάρχης Τίτο υποσχέθηκε ηθική και υλική βοήθεια στο Κ.Κ.Ε.[371]

Η Σοβιετική Ένωση δεν ήταν σε καμία περίπτωση εις θέσιν να λάβει σαφή στάση υπέρ των Ελλήνων κομμουνιστών, δεσμευόμενη από την προηγηθείσα συμφωνία των ποσοστών κι ως εκ τούτου παρέμεινε σιωπηλη καθόλη την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα. Γνώριζε όμως ότι η συνύπαρξη των ανταρτών του Ε.Λ.Α.Σ. και του Ε.Δ.Ε.Σ. σε ενιαίο στρατό ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατη, δεδομένου ότι είχαν διαφορετικά εφαλτήρια, διαφορετικές επιδιώξεις και κοινωνική απήχηση. Στη σφαίρα του αδύνατου όμως κινούταν και η συγκέραση της κυβέρνησης Παπανδρέου με την Π.Ε.Ε.Α. ενώ η επέμβαση των Βρετανών για περιορισμό της επιρροής του Ε.Α.Μ. ήταν δεδομένη.[372]

---

[369] Η πρόταση αυτή είναι ενδεικτική της αμοιβαίας καχυποψίας που υπήρχε μεταξύ Άγγλων και Κ.Κ.Ε., σχετικά με τους βαθύτερους στόχους και προσδοκίες, εκατέρωθεν.

[370] Περίληψη των συνομιλιών του Στρατάρχη Τίτο με εκπρόσωπο της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. στο Βελιγράδι, 15/11/1944, παρατίθεται στο: Β Κόντης – Σπ Σφέτας, (επιμ.), *ό.π,* σελ. 155 – 158.

[371] Β Κόντης – Σπ Σφέτας, (επιμ.), *ό.π,* .σελ. 157 – 8.

[372] Δημ. Πατέλη (επιμ.) *1931 – 1944.Φάκελος Ελλάς. Τα αρχεία των σοβιετικών μυστικών υπηρεσιών*, Έκθεση για την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση στην Ελλάδα, 13/10/1944, εκδ. Νέα Σύνορα – Λιβάνη, Αθήνα, 1993, σελ. 195 – 196.

Τους δύο μήνες που ακολούθησαν την απελευθέρωση, η Αθήνα γέμισε από συνθήματα και επιγραφές, σε τοίχους, σκάλες, και γενικά οπουδήποτε μπορούσαν να γραφτούν τα γράμματα του Κ.Κ.Ε. και του Ε.Α.Μ. Τα παράπονά τους εκφράστηκαν σε πολλές διαδηλώσεις, όπου ζητούσαν εκδίκηση και εκκαθάριση των δημόσιων υπηρεσιών. Στις φυλακές βρίσκονταν περίπου εξακόσια άτομα, τα οποία περίμεναν να δικαστούν με την κατηγορία του δωσιλογισμού, η αστυνομία της Αθήνας παρέμενε ως είχε και κατά την περίοδο της Κατοχής, υπό τη διοίκηση του Άγγελου Έβερτ, η οποία όμως είχε αποφύγει την κατηγορία της συνεργασίας με τους Γερμανούς, σε αντίθεση με την χωροφυλακή.[373]

Ο Παπανδρέου επιβλήθηκε στην πολιτική σκηνή και τη θέση του πρωθυπουργού, παραμερίζοντας τα αστικά κόμματα, εξαιτίας της συμπάθειας που έτρεφαν προς το πρόσωπό του οι Βρετανοί, των οποίων τα συμφέροντα εξυπηρέτησε στο έπαρκο. Η μικροπολιτική δεν επέτρεψε στους Λαϊκούς και Φιλελεύθερους να ασχοληθούν ενεργά με τη μεταπολεμική κοινωνία, διογκώνοντας την πόλωση μεταξύ Παπανδρέου και Αριστεράς. Ο τρόπος με τον οποίο ο πρωθυπουργός χειρίστηκε το Ε.Α.Μ. και διαστρέβλωσε τα τεκταινόμενα, δεν άφησε περιθώρια αποφόρτισης της περιρρέουσας ατμόσφαιρας και αποσόβησης μιας πιο έντονης κρίσης.

[373] Lars Baerentzen & David Close, *Η ήττα του Ε.Α.Μ. από τους Βρετανούς*, *ό.π.*, σελ. 115.

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η υποθήκευση της δημοκρατίας

Άνθρωποι ριψοκίνδυνοι ήταν·
δεν το περηφανεύονταν ωστόσο.
Έσπασε το θερμόμετρο,
ο υδράργυρος σκόρπισε.
Σαν φτάσαμε στα σύνορα
μας σταμάτησαν.
Τα ψεύτικα διαβατήρια
ήταν έγκυρα.
Εμείς δεν περάσαμε.
Γ. Ρίτσος

Η ένοπλη σύγκρουση

Μετά τα γεγονότα της 27ης – 28ης Νοεμβρίου και την παραίτηση των υπουργών του από την κυβέρνηση, το Ε.Α.Μ. οργάνωσε για τις 3 Δεκεμβρίου συλλαλητήριο και για τις 4 Δεκεμβρίου γενική απεργία,[374] αφού είχε προηγηθεί συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής κατά την οποία αποφασίστηκε ταυτόχρονη διάλυση όλων των εθελοντικών δυνάμεων, δημιουργία μεικτού σώματος στρατού και παράλληλος αφοπλισμός όσων δεν θα ήταν στον εθνικό – πλέον – στρατό. Επίσης, ζητούσε εκκαθάριση της αστυνομίας και του κρατικού μηχανισμού, να τεθεί εκτός υπηρεσίας η χωροφυλακή και να ξεκινήσουν οι δίκες των δοσιλόγων, ώστε να υπάρξουν οι κατάλληλες εγγυήσεις για ομαλή εξέλιξη.[375] Συγχρόνως, απέστειλε έκκληση στις κυβερνήσεις των σύμμαχων κρατών με την οποία καταδίκαζε την επέμβαση του Σκόμπυ σε ένα ζήτημα αμιγώς εθνικό, όπως ο αφοπλισμός και η συγκρότηση εθνικού στρατού και ζητούσε επέμβαση εκ μέρους τους ούτως ώστε να αναγνωρισθεί το δικαίωμα του ελληνικού λαού να αποφασίζει μόνος του για τα εσωτερικά του ζητήματα.[376]

---

[374] *Ριζοσπάστης*, 3/12/1944. Εκτός του συλλαλητηρίου και της απεργίας, στην ίδια ανακοίνωση της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ., αποφασίστηκε να απευθυνθεί έκκληση στις κυβερνήσεις των συμμαχικών κρατών, δηλαδή της Μεγάλης Βρετανίας, της Σοβιετικής Ένωσης και της Αμερικής καθώς και να ανασυσταθεί η Κ.Ε. του Ε.Λ.Α.Σ.
[375] Παύλος Πετρίδης (επιμ.), *Στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου Σπάνια Ντοκουμέντα του Ε.Α.Μ. (1944-1947)*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα 1998², σελ. 64 – 65.
[376] Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, *Λευκή Βίβλος Μάης 1944- Γενάρης 1945*, σελ. 37 – 38.

Ο Γ. Παπανδρέου έδωσε άδεια για την πραγματοποίηση του συλλαλητηρίου για να την αποσύρει λίγες ώρες αργότερα.[377] Οι ετοιμασίες του Ε.Α.Μ. είχαν προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό ώστε η ματαίωση θεωρήθηκε πλέον αδύνατη. Κι αν ο Παπανδρέου έδειξε μια πρόθεση συνεργασίας, οι Βρετανοί δεν είχαν καμία:

> *Αναφορές δηλώνουν πως οι Κομμουνιστές οργανώνουν μια μαζική διαδήλωση στις 11 π.μ. [σ.σ. στις 3 Δεκεμβρίου] ενώ γενική απεργία θα κηρυχθεί για τις 4 του μήνα. Κατόπιν εντολής των εκδοτών, θα τυπωθούν μόνο κομμουνιστικά έντυπα. Το Υπουργείο αποφάσισε να σταματήσει τη διαδήλωση, ακόμα και με την βία αν χρειαστεί. Αναμένονται μάχες και οι Βρετανικές δυνάμεις θα βρίσκονται σε ετοιμότητα. Πρέπει να δράσουμε με ακρίβεια.*[378]

Σκοπός τους όμως δεν ήταν μια ανοιχτή αντιπαράθεση με το Ε.Α.Μ., αλλά η εσωτερική υπονόμευσή του, εκμεταλλευόμενοι τη διαφωνία που υπήρχε μεταξύ κομμουνιστών και μη κομμουνιστών. Σε προηγούμενο τηλεγράφημα της ίδιας ημέρας, ο Λήπερ ανέφερε πως υπήρχε διαφωνία στους κόλπους του Ε.Α.Μ. ανάμεσα σε κομμουνιστές και μη και επικείμενες ανακοινώσεις του Γ. Παπανδρέου σκόπευαν να διευρύνουν το χάσμα αυτό.[379] Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Πορφυρογέννης, ο οποίος αν και κομμουνιστής είχε φανερώσει στον Λαμπριανίδη πως υπάκουε στις εντολές του κόμματος με κάποια απροθυμία.

Οι ελληνικές αρχές σύμφωνα με τον Λήπερ ήταν πληροφορημένες για τις προθέσεις των Βρετανών, θεωρώντας βέβαιη την ύπαρξη αψιμαχιών στο συλλαλητήριο. Εξίσου βέβαιος ήταν και ο έλεγχος της κατάστασης εντός λίγων ωρών, όπως συνεπικουρούσε και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος. Ο Λήπερ προσέθετε πως οι Βρετανικές δυνάμεις έπρεπε να είναι σε ετοιμότητα και πως ο Έλληνας πολιτικός δεχόταν να αναμειχθούν σε ενδεχόμενες συγκρούσεις.[380] Η βρετανική στρατιωτική ηγεσία είχε ήδη εγκρίνει σχέδιο του Σκόμπυ να κηρύξει την Αθήνα στρατιωτική ζώνη και να την αστυνομεύσει με συνδυασμό βρετανικών και ελληνικών δυνάμεων – αστυνομίας και χωροφυλακής. Η επιβολή απαγόρευσης κυκλοφορίας κρινόταν απαραίτητη όπως και ο περιορισμός των μετακινήσεων από και προς Αθήνα και Πειραιά. Παράλληλα, σκόπευε να διακόψει την κυκλοφορία του μη κυβερνητικού τύπου και να απαγορεύσει τις συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις. Απώτερος σκοπός, ήταν ο αφοπλισμός των ανταρτών ακόμη και με τη χρήση βίας.[381]

---

[377] *Ριζοσπάστης*, 3/12/1944: […] Όσο για το σημερινό συλλαλητήριο του Ε.Α.Μ., ενώ ο κ. Παπανδρέου στην αρχή είπε ότι δεν έχει αντίρρηση να γίνει, όταν του το ανακοίνωσε η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Α.Μ., αργά τη νύχτα, αποφάσισε να το «απαγορεύσει» με την πρόφαση ότι αποτελεί μέρος από ολόκληρη σειρά «επαναστατικών πράξεων». Οι αρμόδιοι κύκλοι του Ε.Α.Μ. δήλωσαν αργά τη νύχτα, ότι το συλλαλητήριο θα γίνει οπωσδήποτε, αφού δεν πρόκειται για «επαναστατικές πράξεις», όπως κακόβουλα λέει ο κ. Παπανδρέου, αλλά για άσκηση αναφαίρετου δικαιώματος του λαού.[…]

[378] F.O. 371/43736 R 19864/754/19,τηλεγράφημα του Λήπερ προς F.O., 2/12/1944.

[379] F.O. 371/43736 R 19856, τηλεγράφημα του Λήπερ προς το F.O., 2/12/1944.

[380] F.O. 371/43736, τηλεγράφημα του Λήπερ προς F.O., 2/12/1944.

[381] Θαν. Δ. Σφήκας, *Με τον Μέττερνιχ ή με τον Πάλμερστον; Οι Βρετανοί και ο Δεκέμβριος του 1944*, εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη, 2015, σελ. 36.

Το συλλαλητήριο πραγματοποιήθηκε όπως ήταν προγραμματισμένο, στις 3 Δεκεμβρίου. Η αστυνομία είχε από νωρίς πάρει μέτρα για να εμποδίσει την συγκέντρωση του πλήθους στην πλατεία Συντάγματος, οι αστυφύλακες – σκοποί σε δημόσια κτίρια της περιοχής αυξήθηκαν και οπλίστηκαν ενώ στα μπαλκόνια των ξενοδοχείων «Μεγάλη Βρετανία» και «Βασιλεύς Γεώργιος» είχε συγκεντρωθεί πλήθος Αμερικάνων και Άγγλων ανταποκριτών.

Οι πρώτοι πυροβολισμοί ακούστηκαν στην Βασιλίσσης Σοφίας, όταν το πλήθος που κατευθυνόταν προς την Πλατεία Συντάγματος εξαγριώθηκε, διαπιστώνοντας πως οι δρόμοι ήταν κλεισμένοι. Η διάθεσή του άλλαξε και άρχισαν συμπλοκές με την αστυνομία. Σύμφωνα με τον Γ. Παπανδρέου, η αστυνομία επιτέθηκε στους διαδηλωτές αφού εκείνοι είχαν ξεκινήσει ταραχές πρώτοι, έξω από το σπίτι του ενώ στην πλατεία Συντάγματος, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του, επιτέθηκαν στους αστυνομικούς με σκοπό να αποσπάσουν τα όπλα τους.[382] Μια διαφορετική εκδοχή για την έναρξη της συμπλοκής δίνει ο Ζαλοκώστας, ο οποίος κατηγόρησε την ηγεσία του Ε.Α.Μ. ότι ενθάρρυνε γυναίκες και παιδιά να προσεγγίζουν τις αστυνομικές δυνάμεις που φρουρούσαν τις παρόδους γύρω από την πλατεία με αποτέλεσμα οι τελευταίες να πυροβολήσουν στον αέρα. Το πλήθος υποχρεώθηκε να υποχωρήσει για να ξαναπροσεγγίσει σχεδόν αμέσως τις δυνάμεις, οι οποίες αυτή την φορά πυροβόλησαν εναντίον του με αποτέλεσμα τον τραυματισμό τριάντα ατόμων και τον θάνατο έντεκα.[383] Οι λιγοστές Βρετανικές δυνάμεις που βρίσκονταν παρούσες στην Πλατεία Συντάγματος, μέσα σε θωρακισμένα οχήματα, παρέμειναν αδρανείς. Ως εκείνη τη στιγμή άλλωστε, κανείς εκ του συγκεντρωμένου πλήθους δεν είχε στραφεί εναντίον βρετανικής δύναμης.[384]

Η αποστολή βρετανικών δυνάμεων είχε ήδη απασχολήσει τον Παπανδρέου από τον Αύγουστο και είχε ενοχλήσει επ' αυτού τον Τσόρτσιλ.[385] Παρότι ο Βρετανός Πρωθυπουργός είχε ήδη πάρει σχετική απόφαση, απάντησε πως το ζήτημα αποστολής βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα τελούσε υπό σκέψη και περιορίστηκε στο καθεστωτικό, εμμένοντας στην άποψη ότι ο Βασιλιάς δεν ήταν υποχρεωμένος να κάνει εκ νέου κάποια δήλωση. Άλλωστε, λόγω των φιλικών δεσμών της Μεγ. Βρετανίας με τον Γεώργιο, ο Τσόρτσιλ δεν θα τον εγκατέλειπε αλλά δεν είχε σκοπό να εμποδίσει τους Έλληνες να αποφασίσουν μόνοι τους αν επιθυμούν ή όχι τη Μοναρχία. Παράλληλα, στη συνάντηση που είχε ο Ουίνστον Τσόρτσιλ με τον Γ. Παπανδρέου στη Ρώμη, με την παρουσία των Λόρδου Μόυν, Π. Ντίξον και του Β. Ρωσέτη, ο Βρετανός Πρωθυπουργός ανέφερε μεταξύ άλλων στον Γ. Παπανδρέου πως οι Έλληνες δεν θα έπρεπε να αφήσουν πολλή δουλειά στους

[382] Οι πληροφορίες για τα γεγονότα εκείνων των ημερών προέρχονται: α) Ιατρίδης Τζων, *Εξέγερση στην Αθήνα* εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1973 και β) Λεονταρίτης Γιώργος, *Ποιοι ήθελαν τα Δεκεμβριανά*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1986.
[383] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439, Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β', 14/12/1944.
[384] Lars Baerentzen & David Close, «Η ήττα του Ε.Α.Μ. από τους Βρετανούς, 1944 – 1945», στο: Dav. Close (επιμ.) *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος 1940 – 1950: Μελέτες για την πόλωση*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000, σελ. 119.
[385] F.O. 371/43778, Υπουργός Εξωτερικών προς Ντίξον., 22/8/1944.

Βρετανούς, σχετικά με την εγκατάσταση της Κυβέρνησης στη χώρα.[386] Η αποστολή Βρετανικών δυνάμεων στην Αθήνα ξεκίνησε την επομένη της Απελευθέρωσης.[387]

Την επομένη του συλλαλητηρίου, μεγάλο πλήθος συγκεντρώθηκε με σκοπό να παραστεί στην κηδεία των θυμάτων της προηγούμενης μέρας. Παράλληλα, ξεκίνησαν επιθέσεις του Ε.Λ.Α.Σ. σε αστυνομικά τμήματα της Αθήνας ενώ πραγματοποιήθηκε και η πρώτη – αναίμακτη – αντιπαράθεση μεταξύ δυνάμεων του Ε.Λ.Α.Σ. και Βρετανικών στρατευμάτων: ένα από τα καλύτερα συντάγματα του Ε.Λ.Α.Σ. με το που έφτασε στην πρωτεύουσα, περικυκλώθηκε από μια βρετανική μονάδα, αφοπλίσθηκε και στάλθηκε έξω από την πόλη. Την ίδια μέρα, ο Στρατηγός Σκόμπυ εξέδωσε εντολή, στην οποία ανέφερε πως οι επιθέσεις του Ε.Λ.Α.Σ. έπρεπε να σταματήσουν ως το απόγευμα καθώς μετά θα λαμβάνονταν ως εχθρικές ενέργειες, ενώ έδινε διορία στις δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. να αποσυρθούν από την Αθήνα και τον Πειραιά έως τα μεσάνυχτα της 6ης - 7ης Δεκεμβρίου. Σε διαφορετική περίπτωση, θα αντιμετωπιζόταν ως εχθρός.[388] Οι δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. δεν αποχώρησαν.

Η έκθεση του Θεόδωρου Μακρίδη δίνει αναλυτικές πληροφορίες για την κατάσταση των δυνάμεων όλων των εμπλεκόμενων μερών. Επί της ουσίας, οι δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. μειονεκτούσαν σοβαρά έναντι των δυνάμεων του Σκόμπυ και των ελληνικών ένοπλων τμημάτων που έλαβαν μέρος στη σύγκρουση, των Ταγμάτων Ασφαλείας δηλαδή, της Χωροφυλακής και της Ορεινής Ταξιαρχίας.[389]

Βασικό αίτημα της ηγεσίας του Ε.Α.Μ. ήταν η αποχώρηση του Γ. Παπανδρέου από την κυβέρνηση της χώρας, καθώς είχε χάσει τη νομιμοποίησή του μετά τα αιματηρά επεισόδια της 3ης Δεκεμβρίου. Ο Γ. Παπανδρέου, βλέποντας πως η παραίτησή του θα οδηγούσε σε εκτόνωση της κρίσης, ξεκίνησε συνομιλίες με τον Θ. Σοφούλη, πρόεδρο του Κόμματος Φιλελευθέρων, ώστε να αναλάβει αυτός την Πρωθυπουργία της χώρας, κάτι που έβρισκε σύμφωνα όλα τα κόμματα, καθώς και το Ε.Α.Μ.[390] Οι αρχικές αυτές επαφές παραλίγο να οδηγήσουν σε άμεση εκτόνωση της κρίσης, προτού προλάβει να εκδηλωθεί πλήρως. Είχε προηγηθεί επαφή του Δημ. Μάξιμου – τραπεζίτη, στελέχους των Λαϊκών και πρώην υπουργού – με τον ΜακΒή ώστε να διαμεσολαβήσει στον Λήπερ για να αναλάβει την πρωθυπουργία ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Σε πρώτο επίπεδο, το σύνολο των ενδιαφερομένων αποδέχτηκαν την πρωθυπουργία του Δαμασκηνού. Αρχικά ο Μάξιμος συναντήθηκε

[386] F.O. 371/ 43778 R 13761, 21/8/1944, Μνημόνιο της συνάντησης στην Ρώμη.
[387] F.O. 371.43783 E 16747, 15/10/1944, F.O. προς Tolstoy (Ουίνστον Τσόρτσιλ).
[388] Lars Baerentzen, & David Close, *ό.π.*, σελ. 120.
[389] Ουίνστον Τσόρτσιλ, *Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, τ. Δ', *ό.π.*, σελ. 571 & Η έκθεση του Θ. Μακρίδη, γράφτηκε τον Αύγουστο του 1946, κατόπιν εντολής του Νίκου Ζαχαριάδη και δημοσιεύτηκε από τον Γρ. Φαράκο στο *Ο Ε.Λ.Α.Σ. και η εξουσία*, τόμος Β', με σχόλια του ιδίου. Η αναφορά στη διάταξη των αντίπαλων δυνάμεων γίνεται στο 9ο κεφάλαιο της έκθεσης, σελ. 115-119. Ο Θεόδωρος Μακρίδης (Έκτορας) ήταν Ταγματάρχης του ελληνικού στρατού και αξιωματικός στο Γενικό Επιτελείο του Ε.Λ.Α.Σ. καθώς και στρατιωτικός σύμβουλος του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. Η έκθεση βασίστηκε πολλά στοιχεία από το Γ.Σ. του ΙΙου Γραφείου του Επιτελείου του Ε.Λ.Α.Σ., διαταγές, σχέδια προτάσεων, ή κείμενα οδηγιών, γράμματα, τηλεγραφήματα. Αξιοποίησε επίσης προσωπικές μαρτυρίες, συνδυάζοντας τα έγγραφα που βρήκε με τα όσα θυμόταν. Βλ. σχετ. Γρ. Φαράκου, *ό.π.,* σελ. 35.
[390] Θανάσης Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί και … ό.π.,* σελ. 68.

με τον Λήπερ και ακολούθησε συνάντηση με τους Παπανδρέου και Δαμασκηνό, οι οποίοι συμφώνησαν πλήρως στην πρόταση. Η διαφωνία προήλθε από το Λαϊκό Κόμμα το οποίο απέρριψε την πρόταση πρωθυπουργίας του Αρχιεπισκόπου και από τον αρχηγό των Φιλελευθέρων, Θεμιστοκλή Σοφούλη, ο οποίος ήθελε τη θέση για τον εαυτό του.[391] Οι Έλληνες πολιτικοί αρχηγοί καθώς και ο Λήπερ αποδέχτηκαν την πρόταση πρωθυπουργοποίησης του Σοφούλη. Ο Βρετανός πρέσβης θεωρούσε πως μια κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Σοφούλη θα ήταν η καλύτερη δυνατή λύση υπό αυτές τις συνθήκες[392] αλλά ο Τσόρτσιλ δεν σκόπευε να αφήσει την κατάσταση να ξεφύγει από τον έλεγχό του σε μια τόσο κρίσιμη καμπή. Η απάντηση του Φόρεϊν Όφις δεν άφηνε περιθώρια:

> *Μας ενοχλεί ιδιαιτέρως η ιδέα της παραίτησης του Παπανδρέου σε αυτή τη φάση. Αυτό θα μπορούσε σίγουρα να θεωρηθεί ως νίκη του Ε.Α.Μ. Καλύτερη λύση θα ήταν να ενισχυθεί η υπό Κυβέρνηση με τη συμμετοχή των Σοφούλη, Καφαντάρη και άλλων, την καθοδήγηση – τουλάχιστον στην παρούσα κρίση – του Παπανδρέου.*
>
> […] *Αξίζει να σκεφτείτε την ιδέα της επιστροφής του Πλαστήρα και μια στρατιωτική ή πολιτική συνάντηση μαζί του. Ποτέ δεν κατανοήσαμε πλήρως τους λόγους για τους οποίους ο Παπανδρέου ανέβαλε την επιστροφή του.*[393]

Καθοριστικότερο ήταν το τηλεγράφημα του ίδιου του Τσόρτσιλ προς τον Λήπερ, με το οποίο εγκαταλήφθηκε κάθε ιδέα αντικατάστασης του προσώπου του πρωθυπουργού, αφού συμβούλευε να κλείσουν τον Παπανδρέου σε ένα δωμάτιο μέχρι να επανέλθει στα λογικά του και να εγκαταλείψει κάθε ιδέα περί παραίτησής του.[394]

Η ευκαιρία να λήξει η διαμάχη με ειρηνικό τρόπο πριν καν αρχίσει, είχε χαθεί ενώ ο Σβώλος δήλωνε στον ΜακΒή ήδη από τις 4 Δεκεμβρίου, ότι οι Βρετανοί θα έπρεπε να δώσουν τουλάχιστον την εντύπωση ότι είναι ελεύθερος λαός.[395] Ο ίδιος ο Παπανδρέου το πρώτο βράδυ της σύγκρουσης απέφυγε να λάβει οποιοδήποτε μέτρο, αφήνοντας τους πάντες χωρίς οδηγίες, πλην μιας συνάντησης με τον Σκόμπυ, πριν πέσει για ύπνο, «μαζί με τον Παπανδρέου κοιμήθηκε και το κράτος».[396]

---

[391] Θαν. Δ. Σφήκας, *Με τον Μέττερνιχ ή με τον Πάλμερστον... ό.π.,* σελ. 38.
[392] F.O. 371/ 43736 R 19932, τηλεγράφημα του Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις., 4/12/ 1944.
[393] F.O. 371/ 43736, τηλεγράφημα Υπουργού Εξωτερικών προς Λήπερ, 4/12/1944.
[394] F.O. 371/ 43736 R 19933, τηλεγράφημα του Ουίνστον Τσόρτσιλ προς Λήπερ, 5/12/1944. Επίσης, Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 50.5(1944) Τηλεγράφημα της Ελληνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών προς το Υπουργείο Εσωτερικών, α.π. 1805. Αναφορά στο άρθρο της Daily Telegraph, στο οποίο εξηγεί γιατί δεν θα έπρεπε να αναλάβει ο Σοφούλης την Πρωθυπουργία και να επέλθει αλλαγή πρωθυπουργού εν μέσω κρίσης. Τονίζει ιδιαίτερα το προχωρημένο της ηλικίας του Σοφούλη, θεωρώντας ότι θα τον εμπόδιζε στην άσκηση των καθηκόντων του.
[395] *Ambassador McVeagh Reports*, *ό.π.*, εγγραφή 4/12/1944, σελ. 656.
[396] Παν. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής,* εκδ. Εστία, Αθήνα, 2003, εγγραφή 5/12/ 1944, σελ. 700.

Στις 6 Δεκεμβρίου η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Α.Μ. εξέδωσε ανακοίνωση στην οποία ανέφερε λεπτομερώς τα γεγονότα των δυο προηγούμενων ημερών καθώς και τις επαφές που είχαν πραγματοποιηθεί μεταξύ των πολιτικών αρχηγών ώστε να αλλάξει το πρόσωπο του Πρωθυπουργού και να εκτονωθεί η ένταση.[397] Την ίδια ημέρα, τα βρετανικά στρατεύματα μπήκαν στη μάχη. Την προηγούμενη, ο Τσόρτσιλ, επηρεασμένος από το τηλεγράφημα του Άρθουρ Μπάλφουρ προς τις βρετανικές αρχές στην Ιρλανδία, το 1880, «Μη διστάσετε να πυροβολήσετε», είχε στείλει στον στρατηγό Σκόμπυ το ακόλουθο μήνυμα:

> *Μη διστάσετε όμως να ενεργήτε σαν να βρίσκεστε σε κατεχόμενη πόλη όπου θα ξεσπούσε μια τοπική εξέγερση.[…] Πρέπει να κρατήσωμε και να κυριαρχήσωμε στην Αθήνα. θα ήταν για σας μεγάλο πράγμα να το κατορθώσετε χωρίς να χυθή αίμα, εάν είναι δυνατόν, αλλά και με αίμα εάν είναι αναπόφευκτο.*[398]

Η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Λ.Α.Σ έδωσε άδεια ανταπόδοσης των πυρών των Άγγλων μόνο μια ημέρα μετά την εκδήλωση της πρώτης επίθεσης, ενώ οι επιθέσεις ξεκίνησαν τέσσερις ημέρες αργότερα.[399] Η εφημερίδα *Ελλάς* στις 10 Δεκεμβρίου είχε δημοσιεύσει απόφαση της βρετανικής Βουλής, η οποία ενέκρινε την πολιτική καταστολής των κινημάτων στην Ελλάδα και σε άλλα μέρη της Ευρώπης.[400] Στην ομιλία του ο Ουίνστον Τσόρτσιλ ανέφερε πως υπήρχε οργανωμένο σχέδιο του Ε.Λ.Α.Σ., με σκοπό «*την εγκατάστασιν τρομοκρατίας με την δικαιολογίαν της εκκαθαρίσεως των συνεργασθέντων μετά του εχθρού*». Την προηγούμενη ημέρα, η ίδια εφημερίδα κυκλοφόρησε με τίτλο «*Χρησιμοποιούν τα όπλα που τους εδώσαμεν δια τον πόλεμον κατά των γερμανών δια την επιβολήν μιας κομμουνιστικής δικτατορίας*», μια πρόταση η οποία έμελε να σημαδέψει την σύρραξη του Δεκεμβρίου.[401]

Τις πρώτες ημέρες της σύγκρουσης, ο Ε.Λ.Α.Σ. επιβλήθηκε σχεδόν αμέσως στο μεγαλύτερο μέρος της Αθήνας, εκτός από το κέντρο της πόλεως, το οποίο κατείχαν οι Άγγλοι, προκαλώντας την ενόχληση του Τσόρτσιλ, ο οποίος ζήτησε από τον Στρατάρχη Ουίλσον, που βρισκόταν στην Ιταλία, να σταλούν ενισχύσεις στην Αθήνα, φοβούμενος μια ενδεχόμενη ήττα.[402] Οι φόβοι του Τσόρτσιλ, οδήγησαν τον Στρατάρχη Αλεξάντερ να επισκεφτεί την Αθήνα, θέτοντας τέλος σε κάθε διαλλακτική διάθεση του Σκόμπυ αλλά υποχρεώνοντάς τον και να παραδεχτεί πως η κατάσταση δεν μπορούσε να είναι χειρότερη για τις βρετανικές δυνάμεις, οι οποίες δεν είχαν προλάβει τις εξελιξεις.[403]

---

[397] Α.Σ.Κ.Ι. αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.), κ. 498 Φ 30/6/95[α] *Ανακοίνωση της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ.,* 6/12/1944.
[398] Ουίνστον Τσόρτσιλ, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος,* τ. Δ', *ό.π.*, σελ. 573.
[399] Lars Baerentzen & David Close*, Η ήττα του Ε.Α.Μ. από τους Βρετανούς*, *ό.π.*, σελ. 122.
[400] *Η Ελλάς*, 10/12/1944.
[401] *Η Ελλάς*, 6/12/1944.
[402] Ουίνστον Τσόρτσιλ, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*, τ. Δ', *ό.π.*, σελ. 575.

Συνακόλουθα, αποφασίστηκε η αύξηση των βρετανικών δυνάμεων στην Αθήνα. Η ηγεσία του Ε.Α.Μ. απηύθυνε έκκληση προς τους πρεσβευτές των τεσσάρων σύμμαχων δυνάμεων να σταματήσουν οι Βρετανοί να προστατεύουν τους δοσίλογους και να αποσυρθούν στους στρατώνες τους καθώς ο ελληνικός λαός ήταν αποφασισμένος να υπερασπιστεί με κάθε μέσον τα δικαιώματά του.[404]

Ως λύση στην ανικανότητα των ήδη υπαρχόντων δυνάμεων να νικήσουν τον Ε.Λ.Α.Σ., ο Ευστράτιος Κουλουμβάκης[405] πρότεινε να χρησιμοποιηθούν τα «ηρωικά και πατριωτικά Τάγματα Ασφαλείας» τα οποία θα μπορούσαν «να ξεκαθαρίσουν την περιοχή των Αθηνών σε δύο ή το πολύ τρεις ημέρες». Ο Κουλουμβάκης, βάσει της δημοσιογραφικής του έρευνας, εγγυόταν πως οι Αξιωματικοί των Ταγμάτων του δήλωσαν πως ήταν πρόθυμοι να μετάσχουν στις μάχες, υπό τις διαταγές του Νικ. Πλαστήρα. Ο βασικός λόγος για τον οποίο τα Τάγματα Ασφαλείας δεν χρησιμοποιούνταν – σύμφωνα με τον επιστολογράφο – ήταν το γεγονός ότι οπλίστηκαν από τους Γερμανούς. Η διαλλακτική – ως ένα σημείο – στάση του Πλαστήρα έναντι στο Κ.Κ.Ε. και το Ε.Α.Μ. θα προκαλούσε τον ενταφιασμό της Ελλάδας. Πρότεινε λοιπόν στον Πλαστήρα να ηγηθεί μιας ομάδας, η οποία θα αναλάμβανε με τις κατάλληλες ενέργειες να οδηγήσει στη συγκατάθεση των Άγγλων ώστε να χρησιμοποιηθούν οι άντρες των Ταγμάτων Ασφαλείας καθώς και των αντρών που κρατούνταν στο Γύθειο, σύνολο περίπου 1.200 ατόμων. [406] Οι Βρετανοί δεν επιθυμούσαν αρχικά την εθελοντική κατάταξη, η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα τη μαζική εισροή στις τάξεις της Εθνοφυλακής ακροδεξιών στοιχείων αλλά οι συνθήκες καθιστούσαν την άμεση ενίσχυση των δυνάμεών τους επιτακτική.[407]

Μετά από αυτό το σημείο, όμως, ο Ε.Λ.Α.Σ. βρέθηκε σταδιακά σε αμυντική θέση, χάνοντας τις περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά που είχε αποκτήσει ως εκείνη τη στιγμή. Ο στρατιωτικός αγώνας βρισκόταν στο πιο κρίσιμο σημείο του ενώ στη διεθνή κοινή γνώμη άρχισαν να ακούγονται έντονες διαμαρτυρίες, σχετικά με την επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα. Οι πρώτες επιστολές διαμαρτυρίας άρχισαν να φτάνουν αμέσως μόλις φάνηκε ότι η κρίση δεν θα οδηγούταν σε εκτόνωση αλλά αντιθέτως, έπαιρνε μεγαλύτερες διαστάσεις ένοπλης σύγκρουσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η επιστολη του πρώην Υπουργού των Συντηρητικών, Ουόλτερ Έλιοτ, ο οποίος μεταξύ άλλων ανέφερε πως η Βρετανική Κυβέρνηση έπρεπε να έχει πλήρη συνείδηση ότι ο λαός έχει αρχίσει να αισθάνεται φόβο και πικρία και η όλη κατάσταση θα είχε έντονη επίδραση σε διπλωματικό επίπεδο

---

[403] Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Μ. Κύρκου, κουτί 9.4, Σημείωμα (με ένδειξη «να διαβιβαστεί στην Κεντρική Επιτροπή»), 12/12/1944 & Harold MacMillan, *War Diaries, The Mediterranean 1943 – 1945*, ed. Papermac, London, 1984, εγγραφή 11/12/1944, σελ. 602.

[404] Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.), κ. 498, Φ – 30/6/94 Έκκληση της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ. προς τους Πρεσβευτές της Αγγλίας, της Ε.Σ.Σ.Δ., των Η.Π.Α., της Γαλλίας και προς τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό.

[405] Ο Ευστράτιος Κουλουμβάκης ήταν δικηγόρος, δημοσιογράφος και πολιτικός. Ξεκίνησε την πολιτική του καριέρα ως δριμύς αντίπαλος του Ελευθέριου Βενιζέλου ενώ κατά την περίοδο 1917 – 1920 διετέλεσε Νομάρχης Αττικής και Βοιωτίας, ως οπαδός του. Κατά τη δεκαετία του 1940 ανήκει στη συντηρητική παράταξη, αρθρογραφώντας συχνά εναντίον του Ε.Α.Μ. και του Κ.Κ.Ε., στην εφημερίδα *Πολιτικός*, την οποία εξέδιδε ο ίδιος. Στις εκλογές του 1946 εξελέγη βουλευτής με την Ενωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων.

[406] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νικολάου Πλαστήρα, ΑΕ 229. Επιστολή του Ευστράτιου Κουλουμβάκη προς τον Πλαστήρα, με ημερομηνία 18/12/ 1944.

[407] Θαν. Δ. Σφήκας, *Με τον Μέττερνιχ ή με τον Πάλμερστον…, ό.π.*, σελ. 57.

για τη χώρα. Η κρίση στην Ελλάδα δεν ήταν απαραίτητο να επιλυθεί με τα όπλα αλλά να επέλθει ο συμβιβασμός κατόπιν ειλικρινών συνομιλιών, απαλλαγμένων από τη συμπάθεια και την προτίμηση προς μια ήδη παραμερισμένη δυναστεία.[408]

Η πολιτική αντιπαράθεση

Η ηγεσία του Ε.Α.Μ. από πολύ νωρίς κατέβαλε προσπάθειες να τεθεί τέρμα στην προκληθείσα σύγκρουση μέσω διαπραγματεύσεων. Στις 6 Δεκεμβρίου, απηύθυνε έκκληση «προς Κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και της Γαλλικής Δημοκρατίας», η οποία στρεφόταν ενάντια στην παρέμβαση του πρωθυπουργού της Μεγάλης Βρετανίας στο ζήτημα της παραίτησης του Γ. Παπανδρέου. Η επιμονή αυτή της Μεγ. Βρετανίας όπως τόνιζε, «*ανοίγει το βάραθρο του εμφυλίου πολέμου για τον Λαό και συγχρόνως αποτελεί κατάφορη επέμβαση στα εσωτερικά της χώρας*» καθώς βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση προς τις συμφωνίες του Ατλαντικού και της Τεχεράνης.[409] Ο Τσόρτσιλ όμως επεσήμανε στον Σκόμπυ ότι η προτεραιότητά τους ήταν η ήττα του Ε.Α.Μ. κι όχι «βιαστικοί εναγκαλισμοί» και σε περίπτωση που το Ε.Α.Μ. προχωρούσε σε πρόταση ειρήνευσης, έπρεπε να τον ενημερώσει άμεσα.[410]

Η άποψη του Ε.Α.Μ. έβρισκε σύμφωνους και τους Αμερικανούς, οι οποίοι δεν είχαν πειστεί ότι οι Βρετανοί ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν στρατιωτικά τον Ε.Λ.Α.Σ. Επρόκειτο για μια σύγκρουση μεταξύ των «πειθαρχημένων Βρετανών και των ανυπότακτων Ελλήνων», τη στιγμή που οι Βρετανοί έπρεπε να δώσουν τουλάχιστον την εντύπωση στους Έλληνες ότι ήταν ελεύθεροι, όπως υπογράμμισε στον ΜακΒή ο Σβώλος. Η πολιτική που ακολουθούσαν οι Βρετανοί προκαλούσε έντονα την εντύπωση ότι απέβλεπε σε βίαιη επαναφορά του Γεωργίου Β' στον θρόνο και επιβολή δικτατορίας και προσέφερε τις κατάλληλες συνθήκες ώστε να διαδοθεί μεταξύ των Ελλήνων η άποψη πως η αντίσταση εναντίον των Βρετανών σήμαινε υπεράσπιση της ελευθερίας. Συνεπώς, παρέμενε ανοιχτό το περιθώριο για προβλήματα, τα οποία δεν θα τερματίζονταν μετά την «αποκατάσταση της τάξης» και την «προάσπιση της συνταγματικής κυβέρνησης» αλλά θα διαρκούσαν για χρόνια, με διάχυτη πικρία και ενόχληση η οποία πιθανότατα να επηρέαζε τις σχέσεις της Βρετανίας με τους λαούς πολλών χωρών της Εγγύς Ανατολής. Η άρνηση των Βρετανών να προσφέρουν μια πολιτική

[408] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νικολάου Πλαστήρα, φ.372/9, Περίληψη άρθρου του A.J. Cummings, πολιτικού ανταποκριτή του Πρακτορείου Reuters, σχετικά με την κατάσταση στην Ελλάδα, 13/12/1944.
[409] Α.Σ.Κ.Ι. Αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.), κ. 498, Φ – 30/6/93. *Έκκληση της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ. προς τις Κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και της Γαλλικής Δημοκρατίας,* 6/12/1944.
[410] Θαν. Δ. Σφήκας, *Με τον Μέτερνιχ ή με τον Πάλμερστον… ό.π.*, σελ. 45.

λύση και να συγκατατεθούν στην αλλαγή του πρωθυπουργικού προσώπου ήταν μια ακόμη «γκάφα», στη μακρά σειρά χονδροειδών λαθών που έγιναν κατά τη διάρκεια του πολέμου.[411]

Από την άλλη πλευρά, παλιοί υπερασπιστές του στέμματος αλλά και κάποιοι από τους παλιούς Φιλελεύθερους, ήταν βέβαιοι για την ορθότητα της δικής τους άποψης, η οποία υποστήριζε ότι πίσω από τα διαγγέλματα των κομμουνιστών για ελευθερία κρυβόταν η επιθυμία τους για εγκαθίδρυση κομουνιστικής δικτατορίας. Αρκετοί είναι αυτοί που επιθυμούσαν την επιστροφή του βασιλιά όχι επειδή συμπαθούσαν την βασιλεία αλλά επειδή φοβούνται τον κομμουνισμό. Η αλήθεια όμως είναι ότι ούτε αμιγώς η βασιλεία ούτε ο κομμουνισμός διέθεταν πολλούς υποστηρικτές. Αντιθέτως, υπήρχε αρκετός χώρος στο ενδιάμεσο ο οποίος ήταν πρόθυμος για έναν πολιτικό συμβιβασμό διευθέτησης της κρίσης. Μια συμμαχική παρέμβαση εκ μέρους των Η.Π.Α., της Βρετανίας και της Σοβιετικής Ένωσης μπορούσε να επιφέρει την ειρήνευση, τη στιγμή που μια κυβέρνηση εγκαθιδρυμένη από την Βρετανία προκαλούσε καχυποψία στο Ε.Α.Μ. και οποιαδήποτε πρόταση προερχόμενη από το Ε.Α.Μ. δεν θα γινόταν δεκτή από τη δεξιά.[412]

Ο Κωνσταντίνος Ρέντης είχε από τον Σεπτέμβριο του 1944 αντιληφθεί το κενό που υφίστατο μεταξύ της παραδοσιακής δεξιάς και του Ε.Α.Μ./Κ.Κ.Ε. και τον ρόλο που καλείτο να διαδραματίσει το Κόμμα των Φιλελευθέρων μεταπολεμικά, «ευρισκόμενον εις το μέσον των δυο άκρων τάσεων, μια εκ δεξιών και της ετέρας εκ των αριστερών» το οποίο έπρεπε πότε να στρέφεται εναντίον των μοναρχικών και πότε εναντίον των κομμουνιστών.

> *Αμφότεραι αι δυο ακραίαι τάσεις έχουν την συναίσθησιν ότι αλληλοενδυναμούνται εφ' όσον εκλείψει η πίεσις του κέντρου. Είναι φυσικόν να υπάρχει τάσιν συνεννοήσεως των εναντίον των μεσαίων κομμάτων εν δεδομένη στιγμή. Αλλά τοιαύτη αφύσικος συνεργασία δεν είναι προορισμένη να καρποφορήσει ούτε να διατηρηθεί εις μακρόν.*
>
> *Δεν είναι άλλως τε νοητόν να απόσχωμεν ημείς του διαιτητικού ρόλου μας από φόβου μήπως φέρομεν τα δυο άκρα εις συνεννόησιν.*[413]

Οι συζητήσεις για πολιτικό συμβιβασμό συνεχίστηκαν. Στις 12 Δεκεμβρίου, η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Α.Μ. με ανακοίνωσή της ανέφερε τις ως τότε προσπάθειες για μια ειρηνευτική προσέγγιση. Η βρετανική πλευρά εμφανιζόταν απρόθυμη να συζητήσει πολιτική διευθέτησης και στη συνάντηση που πραγματοποιήθηκε μεταξύ του Σκόμπυ και του Πορφυρογέννη δεν συζητήθηκε

---

411 President's Secretary File, Κουτί 39, Ελλάδα/ Πρεσβευτής Λίνκολν ΜακΒή, μέρος 2ο, ΜακΒή προς Πρόεδρο Ρούσβελτ, 8/12/1944.
412 President's Secretary File, Κουτί 39, Ελλάδα/ Πρεσβευτής Λίνκολν ΜακΒή, μέρος 2ο, ΜακΒή προς Πρόεδρο Ρούσβελτ, 8/12/1944.
413 Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, φακ. 6, Πολιτική Έκθεσις του Κωνσταντίνου Ρέντη, 12/9/1944.

κανένα άλλο ζήτημα πλην της αποχώρησης του Ε.Λ.Α.Σ. από την Αθήνα.[414] Ο Στέφανος Σαράφης διαμαρτυρήθηκε εγγράφως στον Σκόμπυ σχετικά με την κωλυσιεργία της κυβέρνησης στο ζήτημα της τιμωρίας των δωσίλογων. Βασικός όρος για την ειρήνευση ήταν η σύσταση Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Η νέα κυβέρνηση θα προχωρούσε σε έκδοση διαταγής για διάλυση όλων των αντάρτικων δυνάμεων και για παράλληλη απόσυρση της Ορεινής Ταξιαρχίας έξω από την περιοχή των Αθηνών. Από τη δική του μεριά, ο Ε.Λ.Α.Σ. δεχόταν να εκκενώσει την Αττική και να δώσει εντολή προς όλους τους υποστηρικτές και τα μέλη του να παραδώσουν τα όπλα τους, χωρίς αντίσταση. Οι προτάσεις αυτές έφεραν τις υπογραφές του στρατηγού Χατζημιχάλη, του Στρατηγού Μάντακα, του γενικού γραμματέα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. Γ. Σιάντου, και του γενικού γραμματέα της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ., Μήτσου Παρτσαλίδη. Το αξιοσημείωτο στη συγκεκριμένη πρόταση είναι πως ο Σαράφης απευθύνθηκε άμεσα στον Σκόμπυ κι όχι στην ελληνική κυβέρνηση, είτε γιατί αναγνώριζε ότι οποιαδήποτε απόφαση έπρεπε να έχει την έγκριση της Βρετανίας για να υλοποιηθεί είτε γιατί δεν είχε εμπιστοσύνη στους Έλληνες ιθύνοντες.

Η απάντηση που έλαβε δεν άφηνε πολλά περιθώρια αισιοδοξίας. Ο Σκόμπυ ήταν κατηγορηματικά αντίθετος προς κάθε ενέργεια η οποία θα οδηγούσε στην πτώση της υπάρχουσας κυβέρνησης και σύσταση άλλης, προερχόμενης από οπουδήποτε.[415] Η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Α.Μ. γνωστοποίησε με διακήρυξη τις θέσεις της στον ελληνικό λαό, δηλώνοντας πως δεν επιθυμούσε κανενός είδους πραξικόπημα και μονομερή κυβέρνηση της Αριστεράς. Η βάση για συνεννόηση που πρότεινε ήταν εφαρμογή της συμμαχικής αρχής της μη – επεμβάσεως, σχηματισμός Αντιβασιλείας, συγκρότηση δημοκρατικής κυβέρνησης πραγματικής εθνικής ενότητας, τιμωρία των δοσίλογων, εθελοντική αποστράτευση όλων και σχηματισμό εθνικού στρατού με τακτική στρατολογία, όπως είχε ήδη συμφωνηθεί.[416] Οι ελάχιστες υποχωρήσεις της μιας πλευράς, όμως, ξεπερνούσαν τις μέγιστες παραχωρήσεις της άλλης με αποτέλεσμα να είναι αδύνατον να βρεθεί κοινός τόπος συνεννόησης, τη στιγμή μάλιστα που η μάχη σε στρατιωτικό επίπεδο δεν είχε ακόμα κριθεί.

Τις ημέρες που διεξάγονταν οι συζητήσεις αυτές, έφτασε στην Ελλάδα ο Νικόλαος Πλαστήρας, μετά από πρόσκληση των Βρετανών δια στόματος του Γ. Παπανδρέου. Ο Πλαστήρας εντασσόταν στους στρατιωτικούς με έντονη πολιτική δράση την εποχή του Μεσοπολέμου και διέθετε στο παρελθόν σημαντικά ερείσματα μεταξύ των προσφύγων και των βενιζελικών αξιωματικών του στρατεύματος. Επιπλέον, το αντικομμουνιστικό του αίσθημα και η σαφής του στάση έναντι του Ε.Α.Μ. και υπέρ των Βρετανών και της κυβέρνησης τον καθιστούσαν συμπαθή στα μάτια τους. Παρόλα αυτά, δεν ήταν εύκολο να αγνοηθεί το γεγονός της μακρόχρονης απουσίας του από τη χώρα – υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την Ελλάδα μετά το αποτυχημένο Κίνημα του Μαρτίου του 1933 – το οποίο συνεπαγόταν άγνοια των ζυμώσεων που είχε υποστεί η ελληνική κοινωνία εξαιτίας της

[414] Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.), κ. 498 Φ – 30/6/107, *Ανακοίνωση της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ.*, 12/12/ 1944.
[415] *Ταχυδρόμος*, 17/12/1944.
[416] Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε., (εσωτ.) κ. 498, Φ-30/6/113, Διακήρυξη της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ. προς τον ελληνικό λαό, 15/12/ 1944.

μεταξικής δικτατορίας και της επακόλουθης Κατοχής. Τα δυο αυτά γεγονότα άλλωστε, είχαν συντελέσει στην απώλεια κάποιου τμήματος από τους υποστηρικτές του, οι οποίοι είχαν προσχωρήσει κυρίως στο Ε.Α.Μ.

Ο Πλαστήρας θεωρούσε πως η κατάσταση της χώρας οφειλόταν στη δικτατορία του Ι. Μεταξά και αυτό που προείχε ήταν η προστασία των δικαιωμάτων του λαού, από τη στιγμή που απειλούνταν, από οιαδήποτε πλευρά κι αν προερχόταν η απειλή αυτή. Ο ίδιος, όπως ανέφερε, επέστρεψε στην Ελλάδα με σκοπό να βοηθήσει οποιαδήποτε Κυβέρνηση θα έθετε ως άμεσο στόχο την ειρήνευση.[417]

Από την πρώτη στιγμή που αφίχθη στην Ελλάδα ο Νικ. Πλαστήρας, άρχισαν οι προτάσεις να αναλάβει ο ίδιος τη διευθέτηση της κρίσης. Σε μια επιστολή του Αναστάσιου Μπακάλμπαση[418] προς τον Πλαστήρα, αναφερόταν η επιρροή που μπορούσε να ασκήσει ο Πλαστήρας στους πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταλείφθηκαν με το πέρασμα των ετών από το κράτος. Έτσι, η δύναμή του έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης από «παράγοντας ξένους προς την ελληνική κοινωνία», οι οποίοι χρησιμοποίησαν «*μεθόδους επιβολής αγνώστους προς τους μέχρι τούδε ιστορικούς αγώνας του Έθνους*». Κατά την γνώμη του, έπρεπε να αποφευχθεί πάση θυσία η συνεργασία του πολιτικού κόσμου της Ελλάδας με το Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο μπορεί να αποτελούσε μειοψηφία ανάμεσα στον ελληνικό λαό, αλλά δεν έπαυε να είναι μια μειοψηφία την οποία την «επότισε το αίμα και ετόνωσε το μίσος».[419] Κύριος λόγος της αποστροφής τους προς το Κ.Κ.Ε, ήταν η πολιτική του κόμματος αυτού σχετικά με τη Μακεδονία και τη Θράκη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Στις 18 Δεκεμβρίου ο Πλαστήρας απηύθυνε έκκληση τερματισμού της σύρραξης, υπογραμμίζοντας ότι η Γερμανία δεν έχει ηττηθεί ολοκληρωτικά αλλά αντιθέτως, η Βρετανία εξακολουθούσε να την πολεμά. Τη στιγμή αυτή, όποιος σήκωνε όπλα θεωρείτο εχθρός της ελευθερίας.[420] Είχε προηγηθεί συνάντηση με τον Μιλτιάδη Πορφυρογέννη, ο οποίος του είχε δηλώσει πως το Κ.Κ.Ε. ήταν πρόθυμο να δεχτεί Αντιβασιλεία και δική του Πρωθυπουργία ενώ ζητούσε να διατηρήσει τον Ε.Λ.Α.Σ. των Αθηνών και να εκκενώσει την Αττική από τα υπόλοιπα στρατιωτικά του σκέλη. Επιθυμούσε να εγγυηθεί ο ίδιος ο Πλαστήρας για την επιτυχή έκβαση όλων αυτών, κάτι που ο στρατηγός αρνήθηκε, γιατί επιθυμούσε όπως δήλωσε, να μείνει εκτός πολιτικής. Η αρνητική του στάση έναντι του απεσταλμένου του Κ.Κ.Ε. επηρεάσε και τις μετέπειτα διαπραγματεύσεις, αφού ο Πορφυρογέννης αρνήθηκε να συναντηθεί την επόμενη ημέρα με τον Σκόμπυ, επικαλούμενος κακές

[417] *Ταχυδρόμος*, 17/12/1944.
[418] Ο Αναστάσιος Μπακάλμπασης σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης. Αναμείχθηκε πρώτη φορά στην πολιτική το 1920 με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και εξελέγη πληρεξούσιος της Καλλίπολης. Αργότερα προσχώρησε στο κόμμα του Α. Παπαναστασίου και διετέλεσε πολλές φορές Υπουργός και Υφυπουργός Γεωργίας ενώ το 1948 στη συμμαχική κυβέρνηση Σοφούλη – Τσαλδάρη διετέλεσε Υπουργός Αεροπορίας.
[419] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νικόλαου Πλαστήρα, ΑΕ 229, Επιστολή του Αναστάσιου Μπακάλμπαση προς τον Νικόλαο Πλαστήρα, 16/12/1944.
[420] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νικ. Πλαστήρα, ΑΕ 372, φακ. «Δηλώσεις – Συνεντεύξεις 1941 – 1950», Δήλωση Πλαστήρα, 18/12/1944.

συνθήκες ασφαλείας.[421] Το Ε.Α.Μ. απέστειλε τους όρους του και στον Σκόμπυ λίγες ημέρες αργότερα, οι οποίοι όμως απορρίφθηκαν.[422]

Η ιδέα ορισμού Αντιβασιλέα δεν εκφράστηκε πρώτη φορά από το Ε.Α.Μ. Ήδη από την αρχή της σύγκρουσης είχαν ξεκινήσει προσπάθειες και ασκήθηκαν πιέσεις στον Γεώργιο Β' ώστε να αναλάβει ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός την αρχή. Ο ίδιος ο Γεώργιος Β' σε τηλεγράφημά του προς τον Παπανδρέου υποστήριξε πως η πρωτοβουλία ανήκε στον Λήπερ ενώ έμμεσα μπορεί να είχαν πιέσει και κάποιοι αρχηγοί κομμάτων,[423] αναφερόμενος στον Σοφ. Βενιζέλο αφού ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης ήταν γνωστός για τις βαθιά ριζωμένες φιλοβασιλικές του απόψεις.[424] Το ενδεχόμενο όμως ανάληψης της Πρωθυπουργίας από τον Πλαστήρα δημιουργούσε ανησυχία στον Γεώργιο Β' καθώς οι απόψεις του σχετικά με την βασιλεία ήταν γνωστές ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου.[425] Οι δηλώσεις του Σοφούλη άλλωστε λίγες ημέρες αργότερα επιβεβαίωσαν τον Γεώργιο Β' όταν σύμφωνα με τον Δραγούμη ο άνθρωπος που παραλίγο να είχε αναλάβει την πρωθυπουργία εν μέσω της κρίσης αυτής, τόνιζε τώρα ότι η ιδέα της αντιβασιλείας ήταν άκαιρη και ύποπτη όσον αφορά τις προθέσεις των κομμουνιστών. Θα έπρεπε λοιπόν ο Γεώργιος Β' να μην δεχθεί κάτι τέτοιο ενώ προσέθεσε ότι είχε τη σύμφωνη γνώμη των Λαϊκών.[426] Στελέχη των Φιλελευθέρων όπως ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος εξέφραζαν έντονα την επιθυμία να παραιτηθεί ο Γεώργιος Β' – κάτι το οποίο είχε τηλεγραφήσει και στον ίδιο όπως αναφέρει – και να αναλάβει την αρχή ο Πλαστήρας, ως η μόνη προσωπικότητα που θα μπορούσε να επιβάλει σεβασμό στα δημοκρατικά στοιχεία.[427]

Κατά τα φαινόμενα όμως, ο Πλαστήρας δεν απέβλεπε στην ανάληψη πολιτικής θέσης, αλλά στρατιωτικής, κι όχι άλλη από αυτή του αρχιστράτηγου. Σε συνάντησή του με τον Μιχάλη Κύρκο, ο Πλαστήρας τόνισε ότι επρόκειτο για στάση ενάντια στη νόμιμη κυβέρνηση και οι στασιαστές έπρεπε να καταθέσουν τα όπλα και να διαλυθούν. Ήταν ακλόνητα πεπεισμένος ότι το Ε.Α.Μ. επιδίωκε εγκαθίδρυση δικτατορίας κι όχι εξεύρεση πολιτικής λύσης. Από την άλλη, θεωρούσε πως οι Βρετανοί είχαν καταστεί ανίκανοι να το αντιμετωπίσουν επί 22 ολόκληρες ημέρες ενώ ο ίδιος θα το κατάφερνε σε μόλις τέσσερις. Πολιτικά, θεωρούσε ιδανική μια συγκυβέρνηση Λαϊκών και Φιλελευθέρων, με

[421] FRUS, V, (1944), ΜακΒή προς Στέιτ Ντιπάρτμεντ, 19/12/1944.
[422] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 37 1, Επιστολή Φίλιππου Δραγούμη προς Γεώργιο Β', 23/12/1944.
[423]Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φιλ. Δραγούμη, φακ. 62.3. Τηλεγράφημα Ράλλη προς Στεφανόπουλο, α.π. 22478, 16/12/1944. Τονίζει την αντίθεση του Λαϊκού Κόμματος προς την Αντιβασιλεία καθώς θα δώσει ηθικό περιεχόμενο στη στάση.
[424] Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φιλ. Δραγούμη, φακ. 62.3. Τηλεγράφημα Γεώργιου προς Γ. Παπανδρέου, χωρίς α.π., 11/12/1944.
[425] Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλ. Δραγούμη, φακ. 62.3, Τηλεγράφημα Γεωργίου προς Γ. Παπανδρέου, α.π. 8695, 14/12/1944.
[426] Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φιλ. Δραγούμη, φακ. 62.3. Τηλεγράφημα Δραγούμη προς Πρεσβεία Λονδίνου χωρίς α.π., 14/12/1944.
[427] Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φιλ. Δραγούμη, φακ. 62.3. Τηλεγράφημα από την Πρεσβεία του Παρισιού προς τον Παπανδρέου, στο οποίο ο Αγνίδης αναφέρει το τηλεγράφημα του Μιχαλακόπουλου προς τον Πλαστήρα, α.π. 8566, 11/12/1944

πρωθυπουργία του Σοφούλη ενώ ο ίδιος σκόπευε να ταχθεί δημοσίως υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.[428]

Η αντιβασιλεία έβρισκε αντίθετους αρκετούς εκ των εμπλεκομένων. Εκτός από τον Γεώργιο Β', αντίθετος είχε εμφανιστεί και ο Σοφούλης – τον οποίο είχε ανεπιτυχώς προσπαθήσει να πείσει για άμεση επιστροφή του Γεωργίου Β' ο Μαρκεζίνης.[429] Ο Γεώργιος Β' είχε εμφανιστεί αμετακίνητος στο ζήτημα της αντιβασιλείας και είχε γράψει στον Παπανδρέου ότι ο Λήπερ και κάποιοι αρχηγοί κομμάτων στην Αθήνα προσπαθούσαν να τον πείσουν να δεχτεί τον Δαμασκηνό σε θέση αντιβασιλέα. Ο Τσόρτσιλ προέβη σε διάβημα σχετικά με την ανάγκη διορισμού αντιβασιλέα στο οποίο ο Γεώργιος απάντησε ότι θα προκαλείτο σύγχυση και αποδυνάμωση του αγώνα ενάντια στους αντάρτες, ενώ δεν θεωρείτο βέβαιο ότι η αντιβασιλεία ήταν επαρκής συνθήκη ώστε να τερματιστούν οι εχθροπραξίες. Ο Γεώργιος Β' θεωρούσε πως υπήρχε ευρύτερο σχέδιο πολιτικού σχεδιασμού, το οποίο εμπεριείχε και την αντιβασιλεία, και σκόπευε και σε ορισμό νέας κυβέρνησης από τον Δαμασκηνό. Το σχέδιο αυτό – συντεταγμένο από τους Βρετανούς – απέβλεπε σε τερματισμό των εχθροπραξιών και απεμπλοκή των δυνάμεών τους από την Ελλάδα το συντομότερο.[430]

Οι ΜακΜίλλαν και Λήπερ επέμειναν στην αντιβασιλεία, ώστε να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη μεταξύ των αντιπάλων στην Ελλάδα. Ο πλέον συνετός τρόπος αντιμετώπισης των κομμουνιστών σε αυτή τη συγκυρία, ήταν η πολιτική διευθέτηση κι όχι ολοκληρωτική σύγκρουση στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Είχαν ήδη αντιμετωπίσει τον εθνικισμό και τώρα έπρεπε να αντιμετωπίσουν εξίσου αποτελεσματικά και τον κομμουνισμό και ο καταλληλότερος να ακολουθήσει τη μέση οδό ήταν ο Δαμασκηνός.[431] Ουδείς εκ των Βρετανών ιθυνόντων δεν φαινόταν να συμμερίζεται την άρνηση του Γεωργίου Β' στο να δεχτεί την αντιβασιλεία κι αντιθέτως, επέμειναν ιδιαιτέρως σε αυτή, υπογραμμίζοντας πως ήταν ο μόνος δρόμος ώστε να επιτευχθεί συμβιβασμός.[432]

Οι συνεχείς πιέσεις των Βρετανών υποχρέωσαν τους Έλληνες πολιτικούς να αποδεχθούν την Αντιβασιλεία αλλά διαφώνησαν εκ νέου στην επιλογή του προσώπου. Ο Σοφούλης δεχόταν μόνο τον Δαμασκηνό ενώ ο Παπανδρέου πρότεινε τη σύσταση τριμελούς επιτροπής, με τη συμμετοχή των Φίλιππου Δραγούμη, Νικόλαου Πλαστήρα και Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού.[433] Τελευταίος υποχρεώθηκε σε αποδοχή της αντιβασιλείας ο ίδιος ο Γεώργιος Β', ο οποίος απευθύνθηκε και στον πρόεδρο Ρούσβελτ, αναπτύσσοντάς του την επιχειρηματολογία του. Αντιλαμβανόμενος την καχυποψία με την οποία αντιμετωπιζόταν εξαιτίας του δικτατορικού παρελθόντος του τόνισε πως δεν σκόπευε να επιστρέψει σε κανενός είδους απολυταρχικό καθεστώς και επανέλαβε την δέσμευσή του για διεξαγωγή δημοψηφίσματος και σεβασμού της ετυμηγορίας του λαού. Σύσσωμη η πολιτική

[428] Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.), κ. 9.4, Συνομιλία του Μιχάλη Κύρκου με τον Νικ. Πλαστήρα, 25/12/1944 & Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 371, Σημείωμα με απόψεις Απόστολου Ζάννα [συνεργάτη του Νικ. Πλαστήρα], 23/12/1944.
[429] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439, Μαρκεζίνης προς Γεώργιο Β', 13/12/1944.
[430] Σωτ. Ριζάς, *ό.π.,* σελ. 82.
[431] F.O. 371/43698 R20723 ΜακΜίλλαν προς Τσόρτσιλ, 13/12/1944.
[432] F.O. 371/43699 Στρατηγός Αλεξάντερ προς Τσόρτσιλ, 15/12/1944.
[433] Harold Macmillan, *The war diaries, The Mediterranean 1943 – 1945*, *ό.π.,* σελ. 606 – 7.

ηγεσία της χώρας συναινούσε στην άσκηση της πολιτικής του, περιλαμβανομένου και του Σοφούλη – γνωστός για τις αντιμοναρχικές του πεποιθήσεις.[434] Ο Γεώργιος Β' εν συνεχεία απευθύνθηκε και στους Παπανδρέου και Σοφούλη, ζητώντας τους να μην υποκύψουν στις πιέσεις των Βρετανών δεχόμενοι την αντιβασιλεία, η οποία θα ισοδυναμούσε με έναν επαίσχυντο συμβιβασμό. Στη θέση του πρωθυπουργού φαινόταν να επιθυμούσε είτε να παραμείνει ο Παπανδρέου είτε να τοποθετηθεί κάποιος ακραιφνής βασιλόφρονας όπως ήταν ο Δραγούμης ενώ εναντιονόταν σαφέστατα σε ενδεχόμενη ανάληψη καθηκόντων από τον Σοφούλη.[435]

Ο Γεώργιος Β' κατόρθωσε να αποσπάσει τη συγκατάθεση των πολιτικών αρχηγών και του Πλαστήρα για άμεση εκκαθάριση της ελληνικής επικράτειας από τις ένοπλες ομάδες, μόλις πραγματοποιείτο κατάπαυση του πυρός στην Αθήνα και την ευρύτερη περιοχή της Αττικής. Προσκόμισε δε και αντίγραφα επιστολών και δηλώσεων πολιτικών και κομμάτων όπου ανέφεραν πως ήταν αντίθετοι στη σύσταση αντιβασιλείας, επειδή σήμαινε αποδοχή των όρων του Ε.Α.Μ. Με αυτό το επιχείρημα αντέκρουσε εκ νέου προσέγγιση του Τσόρτσιλ περι αντιβασιλείας και του ζήτησε επιπλέον βρετανικές δυνάμεις ώστε να προχωρήσει στην εκκαθάριση του βορείου τμήματος της χώρας. Κάτι τέτοιο βέβαια θα ισοδυναμούσε με μεταφορά των συγκρούσεων και μετεξέλιξή τους σε εμφύλιο πόλεμο σε όλη την επικράτεια.[436]

Η σύγκρουση όμως είχε και παράπλευρες επιπτώσεις, η γενική απεργία συνεχιζόταν όπως και η απεργία των δημοσίων υπαλλήλων – με αποτέλεσμα η κρατική λειτουργία να είναι πολύ δυσχερής, με μόνη εξαίρεση τα Υπουργεία Εξωτερικών και Στρατιωτικών. Παράλληλα, στα λιμάνια δεν ξεφορτωνόταν τίποτε, ενώ οι υπηρεσίες κοινής ωφελίας, με εξαίρεση το νερό και την τηλεφωνία, είχαν διακοπεί ενώ τα καταστήματα, πλην ελαχίστων ήταν κλειστά και υπήρχε σοβαρό θέμα με τα τρόφιμα εξαιτίας της καθολικής απαγόρευσης της κυκλοφορίας. Ο δρόμος από τον Πειραιά προς το αεροδρόμιο μπορούσε να προσπελαστεί μόνο με τεθωρακισμένο όχημα.[437]

Οι συγκρούσεις έλαβαν γρήγορα μεγάλες διαστάσεις. Ενώ αρχικά ο Ε.Λ.Α.Σ κέρδιζε εύκολα λόγω του μικρού αριθμού των αντιπάλων του, όταν οι βρετανικές δυνάμεις ενισχύθηκαν πέρασε σε αμυντική θέση. Ο τύπος καθημερινά περιέγραφε τις σφοδρές μάχες που δίνονταν στις συνοικίες των Αθηνών, με εξαιρετική βιαιότητα εκατέρωθεν. Η εντολή άλλωστε που είχαν λάβει οι Βρετανοί από τον Τσόρτσιλ ήταν να μην διστάσουν «να συμπεριφερθούν όπως σε μια κατακτημένη πόλη, που έχει ξεσπάσει μια εξέγερση» κι όχι όπως σε ένα ελεύθερο, συμμαχικό κράτος.[438]

Καθώς η εμπόλεμη κατάσταση στην Αθήνα παρατεινόταν χωρίς να διαφαίνεται πιθανότητα πολιτικού συμβιβασμού, ο Βρετανός Πρωθυπουργός θεώρησε σκόπιμο να μεταβεί ο ίδιος στην ελληνική πρωτεύουσα με σκοπό τη διεξαγωγή συνομιλιών για τερματισμό της κρίσης. Πράγματι, στις 24 Δεκεμβρίου ο Τσόρτσιλ έφτασε στην Αθήνα και τον υποδέχθηκαν ο Λήπερ, ο ΜακΜίλαν και ο

[434] FRUS, V, 1944, Γεώργιος Β' προς Ρούσβελτ, 19/12/1944.
[435] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 370, Γεώργιος Β' προς Παύλο, 20/12/1944.
[436] Σωτ. Ριζάς, *ό.π.*, σελ. 91 – 2.
[437] Θαν. Δ. Σφήκας, *Με τον Μέττερνιχ ή με τον Πάλμερστον..,ό.π.*, σελ. 48 – 9.
[438] Ελευθερία, 22/12/1944 & Θαν. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί…ό.π.*, σελ. 69.

στρατάρχης Αλεξάντερ. Η πρώτη σύσκεψη πραγματοποιήθηκε μέσα στο αεροπλάνο που μετέφερε τον Τσόρτσιλ, με σκοπό την επεξεργασία του σχεδίου εκστρατείας, σύμφωνα με την περιγραφή του Τζον Κόλβιλ, ιδιαιτέρου γραμματέα του Τσόρτσιλ.[439]

Η πρόταση των Λήπερ και Αλεξάντερ για πρόσκληση των πολιτικών αρχηγών και του ΕΛΑΣ σε διάσκεψη έγινε αποδεκτή από τον Ήντεν, έστω κι αν ο μοναδικός στόχος θα ήταν «να ξεχωρίσουμε τους κακούς από τους καλούς στον ΕΛΑΣ». Οι προκλήσεις στους πολιτικούς αρχηγούς στάλθηκαν αμέσως αλλά υπήρξαν άμεσες διαμαρτυρίες είτε γιατί κάποιοι δεν αποδέχονταν κάποιους άλλους ως εκφραστές πολιτικών τάσεων, ο Παπανδρέου είχε αντιληφθεί ότι επίκειτο αλλαγή εξουσίας κι απομάκρυνσή του από την πρωθυπουργία και προσπάθησε να καλέσει ορισμένους από τους πολιτικούς του φίλους. Τα περιθώρια όμως που άφησαν οι Βρετανοί στην αποδοχή της πρόσκλησης ήταν εξαιρετικά περιορισμένα. Πριν τη διάσκεψη, ο Βρετανός πρωθυπουργός συνάντησε τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό και συμφώνησαν ότι το μέλλον σε καμία περίπτωση δεν θα περιελάμβανε τους κομμουνιστές.[440] Η έλευσή του στην Ελλάδα όμως τον έκανε να αντιληφθεί τις πραγματικές διαστάσεις του ζητήματος του Γεωργίου Β' και να αποδεχθεί τη λύση του δημοψηφίσματος για την επιστροφή του στη χώρα.

Ο ελληνικός συντηρητικός τύπος χαιρέτησε ανάλογα την επίσκεψη του Τσόρτσιλ στην Αθήνα. Ο *Ελεύθερος Λαός* τον χαρακτήρισε μεγάλο προστάτη της Ελλάδας,[441] ενώ ο *Ταχυδρόμος* αναφέρθηκε στη σύσκεψη που «έγινε προς κατάπαυσιν του εμφύλιου σπαραγμού», χαρακτηρίζοντας το λόγο του Βρετανού Πρωθυπουργού συγκινητικό.[442]

Αντίθετα με τις προβλέψεις του Βρετανού πρωθυπουργού όμως, ο Ε.Λ.Α.Σ. δέχτηκε να συμμετάσχει στις διαπραγματεύσεις, οι οποίες έλαβαν χώρα στις 25 – 28 Δεκεμβρίου, με τη συμμετοχή των Ουίνστον Τσόρτσιλ, Σερ Ρέτζιναλντ Λήπερ Άντονι Ήντεν, Ρόναλντ Σκόμπυ, από την βρετανική αποστολή, του Λίνκον ΜακΒή, εκ μέρους των Η.Π.Α. του Στρατάρχη Ποπώφ, από τη Σοβιετική Ένωση και των Γ. Παπανδρέου, Θεμ. Σοφούλη, Δ. Μάξιμου, Γ. Καφαντάρη, Νικ. Πλαστήρα, Φ. Δραγούμη, Γ. Σιάντου και Δ. Παρτσαλίδη από τους Έλληνες εκπροσώπους των αστικών κομμάτων και του Κ.Κ.Ε. ενώ παρακολουθούσε ο Γ. Αιγιαλείδης, ως γενικός γραμματέας του Υπουργικού Συμβουλίου, κατά την περίοδο 1944 – 1945, κρατώντας πρακτικά. Μελανό σημείο, η μη πρόσκληση του Ε.Α.Μ., παρότι αντιπροσώπευε μεγάλη μερίδα του πληθυσμού ενώ οι Φιλελεύθεροι μετείχαν αφού εξασφάλισαν τη διαβεβαίωση της Βρετανικής πρεσβείας ότι η σύσκεψη δεν συγκαλείτο υπό τον Παπανδρέου. Ο Σοφούλης δε ήταν αυτός που προχώρησε σε διεύρυνση των μετεχόντων στη διάσκεψη, με τη συμμετοχή των δημοκρατικών Αλέξανδρου Μυλωνά και Ιωάννη Σοφιανόπουλου και των μελών του Λαϊκού κόμματος που αντιπροσώπευαν τις διαφορετικές του

[439] J. Colville, *The fringes of power: Downing Street Diaries, 1939 – 1955*, London, Phoenix,2005, Colville προς John Martin, 26/12/1944, σελ. 512.
[440] Θ.Δ. Σφήκας, *Με τον Μέττερνιχ ή με τον Πάλμερστον*, *ό.π.*, σελ. 88 – 89.
[441] *Ελεύθερος Λαός*, 26/12/1944.
[442] *Ταχυδρόμος*, 28/12/1944.

πτέρυγες, των βασιλοφρόνων του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη και των δημοκρατικών του Πέτρου Ράλλη.[443]

Η συζήτηση αρχικά κινήθηκε σε ήπιους τόνους, με αμοιβαίες διαβεβαίωσεις εκ μέρους των Βρετανών σχετικά με το δικαίωμα των Ελλήνων να επιλέξουν τη μορφή του πολιτεύματός τους και εκ μέρους των εκπροσώπων του Κ.Κ.Ε. σχετικά με την επιθυμία τους για τερματισμό της σύγκρουσης ενώ υπογράμμισαν τα φιλικά τους αισθήματα έναντι των Βρετανών. Η απουσία εκπροσώπων του Ε.Α.Μ. όμως τονίστηκε ως σημαντική παράλειψη, την οποία δικαιολόγησε ο Ήντεν με το αιτιολογικό ότι η διάσκεψη αφορούσε ηγετικές προσωπικότητες του συνόλου των αποχρώσεων της ελληνικής κοινής γνώμης ενώ σε κάθε περίπτωση, η πρόσκληση των συμμετεχόντων ήταν ζήτημα που αφορούσε τους διοργανωτές.

Οι Έλληνες συμμετέχοντες εμφανίστηκαν εκατέρωθεν αρκετά αδιάλλακτοι και ανυποχώρητοι από τις αρχικές τους θέσεις, αναφορικά με τα αίτια της σύγκρουσης και τους όρους κατάπαυσης του πυρός – αποφασισμένοι να διεκδικήσουν το δίκαιό τους μέχρι τέλους. Κατά τη διάρκεια της σύσκεψης τέθηκαν όλα τα κρίσιμα ζητήματα – καθεστωτικό, διαχείριση της Ορεινής Ταξιαρχίας, δωσίλογοι – χωρίς να υπάρξει κάποια ουσιαστική κατάληξη σε κανένα από αυτά.

Δυο ημέρες αργότερα, η συνάντηση επαναλήφθηκε με τη συμμετοχή των Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, Σοφούλη, Καφαντάρη, Παπανδρέου, Μάξιμου, Αλεξανδρή, Ράλλη, Στεφανόπουλου, Σοφιανόπουλου, Μυλωνά, Τσαλδάρη, Κανελλόπουλου, Θεοτόκη, Δραγούμη. Οι Σιάντος και Παρτσαλίδης ήταν οι μόνοι εκπρόσωποι της αριστεράς ενώ δεν προσκάλεσε κανείς το Ε.Α.Μ. Η αντιβασιλεία απασχόλησε σχεδόν αποκλειστικά τις εργασίες της δεύτερης συνάντησης και επ' αυτής τοποθετήθηκε το σύνολο των παρευρισκομένων. Πέρα από ελαφρές διαφοροποιήσεις αναφορικά με τη δέουσα χρονική στιγμή επιβολής της, σχεδόν όλοι οι αρχηγοί συμφώνησαν στην αναγκαιότητά της, πλην του Παπανδρέου ο οποίος απέφυγε να λάβει ξεκάθαρη στάση, αλλά αρκέστηκε να δηλώσει πως άπαξ και οριζόταν αντιβασιλεία, έπρεπε με τη σειρά της να ορίσει κυβέρνηση κοινής αποδοχής. Ο Καφαντάρης συμφώνησε και πρόσθεσε πως σε μια τέτοια κυβέρνηση ήταν απαραίτητη η συμμετοχή της αριστεράς. Ακολούθησε ψηφοφορία όπου με ψήφους 8 προς 4 αποφασίστηκε ο ορισμός Αντιβασιλέα.

Οι εκπρόσωποι του Κ.Κ.Ε έλαβαν τον λόγο στο τέλος, για να εκθέσουν τους δικούς τους όρους κατάπαυσης του πυρός, πέραν του ορισμού της αντιβασιλείας και του σχηματισμού κυβέρνησης όλων των κομμάτων και του Ε.Α.Μ. Οι όροι του δεν ήταν τίποτε περισσότερο απο μια εμπλουτισμένη εκδοχή του προγράμματος της κυβέρνησης Παπανδρέου: τιμωρία δωσιλόγων, εκκαθάριση αστυνομίας πόλεων, διάλυση χωροφυλακής, συγκρότηση νέου εθνικού στρατού κατόπιν γενικής επιστράτευσης και με τη συμμετοχή αξιωματικών όλων των οργανώσεων της κατοχής (Ε.Λ.Α.Σ., Ε.Δ.Ε.Σ., Ορεινής Ταξιαρχίας, κλπ.) και συμμετοχή του Ε.Α.Μ. στην κυβέρνηση επί αναλογίας 40 – 50% των υπουργείων, περιλαμβανομένων εκείνων των Εξωτερικών, της Δικαιοσύνης

[443] *Ελευθερία*, 27/12/1944 & Σωτ. Ριζάς, «Το κόμμα Φιλελευθέρων και τα Δεκεμβριανά: Από το μεσοπολεμικό…», *ό.π.*, σελ. 132.

και των Στρατιωτικών. Η πολιτική διευθέτηση της σύγκρουσης σήμαινε άμεση διεξαγωγή του δημοψηφίσματος τον Απρίλιο και εκλογές για συντακτική συνέλευση.

Σε καμία περίπτωση όμως οι προτάσεις αυτές δεν ήταν δυνατόν να γίνουν αποδεκτές, τουλάχιστον τη δεδομένη χρονική στιγμή και υπό το συγκρουσιακό καθεστώς. Το Ε.Α.Μ. είχε αποκλειστεί από τις διαπραγματεύσεις, γεγονός έκδηλο ως προς τις προθέσεις των διοργανωτών ενώ η σύγκρουση είχε ως αποτέλεσμα την ηθική, πολιτική και στρατιωτική ήττα του. Οι προτάσεις που έφερε στο τραπέζι ο Σιάντος, ήταν μη ρεαλιστικές όσον αφορά το διαπραγματευτικό περιθώριο που επέτρεπαν οι συνομιλητές του, με κύριο άξονα το ποσοστό συμμετοχής που επιθυμούσε στη νέα κυβέρνηση. Ο Πλαστήρας μάλιστα δήλωσε πως αν οι προτάσεις γίνονταν δεκτές θα εγκατέλειπε τη χώρα, ενώ οι εκπρόσωποι του Λαϊκού Κόμματος πως δεν αποδέχονταν τίποτε από όσο συζητήθηκαν. Ο Δαμασκηνός με την ιδιότητα του Αντιβασιλέα περιορίστηκε να θέσει τέρμα στη σύσκεψη μετά τη λήξη του ζητήματος της αντιβασιλείας – αγνοώντας πλήρως την τοποθέτηση του Σιάντου.[444]

Για μια ακόμη φορά, το Ε.Α.Μ. βρέθηκε απομονωμένο από τις πολιτικές δυνάμεις της χώρας και την Βρετανία καθώς εμφανίστηκε αδιάλλακτο και ανυποχώρητο από τις αρχικές του θέσεις. Παρά τα διδάγματα του συμφώνου του Λιβάνου και του σχηματισμού της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, δεν αντιλήφθηκε την πραγματική αιτία της έλευσης του Τσόρτσιλ στην Αθήνα και της διεξαγωγής των συνομιλιών – η οποία δεν ήταν άλλη από την εκ νέου απομόνωσή του και η στηλίτευση της τακτικής του. Η πρόθεση των Βρετανών και των Ελλήνων πολιτικών δεν έγινε τουλάχιστον άμεσα αντιληπτή από το Ε.Α.Μ., η κεντρική επιτροπή του οποίου απέστειλε υπόμνημα στον Δαμασκηνό αναφέροντας πως η ανάρρησή του στο αξίωμα του αντιβασιλέα ήταν το αποτέλεσμα μακροχρόνιων αγώνων των δημοκρατικών δυνάμεων της χώρας. Προκειμένου να συγκροτηθεί νέα κυβέρνηση και να αποκατασταθεί η τάξη ήταν απαραίτητο να ανακληθούν οι εντολές του Γ. Παπανδρέου προς τον Σκόμπυ. Η κατάπαυση των εχθροπραξιών θα βοηθούσε στην ευόδωση των ενεργειών προς τη συγκρότηση Κυβέρνησης εθνικής εμπιστοσύνης και τη διασφάλιση των δημοκρατικών ελευθεριών του λαού.[445]

Ο Γεώργιος Β’ βρέθηκε ενώπιον τετελεσμένων γεγονότων και υποχρεώθηκε να αναγνωρίσει την Αντιβασιλεία, κυρίως μετά την επιστολή του Προέδρου Ρούσβελτ, ο οποίος επισήμανε ότι η μόνη αποτελεσματική οδός για την αναζήτηση πολιτικής σταθερότητας – ιδίως αν συνοδευόταν από επαναβεβαίωση του Γεωργίου Β’ σχετικά με τις προθέσεις του και καθορισμός ημερομηνίας εκλογών, ακόμη και μακροπρόθεσμα.[446] Η καθοριστική στιγμή αποδοχής ήρθε μετά την καθόλου

[444] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Γ. Αιγιαλείδη, φακ.1. Χειρόγραφα πρακτικά της συνάντησης της 25ης - 28 ης Δεκεμβρίου 1944.
[445] *Ελεύθερη Ελλάδα,* 2/1/1945.
[446] FRUS, V, 1944, Ρούσβελτ προς Γεώργιο Β’, 28/12/1944, σελ. 177.

κεκαλυμμένη απειλή αναγνώρισής του Αντιβασιλέα Δαμασκηνού ως αρχηγού κράτους από τους Βρετανούς σε περίπτωση που δεν συναινούσε στην αντιβασιλεία.[447]

Το μεγαλύτερο αγκάθι στις σχέσεις της αριστεράς και των αστικών κομμάτων αλλά και των αστικών κομμάτων μεταξύ τους, δηλαδή το καθεστωτικό, προσωρινά φαινόταν να κλείνει. Αρκετές ημέρες αιματοχυσίας θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί αν οι εκκλήσεις για ανάληψη της αρχής από τον Δαμασκηνό είχαν γίνει αποδεκτές εξαρχής.[448] Τα μικροπολιτικά συμφέροντα, η προσπάθεια δηλαδή επικράτησης και επιβολής εκ μέρους των παλαιών κομμάτων εις βάρος της αντίθετης παράταξης και η άρνησή τους να κάνουν οποιαδήποτε κίνηση, η οποία θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως παραχώρηση στο Κ.Κ.Ε. δεν άφησαν τις συζητήσεις αυτές να τελεσφορήσουν και να λήξει η σύγκρουση εν τη γένεσή της. Η χρονική στιγμή που αποδέχθηκαν ήταν ακριβώς η στιγμή που προέβαλε το δικό τους συμφέρον, εφόσον το Κ.Κ.Ε. ήταν ηττημένο στρατιωτικά και η προοπτική της Αντιβασιλείας φάνηκε ότι ήταν πρωτοβουλία προερχόμενη από τα ίδια.

Ο Αρχιεπίσκοπος αμά τη αναλήψει των καθηκόντων τους προέβη σε βολιδοσκόπηση των πολιτικών αρχηγών, με σκοπό να δοθεί γρήγορα μια λύση στο Κυβερνητικό ζήτημα, φυσική συνέπεια των οποίων ήταν η παραίτηση του Γ. Παπανδρέου.[449] Ο ίδιος στη συνάντηση με τον Αρχιεπίσκοπο και τους Σοφούλη, Ράλλη, Θεοτόκη, Μυλωνά και Σοφιανόπουλο, δεν πρότεινε κάποιον για διάδοχό του στην Πρωθυπουργία της χώρας. Ο Αρχιεπίσκοπος ευελπιστούσε πως η συνάντηση με τους πολιτικούς αρχηγούς θα τελείωνε γρήγορα, καθώς είχε προαποφασίσει να αναθέσει την πρωθυπουργία στον Στρατηγό Πλαστήρα.[450] Σύμφωνα με το Φόρεϊν Οφις στο ζήτημα της κυβέρνησης, ουσιαστικά υπήρχαν δύο δρόμοι: ο σχηματισμός μιας κυβέρνησης με τη συμμετοχή όλων των κομμάτων, στην οποία θα μετείχε το σύνολο των πολιτικών προσωπικότητων ή ο σχηματισμός μιας υπηρεσιακής κυβέρνησης σε βάση μη πολιτική και μη κομματική, που ήταν η πρώτη επιλογή του Δαμασκηνού.[451]

Οι πιθανότητες σχηματισμού μιας κυβέρνησης με συμμετοχή όλων των κομμάτων ήταν μικρές, εξαιτίας των διαφοροποίησεων μεταξύ αριστεράς και δεξιάς αλλά και των αστικών κομμάτων μεταξύ τους. Οι Βρετανοί θεωρούσαν ότι οι εκπρόσωποι των παλιών κομμάτων ήταν απίθανο να συνεργασθούν με εκπροσώπους του Ε.Α.Μ. Ταυτόχρονα, ο σχηματισμός υπηρεσιακής κυβέρνησης προσέκρουε στην έλλειψη επαρκούς αριθμού υπουργών κοινής εμπιστοσύνης. Οι παλαιοί πολιτικοί προσδοκούσαν πως θα μετείχαν στην Κυβέρνηση, διαφορετικά θα επιδίωκαν με κάθε τρόπο να μην παραμείνει στην αρχή για πολύ καιρό. Βάσει αυτών, ο Πλαστήρας θεωρείτο η καλύτερη δυνατή λύση, παρόλο που η δυσαρέσκεια που είχε ήδη εκφράσει έναντι του Ε.Α.Μ. σήμαινε δυσκολίες στη

[447] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 371, Συνομιλία της Α.Μ. του Βασιλέως μετά των κ.κ. Τσόρτσιλ και Ήντεν, 30/12/1944.
[448] Βλ. σχετ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 62.3, τηλεγραφήματα μεταξύ του Γεώργιου Β' και του Γ. Παπανδρέου καθώς και μεταξύ του Φιλ. Δραγούμη και του Γεωργίου.
[449] *Μεγάλη Ελλάδα*, 31/12/1944.
[450] F.O. 371/ 48244, τηλεγράφημα του Λήπερ προς το F.O., 31/12/1944.
[451] F.O. 371/ 48244 R 66/4/19, σχόλια στο τηλεγράφημα του Λήπερ προς το F.O., 11/1/1945.

μεταξύ τους συνεννόηση. Δεδομένου όμως ότι οι Βρετανοί επιθυμούσαν οι συνδιαλλαγές της κυβέρνησης με το Κ.Κ.Ε. να μην πραγματοποιηθούν επί ίσοις όροις αλλά με το δεύτερο σαφώς σε θέση αδυναμίας, η εχθρότητα του Πλαστήρα κάθε άλλο παρά ανασταλτικά λειτουργούσε. Άλλωστε, όποια κι αν ήταν η σύνθεση της νέας κυβέρνησης, τα πρόσωπα θα ήταν επιλεγμένα προσεκτικά από τον Αρχιεπίσκοπο, ο οποίος θα κινούσε τα νήματα, με τη συνδρομή του Λήπερ.[452] Σχηματίστηκε μια κυβέρνηση αποτελούμενη από συντηρητικούς και κεντρώους πολιτικούς, με εξαίρεση τον Ιωάννη Σοφιανόπουλο, αρχηγό του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας.

Ταυτόχρονα, ο Γεώργιος Β' έλαβε τις διαβεβαιώσεις του Τσόρτσιλ και του Ήντεν πως ο Αντιβασιλιάς θα ήταν εχθρικός με τους «στασιαστές», πως δεν υπήρχε περίπτωση να επιτρέψουν στους κομμουνιστές ή ακόμα και στο Ε.Α.Μ. να μετάσχουν στην Κυβέρνηση, καμία συνομιλία δεν θα ξεκινούσε αν δεν παρέδιδαν τα όπλα ενώ ο Αντιβασιλιάς θα συνεργαζόταν μαζί του στενά για οποιοδήποτε θέμα προέκυπτε. Η περίοδος της Αντιβασιλείας προβλεπόταν να είναι σύντομη, ουσιαστικά μέχρι την αποκατάσταση της τάξης. Οι ίδιοι θα έκαναν ό,τι μπορούσαν προς αυτή την κατεύθυνση στην Αττική και στην Αθήνα ενώ θα παρέμενε μια δύναμη 10.000 ανδρών.[453]

Το Ε.Α.Μ. εξακολουθούσε να ελπίζει σε μια δίκαιη διευθέτηση της σύγκρουσης και ζήτησε μέσω του Λήπερ μια συνάντηση με τον Αρχιεπίσκοπο, ο οποίος αντιμετώπισε θετικά μια τέτοια εξέλιξη.[454] Οι καλές προθέσεις του εκφράστηκαν και προς τον ίδιο τον Τσώρτιλ υπό τη μορφή διαμαρτυρίας σχετικά με την παράταση των εχθροπραξιών, από την κυβερνητική πλευρά, τη στιγμή που οι ίδιοι είχαν υποβάλει προτάσεις με σκοπό τον τερματισμό των συγκρούσεων. Επιθυμία της αριστεράς ήταν όχι μόνο η λήξη της μάχης αλλά και η αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Μεγ. Βρετανίας.[455]

Σε επίπεδο στρατιωτικό ο αγώνας είχε αρχίσει να κρίνεται εις βάρος του Ε.Λ.Α.Σ. και ως τις 5 Ιανουαρίου τα τμήματά του υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν την περιοχή της Αθήνας. Στις 11 Ιανουαρίου υπογράφηκε ανακωχή ανάμεσα στο Ε.Α.Μ./ Ε.Λ.Α.Σ από τους Ζέβγο, Παρτσαλίδη, Μακρίδη και Αθηνέλλη και τον Χιού Μάνερινγκ, επιτελάρχη του Στρατηγού Σκόμπυ και προέβλεπε τερματισμό των συγκρούσεως έως τις 15 Ιανουαρίου με σκοπό να ξεκινήσουν συζητήσεις για τον διακανονισμό των επίμαχων ζητημάτων. [456]

Η υπογραφή της συμφωνίας

Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της κυβέρνησης και του Ε.Α.Μ. ξεκίνησαν αμέσως μετά την αποχώρηση των δυνάμεων του Ε.Λ.Α.Σ από την Αθήνα και κατέληξαν στην υπογραφή της

[452] F.O. 371 48244 τηλεγράφημα του Λήπερ προς το F.O., 1/1/1945.
[453] F.O. 371/48244 τηλεγράφημα του Λήπερ προς το F.O., 1/1/1945.
[454] F.O. 371/48244 τηλεγράφημα του Λήπερ προς το F.O., 1/1/1945.
[455] *Ελεύθερη Ελλάδα*, 30/12/1944.
[456] *Ελευθερία*, 13/1/1945.

Συμφωνίας της Βάρκιζας στις 12 Φεβρουαρίου. Σκοπός τους δεν ήταν η προσπάθεια συμφιλίωσης μεταξύ των δυο αντιμαχόμενων πλευρών της ελληνικής κοινωνίας, αλλά σύμφωνα με τον Λήπερ η επίσημη λήξη των Δεκεμβριανών και η δημιουργία των συνθηκών εκείνων που θα επέτρεπαν την ομαλή εξέλιξη της χώρας. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο κατόπιν κατάλληλου πολιτικού χειρισμού ο οποίος και θα οδηγούσε στον αφοπλισμό του Ε.Λ.Α.Σ.[457] Επικεφαλής της κυβερνητικής αντιπροσωπείας ήταν ο Ι. Σοφιανόπουλος ενώ το Ε.Α.Μ. αντιπροσωπευόταν από τον Μήτσο Παρτσαλίδη, τον Γιώργη Σιάντο και τον Ηλία Τσιριμώκο.

Δυο ώρες πριν την έναρξη των συζητήσεων, ο Σοφιανόπουλος επισκέφτηκε την Βρετανική πρεσβεία και οι Βρετανοί, αφού διάβασαν το κείμενο της ομιλίας του, του έγραψαν σε ένα χαρτί τους όρους της κυβέρνησης τους οποίους και αποδέχτηκε.[458] Τα πλαίσια εντός των οποίων θα μπορούσε να κινηθεί το Ε.Α.Μ. ήταν συγκεκριμένα: η άνευ εξαιρέσεως και όρων παράδοση όλων των κρατουμένων, απροφάσιστος, γενικός και άμεσος αφοπλισμός του Ε.Λ.Α.Σ. καθώς και των μη συντεταγμένων μονάδων του.[459] Η κυβέρνηση ήταν αποφασισμένη να αρνηθεί χορήγηση γενικής αμνηστίας για τα τελευταία γεγονότα, όρο τον οποίον ο Σιάντος έθεσε ως sine qua non για την κατάθεση των όπλων εκ μέρους του Ε.Λ.Α.Σ. όπως και τη συμμετοχή της αριστεράς στην κυβέρνηση. Η διαφωνία αυτή παραλίγο να οδηγήσει σε πλήρη διακοπή των διαπραγματεύσεων μεταξύ της Κυβέρνησης και του Ε.Α.Μ./ Ε.Λ.Α.Σ.[460] Μπροστά στην άρνηση του Σιάντου να υποχωρήσει , οι Βρετανοί και ο ΜακΜίλαν εξέτασαν τα υπάρχοντα ενδεχόμενα. Η μια περίπτωση ήταν να λήξει η ανακωχή και να αρχίσουν εκ νέου οι επιχειρήσεις, οι οποίες θα λάμβαναν τη μορφή μιας ολοκληρωτικής εκστρατείας ενάντι του Ε.Λ.Α.Σ. με σκοπό να τον διασπάσουν σε αντάρτικες ομάδες οι οποίες θα είχαν τον έλεγχο στις ορεινές κυρίως περιοχές της χώρας ενώ οι Βρετανοί θα ήλεγχαν τα αστικά και παραγωγικά κέντρα. Το ενδεχόμενο αυτό έβρισκε σύμφωνους τους Βρετανούς οι οποίοι θεωρούσαν πως μια ολοκληρωτική επίθεση ενάντια στον Ε.Λ.Α.Σ. θα ήταν πιθανή – αν και έπρεπε να αντιμετωπιστεί τόσο το θέμα του ανεφοδιασμου και των μεταφορών αλλά και της διατήρησης των εδαφών που θα καταλάμβανε ο βρετανικός στρατός όσο και της οικονομικής κατάρρευσης της Ελλάδας αλλά και των σοβαρών προβλημάτων που θα δημιουργούσε στην πολιτική ζωή της χώρας τους. Ο ΜακΜίλλαν από την πλευρά του ήταν επιφυλακτικός κατά πόσον μια τέτοια επιχείρηση, η οποία θα οδηγούσε σε μια κατάσταση αντίστοιχη της προηγηθείσας κατοχής, ήταν εφικτή. Το δεύτερο ενδεχόμενο ήταν να διατηρήσουν την ανακωχή περιμένοντας να εξοπλιστεί κατάλληλα ο ελληνικός στρατός και να αναλάβει εκείνος την επίθεση στον Ε.Λ.Α.Σ., αν και κάτι τέτοιο δεν θα συνέβαινε παρά πολλούς μήνες αργότερα. Παρότι και οι δυο προοπτικές που εξετάστηκαν δεν παρουσιάζαν ιδιαίτερα πλεονεκτήματα, σε περίπτωση που οι διαπραγματεύσεις τερματίζονταν απότομα, θα έπρεπε να

[457] Θανάσης Δ Σφήκας., *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος… ό.π.*, σελ. 77
[458] Θαν. Δ. Σφήκας, *Με τον Μέτερνιχ ή με τον Πάλεμρστον…, ό.π.*, σελ. 109.
[459] *Αθηναϊκά Νέα*, 2/2/1945.
[460] *Αθηναϊκά Νέα*, 5/2/1945.

ληφθεί απόφαση υπέρ της μιας ή της άλλης εκδοχής. Ο ΜακΜίλλαν μάλιστα ζήτησε από τον Τσόρτσιλ να εκθέσει στους Αλεξάντερ και Άλανμπρουκ τις απόψεις των βρετανικών στρατιωτικών αρχών στην Ελλάδα και να καταστήσει σαφές αν ο Σκόμπυ έπρεπε να λήξει την ανακωχή ή όχι αλλά και τι είδους επιχειρήσεις έπρεπε να σχεδιάσει αν αποφασιζόταν η επιστροφή στα όπλα.[461]

Ο Τσόρτσιλ από τον Γιάλτα που βρισκόταν, δεν ενέκρινε καμία συνέχιση των στρατιωτικών επιχειρήσεων τη δεδομένη στιγμή και ενημέρωσε πως μετά το τέλος της Διάσκεψης θα επισκεπτόταν την Ελλάδα. Ως τότε ο ΜακΜίλλαν όφειλε να μην επιτρέψει να τερματιστούν οι διαπραγματεύσεις. Η λύση όμως δόθηκε από τον Σιάντο, ο οποίος υποχώρησε στο ζήτημα της αμνηστίας κι ένα τελευταίο κώλυμα σε σχέση με την άρση του στρατιωτικού νόμου, ξεπεράστηκε μετά την πρόταση του ΜακΜίλλαν να αρθεί αρχικά από την Αθήνα και τον Πειραιά κι εν συνεχεία από την υπόλοιπη Ελλάδα, αφού ολοκληρωνόταν ο αφοπλισμός του Ε.Λ.Α.Σ. Κατ' αυτόν τον τρόπο απέτρεπε και τις καθόλου αβάσιμες υποψίες του Σιάντου πως η ελληνική κυβέρνηση σκόπευε να εκμεταλλευτεί τον νόμο και να καταφύγει σε άμεσες συλλήψεις πολλών μελών του Ε.Α.Μ. τις αμέσως προσεχείς ημέρες.[462]

Τελικά, η Συμφωνία υπογράφηκε από τους Σοφιανόπουλο, Ράλλη, Μακρόπουλο, Σιάντο, Παρτσαλίδη, Τσιριμώκο στις 12 Φεβρουαρίου του 1945. Οι όροι της δημοσιεύτηκαν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* και έγιναν νόμος του Κράτους. Ο Τύπος χαιρέτησε λακωνικά αλλά με ανακούφιση την επίτευξη συμφωνίας, που σήμαινε ότι η χώρα έβγαινε από τη σύντομη περιπέτεια του Δεκεμβρίου.

> *Επήλθε συμφωνία με το Ε.Α.Μ.- Αι συνεννοήσεις ετερματίσθησαν σήμερον την 4ην πρωινήν. Οι ηγέται των δυο αντιπροσωπειών κ.κ. Σοφιανόπουλος και Σιάντος μετά το αίσιον πέρας των διαπραγματεύσεων εξέφρασαν προς τους Βρετανούς αντιπροσώπους κ.κ. ΜακΜίλαν και Λήπερ τας θερμότατας ευχαριστίας των δια τον τερματισμόν του εμφυλίου σπαραγμού και την ειρήνευσιν της χώρας μας. Η πρωτοβουλία του Αρχιεπισκόπου Αντιβασιλέως συγκληθείσα διάσκεψις των αντιπροσώπων της Κυβερνήσεως και των αντιπροσώπων του Ε.Α.Μ./ Ε.Λ.Α.Σ. ετερμάτισε σήμερον την 4.30 πρωινήν. Επί όλων των συζητηθέντων σημείων επήλθε συμφωνίαν. Λόγω του προκεχωρημένου της ώρας δεν κατέστη δυνατή η υπογραφή του αναλυτικού πρακτικού των αντιπροσώπων περιορισθέντων εις την υπογραφήν περιληπτικού πρωτοκόλλου. Κατά την υπογραφήν παρίσταντο οι κ.κ. ΜακΜίλαν και Λήπερ, πρεσβευτής της Αγγλίας.*[463]

---

[461] H. MacMillan. *War Diaries, ό.π.*, εγγραφή 4/2/1945, σελ. 675 – 7 & Θαν. Δ. Σφήκας, *Με τον Μέτερνιχ ή με τον Πάλμερστον… ό.π.*, σελ. 111.
[462] H. MacMillan, *War Diaries, ό.π.*, εγγραφή 6/2/ 1945, σελ. 678 & στο ίδιο: εγγραφή 1/2/1945, σελ. 688 – 689.
[463] *Έθνος,* 12/2/1945.

Οι όροι της αναφέρονταν στην αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, στην ελευθερία διακίνησης ιδεών και έκφρασης φρονημάτων, άρση του στρατιωτικού νόμου και απελευθέρωση των οπαδών του Ε.Α.Μ., χορήγηση αμνηστίας στα πολιτικά αδικήματα από τα οποία εξαιρούνταν τα αδικήματα κατά της ζωής και της περιουσίας, τα οποία δεν ήταν απαραίτητα για την επιτυχία του πολιτικού αδικήματος. Εξαιρούνταν επίσης από την αμνηστία όσοι –μέλη του Ε.Α.Μ./ Ε.Λ.Α.Σ., της Πολιτοφυλακής και του Ε.Λ.Α.Ν., δεν παραδώσουν τα όπλα τους μέχρι τις 15 Μαρτίου 1945. Η συμφωνία προέβλεπε άμεση απελευθέρωση των ομήρων ενώ υπήρχε πρόβλεψη και για τη συγκρότηση εθνικού στρατού, στον οποίο θα είχαν το δικαίωμα συμμετοχής και αξιωματικοί του Ε.Λ.Α.Σ. Άμεση προβλεπόταν και η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών από τους συνεργάτες των Γερμανών και τους δοσιλόγους. Τέλος, βάσει των όρων που υπογράφηκαν, το δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος θα διεξάγετο εντός του έτους και θα έποντο Συντακτικές εκλογές με σκοπό την κατάρτιση νέου Συντάγματος.[464]

Με μια πρώτη ματιά, από τους εννέα όρους της συμφωνίας, οι δύο αναφέρονταν στις υποχρεώσεις του Ε.Α.Μ. και οι επτά στις υποχρεώσεις της νέας κυβέρνησης. Η επίσημη γραμμή του Ε.Α.Μ. ήταν αγώνας για δημοκρατική εξέλιξη και ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής της χώρας. Στις 15 Φεβρουαρίου η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Λ.Α.Σ., δηλαδή οι Β. Μάντακας, Μ. Χατζημιχάλης και Γ. Σιάντος, ανακοίνωσε πως ο αγώνας είχε φτάσει στο τέλος του. Σκοπός τώρα ήταν η κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας και η δημιουργία των προϋποθέσεων εκείνων που θα εξασφάλιζαν την ανεμπόδιστη δημοκρατική εξέλιξη του τόπου. Παράλληλα όμως, συμβούλευσε τις οργανώσεις να συνεργαστούν με τους κατά τόπους καπετάνιους του Ε.Λ.Α.Σ. και να αποκρύψουν σημαντικές ποσότητες όπλων. Από τα 70.000 όπλα που είχε στην κατοχή του ο Ε.Λ.Α.Σ. παρέδωσε τελικά 48.973, ενώ είχε ζητηθεί η παράδοση 40.000 όπλων. [465]

Η ερμηνεία της απόκρυψης των όπλων ακόμα δεν έχει δοθεί πλήρως. Οι αντίπαλοι του Κ.Κ.Ε. και της αριστεράς χρησιμοποιούν το γεγονός αυτό για να αποδείξουν πως η υπογραφή της Βάρκιζας δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μια προσωρινή παύση στην προσπάθεια του να καταλάβει με την βία την εξουσία. Από την άλλη πλευρά, η ίδια η αριστερά υποβαθμίζει τη σημασία του γεγονότος, λέγοντας πως η απόκρυψη έγινε για μια ώρα ανάγκης, που θα μπορούσε να εμφανιστεί. Σίγουρα, το Κ.Κ. είχε κάθε λόγο να είναι δύσπιστο προς τις προθέσεις της κυβερνητικής πλευράς και δεν είχε απορρίψει πλήρως το ενδεχόμενο μιας νέας ένοπλης σύρραξης. Από τα υπάρχοντα στοιχεία όμως, δεν αποδεικνύεται πως είχε πρόθεση βιαίας κατάληψης της

[464] Κ.Κ.Ε. – *Ε.Κ*, τ. V, σελ. 411 – 416, *Ε.Κ.,* τ. V, αρ. 760, τηλεγράφημα του Ιωαννίδη προς όλες τις κομματικές οργανώσεις, 15/2/1945
[465] Ε.Α.Μ. – *Λευκή Βίβλος, ό.π.*, Προκήρυξη της Κ.Ε. του Ε.Λ.Α.Σ., 15/2/1945, σελ. 104.

εξουσίας αλλά, αντιθέτως στις αρχές του 1945, η γραμμή του κόμματος ήταν πολιτική πάλη κι όχι στρατιωτική. [466]

Όπως φαίνεται από τις πρώτες επίσημες εκδηλώσεις μετά την υπογραφή της Συμφωνίας, από την πλευρά του Ε.Α.Μ. δεν υπήρχε αμφιβολία πως η παρούσα συμφωνία ήταν δεδομένων των συνθηκών το καλύτερο που θα μπορούσαν να επιτύχουν. Ο Γ. Σιάντος, στην εισήγησή του στις 15 Φεβρουαρίου του 1945, στη Συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ., ανέφερε πως υπήρχαν δύο δρόμοι: «*η συνέχιση του ένοπλου αγώνα και το κλείσιμο της συμφωνίας. Η συμφωνία που πραγματοποιήθηκε δεν είναι παράδοση χωρίς όρους. Είναι μια συμφωνία ούτε όπως την ήθελε ο λαός ούτε όπως την ήθελε η δεξιά. Περαιτέρω αξιώσεις εκ μέρους της Αριστεράς θα σήμαινε εκ νέου ρήξη*». [467]

Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός της αμυντικής στάσης που κράτησε ο Ε.Λ.Α.Σ. κατά τις πρώτες ημέρες της σύγκρουσης, είναι πολύ δύσκολο να θεωρηθούν τα Δεκεμβριανά ως εξέγερση ή επανάσταση των κομμουνιστών, με σκοπό την άμεση και βίαιη κατάληψη της εξουσίας. Ο τρόπος με τον οποίο διεξήχθησαν και σχεδιάστηκαν, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις προσανατολίζονταν κυρίως προς την επιλογή μιας ένοπλης πίεσης με στόχο τη διαμόρφωση καλύτερων όρων για τον τελικό συμβιβασμό.[468] Οι δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ., οι οποίες πολέμησαν στη μάχη της Αθήνας ήταν κυρίως εφεδρικές, νέα παιδιά με μέσον όρο ηλικίας 17 ετών ενώ οι καλύτερες δυνάμεις του, με επικεφαλής τον Άρη Βελουχιώτη και τον Στέφανο Σαράφη, είχαν σταλεί στην Ήπειρο ενάντια στον Ε.Δ.Ε.Σ. Ο Γ. Σιάντος κατηγορήθηκε αργότερα για την επιλογή αυτή, την αποστολή δηλαδή του επίλεκτου τμήματος του Ε.Λ.Α.Σ. στην Ήπειρο και τη διατήρηση στην Αθήνα μόνο εφεδρικών δυνάμεων, αφού προκάλεσε διάσπαση στη στρατιωτική προσπάθεια στην πρωτεύουσα.[469] Ο Μακρίδης, παρότι ήταν ένας εκ των πλέον ικανών επιτελικών αξιωματικών του Ε.Λ.Α.Σ. παραγνώρισε και υπερεκτίμησε την ικανότητα διασποράς δυνάμεων του Ε.Λ.Α.Σ., ο οποίος ρίσκαρε να απολέσει τον έλεγχο της υπαίθρου αν συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό δυνάμεων σε αστικά κέντρα, ενώ ο Σιάντος υπογράμμισε ότι η μετακίνηση μεγάλου αριθμού δυνάμεων δεν θα περνούσε απαρατήρητη.[470] Εκτός αυτού, η κριτική που ασκήθηκε, δεν λάμβανε υπόψιν της το γεγονός ότι το Ε.Α.Μ. στη συγκεκριμένη στιγμή δεν σκόπευε να ξεκινήσει ολομέτωπη επίθεση ενάντια στην κυβέρνηση και τους Βρετανούς ώστε να έχει ήδη προχωρήσει σε συγκέντρωση δυνάμεων στον χώρο επιχειρήσεων. Η επίθεση στον Ε.Δ.Ε.Σ.

[466] Θαν. Δ. Σφήκας, Οι Άγγλοι εργατικοί…ό.π., σελ. 80 – 81.
[467] Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.)χ, κ. 109, Φ 4/1/ 2, Εισήγηση του Γ. Σιάντου στη Συνεδρίαση της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ. σχετικά με την ουσία της συμφωνίας της Βάρκιζας.
[468] Ηλ. Νικολακόπουλος, «Δεκεμβριανά: η πιο κρίσιμη στιγμή της δεκαετίας του ’40», στο: Θαν. Δ. Σφήκας, Λουκ. Ι. Χασιώτης, Ιακ. Δ. Μιχαηλίδης, (επιμ.) *Δρόμοι του…, ό.π.,* σελ. 30.
[469] Γρ. Φαράκος, *ό.π.,* τ. Β’. Μυστική έκθεση (1946) και άλλα ντοκουμέντα, σελ. 217.
[470] *Ό.π.,* σελ. 226.

πραγματοποιήθηκε σε μια στιγμή που ο αντίπαλος μάλλον δεν την ανέμενε, προσβλέποντας τοσο σε γρήγορη νίκη αλλά ταυτόχρονα και σε μια επίδειξη δύναμης στον κύριο αντίπαλο της Αθήνας.

Οι Βρετανοί δεν αντιμετώπισαν πουθενά αλλού δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. ενώ στην Αθήνα δεν έγινε καμιά προσπάθεια να καταληφθούν μέρη στρατηγικής σημασίας, όπως αεροδρόμια, κλπ.[471] Οι δυο αντιμαχόμενες πλευρές ουσιαστικά από την Απελευθέρωση και μετά προσπάθησαν να ασκήσουν αμυντική πολιτική, η οποία όμως εκλήφθηκε από την αντίπαλη παράταξη ως προετοιμασία επίθεσης. Η απειλή που ασκούσε το Κ.Κ.Ε. την εποχή εκείνη στα αστικά κόμματα δεν ήταν μια ενδεχόμενη επιβολή κομμουνιστικού καθεστώτος αλλά η συνεχώς διογκούμενη επιρροή του στα λαϊκά στρώματα, μια επιρροή την οποία δεν μπορούσαν όχι μόνο να στρέψουν προς δικό τους όφελος αλλά ούτε καν να ελέγξουν. Η έντονη μεταρρυθμιστική δραστηριότητα που παρουσίαζε το Ε.Α.Μ. στις περιοχές που ήλεγχε ασκούσε μεγάλη έλξη στο λαό, ήδη από την εποχή της Π.Ε.Ε.Α., η οποία είχε αποσύρει παλιά αστικά νομοθετήματα και αναχρονιστικούς θεσμούς.[472] Ιδιαίτερα ο Κώδικας Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Πράξη 55) αποτέλεσε το επιστέγασμα των αντιστασιακών θεσμών για την αυτοδιοίκηση λειτουργώντας ως οδηγός για τον ρόλο που επιθυμούσε το Ε.Α.Μ. να τελέσει η τοπική αυτοδιοίκηση μεταπολεμικά. Στις περιοχές που εγκατέλειπε σταδιακά ο στρατός κατοχής, η τοπική αυτοδιοίκηση θα μπορούσε να καλύψει το διοικητικό κενό, όχι ως Ε.Α.Μ. αλλά διαμέσου εκλεγμένων οργάνων που θα αναφέρονταν στην κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως. Επίσης, συστηματοποιήθηκε η προσπάθεια για επιδιόρθωση υποδομών που είχαν υποστεί ζημιές αλλά και για την κατασκευή νέων έργων, ενίοτε πρωτοφανή για τις κοινότητες.[473]

Το διαθέσιμο έως σήμερα αρχειακό υλικό δεν φωτίζει τον ρόλο του Σιάντου στην κρίση, ώστε να εξηγεί επαρκώς τις πράξεις και τις παραλείψεις του. Ακόμα και στην Έκθεση που έγραψε σχετικά με γεγονότα του Δεκεμβρίου δεν δίνονται πειστικές απαντήσεις στα περισσότερα ζητήματα, και εδώ προκύπτει το ερώτημα γιατί να παραμείνει κρυφή τόσα χρόνια μετά την λήξη το εμφυλίου,[474] από τη στιγμή μάλιστα που δεν φανερώνει γεγονότα που δεν ήταν ήδη γνωστά από άλλες πηγές.[475] Σύμφωνα με τον Μακρίδη, η σύγκρουση του Δεκεμβρίου έλαβε χώρα χωρίς την ύπαρξη κάποιου συγκεκριμένου επιτελικού σχεδίου και με κακή κατανομή των δυνάμεων και των αποστολών.[476] Το αποτέλεσμα του αγώνα οφείλεται στην τακτική αδυναμία του Ε.Λ.Α.Σ., μέσω της στρατηγικής καθοδηγήσεώς του είτε ηθελημένα – όπως πιστεύει ο ίδιος στα 1946 που γράφει την έκθεση, είτε ακούσια, λόγω πλήρους ανικανότητας της ηγεσίας, όπως πίστευε την εποχή που συνέβαιναν τα γεγονότα.[477] Άλλωστε, είναι πάντα πιο εύκολο να κρίνει κανείς εκ των υστέρων λάθη και

[471] Θανάσης Δ Σφήκας., *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα…, ό.π.*, σελ. 74
[472] Β. Μπούρας, *Η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, Ελεύθερη Ελλάδα 1944*, *στο:* Ν. Σβορώνος – Χ. Φλάισερ, (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 1944…ό.π.*, σελ. 329.
[473] Γ. Σκαλιδάκης, *Η ελεύθερη Ελλάδα…ό.π.,* σελ. 206 – 207.
[474] Πρωτοδημοσιεύτηκε το 1986.
[475] Ole L Smith*.,* «History made to fit all occasions: The K.K.E. view of the December Event»s, *στο: Journal of the Hellenic Diaspora*, Vol. 22.2., 1996, σελ.59.
[476] Γρηγόρης Φαράκος, *Ο Ε.Λ.Α.Σ. και η εξουσία*, τ. Β', *ό.π.*, σελ. 225.
[477] Γρηγόρης Φαράκος, *Ο Ε.Λ.Α.Σ. και η εξουσία*, τ. Β', *ό.π.*, σελ. 217.

παραλείψεις. Παράλληλα, είναι πιο εύκολο να αντιμετωπίζει κανείς μια νίκη παρά να χρεώνεται μια ήττα.

Παρά τις κατηγορίες που έχει δεχθεί κατά καιρούς το Κ.Κ.Ε., δεν έχει αποδειχθεί η υπαιτιότητά του για τα γεγονότα του Δεκεμβρίου. Έχει άπειρες φορές δικαστεί και καταδικαστεί αλλά κανένας από τους δικαστές του δεν κατόρθωσε να βρει επαρκή στοιχεία καταδίκης. Η συνηθέστερη κατηγορία είναι ότι το Ε.Α.Μ. και μέσω αυτού το Κ.Κ.Ε. επιθυμούσε να καταλάβει την εξουσία δια της βίας. Η πιο κατάλληλη ευκαιρία για να πραγματοποιηθεί ήταν στις αρχές Οκτωβρίου, την πρώτη εβδομάδα μετά την αποχώρηση των Γερμανών, όταν ακόμη δεν βρίσκονταν στην Ελλάδα ισχυρές βρετανικές δυνάμεις. Το Ε.Α.Μ. όμως δεν προέβη σε καμία ενέργεια επιλέγοντας τον δρόμο της ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία και όχι της βιαίας αναμέτρησης. Οι 33 ημέρες της μάχης υποδεικνύουν αυτό ακριβώς, ότι προσπαθούσε να συμβιβάσει την γραμμή της νομιμότητας με την αδιαλλαξία των αντιπάλων του.[478]

Θα ήταν παράλογο να υποστηριχθεί πως το Ε.Α.Μ. δεν ενδιαφερόταν για την εξουσία. Όπως κάθε πολιτικό κόμμα, ως άμεσο στόχο του είχε την ανάληψη της εξουσίας και την εφαρμογή του προγράμματός του. Ο συλλογισμός όμως αυτός δεν πρέπει να οδηγήσει στην παρερμηνεία των όσων συνέβησαν αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Τα γεγονότα του Δεκεμβρίου δεν ήταν μια προσπάθεια βιαίας κατάληψης της εξουσίας εκ μέρους των κομμουνιστών αλλά μια άμυνα, κατ' αρχήν, στη στάση της Αστυνομίας και αργότερα των Βρετανών και, σε δεύτερο επίπεδο μια διαμαρτυρία για την υπαναχώρηση της Κυβέρνησης στο ζήτημα του αφοπλισμού της Ορεινής Ταξιαρχίας. Αν και το Κ.Κ.Ε. έδρασε στα πλαίσια της δικής του πολιτικής, χωρίς τη λήψη έξωθεν υλικής βοήθειας, βάσει των υπαρχόντων δεδομένων ο Δημητρώφ ενθάρρυνε τους Έλληνες να συνεχίσουν την ένοπλη πάλη στην Αθήνα, αν και δεν προέκριναν τη μεταφορά σημαντικού τμήματος των δυνάμεων του Ε.Λ.Α.Σ που βρίσκονταν στην Βόρεια Ελλάδα. Σκοπός ήταν να υπογραμμιστεί ο χαρακτήρας της ένοπλης διαμαρτυρίας στην Αθήνα. Η ερμηνεία άλλωστε των κινήτρων του Κ.Κ.Ε. εξαρτάται τα μέγιστα από το ιδεολογικό εφαλτήριο του αναγνώστη – ερευνητή. Είναι όμως σημαντικό να ληφθεί υπόψη το «σκέπτεσθαι» των πρωταγωνιστών ώστε να γίνουν κατανοητά τα κίνητρα πίσω από τις αποφάσεις. [479]

Ο ανωτέρω ισχυρισμός δεν δίνει όμως και πάλι το πλήρες πλαίσιο της σύγκρουσης του Δεκεμβρίου. Στην προπολεμική πολιτική και πολιτειακή κατάσταση, στην απογοήτευση του ελληνικού λαού από τη συναίνεση του Γεωργίου Β' στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου και συγχρόνως η ανύπαρκτη αντίσταση των αστικών κομμάτων έδωσε νέα ώθηση κατά τη διάρκεια της κατοχής στο αντιστασιακό κίνημα που οργανώθηκε από το Κ.Κ.Ε. και την αριστερά. Τα κόμματα συνεχίζοντας την πολιτική εσωστρέφειας, τα πρώτα και πιο κρίσιμα χρόνια της Κατοχής δεν έδειξαν καμία

[478] Ιω. Παπαθανασίου, *ό.π.*, σελ. 136.

[479] Τις ημέρες εκείνες ο Πέτρος Ρούσος βρισκόταν στο Βελιγράδι, με σκοπό να συναντηθεί με τον Δημητρώφ. Σε τηλεγράφημα της 15ης Δεκεμβρίου του Κοστώφ προς το Κ.Κ.Ε. σχετικά με τη μάχη της Αθήνας, δίνεται η πληροφορία ότι ο Δημητρώφ συνέστησε να συνεχιστεί ο αγώνας αλλά λίγες μέρες αργότερα και συγκεκριμένα στις 19 Δεκεμβρίου, σε επείγον ραδιοτηλεγράφημα τονιζόταν ότι στην παρούσα στιγμή ήταν αδύνατη κάθε εξωτερική βοήθεια, βλ. Σχετι. Β Κόντης – Σπ. Σφέτας (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 160 & Νίκος Παπαδάτος, *Άκρως Απόρρητο – Οι σχέσεις ΕΣΣΔ – ΚΚΕ/ 1944 – 1952*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2019, σελ. 61 – 62.

πρόθεση να οργανώσουν αντιστασιακές ομάδες ή να μετάσχουν σε κάποια από τις ήδη υπάρχουσες. Η αδιαφορία αυτή δεν πέρασε σαφώς απαρατήρητη από τον ελληνικό λαό, ο οποίος βίωνε και έμπρακτα σε κάποια μέρη της χώρας τη νέα κοινωνία που ευαγγελιζόταν το Ε.Α.Μ. Δεν σημαίνει όμως ότι το σύνολο της κοινωνίας ενστερνιζόταν τις απόψεις του Ε.Α.Μ. ή έβλεπε θετικά την δράση του. Σε τοπικό επίπεδο, οι κοινωνίες συχνά δυσανασχετούσαν με την «εθελοντική» εισφορά, την «φορολόγηση» της παραγωγής ή την αγορά των προϊόντων σε τιμή κόστους όπως και με τον έλεγχο ζωής των πολιτών και την ένταξη των νεαρών γυναικών στην ΕΠΟΝ.[480] Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής σκηνής τη στιγμή της απελευθέρωσης, ήταν η ταυτόχρονη διεκδίκηση της εξουσίας από τρεις διεκδικητές, σε αντίθεση με την παραδοσιακή ύπαρξη δυο κύριων αντιπάλων.

Η Κατοχή ανέδειξε τις νέες δυνάμεις του Ε.Α.Μ., οι οποίες ισχυροποιήθηκαν δια μέσου της αντίστασης και – σύμφωνα με τον Ευ. Χατζηβασιλείου – τον Γεώργιο Παπανδρέου, ο οποίος ήταν η άμεση απάντηση στις αστικές πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες μετά την κατοχή εμφανίζονταν χωρίς συνολική στρατηγική και με «κάποιες ιδέες που δεν πήγαιναν πολύ πιο πέρα από τη συνήθη αγγλοφιλία τους».[481] Παρότι ο Χατζηβασιλείου θεωρεί τον Παπανδρέου κάτι σαν τον Μεσσία της ελληνικής πολιτικής σκηνής, έναντι των εξασθενημένων αστικών δυνάμεων, ο τελευταίος δεν διέθετε ούτε την πολιτική βάση, ούτε τα ερείσματα στην κοινωνία, ούτε την εμπειρία, το δίκτυο επαφών και την πολιτική αντίληψη που ήταν γνωρίσματα κυρίως των Φιλελευθέρων, αλλά εξυπηρετούσε τη δεδομένη χρονική στιγμή και υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες τα συμφέροντα των Βρετανών.[482] Ο Σοφούλης παρά την προχωρημένη ηλικία του σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί αδαής ή αμέτοχος στις εξελίξεις. Σαφώς ήταν υπερήλικας ήδη από την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (80 ετών) αλλά έχοντας ζήσει τις ατελείωτες πολεμικές συγκρούσεις των αρχών του αιώνα (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Εκστρατεία δύσκολα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι δεν είχε αντιληφθεί το μέγεθος της σύγκρουσης που λάμβανε χώρα καθώς και τις συνέπειες που θα είχε στην κοινωνία ως σύνολο.

Δεν τίθεται αμφιβολία για το ότι το κομματικό σύστημα της Ελλάδας ήταν παλιό, υπάρχουν όμως ενστάσεις ως προς την άποψη ότι μετά τη λέξη των Δεκεμβριανών έχουμε «νεκρανάσταση» των κομμάτων. Αν και δυσκολεύτηκαν να αντιληφθούν τα νέα δεδομένα που έθεσαν στη χώρα η κατοχή και η αντίσταση, παρουσίασαν έστω στοιχειώδη δραστηριότητα. Παρά την απουσία κοινοβουλευτισμού και δημόσιου λόγου, τα κόμματα εμφάνισαν τάσεις εσωστρέφειας αλλά όχι πλήρη αδράνεια. Αντιθέτως, όπως ήδη αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο του παρόντος, από τον

[480] Στ. Καλύβας – Ν. Μαραντζίδης, *Εμφύλια Πάθη, ό.π.*, σελ. 140.
[481] Ευ. Χατζηβασιλείου, «Τα Δεκεμβριανά ως αναίρεση της πραγματικότητας: οι λησμονημένες ατζέντες του 1944», στο: Θαν. Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιακ. Δ. Μιχαηλίδης, (επιμ.) *Οι δρόμοι του…ό.π.*, σελ. 63.
[482] Σωτ. Ριζάς, «Το κόμμα Φιλελευθέρων και τα Δεκεμβριανά: Από το μεσοπολεμικό…», στο: Θαν. Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιακ. Δ. Μιχαηλίδης, (επιμ.) *Οι δρόμοι του…ό.π.*, σελ. 131 – 133 & Θαν. Δ. Σφήκας, «Από τις 'κυβερνήσεις ανδρείκελων' στην 'αντι – ιμπεριαλιστική' μη επεμβατική ευπρέπεια – Η Ελληνική πολιτική», στο: Χ. Φλάισερ (επιμ.): *Η Ελλάδα '36 – '49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, ό.π.*, σελ. 79.

Ιανουάριο του 1942, υπήρχε σχέδιο που απέβλεπε στη μεταπολεμική δομή της εξουσίας της Ελλάδας, υπογεγραμμένο από τους Σοφούλη και Καφαντάρη.[483] Σε γενικές γραμμές και όπως προκύπτει από το αρχειακό υλικό, ο προσανατολισμός των δυο κομμάτων ήταν σταθερά στραμμένος προς τη μεταπολεμική νομή της εξουσίας, έχοντας ως δεδομένο ότι ο πόλεμος αργά ή γρήγορα θα τελείωνε, επομένως όφειλαν να είναι προετοιμασμένοι για τη μεταπολεμική τάξη πραγμάτων. Το διάστημα της Κατοχής έδωσε την ευκαιρία στα κόμματα να επικεντρωθούν στα εσωτερικά τους ζητήματα και να προσπαθήσουν να τα επιλύσουν, ειδικότερα όσον αφορά το Λαϊκό Κόμμα.

Η δημιουργία του Ε.Α.Μ. ειδικότερα συνέβαλε σε δεύτερο χρόνο στη συσπείρωση των παλιών κομμάτων, τα οποία έβλεπαν να χάνονται τα ερείσματα που είχαν στο λαό. Η κινητοποίησή του κατά την περίοδο της κατοχής και παράλληλα η δική τους αδράνεια, οδήγησε μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, αν όχι να γίνουν μέλη του Εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου, να δείξουν όμως έντονη συμπάθεια και υποστήριξη προς αυτό. Ξεκίνησε μια προσπάθεια πολιτικής υπονόμευσής του, καθώς σε στρατιωτικό επίπεδο – εξαιτίας του Ε.Λ.Α.Σ. – και σε επίπεδο λαϊκών ερεισμάτων, ήταν αδύνατον να το αντιμετωπίσουν. Η πρώτη έντονη αντιπαράθεση των αστικών κομμάτων και του Ε.Α.Μ. έγινε στο Συνέδριο του Λιβάνου, όπου επιτεύχθηκε η πολιτική απομόνωση των αντιπροσώπων της Αριστεράς και η επιβολή των όρων της εξόριστης κυβέρνησης. Και πάλι όμως, η αποδοχή των όρων του Λιβάνου και αργότερα η συμμετοχή στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Παπανδρέου – παρά τις έντονες εσωτερικές αντιθέσεις – κινείτο ακριβώς στη σφαίρα της ομαλής μετάβασης και του συμβιβασμού.[484]

Την περίοδο αυτή, οι κύριες επιδιώξεις του Ε.Α.Μ. κινούνταν στη σφαίρα του συμβιβασμού θεωρώντας ότι μια πολιτική κινητοποίηση των μαζών θα του επέτρεπε να επιβάλει το πρόγραμμά του μέσω των εκλογών[485] ενώ ταυτόχρονα επιδίωκε την αποστράτευση όλων των ενόπλων σωμάτων και τη δημιουργία ενός πραγματικά εθνικού στρατού και την αποχώρηση του Γεωργίου Παπανδρέου από την εξουσία.

Στις προσπάθειές του αυτές, δεν εκτίμησε σωστά τις δυνάμεις των αντιπάλων του και κυρίως, των υποστηρικτών τους. Όσες φορές ο Γ. Παπανδρέου βρέθηκε κοντά στην πραγματοποίηση κάποιων αιτημάτων του Ε.Α.Μ., οι Βρετανοί τον εμπόδισαν. Για τους Βρετανούς ήταν πλέον «ζήτημα τιμής» η διατήρηση του Παπανδρέου στην εξουσία και παράλληλα, η προετοιμασία της επιστροφής του Γεωργίου Β' στο θρόνο της Ελλάδας, παρά τις διακηρύξεις του Τσόρτσιλ, ότι οι Έλληνες θα αποφάσιζαν μόνοι τους για το πολίτευμά τους. Οι Έλληνες θα αποφάσιζαν μόνοι τους, αλλά κάτω από ποιες συνθήκες; Αυτό δεν το διευκρίνιζε ο Βρετανός πρωθυπουργός.

---

[483] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 4.5

[484] Ιω. Παπαθανασίου, «Το κόμμα και το μέτωπο στις μέρες του Δεκέμβρη: στρατηγικές διαχείρισης της κρίσης στον ευρωπαϊκό ορίζοντα», στο: Θαν. Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιακ. Δ. Μιχαηλίδης, *Οι δρόμοι του…ό.π.*, σελ 97.

[485] Θαν. Δ. Σφήκας, «Πόλεμος και ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε., 1945 – 1949», στο: Θαν. Δ. Σφήκας, *Πόλεμος και ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε., 1945 – 1949*, εκδ. φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 62.

Η σύγκρουση όμως του Δεκεμβρίου ήταν άκρως επιθυμητή κυρίως από τον Τσόρτσιλ, όπως διαπιστώνεται βάση της πολιτικής που άσκησε στην Ελλάδα, ιδιαίτερα από τα μέσα του 1943 και μετά. Η προσωπική του σχέση με τον Γεώργιο Β' και η έντονη πεποίθησή του πως για τους Βαλκανικούς λαούς το καλύτερο δυνατό πολίτευμα είναι η μοναρχία, ήταν δυο καθοριστικοί παράγοντες στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής της Βρετανίας στο ζήτημα της Ελλάδας.[486]

Ο Τσόρτσιλ έγινε αντικείμενο δριμείας κριτικής στη χώρα του, με κύριο επιχείρημα των επικριτών του ότι υποστήριζε την αποκατάσταση ενός αυταρχικού, συντηρητικού καθεστώτος, το οποίο εξυπηρετούσε βρετανικά ιμπεριαλιστικά συμφέροντα στην Ανατολική Μεσόγειο αλλά παραμέριζε τη μεγαλύτερη και μαζικότερη ελληνική αντιστασιακή οργάνωση, η οποία εκπροσωπούσε τα λαϊκά συμφέροντα. Η πολιτική κρίση που ξέσπασε στην Βρετανία εξαιτίας των Δεκεμβριανών ήταν έντονη αλλά δεν εξελίχθηκε σε κυβερνητική καθώς η ηγεσία των Εργατικών παρέμεινε πιστή στον Τσόρτσιλ. Μόνο προς τα τέλη του Δεκεμβρίου η κυβέρνηση φάνηκε να κερδίζει τη μάχη της προπαγάνδας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις ακρότητες του Ε.Λ.Α.Σ., στην επίσκεψη του Τσόρτσιλ στην Αθήνα, στη λύση της Αντιβασιλείας, στην απουσία κάποιας σοβιετικής αντίδρασης καθώς και εξαιτίας της τροπής της σύγκρουσης.[487]

Η πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης κατά τη διάρκεια των γεγονότων του Δεκεμβρίου έγινε αντικείμενο κριτικής ακόμη κι από στελέχη των αστικών κομμάτων. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος – στέλεχος των Φιλελευθέρων και πρώην Υπουργός στην κυβέρνηση Τσουδερού κατέκρινε την πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης κατά τη διάρκεια των γεγονότων, υποστηρίζοντας ουσιαστικά ότι όλα τα μέτρα ήταν απόρροια των βρετανικών επιταγών, αμέσως έγιναν προσπάθειες να αναθεωρήσει τις απόψεις του, επειδή βασίζονταν σε εσφαλμένες πληροφορίες. Ο Μιχαλακόπουλος σε τηλεγράφημά του προς την Πρεσβεία της Ουάσινγκτον ανέπτυξε την άποψή του σύμφωνα με την οποία τα γεγονότα του Δεκεμβρίου ήταν μια κοινωνική επανάσταση, τα αίτια της οποίας βρίσκονταν πολύ βαθύτερα και ουσιαστικά αφορούσαν ολόκληρη την Ευρώπη. Οι εποχές είχαν αλλάξει και όποιος θεωρούσε ότι θα ήταν δυνατόν να επαναφέρουν μια καθαρά «αστική δημοκρατία» δεν μπορούσε να κατανοήσει την αξία των γεγονότων. Ο αφοπλισμός των ανταρτών, οι οποίοι θα έπρεπε να αξίζουν έπαινο και ηθική ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους στην πατρίδα ήταν μεγάλο λάθος από την πλευρά της κυβέρνησης, έστω κι αν διέθετε την συγκατάθεση των Ε.Α.Μ.ιτών. Παράλληλα με την προσβολή που διεπράχθη προς τους αντάρτες, οι οποίοι κατά τμήματα θα μπορούσαν να στελεχώσουν τον εθνικό στρατό, σημειώθηκε ακατανόητη κωλυσιεργία στη διάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας και δεν σημειώθηκε καμία ενέργεια για την τιμωρία των συνεργατών του εχθρού. Η συνέντευξη του Ιω. Ράλλη, στην οποία υποστήριξε ότι καλώς έπραξε και οργάνωσε τα Τάγματα Ασφαλείας, τα οποία θανάτωσαν χιλιάδες πατριωτών δικαιολογούσαν σύμφωνα με τον

[486] Θανάσης Δ Σφήκας., *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*… ό.π., σελ. 46.
[487] Λουκ. Ι. Χασιώτης, « Ο Δεκέμβρης των Βρετανών», στο: Θαν. Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιακ. Δ. Μιχαηλίδης, (επιμ.), *Οι δρόμοι του…ό.π.*, σελ. 163 & 182.

Μιχαλακόπουλο την έφοδο των ανταρτών εναντίον των φυλακών Αβέρωφ. Στο Κυβερνητικό ζήτημα οι παραβλέψεις και αστοχίες αλλά και οι εσκεμμένες πράξεις και αντιδράσεις έδωσαν τη δική του ώθηση και δυναμική στις εξελίξεις. Εφόσον ο Παπανδρέου προέβη σε παραίτηση θα ήταν συνετότερο να επιμείνει σε αυτή, μετά την άρνηση του βασιλιά να την αποδεχθεί. Το λάθος διαπράχθηκε εδώ από τη μεριά των Άγγλων, καθιστώντας την αντίσταση αναπόφευκτη. Η μόνη εφικτή λύση ήταν η εγκαθίδρυση Αντιβασιλείας, ο σχηματισμός εθνικής κυβέρνησης, καθολικής αντιπροσώπευσης και άμεση προκήρυξη δημοψηφίσματος. Τέλος, θεωρούσε πως η καλύτερη λύση για να ξεχαστεί η αιματοχυσία και τα πολιτικά πάθη ήταν να στραφεί ο λαός προς τα δημόσια έργα. Ήταν πιο εύκολο να καταπολεμηθεί ο κομμουνισμός με δημόσια έργα παρά με τα όπλα. Παρακαλούσε να διαβιβαστεί το τηλεγράφημά του στον Πλαστήρα, τον οποίο και θεωρούσε τον μοναδικό ικανό να διαχειριστεί την κρίση. [488]

Ο Μιχαλακόπουλος δεν εισακούστηκε από κανέναν, αντιθέτως του ζητήθηκε να αλλάξει απόψεις «δια καλόν έθνους».[489] Η αντιμετώπισή του υπογραμμίζει τη γενικευμένη αντίληψη ότι έπρεπε η μάχη να φτάσει στο τέλος της και να επέλθει πολιτική και στρατιωτική ήττα της αριστεράς, χωρίς να πραγμαποιηθεί η παραμικρή παραχώρηση απέναντί τους, με χειρισμούς τέτοιους ώστε να καταστούν αυτοί ως οι μόνοι υπεύθυνοι για το χάος που επικράτησε στη χώρα αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Τα παλαιά κόμματα θα χρήζονταν σωτήρες, κερδίζοντας τα λαϊκά ερείσματα τα οποία είχαν χάσει κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

Αντίθετα όμως με κάποιες παγιωμένες αντιλήψεις που θέλουν το σύνολο του αστικού κόσμου να παρουσιάζεται ενωμένο έναντι της αριστεράς, ο πολιτικός κόσμος εμφανίζεται κατακερματισμένος. Το Λαϊκό Κόμμα έχει ήδη καταστήσει σαφές πως επιθυμούσε την άνευ όρων και με οποιοδήποτε κόστος επιστροφή του Γεωργίου Β', ελπίζοντας ότι στο πρόσωπό του θα βρει τον κομματάρχη του, ο οποίος θα επούλωνε τις πληγές της κατοχής και θα επέφερε την ενότητα στο εσωτερικό του. Οι Φιλελευθέροι από τη δική τους μεριά, καλούνταν να λάβουν ξεκάθαρη στάση έναντι του καθεστωτικού αλλά και να οριοθετήσουν τον χώρο στον οποίο θα κινηθούν μεταπολεμικά, έχοντας τη μοναρχική δεξιά από τη μια και τη νέα κοινωνία που ευαγγελιζόταν το Ε.Α.Μ. από την άλλη. Ο μόνος από τον χώρο των Φιλελευθέρων που φάνηκε να αφουγκράζεται καλύτερα τις τάσεις και τα κελεύσματα της νέας εποχής ήταν ο Καφαντάρης ο οποίος και θεωρούσε απαραίτητη τη συμμετοχή της αριστεράς στη νέα κυβέρνηση, ακριβώς επειδή αντιλήφθηκε πως ο αποκλεισμός της δεν θα σήμαινε και τον πολιτικό της θάνατο.

Η άποψη του Καφαντάρη έβρισκε εν μέρει σύμφωνους και τους Αμερικανούς, οι οποίοι παρόλο που δεν ενεπλάκησαν στη σύγκρουση, ήταν ενδεχομένως οι μόνοι που αντιλήφθηκαν τη

[488] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 20.4 (1945), Τηλεγράφημα Ανδρ/ Μιχαλακόπουλου προς Ελληνική Πρεσβεία Ουάσιγκτον, α.π. 4674, 27/12/1944.
[489] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 20. 4 (1945), Χειρόγραφο τηλεγράφημα από την Ελληνική Πρεσβεία της Ουάσινγκτον προς τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, χωρίς α.π., 29/12/1944.

δυναμική της και σε εντελώς διαφορετικό πλαίσιο από τους Βρετανούς. Η εκτίμησή τους όμως ότι η επιρροή του Ε.Α.Μ. δεν είχε εξασθενίσει καθόλου τους μήνες μετά την απελευθέρωση ήταν ορθή – αντιθέτως με τους Βρετανούς που θεώρησαν ότι από τον Οκτώβριο μέχρι τον Δεκέμβριο η απήχηση του Ε.Α.Μ. στον λαό είχε μειωθεί. Παρά την αποστασιοποίηση λόγω μεταβολής συνθηκών – αποχώρηση Γερμανών και διανομή τροφίμων από τους συμμάχους – τα αισθήματα του λαού προς το Ε.Α.Μ. και η δυναμική του Ε.Λ.Α.Σ. παρέμεναν αμείωτα.[490] Ο Άλανμπρουκ σημείωνε στο ημερολόγιό του ότι η ελληνική κατάσταση γινόταν ολοένα και πιο περίπλοκη κι ενώ ο Λήπερ αρχικά είχε ζητήσει μόνο 5.000 άντρες για να βοηθήσει να σταθεροποιηθεί η Κυβέρνηση και τώρα αύξησε τον αριθμό σε 40.000, λέγοντας μάλιστα πως οι στρατιωτικοί δεν εκτίμησαν καθόλου σωστά τις δυνάμεις που χρειάζονταν και πως πρέπει να σταλούν περισσότερα στρατεύματα άμεσα.[491]

Παραμένοντας σε διεθνές επίπεδο, ιδιαίτερη σημασία είχε δοθεί ιδιαίτερα σε παλαιότερες μελέτες στη «συμφωνία των ποσοστών», τον Οκτωβρίο του 1944, μεταξύ του Ιωσήφ Στάλιν και του Ουίνστον Τσόρτσιλ. Η απλοϊκή περιγραφή του ίδιου του Τσόρτσιλ έχει εν πολλοίς αμφισβητηθεί αλλά με μια πιο προσεκτική ματιά στα πρακτικά της συζήτησης, διαπιστώνει κανείς πως η Ελλάδα και η Ρουμανία δεν απασχόλησαν παρά στο ελάχιστο τους δυο ενδιαφερόμενους και η θέση της στη μεταπολεμική Ευρώπη ουδέποτε αμφισβητήθηκε.[492] Όπως ενημέρωσαν τον Χάριμαν – Αμερικανός Πρέσβης στη Μόσχα τα χρόνια 1943 – 1946, ο Τσόρτσιλ συνυπέγραφε τηλεγράφημα προς τον Ρούζβελτ, ενημερώνοντάς τον για τις μεταξύ τους συνομιλίες. Αναφορικά με την Ελλάδα και τα Βαλκάνια εν γένει, το κύριο ενδιαφέρον του Ρούζβελτ εστιάστηκε στην αποτροπή μελλοντικού διεθνούς πολέμου ενώ ο Τσόρτσιλ επικεντρώθηκε στον κίνδυνο εμφυλίου.[493] Ενδεχομένως η μεγαλύτερη σημασία της υπερεκτιμημένης συμφωνίας – η οποία χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον ως εργαλείο ερμηνείας και σε κάποιες περιπτώσεις μομφής ενάντια κυρίως στην πολιτική που άσκησε τα μετέπειτα χρόνια η αριστερά στην Ελλάδα – ήταν πως οι δυο άντρες είχαν δηλώσει σαφώς το ενδιαφέρον τους για κάποιες συγκεκριμένες χώρες. Ο Στάλιν επικύρωνε όσα ήδη είχε στρατιωτικά – την Ρουμανία, τη Βουλγαρία και οσονούπω την Ουγγαρία, ενώ ο Τσόρτσιλ επιθυμούσε αυτό που δεν είχε, δηλαδή την Ελλάδα.[494] Για τον Τσόρτσιλ η σύμπτωση των βρετανικών και σοβιετικών συμφερόντων το Φθινόπωρο του 1944 ήταν μια προσωρινή λύση για όσο διαρκεί ο πόλεμος ενώ για τον Στάλιν, ότι θα παρέμενε αμέτοχος στα Δεκεμβριανά – αλλά μόνο σε αυτά.[495] Ξεκινώντας από αυτή την θέση, μπορεί κάποιος να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι ο Στάλιν δεν θα έκανε κάτι για να βοηθήσει τους Έλληνες αλλά όμως δεν θα αρνιόταν να δεχτεί και μια ενδεχόμενη νίκη τους. Το

[490] Σ. Ριζάς, *Απ' την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2011, σελ. 68.
[491] Lord Marshal Field Alanbrooke, *ό.π.*, εγγραφή 5/12/1944, σελ. 632.
[492] Γ. Γιαννουλόπουλος. «Το πρώτο λάθος του Θεού» Και πάλι για τη «συμφωνία των ποσοστών»: Μόσχα, Οκτώβριος 1944», στο: Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.) *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1992, σελ. 376 – 377.
[493] Θαν. Δ. Σφήκας, *Με τον Μέττερνιχ ή με τον Πάλμερστον…, ό.π.,* σελ. 28.
[494] Θαν. Δ. Σφήκας, «Η ευκολία της 'Μοιρασιάς' – Το Σύμφωνο Ρίμπεντροπ – Μολότωφ, τα ποσοστά, η Γιάλτα», στο: Κατ. Γαρδίκα, Άννα – Μαρία Δρομπούκη, Βαγγ. Καραμανωλάκης, Κ. Ράπτης (επιμ.) *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40 Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, σελ. 118.
[495] Θαν. Δ. Σφήκας, *Με τον Μέττερνιχ ή με τον Πάλμερστον…, ό.π.,* σελ. 30.

νόημα της συμφωνίας για τους πρωταγωνιστές της είναι αντιστρόφως ανάλογο με αυτό που της δόθηκε μεταγενέστερα στα στενά σύνορα της ελληνικής ιστοριογραφίας.

Το Ε.Α.Μ. από τη δική του μεριά προσδοκούσε μεν σε μια πιο άμεση καθοδήγηση από την Σοβιετική Ένωση, γεγονός που φαίνεται από τις συνεχείς προσπάθειες για την αποκατάσταση της άμεσης μεταξύ τους επικοινωνίας, η οποία γινόταν μέσω του Κοστώφ.[496] Αυτό όμως δεν σημαίνει πως η ηγεσία του Κ.Κ.Ε. και του Ε.Α.Μ. ακολουθούσε πιστά τις οδηγίες της. Όταν ουσιαστικά ξεκίνησε η σύγκρουση του Δεκεμβρίου, το Κ.Κ.Ε. όχι μόνο δεν έλαβε καμία βοήθεια από την Ε.Σ.Σ.Δ. αλλά κατόπιν δέχτηκε και κριτική για αυτή του την ενέργεια.[497] Όταν μάλιστα Βρετανοί και Έλληνες αξιωματούχοι ζήτησαν την γνώμη του συνταγματάρχη Ποπόφ για τις ενέργειες των Ελλήνων, εκείνος απάντησε πως οι Έλληνες ούτε ρώτησαν ούτε άκουσαν τους Σοβιετικούς.[498]

Η σύγκρουση του Δεκεμβρίου και η υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας πυροδότησε νέες εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία, οι οποίες σημάδεψαν ολόκληρη τη δεκαετία του 1940 και όχι μόνο. Τα Δεκεμβριανά οριοθέτησαν το τέλος μιας εποχής κατά την οποία τα πάντα φαίνονταν πιθανά και μια αλλαγή προς μια διαφορετική κοινωνία ήταν ακόμη πιθανή. Παράλληλα, αποτέλεσαν την αρχή μιας περιόδου κατά την οποία η χώρα θα βρισκόταν αισθητά πιο πίσω από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη, χωρίς να δύναται να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της νέας εποχής.[499] Οι προϋποθέσεις για το ξέσπασμα ευρύτερης εμφύλιας σύρραξης είχαν ήδη δημιουργηθεί. Οι αμυντικές πράξεις της κάθε παράταξης λαμβάνονταν ως απειλή από την άλλη βάζοντας σε υποθήκη οποιοδήποτε ενδεχόμενο ομαλούς μετάβασης στη δημοκρατική ζωή. Η απροκάλυπτη εμμονή των Λαϊκών αλλά και των Βρετανών για επιστροφή του Γεωργίου Β' στη χώρα και η ταυτόχρονη αδυναμία των Φιλελευθέρων να ορθώσουν καθαρό πολιτικό λόγο με υπόσταση δεν προοιώνιζαν τίποτε καλό για το μέλλον σε μια χώρα η οποία έπρεπε να επουλώσει πολλαπλά τραύματα του παρελθόντος, με μια πολιτική σκηνή γεμάτη αστάθειες, έριδες και αδυναμία να συμβαδίσει με τις απαιτήσεις της κοινωνίας.

[496] Σημείωμα του Walter (ψευδώνυμο του Τίτο) για τη μετάβαση του Ρούσου και του Ιωαννίδη στη Σόφια, παρατίεθεται στο: Β Κόντης. – Σπ. Σφέτας (επιμ.), *Εμφύλιος πόλεμος*, *Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά Αρχεία*, *ό.π.*, σελ. 55.
[497] Peter Jacob Stavrakis, *Soviet Policy in Greece, 1944 – 1949*, UMI Dissertation, Information Service, Michigan, 1993, σελ. 108 – 109.
[498] Θανάσης Δ. Σφήκας., *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα… ό.π.*, σελ. 70.
[499] Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.,* σελ. 389 – 390.

Κεφάλαιο Τρίτο: Η εξέλιξη του αστικού κόσμου στην πορεία προς τις εκλογές

Κι έτσι κι υπάρχουνε ακόμα δυσκολίες, μιας κι οι καιροί
όπως έχω ακούσει είναι ανασφαλείς,
τους ηγέτες σου έχεις, που σου λένε ακριβώς
τι έχεις να κάνεις για να πας καλά.
Έχουνε μαθητέψει πλάι σε κείνους
που ξέρουν τις αλήθειες που ισχύουνε
για όλους τους καιρούς
μα και τις συνταγές που πάντα βοηθάνε.
Μπ. Μπρεχτ

Ο αστικός κόσμος έως τη σύγκρουση του Δεκεμβρίου

Η σύγκρουση του Δεκεμβρίου ενέτεινε το ήδη πολωμένο κλίμα στην πολιτική ζωή της χώρας. Η στρατιωτική ήττα του Ε.Λ.Α.Σ. έπρεπε να ακολουθηθεί από την πολιτική ήττα του Ε.Α.Μ., ώστε η αριστερά να παύσει να αποτελεί απειλή και διεκδικητή της εξουσίας. Σε αντίθεση όμως με το προσδωκόμενο αποτέλεσμα, τα προηγηθέντα γεγονότα δεν φάνηκε να στερούν από το Ε.Α.Μ. σημαντικά λαϊκά ερείσματα. Αντιθέτως, η δυσχερής οικονομική κατάσταση στην οποία βρισκόταν η χώρα σε συνδυασμό με την ανεπαρκή πολιτική της κυβέρνησης Πλαστήρα έκανε όλο και μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού να στρέφεται προς την Αριστερά. Τα αστικά κόμματα χρειάζονταν επειγόντως συγκροτημένα πολιτικά προγράμματα προκειμένου να αναζητήσουν ερείσματα στην κοινωνική βάση, πολιτικές συμμαχίες και ιδεολογικές συναινέσεις. Κατά τη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου, η εσωστρέφεια που έδειξαν, σε αντίθεση με την καθόλα έντονη δράση του «αντιπάλου», ανέτρεψε κάθε δομή παραδοσιακής εκπροσώπησης. Εύλογα λοιπόν, μετά τον πόλεμο, έπρεπε να βρεθούν νέα μέσα έκφρασης, νέα προγράμματα, στηριζόμενα σε ξεκάθαρες ιδεολογίες και όχι μόνο στην υπερβολική πολεμική του αντίπαλου δέους.

Η ιδεολογική τοποθέτηση των κομματικών σχηματισμών καθίστατο ιδιαιτέρως δυσχερής, ιδίως εκείνων που παραδοσιακά ανήκαν στον χώρο του κέντρου. Κι ενώ για το Λαϊκό Κόμμα η απρόσκοπτη υπεράσπιση της επιστροφής του Γεωργίου Β' ήταν δεδομένη, αφού ο βασιλιάς ενσάρκωνε τα ελληνικά ιδεώδη, αποτελούσε σύμβολο αντίστασης κατά τη διάρκεια του πολέμου[500] ή

[500]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 16.1α, Προεκλογική ομιλία του Κ. Τσαλδάρη στην Αθήνα. 16/3/1946.

απλούστερα, του προσέδιδαν ιδιότητες κομματάρχη και αποτελούσε το εισιτήριο για την εξουσία, το Κόμμα Φιλελευθέρων βρισκόταν στη δυσάρεστη θέση να πρέπει να τοποθετηθεί με τέτοιον τρόπο ώστε η θέση του να διαφοροποιείται σαφώς και από τους Λαϊκούς αλλά και από την αριστερά.

Γονατάς, Βενιζέλος και Φιλελεύθεροι: Σχέσεις αντίπαλες

Οι Λαϊκοί σκόπευαν να χρησιμοποιήσουν το πρόσωπο του Γεωργίου Β' ως το μέσο προσέλκυσης συμμαχικών κεφαλαίων και προώθησης των ελληνικών εδαφικων διεκδικήσεων στο προσεχές Συνέδριο Ειρήνης.[501] Οι Φιλελεύθεροι διακατέχονταν από μια έντονη δυσαρέσκεια έναντι του Γεωργίου Β', αφού γνώριζαν πως η επιστροφή του θα καθιστούσε δύσκολη έως αδύνατη την πρόσβασή τους στην εξουσία.[502] Το αντιβασιλικό αίσθημα δεν αποτελούσε συνδεκτικό κρίκο μεταξύ των Φιλελευθέρων, σε αντίθεση με τους Λαϊκούς όπου το πρόσωπο του Γεωργίου Β' είχε οδηγήσει στη συσπείρωσή τους. Στο εσωτερικό του κόμματος διακρίνονταν τέσσερις διαφορετικές τάσεις, με κύριες αυτές του Στυλιανού Γονατά και του Σοφοκλή Βενιζέλου, ενώ υπήρχε ακόμη μια δυναμική υπό τον Ρέντη, ο οποίος επιθυμούσε κάποιο είδος «δικτατορίας» των Φιλελευθέρων σε συνεργασία με στρατιωτικούς και πολιτικούς και τέλος μια ομάδα μετριοπαθή, χωρίς σαφείς επιρροές.[503]

Κυριότερος εκφραστής υπέρ της βασιλείας ήταν ο Στυλιανός Γονατάς ο οποίος την περίοδο της Κατοχής είχε επιδιώξει να κάνει την παρουσία του ιδιαιτέρως αισθητή, ως ακραιφνής αντιμοναρχικός και μάλιστα καταδίκασε την εξόριστη κυβέρνηση και κήρυξε έκπτωτη τη μοναρχία. Η μεταστροφή του έγινε αισθητή το καλοκαίρι του 1943 με ένα τηλεγράφημα προς στο Κάιρο το οποίο περιείχε τη δήλωση ότι το Ε.Α.Μ. ήταν σφαγείς του ελληνικού λαού.[504] Αργότερα στράφηκε υπέρ των Ταγμάτων Ασφαλείας και ζήτησε από την εξόριστη κυβέρνηση, την οποία είχε καταδικάσει, βοήθεια ώστε να αντιμετωπιστεί το Ε.Α.Μ.[505] Θεωρούσε μάλιστα τα μέτρα της Κυβέρνησης Ράλλη για την αντιμετώπισή του απολύτως αποδεκτά, από τη στιγμή που απέτρεπαν την επικράτησή του.[506]

Όταν ιδρύθηκε η Π.Ε.Ε.Α. ζήτησε όχι μόνο να μην επέλθει κανενός είδους συνεννόηση αλλά να διαλυθεί έστω και με βίαιο τρόπο. Η απότομη μεταστροφή αυτή οδήγησε ακόμη και τους Βρετανούς να τον θεωρήσουν ακραίο αντικομμουνιστή και να του απαγορευτεί η μετάβαση στο Κάιρο. Η εμπάθεια του Γονατά όμως έφτασε σε τέτοια σημεία παραλογισμού που κατηγόρησε τους

[501]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 16.1α, Προεκλογική ομιλία του Κ. Τσαλδάρη στην Αθήνα, 16/3/1946.
[502]Μιχ. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου, Κοινωνική Πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα, Από τα δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946,* εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006, σελ. 389.
[503] Γ.Α.Κ. Αρχείο Ηρακλή Πετμεζά, φακ. 1.1., «Ιων»: Έκθεσις επί της πολιτικής καταστάσεως εν Ελλάδα, Νοέμβριος 1944.
[504]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 6.1 (1944), Κυβέρνηση Καΐρου, Ραδιοτηλεγράφημα Αθήνας προς Κάιρο, 28/7/1943.
[505] Εμμ. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή,* Αθήνα, 1945, σελ.47 – 48.
[506]Μιχ. Λυμπεράτος, *ό.π.,* σελ. 413.

Βρετανούς ότι ήταν οι δημιουργοί του Ε.Λ.Α.Σ., ο οποίος δολοφονούσε Έλληνες αξιωματικούς και πραγματοποιούσε δολιοφθορές σε γερμανικά τμήματα, ώστε μετά οι Γερμανοί σε αντίποινα να καίνε ολόκληρα χωριά. Τα Τάγματα Ασφαλείας υποχρεώθηκαν να πάρουν όπλα από τους Γερμανούς για να αντιμετωπίσουν το Ε.Α.Μ. ενώ ολόκληρες πόλεις ζητούσαν να τους αποσταλούν τμήματα τέτοια, ώστε να τους απαλλάξουν από τον ΕΑΜικό ζυγό. Διαβεβαίωνε μάλιστα την Κυβέρνηση του Καΐρου ότι δεν επρόκειτο να στρέψουν τα όπλα τους κατά των Συμμάχων,[507] αναλαμβάνοντας ρόλο αυτόκλητου πολιτικού εκπροσώπου των Ταγμάτων. Η απόφαση της εξόριστης κυβέρνησης να καταδικάσει τα Τάγματα ήταν για τον Γονατά συνώνυμο εθνικής προοδσίας.[508]

Κατά την περίοδο των διεργασιών για την εύρεση μιας κοινά αποδεκτής λύσης σχετικά με το μέλλον της Ελλάδας και τη διεξαγωγή σχετικών συζητήσεων, ζητούσε να μην αναχωρήσει κανένα κλιμάκιο της κυβέρνησης από το Λίβανο για την Ελλάδα, απορρίπτοντας οποιαδήποτε εκπροσώπηση της αριστεράς στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, ακόμη κι αν επρόκειτο για μετριοπαθείς αριστερούς. Αιτιολογούσε την άρνησή του, λέγοντας ότι ήταν συνοδοιπόροι των σφαγέων του ελληνικού λαού και συνεργάτες των κομμουνιστών των λοιπών χωρών των Βαλκανίων.[509]

Μεταπολεμικά διατήρησε αρχικά μια στάση ουδετερότητας, θεωρώντας πως τα πολιτικά κόμματα δεν θα έπρεπε να εκφράσουν άποψη μέχρι να διενεργηθεί το δημοψήφισμα. Δεν παρέλειψε όμως να δώσει στη δημοσιότητα μια επιστολή του Σοφούλη, χρονολογούμενη από το πρώτο έτος του πολέμου, στην οποία ο Σοφούλης υποσχόταν πως θα τον υποδείκνυε διάδοχό του στην αρχηγία του κόμματος μετά την επόμενη εκλογική αναμέτρηση.[510] Ο Σοφούλης χαρακτήρισε την πράξη κακοήθεια και ζήτησε τη διαγραφή όσων δεν συμφωνούσαν με τη γραμμή του κόμματος αναφορικά με το πολιτειακό.

Ο Γονατάς θεωρούσε οποιαδήποτε αρνητική δήλωση για τον Γεώργιο Β' εν δυνάμει επιχείρημα υπέρ της αριστεράς. Η έντονη διαφωνία του τον οδήγησε τελικά σε απόσχιση από το Κόμμα Φιλελευθέρων και στην ίδρυση του Κόμματος των Εθνικών Φιλελευθέρων, το οποίο ακολούθησαν αρχικά λίγα στελέχη του Κ.Φ. αλλά αρκετοί οπαδοί του. Κάποια από τα στελέχη του Κ.Φ. απέδωσαν τις ευθύνες για τη διάσπαση του Κόμματος στον ίδιο τον Σοφούλη, ο οποίος απέτυχε να συγκρατήσει τον Γονατά, όπως είχε αποτύχει και στο παρελθόν σε κρίσιμες καταστάσεις για τη χώρα, οδηγώντας και σε αυτή ακόμη τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά αλλά και στην ανάπτυξη του αγώνα του Ε.Α.Μ., όταν οι δημοκρατικές δυνάμεις δεν δραστηριοποιήθηκαν επαρκώς κι έτσι όλος ο αγώνας περιήλθε στα χέρια του Κ.Κ.Ε.[511]

---

[507]Γ.Α.Κ., Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, Αποστολή Ε φακ. 6, Επιστολή Γονατά προς την Ελληνική Κυβέρνηση, 2/4/1944.
[508]Μιχ. Λυμπεράτος, *ό.π.,* σελ. 413.
[509]Γ.Α.Κ., Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, Αποστολή Ε φακ. 6, Επιστολή Γονατά προς την Ελληνική Κυβέρνηση, 2/4/1944.
[510] Στ. Γονατάς, *Απομνημονεύματα Στυλιανού Γονατά 1897 – 1957,* χ.ε., Αθήνα, 1958, σελ. 425 – 6 & *Ελευθερία* & *Εμπρός* 11/3/1945.
[511]Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ.8, Χειρόγραφη επιστολή του Γεράσιμου Βασιλειάδη προς τον Σοφοκλή Βενιζέλο, 22/3/1945. Ο Γερ. Βασιλειάδης ήταν στέλεχος του Κόμματος Φιλελευθέρων, γιος του στρατιωτικού Βασίλειου Βασιλειάδη. Υπηρέτησε στο Πολεμικό Ναυτικό μέχρι το 1928 και διετέλεσε Υπουργός σε

Η ημερομηνία που επέλεξε να αναγγείλει την ίδρυση του νέου κόμματος ήταν η 18η Μαρτίου 1945, η ένατη επέτειος από τον θάνατο του Ελευθέριου Βενιζέλου. Η επιλογή δεν ήταν τυχαία αλλά εντασσόταν στο γενικότερο πλαίσιο παρουσίασης του κόμματος ως τη συνέχεια του Κόμματος Φιλελευθέρων του Βενιζέλου, τον οποίο θεωρούσε και ακραιφνή αντικομμουνιστή.[512] Κατηγόρησε τον Σοφούλη ότι αντί να προβάλει «*την σημαίαν του εθνικού προγράμματος*» και να αγωνιστεί «*με έμβλημα πάντοτε την μεγάλην Ελλάδα ... δια την επίλυσιν των τεραστίων εξωτερικών και εσωτερικών εθνικών μας ζητημάτων*» θεώρησε σκόπιμο να ταχθεί ανεπιφύλακτα υπέρ της αβασίλευτης Δημοκρατίας.[513]

Φοβούμενος τις αντιδράσεις των Αμερικανών, οι οποίοι έβλεπαν με ιδιαίτερη συμπάθεια τους δημοκρατικούς, δεν εκδήλωσε άμεσα την επιθυμία του για επιστροφή του βασιλιά, αλλά τάχθηκε υπέρ της επίσπευσης του δημοψηφίσματος, με τη δικαιολογία ότι δεν επιθυμούσε να φανεί πως παρασυρόταν από το λαϊκό αίσθημα.[514] Κατόπιν όμως επαφών με τον Σπύρο Μαρκεζίνη, ο οποίος θεωρούταν ως ο επίσημος εκπρόσωπος του βασιλιά, αλλά και με το Λαϊκό Κόμμα[515] διακήρυξε και επίσημα ότι ήταν υπέρ της Βασιλείας.[516] Στις 27 Φεβρουαρίου, υπέγραψε και συμφωνία με το Λαϊκό Κόμμα, σύμφωνα με την οποία μετά τις εκλογές θα έπαιρνε συνολικά 60 έδρες (27 στην Παλιά Ελλάδα και 33 στις Νέες Χώρες) ενώ αν το σύνολο των εδρών στο Κοινοβούλιο έφταναν τις 357, θα προστίθενταν άλλες πέντε επιπλέον έδρες.[517] Οι σχέσεις του Γονατά με το Κόμμα Φιλελευθέρων σταδιακά έγιναν πιο ψυχρές, φτάνοντας σε σημείο σύγκρουσης και παράλληλα αρνήθηκε τη συνεργασία ακόμα και με προσωπικότητες του κεντρώου χώρου, όπως ο Παπανδρέου και ο Σοφοκλής Βενιζέλος, κατηγορώντας τους για ασάφεια σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα και την επάνοδο του Βασιλιά στη χώρα.[518]

Ο Σοφούλης αντιλήφθηκε την ανάγκη συσπείρωσης του κόμματος και την αποτροπή περαιτέρω διασπάσεων. Έσπευσε λοιπόν να αποσπάσει τη συγκατάθεση των μελών του κόμματος για την ακολουθούμενη πολιτική του. Συγκάλεσε στο σπίτι του σύσκεψη με συμμετέχοντες τους 55 βουλευτές που είχαν προκύψει από την τελευταία εκλογική αναμέτρηση, σχεδόν μια δεκαετία νωρίτερα, με σκοπό να επικυρώσουν τη διαγραφή του Γονατά αλλά και την ιδεολογική τοποθέτηση του κόμματος. Ο Σοφούλης τόνισε πως το Κόμμα Φιλελευθέρων αποτελούσε το «*κυριώτερο έρεισμα του αστικού καθεστώτος*» και προσπαθούσε να διατηρήσει μια διαφοροποιημένη στάση τόσο έναντι

διάφορες κυβερνήσεις του Κόμματος των Φιλελευθέρων και μετείχε στο Συνέδριο του Λιβάνου μεταξύ άλλων. Βλ. σχετ. *Who is who,* εκδ.1965.

[512]*Ο Στυλιανός Γονατάς και το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων*, εκδ. Πολιτικού Γραφείου Κόμματος Εθνικών Φιλελευθέρων, Αθήνα, Ιανουάριος 1948, σελ. 17 & Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 15α.1, Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων, Κανονισμός Λειτουργίας, 10/2/1946.

[513]*Ο Στυλιανός Γονατάς...ό.π.,* σελ. 15.

[514]*Ο Στυλιανός Γονατάς...ό.π.,* σελ. 23.& Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα, ό.π.,* σελ. 425.

[515]Αρχείο Κ. Τσαλδάρη, φακ.7.1, Επιστολή Γονατά και Λαϊκών, 8/5/1945.

[516]*Ο Στυλιανός Γονατάς...ό.π.,* σελ. 28.

[517]Αρχείο Κ. Τσαλδάρη, φακ.15α.1, Συμφωνία Λαϊκών – Στυλιανού Γονατά, 27/2/1946.

[518]Μιχ. Λυμπεράτος, *ό.π.,* σελ. 414.

της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς. Ιδεολογικά το τοποθέτησε στον φιλελευθέρο χώρο «*με ελαφράν απόκλισιν προς τα αριστερά υπέρ των αποκλήρων, των πάσχουσων εργατικών τάξεων*». Υποστήριζε πως η στάση υπέρ της βασιλείας βασιζόταν και στα προηγηθέντα «ακατανόμαστα εγκλήματα των ελασιτών» αλλά αν δεν υπήρχε μια εναλλακτική πρόταση που να υποστήριζε την αβασίλευτη στον δημοκρατικό χώρο, υπήρχε πάντα ο κίνδυνος η Αριστερά να συγκεντρώσει όλους τους κατηγόρους της βασιλείας. Το σύνθημα Βασιλευομένη Δημοκρατία ήταν απατηλό γιατί οι υπερασπιστές του επιθυμούσαν να συγκαλύψουν την ουσία που δεν ήταν άλλη από νοσταλγία του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Μετά το πέρας της ομιλίας του Σοφούλη, οι συγκεντρωθέντες κλήθηκαν να εγκρίνουν το κάτωθι ψήφισμα:

> *Η Συνέλευσις μετά την εισήγηση του αρχηγού επί των πολιτικών και κοινωνικών κατεθύνσεων του Κόμματος ψηφίζει τα κάτωθι:*
>
> *Διαπιστώνει την αδιάρρηκτον συνοχίν και αδιάσπαστον ενότητα του Κόμματος. Εγκρίνει τας δηλώσεις του αρχηγού και ανακοινώνει την προς αυτόν ανεπιφύλακτον εμπιστοσύνη της.*

Το ψήφισμα εγκρίθηκε από το σύνολο σχεδόν των μετεχόντων βουλευτών είτε με φυσική παρουσία είτε μέσω πληρεξούσιου, όπως ο Σοφοκλής Βενιζέλος.[519] Η αποχώρηση όμως του Γονατά είχε εγείρει διαφωνίες, οι οποίες φάνηκαν όταν ζητήθηκε στην ίδια συγκέντρωση ψήφος εμπιστοσύνης προς το πρόσωπο του Σοφούλη. Κάποια στελέχη, ανάμεσά τους και τρεις πρώην Υπουργοί – ο Γ. Σίδερης, ο Γ. Μελάς και ο Π. Λεβάντης αρνήθηκαν την εμπιστοσύνη τους και ζήτησαν συλλογική ή πενταμελή διοίκηση του κόμματος, κάτι που δεν βρήκε σύμφωνο τον Σοφούλη.[520] Ο Γ. Βασιλειάδης υποστήριξε πως την προεδρία του κόμματος έπρεπε να αναλάβει ο Σοφοκλής Βενιζέλος τη στιγμή που η διάσπαση οφειλόταν στον ίδιο τον Σοφούλη, εξαιτίας του πείσματός του και της αντιπάθειάς του προς τους Βρετανούς, οι οποίοι δεν του έδιναν τη δέουσα σημασία.[521] Ο κλονισμός που προκλήθηκε στο Κόμμα Φιλελευθέρων με την απόσχιση του Γονατά ήταν σαφώς εντονότερος από την ίδια την πράξη. Το ζήτημα αρχηγίας του κόμματος το οποίο ετέθη αμά τη αποχώρησή του, υπέβοσκε ήδη αλλά η αποτυχία του να βρει συναίνεση σε ηγετικά πρόσωπα της παράταξης του στέρησαν τη δυνατότητα συνέχισης της κρίσης.

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο οποίος αντιπροσωπεύτηκε από τον Κ. Ρέντη, με επιστολή του προς τον Σοφούλη ανέφερε ότι το κόμμα είχε λάβει την απόφαση να υποστηρίξει την αβασίλευτη δημοκρατία, υπό την έννοια ότι δεν θα προέβαινε σε αγώνα μέχρι την προκήρυξη του

---

[519] *Ελευθερία*, 22/3/1945.

[520] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 8, Χειρόγραφη επιστολή Κ. Ρέντη προς τον Σοφ. Βενιζέλο, 21/3/1945.

[521] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ.8, Χειρόγραφη επιστολή του Γεράσιμου Βασιλειάδη προς τον Σοφοκλή Βενιζέλο, 22/3/1945.

δημοψηφίσματος, όπου και θα εξηγούσε τους λόγους για τους οποίους έπρεπε να εγκαθιδρυθεί αβασίλευτη δημοκρατία. Το κίνημα της Μέσης Ανατολής και τα γεγονότα του Δεκεμβρίου, έθεσαν σε κίνδυνο τη δημοκρατική ιδέα και ενίσχυσαν τις τάξεις των βασιλοφρόνων, οι οποίοι εκμεταλλευτήκαν τις περιστάσεις και μετέβαλαν το ερώτημα, αντί Βασιλεία – Δημοκρατία σε Βασιλεία – Κομμουνισμός. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής ήταν η στροφή μιας σημαντικής μερίδας Φιλελευθέρων προς τη βασιλεία, ως αντίδραση στον κομμουνισμό. Ο Βενιζέλος ήλπιζε ότι όταν επανερχόταν η τάξη, τα φαινόμενα αυτά θα εξέλιπαν αλλά τελικά η διαφωνία σχετικά με το πολιτειακό ήταν βαθειά. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων θα έπρεπε να εμφανιστεί ισχυρό και ενωμένο, συγχρονισμένο με τις νέες κοινωνικές εξελίξεις ώστε να μπορέσει να διεκδικήσει τη λαϊκή ψήφο. Επίσης, θα έπρεπε να ταχθεί ξανά υπέρ της αβασίλευτης Δημοκρατίας αλλά να δώσει παράλληλα στους οπαδούς του το δικαίωμα να ψηφίσουν κατά βούληση.[522] Είναι απολύτως ξεκάθαρη η ατολμία που διακατείχε τον Σοφοκλή Βενιζέλο τη δεδομένη στιγμή να υποστηρίξει μια θέση πάγια, χωρίς να κάνει υποχωρήσεις και εκπτώσεις, να ταχθεί υπέρ ή κατά μιας άποψης και την υπερασπιστεί, ανεξαρτήτως κόστους. Ενδεχομένως δεν είχε κατασταλάξει ούτε ο ίδιος στην πολιτική που θα ακολουθούσε ή δεν επιθυμούσε να διαφοροποιηθεί έντονα από τη γραμμή του Σοφούλη προτού εξασφαλίσει κάποια συνεργασία – όπως αυτή που επιδίωξε λίγο αργότερα με το Λαϊκό Κόμμα – ώστε να προετοιμάσει σταδιακά την απομάκρυνσή του από το κόμμα. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι πως η μοναδική αιτία για αυτή την ρήξη ήταν μόνο η διαφωνία επί του καθεστωτικού κι όχι μια υποβόσκουσα δυσαρέσκεια εξαιτίας της αρχηγίας του κόμματος.

Παρότι ο Σοφούλης είχε διαδεχθεί τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην ηγεσία του κόμματος, η θέση του δεν ήταν αδιαφολονίκητη και αντιμετώπιζε την ανταγωνιστικότητα αλλά και την καχυποψία των στελεχών του, τα οποία θεωρούσαν πως οι κινήσεις του οφείλονταν εξ ολοκλήρου και αποκλειστικά στις ατομικές του φιλοδοξίες. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, την οποία πέρασε ευρισκόμενος στην Ελλάδα απομονωμένος από τις πολιτικές διεργασίες που λάμβαναν χώρα στην Αίγυπτο, παραπονέθηκε ουκ ολίγες φορές ότι η απόψή του αγνοείτο και δεν μεταφέρετο σωστά στο Κάιρο.[523] Οι κύριοι διεκδικητές της ηγεσίας του κόμματος ήταν ο Γονατάς των Εθνικών Φιλελευθέρων και ο Σοφοκλής Βενιζέλος. Ειδικά κατά τη σύντομη περίοδο πρωθυπουργοποίησης του τελευταίου στην Μέση Ανατολή ο Σοφούλης ένιωσε ότι η θέση του κλονιζόταν επικίνδυνα, όπως και όταν ανέλαβε τη θέση του πρωθυπουργού ο Παπανδρέου.

Μόνο σε μεταγενέστερο χρονικό διάστημα και μετά την πρωθυπουργοποίησή του τον Νοέμβριο του 1945, ο Σοφούλης αποφάσισε να αντιμετωπίσει τον Βενιζέλο και να ελαχιστοποιήσει

[522]Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 8, Σχέδιο επιστολής του Σοφοκλή Βενιζέλου προς τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, 22/3/1945.
[523] *Ιστορικό Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, 1941 – 1944*, τ Γ2, Αναφορά Κρέοντος, [Από Κρέοντα: Α. Πηλαβάκη Προς: Προϊστάμενο Ε.Ι. Τσουδερό], 20 – 25/11/1943, σελ. 773 – 4.

τις πιθανότητες να απολέσει την εξουσία του κόμματος. Εκμεταλλεύτηκε τις κινήσεις προσέγγισης των Λαϊκών και του Βενιζέλου, τις οποίες χαρακτήρισε «μηχανορραφία της Δεξιάς» ενώ το Πολιτικό Γραφείο των Φιλελευθέρων εξέδωσε ανακοίνωση στελεχών όπου αναγνώριζαν ως μοναδικό εκπρόσωπό τους τον Σοφούλη. Ο Βενιζέλος μίλησε για υποκλοπές υπογραφών και εκφράστηκε με οργισμένο ύφος για την αποπομπή του από το κόμμα. Την ίδια τύχη επεφύλαξε και για τους Καρτάλη και Καφαντάρη, τους οποίους χαρακτήρισε ως αδιάλλακτους αντιμοναρικούς, οι οποίοι δεν δύναντο να αφουγκρασθούν τις ανάγκες της κοινωνίας και τις διαφοροποιήσεις της εποχής.[524]

Η εν δυνάμει πιθανότητα επικράτησης των μοναρχικών εντός του κόμματος και η συνακόλουθη προώθηση του Σοφ. Βενιζέλου στην προεδρία, ήταν ένας εκ των κυριότερων παραγόντων που επηρέασαν τον Σοφούλη στη χάραξη της πολιτικής του. Κύρια επιδιώξη του ήταν να διατηρήσει διακριτές αποστάσεις και από τους Λαϊκούς και από το Ε.Α.Μ. συσπειρώνοντας τους οπαδούς του κι ως εκ τούτου, κατά καιρούς επεδίωκε διαφορετικούς τρόπους επικοινωνίας εκατέρωθεν.

Το Λαϊκό Κόμμα και ο δρόμος για την βασιλεία

Στον χώρο του Λαϊκού κόμματος η δραστηριότητα περιοριζόταν κατά κύριο λόγο στην προπαγάνδα υπέρ του θεσμού της βασιλείας. Τα μέσα που σκόπευαν να χρησιμοποιήσουν για την προώθηση του σκοπού τους επικεντρώνονταν στην αναγκαιότητα φανατισμού των νέων, διότι ήταν «*ανάγκη να τους φανατίσωμεν, υπέρτατη ανάγκη να τους κάνουμε να μισήσουν. Μόνον το μίσος είναι ακούραστο, αδιάλλακτο, μαχητικό. Θα τους χρειασθούμε αυτούς αναμφισβήτως αργότερα*», σύμφωνα με τον Ζαΐμη. Καίριος θα ήταν ο ρόλος ενός εμψυχωτή στα Πανεπιστήμια, στη διοίκηση και την εκπαίδευση, ο οποίος θα εμψύχωνε τους νέους με εμβατήρια και ομιλίες.[525] Παράλληλα, έπρεπε να οργανωθούν διαλέξεις σε κάθε συνοικία και να κυκλοφορήσουν προκηρύξεις. Υπήρχε έκδηλη ανησυχία για την εξασφάλιση της υποστήριξης του Τύπου, καθώς «*ο αγών άνευ Τύπου, προπαγάνδας, χάνεται*».[526] Άλλωστε, το Λαϊκό Κόμμα απέβλεπε στην προσέλκυση όλων των νομιμόφρονων στοιχείων, από όποια κοινωνική τάξη κι αν προέρχονταν – αγρότες, εργάτες, επαγγελματίες, μισθωτοί και μικροαστοί – με κύριο σκοπό τον περιορισμό της ατομικής πρωτοβουλίας για αλλαγές.

[524] *Ο.π.*
[525] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 7.4, Επιστολή Ζαΐμη προς Τσαλδάρη, 5/8/1945.
[526] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 7.3, Επιστολή Μάλλη – στελέχους του Λαϊκού Κόμματος – προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 15/5/1945. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Οποιαδήποτε μεταβολή της επικρατούσας τάξης δεν ήταν σε καμία περίπτωση επιδιωκόμενη αλλά αντιθέτως, βασικός στόχος τους ήταν ο μετριασμός των συνεπειών της.[527]

Εκτός όμως των πολιτικών του αντιπάλων, το Λαϊκό Κόμμα έπρεπε να αντιμετωπίσει και μια ενδογενή πολιτική κρίση, η οποία είχε τις ρίζες της ήδη στην περίοδο του Μεσοπολέμου και τη συνακόλουθη στάση του έναντι στον Βασιλιά και στο καθεστώς του Μεταξά. Η πρώτη μεγάλη διάσπαση του κόμματος είχε λάβει χώρα το 1935, όταν μια ριζοσπαστική μερίδα με αρχηγό τον Γ. Κονδύλη ίδρυσε το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα και ακολούθησε η ίδρυση του Εθνικού Λαϊκού Κόμματος από τον Ιω. Θεοτόκη. Ο Παν. Τσαλδάρης παρέμεινε αρχηγός της μετριοπαθούς, αντιβενιζελικής πτέρυγας του κόμματος.[528] Ο θάνατός του λίγο πριν την επιβολή της Μεταξικής Δικτατορίας, λειτούργησε ενισχυτικά σε μια ήδη εκδηλωμένη κρίση του κόμματος, η οποία στηριζόταν στο δίλημμα μετριοπαθής βασιλεία ή βασιλική δικτατορία.

Η προπολεμική δραστηριότητα του Γεωργίου Β' οδήγησε ακόμη και παραδοσιακά στελέχη των Λαϊκών να υπογράψουν το πρωτόκολλο υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, στις 30 Μαρτίου του 1942. Μεταξύ αυτών, ήταν ο Π. Ράλλης – Μεσσήνιος πολιτευτής των Λαϊκών ο οποίος είχε ταχθεί από τον Αύγουστο του 1935 υπέρ της αναβολής του δημοψηφίσματος ως επικεφαλής μιας ομάδας 22 βουλευτών, ο Στ. Στεφανόπουλος, ο Σπ. Τσακόπουλος αλλά και ο Ι. Χλωρός, ως ηγέτης του ανεξάρτητου Εθνικού Λαϊκού Κόμματος. Το πρώτοκολλο συνυπέγραφαν αρκετοί πολιτευτές ανήκοντες στον ευρύτερο χώρο των Φιλελευθέρων, όπως ο Θεμ. Σοφούλης, ο Γ. Καφαντάρης, ο Γ. Παπανδρέου και πολιτευτές της αριστεράς, όπως ο Γ. Μυλωνάς και ο Ιω. Σοφιανόπουλος.[529] Η βασιλεία τη δεδομένη στιγμή έβρισκε υποστηρικτές μόνο στα πρόσωπα των Κων. Τσαλδάρη και Π. Μαυρομιχάλη, καθώς και σε μια μικρή μερίδα βουλευτών.

Παρά τις έντονες όμως αντιπαραθέσεις εντός του κόμματος τόσο για την απόφαση της ακολουθητέας πολιτικής όσο και για το γεγονός ότι αρκετοί από τους συνεργάτες των κατακτητών είχαν προέλθει από τους κόλπους του κόμματος, όπως παραδέχτηκε και ο ίδιος ο Π. Ράλλης, ο οποίος τόνιζε την ανάγκη ανασυγκρότησης του κόμματος σε τελείως νέες βάσεις, εκτός των ασφυκτικών πλαισίων του βενιζελισμού/αντιβενιζελισμού, η εξάπλωση του Ε.Α.Μ. οδήγησε σε μια μεταπολεμική συσπείρωση του κόμματος μεταθέτοντας το ερώτημα σε βασιλεία/κομμουνισμό και θέτοντας ως απαραίτητη προϋπόθεση αντιμετώπισης της αριστεράς, την επιστροφή του Γεωργίου Β'.[530]

Η πρώτη προσπάθεια συμφωνίας η οποία κατέληξε στη συνένωση των τριών μερίδων του κόμματος πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1944 υπό την βάση ότι θα εξακολουθούσαν να υφίσταντο όλες οι τάσεις εντός του νέου κομματικού σχηματισμού. Η πρωτοβουλία αυτή ανήκε σε

---

[527] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Τρ. Τριανταφυλλάκου φάκ. «Λαϊκό Κόμμα», Αι προγραμματικαί αρχαί του Λαϊκού Κόμματος ως αυταί συνεζητήθησαν κατά την γενικήν συνέλευσιν των μελών του κόμματος την 30ην Ιουνίου και την 1ην Ιουλίου 1936, Σεπτέμβριος 1945.
[528] Π.Ν. Ευστρατίου, *Λαϊκόν Κόμμα, Από της Πρώτης μέχρι της Τρίτης Αρχηγίας*, Αθήνα, 1948, σελ. 99.
[529] Εμμ. Τσουδερός, *Ελληνικές ανωμαλίες στη Μέση Ανατολη*, χ.έ., Αθήνα, 1945, σελ.47 – 8.
[530] Γ.Α.Κ., Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, (ΓΑ/ΣΤ – 2) φακ. 17, Έκθεση Αχ. Κύρου, χ.ή.

τρεις πολιτευτές, τον Π. Χατζηπάνο, τον Α. Παπαδήμο και τον Γ. Παραβάντη. Σχετικά με τη διοίκηση του κόμματος αποφασίστηκε μια τετραμελής διοικούσα επιτροπή ενώ κατά τη διάρκεια των εργασιών του κόμματος διευθυντικό ρόλο θα ασκούσε ο Κων. Τσαλδάρης. Το πολιτικό ζήτημα του ίδιου του κόμματος αποφασίστηκε να συζητηθεί σε μελλοντικό χρόνο. Στις 21 Φεβρουαρίου του 1945 ανακοινώθηκε η ενοποίηση των τριών κομμάτων.

> *Το Λαϊκόν Κόμμα προ του γενικώτερου συμφέροντος του Έθνους και με τον σκοπόν να εξυπηρετήση την Πατρίδα και τας εθνικάς επιδιώξεις ανακοινοί ότι συνεπλήρωσε πλήρως την παλαιάν ενότητά του ώστε συμπαγές πλέον να αντιμετωπίσει τα μεγάλα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα.*[531]

Η τετραμελής επιτροπή αποτελείτο από τους Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, Ιω. Θεοτόκη, Στ. Στεφανόπουλο και Π. Μαυρομιχάλη. Λόγω της στάσης του έναντι του Γεωργίου Β' καθόλη τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου και σαφέστατα εξαιτίας της συγγένειας με τον Παναγή Τσαλδάρη, ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης διέθετε εκ προοιμίου προβάδισμα έναντι των υπολοίπων μελών της επιτροπής. Συνεπής μοναρχικός, έφτασε να απομονωθεί εξαιτίας των θέσεών του στην Κατοχή, όταν το σύνολο των πολιτικών προσώπων της χώρας έπνεεαν μένεα εναντίον του μονάρχη, κέρδιζε τώρα έδαφος έναντι των υπολοίπων αφού ο Γεώργιος Β' καθίστατο το πρόσωπο που συσπείρωνε το σύνολο των δυνάμεων του κόμματος ενώ ο ίδιος ο Γεώργιος Β' έτρεφε ιδιαίτερη συμπάθεια για το πρόσωπό του.[532]

Ο Ιω. Θεοτόκης, πιστός μοναρχικός και έμπειρος βουλευτής, είχε αποσχιστεί από το κόμμα το 1935 αφού διαφώνησε με τον Τσαλδάρη και μετείχε στην κυβέρνηση Κονδύλη, με αποτέλεσμα να θεωρηθεί υπεύθυνος για τις διαιρέσεις του κόμματος. Αργότερα, κατηγόρησε τον Γεώργιο Β' για την επιβολή της δικτατορίας με αποτέλεσμα να εξοριστεί. Κατά τη διάρκεια της κατοχής, προσπάθησε να αναπτύξει αντιστασιακή δραστηριότητα. Οι δυο αυτές δράσεις του, θεωρούσε πως τον είχαν απαλλάξει από τις κατηγορίες ανοχής στο δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά αλλά και απραξίας έναντι της γερμανικής κατοχής, που βάρυναν την πλειοψηφία του αστικού κόσμου. Η έντονη δραστηριοποίησή του κατά τη δεκεμβριανή σύγκρουση και η στάση του υπέρ της Αντιβασιλείας, καθώς και η υπογραφή του πρωτοκόλλου μη επανόδου του Γεωργίου Β' το 1942 καθιστούσαν τη θέση του για την αρχηγία του κόμματος αρκετά δυσχερή.[533]

Σε παρόμοιο μήκος κύματος κινείτο και ο Στεφανόπουλος, ο οποίος μαζί με τους Πέτρο και Περικλή Ράλλη εμφανίζονταν ως το Λαϊκό Δημοκρατικό Κόμμα, το οποίο αποτελούσε τη δημοκρατική πτέρυγα των Λαϊκών, μαζί με το Εθνικό Λαϊκό του Θεοτόκη. Πολιτικός με πείρα και σε

---

[531] Π.Ν. Ευστρατίου, *ό.π.,* σελ. 112 & Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κων. Τσαλδάρη (Π. Κασσίμη) Πρακτικό, 8/2/1944 & 21/2/1945 & *Εμπρός*, 22/2/1945.

[532] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (Π. Κασσίμη), Λαϊκό Κόμμα, Πρακτικό, 23/1/1942 & Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 17.1β, Λαϊκό Κόμμα, Ιστορική Αναδρομή, Διάρθρωση, Λειτουργία.

[533] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 17.1β, Επιστολή Ιω. Θεοτόκη για το δημοσίευμα των *Κερκυραϊκών Νέων*, 2/5/1942 & Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ηλ. Λαγάκου, Πρακτικά Συνδιάσκεψης, 29/12/1944.

θέσεις υπουργικές, προσπάθησε να συσπειρώσει τους αξιωματικούς εναντίον του Μεταξά. Τέλος, ο Μαυρομιχάλης ήταν βαθιά αντικομμουνιστής.[534]

Η έντονη διαφοροποίηση απόψεων και πολιτικών στόχων των μελών της διοικούσας επιτροπής δεν προοιώνιζε θετικές εξελίξεις για την πορεία του κόμματος. Η διάσταση των απόψεων αλλά και η αλληλοαναίρεση των μελών της επιτροπής στον δημόσιο διάλογο ήταν κύρια χαρακτηριστικά της στάσεως και των τεσσάρων στελεχών της, ακόμη και σε ιδιαιτέρως ουσιώδη ζητήματα όπως ήταν ο σχηματισμός κυβέρνησης μετά την παραίτηση του Ναύαρχου Βούλγαρη ή η στάση τους έναντι της αντιβασιλείας κατά τη δεκεμβριανή σύγκρουση.

Το διάστημα μετά τα Δεκεμβριανά, συζητήθηκε και αποφασίστηκε η συνολική πορεία του κόμματος, σε οργανωτικό, ιδεολογικό/προγραμματικό και πολιτικό/στρατηγικό επίπεδο. Το πρώτο αφορούσε την ίδια τη δομή του κόμματος κι είχε ως στόχο την πλήρη εναρμόνιση του συνόλου των κατά τόπους ομάδων υπό μια ενιαία κομματική αρχή, η οποία δεν θα επέτρεπε παρεκκλίσεις. Το δεύτερο θα στηριζόταν στο πολιτικό πρόγραμμα του κόμματος[535] και θα αποτύπωνε την ιδεολογική ταυτότητα του κόμματος, βάσει των οποίων καθορίζονταν και οι πολιτικές του προτεραιότητες ώστε να απαλειφθούν κατά το δυνατόν οι διασπαστικές τάσεις.

Οι αντιπαλότητες των δυο μεγάλων κομμάτων, η ενασχόλησή τους με τα μικροπολιτικά τους συμφέροντα και η αδυναμία τους να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που βάραιναν την χώρα εξαιτίας της έλλειψης σαφούς προγράμματος που να αφορά την μεταπολεμική πορεία της χώρας, δεν δημιουργούσαν κλίμα εμπιστοσύνης στη χώρα αλλά αντιθέτως οδηγούσαν στο συμπέρασμα πως «*αυτοί οι ελεεινοί, δεν αντιπροσωπεύουν τη ζωντανή Ελλάδα, δεν αντιπροσωπεύουν τίποτε*», σημείωνε ο Σεφέρης στο ημερολόγιό του.[536] Τα αστικά κόμματα εξακολουθούσαν να πράττουν και να δρουν με σκεπτικό ανάλογο της προπολεμικής περιόδου. Θα ήταν εύκολο άλλοθι ίσως ο ισχυρισμός ότι αδυνατούσαν να αντιληφθούν τις επιταγές του τμήματος εκείνου της κοινωνίας που απαξίωνε το παλιό καθεστώς καθώς θα σήμαινε πως οι ιδέες τους ήταν απολιθωμένες κι όχι ότι η αδυναμία τους να συμβαδίσουν με τα νέα δεδομένα οφειλόταν στο ότι αρνούνταν να παραδεχθούν πως οι εξελίξεις τα είχαν ξεπεράσει και η ίδια η κοινωνία τα είχε αφήσει πίσω. Η σύγκρουση του Δεκεμβρίου φώτισε ιδιαιτέρως την αδυναμία τους να συμπορευτούν αλλά και να συμφιλιώσουν τις ακραίες τάσεις εντός του κοινωνικού ιστού και να επιλέξουν μια εναλλακτική πρόταση διακυβέρνησης, η οποία δεν θα ερχόταν αντιμέτωπη με τις νέες δυνάμεις αλλά θα τις εκμεταλλευόταν για την ανασυγκρότηση της χώρας.

[534] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 17.1β, Λαϊκό Κόμμα, Ιστορική Αναδρομή, Διάρθρωση, Λειτουργία.
[535] Το πολιτικό πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος παρουσιάζεται στη συνέχεια της παρούσης.
[536] Γ. Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, τ. Β', εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1985, σελ. 49.

Ισορροπία σε τεντωμένο σκοινί: κυβερνητικές διεργασίες μετά τη Δεκεμβριανή σύγκρουση

Το δύσκολο έργο της μετάβασης στην ομαλότητα και εφαρμογής της Συμφωνίας της Βάρκιζας, ανέλαβε ο Νικόλαος Πλαστήρας κι ενώ σε γενικές γραμμές οι ηγετικές του ικανότητες δεν τίθενται υπό αμφισβήτηση η πραγματικότητα τον έφερε αντιμέτωπο με ζητήματα τα οποία δεν ήταν σε θέση να διαχειριστεί, όπως η υποτιμημένη δραχμή, η διαλυμένη βιομηχανία, η συνεχώς αυξανόμενη ανεργία, η αύξηση του πληθωρισμού και η έλλειψη εσόδων. Ο στρατηγός ακολούθησε συστηματικά το πολιτικό μοτίβο το οποίο εφαρμοζόταν την περίοδο του Μεσοπολέμου και του ήταν ιδιαίτερα οικείο, μην έχοντας διαπιστώσει ότι ο λαός είχε κουραστεί από τις πρακτικές αυτές. Εγκατέστησε σε καίριες θέσεις προσωπικούς του φίλους και οπαδούς, θεωρώντας ότι θα αντιμετώπιζε έτσι τα προβλήματα της χώρας. Οι Υπουργοί της κυβέρνησης είχαν πλήρη συναίσθηση ότι τα μέτρα που έπρεπε να λάβουν δεν θα ήταν καθόλου αρεστά στον λαό και ακολούθησαν τον δρόμο της απραξίας.[537]

Μια από τις λίγες ενέργειες της κυβέρνησης ήταν η ίδρυση Υφυπουργείου Εσωτερικών ώστε να υπαχθούν όλα τα σώματα χωροφυλακής και αστυνομίας πόλεων υπό μια ενιαία κεντρική διοίκηση. Η ίδρυση του νέου υπουργείου έδωσε την ευκαιρία στον Μαυροκορδάτο, Υφυπουργό παρά τω Πρωθυπουργώ, να δηλώσει πως δεν υφίστατο ζήτημα κυβερνητικής κρίσης ούτε διαφωνίες στους κόλπους της κυβέρνησης. Αντίθετα, το σύνολο των κυβερνητικών στελεχών προχωρούσε με ομορφωνία στο έργο του, σύμφωνα με τις προγραμματικές δηλώσεις και ασφαλώς πιστοί στο πνεύμα της Συμφωνίας της Βάρκιζας.[538] Η δήλωσή του ότι δεν υφίστατο θέμα κυβερνητικής κρίσης, ουσιαστικά επιβεβαίωσε τις υποψίες που ήθελαν την Κυβέρνηση Πλαστήρα να μην έχει πολύ χρόνο ζωής μπροστά της.

Οι Η.Π.Α. υποστήριξαν αρχικά χωρίς ενδοιασμούς την κυβέρνηση – ο ΜακΒή εξέφραζε την αισιοδοξία του ότι η απομάκρυνση του Γεωργίου Β' από το προσκήνιο και η ταυτόχρονη διακυβέρνηση Πλαστήρα θα σταθεροποιούσε την κατάσταση στη χώρα, παρόλο που αναγνώριζε ότι η κινητήρια δύναμη της κυβέρνησης ήταν ο Σοφιανόπουλος.[539] Οι δημόσιες ευχαριστίες του Πλαστήρα προς τον Ρούσβελτ μετά τη λήξη της σύγκρουσης του Δεκεμβρίου για να εκφράσει την ευγνωμοσύνη της ελληνικής κυβέρνησης αλλά και τις ελπίδες του λαού για βοήθεια από τις Η.Π.Α.. δείχνουν πως η συμπάθεια κινούταν σε αμοιβαία επίπεδα.[540]

Η εμπιστοσύνη όμως των Αμερικανών αλλά και των Βρετανών γρήγορα σταμάτησε να περιβάλλει τον Πλαστήρα, από τη στιγμή που εμφανίστηκαν τα πρώτα σημάδια απογοήτευσης

---

[537] Θαν. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα – Ο ιμπεριαλισμός της 'μη-επέμβασης'*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σελ. 93 – 4.
[538] *Ταχυδρόμος,* 23/2/1945.
[539] FRUS VIII (1945): Τηλεγράφημα του ΜακΒή προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 3/1/1945, σελ. 98.
[540] FRUS VIII (1945): Τηλεγράφημα του Πλαστήρα προς τον Πρόεδρο Ρούσβελτ, χ.η., σελ. 101.

εξαιτίας της πελατειακής πολιτικής του στρατηγού. Οι Βρετανοί είχαν ήδη αρχίσει να σκέφτονται το ενδεχόμενο αντικατάστασής του κι η οριστική απόφαση για αποχώρηση λήφθηκε μόλις λίγες μέρες αργότερα.[541] Η αφορμή που οδήγησε στην εθελούσια παραίτησή του ήταν η δημοσίευση μιας ηττοπαθούς επιστολής, η οποία χρονολογούταν το 1941 και συζητούσε το ενδεχόμενο συνεργασίας με την Κυβέρνηση Κατοχής. Την ίδια μέρα της δημοσίευσης του άρθρου, στις 5 Απριλίου, ο Λήπερ λειτουργώντας ως Ύπατος Αρμοστής κι όχι ως Πρέσβης σύμμαχης χώρας, επισκέφτηκε τον Αρχιεπίσκοπο απαιτώντας την παραίτηση Πλαστήρα, διατεινόμενος ότι η ηλιθιότητά του ήταν πολύ επικίνδυνη για να παραμείνει επικεφαλής της χώρας.[542] Από τη στιγμή που το Φόρεϊν Όφις διαπίστωσε ότι ο Στρατηγός δεν σκόπευε να αποτελέσει τη μαριονέτα στα χέρια τους, είχε ξεκινήσει η αντίστροφη μέτρηση για τη λήξη της πρωθυπουργικής του θητείας.[543]

Οι πιέσεις που δεχόταν η κυβέρνηση το προηγούμενο διάστημα για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος εντός τριμήνου από τους Λαϊκούς είχαν ενταθεί, με αποτέλεσμα την προηγούμενη της παραίτησης Πλαστήρα, να παραιτηθεί ο Υπουργός του εφοδιασμού κ. Χατζίσκος. Κι ενώ ο Πλαστήρας επέμενε ότι ήταν αδύνατη η φυσιολογική διεξαγωγή δημοψηφίσματος υπό τις συνθήκες που βρισκόταν η χώρα τη δεδομένη χρονική στιγμή, το Λαϊκό Κόμμα είχε δηλώσει ότι αν εντός δυο ημερών δεν λάμβανε επίσημη απάντηση, θα προχωρούσε σε διάβημα προς τον Αντιβασιλέα, παρουσιάζοντας στοιχεία σύμφωνα με τα οποία καθίστατο δυνατή η διεξαγωγή δημοψηφίσματος.[544]

Οι Φιλελεύθεροι από τη μεριά τους υποστήριζαν την πολιτική του Πλαστήρα ενώ ο Σοφούλης τόνιζε πως η κυβέρνησή του ήταν αναντικατάστατη και μόνο αυτή μπορούσε να αποτελέσει εγγύηση για την τήρηση της τάξεως, άποψη την οποία εξέφρασε σε ανάλογη ευκαιρία και ο Καφαντάρης ενώ τη συμμερίζονταν οι αντιπρόσωποι της αριστερής πτέρυγας των Φιλελευθέρων καθώς και του Αγροτικού Κόμματος.[545] Οι λόγοι της παραίτησης του Πλαστήρα ήταν αρκετοί, με κυριότερη όμως την ανεξάρτητη στάση που κράτησε έναντι του Λήπερ και την άρνησή του να εκτελεί πειθήνια τις εντολές του Βρετανού Πρέσβη, οι οποίες έρχονταν σε αντίθεση με το περί ελευθερίας αίσθημα των Ελλήνων.[546]

Ο Μαρκεζίνης ενημέρωσε με γλαφυρότητα τον Γεώργιο Β' σχετικά με το παρασκήνιο της ανατροπής του Πλαστήρα αλλά και με τις παράλληλες δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα ώστε να πραγματοποιηθεί ο έγκαιρος συντονισμός του Λαϊκού Κόμματος με το όλο εγχείρημα και να προσελκυσθεί ο Ναύαρχος Βούλγαρης να αναλάβει την πρωθυπουργία. Τις επαφές με τους Λαϊκούς ανέλαβε ο ίδιος ο Μαρκεζίνης ενώ ο εκδότης της *Εστίας* Αχιλλέας Κύρου είχε αναλάβει τις επαφές με

[541]FRUS VIII (1945): Τηλεγράφημα του Αλεξάντερ Κερκ, Σύμβουλος του Ανώτατου Διοικητή των Συμμαχικών Δυνάμεων της Μεσογείου, προς τον Υπουργό Εξωτερικών, 8 Μαρτίου 1945, σελ. 116 & FRUS VIII (1945): Κερκ προς Υπουργό Εξωτερικών, 22/3/1945, σελ. 122.
[542]F.O. 371/48264 R6244: Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 6/41945.
[543]Θαν. Δ. Σφήκας, *ό.π.,* σελ. 98.
[544] *Εμπρός,* 5/4/1945.
[545]*Ελευθερία,* 5/4/1945 & Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 35.9 (1945), Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα από Μελά προς Σοφιανόπουλο, α.π. 2466, 8/4/1945.
[546] Θαν. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί…ό.π.,* σελ. 99.

τον Βούλγαρη. Αποτέλεσμα της προσέγγισης των Λαϊκών ήταν η σύνταξη διαβήματος σχετικά με την ημερομηνία του δημοψηφίσματος, στο οποίο αναμενόταν η αρνητική απάντηση και η ακόλουθη παραίτηση του Χατζίσκου. Σκοπός τους ήταν να ακολουθήσουν κι άλλες παραιτήσεις υπουργών, κήρυξη απεργίας και διάβημα στον Δαμασκηνό και σε περίπτωση που ο Πλαστήρας δεν παραιτείτο να δημοσιεύσουν την επιστολή. Οι εξελίξεις όμως τους πρόλαβαν κι έτσι η επιστολή δημοσιεύτηκε άμεσα. Ο Αλέξανδρος Ζάννας – συνεργάτης του Πλαστήρα – προσέγγισε τον Μαρκεζίνη ώστε να αποτρέψει την ανατροπή του, κάτι που ο Μαρκεζίνης όπως ήταν φυσικό, το αρνήθηκε.[547]

Η παραίτηση Πλαστήρα έμελε να θέσει τη χώρα σε μια περίοδο κυβερνητικής αστάθειας, η οποία διήρκησε μέχρι τα τέλη της ίδιας χρονιάς και δεν βοήθησε καθόλου στη σταθεροποίηση του εύθραυστου κλίματος που είχε δημιουργηθεί μετά τη λήξη των Δεκεμβριανών. Οι ισορροπίες άλλωστε είχαν μεταβληθεί με αρκετούς εκ των δημοκρατικών ηγετών να βρίσκονται σε δίλημμα σχετικά με τη στάση που όφειλαν να κρατήσουν έναντι του ερωτήματος βασιλεία ή δημοκρατία, προκειμένου να συνεχίσουν να υφίστανται ως πολιτικές οντότητες. Αν και για κάποιους το δίλημμα είχε ξεκάθαρη απάντηση, για τον Γεώργιο Παπανδρέου η κατάσταση περιπλεκόταν εφόσον ο ίδιος επιθυμούσε μεν την επιστροφή του Γεωργίου Β' αλλά δεν μπορούσε να εκφράσει αυτή τη θέση δημόσια κι έτσι η πλέον πρόσφορη για τον ίδιο λύση ήταν μια δήλωση εκ μέρους του βασιλιά με την οποία θα αποδεσμευόταν το πολιτειακό και το δημοψήφισμα από την κομματική διαμάχη.[548]

Όπως ήταν φυσικό το πρόσωπο που διαδέχθηκε τον Πλαστήρα συγκέντρωνε την αμέριστη υποστήριξη του ατόμου που ασκούσε την ουσιαστική εξουσία στη χώρα, δηλαδή του Λήπερ. Άλλωστε τα αντικομουνιστικά πιστεύω του Ναύαρχου Βούλγαρη είχαν πιστοποιηθεί κατά τη διάρκεια της καταστολής του κινήματος της Μέσης Ανατολής τον Απρίλιο του 1944. Ο Βούλγαρης αναδιάρθρωσε όλο το Υπουργικό Συμβούλιο διατηρώντας μόνο τον Σοφιανόπουλο στο Υπουργείο Εξωτερικών, ο οποίος έχαιρε της εκτίμησης τόσο των Βρετανών όσο και των Αμερικάνων και δεν επιθυμούσαν να θέσουν σε κίνδυνο την αποστολη της κυβέρνησης με την παραίτησή του. Ο Πλαστήρας άφησε την απόφαση συμμετοχής ή μη στην κυβέρνηση στον ίδιο – παρότι τέθηκε ζήτημα ηθικής τάξης για τη μη συμμετοχή κανενός εκ των παραιτηθέντων υπουργών στη νέα κυβέρνηση – με μοναδικό γνώμονα τα εθνικά συμφέροντα.[549]

Η επίσημη δικαιολογία των Βρετανών προς τον Αντιβασιλέα βασίστηκε στο ότι η χώρα είχε μπει σε διαδικασία εκλογών κι ως εκ τούτου ήταν αναγκαία η ύπαρξη υπηρεσιακής κυβέρνησης. Η βαθύτερη επιθυμία του Φόρεϊν Όφις ήταν όντως η διατήρηση του Ναυάρχου στην εξουσία μέχρι και τις εκλογές αλλά σε μια δεύτερη πιο προσεχτική ανάγνωση, υπέβοσκε πάντοτε ο φόβος για τον ενδεχόμενο ρόλο που θα διαδραμάτιζε ο Πλαστήρας και κατά πόσον θα δεχόταν να αποσυρθεί

[547] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439, Μαρκεζίνης προς Γεώργιο Β', 23/4/1945.
[548] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439, Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β', 3/3/1945.
[549] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 35.9 (1945), Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα από Μελά προς Σοφιανόπουλο, α.π. 2466, 8/4/1945.

διακριτικά και αθόρυβα.[550] Καθώς ο Βούλγαρης ήταν πιο άμεσα εξαρτώμενος από τους Βρετανούς για τη διατήρηση της θέσης του σε συνδυασμό με τον φόβο για τη συνεχώς επιδεινούμενη θέση της οικονομίας, αποδέχθηκε τη στελέχωση των ελληνικών υπουργείων από Βρετανούς, αποδεικνύοντας την απόλυτη εξάρτηση ολόκληρης της χώρας και των μεγάλων πολιτικών της δυνάμεων από τη Μεγάλη Βρετανία.[551] Παράλληλα, ζητήθηκε η άμεση μετάβαση του Κυριάκου Βαρβαρέσσου στην Αθήνα από τον Σαν Φρανσίσκο όπου βρισκόταν με σκοπό να παρακολουθήσει τη διάσκεψη ως μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας.[552]

Ο Βαρβαρέσσος επέστρεψε στην Ελλάδα, με σκοπό να αναλάβει τη θέση του αντιπροέδρου της Κυβέρνησης καθώς και το Υπουργείο Εφοδιασμού. Οι πρώτες του κινήσεις ήταν να επιβάλλει ένα πρόγραμμα αυστηρής φορολόγησης και ελέγχου των τιμών ενώ προσπάθησε να ελέγξει τόσο τις εισαγόμενες πρώτες ύλες όσο και την κερδοσκοπία επί του χρυσού.[553] Παρά τις αρχικές θετικές αντιδράσεις στην πολιτική που ακολούθησε, γρήγορα συνάντησε την αντίδραση των βιομηχάνων και των εμπόρων και παραιτήθηκε την 1η Σεπτεμβρίου, ελπίζοντας ότι το χάος που θα ακολουθούσε θα έκανε την επιστροφή του επιτακτική. Την προηγούμενη ακριβώς νύχτα, διέψευδε κατηγορηματικά κάθε φήμη περί παραιτήσεώς του.[554]

Η πραγματικότητα με την οποία ήρθε αντιμέτωπος ο Βαρβαρέσσος ήταν ιδιαζόντως περίπλοκη καθώς έπρεπε να ικανοποιήσει εκτός από την παραδοσιακή αστική τάξη, η οποία ακόμη μετρούσε τις πληγές που της άφησε η κατοχή, μια νεοαστική τάξη, η οποία γεννήθηκε από τα κατοχικά χρόνια, τα οποία είχαν φέρει το σύνολο του υπόλοιπου πληθυσμού σε κατάσταση ένδειας. Οι νέοι αστοί είχαν ως επί το πλείστον κατορθώσει να δημιουργήσουν την περιουσία τους εκμεταλλευόμενοι τις πιο σκληρές πρακτικές της κατοχής, τουτέστιν τη μαύρη αγορά, τη καταλήστευση περιουσιών, τη συνεργασία με τον κατακτητή. Μεταπολεμικά, επιθυμούσαν να αναλάβουν τον έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας, εκμεταλλευόμενοι τα κενά εξουσίας και τις εικόνες χάους που άφηναν πίσω τους οι αποχωρούντες κατακτητές. Ως εκ τούτου, οι δυο αντιπρόσωποι της αστικής τάξης βρίσκονταν σε καθεστώς αντιπαλότητας επιδιώκοντας εκατέρωθεν να υπερισχύσει το δικό τους συμφέρον ως εθνικό, ώστε να ικανοποιηθούν οι δικές τους ανάγκες.

Η παλιά αστική τάξη, η οποία επιθυμούσε τις επενδύσεις και την παραγωγικότητα, είχε αποδυναμωθεί πλήρως εξαιτίας της κατοχής. Όσοι κατόρθωσαν να διασωθούν παρά τις επιτάξεις, την

[550]Αρχείο Sargent: F.O 800/276/GRE/45/6: Σάρτζεντ προς Λήπερ (ιδιωτική επιστολή) 26/4/1945, παρατίθεται στο Θαν. Δ. Σφήκας, *ό.π.,* σελ. 99 & FRUS VIII (1945): Κερκ προς Υπουργό Εξωτερικών, 8/04/1945, σελ. 122.
[551]F.O. 371/48265 R6653: Σάρτζεντ προς Φόρεϊν Όφις, χ.ή.
[552]Κυρ. Βαρβαρέσσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2002, σελ. 46 & FRUS VIII (1945) ΜακΒή προς Υπουργό Εξωτερικών, 21/04/1945, σελ.211.
[553] *Το Βήμα,* 5/06/1945.
[554] *Ελευθερία,* 1/09/1945.

οικονομική λεηλασία, την αναγκαστική διοχέτευση αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων στις χώρες του Άξονα, προσπαθούσαν να ανασυγκροτήσουν τα κεφάλαιά τους.[555]

Η κυβέρνηση ήρθε αντιμέτωπη με κριτική αφού όχι μόνο απέτυχε να διαχειριστεί την οικονομική κρίση αλλά δημιούργησε και πολιτική. Η εφημερίδα *Ελευθερία* σε άρθρο της με τίτλο «Και τώρα;» έψεγε την κυβέρνηση και ως μόνη λύση διέβλεπε σχηματισμό αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης, η οποία θα εξέφραζε όλες τις κοινωνικές και πολιτικές τάσεις του λαού αν και υπογράμμιζε το γεγονός ότι οι συνθήκες δεν είχαν ωριμάσει για κάτι τέτοιο.[556]

Παράλληλα ακούγονταν φωνές κατά του Γεωργίου Β' και από στελέχη μικρότερων κομμάτων, όπως ήταν ο Αλέξανδρος Μυλωνάς του Αγροτικού Κόμματος, ο οποίος σε συνέντευξή του στο *Βήμα* υποστήριξε ότι Γεώργιος Β' θα έπρεπε να παραμεριστεί από μια λαϊκή κρίση, η οποία στο εσωτερικό της χώρας δημιουργούσε ανωμαλία και στο εξωτερικό έδινε την εντύπωση ότι μια μερίδα του ελληνικού λαού ήταν προσκολλημένη στο πρόσωπο ενός βασιλιά, ο οποίος έγινε συνένοχος στην επιβολή ενός δικτατορικού καθεστώτος. Η εμμονή που εμφανιζόταν από ορισμένους σχετικά με την επιστροφή του μπορούσε να δικαιολογηθεί, αφού χωρίς την παρουσία του έχαναν την υπόστασή τους και ένα εκλογικό σήμα. Εμφάνιζαν λοιπόν το στέμμα ως μια μαγική ράβδο, η οποία θα μπορούσε να επιλύσει όλα τα εθνικά ζητήματα και κάλυπτε έτσι τη δική του ανεπάρκεια. Ο Μυλωνάς απάντησε και στο ψευτοδίλημμα των βασιλοφρόνων, βασιλεία ή κομμουνισμός, τονίζοντας ότι «*η δημοκρατία θα αποστέρει από το Κ.Κ.Ε. ενός περικαλύμματος του αγώνος κατά της βασιλείας και θα αποσαφήνιζε την πολιτική κατάσταση. Ο κομμουνισμός θα περιορίζετο στα πραγματικά συνθήματα τα οποία θα απέκρουε εντός του φιλελεύθερου πολιτεύματος η μεγάλη δημοκρατική πλειοψηφία*».[557]

Μετά την κρίση που ακολούθησε την παραίτηση Βαρβαρέσσου, το Κόμμα Φιλελευθέρων και η Αριστερά άσκησαν πιέσεις για σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Ο Νικόλαος Πλαστήρας δήλωνε στις εφημερίδες στις 29 Ιουλίου ότι θα έπρεπε να παραιτηθούν τόσο ο Βούλγαρης όσο και ο Δαμασκηνός, ώστε να αντικατασταθούν από μια τριμελή Επιτροπή Αντιβασιλείας και εν συνεχεία να ακολουθήσει ο σχηματισμός νέας κυβέρνησης. Τόσο όμως το Λαϊκό Κόμμα όσο και ο Ήντεν αρνούνταν να το δεχθούν, επιμένοντας στη διατήρηση της Κυβέρνησης Βούλγαρη.[558] Οι Λαϊκοί κατηγόρησαν την προσπάθεια του Σοφούλη να ρίξει την κυβέρηση και τη χαρακτήρισαν ως «ένα αδέξιο τέχνασμα κομματικής φαυλότητος και εμπαθείας». Πέραν της αδιαμφισβήτητα κακοπροαίρετης κριτικής, η διαπίστωση ότι υπήρχαν διαφωνίες εντός των υποστηρικτών των Φιλελευθέρων είχε βάση αλήθειας, αν και η δυσαρέσκειά τους εδραζόταν στην γενικότερη απογοητευτική στάση του κόμματος κι όχι στα όσα του καταλόγιζαν οι Λαϊκοί. Αρκετά από τα

[555] Στ. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας», στο: Γ. Ιατρίδης, (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950, Ένα Έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σελ. 122 κ.έ.
[556] *Ελευθερία,* 4/09/1945.
[557] *Το Βήμα,* 27/06/1945.
[558] F.O. 371/48271 R 9518: Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 28/05/1945.

στελέχη θεωρούσαν πως η πίστη στο κόμμα βασιζόταν στον Πλαστήρα κι όχι στον Σοφούλη, γεγονός που δεν έβαζε ένα τέλος στη διολίσθηση του κόμματος. Για να περισώσει ό,τι ήταν δυνατόν, το κόμμα είχε ξεκινήσει να ιδρύει Δημοκρατικούς Συλλόγους στην περιφέρεια, όπου ο λαός δεν είχε ιδιαίτερη σχέση με τον χώρο του κέντρου, καθώς υποστήριζαν είτε τους εθνικόφρονες είτε τους κομμουνιστές με ιδιαίτερο ζήλο.[559]

Η κρίση της ελληνικής κοινωνίας σε πολιτικό επίπεδο εξαιτίας της κυβερνητικής αστάθειας και η αυξανόμενη σύγχυση εντάθηκαν όταν στις εκλογές του Ιουλίου στη Μεγάλη Βρετανία ο παραδοσιακός υποστηρικτής του Γεωργίου Β', Ουίνστον Τσόρτσιλ ηττήθηκε και τη διακυβέρνηση της χώρας ανέλαβε το Εργατικό Κόμμα. Η κυβέρνηση των Εργατικών φάνηκε αρχικά θετική έναντι στη διατήρηση της υπάρχουσας κυβέρνησης – ενδεχομένως με κάποιες διαφοροποιήσεις στο Υπουργικό Συμβούλιο.[560] Αντιλαμβανόταν πως μια ενδεχόμενη αντικατάσταση του Βούλγαρη και σχηματισμός νέας κυβέρνησης ήταν δύσκολο να επιτευχθούν αφού αποκλειόταν σχεδόν εξ ορισμού συνεργασία σε κυβερνητικό σχήμα Λαϊκών και δημοκρατικών τη στιγμή μάλιστα που το Λαϊκό Κόμμα προειδοποιούσε ότι αν καθυστερούσαν οι εκλογές το ίδιο θα απείχε.[561]

Μετά από πρόταση του Λήπερ, ο Δαμασκηνός προσκλήθηκε στο Λονδίνο ώστε η νέα κυβέρνηση να κερδίσει χρόνο και παράλληλα να δοθεί η ευκαιρία στον Αντιβασιλέα να έρθει σε μια πρώτη επαφή με το Υπουργικό Συμβούλιο και να πραγματοποιηθούν συζητήσεις, ώστε να υπάρξει συμφωνία επί ποιας πολιτικής γραμμής θα κινούταν η κυβέρνηση μέχρι και τη διεξαγωγή των εκλογών.[562] Η γραμμή στην οποία κινήθηκαν οι Βρετανοί αλλά και οι Αμερικανοί σύγκλινε στη συγκρότηση υπηρεσιακής κυβέρνησης, εφόσον δεν υπήρξε επιτυχία στη συμφιλίωση των αντίθετων τάσεων της ελληνικής κοινωνίας. Η εντολή δόθηκε εκ νέου στον Βούλγαρη.[563] Μάλιστα, ο ΜακΒή πρότεινε στον Λήπερ να δημιουργήσει μια συλλογή με τίτλο «Πρωθυπουργοί που έχω δοκιμάσει», συμπεριλαμβανομένου και του Βενιζέλου του νεώτερου και ο Λήπερ διαμαρτυρήθηκε ότι ο Βούλγαρης δεν ήταν δική του επιλογή, ξεχνώντας ότι δέκα ημέρες νωρίτερα του είχε πει ότι σκέφτονταν να τον τοποθετήσουν σε θέση Πρωθυπουργού.[564]

Η επίσκεψη του Δαμασκηνού στο Λονδίνο οδήγησε κάποιες πολιτικές ομάδες, οι οποίες ανήκαν στον ευρύτερο χώρο του Λαϊκού Κόμματος να αναθαρρήσουν και να εκφράσουν τις απόψεις τους, αφού θεώρησαν ότι επρόκειτο για μια ευκαιρία επίσπευσης του δημοψηφίσματος, εις βάρος

[559]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 7.4, Επιστολή Αλ. Ζαΐμη προς Κων. Τσαλδάρη, 5/8/1945.
[560] F.O. 371/48276 R13166: Φόρεϊν Όφις προς Κάτσια, 8/08/1945.
[561]Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Γ. Αιγειαλίδη, Επιτροπή Εξωτερικών, Ομιλία Γ. Παπανδρέου, 6/7/1945 & *Βραδυνή,* 31/07/1945. Η μόνη περίπτωση για συνεργασία φιλοβασιλικών κομμάτων με το Κόμμα Φιλελευθέρων ήταν η έγκαιρη διεξαγωγή δημοψηφίσματος.
[562] F.O. 371/48276 R13649: Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 13/08/1945.
[563]FRUS VIII (1945) ΜακΒή προς Υπουργό Εξωτερικών, 9/08/1945, σελ. 135.
[564] John Iatrides (ed.), *Ambassador MacVeagh Reports, Greece 1933 – 1947,* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1980, εγγραφή της 18/4/1945, σελ. 676.

μάλιστα των εκλογών, αφού «*πριν ή τούτο διεξαχθή 1.υστερούμεν έναντι άλλων απελευθερωθέντων λαών εις κρατικήν συγκρότησιν διεθνώς παραδεκτήν 2.μένομεν περιορισμένοι εις αυτήν ακόμη την οριστικήν διατύπωσιν των εθνικών μας αξιώσεων 3.δυσχεραινόμεθα εις την οικονομικήν ανασυγκρότησίν μας και αναβάλλομεν την θεμελίωσιν πάσης ενεργείας μακροχρονίου και συνεπώς επωφελούς αποδόσεως επί βαρεία ζημία του λαού μας, ο οποίος υπέρ πάντα άλλων επτώχυνεν εκ της κατοχής ως διεθνώς ανεγνωρίσθη».* Δικαιολογούσαν την καθυστέρηση των εκλογών και την πρόταξη του δημοψηφίσματος επειδή *«μόνον αν προταχθή των εκλογών το δημοψήφισμα* θα *επιτευχθή η μεν κατ' αυτό κρίσις του Λαού να παραμείνει ανεπηρέαστος από κομματικά συμφέροντα ώστε το οιοδήποτε Πολίτευμα να μην έχη στηριχθή εις τα κόμματα τα επικρατήσαντα εν τω περί αυτού αγώνι, δια δε των εκλογών να δυνηθή ο Λαός ελεύθερος από πολιτειακάς προτιμήσεις, δεσμεύσεις ή αντιθέσεις να εκλέξει έπειτα τους αρίστους των αντιπροσώπων του δια την νέαν περίοδον της αναδημιουργίας*».[565]

Κατά τη διάρκεια της συνάντησης, ο Δαμασκηνός συζήτησε επί του υπομνήματος του Μπέβιν σχετικά με την κατάσταση στην Ελλάδα. Η αλλαγή της κυβέρνησης της Μεγάλης Βρετανίας έδειξε αρχικά και μια μεταβολή στις επιδιώξεις της. Αν και η Ελλάδα εξακολουθούσε να κατέχει σημαντική θέση στην πολιτική της Βρετανίας στην Ανατολική Μεσόγειο, οι Εργατικοί δεν θα επέμεναν με τον ίδιο ζήλο να επιστρέψει ο Γεώργιος Β' στο θρόνο, ενώ έδειξαν και μια ευαισθησία για τη μη τήρηση των όρων της Βάρκιζας. Ο Μπέβιν τόνισε ότι θεωρούσε απαραίτητη την τήρηση της Συμφωνίας και η ελληνική κυβέρνηση θα έπρεπε να λάβει τα απαραίτητα μέτρα ώστε να αντιμετωπιστούν οι διαμαρτυρίες της αριστεράς.[566]

Ο Βούλγαρης ενημερώθηκε σχετικά με το τι συζητήθηκε μεταξύ των αντιπροσώπων των τριών χωρών – Μεγάλης Βρετανίας, Η.Π.Α., Γαλλίας – και του Δαμασκηνού από τον Αγνίδη, ο οποίος επεσύναψε ένα σημείωμα με τα όσα συμφωνήθηκαν στην επιστολή που στάλθηκε από την Ελληνική Πρεσβεία στην κυβέρνηση της Ελλάδας.[567] Μεταξύ άλλων, ανέφερε τη συμφωνία των τριών κυβερνήσεων για τη διεξαγωγή εκλογών για αναθεωρητική Βουλή το ταχύτερο δυνατόν, ει δυνατόν και πριν τη λήξη του έτους ώστε να προκύψει μια κυβέρνηση βασιζόμενη στη λαϊκή θέληση, η οποία θα διευκόλυνε την αποκατάσταση των συνθηκών για τη γαλήνη στην Ελλάδα. Ασφαλώς όμως και δεν λαμβάνονταν υπόψη οι επικρατούσες συνθήκες στη χώρα, δηλαδή η παλαιότητα των εκλογικών καταλόγων και η μη ανανέωσή τους καθώς και η δράση των συμμοριών στην ύπαιθρο[568] και δεν ετίθετο καν το ερώτημα αν επέτρεπαν τη διεξαγωγή εκλογών σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα.

---

[565] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 7.4, Επιστολή των Ν. Καλαγάρδη – Γ. Κονιδάρη (μέλη της Κοινωνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως) και των Ρ. Πύργου – Δ.Κ. Σφαέλλου (μέλη της πολιτικής ομάδας Εμπρός) προς την Αυτήν Μακαριότητα τον Αντιβασιλέα, 25/08/1945.

[566] Θαν. Δ. Σφήκας, *ό.π.,* σελ. 110 – 112.

[567] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 18.4 (1945), Σημείωμα επισυναπτόμενο στην επιστολή της Ελληνικής Πρεσβείας στον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως σχετικά με την επίσκεψη του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στη Μεγάλη Βρετανία, 19/09/1945.

[568] Μιχ. Λυμπεράτος, *Τα πολιτικά κόμματα…ό.π.,* σελ. 366 – 7.

Η υποστήριξη που εισέπραξε ο Δαμασκηνός από τη συνάντηση τον οδήγησε πίσω στην Αθήνα με την πρόθεση άμεσης διεξαγωγής εκλογών. Πρότεινε μάλιστα το συνασπισμό του συνόλου του πολιτικού κόσμου σε ένα ψηφοδέλτιο, με σκοπό την πλήρη απομόνωση του Ε.Α.Μ., ώστε να επέλθει και η πολιτική ήττα μετά τη στρατιωτική. Στόχος του ήταν η δημιουργία ενός «αμιγώς εθνικού δημοκρατικού σώματος». Οι προθέσεις του και η στροφή προς τη Δεξιά θορύβησαν ακόμη και τους Βρετανούς και ο Λήπερ δήλωνε στον Αμερικανό ομόλογό του πως θα προσπαθούσε να συνετίσει τον Αντιβασιλέα και να πιέσει προς την κατεύθυνση της αλλαγής του Υπουργικού Συμβουλίου, ώστε να επέλθει μια φιλελευθεροποίηση.[569]

Ο Βούλγαρης προχώρησε στις 5 Οκτωβρίου σε ανακοίνωση διεξαγωγής εκλογών στις 20 Ιανουαρίου του 1946. Η κίνηση αυτή θεωρήθηκε βεβιασμένη από το σύνολο του πολιτικού κόσμου με αποτέλεσμα, όλα τα πολιτικά κόμματα – πλήν του Λαϊκού – να απειλήσουν με αποχή. Το Κόμμα Φιλελευθέρων συντάχθηκε με τις απόψεις του Ε.Α.Μ., το οποίο στηρίχτηκε στους διωγμούς που υφίστατο η αριστερά και τη νοθεία των εκλογικών καταλόγων αλλά και στις συγκεκριμένες συνθήκες που υπήρχαν στη χώρα αλλά και τη γεωγραφία της, που δεν επέτρεπαν τη διεξαγωγή εκλογών κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών.[570]

Η πίεση των γεγονότων ήταν έντονη και το Κόμμα Φιλελευθέρων ουσιαστικά υποχρεώθηκε να προσεγγίσει το Ε.Α.Μ., από το οποίο ο Σοφούλης είχε διαφοροποιηθεί υπό την απειλή μιας κρίσης στο εσωτερικό του κόμματος. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο οποίος κατείχε τη δεύτερη θέση εντός των Φιλελευθέρων, είχε εκφράσει την ανησυχία ότι οιαδήποτε στροφή προς την αριστερά θα απέβαινε μοιραία για το κόμμα, δεδομένου μάλιστα ότι φαινόταν διατεθειμένο να υποστηρίξει τις βρετανικές επιδιώξεις.[571] Η αστάθεια βέβαια αυτή του Σοφούλη οδήγησε σε αρκετές διαρροές τόσο προς το Ε.Α.Μ., το οποίο κρατούσε μια σταθερή αντιμοναρχική – αντιβασιλική στάση όσο και προς την παραδοσιακή δεξιά.[572] Η γενικότερη πολιτική και κυβερνητική αστάθεια αλλά και οι παλινωδίες σχετικά με το καθεστωτικό, εξυπηρετούσαν τους Λαϊκούς, οι θέσεις των οποίων ήταν ξεκάθαρες και δεδομένες και ενίσχυαν την εκλογική τους βάση. Αντίθετα, δυσχέραιναν σε μεγάλο βαθμό τους Φιλελεύθερους οι οποίοι παρατηρούσαν διαρροές των οπαδών τους τόσο προς το Ε.Α.Μ. όσο και προς το Λαϊκό Κόμμα.

[569]FRUS VIII (1945): ΜακΒή προς Μπερνς, 25/09/1945, σελ. 161 – 4.
[570]Δηλώσεις του αρχηγού των Φιλελευθέρων κ. Σοφούλη στις 27/8, στο: Π. Πετρίδης (επιμ.), *Στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου Σπάνια Ντοκουμέντα του Ε.Α.Μ., (1944 – 1947),* εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 1998, σελ. 342· Γ.Α.Κ. Αρχείο Εμμ. Τσουδερού Κ51 Ε, φακ. 53, Επιστολή των Σοφούλη, Τσουδερό, Κεφαντάρη, Μυλωνά προς τον Πρωθυπουργό της Ελλάδας, 29/9/1945.
[571] Ο Σοφούλης είχε δηλώσει στις 2 Σεπτεμβρίου 1945 ότι αρνούταν κάθε συνεργασία με τους κομμουνιστές. *Ριζοσπάστης* 2/09/1945.
[572]Μιχ. Π. Λυμπεράτος, *ό.π.,* σελ. 310.

Μια απόπειρα για κυβέρνηση συνεργασίας

Η επίθεση που εξαπέλυσε εναντίον του Βούλγαρη το σύνολο του πολιτικού κόσμου επ' αφορμής της διεξαγωγής εκλογών, κατέληξε στην απομάκρυνσή του από την πρωθυπουργία της χώρας. Καθοριστικό ρόλο στην παραίτησή του διαδραμάτισε και ο ίδιος ο Γεώργιος Β', ο οποίος αν και τασσόταν κατά της ανατροπής του, θεωρούσε την πολιτική του στο ζήτημα του δημοψηφίσματος μη ικανοποιητική. Με έκθεση που του είχε υποβάλει ο Μαρκεζίνης, ο Γεώργιος Β' είχε ενημερωθεί σχετικά με το ενδεχόμενο σχηματισμού μιας κυβέρνησης αντιπροσωπευτικής των κομμάτων, χωρίς κανείς από τους δυο άντρες να συμφωνεί με αυτή την εξέλιξη. Ο Μαρκεζίνης είχε επίσης αναφερθεί και στη συνεργασία Λαϊκών και Φιλελευθέρων, παρότι θεωρούσε πιο σκόπιμο να πραγματοποιηθεί είτε μετά τις εκλογές είτε σε περίπτωση που ο Σοφούλης αποδεχόταν την επιστροφή του Γεωργίου Β' χωρίς δημοψήφισμα.[573]

Η παραίτηση του Ναύαρχου Βούλγαρη στις 9 Οκτωβρίου προκάλεσε στην Βρετανία σειρά διαβουλεύσεων σχετικά με την παρέμβαση ή μη στο σχηματισμό κυβέρνησης. Ο Λήπερ επιθυμούσε μια «κεντροαριστερή» κυβέρνηση, χωρίς ασφαλώς να περιλαμβάνει το Ε.Α.Μ. ενώ ο Μπέβιν δήλωνε πως η χώρα έπρεπε να στηριχθεί στις ίδιες δυνάμεις. Μετά την απροθυμία των Βρετανών να αναμειχθούν άμεσα στο σχηματισμό της Κυβέρνησης υποδεικνύοντας εκ νέου πρωθυπουργό, η ευθύνη μετατοπίστηκε στον Δαμασκηνό, ο οποίος έδωσε εντολή στον Σοφούλη.[574] Ο Σοφούλης κατόρθωσε μεν να αποσπάσει τη συνεργασία του συνόλου των αντιβασιλικών, των κεντρώων και της αριστεράς αλλά το Λαϊκό Κόμμα αντέδρασε, ναρκοθετώντας οποιαδήποτε περίπτωση επιτυχίας.[575]

Σε πρώτη ανάγνωση, το Ε.Α.Μ και η πλειοψηφία του αστικού κόσμου, πλην των Λαϊκών εμφανίζονταν δεκτικοί στην επίτευξη κάποιας συμφωνίας ή μιας λύσης που θα έβγαζε τη χώρα τον φαύλο κύκλο αστάθειας. Άλλωστε, ο Σοφούλης σε ομιλία του στη Λέσχη Φιλελευθέρων, στην οποία στρεφόταν εναντίον του Βούλγαρη, ζήτησε σχηματισμό «εθνικής κυβέρνησης», χωρίς να διευκρινήσει επακριβώς τι σήμαινε η λέξη «εθνικής», με αποτέλεσμα να επικρατήσει μια γενικότερη αναστάτωση.[576] Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένους πολιτικούς κύκλους, η μεταστροφή του αυτή οφειλόταν στις συμβουλές του Σοφιανόπουλου, ο οποίος υπολόγιζε πως οι Εργατικοί θα ζητούσαν αντιπροσωπευτική κυβέρνηση κι ως εκ τούτου, μια δήλωση του Σοφούλη επ' αυτού του περιεχομένου τον έθετε αμέσως υποψήφιο πρωθυπουργό.[577] Η αδιαλλαξία του Λαϊκού Κόμματος τόσο έναντι των Φιλελευθέρων όσο και του Ε.Α.Μ. καθώς και η εμμονή του για την άμεση και άνευ όρων επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα, τορπίλισαν οποιοδήποτε περιθώριο συνεννόησης

[573] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439 Μαρκεζίνης προς Γεώργιο Β', 4/7/1945 & στο ίδιο: Οδηγίαι προς κ. Μαρκεζίνη, 11/7/1945.
[574] F.O. 371/48282 R17131: Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις 8/10/1945 και 9/10/1945 & FRUS VIII (1945) ΜακΒή προς Μπερνς, 16/10/1945.
[575] F.O. 371/48181 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις 11/10/1945.
[576] *Ελευθερία*, 3/8/1945.
[577] Γ. Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο, τ. Β'*, *ό.π.*, εγγραφή 10/8/1945, σελ. 18.

υφίστατο τη δεδομένη χρονική στιγμή Η συνεννόηση με ένα κόμμα το οποίο στο πρόγραμμά φρόντιζε να συμπεριλάβει, τονισμένο με κεφαλαία γράμματα, τη θέση του υπέρ της βασιλευομένης δημοκρατίας στο επερχόμενο δημοψηφισμα, καθίστατο ιδιαιτέρως δυσχερής.[578]

Το ενδεχόμενο υπερκομματικής συνεργασίας δεν αντιμετωπίστηκε ευνοϊκά ούτε από τον Γεώργιο Β', ο οποίος έθεσε πολύ περιορισμένα όρια σε περίπτωση υλοποίησής του. Η συνεργασία έπρεπε να επιδιωχθεί μονάχα στις περιφέρειες εκείνες όπου αναμενόταν εκλογική νίκη της Αριστεράς ώστε να αποφευχθεί η περίπτωση να εκλεγούν δημοκρατικοί με ψήφους βασιλοφρόνων, οι οποίοι θα υπερτερούσαν στην αναμέτρηση.[579] Από τα στελέχη των Φιλελευθέρων, μόνο ο Σοφοκλής Βενιζέλος τάχθηκε υπέρ της συνεργασίας, πρόθυμος ακόμη και να παραμερίσει το πολιτειακό προκειμένου να επιτύχει συνεννόηση μεταξύ των δυο κομμάτων. Σκόπευε να παραμερίσει τον Σοφούλη από την αρχηγία του κόμματος κι ενώ πίστευε ότι η βασιλεία είχε εξασφαλίσει περίπου το 65% των εκλογέων, το Κόμμα Φιλελευθέρων δεν μπορούσε να ταχθεί ανοιχτά υπέρ της, γιατί μεγάλο ποσοστό των εκλογέων του δεν θα το ακολουθούσε.[580]

Η μη αποδοχή του Σοφούλη από το Λαϊκό Κόμμα, οδήγησε σε κυβερνητικό κενό, το οποίο καλύφθηκε μόλις την 1η Νοεμβρίου 1945, με την πρόταση του Δαμασκηνού στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, γνωστό από την περίοδο της Κατοχής για τα αντιμοναρχικά του πιστεύω. Ο Κανελλόπουλος είχε διατελέσει μέλος των Κυβερνήσεων εξορίας διατηρώντας μια μετριοπαθή στάση, την οποία ακολούθησε και στη συγκεκριμένη περίπτωση, σχηματίζοντας μια κυβέρνηση από ακαδημαϊκούς και ειδήμονες, με κεντροδεξιά κατεύθυνση, διατηρώντας εν πολλοίς τον προσανατολισμό της κυβέρνησης Βούλγαρη. Η δεξιά σύνθεσή της και η αδήρητη ανάγκη για κυβερνητική σταθερότητα ώθησαν τους πρέσβεις της Μεγάλης Βρετανίας και των Η.Π.Α. να ζητήσουν από τις κυβερνήσεις τους να τη στηρίξουν.[581]

Η στήριξη που πρότεινε ο Μπέβιν βασιζόταν κατά κύριο λόγο σε οικονομικούς παράγοντες αφού πρότεινε να σταλεί στην Αθήνα ο Έκτωρ ΜακΝηλ – κοινοβουλευτικός Υφυπουργός Εξωτερικών και συνεργάτης του, ο οποίος θα πρότεινε στην Κυβέρνηση ένα ολοκληρωμένο σχέδιο ανοικοδόμησης. Το σχέδιο περιελάμβανε την εγκατάσταση Βρετανών συμβούλων σε καίριους τομείς, δηλαδή στα Υπουργεία που ήταν υπεύθυνα για τις Ένοπλες Δυνάμεις, την Οικονομία, τις Μεταφορές και τον επισιτισμό, ελέγχοντας πλήρως τα εσωτερικά της χώρας. Με τις συμβουλές τους διευκόλυναν τις εισαγωγές και τη διανομή τροφίμων από την UNRRA όπως και τη σύναψη ενός δανείου μέσω ενός κρατικού λαχείου.[582] Ο βαθμός όμως και ο απώτερος στόχος της επέμβασης υποδηλωνόταν από

[578]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη φακ. 10.2, Λαϊκό Κόμμα, *Πρόγραμμα Λαϊκού Κόμματος,* 14/11/1945, σελ. 3.
[579] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439, Οδηγίαι προς κ. Μαρκεζίνην, 7/10/1945.
[580] *Το Βήμα*, 12/10/1945 & Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 373, Παύλος προς Γεώργιο Β', 12/10/1945.
[581]FRUS VIII (1945) ΜακΒή προς Υπουργό Εξωτερικών, 2/10/1945, σελ. 243 – 244· ΜακΒή προς Μπερνς, 2/11/1945 , σελ. 253 – 255· F.O. 371/48284 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 3/11/1945.
[582]Σύναψη δανείου υπό τη μορφή κρατικού λαχείου, εισαγωγή νομοθεσίας που θα επέτρεπε τις κρατικοποιήσεις βιομηχανιών, καθιέρωση ενός συστήματος ελέγχου τιμών.

την παράμετρο με την οποία οι Έλληνες όφειλαν να ορίσουν ημερομηνία για τη διεξαγωγή εκλογών, την οποία θα υποχρεώνονταν να τηρήσουν απαρεκκλίτως.[583]

Μπορεί η κυβέρνηση των Εργατικών να μην διατηρούσε τις ίδιες εμμονές με τον Τσόρτσιλ σχετικά με την επάνοδο του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα, αλλά δεν ήταν καθόλου αδιάφορη σε σχέση με τα εσωτερικά της χώρας. Το σχέδιο του Μπέβιν αποτελούσε μια ολοκληρωμένη πρόταση με σκοπό την πλήρη διείσδυση της Μεγάλης Βρετανίας στον κρατικό μηχανισμό της Ελλάδας και τον έλεγχο όλων των καίριων τμημάτων αν και θεωρητικά επρόκειτο απλώς για ένα σχέδιο οικονομικής βοήθειας και στήριξης στην Κυβέρνηση Κανελλόπουλου.

Ο Πρωθυπουργός της χώρας επιθυμούσε ασφαλώς την οικονομική βοήθεια και στήριξη που δύναντο να προσφέρουν οι Βρετανοί αλλά διαφωνούσε εξολοκλήρου με την επιβολή των συμβούλων στα Υπουργεία του, προτείνοντας την αποστολή συμβούλων στις Πρεσβείες της Μεγάλης Βρετανίας και των Η.Π.Α., οι οποίοι θα λειτουργούσαν απλώς και μόνο συμβουλευτικά, στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων τους.[584] Οι αντιλήψεις αυτές του Κανελλόπουλου οδήγησαν στην απομάκρυνσή του από την πρωθυπουργία. Διάδοχός του ήταν και πάλι ο Θεμιστοκλής Σοφούλης παρά την αποτυχία του το προηγούμενο διάστημα να συγκεντρώσει την πλήρη αποδοχή του πολιτικού κόσμου, δίνοντας έτσι ένα τέλος στην κυβερνητική αστάθεια, η οποία είχε ξεκινήσει από τον Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου.

Η κυβερνητική κρίση και η εντολή στον Σοφούλη κλόνισε προσωρινά τη συνοχή των βασιλοφρόνων. Ο Γονατάς βρισκόταν σε μειονεκτική θέση έναντι των Βρετανών λόγω της στάσης που είχε κρατήσει υπέρ των Ταγμάτων Ασφαλείας κατά την Κατοχή, ο Παπανδρέου είχε απομακρυνθεί από τους βασιλικούς, θεωρώντας χαμένο το ζήτημα της μοναρχίας και οι Λαϊκοί παρότι είχαν προς στιγμήν διστάσει, παρέμειναν σταθεροί υπέρ του βασιλιά και εξαιτίας της απειλής του Μαρκεζίνη ότι θα οδηγούσε σε διάσπαση το κόμμα.[585]

Η επικράτηση του Σοφούλη στον πολιτικό χώρο ήταν μόνο προσωρινή κι επίπλαστη. Εκτός των εξωτερικών αντιπάλων, έπρεπε να αντιμετωπίσει και την εσωτερική αντιπολίτευση, προερχόμενη κυρίως από ιστορικά στελέχη των Φιλελευθέρων, τον Τσουδερό, τον Καφαντάρη και τον Καρτάλη. Ο Τσουδερός, πρωθυπουργός της εξόριστης κυβέρνησης, είχε στραφεί κατά του βασιλικού θεσμού, πιστεύοντας πως η ίδια η βασιλεία αλλά και το πρόσωπο του Γεωργίου Β' είχαν συνδεθεί με καταστάσεις οι οποίες μόνο περαιτέρω αναταραχή δύναντο να προκαλέσουν στην κοινωνία.[586] Η όψιμη αντιμοναρχική στάση του Τσουδερού όπως ήταν φυσικό καταγγέλθηκε έντονα,

[583]Θαν. Δ. Σφήκας, *Οι Άλγγλοι Εργατικοί και…ό.π.,* σελ. 116 – 117.
[584] F.O. 371/4885 R19830: Πρακτικά της συζήτησης στη Βρετανική Πρεσβεία 15/11/1945· FRUS VIII (1945) ΜάκΒη προς Υπ. Εξωτερικών, 17/11/1945, σελ. 270 – 1.
[585] Σωτ. Ριζάς, *Από την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2011, σελ. 248 – 9.
[586] Εμμ. Τσουδερός*, Ιστορικό Αρχείο,* τ. Γ2, ό.π., Ομιλία στην επιτροπή Εξωτερικών Υποθέσεων, 6/7/1945, σελ. 1261.

μιας και κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του στη Μέση Ανατολή είχε αποδειχθεί μέγιστος υποστηρικτής του θεσμού.

Ο Τσουδερός στο πλαίσιο αλλαγής απόψεων, είχε γίνει και πιο διαλλακτικός έναντι του Ε.Α.Μ., το οποίο είχε αποδεχθεί ότι συμβόλιζε την Εθνική Αντίσταση και ταυτοχρόνως είχε προσελκύσει στους κόλπους του μεγάλο αριθμό της νεώτερης γενιάς καθώς και επιστημόνων. Σε καμία λοιπόν περίπτωση δεν έπρεπε να περιθωριοποιηθεί αλλά αντιθέτως, όφειλαν να το συμπεριλάβουν στις μεταπολεμικές πολιτικές εξελίξεις. Βάσει των νέων του απόψεων, ζήτησε από τον Σοφούλη αναβολή των εκλογών, για ένα έτος τουλάχιστον, ώστε κύριο μέλημα της κυβέρνησης να αποτελέσει η οικονομική ανόρθωση της χώρας και σε δεύτερο χρόνο να διεξαχθούν εκλογές, όταν έχει υπερσκελιστεί το εμπόδιο της πείνας για τους πολίτες.[587] Η συνολική στάση του Τσουδερού τον οδήγησε τελικά σε δυσμένεια τόσο από τον Σοφούλη όσο και από τους Βρετανούς, οι οποίοι τον θεωρούσαν ικανό οικονομολόγο αλλά παντελώς ανίκανο πολιτικό.[588]

Πλην του Τσουδερού, οι απόψεις του οποίου βασίζονταν κατά κύριο λόγο στην προσπάθεια επικράτησης έναντι των πολιτικών αντιπάλων του, κύριος παράγοντας εσωτερικής αντιπολίτευσης στον Σοφούλη ήταν ο Γ. Καφαντάρης, εκ των ιστορικότερων στελεχών των Φιλελευθέρων. Ο Καφαντάρης ανέλαβε πρώτη φορά υπουργικό αξίωμα το 1915, επί Ελευθέριου Βενιζέλου, κι έκτοτε αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στις εξελίξεις τόσο του κόμματος όσο και της ίδιας της χώρας. Εξαρχής τήρησε στάση αντίθετη προς την βασιλεία και το πρόσωπο του Γεωργίου Β', αποζητώντας την περικοπή των δικαιωμάτων του και αντιτίθετο στους Βρετανούς επειδή αντιδρούσαν αρχικώς στη λύση της αντιβασιλείας. Οι ίδιοι οι Βρετανοί όμως τον αντιμετώπιζαν ως έναν πολιτικό μεγάλο σε ηλικία, ο οποίος διέθετε αιχμήρη γλώσσα και διάθεση να προξενεί προβλήματα, χωρίς όμως να διαθέτει ανάλογη πολιτική επιρροή. Υπό αυτό το πρίσμα αντιμετωπίστηκαν όλες οι ενέργειες και δηλώσεις με τις οποίες επιδίωκε να προειδοποιήσει και να ενημερώσει τους Βρετανούς ότι οι συνθήκες για τη διεξαγωγή εκλογών στην Ελλάδα κάθε άλλο παρά ώριμες ήταν.[589]

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και η περίπτωση του Γ. Καρτάλη, ο οποίος όφειλε τη συμμετοχή του στο κυβερνητικό σχήμα του Σοφούλη αποκλειστικά στην βρετανική παρέμβαση. Στο πρόσωπο του Καρτάλη οι Βρετανοί θεωρούσαν πως ενσωμάτωναν στην κυβέρνηση εκπρόσωπο της αντίστασης – μιας και ο Γ. Καρτάλης θεωρείτο ο πολιτικός αρχηγός της Ε.Κ.Κ.Α. – και θα απέφευγαν την κριτική των βουλευτών των Εργατικών, οι οποίοι επιθυμούσαν άμεση εμπλοκλή μελών της αντίστασης στις μεταπολεμικές κυβερνήσεις. Ο Καρτάλης αποδείχθηκε δραστήριος στο ζήτημα συγκρότησης της ελληνικής Κεντροαριστεράς καθώς και της διακοπής των διώξεων εναντίον των αριστερών – δυο παράγοντες που ενόχλησαν ιδιαιτέρως την βρετανική κυβέρνηση. Η παρουσία του

[587] Η. Βενέζης, *Εμμανουήλ Τσουδερός*, Αθήνα, 1966, σελ. 494 – 496.
[588] Γρ. Δαφνή, *Σοφοκλής Ελευθέριου Βενιζέλος, ό.π.,* σελ. 289 & F.O. 371/48247 R 7256 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 22/4/1945.
[589] F.O. 371/48287 R29497 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 4/12/1945.

στην κυβέρνηση, όπως και αυτή του Τσουδερού, οφειλόταν στις αδιαμφισβήτητες ικανότητές τους να ενισχύσουν την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας, η οποία θα καθίστατο ιδαιτέρως δυσχερής, κι όχι στο πολιτικό τους εκτόπισμα.[590]

Μετά την Βάρκιζα: Λευκή Τρομοκρατία

Η σύγκρουση του Δεκεμβρίου είχε λήξει με την υπογραφή και αποδοχή εκατέρωθεν των όρων της Συμφωνίας της Βάρκιζας. Η πλειοψηφία των όρων αφορούσε κατά κύριο λόγο υποχρεώσεις και ενέργειες της κυβέρνησης κι ενώ η αριστερά υπήρξε συνεπής στην εκπλήρωση των δικών της υποχρεώσεων, η κατάφωρη παραβίασή τους εκ μέρους της κυβέρνησης διέψευσε τις όποιες προσδοκίες για ομαλή μετάβαση στη μεταπολεμική εποχή. Η χρήση παλαιότερων νόμων, από τη περίοδο της μεταξικής δικτατορίας αλλά και των κατοχικών κυβερνήσεων, στόχευαν στη δίωξη των αριστερών ενώ επικαιροποιήθηκαν διατάξεις χρονολογούμενες από το 1917 ή το 1929 και αφορούσαν την ποινικοποίηση της έκφρασης ανατρεπτικών απόψεων, οι οποίες μπορούσαν να διασαλεύσουν τη δημόσια τάξη ή ασκούσαν προπαγάνδα ενάντια στο υπάρχον σύστημα και συνεπώς ήταν κατακριτέες, εφαρμόστηκαν πλήρως ενάντια όλων όσων ήταν σύμφωνοι ή είχαν με κάποιο τρόπο σύνδεση με το Ε.Α.Μ.

Σε διάστημα μόλις δυο μηνών από την υπογραφή της συμφωνίας είχαν ήδη ξεκινήσει καταδίκες πολιτών με αιτιολογικό την ανακοίνωση ειδήσεων «δια της από 16 Μαρτίου 1945 προκηρύξεως επαναστατικού περιεχομένου».[591] Παράλληλα, η υπάρχουσα νομοθεσία συμπληρώθηκε και εμπλουτίστηκε κατά τέτοιο τρόπο ώστε να απαγορεύει κάθε έκφραση ελεύθερης βούλησης, αφού κανένας πολίτης δεν είχε το δικαίωμα συγκέντρωσης σε κλειστό ή ανοιχτό χώρο, χωρίς προηγούμενη άδεια από τις αρχές. Οποιαδήποτε παράβαση δε, επέσυρε σαν ποινή ακόμη και την εκτόπιση.[592] Ως εκ τούτου, η καταδίκη τεσσάρων πολιτών στις 2 Απριλίου 1945 επειδή είχαν συγκεντρωθεί στο σπίτι του ενός και συζήτησαν για «ζητήματα του Κομμουνιστικού Κόμματος» φάνταζε ως κάτι απολύτως φυσιολογικό.[593]

Την ίδια περίοδο στο καθημερινό λεξιλόγιο των πολιτών εισήλθε εκ νέου βάσει του νόμου 1075/38 ο όρος της μεταξικής περιόδου «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων», χωρίς το οποίο οι πολίτες δεν μπορούσαν να προβούν σε καμία συναλλαγή. Το πιστοποιητικό ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη χορήγηση απολυτήριου Γυμνασίου, για το διορισμό στο Δημόσιο, ακόμη και για άνοιγμα μαγαζιού λιανικής πώλησης.[594] Η ελευθερία του τύπου είχε καταλυθεί στην επαρχία, αν και

[590] Μιχ. Λυμπεράτος, *ό.π.*, σελ. 474.
[591] Ε.ΑΜ. *Λευκή Βίβλος*, (ΙΙ) Απόφαση του Δικαστηρίου Εφετών, υπ. Αριθμ. 473/16-4-45, στο Π. Πετρίδης (επιμ.) *Στη Δίνη του Εμφυλίου Πολέμου, Σπάνια Ντοκουμέντα του Ε.Α.Μ. (1944-1947)*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 1998, σελ. 181.
[592] Ε.Α.Μ. *Λευκή Βίβλος*, (ΙΙ) Επείγουσα ανακοίνωση του Γραφείου Πληροφοριών του 156ου Τάγματος Εθνοφυλακής αρ. Πρωτ. 1337, στο: Π. Πετρίδης *ό.π.,* σελ.181.
[593] Ε.Α.Μ. *Λευκή Βίβλος* (ΙΙ), *Παραβιάσεις της Βάρκιζας, Φλεβάρης – Ιούνης 1945,* Αθήνα, Ιούνιος 1945, σελ. 8 κ.ε.

στην Αθήνα ο αριστερός και κομμουνιστικός τύπος του Κ.Κ.Ε. και του Ε.Α.Μ. κυκλοφορούσε ακόμη ελεύθερα. Η τρομοκρατία που ασκούταν, οι παρενοχλήσεις, η λογοκρισία ακόμη και οι συλλήψεις εκδοτών οδήγησαν στο κλείσιμο αρκετών εφημερίδων, οι οποίες δεν είχαν το δικαίωμα να επανακυκλοφορήσουν, χωρίς προηγούμενη άδεια του Υφυπουργού Τύπου και Τουρισμού, βάσει του νόμου 1092/38.[595]

Αρκετοί ξένοι παρατηρητές που βρίσκονταν την περίοδο μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας στην Ελλάδα υπήρξαν μάρτυρες της παραβίασης των όρων της. Ο Χάρολντ ΜακΜίλλαν ανέφερε ότι η χώρα είχε κατακλυστεί από «ένα κύμα αντιδράσεων και τώρα που η Δεξιά νιώθει ότι έχει εδραιώσει η Κυβέρνηση τη θέση της με την ενίσχυση των Βρετανών, βγήκε στους δρόμους και ζητάει εκδίκηση».[596] Οι «οπαδοί» βέβαια της Δεξιάς δεν δρούσαν ανεξέλεγκτα και μεμονωμένα. Είχε δημιουργηθεί ένας αριθμός ιδιότυπων εθνικιστικών οργανώσεων σε διάστημα μόλις λίγων εβδομάδων από την υπογραφή της συμφωνίας, οι οποίες είχαν εξαπολύσει έναν άνευ προηγουμένου διωγμό ενάντια όλων των αριστερών αλλά και των αντιβασιλικών.[597] Η επιβεβαίωση έρχεται από τη μαρτυρία ενός πρώην αξιωματικού του Ε.Δ.Ε.Σ., του Κ.Δ. Γιαννούλη, ο οποίος στο ημερολόγιό του ανέφερε τον τρόπο οργάνωσης τέτοιων ομάδων καθώς και τις πρακτικές που ακολούθησε, προκειμένου να επιβάλει την τάξη στους κομμουνιστές.[598]

Τον δρόμο της παραβίασης των όρων της Βάρκιζας δεν ακολούθησαν μόνο οι ένοπλες εθνικιστικές οργανώσεις, οι οποίες θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι δημιουργήθηκαν παρά τις επίσημες κρατικές επιταγές. Αντιθέτως, ενισχύθηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό από την εθνοφυλακή, η οποία είχε συγκροτηθεί κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, με σκοπό να αντιμετωπίσει τον Ε.Λ.Α.Σ. Το μένος των ανδρών της εθνοφυλακής δεν στρεφόταν μοναχά εναντίον των κομμουνιστών αλλά και εναντίον δημοκρατών, οι οποίοι αντιτίθεντο στην επιστροφή του βασιλιά, με απώτερο σκοπό την εξασφάλιση της επαναφοράς του Γεωργίου Β' στον θρόνο, βασιζόμενοι σε μεθόδους τρομοκράτησης του πληθυσμού.[599]

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αυτόνομης δράσης των ομάδων είναι το μπλόκο που πραγματοποίησε το 162ο Τάγμα στον Πειραιά και έσκισε όλα τα φύλλα του αριστερού τύπου. Μόλις την προηγούμενη μέρα ο Πλαστήρας διαβεβαίωνε τους αντιπροσώπους του Ε.Α.Μ., Παρτσαλίδη, Πορφυρογέννη και Γεωργίου σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των αριστερών εφημερίδων.[600] Ο

---

[594] Ε.Α.Μ., *Λευκή Βίβλος*, (ΙΙ), Τηλεγράφημα υπ. Αριθμ. 203 προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, της 22/4/1945, στο: Π. Πετρίδης (επιμ.), *ό.π.,* σελ. 182 – 3.
[595]Ε.Α.Μ., *Λευκή Βίβλος* (ΙΙ), Αναφορά του Ε.Α.Μ. Χίου, αριθμ, 108, 11/4/1945, στο: Π. Πετρίδής (επιμ.), *ό.π.,* σελ. 184.
[596]FRUS VIII (1945), Κερκ προς Υπουργό Εξωτερικών, 22/3/1945, σελ.122.
[597]Θαν. Δ. Σφήκας, *ό.π.,* σελ. 82.
[598] Γ.Α.Κ. Κ116 (Φ): Ακριβές απόσπασμα από το ημερολόγιο των κυρίων γεγονότων Κ.Δ. Γιαννούλη, αξιωματικού του Ε.Δ.Ε.Σ., φάκελος για 1942 – 1945, σελ. 45.
[599] Γ.Α.Κ. Κ 120 Αρχείο Μ. Μυριδάκη, αρ. 28, Αναφορά του Π. Ασλανίδη προς το Υπουργείο Στρατιωτικών, 8/4/1949· F.O. 371/48267 R 178: Ραπ προς Αθήνα, 20/4/1945.

αποκλεισμός κράτησε αρκετές μέρες ενώ οι υπεύθυνοι της πράξης δεν έδειξαν καμία φειδώ όσον αφορά τη δημοσιοποίηση των ονομάτων τους και της απόδειξης κατασχέσεως.[601] Λίγες ημέρες αργότερα ο Υφυπουργός των Εσωτερικών κ. Βλάχος, δήλωνε σε δημοσιογράφους ότι «*η Κυβέρνηση αποδοκιμάζει τοιαύτας πράξεις και έδωσεν οδηγίας δια την εξασφάλισιν της ανεμποδίστου κυκλοφορίας των εφημερίδων*».[602] Οποιαδήποτε προσπάθεια κατέβαλε η κυβέρνηση με σκοπό την επικράτηση μιας στοιχειώδους ηρεμίας οδηγούσε στα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα.

Η ξεκάθαρη δέσμευση εκ μέρους των κυβερνώντων για συλλήψεις δοσιλόγων και εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από τους συνεργάτες των κατακτητών δεν ευοδώθηκε. Αντιθέτως, σφοδρή ήταν η επίθεση που δέχτηκαν αριστεροί καθώς και όσοι εν γένει μετείχαν στο Ε.Α.Μ., ηγετικά στελέχη του, αξιωματικοί και καπετάνιοι. Καθηγητές Πανεπιστημίου, όπως ο Αλ Σβώλος, ο οποίος είχε διατελέσει πρόεδρος της Π.Ε.Ε.Α και Υπουργός Οικονομικών στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, ο Α. Αγγελόπουλος, Γραμματέας Οικονομικών της Π.Ε.Ε.Α και Υφυπουργός Οικονομικών της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, ο Π. Κόκκαλης, Γραμματέας Πρόνοιας της Π.Ε.Ε.Α., ο Γ. Γεωργαλάς, καθηγητής Πανεπιστημίου και Πρόεδρος της Ε.Π.Ο.Ν και ο Πρύτανης του Πολυτεχνείου, Ν. Κιτσίκης τέθηκαν σε διαθεσιμότητα.[603] Αίσθηση προκάλεσε και η έκδοση εντάλματος σύλληψης εναντίον του Στέφανου Σαράφη και του Άρη Βελουχιώτη, με την κατηγορία της ηθικής αυτουργίας για εγκλήματα κατά την περίοδο της Κατοχής, γεγονός στο οποίο αντιτάχθηκε ακόμη και ο Λήπερ, θεωρώντας ότι μια τέτοια σύλληψη αντίκειτο στο πνεύμα της Συμφωνίας της Βάρκιζας.[604] Μπορεί τα εντάλματα σύλληψης του Σαράφη και του Βελουχιώτη να μην εκτελέστηκαν ποτέ, το γεγονός όμως παραμένει ότι με τέτοιου είδους κατηγορίες, χαλκευμένες ή ανυπόστατες, οι φυλακές γέμισαν ασφυκτικά από αριστερούς και από υποστηρικτές της δημοκρατίας. Σε μια έκθεση της Διεύθυνσης Πληροφοριών του Γ.Ε.Σ. του Μαρτίου του 1945 με σκοπό την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου προτεινόταν μεταξύ άλλων η άμεση εγκατάσταση δικαστικών και λοιπών δημόσιων λειτουργών με ταυτόχρονη απομάκρυνση όλων όσων φέρονταν να έχουν επαφές με αριστερούς, εκκαθάριση των δασκάλων, απομάκρυνση από τις επαρχιακές πόλεις και χωριά όλων όσων δεν εργάζονταν, γιατί ο μοναδικός λόγος παραμονής τους ήταν η προπαγάνδα, άμεση εγκατάσταση Χωροφυλακής και Αγροφυλακής και διάλυση του Ε.Α.Μ. και της Ε.Π.Ο.Ν.[605]

Σε υπόμνημα συνταχθέν από το Λαϊκό Κόμμα ζητείτο η συγκρότηση «ειδικών κινητών αποσπασμάτων», μέσω εθελοντικής στρατολόγησης και επιλογής από κατάλληλους αξιωματικούς για

---

[600] *Ταχυδρόμος* 28/2/1945. Το άρθρο ανέφερε ότι λαμβάνονταν επίσης μέτρα για την απόλυση κρατουμένων στις φυλακές ενώ ανάλογα μέτρα λαμβάνονταν και για τους κρατούμενους για το κίνημα της Μέσης Ανατολής και υποσχέθηκε ότι θα έδινε τις αναγκαίες διαταγές για την προστασία των αξιωματικών και των ανδρών του Ε.Λ.Α.Σ.

[601] Ε.Α.Μ., *Λευκή Βίβλος*, (ΙΙ), Επιστολή του Υπουργού Εσωτερικών προς το Υπουργείο Δικαιοσύνης, 28/05/2010, στο: Π. Πετρίδης (επιμ.), *ό.π.,* σελ. 189 – 190.

[602] *Ελευθερία*, 14/3/1945.

[603] *Τα Νέα*, 26/5/1945.

[604] F.O. 371/48271 R9478 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 7/5/1945.

[605] Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου,* τ. 1ος, Έκθεση Περιληπτική της εσωτερικής καταστάσεων, μηνός Μαρτίου 1945, 14/4/1945, σελ. 620 κ.ε.· Ε.Α.Μ. *Λευκή Βίβλος* (ΙΙ), Ανακοίνωση του 164ου Τάγματος Εθνοφυλακής, 2/5/1945, στο: Π. Πετρίδης (επιμ.), *ό.π.,* σελ. 186. Αναφέρει την περίπτωση κάποιων ατόμων από ένα χωριό, το οποίο και υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν και να επιστρέψουν στον τόπο που διέμεναν προ κατοχής.

τη δίωξη των μελών του Ε.Α.Μ., εξοπλισμός πολιτών κατόπιν επιλογής σε κάθε χωριό, ως μόνιμη φρουρά και οργάνωση στα χωριά ένα είδος αγροφυλακής, με στρατιωτική πειθαρχία και κανονισμούς. Μάλιστα, έπρεπε να υπάρχει ενιαία διοίκηση για όλα τα σώματα, ώστε να συντονίζουν τις ενέργειές τους. Ο οπλισμός που θα δινόταν θα ήταν αυτός που είχε παραδοθεί από τον Ε.Λ.Α.Σ.[606] «*Παρανόμως οπλοφορούντες εν τη πόλει της Άρτας, παραμένουν ασύδοτοι, εν τη δικαιολογία και μόνη ότι έχουσι εφοδιασθεί δι' αδειών οπλοφορίας, χωρίς εν τούτοις να επιδεικνύονται αυτή και αι άδειαι. Τούτο κυρίως οφείλεται εις το ότι οι Εθνοφύλακες δεν κέκτηνται πλήρη συνείδησιν του ανατεθειμένου αυτοίς καθήκοντος. Οιαδήποτε δε οδηγία προς αυτούς παραμένει ατελεσφόρητος*». Αυτή είναι η περιγραφή της κατάστασης στην Ήπειρο από τον αντιεισαγγελέα της Άρτας, όπου ένοπλες ομάδες κυκλοφορούσαν ελεύθερες σκορπίζοντας τον τρόμο στους κατοίκους, με σκοπό να επιβάλλουν την τάξη και να νουθετήσουν πραγματικούς ή υποτιθέμενους κομμουνιστές, με την ανοχή της Εθνοφυλακής.[607]

Ίδια και σε κάποιες περιπτώσεις χειρότερη, όπως π.χ. στη Μακεδονία περιγράφεται η κατάσταση σε ολόκληρη τη χώρα, με την Πελοπόννησο να μετατρέπεται σταδιακά σε προπύργιο των μοναρχικών. Οι παρακρατικές οργανώσεις δεν ήταν ποτέ πειθαρχημένες, ούτε είχαν κανενός είδους συνοχή, ούτε επρόκειτο ασφαλώς για οργανωμένες στρατιωτικές μονάδες. Δεν αντιμετώπιζαν απευθείας ομάδες αριστερών παρά περιορίστηκαν στη δράση εναντίον οπαδών του Ε.Α.Μ., τρομοκρατώντας χωρικούς ή εκβιάζοντας οποιονδήποτε ήταν σε θέση να πληρώσει.[608]

Σε μια ανυπόγραφη έκθεση με τίτλο «Αι οργανώσεις της Δεξιάς από το 1945 έως σήμερον» αναφέρονται ονομαστικά περίπου δέκα οργανώσεις, οι οποίες έδρασαν κυρίως κατά την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1945. Η δράση τους περιορίστηκε μετά την αναδιοργάνωση των κομμάτων, τα οποία απορρόφησαν αρκετά στελέχη τους, όπως επισημαίνει η ίδια έκθεση. Κάποιες μάλιστα εξ αυτών ήταν καλύτερα εξοπλισμένες και δρούσαν με την ανοχή της αστυνομίας. Κατά τα τέλη του 1945 οι οργανώσεις είχαν χάσει την αρχική τους μαχητικότητα ενώ παράλληλα οι κομμουνιστές είχαν αρχίσει την αντεπίθεση. Τότε ξεκίνησαν οι πρώτες σκέψεις για την ενοποίησή τους και τη δημιουργία του Συνασπισμού Εθνικής Δράσεως (Σ.Ε.Δ.), ο οποίος δεν έδρασε παρά το Φθινόπωρο του 1946. Η κυβέρνηση των Λαϊκών χρησιμοποίησε τον Σ.Ε.Δ. για να παρουσιάσει εθνική δράση ενώ σύμφωνα με τον γράφοντα, λάμβανε τακτικές επιχορηγήσεις από το Γ.Ε.Σ.[609]

Η οργάνωση Χ πρότεινε τον Ιούνιο του 1945 τη δημιουργία κοινού εθνικιστικού μετώπου, με το όνομα «Εθνικιστικόν Μέτωπον Ελλάδος», το οποίο θα συνέβαλε στην ικανοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων της χώρας, στην υπεράσπιση του κοινωνικού καθεστώτος και στην πάταξη όποιου

---

606 Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 7.2, Υπόμνημα, 10/5/1945.
607Ε.Α.Μ., *Λευκή Βίβλος* (ΙΙ), Επιστολή του Εισαγγελέα Άρτης προς τον Εισαγγελέα Εφετών Ιωαννίνων, 27/3/1945, στο: Π. Πετρίδης (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 242.
608Δ. Ζαφειρόπουλος, *Ο Αντισυμμοριακός Αγών, 1945 – 1949,* Αθήνα, χ.έ., 1956, σελ. 153 – 4.
609Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ.8, Έκθεση με τίτλο Αι οργανώσεις της Δεξιάς από το 1945 έως σήμερον, ανυπόγραφο.

επιθυμούσε να επιβάλει καθεστώς βίας. Παράλληλα, κατά τη διενέργεια του δημοψηφίσματος θα φρόντιζε την εξασφάλιση του πολιτεύματος της Βασιλευομένης Δημοκρατίας, επιθυμώντας την ταχύτατη διεξαγωγή του και τη συνένωση όλου του εθνικόφρονος πολιτικού κόσμου της χώρας, ώστε όταν διενεργούνταν εκλογές να προέκυπτε κυβέρνηση εθνικιστική και ισχυρή. Καλούσε λοιπόν όλους τους εθνικόφρονες πολίτες και τις λοιπές εθνικιστικές οργανώσεις να ταχθούν υπό τη σημαία της.[610]

Ένα ιδιαιτέρως ακανθώδες ζήτημα όλων των μεταπολεμικών κυβερνήσεων ήταν η δημιουργία εθνικού στρατού καθώς και ο τρόπος με τον οποίο θα αξιοποιούνταν τα στελέχη των διαφόρων αντιστασιακών ομάδων, οι οποίες είχαν αναπτύξει δράση κατά τη διάρκεια της κατοχής. Για τον σκοπό αυτόν, συγκροτήθηκαν Στρατιωτικά Συμβούλια, τα οποία αποφάσιζαν ποιοι από τους αξιωματικούς θα παρέμεναν «μόνιμα εν ενεργεία στελέχη» και ποιοι θα τίθονταν «εκτός υπηρεσίας και οργανικών θέσεων» βάσει προσόντων, συντάσσοντας έτσι δυο διαφορετικούς πίνακες, «Πίνακας Α» και «Πίνακας Β».[611]

Αν και η διαδικασία για τις κρίσεις των αξιωματικών ξεκίνησε και διεξαγόταν ομαλά για το υπόλοιπο του στρατεύματος, συγκεκριμένα για τους αξιωματικούς του Ε.Λ.Α.Σ. καθυστερούσαν· η πλειοψηφία όσων είχαν κριθεί, είχε ενταχθεί στον Πίνακα Β, ενώ τα στελέχη και οι αξιωματικοί των Ταγμάτων Ασφαλείας, στον Πίνακα Α. Παράλληλα, μοναρχικοί αξιωματικοί εντός του στρατεύματος σχημάτισαν τον Σύνδεσμο Νέων Αξιωματικών προκειμένου να προετοιμάσουν την επιστροφή του Γεωργίου Β' στον θρόνο και να αποτρέψουν το ενδεχόμενο ενός πραξικοπήματος από την αριστερά.[612]

Η πολιτική αυτή δεν πέρασε απαρατήρητη ούτε από τους Βρετανούς με τον Λήπερ να δηλώνει σε τηλεγράφημά του προς το Φόρεϊν Όφις ότι γίνονταν πράγματι διακρίσεις, σπεύδοντας την ίδια στιγμή να δικαιολογήσει την πράξη αυτή, σημειώνοντας ότι η κυβέρνηση με τον σχηματισμό ενός εθνικιστικού πυρήνα, τον οποίο αργότερα θα πλαισίωναν με κληρωτούς, οι εξτρεμιστές θα απορροφούνταν από τους νομιμόφρονες. Σε περίπτωση που δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο, συνέχιζε, ήταν αρκετά πιθανό να συμβεί το αντίθετο.[613]

Διαμαρτυρίες σχετικά με την πολιτική που ακολουθήθηκε στο ζήτημα του στρατιωτικού ακούστηκαν όμως και από άλλες πλευρές με διαφορετικές αφορμές. Το Λαϊκό Κόμμα διαφωνούσε μόνο στην ένταξη αξιωματικών του Ε.Λ.Α.Σ. στον Εθνικό Στρατό, αλλά και στη στελέχωσή του με δημοκρατικούς αξιωματικούς. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μετά το Κίνημα της Μέσης Ανατολής η στελέχωση του στρατεύματος είχε μεταβληθεί και ο προσανατολισμός του ήταν σαφέστατα φιλομοναρχικός, κάτι που εύκολα μπορούσε να αλλάξει αν επανερχόταν σε αυτό απότακτοι

[610]Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ναπολέοντος Ζέρβα, φακ. 3.1, Σχέδιον Συνταχθέν υπό της Χ, α.π. 3.346, 26/6/1945.
[611]Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *Ιστορία της Οργανώσεως του Ελληνικού Στρατού, 1821 – 1954,* Αθήνα, 1957, σελ. 268.
[612] Ε.Α.Μ., *Λευκή Βίβλος* (ΙΙ) από τις δηλώσεις του Στρατηγού κ. Οθωναίου προς τον ανταποκριτή της Αγγλικής Ρέυνολντς Νιούς, στο: Π. Πετρίδης (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 328.
[613] F.O. 371/48264, Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 5/4/1945.

δημοκρατικοί αξιωματικοί. Συγκεκριμένα, η Διοικούσα Επιτροπή του Λαϊκού Κόμματος ζήτησε γνωμοδότηση από την επιτροπή επί του στρατιωτικού του κόμματος επειδή επετράπη σε κάποιους αξιωματικούς που συμμετείχαν στο κίνημα του 1935 να επανέλθουν στο στράτευμα. Η επιτροπή επί των στρατιωτικών απεφάνθη ότι η επαναφορά στο στράτευμα των κινηματιών του 1935 ήταν ουσιαστικά κομματικό κατασκεύασμα και πως αν επιθυμία του Πλαστήρα ήταν η αποκατάστασή τους, θα μπορούσε να τους συνταξιοδοτήσει με σύνταξη δυο ανώτερων βαθμών, όπως είχε πράξει στο παρελθόν και ο Κονδύλης. Καθήκον λοιπόν του Λαϊκού Κόμματος ήταν να πράξει αναλόγως ώστε να ανακληθεί η Συντακτική πράξη ή να τροποποιηθεί. Μάλιστα, είχαν ήδη έτοιμο σχέδιο νόμου συνοδευόμενο από αιτιολογική έκθεση, το οποίο απέβλεπε στην επαναφορά όσων απομακρύνθηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής και κατάργηση των μέχρι τώρα ενεργειών για τη ανασυγκρότηση του στρατεύματος.[614] Σκοπός του Λαϊκού Κόμματος δεν ήταν η στελέχωσή του με τα πιο ικανά μέλη του αλλά η δημιουργία ενός κομματικού στρατού, που θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντά του και θα προετοίμαζε το έδαφος για την επιστροφή του Γεωργίου Β'.

Η λογική εκκαθάρισης από τα αριστερά στοιχεία επικράτησε στο σύνολο του δημόσιου τομέα. Οι εκκαθαρίσεις που είχαν συμφωνηθεί να πραγματοποιηθούν με το άρθρο 7 της Συμφωνίας της Βάρκιζας, έπληξαν κατά κύριο λόγο τους αριστερούς κι όχι τους μεταξικούς ή τους δοσιλόγους. Όσοι δημόσιοι υπάλληλοι, κληρικοί ή ακαδημαϊκοί είχαν ενταχθεί σε οργανώσεις που αντίκεινταν στην ασφάλεια του έθνους, όπως για παράδειγμα το Ε.Α.Μ., αντιμετώπιζαν είτε την απόλυση είτε τη διαθεσιμότητα.[615] Ο φιλελεύθερος τύπος ζητούσε μεν την καταδίκη των δοσιλόγων αλλά παράλληλα, επιδίωκε και την απομόνωση του «ακροαριστερού» Ε.Α.Μ., υπερασπιζόμενος μια θεωρία «δυο άκρων».[616]

Οι δίκες των δοσιλόγων από την άλλη, ξεκίνησαν μεν τον Φεβρουάριο του 1945 με κατηγορούμενους πρώην Υπουργούς και Αξιωματικούς του Ελληνικού Στρατού, οι οποίοι βαρύνονταν με κατηγορίες της υπογραφής της συνθηκολόγησης χωρίς προηγούμενη συγκατάβαση της Ελληνικής Κυβέρνησης, σχηματισμό Κυβέρνησης και συνεργασία με τους Γερμανούς και σύσταση των Ταγμάτων Ασφαλείας, αλλά η ουσία κρίθηκε στην υπεράσπιση. Ο Ειδικός Επίτροπος Κ. Κόλλιας είχε αναλάβει να ταξινομήσει τις 3.200 δικογραφίες που είχαν συσσωρευτεί ήδη πριν την έναρξη των Δεκεμβριανών. Ο όγκος αυτός των δικογραφιών, χωρίστηκε σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: 2.000 περίπου υποθέσεις οικονομικής συνεργασίας, που αφορούσαν κυρίως κερδοσκοπική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της Κατοχής, β) 1.000 υποθέσεις πολιτικής συνεργασίας, που αφορούσαν περιπτώσεις δημοσίων και κρατικών αξιωματούχων που είχαν συνεργαστεί με τις δυνάμεις Κατοχής ποικιλλοτρόπως και σε διαφορετικό βαθμό και γ) 200

[614]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 7.2 Παρατηρήσεις επί της εισηγήσεως της επί του στρατιωτικού επιτροπής του Λαϊκού Κόμματος, 5/1/1945 & στο ίδιο: Απάντηση της Διοικήσεως Επιτροπής του Λαϊκού Κόμματος προς τη διοικούσα επιτροπή αυτού 8/1/1945.
[615]Ε.Α.Μ., *Λευκή Βίβλος*, (ΙΙ), *ό.π.,* σελ. 33 – 38.
[616] Δημ. Κουσουρής, *Δίκες των δοσιλόγων 1944 – 1949 Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2020, σελ. 155.

υποθέσεις εγκληματικές, «καθαρής προδοσίας» που αφορούσαν συμμετοχή στα Ες Ες, καταδόσεις Ελλήνων πολιτών, κλπ. Η τελευταία κατηγορία ήταν αυτή που έλαβε προτεραιότητα έναντι των υπολοίπων σε μια προσπάθεια αποπολιτικοποίησης των υποθέσεων, παράλληλα με μια προσπάθεια αποπολιτικοποίησης των διώξεων εναντίον μελών του Ε.Α.Μ., αναλαμβάνοντας να δικάσει όσους είχαν αμνηστευθεί από την Βάρκιζα αλλά είχαν καταδικαστεί από την Στρατιωτική Δικαιοσύνη. [617]

Αναφορικά με τη δίκη των κυβερνήσεων, όπως ήδη αναφέρθηκε σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η υπεράσπιση. Το κατηγορητήριο είχε συνταχθεί από τον Ειδικό Επίτροπο Γ. Παπαδάκη, ο οποίος ανέλαβε και τον ρόλο του δημόσιου κατήγορου στη δίκη. Οι κατευθυντήριες γραμμές του κατηγορητηρίου στηρίχθηκαν σε ερωτήματα όπως, αν ήταν νόμιμος ο σχηματισμός κυβερνήσεων επί Κατοχής, αν ευσταθούσε ο χαρακτηρισμός του αδικήματος ως «τυπικού» κι αν όχι, σε ποιον βαθμό εμπεριείχαν προδοσία; Η συνθηκολόγηση μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «εσχάτη προδοσία», βάσει των ισχύοντων ορισμών της ποινικής νομοθεσίας;[618] Πρώτος μάρτυρας ήταν ο Θεμιστοκλής Τσάτσος, ο οποίος έκρινε ότι η συμμετοχή σε κυβερνητικό σχήμα τη στιγμή που η χώρα βρισκόταν υπό κατοχή, δεν συνιστούσε πράξη προδοσίας και εν συνεχεία, δικαιολόγησε τη σύσταση και την ύπαρξη των Ταγμάτων Ασφαλείας, ως σώματα τα οποία συστάθηκαν με σκοπό όχι να βοηθήσουν τους Γερμανούς αλλά να καταπολεμήσουν τον κομμουνισμό, όπως φάνηκε από το γεγονός άλλωστε ότι δεν είχαν πολεμήσει ποτέ εναντίον άλλων οργανώσεων, όπως ο Ε.Δ.Ε.Σ. και η Ε.Κ.Κ.Α. Την ίδια γραμμή ακολούθησε και ο Σοφούλης, όταν ρωτήθηκε στο δικαστήριο αν οι πράξεις των Κατοχικών Κυβερνήσεων συνιστούσαν πράξεις προδοσίας έναντι της χώρας, δίνοντας και το στίγμα της επίσημης άποψης ενός εκ των δυο μεγαλύτερων αστικών κομμάτων της χώρας.[619] Ο Ράλλης τόνισε με υπερηφάνεια την προσωπική του συμβολή στην αλλαγή της πολιτικής των συλλήψεων των Γερμανών, οι οποίοι ως τότε δεν έκαναν κανενός είδους διακρίσεις ανάμεσα σε κομμουνιστές και εθνικόφρονες, ώστε να συλλαμβάνουν κυρίως κομμουνιστές. Η δίκη δεν κράτησε πολύ και οι ετυμηγορίες, οι οποίες ανακοινώθηκαν στις 31 Μαΐου κρίθηκαν εξαιρετικά επιεικείς, μετατρέποντας τη συνεργασία σε κοινωνική καταξίωση και τον κομμουνισμό σε έγκλημα.[620] Άλλωστε, η δίκη ολοκληρώθηκε υπό το φόντο της όξυνσης του ανταγωνισμού μεταξύ βασιλικών και φιλελευθέρων για τον έλεγχο της χώρας. Η απόφαση χαρακτηρίστηκε «σκανδαλώδης» και προκάλεσε ανησυχία τόσο στους Βρετανούς όσο και στο Κέντρο που μαζί με την αριστερά την περίοδο εκείνη βίωνε την τρομοκρατία των μοναρχικών συμμοριών. Παρά την καταδίκη σε θάνατο τριών εκ των κατηγορουμένων, οι δυο είχαν καταδικαστεί ερήμην και διέφευγαν στο εξωτερικό, ενώ

[617] Δημ. Κουσουρής, *ό.π.*, σελ. 254 – 5.
[618] Δημ. Κουσουρής, *ό.π.*, σελ. 255.
[619] F.O. 371/48263 R 5857, Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 19/3/1945.
[620] C.M. Woodhouse, *Το μήλο της έριδος - Η Ελληνική αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων,* εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1976, σελ. 381.

ο τρίτος – ο πρώην πρωθυπουργός στρ. Τσολάκογλου, το δικαστήριο είχε εκφράσει την «ευχή» να του απονεμηθεί χάρη, κάτι που έγινε λίγες ημέρες αργότερα.[621]

Οι παραβιάσεις όμως της Βάρκιζας αφορούσαν όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου αλλά και την άμεση καθημερινότητα των πολιτών, ιδίως εξαιτίας της δράσης των συμμοριών, οι οποίες καθιστούσαν τη συμφωνία νεκρό γράμμα. Η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Α.Μ. μόλις μια εβδομάδα μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας ενημέρωσε τον Δαμασκηνό με υπόμνημά της για τα έκτροπα που είχαν ήδη αρχίσει να λαμβάνουν χώρα ενώ με νέο υπόμνημα λίγες ημέρες αργότερα, στις 5 Μαρτίου, κατήγγειλε τέσσερις θανάτους από βασανισμό και τρεις βιασμούς γυναικών.[622] Διαμαρτυρίες έρχονταν από όλες τις πλευρές. Ο Δ. Ανδρεάδης, πρώην βουλευτής, ο οποίος πραγματοποίησε περιοδεία στην Βόρειο Ελλάδα, υπέβαλε στον Τσουδερό ένα υπόμνημα το οποίο αναφερόταν στις δραστηριότητες ντόπιων κακοποιών και δοσιλόγων·[623] Υπόμνημα όμως σχετικό με τη δράση βασιλοφρόνων οργανώσεων είχαν στείλει και στον Πλαστήρα Δημοκρατικοί Σύλλογοι, σημειώνοντας σχετικά:

> *Δεν έχει βεβαίως διαλάθη την προσοχήν σας η οσημέραι εντεινόμενη, ιδία εις την ύπαιθρον, τρομοκρατία δι' απειλών, δι' αυθαιρέτων συλλήψεων, διασυρμών και διαπομπεύσεων, παρανόμων κατακρατήσεων, κακοποιήσεων, βασάνων και εκτελέσεων ακόμη, ασκούμενη υπό ανευθύνων εγκληματικών στοιχείων ή και ληστοσυμμοριών τη ανοχή των οργανώσεων της τάξης, δυστυχώς και εις έκατσιν υπερβάλλουσαν και αυτάς τας «αλησμονήτους» περιόδους της δικτατορίας και της ξένης κατοχής.*
>
> Και συνέχιζε:
>
> *[...] η ήδη οδυνηρά αύτη εσωτερική κατάστασις επεδεινώθη σοβαρώς εκ της προσφάτου συνδεδυασμένης εμπρηστικής αρθρογραφίας του βασιλόφρονος τύπου ολόκληρου, ζητούντας απεριφράστως πλέον παρά της «υπηρεσιακής» Κυβερνήσεως επιβολήν αυθαιρέτων δικτατορικών μεθόδων διακυβερνήσεως και κήρυξιν εις διωγμόν παντός προς αυτούς αντιφρονούντος πολίτου, ως επίσης και η εσχάτως καταγγελθείσα υπό σύμπαντος του δημοκρατικού Τύπου επικείμενης πραξικοπηματικής λύσης του καθεστωτικού ζητήματος, ήτις παρά πάσας τας διαψεύσεις κρατεί ακόμη εν συγκινήσει ολόκληρον τον δημοκρατικόν κόσμον των Αθηνών, ο οποίος συνδυάζων την ανωτέρω*

[621] Δημ. Κουσουρής, «Η ποινική δίωξη των δοσιλόγων της Κατοχής (1944 – 1949), στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Ανασυγκρότηση, Εμφύλιος, Παλινόρθωση, 1945 – 1952*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 116.

[622] Περικλής (Γιώργος Χουλιάρας), *Ο δρόμος είναι άσωτος,* επιμ. Θαν. Δ. Σφήκας, εκδ. Οιωνός, Λαμία, 2006, σελ. 509.

[623] Γ.Α.Κ. – Μικρές Συλλογές, Αρχείο Εμμ. Τσουδερού. Αποστολή Ε', φακ. 47, Η κατάσταση στην Βόρεια Ελλάδα, Σεπτέμβριος- Νοέμβριος 1945, 3/12/1945.

σημειωθείσαν τρομοκρατικήν των βασιλοφρόνων κίνησιν, διαισθάνεται επικειμένους κινδύνους ανωμάλων πολιτικών εξελίξεων εις βάρος του και του Έθνους και εκφράζει δεδικαιολογημένους φόβους και δι' αυτήν ακόμη την ασφάλειάν του, ενισχυομένους από διαφόρους κυκλοφορούσας υπόπτους διαδόσεις και εις βασίμους πληροφορίας περί ομαδικών συλλήψεων, εκτοπίσεων και εκτελέσεων.

Το υπόμνημα κατέληγε τονίζοντας την ανάγκη εξεύρεσης μιας λύσης απ' όλα τα κόμματα της Κυβέρνησης ώστε η χώρα να μπορέσει να μπει σε περίοδο ομαλότητας και να διεξαχθεί απρόσκοπτα το δημοψήφισμα. [624]

Στις δημόσιες υπηρεσίες οι εκκαθαρίσεις συνεχίζονταν εις βάρος των αριστερών και συμπαθούντων της Αντίστασης αφού γινόταν από μοναρχικούς και δοσιλόγους.[625] Οι συνεχείς διωγμοί προκάλεσαν συμφόρηση στις φυλακές της χώρας, η οποία αντιμετωπίστηκε με τον νόμο «Περί Αποσυμφόρησης των Φυλακών», ο οποίος παραχώρησε μερική αμνηστία, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην αναγνώριση των «εγκλημάτων» που διαπράχθησαν. Εύλογα λοιπόν ο αρθρογράφος της *Ελευθερίας* σημείωνε ότι:

Η απόλυσις εκ των φυλακών όλων εκείνων που εφόνευσαν εχθρούς ή αποδεδειγμένα όργανά των δεν είναι ζήτημα αμνηστείας.[626] Διότι αμνηστεύονται εγκλήματα, ενώ ο φόνος του εχθρού ποτέ εις την ιστορίαν δεν υπήρξε έγκλημα, ο δε φόνος οργάνων και πρακτόρων του εχθρού, διαπραττόμενος υπό συνθήκας δουλείας χάνει τον αξιόποινον χαρακτήρα του.[627]

Μέλη της πρώην Π.Ε.Ε.Α., απέστειλαν υπόμνημα προς τον Δαμασκηνό, τον Σοφούλη, τον Καφαντάρη, τον Τσουδερό και τα υπόλοιπα μέλη του υπουργικού συμβουλίου, διαμαρτυρόμενα για τον νόμο, ο οποίος είχε ως στόχο την άρνηση της κυβέρνησης να αναγνωρίσει το κίνημα της εθνικής αντίστασης.[628]

Στις ένοπλες δυνάμεις η κατάσταση ήταν ακόμη πιο περίπλοκη. Εκτός από τις καθυστερήσεις στις κρίσεις των αξιωματικών του Ε.Λ.Α.Σ, ο Υπουργός των Στρατιωτικών αντιμετώπισε και την αντίδραση του Λήπερ και της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής στην προσπάθειά του να

[624] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νικ. Πλαστήρα, Α.Ε. 229, φακ. 5, Υπόμνημα των Δημοκρατικών Συλλόγων Κολωνακίου, Εξαρχείων, Κυψέλης, Αμπελοκήπων, Γκύζη προς τον Πλαστήρα, 29/05/1945.
[625] Γ.Α.Κ. – Μικρές Συλλογές Κ 51, Αρχείο Εμμ. Τσουδερού Αποστολή Β φακ.9, Greek Trade Union News, 15/1/1946
[626] Η έμφαση στο πρωτότυπο.
[627] *Ελευθερία,* 11/12/1945.
[628] Γ.Α.Κ. – Μικρές Συλλογές Κ 51, Αρχείο Εμμ. Τσουδερού Αποστολή Ε, φακ. 47, Υπόμνημα των μελών της τέως "Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθερώσεως" (ΠΕΕΑ) προς 1) την Α. Μακαριότητα τον Αντιβασιλέα 2) τους κ.κ. Θεμ. Σοφούλην, Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, Γεωργ. Καφαντάρην Αντιπρόεδρον Κυβερνήσεως, Εμμαν. Τσουδερόν, Αντιπρόεδρον Κυβερνήσεως και λοιπά μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου, 23/12/1945

εκκαθαρίσει τις ένοπλες δυνάμεις από τους δοσιλόγους και τα ακροδεξιά στοιχεία. Τόσο ο Λήπερ όσο και η ΒΣΑ είχαν ασπαστεί πλήρως τις απόψεις των δεξιών Αξιωματικών του στρατού, οι οποίοι ήταν βέβαιοι ότι η προσπάθεια του Υπουργού θα κατέστρεφε το έργο των ενόπλων δυνάμεων:

> *Υπάρχει η αίσθηση ότι τέτοιες αλλαγές αντί να εξουδετερώσουν τις δεξιές πολιτικές τάσεις που ίσως υπολανθάνουν στο σώμα των αξιωματικών, θα λειτουργήσουν μόνο προς την κατεύθυνση αναζοπύρωσης έντονων πολιτικών αντιπαλοτήτων, σε ένα στράτευμα που έχει αρχίσει να τις ξεχνά, υπό την επιρροή ενός έντονου κλίματος επαγγελματισμού που έχει εμπνεύσει το έργο της Β.Σ.Α.*[629]

Η συμφωνία που είχε υπογράψει η προηγούμενη κυβέρνηση Βούλγαρη λειτουργούσε περιοριστικά και για τον Σοφούλη από τη στιγμή που έθετε ως προϋπόθεση ότι για την όποια αλλαγή στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας ήταν απαραίτητη η προηγούμενη συγκατάθεση της Β.Σ.Α. Παρά λοιπόν τις προσπάθειες που κατεβλήθησαν από τον Σοφούλη και τον Καφαντάρη για αλλαγές στο στράτευμα και τη χωροφυλακή, δεν ευωδόθηκε καμία. Οι Βρετανοί υποστήριξαν ότι «πέντ' έξι αλλαγές στα υψηλά κλιμάκια του στρατεύματος και της χωροφυλακής θα επαρκούσαν». Σύμφωνα με τον ΜακΒη μάλιστα, ο Σοφούλης ήλπιζε να διατηρήσει τον έλεγχο της κυβέρνησης και την εξουσία και να μεταθέσει την ημερομηνία των εκλογών, μια ακόμη απόφαση – δέσμευση της προηγούμενης κυβέρνησης. Σκοπός ήταν ο σταδιακός έλεγχος όλων των τομέων της διοίκησης της χώρας, Σώματα Ασφαλείας, ένοπλες δυνάμεις, δημόσιες υπηρεσίες.[630]

Η προσπάθεια του Σταμάτη Μερκούρη – Υπουργού Δημοσίας Ασφαλείας – να παρακάμψει τον επικεφαλής της Βρετανικής Αστυνομικής Αποστολής, Σερ Τσαρλς Ουίκαμ, οδήγησε στην παραίτηση του Έλληνα υπουργού από το αξίωμά του, εξαιτίας των πιέσεων που ασκήθηκαν στην ελληνική κυβέρνηση. Αιτία της βρετανικής δυσαρέσκειας αποτέλεσε το γεγονός ότι ο Μερκούρης στην προσπάθειά του να επιφέρει αλλαγές στο αστυνομικό σώμα παρέκαμψε τον επικεφαλής της αποστολής. Ο ίδιος ο Μερκούρης δήλωσε ένα μήνα μετά στην εφημερίδα *Το Βήμα* ότι είχε αντιληφθεί πως τα σώματα ασφαλείας βοηθούσαν τις διάφορες ομάδες της άκρας Δεξιάς κι έτσι προσπάθησε να διορθώσει την κατάσταση. Η προσπάθειά του όμως αυτή όχι μόνο δεν απέφερε καρπούς αλλά συνάντησε έντονη αντίδραση. Ο ίδιος προτίθετο να μεταβεί στη Θεσσαλία, σε μια προσπάθεια εκκαθάρισης μοναρχικών συμμοριών που δρούσαν εκεί. Ο Διοικητής όμως της εκεί Χωροφυλακής υποστήριξε ότι το όλο σχέδιο δεν είχε πολλές πιθανότητες να πετύχει και έπρεπε να

[629]F.O. 371/48288 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 7/12/1945.
[630]FRUS VIII (1945): ΜακΒη προς Μπερνς, 4/12/1945, σελ. 185 – 6.

εγκαταληφθεί δεδομένου ότι οι χωροφύλακες αρνούνταν να κινηθούν εναντίον δεξιών οργανώσεων.[631]

Η εικόνα που έδινε το Φόρεϊν Όφις για το ίδιο περιστατικό ήταν εντελώς διαφορετική και ενδεικτική των λανθασμένων αντιλήψεων των Βρετανών αξιωματούχων για τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τα όσα τηλεγραφούσε ο Λήπερ στο Λονδίνο, οι κομμουνιστές ήταν διαρκείς αντίπαλοι της χωροφυλακής ενώ οι δεξιές ομάδες δεν θα αντιτίθεντο στους χωροφύλακες παρά μόνο αν έφταναν σε αδιέξοδο. Παράλληλα, θεωρούσαν ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού της χώρας, δεν ήταν πρόθυμη να συνεργαστεί εναντίον της Δεξιάς.[632] Παρόμοια με τη στάση της χωροφυλακής ήταν και η δράση της αστυνομίας, η οποία δεν συνελάμβανε όσους προέβαιναν σε εγκληματικά επεισόδια εις βάρος αριστερών ούτε εκτελούσε εντάλματα σύλληψης δοσιλόγων. Οι προσπάθειες του Μερκούρη έπεσαν και σε αυτόν τον τομέα στο κενό κι ενώ στην Αθήνα η κατάσταση μπορεί να παρουσίαζε σημάδια ότι είχε ξεφύγει από τον έλεγχο της κυβέρνησης, στην επαρχία τα πράγματα ήταν σαφώς χειρότερα, με ομαδικές αποδράσεις κατηγορουμένων για δοσιλογισμό και την εθνοφυλακή να δίνει τα όπλα που είχε παραδώσει ο Ε.Λ.Α.Σ., σε εθνικιστικές οργανώσεις.[633]

Παρόμοια ήταν και η κατάσταση στην Πελοπόννησο,[634] όπου η χωροφυλακή δεν κινείτο εναντίον των δεξιών οργανώσεων ενώ ο Ανώτατος Στρατιωτικός Διοικητής της Ελλάδας, Α. Σπανόπουλος, τόνιζε σε επιστολή του προς τη Στρατιωτική Διοίκηση της Λαμίας ότι επιθυμούσε «*όπως ρυθμισταί της τάξεως και της ασφαλείας είναι αι αρχαί Εθνοφυλακής και ουχί ανεύθυνοι ομάδες καλυπτόμεναι υπό του μανδύα του Εθνικιστού. Λάβετε δρακόντεια μέτρα κατά πάσης ενόπλου ομάδος καθώς και μεμονωμένων ενόπλων οίτινες εμφανίζονται περιοχήν υμών*».[635]

Η πρακτική της ελληνικής κυβέρνησης δεν πέρασε ασχολίαστη ούτε από το Τας. Με τον τίτλο «Η Ελληνική Κυβέρνηση εκδιώκει δημοκρατικά στοιχεία εκ Κυβερνητικής Μηχανής» δημοσιεύτηκε τηλεγράφημα, το οποίο αναφερόταν στον νόμο «περί εξυγιάνσεως κρατικής μηχανής», ο οποίος «*ουσιαστικώς καταργεί συμφωνίαν Βάρκιζας ήτις εγγυάται ότι μετέχοντες γεγονότων Νοεμβρίου δεν θα υπεβάλλοντο διώξεις. Νόμος περιέχει διάταξις προβλέπουσαν απόλυσιν δια συνειδητήν συνεργασίαν μετά κατακτητού. Εν τούτοις περιελήφθη μόνον για το θεαθήναι διότι είναι πασίγνωστον ότι Ελλάδα πρόσωπα συνεργασθέντα μετά κατακτητών πρωθούνται ιθυνούσας θέσεις.[...] Δημοκρατικός τύπος ομοφώνως υπογραμμίζει σκοπός νέου νόμου συνίσταται μεταβληθή κρατική*

631 *Το Βήμα,* 18/3/1946.
632F.O. 371/58674 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 11/2/1946.
633*Το Βήμα*, 20/3/1946.
634ΓΕΣ/ΔΙΣ *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τ. 2ος, Επείγουσα αναφορά από το Υπουργείο Εσωτερικών Γ' Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Ασφαλείας, Τμήμα Δημοσίας Ασφαλείας, προς την Ανωτέραν Διοίκησιν Χωροφυλακής Πελοποννήσου, α.π. 29/521/15. Ο Υπουργός ζητούσε τη διάλυση των συμμοριών που δρούσαν στη Μεσσηνία και το Γύθειο, σελ. 208 – 210.
635ΓΕΣ/ΔΙΣ *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου,* τ. 1ος, Επιστολή του Ανώτατου Στρατιωτικού Διοικητή της Ελλάδος προς τον Στρατιωτικό Διοικητή Λαμίας, α.π. 85258, 29/5/1945, σελ. 718.

μηχανή υπάκουον όργανον παλινορθώσεως μοναρχίας».[636] Ο εχθρός είχε κατασκευαστεί και έπρεπε να αντιμετωπιστεί και παρά τις διαρκείς διαφωνίες τους και τα χάσματα στη συνεννόηση σε καίρια ζητήματα, αυτός ήταν σε γενικές γραμμές κοινός τόπος για τα αστικά κόμματα.

[636]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 133.1 (1946) Κρυπτογραφικό τηλεγράφημα από Μόσχα προς την Πρεσβεία στο Παρίσι, ά.π. 291, 2/7/1946.

Μια «Φιλελεύθερη» κυβέρνηση

Ο Σοφούλης από την πρώτη στιγμή διακυβέρνησης ήρθε αντιμέτωπος με πλήθος προβλημάτων, τα οποία ζητούσαν επιτακτικά λύση. Η παραίτηση του Βαρβαρέσσου είχε επαναφέρει την οικονομία στην προγενέστερη, αδρανή, κατάστασή της ενώ η δημόσια ασφάλεια – από τις ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας μέχρι και τη συμφόρηση των φυλακών, απαιτούσε την αμέριστη προσοχή του. Το σημαντικότερο και πολυπλοκότερο όμως ζήτημα που έπρεπε να αντιμετωπίσει ήταν η διεξαγωγή των εκλογών.

Οι προσπάθειες που γίνονταν για την ανοικοδόμηση της χώρας δεν ήταν ιδιαίτερα σοβαρές, οι μισθοί είχαν πέσει σε επίπεδα κάτω του μισού της προπολεμικής περιόδου, η απασχόληση ήταν σε αρκετές περιπτώσεις περιστασιακή κι έτσι η πλειοψηφία του λαού αδυνατούσε – πέραν των άλλων – να συμβάλλει ουσιαστικά στα φορολογικά έσοδα του κράτους, τη στιγμή μάλιστα που τα έξοδα ήταν σε πολύ υψηλά επίπεδα.[637] Η προοπτική ενός ολοένα αυξανόμενου πληθωρισμού, η επιταχυνόμενη αύξηση του κόστους ζωής και η λανθάνουσα κοινωνική αναταραχή, τροφοδοτούσαν τον φαύλο κύκλο της πολιτικής κρίσης, η οποία διευκόλυνε το ενδεχόμενο μιας οικονομικής κατάρρευσης.[638]

Ο Εμμ. Τσουδερός, ως Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, απευθύνθηκε στις Η.Π.Α., αναζητώντας οικονομική βοήθεια με απώτερο σκοπό να αποτραπεί η κερδοσκοπία και να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη έναντι της δραχμής. Οι Αμερικανοί όμως, παρότι αναγνώριζαν τη δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η ελληνική οικονομία, ήταν απρόθυμοι να βοηθήσουν την Ελλάδα, αν οι Έλληνες δεν κατέβαλαν ειλικρινείς προσπάθειες να τακτοποιήσουν τις υποχρεώσεις τους. Το μόνο που κατόρθωσε να αποσπάσει ο Τσουδερός ως και τα τέλη του 1945, ήταν ένα δάνειο 25 εκατομμυρίων δολαρίων, από την Τράπεζα Export – Import μαζί με την προειδοποίηση ότι αν οι χειρισμοί της κυβέρνησης δεν ήταν αποτελεσματικοί, όσον αφορά την οικονομική σταθεροποίηση, τότε η χώρα δεν θα λάμβανε περαιτέρω οικονομική βοήθεια.[639]

Αντίθετα με την απροθυμία των Αμερικανών, οι Βρετανοί ενίσχυσαν τον οικονομικό έλεγχο που ήδη ασκούσαν στη χώρα και πριν τον πόλεμο. Οι τροχιόδρομοι και οι σιδηρόδρομοι Αθηνών και Πειραιώς, η εταιρεία ύδρευσης και ηλεκτρισμού ελέγχονταν από τους Βρετανούς, όπως και προπολεμικά.[640] Στις αρχές του 1946 υπογράφηκε μια αγγλοελληνική οικονομική συμφωνία, αποτέλεσμα της οποίας ήταν μια πίστωση 10 εκατομμυρίων στερλίνων για την Ελλάδα με σκοπό τη

---

[637]Γ. Σταθάκης, «Οικονομία και Θεσμοί – Από την προπολεμική 'βιωσιμότητα' στη μεταπολεμική 'εκβιομηχάνιση'», στο: Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα '36-'49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο Τομές και Ασυνέχειες,* εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2003, σελ. 358.
[638]Αγγ. Βλάχος, «Από την δραχμή στο Ευρώ, Διαδρομές του εθνικού νομίσματος», στο: Αθ. Λυκογιάννης (επιμ.) *Κερδώα Αθήνα,* εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2004, σελ. 56.
[639]FRUS VIII (1945): Ελληνική Πρεσβεία προς Υπουργείο Εξωτερικών Η.Π.Α., α.π. 4733, χ.η., σελ. 281-3 & FRUS VIII (1945) : Σχέδιο απάντησης προς τον Αμερικανό Πρέσβη στην Αθήνα, 20 Δεκεμβρίου 1945, σελ. 291 – 2.
[640]Κ. Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία, Από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες,* εκδ. Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1981, σελ. 84.

σταθεροποίηση της δραχμής, παραγράφηκε το δάνειο που είχε λάβει η χώρα την περίοδο 1940 – 1941 και συμφωνήθηκε η αποστολή συμβούλων σε τεχνικά, δημοσιονομικά ζητήματα καθώς και σε θέματα που άπτονταν στον τομέα της βιομηχανίας. Η Ελληνική κυβέρνηση προσκάλεσε Βρετανούς συμβούλους, οι οποίοι τοποθετήθηκαν σε συγκεκριμένα ελληνικά Υπουργεία και δεσμεύτηκε να συγκροτήσει Νομισματική Επιτροπή και να αντλήσει από τα αποθέματα της Τράπεζας της Ελλάδας 15 εκατομμύρια στερλίνες από το υπόλοιπο των 19 εκατομμυρίων στερλινών και 10 εκατομμύρια από το νέο δάνειο και να τα τοποθετήσει στην Τράπεζα της Αγγλίας. Μια σημαντική λεπτομέρεια, η οποία δηλώνει τις προθέσεις της Μεγάλης Βρετανίας ήταν το γεγονός ότι τη σύνθεση της Νομισματικής Επιτροπής την επιμελήθηκε ο ίδιος ο Μπέβιν.[641]

Παρά το γεγονός ότι οι συμφωνίες με Η.Π.Α. και Μεγ. Βρετανία έδιναν την ψευδαίσθηση σταθερότητας και οικονομικής βιωσιμότητας της χώρας, η κατάσταση που επικρατούσε στην επαρχία κατά κύριο λόγο εξαιτίας της Λευκής Τρομοκρατίας, εξέπεμπε μηνύματα τα οποία μόνο μια αποφασισμένη πολιτική ηγεσία δύνατο να λάβει. Η Λευκή Τρομοκρατία και ο συνεχώς διογκούμενος αριθμός δεξιών ομάδων αποτελούσε πλέον καθημερινότητα για τη χώρα. Οι εμμονές της βρετανικής πολιτικής σχετικά με τη διεξαγωγή των εκλογών διαμόρφωσαν το πλαίσιο εντός του οποίου θα εξελίσσονταν τα γεγονότα.

Η Κυβέρνηση του Σοφούλη προσπάθησε να αντιμετωπίσει τα συσσωρευμένα προβλήματα και να ανταπεξέλθει στις διαρκείς ανάγκες της χώρας αλλά χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα. Η δέσμευση για τη διεξαγωγή των εκλογών στις 31 Μαρτίου έμοιαζε ολοένα και πιο ασφυκτική. Η επικρατούσα κατάσταση στον τομέα της δημόσιας ασφάλειας, ο έλεγχος που ασκούσε η Δεξιά στις δημόσιες υπηρεσίες, το στράτευμα και τις δυνάμεις ασφαλείας όπως και η ανάγκη αναθεώρησης των εκλογικών καταλόγων, καθιστούσαν εξαιρετικά απαραίτητη την αναβολή των εκλογών. Οι προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση ξεκίνησαν ήδη από τα τέλη του 1945, όταν η Ελληνική Πρεσβεία της Ουάσιγκτον απηύθυνε έκκληση στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ, η οποία απορρίφθηκε με την αιτιολογία ότι κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε προβλήματα στην επαρκή επιτήρηση των εκλογών. Οι πληροφορίες άλλωστε που είχαν συλλέξει οι Αμερικάνοι ήθελαν τον Σοφούλη αγκιστρωμένο στο άρμα της εξουσίας και το σύνολο των κομμάτων να επιθυμεί τη διεξαγωγή των εκλογών, με μόνη εξαίρεση το Ε.Α.Μ.[642]

Σε σημείωμα του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών αναφέρεται ότι ο Σοφιανόπουλος έδωσε εντολή στις Πρεσβείες Λονδίνου, Παρισιού, Μόσχας και Ουάσινγκτον να ζητήσουν ακρόαση από τον αντίστοιχο Υπουργό των Εξωτερικών και να ανακοινώσουν ότι η Κυβέρνηση είχε μεν ορίσει ημερομηνία διεξαγωγής των εκλογών την 31η Μαρτίου αλλά άπαξ και δεν είχε επέλθει καμία αλλαγή

[641]ΓΑΚ – Μικρές Συλλογές, Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, Αποστολή Β' φακ.9, Greek Trade Union News, 15/1/1946 & F.O. 371/58668 Φόρεϊν Όφις προς Λήπερ, 20/1/1946.
[642]FRUS VIII (1945) : Ελληνική Πρεσβεία Ουάσινγκτον προς το Στέιτ Ντιπάρτμεντ, 6/12/1945, σελ. 186 – 7 & Μπερνς προς τον Έλληνα Πρέσβη της Ουάσινγκτον, 11/12/1945, σελ. 192 & ΜακΒη προς Μπερνς, 4/12/1945 & 8/12/1945, σελ. 185 – 190.

στο ζήτημα της διασφάλισης της λαϊκής θέλησης και της εσωτερικής ασφάλειας της χώρας μια αναβολή μέχρι τα μέσα Απριλίου καθίστατο απαραίτητη. Η αναβολή ενδεχομένως να διασφάλιζε σε μεγαλύτερο βαθμό την ελεύθερη έκφραση του εκλογικού σώματος ενώ στην ίδια κατεύθυνση θα κινούταν και η ενίσχυση της κυβέρνησης ώστε να αποκτήσει αρκετές ελευθερίες για να πραγματοποιήσει τις απαραίτητες αλλαγές «*εις τα επίκαιρα σημεία των δημοσίων υπηρεσιών, υποχειρίων ήδη απολύτως εις την άκραν δεξιάν*».[643] Σε επεξηγηματικό τηλεγράφημά του ο Σοφιανόπουλος προς τις Πρεσβείες γνωστοποίησε ότι οι παρατηρητές δεν διατύπωσαν αξιώσεις για διενέργεια εκλογών την προκαθορισμένη ημερομηνία αλλά θεώρησαν απαραίτητο την αποκρυστάλλωσή της. Παράλληλα, υπήρχε η δήλωση της κυβέρνησης της Μεγάλης Βρετανίας για διενέργεια εκλογών μέχρι το τέλος Μαρτίου. Ως εκ τούτου λοιπόν ορίσθηκε η τελευταία Κυριακή του μήνα ως η ημέρα που θα ελάμβανε χώρα η διεξαγωγή της εκλογικής αναμέτρησης, αν δεν γινόταν δεκτή η αναβολή για τα μέσα Απριλίου, παρότι ουσιαστικά δεν υπήρχαν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την κατοχύρωση της γνησιότητάς τους.[644] Στις 7 Δεκεμβρίου ο Διαμαντόπουλος τηλεγράφησε από τη Μεγάλη Βρετανία στον Σοφιανόπουλο να τον ενημερώσει για τη συνάντησή του με τον Υπουργό Εξωτερικών της Αγγλίας, ο οποίος εξέφρασε την απογοήτευσή του σχετικά με την επιθυμία της Ελλάδας να αναβάλει τις εκλογές, παρατηρώντας ότι η μια αναβολή θα οδηγούσε στην επόμενη κι έτσι το ζήτημα θα διαιωνιζόταν επ' αόριστον, θέτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο σε αμφισβήτηση ακόμη και την ίδια την αξιοπιστία της κυβέρνησης. Ο Έλληνας πρέσβης τόνισε στον Μπέβιν ότι πρόθεση της κυβέρνησης ήταν να αποσυμφορηθούν οι φυλακές καθώς και να σχηματιστεί μια ένωση από τα δημοκρατικά τμήματα της αριστεράς, προσθέτοντας ότι δεν ήταν δυνατόν να θεωρηθεί η παρούσα κυβέρνηση υπόλογος για λάθη και παραλείψεις των προκατόχων της και δικαίως ανέμενε την αρωγή της χώρας του για την πολιτική και οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας. Σε ερώτηση του Υπουργού αν η κυβέρνηση θα ήταν βιώσιμη επί μακρόν, ο Διαμαντόπουλος υπογράμμισε τη σπουδαιότητα της συμβολής της δικής του κυβέρνησης στο ζήτημα αυτό κι εξασφάλισε την υπόσχεση να συζητηθεί το θέμα της αναβολής σε κυβερνητικό επίπεδο και με τη συμμετοχή του εν Ελλάδι ευρισκόμενου και γνώστη των εκλογικών, κ. Ουίντλ.[645]

Αντί όμως ο Μπέβιν να τηρήσει τις υποσχέσεις του, πρότεινε στο Βρετανικό Υπουργικό Συμβούλιο την από κοινού με την Γαλλία και τις ΗΠΑ σύσταση μιας επιτροπής και ζητούσε από την ελληνική κυβέρνηση να προβεί σε μια τελική δήλωση, η οποία θα τη δέσμευε για τη διεξαγωγή των εκλογών στις 31 Μαρτίου. Η επιτροπή πριν μεταβεί στην Ελλάδα, θα συγκαλούταν αρχικά στην Ιταλία όπου και θα ελάμβανε οδηγίες σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα και θα

[643]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ.26.2 (1946) Υπηρεσιακό σημείωμα όπου περιέχεται αναφορά στο υπ. αριθμ. 26554 τηλεγράφημα του Σοφιανόπουλου προς τις Πρεσβείες Λονδίνου, Παρισίων, Μόσχας και Ουασινγκτόνος, 5/12/1945.
[644]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 26.2 (1946), Υπηρεσιακό σημείωμα όπου περιέχεται το υπ. αριθμ, 26702/7-12-45 τηλεγράφημα του Σοφιανόπουλου προς τις πρεσβείες Λονδίνου, Παρισίων, Μόσχας και Ουασινγκτόνος.
[645]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 26.2 (1946) Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα Διαμαντόπουλου (Πρεσβεία Λονδίνου) προς Υπουργείο Εξωτερικών, α.π. 9507, 7/12/1945.

εξοπλιζόταν καταλλήλως ώστε να επιτελέσει σωστά το έργο της. Οι οδηγίες όμως που έλαβαν ήταν μια περίληψη της σύγχρονης ιστορίας της χώρας, υπό το πρίσμα της Μεγάλης Βρετανίας.[646] Η απάντηση του Υπουργείου Εξωτερικών των Η.Π.Α. στο αίτημα της αναβολής, ανέφερε ότι η Ελληνική κυβέρνηση είχε από μόνη της δεσμευτεί να διεξαγάγει τις εκλογές τη συγκεκριμένη ημερομηνία και ουδέποτε ασκήθηκαν πιέσεις εκ μέρους των συμμάχων και οι ίδιοι θα μετείχαν στην επιτροπή παρακολούθησης των εκλογών αν κι εφ' όσον διεξάγονταν εντός του καθορισμένου χρονικού πλαισίου. Η κυβέρνηση της Ελλάδας λοιπόν θα έπρεπε να λάβει υπόψη της τα ανωτέρω και συγχρόνως να διαλύσει τις εντυπώσεις που ήθελαν την ημερομηνία των εκλογών να έχει καθορισθεί από τους συμμάχους.[647] Άλλωστε, οι ελληνικές κυβερνήσεις ανέκαθεν δρούσαν ανεξάρτητα.

[646]Θαν. Δ. Σφήκας, *ό.π.*, σελ. 166.
[647]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 26.2 (1946) Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα από Πρεσβεία Ουάσινγκτον προς Υπουργείο Εξωτερικών, α.π. 4948, 20/12/1945.

Κεφάλαιο Τέταρτο: Προεκλογικές μετακινήσεις: η περίπτωση του Σοφοκλή Βενιζέλου

Σαν πλάκωσαν οι τρομεροί ληστές, αλιά μου,
την πόρτα εγώ τους είχα διάπλατα ήδη ανοίξει·
τους άκουσα που μου φωνάξαν τ' όνομά μου
και βγήκα να τους δω έξω, δίχως άλλη νύξη.
Και πριν καλά-καλά λεχθεί έστω και μια λέξη,
την αρμαθιά με τα κλειδιά έτρεξα να φέρω·
νομίμως όλα εκτελεστήκαν, και είχε τρέξει
και η τήρηση των τύπων – τούτο μόνο ξέρω.
Μπ. Μπρεχτ

Οι έξωθεν πιέσεις κατέληξαν στην υπογραφή διατάγματος από τον Δαμασκηνό με το οποίο οριζόταν επακριβώς ως ημερομηνία διεξαγωγής των εκλογών, η 31η Μαρτίου και ως ημερομηνία σύγκλισης του νέου κοινοβουλίου, η 13η Μαΐου. Το μόνο ερώτημα στο οποίο κλήθηκαν να απαντήσουν οι πολιτικοί αρχηγοί ήταν επί του εφαρμοζόμενου εκλογικού συστήματος, αν και ούτε επ' αυτού επήλθε συμφωνία δεδομένης της διάστασης απόψεων μεταξύ του Πρωθυπουργού και του Αντιβασιλέα που επιθυμούσαν την απλή αναλογική και την καθιέρωση του πλειοψηφικού, αντιστοίχως.[648]

Στελέχη της Δεξιάς ήδη από τον Αύγουστο του προηγούμενου έτους είχαν προχωρήσει σε διάβημα προς τον Σοφούλη για την καθιέρωση του πλειοψηφικού συστήματος. Στόχος τους ήταν η εκλογική επικράτησή τους και συνακόλουθα ο σχηματισμός αμιγώς φιλοβασιλικής κυβέρνησης κι η άμεση επαναφορά του Γεωργίου Β' στην εξουσία.[649] Ούτε όμως εντός των Λαϊκών επήλθε απόλυτη συμφωνία, αφού οι Θεοτόκης, Μαυρομιχάλης και Στεφανόπουλος διαμαρτυρήθηκαν θεωρώντας ότι ο Τσαλδάρης κατέβαλε προσπάθειες να σφετεριστεί την αρχηγία του Λαϊκού Κόμματος κι ως εκ τούτου υπεύθυνος για το διάβημα ορίστηκε ο Θεοτόκης.[650] Ο ίδιος ο Σοφούλης είχε ήδη ταχθεί ανοιχτά υπέρ του αναλογικού συστήματος αν και στελέχη με σημαίνουσα βαρύτητα για το κόμμα είχαν αντίθετη άποψη, όπως ήταν ο Σοφ. Βενιζέλος, αντιπρόεδρος του κόμματος, ο Στ. Γονατάς, πρόεδρος των Εθνικών Φιλελευθέρων και κύριος εκπρόσωπος των φιλοβασιλικών στοιχείων του Κέντρου καθώς και ο Γ. Παπανδρέου, οι οποίοι είχαν ταχθεί υπέρ του πλειοψηφικού.[651]

---

[648]FRUS VII (1946), ΜακΒή προς Υπουργό Εξωτερικών, 22/1/1946, σελ.99 & Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946-1967,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001, σελ. 68.

[649] Αρχείο Κων. Τσαλδάρη, φακ. 7.1, Επιστολή Διοικούσης Επιτροπής Λαϊκών προς τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, 27/8/1945 & στο ίδιο: Σημείωμα Κ. Τσαλδάρη επί Ακροάσεως της Επιτροπής του Λαϊκού Κόμματος για το δημοψήφισμα και το εκλογικό σύστημα, 30/8/1945.

[650] Το Λαϊκό Κόμμα διοικείτο ακόμη από τη Διοικούσα Επιτροπή και το ζήτημα της αρχηγίας ήταν σε εκκρεμότητα.

[651] Γ. Παπανδρέου, *Πολιτικά Θέματα*, τ.2, Αθήνα, 1950, σελ. 72 & F..O. 371/48281 R 16464, Μνημόνιο Κόμματος Εθνικών Φιλελευθέρων προς Δαμασκηνό, 27/9/1945.

Ενδοκομματικές εξελίξεις υπήρχαν το διάστημα αυτό κυρίως στον χώρο των Φιλελευθέρων. Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Σοφούλη τον Νοέμβριο του 1945 έθεσε άτυπα τον Βενιζέλο αρχηγό του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Η αρχική του αντίδραση ήταν να αρνηθεί επειδή διαφωνούσε με τη σύνθεση της κυβέρνησης αλλά η έκκληση που του απηύθυναν στελέχη του κόμματος τον επόμενο μήνα να αναλάβει τη διοίκηση του κόμματος και να το προετοιμάσει για τις εκλογές τον έκανε να αποδεχθεί τη θέση.[652] Είχε προηγηθεί διαφωνία μεταξύ των δυο αντρών πάνω στο ζήτημα της ενδεχόμενης αποχής του κόμματος από τις εκλογές που είχε προκηρύξει ο Βούλγαρης και η ξεκάθαρη δήλωση του Βενιζέλου προς τον Διάδοχο Παύλο ότι σκόπευε να απομακρύνει τον Σοφούλη από την ηγεσία του κόμματος. Ο Βενιζέλος συμπλήρωνε πως παρά την αντικειμενική αύξηση του ποσοστού της βασιλείας – υπολόγιζε πως μπορούσε να φτάσει περίπου το 65% – ο ίδιος δυσκολευόταν να ταχθεί υπέρ της ανοιχτά καθώς φοβόταν πως ο κόσμος των Φιλελευθέρων δεν θα τον ακολουθούσε.[653]

Η θέση αυτή του Βενιζέλου εξυπηρέτησε στο μέγιστο την πρόθεση εκ μέρους των Λαϊκών για σύμπραξη με τους Φιλελεύθερους, η οποία είχε ήδη εκδηλωθεί ποικιλοτρόπως αλλά χωρίς να ευοδωθεί. Αυτή την φορά, την προσέγγιση του Βενιζέλου ανέλαβαν αρχικά οι Βούλγαρης, Καραπαναγιώτης και Μποδοσάκης ενώ ρόλο γενικότερου ελεγκτή και ενορχηστρωτή της επιχείρησης, ο Μαρκεζίνης.[654] Οι ενέργειες οδήγησαν στην υπογραφή απόρρητου πρωτόκολλου σε συνεργασία με τους Τσαλδάρη, Στ. Στεφανόπουλο και Π. Μαυρομιχάλη, με το οποίο αποφασίστηκε η εκλογική τους σύμπραξη. Σύμφωνα με τα όσα όριζε το πρωτόκολλο, η χώρα χωριζόταν σε δυο τμήματα: το ένα περιελάμβανε τις περιφέρειες εκείνες όπου το κάθε κόμμα θα κατέβαινε χωριστά και το άλλο τις περιφέρειες όπου θα υπήρχαν κοινοί εκλογικοί συνδυασμοί. Στις περιφέρειες αυτές το Κόμμα Φιλελευθέρων δεν δικαιούτο να καταρτίσει δικό του συνασπισμό. Στις περιφέρειες Αθηνών και Θεσσαλονίκης το ποσοστό συμμετοχής υπολογιζόταν σε 50% σε κάθε κόμμα ενώ στην Κρήτη, ο Σοφοκλής Βενιζέλος ζητούσε πλήρη ευχέρεια και πρωτοβουλία. Το ανώτατο όριο επιπλέον εδρών που θα εξασφάλιζε το Λαϊκό Κόμμα ήταν 30, υπό την προϋπόθεση ότι ο ολικός αριθμός των εδρών στο νέο κοινοβούλιο δεν θα μεταβαλλόταν. Σε μια τέτοια περίπτωση, το Λαϊκό Κόμμα θα διατηρούσε το πλειοψηφικό του πλεονέκτημα ενώ αν ίσχυε διαφορετικό εκλογικό σύστημα, θα προχωρούσαν σε εκ νέου διαπραγμάτευση. Ο σημαντικότερος όμως όρος της συμφωνίας ήταν ο αποκλεισμός από μελλοντικό κυβερνητικό σχήμα του συνόλου όσων μετείχαν στην παρούσα κυβέρνηση: ιστορικά και σημαίνοντα στελέχη των Φιλελευθέρων τα οποία κατείχαν αξιώματα στην κυβέρνηση Σοφούλη αποκλείονταν εκ προοιμίου.

Αναφορικά με το μέγιστο διακύβευμα των Λαϊκών, δηλαδή τη χρονική τοποθέτηση διεξαγωγής του δημοψηφίσματος, ο Βενιζέλος δεσμευόταν να μη φέρει αντιρρήσεις στην περίπτωση

---

[652] *Το Βήμα*, 19/12/1945.
[653] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 373, Παύλος προς Γεώργιο Β', 12/10/1945.
[654] Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. Β' (1944 – 1951), εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σελ. 199.

που οι Λαϊκοί αξίωναν τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος πριν την προκαθορισμένη ημερομηνία – ακόμη και πριν τις εκλογές – ενώ, εξαιτίας της δήλωσης του Δαμασκηνού ότι θα παρέμενε στη θέση του μόνο μέχρι τις εκλογές, πρότεινε την άσκηση αντιβασιλείας από το υπουργικό συμβούλιο ή κάποιο πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης.[655] Σκοπός του Βενιζέλου ήταν να αφαιρέσει το πολιτειακό από την ατζέντα των συζητήσεων ώστε να επιτευχθεί έστω και μια ευκαιριακή συνεργασία. Δεδομένης της παραδοσιακής αντιμοναρχικής θέσης των Φιλελευθέρων η οποία απέκλειε οποιαδήποτε έστω στήριξη προς τον θεσμό της βασιλείας, ο Βενιζέλος γνώριζε ότι αν το πολιτειακό βρισκόταν στη διάταξη των συζητήσεων, η σύμπραξη ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία.

Οι δυο αρχηγοί ενημέρωσαν τον Δαμασκηνό σχετικά με την επικείμενη συνεργασία των δυο κομμάτων στις 10 Ιανουαρίου και τότε γνωστοποιήθηκε η συμφωνία στα στελέχη των δυο κομμάτων αλλά και στον αρχηγό των Φιλελευθέρων.[656] Η δυσαρέσκεια του Σοφούλη κατέστη άμεσα εμφανής και ο Πρωθυπουργός υπογράμμισε ότι ο Βενιζέλος είχε δράσει αυτοβούλως, χωρίς κάποια εξουσιοδότηση από το κόμμα για την επίτευξη μιας συμφωνίας που σήμαινε την υποταγή των Φιλελευθέρων στους Λαϊκούς.[657] Και μολονότι γνώριζε πως η δήλωσή του δεν θα τον έκανε περισσότερο συμπαθή προς τους Βρετανούς, επεσήμανε πως δεν τον φόβιζε η παρουσία μιας υπολογίσιμης δύναμης του Κ.Κ.Ε. στο Κοινοβούλιο.[658]

Παρά την επίθεση που δέχτηκε από τον Σοφούλη, ο Βενιζέλος δήλωσε ότι θα συνέχιζε τις προσπάθειές του προς την κατεύθυνση συνεργασίας των δυο κομμάτων, όντας βέβαιος ότι η κίνησή του αυτή ανταποκρινόταν πλήρως στο συμφέρον των Φιλελευθέρων,[659] ακόμη κι αν υποχρεωνόταν να ακολουθήσει ανεξάρτητη πολιτική γραμμή, προετοιμάζοντας έτσι το έδαφος για την οριστική ρήξη που θα ερχόταν τον επόμενο μήνα. Σύμφωνα με άρθρο της *Ελευθερίας*, ο Τσαλδάρης στη συνάντησή του με τον Αντιβασιλέα είχε τονίσει ότι σκοπός του συμφώνου ήταν η άμεση και ταχύτατη διεξαγωγή των εκλογών, ει δυνατόν ακόμη και πριν τις 31 Μαρτίου.[660] Μια πράξη «ανάγκης, φόβου και συμφέροντος», η οποία μεταφράστηκε ως πράξης αντίστασης κατά των «αριστερών» – δηλαδή του Κέντρου και της Κεντροαριστεράς, μια πράξη που επιδείκνυε τη δύναμη ισχύος των βασιλοφρόνων, οι οποίοι «είχαν πάρει τον αέρα» της πολιτικής υπεροχής.[661]

Δυο ημέρες αργότερα, ο Βενιζέλος συμμετείχε ως ομιλητής σε συγκέντρωση που οργάνωσε το Λαϊκό Κόμμα στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Το σύνολο των ομιλητών ήταν επτά κι εκτός του Βενιζέλου τον λόγο έλαβαν οι Τσαλδάρης, Μαυρομιχάλης, Γονατάς, Παπανδρέου, Κανελλόπουλος

[655]Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 8, Επιστολή Σοφοκλή Βενιζέλου προς Λαϊκό Κόμμα, με προσηρτημένο το Απόρρητο Πρωτόκολλο μεταξύ Βενιζέλου και Λαϊκών, 5/1/1946.
[656] Διον. Χουρχούλης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2014, σελ. 277.
[657]Γρ. Δαφνή, *Σοφοκλής Ελευθέριου Βενιζέλος,* εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1970, σελ. 369.
[658] Th. D. Sfikas, "A Prime Minister for all time: Th. Sofoulis", in: Ph. Carabott & Th. D. Sfikas (ed.): T*he Greek Civil War, Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Centre of Hellenic Studies, King's College, Ashgate, London, 2004, σελ. 78.
[659]*Ελευθερία,* 11/1/1946.
[660]*Ελευθερία,* 11/1/1946.
[661] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439, Επιστολή Σπ. Μαρκεζίνη προς Γεώργιο, 14/1/1946.

και Αλεξανδρής.[662] Άλλωστε ο Βενιζέλος συνέχιζε τις ενέργειές του μεταξύ των κομματικών παραγόντων της δεξιάς. Οι συγκεντρωθέντες στο Στάδιο υπολογίζονταν σε αρκετές δεκάδες χιλιάδες αλλά εφόσον οι ομιλητές κάλυπταν όλη τη δεξιά πτέρυγα της πολιτικής σκηνής καθώς και το Κόμμα Φιλελευθέρων, έστω σε θεωρητικό επίπεδο λόγω της συμμετοχής του Σοφ. Βενιζέλου, δεν ήταν δυνατόν να υπολογισθεί η επιρροή κανενός κόμματος ανεξάρτητα. Αυτό όμως που ήταν άμεσα αντιληπτό από τις αντιδράσεις της πλειοψηφίας των υποστηρικτών των Φιλελευθέρων ήταν πως μια σύμπραξη και συνεργασία των δυο κομμάτων δεν θα γινόταν εύκολα αποδεκτή. Ενδεικτική του κλίματος που επικράτησε στις τάξεις των Φιλελευθέρων είναι μια επιστολή που εστάλη από τον Ηλία Τζανέτη – εκδότη της εφημερίδας *Νέος Κήρυκας* στη Νέα Υόρκη – στον Πλαστήρα. Ο Τζανέτης ανέφερε ότι οι Έλληνες και ιδίως οι Κρήτες αγανάκτησαν με τη στάση αυτή του Σοφοκλή, ο οποίος είχε βεβηλώσει τη μνήμη του πατέρα του, ενώ σε αρκετές συγκεντρώσεις ακούστηκε και το σύνθημα «*Δεν είναι σύμφωνον Βενιζέλου – Λαϊκών. Είναι σύμφωνον Μοσχοβίτη Λαϊκών και φέρει την υπογραφή του Βενιζέλου*».[663] Ο Βενιζέλος υπαναχώρησε στην αρχική του δέσμευση και έσπευσε να δηλώσει ότι αν το εκλογικό σύστημα παρέμενε το αναλογικό η σύμπραξη και η συμφωνία των δυο κομμάτων ναυαγούσε.[664] Από μια τέτοια συμφωνία ευεργετούμενο θα ήταν μόνο το Κ.Κ.Ε., καθώς θα παρέμενε μόνο του στην υποστήριξη της αβασίλευτης δημοκρατίας κι ενδεχομένως η συνειδητοποίηση αυτής της πραγματικότητας να ώθησε προς την κατεύθυνση της διάλυσής του.

Αντίθετα με τους Φιλελεύθερους που παρουσίασαν οξείες αντιδράσεις, στις τάξεις των Λαϊκών δέχτηκαν πιο εύκολα τη σύμπραξη των δυο κομμάτων, θεωρώντας ότι θα αποσπούσαν από το Κόμμα Φιλελευθέρων τις ψήφους όσων επιθυμούσαν την επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα, ειδικά μετά την ξεκάθαρη στάση ενάντια της βασιλευομένης που είχε λάβει ο Σοφούλης. Η Διοικούσα Επιτροπή του Λαϊκού Κόμματος έλαβε επιστολή η οποία τόνιζε ότι η συμφωνία έγινε δεκτή διότι θεωρήθηκε εθνικώς επωφελή και σύμφωνη προς την ψυχολογία του λαού, αρκεί να διατηρείτο η ανεξαρτησία των κομμάτων.[665]

Στις 18 Ιανουαρίου αντιπρόσωποι των εθνικοφρόνων κομμάτων συναντήθηκαν με σκοπό να διευκρινιστούν οι όροι της συνεργασίας τους. Στη συνάντηση έλαβαν μέρος ο Σοφοκλής Βενιζέλος, μια τετραμελής επιτροπή του Λαϊκού Κόμματος, ο Γονατάς, ο Παπανδρέου, ο Κανελλόπουλος, ο Αλεξανδρής, οι Μπακόπουλος και Μπακάλμπασης εκ μέρους της Δημοκρατικής Ενώσεως. Αποφασίστηκε ότι όλοι θα θεωρούντο ισότιμοι και θα σύστηναν επιτροπή η οποία θα ζητούσε από τον Σοφούλη «α) εμπέδωσις της ασφαλείας, β) διενέργεια εκλογών αμετακλήτως την 31η Μαρτίου και γ) διενέργεια εκλογών δια πλειοψηφικού συστήματος».[666] Βενιζέλος και Τσαλδάρης απηύθυναν

[662]*Ελευθερία,* 13/1/1946.
[663]Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νικ. Πλαστήρα, Α.Ε. 229, φακ. 17, επιστολή Ηλία Τζανέτη προς Νικ. Πλαστήρα, 15/1/1945.
[664]Γρ. Δαφνής, *ό.π.,* σελ. 372.
[665]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 7.2, Δ. Κακκαβάς – Θεσσαλονίκη προς τη Διοικούσα Επιτροπήν του Λαϊκού Κόμματος, 9/3/1945.
[666]Στ. Γονατάς, *Απομνημονεύματα 1897 – 1957,* χ.ε., Αθήναι, 1958, σελ. 434.

από κοινού αίτημα στον Δαμασκηνό για την καθιέρωση του πλειοψηφικού συστήματος ενώ αν κυβέρνηση αρνείτο, θα έπρεπε να αντικατασταθεί. Οι δυο πολιτικοί αρχηγοί επικαλέστηκαν μάλιστα και τη γενικότερη πολιτική αλλά και κοινωνική αναταραχή της χώρας και ζήτησαν διορισμό νέας κυβέρνησης.[667] Η πρότασή τους – η οποία θα καταρράκωνε μετεκλογικά τον κεντρώο χώρο και θα εξουδετέρωνε την πιθανότητα συνεργασίας Αντιβασιλέα και Παπανδρέου – απορρίφθηκε από τον Δαμασκηνό,[668] ο οποίος άλλωστε γνώριζε ήδη την απόφαση των Βρετανών και του Μπέβιν να διεξαχθούν οι εκλογές με το εκλογικό σύστημα που είχε ισχύσει και στις εκλογές του 1936.[669]

Η προοπτική όμως μιας συνεργασίας των δυο ιστορικών κομμάτων δεν αντιμετωπίστηκε ευνοϊκά από τον Γεώργιο Β'. Οι όροι που έθεσε για την υλοποίησή της ήταν αρκετά περιοριστικοί καθώς δεν επιθυμούσε να υπάρξουν δημοκρατικοί υποψήφιοι οι οποίοι θα εκλέγονταν με ψήφους βασιλοφρόνων, όντας σίγουρος ότι οι τελευταίοι θα υπερίσχυαν αριθμητικά. Επομένως, η συνεργασία θα έπρεπε να περιοριστεί μόνο στις περιφέρειες εκείνες που υπήρχε ενδεχόμενο εκλογικής νίκης της αριστεράς.[670]

Βενιζελικοί Φιλελεύθεροι

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος κατείχε σημαίνουσα θέση στο κόμμα των Φιλελευθέρων και μετά το πέρας των Δεκεμβριανών είχε αναλάβει και επίσημα την υπαρχηγία. Οι επαφές του όμως με το Λαϊκό Κόμμα οδήγησαν τον Σοφούλη στη δημοσιοποίηση μιας απόφασης βάσει της οποίας τα μέλη των Φιλελευθέρων αναγνώριζαν μόνο τον ίδιο ως επίσημο εκπρόσωπό τους. Η κίνηση αποτέλεσε το τελειωτικό ρήγμα στη σχέση των δυο αντρών. Ο Βενιζέλος αποχώρησε από τους Φιλελεύθερους και τον Φεβρουάριο του 1946 ίδρυσε το Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων.[671] Η ίδρυση του κόμματος αναγγέλθηκε στις 20 Φεβρουαρίου και παράλληλα επανακυκλοφόρησε στα Χανιά η εφημερίδα του Ελ. Βενιζέλου *Κήρυξ*. Οι κύριοι προγραμματικοί στόχοι του κόμματος καθορίστηκαν ως εξής: «*α) ο εκσυγχρονισμός του κόμματος των Φιλελευθέρων, οι οποίοι είχαν εισέλθει εις ολισθηρόν δρόμον, β) η καταπολέμησις του κομμουνισμού, διότι η λαοκρατία απετέλει τον φασισμόν της αριστεράς, γ) η ανασυγκρότησις της χώρας και η δικαιοτέρα κατανομή του εθνικού εισοδήματος, δ) η ολοκλήρωσις των εθνικών διεκδικήσεων και ε) η πραγματοποίησις της εθνικής ενότητας*».[672] Σύμφωνα με το

---

[667] *Το Βήμα*, 17/2/1946 & Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 12, Σημείωμα των προς την Αυτού Μακαριότητα τον Αντιβασιλέα κατά την ακρόασιν της 17ης Ιανουαρίου ε.ε. λεχθέντων παρά των κ.κ.Σοφοκλή Βενιζέλου και Κωνσταντίνου Τσαλδάρη.
[668] *Ελευθερία*, 16/2/1946.
[669] Σωτ. Ριζάς, *Απ' την απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2011, σελ. 228.
[670] Γ.Α.Κ. – Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439, Οδηγίαι προς κ. Μαρκεζίνη, 7/10/1945.
[671] Τ. Σακελλαρόπουλος, «Ηγετικά και παραταξιακά αδιέξοδα στον χώρο του Κέντρου κατά την πολιτική και πολεμική ελληνική δεκαετία, 1940-1949: Η περίπτωση του Σοφοκλή Βενιζέλου», στο: Τ. Σακελλαρόπουλος & Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος Η πολιτική διαδρομή. Το πρόσωπο. Η εποχή*, εκδ. Μουσείο Μπενάκη – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά, Αθήνα, 2009, σελ. 68.
[672] Γρ. Δαφνής, *ό.π.,* σελ. 373.

καταστατικό του κόμματος, η πρώτη τακτική Γενική Συνέλευση του κόμματος και των οργανώσεών του θα πραγματοποιούταν κατά τους μήνες Απριλίου και Μαΐου του 1947.

Σκοπός του Βενιζέλου ήταν να συγκεντρώσει μεγαλύτερα ποσοστά από τους Φιλελεύθερους ώστε να λάβει το χρίσμα του αρχηγού της φιλελεύθερης παράταξης. Ο περιορισμένος όμως χρόνος που διέθετε για προεκλογική εκστρατεία, τα περιορισμένα οικονομικά και οι ελλιπείς συγκοινωνίες τον εμπόδισαν να επισκεφτεί αρκετές εκλογικές περιφέρειες. Εξαιτίας αυτής ακριβώς της αδυναμίας του να ανταπεξέλθει στις ανάγκες που παρουσίαζαν οι εκλογές λόγω έλλειψης κατάλληλου μηχανισμού, συνεργάστηκε με το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου και το Εθνικόν Ενωτικόν Κόμμα του Παναγ. Κανελλόπουλου. Δημιουργήθηκε έτσι η Εθνική Πολιτική Ένωσις, εκλογικός συνασπισμός των τριών κομμάτων,[673] ο οποίος ταυτιζόταν απολύτως με τις προσωπικότητες των αρχηγών του. Κύριο χαρακτηριστικό των τριών κομμάτων ήταν η έλλειψη κομματικού μηχανισμού, εκλογικής διάρθρωσης και διαδικασιών, ιστορικής συνέχειας. Η ύπαρξή τους βασιζόταν στις προσωπικότητες των αρχηγών τους ενώ η εκλογική τους βάση, στις περιφέρειες εκλογής τους.[674]

Η Ε.Π.Ε. εκλάμβανε τον δημοκρατικό κόσμο ως ένα σύνολο στο οποίο το Κ.Κ.Ε. και το Ε.Α.Μ. κατείχαν ηγετικό ρόλο και δεν επιθυμούσαν εξεύρεση λύσης αλλά τη διαιώνιση του ασταθούς πολιτικού κλίματος. Αντίθετα, οι εθνικόφρονες ήταν οι πραγματικοί δημοκράτες, οι οποίοι δέχονταν τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό «*παρ' ότι εθιμικώς, πολιτικώς και κατά παράδοσην ο θεσμός της Βασιλείας είναι κατά διαδοχήν και ουχί κατά κρίσιν του Λαού*». Κάθε πρόταση του Ε.Α.Μ., αντιμετωπιζόταν με καχυποψία, ακόμη κι όταν δεν υπήρχαν επαρκή επιχειρήματα για τη διάψευσή ή κατάρριψή της, όπως για παράδειγμα η εισήγηση που είχε κάνει για σύσταση κυβέρνησης από το σύνολο των προσώπων και των παλιών κομμάτων (προ του 1936). Παρά το γεγονός ότι δεν υφίστατο σαφές επιχείρημα εναντίον της, η πρόταση απορρίφθηκε ως «πλάνην οικτρά» και «αντιδημοκρατικήν».[675]

Η πρώτη προσέγγιση για πολιτική συνεργασία πραγματοποιήθηκε από τον Βενιζέλο, ο οποίος στράφηκε προς τον Παπανδρέου – αν και κατά τη διάρκεια της κατοχής οι σχέσεις τους κάθε άλλο παρά ιδανικές ήταν. Ανάλογη κίνηση έκανε και ο Σοφούλης όταν αντιλήφθηκε αναταραχή στο κόμμα του, αλλά είχε ήδη συναφθεί η συνεργασία με τον Βενιζέλο. Από τη μεριά του ο Παπανδρέου όταν διέκρινε την ανωμαλία στους Φιλελεύθερους, πρότεινε στον Λήπερ στις επερχόμενες εκλογές να μετέχουν τα τρία κόμματα χωριστά (Λαϊκοί, Φιλελεύθεροι και το δικό του) αλλά βάσει συμφωνίας για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού. Δεχόταν την αναβολή του δημοψηφίσματος και τη μετάθεση της διενέργειάς του σε μελλοντικό χρόνο, με τη συγκατάθεση των Βρετανών. Σε περίπτωση

[673]Γρ. Δαφνής, *ό.π.,* σελ. 373.
[674]Μιχ. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου – Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα, Από τα δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946,* εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006, σελ. 437.
[675]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 7.4, Εθνική Πολιτικήν Ένωσις, Πολιτική Κατάσταση Διαμορφωθείσα από των δηλώσεων Σοφούλη, 3/8/1945.

που στην Βουλή μετείχε και η αριστερά, τότε τα συνεργαζόμενα κόμματα θα αποφάσιζαν πλειοψηφικά, θα διέλυαν την βουλή και θα διενεργούσαν νέες εκλογές. Πρότεινε μάλιστα για πρωθυπουργό τον Σοφούλη και οι Βρετανοί αντέδρασαν θετικά στο σχέδιό του.[676]

Κεντρικό ρόλο στην ένωση διαδραμάτισε το Δημοκρατικό και Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου, τοποθετημένο θεωρητικά στον χώρο στης κεντροαριστέρας ενώ ο ίδιος ο Παπανδρέου είχε καταγραφεί ως αντιμοναρχικός. Σύμφωνα με το καταστατικό του κόμματος, οι βασικές αρχές του ήταν η διαφύλαξη της εθνικής ανεξαρτησίας, η κοινωνική δικαιοσύνη και η επιβολή της τάξης.[677] Παρά βέβαια τον υποτιθέμενο αριστερό – σοσιαλιστικό προσανατολισμό του κόμματός του, απέρριπτε κάθε ιδέα συνεργασίας με την αριστερά και τη συμμετοχή κομμουνιστών σε μια μεταπολεμική κυβέρνηση συνασπισμού, θεωρώντας τους υπεύθυνους για τη διάλυση της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας υπό τη δική του πρωθυπουργία.[678] Παράλληλα, ωθούμενος από την επιθυμία να τεθεί επικεφαλής του αστικού κόσμου παραγκωνίζοντας τους παραδοσιακούς ηγέτες, εξαπέλυε δριμύ κριτική έναντι του Ε.Α.Μ. χωρίς να δέχεται την πολιτική των ίσων αποστάσεων του κεντρώου χώρου. Για τον Παπανδρέου, ο κύριος αίτιος για κάθε μορφή βίας ήταν το Ε.Α.Μ., ενώ τα Σώματα Ασφαλείας δεν είχαν τόσο μεγάλο ρόλο στην πρόκληση και τη διαιώνισή της.[679]

Σε παρόμοιο πλαίσιο ετίθετο και η στάση του έναντι στο ζήτημα του βασιλιά. Παρά τη ρητορική του σχετικά με τα οφέλη της αβασίλευτης δημοκρατίας με ενισχυμένη την εκτελεστική εξουσία, σε κατ' ιδίαν συναντήσεις, δήλωνε ότι θα έπαιρνε μέρος σε εθνική κυβέρνηση υπό τον βασιλιά, αν του το ζητούσε.[680] Έχοντας ως δικαιολογία τις υποτιθέμενες αριστερές καταβολές του κόμματός του, απέφυγε να τεθεί ξεκάθαρα επί του θέματος και δεν αποδέχθηκε να υπογράψει το πρωτόκολλο με το οποίο δεσμεύονταν οι ηγέτες του Κέντρου πως θα μετείχαν σε βασιλική κυβέρνηση – στην περίπτωση που ο βασιλιάς επέστρεφε στη χώρα χωρίς δημοψήφισμα. Για να δικαιολογήσει την άρνησή του, υποστήριξε ότι τέτοιου είδους δημόσιες δεσμεύσεις συνεπάγονταν ταυτοχρόνως την άρνηση ανακούφισης του έθνους από τις δοκιμασίες του.[681] Συνδέοντας τις απόψεις μεταξύ τους οδηγήθηκε στο συμπέρασμα της αναγκαιότητας άμεσης διεξαγωγής του δημοψηφίσματος, ώστε η έριδα μεταξύ των υποστηρικτών και μη της μοναρχίας να παύσει και να ασχοληθούν με τον βασικό εχθρό της χώρας, ο οποίος ήταν ο κομμουνισμός. Πρότεινε μάλιστα τη συνεργασία δημοκρατικών και μοναρχικών, ενάντια στο Κ.Κ.Ε., ώστε να διενεργηθεί πρώτα το δημοψήφισμα και ακολούθως οι εκλογές.[682] Ο Παπανδρέου ανέλυσε όλους τους λόγους, ηθικούς και εθνικούς, οι οποίοι πρότασσαν την αναγκαιότητα άμεσης διεξαγωγής του δημοψηφίσματος, πριν τις

[676]F.O. 371/58677 R 3347, Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 7/3/1946 & Μιχ. Λυμπεράτος, *ό.π.*, σελ. 445 – 6.
[677]*Το Δημοκρατικόν Κόμμα – Προγραμματικές Δηλώσεις Γ. Παπανδρέου, Πολιτικά Θέματα, τ.* Α, Αθήνα, 1950, σελ. 269 – 270.
[678]*Η Ελλάς,* 26/11/1945.
[679]Ε.Λ.Ι.Α. – Αρχείο Γ. Αιγειαλίδη – Επιτροπή Εξωτερικών, Συνεδρίασις 6/7/1945, Ομιλία Γ. Παπανδρέου.
[680]J. Iatrides (ed.), *Ambassator MacVeagh reports Greece 1933 – 1947*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1980, εγγραφή 28/5/1941, 2/6/1941, σελ. 370 – 73, όπου γίνεται αναφορά στην ανακολουθία που υπήρξε στις δηλώσεις και τη στάση του Γεωργίου Παπανδρέου έναντι του ζητήματος του βασιλιά.
[681]*Η Ελλάς,* 26/11/1945.
[682]Γ. Παπανδρέου, *Πολιτικά Θέματα, ό.π. τ. Α', σελ.* 71 – 72.

εκλογές και υπογράμμισε ότι σε αντίθετη περίπτωση, τα συνθήματα των εκλογών θα εξαντλούνταν στο δίπολο βασιλεία – δημοκρατία.[683] Οι λόγοι που προτείνονταν για αναβολή των εκλογών, δηλαδή οι βιαιότητες, η ανελευθερία του Τύπου και η ανασύνταξη των εκλογικών καταλόγων κινούνταν στα όρια της ασυδοσίας κατά τον Παπανδρέου.[684] Οι βιαιότητες εναντίον εκδοτών και οι καταστροφές σε πολλά γραφεία εφημερίδων προφανώς είτε δεν είχαν φτάσει στα αυτιά του, είτε ήταν αμελητέα ως περιστατικά αφού αφορούσαν καταστροφές κυρίως σε αριστερά έντυπα. Το βενιζελικό παρελθόν του όμως τον εμπόδιζε να ταχθεί ανοιχτά υπέρ της βασιλείας, φοβούμενος πως δεν θα βρει απήχηση στο εκλογικό σώμα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη των Βρετανών σχετικά με τον Βενιζέλο, τον οποίο θεωρούσαν χρήσιμο όργανο για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους αλλά ταυτοχρόνως πίστευαν ακράδαντα πως μόλις αισθανόταν ότι είχε εκπληρώσει τον σκοπό του, θα επέστρεφε ασυζητητί στην αγαπημένη του ασχολία, δηλαδή το μπριτζ.[685] Ο Βενιζέλος αντιμετωπιζόταν κυρίως με χιούμορ και ειρωνεία παρά με τη σοβαρότητα που θα άρμοζε σε έναν αρχηγό κόμματος, γιο του Ελευθέριου Βενιζέλου.

Ο αντικομμουνισμός του Βενιζέλου – σε αντίθεση με τον Θεμιστοκλή Σοφούλη – ήταν σαφώς πιο έντονος από τα δημοκρατικά και αντιμοναρχικά του πιστεύω, γεγονός που επηρέασε και την πολιτική που ακολούθησε. Ο πρωθυπουργός, παρά την αντίθεσή του προς τους κομμουνιστές, δεν διέβλεπε τόσο έντονους τους κινδύνους από τους «αναρχικούς» όσο από την βεβιασμένη επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα, άνευ ελέγχου και δημιουργίας κατάλληλων συνθηκών.[686] Αντιθέτως, ο Βενιζέλος πίστευε πως θα ήταν πιο συνετό να μην συνδεθεί το δημοψήφισμα με το πρόσωπο του Γεωργίου Β', γιατί τότε όπως υποστήριζε το πολιτειακό δεν θα λυνόταν παρά θα διαιωνιζόταν, αφού θα ήταν πολύ εύκολο για τους μοναρχικούς να επανέλθουν, υποστηρίζοντας ότι το προηγούμενο αφορούσε μόνο το συγκεκριμένο άτομο.

Τόσο ο Σοφοκλής Βενιζέλος όσο και ο Σοφούλης προσπάθησαν να δώσουν στο Κόμμα Φιλελευθέρων κάτι από τη χαμένη του αίγλη. Οι διαφωνίες όμως που προέκυψαν στην πορεία και κυρίως η δήλωση των Φιλελευθέρων στις 7/10/1945 σχετικά με το ενδεχόμενο της αποχής από τις εκλογές, στην περίπτωση που αυτές διεξάγοντο στις 20 Ιανουαρίου, οδήγησαν στην τελική ρήξη τους δυο πολιτικούς άντρες.[687]

Φαινομενικά τουλάχιστον καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής η συνύπαρξη δυο ηγετικών φυσιογνωμιών εντός του ίδιου πολιτικού σχήματος. Ο Σοφούλης αντιπροσώπευε τα «παλαιά κόμματα», αν και σε πολλά ζητήματα επέδειξε πολύ μεγαλύτερη ικανότητα να αφουγκραστεί τα νέα δεδομένα από αρκετούς νεότερους πολιτικούς. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος προερχόταν από τη νέα τάξη

[683]F.O. 371/48281 R 16464/19, Αθήνα προς Φόρεϊν Όφις, 10/1/1946.
[684]Γ. Παπανδρέου, *Προγραμματικός Λόγος, Πολιτικά Θέματα,* τ. Β', ό.π., σελ. 106 – 109.
[685]F.O. 371/48283 Λήπερ προς Φόρεϊν Όφις, 31/10/1945.
[686]Μιχ. Λυμπεράτος, *ό.π.,* σελ. 432 – 3.
[687]*Ελευθερία,* 7/10/1945.

πραγμάτων και οι πολιτικές του ιδέες είχαν ζυμωθεί στην πλειονότητά τους – αν όχι στο σύνολό τους – κατά την περίοδο της δικτατορίας και της κατοχής, συνεπώς με απουσία κοινοβουλευτικής ζωής αλλά και άμεσης επαφής με την κοινωνία λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της εποχής.[688] Αναζητούσε ακόμη την πολιτική του ταυτότητα καθώς και τον πολιτικό χώρο που θα μπορούσε να την εκφράσει αποτελεσματικότερα – παράγοντες που καθιστούσαν ιδιαίτερα ευμετάβλητη την εκλογική του συμπεριφορά.

Λαϊκοί και Φιλελεύθεροι προ των εκλογικών πυλών

Η έκδοση του διατάγματος που όριζε την ημερομηνία των εκλογών, αντί να περιορίσει ή ακόμη και να τερματίσει τις προσπάθειες αναβολής τους, τις ενέτεινε ακόμη περισσότερο. Παράλληλα, η κατάσταση στη χώρα εξακολουθούσε να είναι τεταμένη και τα ξένα πρακτορεία μετέδιδαν ειδήσεις για τις επικρατούσες συνθήκες, κυρίως στην περιφέρεια της χώρας όπου σε αρκετές περιοχές, όπως στην Καστοριά, τα Βοδενά ή και τις Πρέσπες δρούσαν ένοπλες ομάδες μοναρχικών, με αποτέλεσμα αρκετοί κάτοικοι των περιοχών αυτών να καταφεύγουν στη Γιουγκοσλαβία. Ανέφεραν μάλιστα ότι «*στρατιωτικοί και αστυνόμοι εξακολουθούν ατιμώρητοι να ληστεύουν κατοίκους χωριών*».[689]

Το Λαϊκό Κόμμα, παρότι επέδειξε έντονη δραστηριοποίηση στο ζήτημα των εκλογών με έμφαση στο εκλογικό σύστημα, παρέμεινε αμετακίνητο στην αρχική του τοποθέτηση για πρόταξη του δημοψηφίσματος, έχοντας ως κύριο επιχείρημα τη μεταφορά της διαμάχης στις εκλογικές κάλπες, αν δεν επιλυόταν το πολιτειακό κι εν συνεχεία, οποιαδήποτε κυβέρνηση εκλεγόταν θα επηρέαζε το αποτέλεσμα προς όφελός της. Η επίλυση άλλωστε του πολιτειακού θα έθετε τέρμα στις διαφορές μεταξύ των εθνικοφρόνων κομμάτων, τα οποία θα μπορούσαν ακόμη και να συνεργαστούν στο μέλλον, όντας απαλλαγμένα από τις αιτίες που τα διαχώριζαν. Αν όμως προκηρύσσονταν εκλογές νωρίτερα, οι συζητήσεις επί του πολιτειακού θα μετατίθεντο μελλοντικά και θα απεμπόλιζαν το ενδιαφέρον από τα προβλήματα της χώρας.[690] Αν και ο Δαμασκηνός είχε δηλώσει ξεκάθαρα μετά την επιστροφή του από το Λονδίνο τον Σεπτέμβριο του 1945 ότι οι εκλογές θα προηγούνταν του δημοψηφίσματος, οι Λαϊκοί εκτός του ότι απείλησαν με αποχή από την εκλογική αναμέτρηση,

[688] Ο Σοφοκλής Βενιζέλος εκλέχτηκε πρώτη φορά βουλευτής με το Κόμμα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920. Η εκλογική ήττα όμως του κόμματος οδήγησε τον Βενιζέλο στην εξορία με τον πατέρα του. Επανήλθε στην Ελλάδα το 1922 αλλά ακολούθησε καριέρα στρατιωτικού ως στρατιωτικός ακόλουθος στο Παρίσι. Επανήλθε στην πολιτική ζωή της χώρας το 1936, μετά τον θάνατο του Ελευθέριου Βενιζέλου όπου και εκλέχτηκε μέλος της Διοικούσης Επιτροπής του Κόμματος των Φιλελευθέρων.

[689]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 5.5 (1946), Τηλεγράφημα Πρεσβείας Μόσχας προς Υπουργείο Εξωτερικών, α.π. 10114, 5/1/1946.

[690]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 7.4, Επιστολή Διοικούσας Επιτροπής Λαϊκού Κόμματος προς Α.Μ. Αντιβασιλέα, 27/08/1945.

σκόπευαν να φέρουν το ζήτημα ενώπιον του ελληνικού λαού με σκοπό να καταλογιστούν ευθύνες.[691] Όταν δε τον Νοέμβριο μετά την παραίτηση της Κυβέρνησης Κανελλόπουλου η Βρετανική Κυβέρνηση προχώρησε σε διακοίνωση με την οποία αξίωνε την αναβολή του δημοψηφίσματος μέχρι το 1948 προκειμένου να παράσχει οικονομική και άλλου είδους βοήθεια στη χώρα, εξέδωσε ανακοινωθέν με το οποίο διαχώρισε τη θέση του από των υπολοίπων κομμάτων:

> *Ως προς το ζήτημα της αναβολής του δημοψηφίσματος το Λαϊκό Κόμμα θεωρεί ότι ουδέν πολιτικόν κόμμα δικαιούται οπωσδήποτε να δεσμεύσει εκ των προτέρων τον Ελληνικόν λαόν. Έξωθεν δε προβαλλομένη τοιαύτη αξίωσις αποτελεί κατάλυσιν της έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας, της αυτοτέλειας του Ελληνικού Κράτους και αντιτίθεται προς τας διακηρύξεις του Χάρτου του Ατλαντικού. Ως τοιαύτη κρίνεται από το Λαϊκόν Κόμμα απαράδεκτος.*[692]

Το Λαϊκό Κόμμα αναζήτησε συμμαχίες εντός του πολιτικού κόσμου με αντικειμενικό σκοπό την πρόταξη του δημοψηφίσματος. Πέραν όμως της συμφωνίας συνεργασίας με τον Σοφοκλή Βενιζέλο, οι αρχικές επαφές με τον Παπανδρέου και τους υπόλοιπους αρχηγούς κομμάτων, πλην ασφαλώς του Σοφούλη, αρχικά έπεσαν στο κενό. Ο Παπανδρέου εμφανίστηκε αρκετά δυσαρεστημένος από τη μυστικότητα της συμφωνίας Τσαλδάρη – Βενιζέλου, την οποία μάλιστα οι ξένοι παρατηρητές χαρακτήρισαν ως «πραξικόπημα της Δεξιάς» και οποίοι θεώρησαν πως ως κίνηση δεν είχε καταφέρει να εκπληρώσει τον σκοπό της. Ο *Observer* τόνιζε ότι παρά την προσπάθεια που καταβαλλόταν να παρουσιαστεί ως γεγονός τεράστιας σημασίας δεν επρόκειτο παρά για μια ιδιωτική συμφωνία, κατά την οποία ο Βενιζέλος αποδέχτηκε «*να παίξει το παιχνίδι της δεξιάς εναντίον της κυβερνήσεως*».[693] Δεχόταν μάλιστα και σχηματισμό κυβερνήσεως συνασπισμού μετεκλογικά – εμμέσως και τον Τσαλδάρη για Πρωθυπουργό, τη στιγμή που ο ίδιος ο Δαμασκηνός είχε προαποφασίσει να αναθέσει την εντολή στον Μαυρομιχάλη, σε περίπτωση που επικρατούσε η βασιλόφρονα παράταξη.[694] Η πίεση που ασκήθηκε εκ μέρους των Λαϊκών μάλλον κατόρθωσε να πείσει τον Παπανδρέου και τον Κανελλόπουλο να ενδώσουν στην αναβολή του δημοψηφίσματος. Η κίνησή τους αυτή δεν έμεινε ασχολίαστη από τους πολιτικούς κύκλους, οι οποίοι τόνισαν πως η επιμονή των Λαϊκών στην προσέγγιση των δυο πολιτικών αντρών οφειλόταν στην επιθυμία τους να προσδώσουν στην κίνησή τους μια επίφαση δημοκρατικότητας. Ο Παπανδρέου προσπάθησε να θέσει κάποιους όρους για τη συμμετοχή του στον συνασπισμό της Δεξιάς, τους οποίους ο Τσαλδάρης ούτε καν δέχτηκε να συζητήσει.[695]

Οι προσπάθειες του Λαϊκού Κόμματος να εξασφαλίσει συμμαχίες από τον κεντρώο χώρο είχαν ξεκινήσει από τα τέλη του προηγούμενου έτους και είχε ήδη αποσπάσει τη συναίνεση των Α.

---

[691] F.O. 371/48281 R16464 Αθήνα προς Φόρεϊν Όφις, 27/9/1945.
[692] *Εμπρός*, 21/11/1945.
[693] *Ελευθερία*, 15/1/1946.
[694] Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *ό.π.*, σελ. 205.
[695] *Ελευθερία*, 16/1/1946.

Αλεξανδρή, από το Μεταρρυθμιστικό Κόμμα, Ν. Ζέρβα και Α. Σακελλαρίου, από το Πανελλήνιο Κόμμα, Α. Χατζηκυριάκο, από το Πανελλήνιο Κόμμα και Π. Αργυρόπουλο, από το Κόμμα Εθνικής Ανασυγκροτήσεως. Το σύνολο των προαναφερθέντων υπέγραψαν υπόμνημα με το οποίο στρέφονταν εναντίον του Σοφούλη κα της κυβέρνησής του, ιδίως κατά του «αναρχοκομμουνιστή» Ι. Σοφιανόπουλου.[696] Η συμπόρευση με αυτά τα κόμματα ήταν το εφαλτήριο απ' όπου ξεκίνησε η προσέγγιση με τον Βενιζέλο, αν και είναι πιθανότερο ότι ο Τσαλδάρης απέβλεπε σε μια προσπάθεια κατακερματισμού του κεντρώου χώρου κι όχι σε σύμπραξη με το σύνολο των Φιλελευθέρων.

Οι Φιλελεύθεροι δεν επιδίωξαν ιδιαίτερες συνεργασίες πλην κάποιων βολιδοσκοπήσεων που έκανε ο Σοφούλης προς τους Κανελλόπουλο και Παπανδρέου, αφού πήρε τη διερευνητική εντολή τον Νοέμβριο του 1945. Οι αξιώσεις του Κανελλόπουλου για ανάληψη υπαρχηγίας του κόμματος μαζί με τον Βενιζέλο, τον Τσουδερό και τον Καφαντάρη και η άσκηση συλλογικής προεδρίας βρήκαν τον Σοφούλη εντελώς αντίθετο και διέκοψαν κάθε συζήτηση περί συνεργασίας. Ο Παπανδρέου και ο Κανελλόπουλος επιθυμούσαν να αναλάβουν συνολικά πέντε υπουργεία – μεταξύ των οποίων και των Στρατιωτικών και των Εξωτερικών, ενώ ο Λήπερ αντιπρότεινε να αναλάβει μόνο ο Κανελλόπουλος υπουργείο ενώ ο Παπανδρέου θα συμμετείχε ως υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου. Ο Σοφούλης χαρακτήρισε την πρόταση «μαύρη αγορά πολιτικής».[697]

Οι κινήσεις όμως του Βενιζέλου προς τη δεξιά, ώθησαν τον Σοφούλη να αναζητήσει πρόσκαιρα μια συνεργασία στον χώρο της αριστεράς – τέχνασμα που χρησιμοποιούσε άλλωστε τακτικά, κυρίως σε περιόδους όπου ένιωθε πως η θέση του στο κόμμα κλονιζόταν. Στα μέσα Ιανουαρίου δήλωσε πως η μόνη αληθινή ένωση ήταν αυτή που θα περιελάμβανε και το Ε.Α.Μ., οδηγώντας τη δεξιά στην αγανάκτηση και την αριστερά να σπεύδει να εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους, παρά τις διακηρύξεις της περί αποχής από την εκλογική διαδικασία.[698] Ο Σοφούλης υποσχέθηκε εκκαθαρίσεις στα Σώματα Ασφαλείας, αμνηστία και αναθεώρηση εκλογικών καταλόγων υπό την προϋπόθεση ότι η αριστερά θα του επέτρεπε τη διεξαγωγή εκλογών.

Οι Φιλελεύθεροι έπρεπε να αντιμετωπίσουν και την κατηγορία της συνοδοιπορίας με την αριστερά, με την χρήση ενός όρου που ακουγόταν κυρίως κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, «βενιζελοκομμουνισμός», κι οποίος επανήλθε χάρη στον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη. Οι κατηγορίες του δεν έμειναν μόνο στο πρόσωπο του Σοφούλη και τους Φιλελεύθερους αλλά κατηγόρησε τόσο τον Παπανδρέου όσο και τον Κανελλόπουλο ότι ευθύνονταν για το κίνημα της Μέσης Ανατολής όσο και για τα Δεκεμβριανά, αφού δεν κατόρθωσαν να αποτρέψουν την άνοδο των κομμουνιστών.[699]

---

[696] *Εμπρός*, 17/12/1945.
[697] *Ελευθερία*, 22/11/1945.
[698] *Εμπρός*, 16/1/1946 & *Ριζοσπάστης*, 16/1/1946.
[699] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 16.1α, Ομιλία Κωνσταντίνου Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη, 16/3/1946.

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα των εκλογών σταδιακά διαμορφωνόταν, χωρίς να παύσουν οι προσπάθειες αναβολής τους. Το αίτημα κατατέθηκε από τον Εμμανουήλ Τσουδερό στον Σοφούλη στις 6 Μαρτίου τονίζοντας ότι ο ίδιος δεν θα λάμβανε μέρος στις εκλογές, εφόσον δεν θα συμμετείχε το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων της χώρας. Ο Τσουδερός σημείωνε ότι οι λόγοι που τον οδήγησαν σε αυτή την απόφαση ήταν, εκτός της εικόνας που παρουσίαζε η χώρα, το γεγονός ότι η Βουλή που θα σχηματιζόταν θα ήταν «*αφ' ενός μεν αχαλίνωτος ομήγυρις δεξιών και αφ' ετέρου, ολιγόβιος απόπειρα Κοινοβουλίου*». Δεδομένης λοιπόν της αποχής του, ο Τσουδερός υπέβαλε και την παραίτησή του από την Κυβέρνηση. Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκονταν αρκετά από τα στελέχη του Κόμματος Φιλελευθέρων, θεωρώντας απαραίτητη την αποχή. Ο Ηρ. Πετμεζάς ανέφερε όταν ρωτήθηκε για την παραίτησή του ότι «*η δεξιά παράταξις υποκύπτει εις βαρύ σφάλμα καθιστώσα προβληματική την τίμιαν αναμέτρησίν των*».[700] Η αδυναμία του Θεμιστοκλή Σοφούλη να υποστηρίξει τα αιτήματα μιας μεγάλης μερίδας του κόμματός του για αποχή, είχε ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό του εν όψει των εκλογών.

Η τελευταία προσπάθεια που έκανε ο ίδιος ο Σοφούλης για αναβολή των εκλογών ήταν στις 2 Μαρτίου, προσεγγίζοντας τον Μπέβιν. Ο Έλληνας πολιτικός πίστευε ότι μια συνεργασία του Έλληνα Υπουργού Δημόσιας Ασφαλείας με τον Ουίκαμ – αξιωματικό του Βρετανικού στρατού, ο οποίος στάλθηκε στην Ελλάδα με σκοπό την εκπαίδευση των Ελλήνων αξιωματικών της αστυνομίας – θα έδινε λύση στα όποια προβλήματα δημιουργούνταν. Η απάντηση όμως που έλαβε ήταν αρνητική. Ο Υπουργός Εξωτερικών θεώρησε ότι η αποχή της αριστεράς δεν αρκούσε ως επιχείρημα, γιατί τα κόμματα που οδηγούνταν στην αποχή δεν διέθεταν λαϊκή στήριξη κι ως εκ τούτου δεν ήταν δυνατόν να στερήσουν από τον ελληνικό λαό τη δυνατότητα εκλογής κυβέρνησης. Παράλληλα, θεώρησε ότι οι αναφορές σχετικά με τη δράση της Χ και της χωροφυλακής ήταν αβάσιμες, αφού τα έγγραφα και τα υπομνήματα που λάμβανε ο ίδιος δεν περιείχαν τέτοιες πληροφορίες.[701] Εξέφρασε μάλιστα «εξαιρετική έκπληξιν» ακούγοντας τη δήλωση του Σοφούλη ότι οσονούπω η Χ θα ήλεγχε το σύνολο της αστυνομίας και της χωροφυλακής.[702]

Παρά την άγνοια για την ελληνική κατάσταση που δήλωνε ο Μπέβιν, σε υπόμνημα της βρετανικής πρεσβείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών των Η.Π.Α., ανέφερε πως η μη συμμετοχή της αριστεράς στις εκλογές ασφαλώς και δεν ήταν ικανοποιητική ενώ μια δεξιά κυβέρνηση δεν θα βοηθούσε καθόλου στην επίλυση των πολιτικών και οικονομικών προβλημάτων της χώρας. Άλλωστε, τα πλεονεκτήματα που παρουσίαζε η άμεση διεξαγωγή των εκλογών σε σχέση με μια δίμηνη αναβολή τους ήταν πολύ περισσότερα, αφού σε μια τέτοια περίπτωση η ένταση μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς θα λάμβανε μεγάλες διαστάσεις μέρα με την ημέρα ενώ δεν απέκλειε και το

[700] *Ελευθερία,* 7/3/1946.
[701] FRUS VII (1946): Βρετανική Πρεσβεία Ελλάδας προς Υπ. Εξωτερικών Η.Π.Α., Μήνυμα Μπέβιν προς Σοφούλη, 7/3/1946, σελ. 117 – 8.
[702] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 26.2 (1946), Υπουργείον Εξωτερικών Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων Βαλκανικής προς το Υπουργείο Τύπου και Πληροφοριών, α.π. 13990, 16/3/1946.

ενδεχόμενο του εμφυλίου, σε περίπτωση που η δεξιά αποφάσιζε να αναλάβει δράση. Σε οικονομικό επίπεδο, η αναβολή θα οδηγούσε σε καταστροφή αφού και μετά τη διεξαγωγή τους θα χρειαζόταν μεγάλο χρονικό διάστημα για να σχηματιστεί Κυβέρνηση και να αρχίσει να διοικεί αποτελεσματικά ενώ η οικονομική κατάσταση της χώρας ήταν ήδη σε δεινή θέση. Μια νέα οικονομική καταστροφή θα καθιστούσε τη διεξαγωγή των εκλογών σε ένα δίμηνο ακόμη πιο δύσκολη.[703]

Η αναντιστοιχία που παρατηρείται στις σκέψεις και στα λεγόμενα του Μπέβιν υποδηλώνει τη διαφορά αντιμετώπισης του εκάστοτε συνομιλητή του, ανάλογα με το ίδιον όφελος που σκόπευε κάθε φορά να αποσπάσει. Έναντι στον Σοφούλη φέρεται να έχει μια θολή εικόνα που δεν ανταποκρίνεται στην ελληνική πραγματικότητα αλλά όταν απευθύνεται στους Αμερικανούς και περιγράφει την ελληνική κατάσταση, δεν εισέρχεται βέβαια σε λεπτομέρειες αλλά φαίνεται να γνωρίζει το γενικό πλαίσιο και να είναι σε θέση να προβλέψεις τις εξελίξεις.[704]

Δέκα ημέρες πριν την προκαθορισμένη ημερομηνία των εκλογών, ο Σοφούλης προχώρησε στη διαβεβαίωση του Σερ Κλίφορντ Νόρτον – νέου πρέσβη της Μεγ. Βρετανίας στην Αθήνα – ότι οι εκλογές θα διεξάγοντο όπως είχε συμφωνηθεί αλλά οι συνθήκες τήρησης της δημόσιας ασφαλείας έθεταν εν αμφιβόλω την έκφραση της ελεύθερης βούλησης του ελληνικού λαού. Μια νίκη της Δεξιάς ήταν σχεδόν βέβαιη όπως και η επακόλουθη άμεση επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, με άγνωστες συνέπειες.[705]

Μετά και την τελευταία αποτυχία του Σοφούλη για αναβολή των εκλογών, το Φόρεϊν Όφις εξέδωσε μια ανακοίνωση σχετικά με το ελληνικό ζήτημα, στην οποία ανέφερε ότι οι εκλογές θα διεξάγοντο κανονικά, αφού έκανε μια αναφορά σε όλες τις δράσεις που είχαν λάβει χώρα από το Συνέδριο του Λιβάνου μέχρι εκείνη τη στιγμή. Στην ανακοίνωση αναφερόταν ότι ο λόγος που προέβαλαν όσοι ζητούσαν την αναβολή, η έλλειψη ασφάλειας και δημόσιας τάξης, δεν επαρκούσε. Η κατάσταση δεν θα βελτιωνόταν με μια δίμηνη αναβολή, ενώ αντίθετα θα καθυστερούσε η ανοικοδόμηση της χώρας και ο λαός θα στερούταν την ευκαιρία που είχε να εκλέξει νόμιμη κυβέρνηση.[706] Σε πλήρη αντιδιαστολή, η προεκλογική ομιλία του Σοφούλη προς τους Αθηναίους, την επομένη την εθνικής εορτής και μόλις πέντε ημέρες πριν την ημερομηνία των εκλογών, κατά την οποία παραδέχθηκε ότι δεν υφίσταντο οι προϋποθέσεις εκείνες που θα καθιστούσαν την εκλογική αναμέτρηση αδιάβλητη, αφού δεν είχε ακόμη αποκατασταθεί η έννομη τάξη στη χώρα.[707]

Το Βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών ενδόμυχα πίστευε πως η κατάσταση στην Ελλάδα δεν επρόκειτο να βελτιωθεί. Ασφαλώς μια εκλογική αναμέτρηση χωρίς τη συμμετοχή της αριστεράς δεν ήταν ικανοποιητική ενώ μια νίκη της δεξιάς δεν θα προσέφερε λύση στα κοινωνικοπολιτικά και

[703]FRUS VII (1946): Υπόμνημα της Βρετανικής Πρεσβείας προς Υπουργείο Εξωτερικών Η.Π.Α., 20/3/1946, σελ.124 – 125.
[704]Θαν. Δ. Σφήκας,. *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα – Ο ιμπεριαλισμός της μη – επέμβασης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σελ. 169.
[705] F.O. 371/58676 R 4542 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 21/3/1946.
[706]*Ελευθερία,* 21/3/1946.
[707] *Το Βήμα*, 26/3/1946.

οικονομικά προβλήματα της χώρας. Οι Λαϊκοί – οι οποίοι θα κέρδιζαν σχεδόν αναμφίβολα την εκλογική αναμέτρηση, δεδομένου του κατακερματισμού του κέντρου και της αποχής της αριστεράς – θα εγκαθίδρυαν ένα αυταρχικό καθεστώς και θα έφερναν πάση θυσία τον Γεώργιο στην Ελλάδα, γεγονότα που ισοδυναμούσαν με έκρηξη εμφυλίου στη χώρα. Οι εκλογές δεν αποτελούσαν τη λύση στα ζητήματα που ταλάνιζαν την Ελλάδα αλλά μια ενδεχόμενη αναβολή τους θα προσέφερε ισχυροποίηση στο Ε.Α.Μ., κάτι που ήθελαν πάση θυσία να αποφύγουν οι Βρετανοί. Αντιλαμβανόμενοι πως θα έπρεπε να συνεργαστούν με μια εκ των δυο «ακραίων» πλευρών στην Ελλάδα, οι Βρετανοί προτίμησαν τη Δεξιά.[708]

Η αριστερά μετά τον Δεκέμβριο του 1944

Οι αντιδράσεις της κυβερνώσας πλειοψηφίας καθώς και των λοιπών αστικών κομμάτων σε συνδυασμό με τη μη τήρηση των όρων της Συμφωνίας της Βάρκιζας ήταν οι δυο καθοριστικοί παράγοντες που διαμόρφωσαν την πολιτική της αριστεράς μετά τη δεκεμβριανή σύγκρουση. Ο τότε γραμματέας του Κ.Κ.Ε., Γιώργης Σιάντος, διαβεβαίωνε πως το κόμμα επιθυμούσε να λειτουργήσει εντός του συνταγματικού πλαισίου της χώρας, χωρίς να αποκλείει συμμετοχή του Ε.Α.Μ. σε μια αντιπροσωπευτική κυβέρνηση. Η παρουσία δε των Βρετανών και η εγκατάστασή τους στη χώρα χαρακτηριζόταν ως θετική εξέλιξη. [709]

Η Λευκή Τρομοκρατία ήταν αυτή που πυροδότησε τις πρώτες αντιδράσεις εκ μέρους του Κ.Κ.Ε., υπό τη μορφή εκκλήσεων και διαμαρτυριών προς κάθε αρμόδιο, οι οποίες όμως δεν εισακούστηκαν. Ήδη από τις αρχές Μαρτίου του 1945, λίγες ουσιαστικά μέρες μετά την υπογραφή της Βάρκιζας, ο γενικός γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ. Δημ. Παρτσαλίδης είχε αποστείλει έγγραφο – διαμαρτυρία προς τον Αντιβασιλέα, την Κυβέρνηση και τους Πρεσβευτές της Μεγ. Βρετανίας, των Η.Π.Α. και της Γαλλίας, με το οποίο εξέθετε αναλυτικά τις παραβιάσεις, οι οποίες είχαν αρχίσει να λαμβάνουν οργανωμένη μορφή.[710] Ο Λήπερ διαβεβαίωσε ότι θα ζητούσε από την ελληνική κυβέρνηση να επιληφθεί του θέματος αλλά παράλληλα ζήτησε από το Ε.Α.Μ. να τεκμηριώσει τους ισχυρισμούς του.[711] Τα διαβήματα και οι διαμαρτυρίες του Ε.Α.Μ. και του Κ.Κ.Ε.

[708] Θαν. Δ. Σφήκας, « 'Προφανώς με τη Δεξιά…': Η Βρετανία και οι εκλογές του 1946», στο: Γρ. Ψαλίδας (επιμ.) *Οι εκλογές του 1946, Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2008, σελ. 324.
[709] Κ.Κ.Ε. *Επίσημα Κείμενα*, τ. V, αρ. 757/στ, Δηλώσεις Γ. Σιάντου προς τον ξένο τύπο για την Βάρκιζα, 12/2/1945.
[710] Κ.Ε. του Ε.Α.Μ προς την Α.Μ τον Αντιβασιλέα, την Ελληνική Κυβέρνηση, τους εν Αθήναις Πρεσβευτάς της Μεγ. Βρετανίας, Ηνωμένων Πολιτειών και Γαλλίας, 5/3/1945 στο: Π. Πετρίδης (επιμ.) *Στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου...ό.π.,* σελ. 159 – 165.
[711] Θαν. Δ. Σφήκας, , *Οι Άγγλοι εργατικοί και …,* σελ. 126.

δεν έληξαν εδώ, αντιθέτως συνεχίστηκαν σε έντονο βαθμό, περιγράφοντας την κατάσταση που επικρατούσε στο σύνολο της χώρας.[712]

Οι προσπάθειες που κατεβλήθησαν εκ μέρους του Κ.Κ.Ε. για εκδημοκρατισμό της χώρας δεν οδήγησαν πουθενά με αποτέλεσμα να επικρατήσει μεγάλη ανησυχία και αναστάτωση στις τάξεις του. Στις αρχές του επόμενου μήνα το Πολιτικό Γραφείο συγκάλεσε την 11η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής με σκοπό να ανακτήσει την εμπιστοσύνη προς το κόμμα και να αναλύσει τα πεπραγμένα του τελευταίου χρόνου. Ο γενικός γραμματέας δικαιολόγησε τη συμμετοχή του Ε.Α.Μ. στο Συνέδριο του Λιβάνου και την Κυβέρνηση Παπανδρέου, ως αναγκαία για την πορεία προς μια ειρηνευτική λύση, ενώ τόνισε το γεγονός ότι οι κινήσεις αυτές ήταν απαραίτητες ένεκα των υποχρεώσεων έναντι της κυβέρνησης και των Βρετανών. Η λογική της ομαλής ένταξης στην πολιτική ζωή της χώρας και η αποφυγή της απομόνωσής τους στα βουνά και της συνακόλουθης εξόντωσης του κινήματος σε κάθε του μορφή στην πόλη διακατείχε την ομιλία του και όταν αναφέρθηκε στους λόγους που οδήγησαν στην υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας και στη μη συνέχιση του ανταρτοπόλεμου. Η συμφωνία έδινε έρεισμα και πεδίο δράσης, σε μια προσπάθεια εφαρμογής των όρων της και το δικαίωμα να γίνει υπόθεση των μαζών, της κοινής γνώμης του εξωτερικού και των συμμάχων. Η 11η Ολομέλεια ολοκληρώθηκε χωρίς να παρθούν συγκεκριμένες αποφάσεις παρά με ένα ευχολόγιο της πολιτικής του.[713] Η ενδοτική στάση του έναντι στους αντιπάλους του Ε.Α.Μ. άφησε περιθώριο για ασάφειες στη διατύπωση αρκετών εκ των άρθρων της συμφωνίας κι ως εκ τούτου, για παρερμηνείες και για μια κατά το δοκούν ερμηνεία από τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις. Αν και η στάση του Σιάντου έγινε αντικείμενο έντονης κριτικής τα αμέσως επόμενα χρόνια, ενώ ο Ζαχαριάδης τον υποπτεύθηκε για προβοκατόρικη δραστηριότητα και θεώρησε απαραίτητο «*να ληφθούν μέτρα απομόνωσής του από την ηγεσία και απομάκρυνσής τους από τη χώρα*»,[714] δεν μπορεί να υποστηριχθεί η κατηγορία του προδότη το Πόρισμα της επιτροπής για την υπόθεση Σιάντου εξέθεσε στοιχεία εναντίον του.[715] Η αλήθεια είναι ότι ο Σιάντος επιθυμούσε κατά πάσα πιθανότητα τη διασφάλιση της συνοχής του Ε.Α.Μ. και την ομαλή πορεία προς τον κοινοβουλευτισμό ενώ παράλληλα υποτίμησε τις προθέσεις των αντιπάλων του.

Η άφιξη στην Αθήνα του εξόριστου σε γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης γενικού γραμματέα του κόμματος Νίκου Ζαχαριάδη θα μπορούσε να σταθεί η αφορμή ή και η αιτία για σημαντικές αλλαγές στο εσωτερικό του κόμματος. Η πολύχρονη απουσία του από τα ελληνικά πράγματα θα έδινε μια νέα οπτική ενώ η θεωρητική κατάρτισή του μπορούσε να δώσει απαντήσεις στα προβλήματα που είχαν προκύψει.[716] Οι πρωτοβουλίες που ανέπτυξε ο νέος γενικός γραμματέας

[712]Κ.Ε. του Ε.Α.Μ. προς Υπ. Δικαιοσύνης α.π. 120, 12/3/1945· Κ.Ε. του Ε.Α.Μ προς τις Κυβερνήσεις Μεγ. Βρετανίας, Η.Π.Α., Ε.Σ.Σ.Δ και Γαλλίας, 12/3/1945 στο: Π. Πετρίδης (επιμ.), *Στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου, Σπάνια ντοκουμέντα του Ε.Α.Μ.,* εκδ, Προσκήνιο, Αθήνα, 1998, σελ. 166 – 172.
[713]Κ.Κ.Ε., *Ε.Κ*. τ. V, Παράρτημα, σελ. 417 – 432.
[714] Έγγραφο 56: RGASPI, 17/128/889 Φ. 61 – 48 Σημειώσεις του γενικού γραμματέα της Κ.Ε. του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας συντρόφου Ζαχαριάδη, 26 Απριλίου 1946 στο: Νίκος Παπαδάτος, *Άκρως Απόρρητο…ό.π*., σελ. 225.
[715] Έγγραφο 173 : RGASPI, 495/207/149 Φ. 4 – 7 στο: Ν. Παπαδάτος, *Άκρως Απόρρητο…ό.π.,* σελ. 470 – 4.

ήδη από τις πρώτες ημέρες που ανέλαβε την ηγεσία του κόμματος ήταν αρκετές κι όλες σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* στόχευαν στη συσπείρωση της εκλογικής του βάσης, δηλαδή των εργατών, των αγροτών και των κατώτερων στρωμάτων της μεσαίας τάξης, οι οποίοι θα συντελούσαν και στον αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό της χώρας.[717] Μια εκ των αποφάσεών του όμως προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις κι αφορούσε τη διαγραφή του Άρη Βελουχιώτη από τις τάξεις του Κόμματος, καπετάνιος του Γενικού Αρχηγείου του Ε.Λ.Α.Σ. κι ενός προσώπου που είχε πρωτοστατήσει στην ίδρυση και τον ένοπλο αγώνα του Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού κατά τη διάρκεια της κατοχής. Η νέα πολιτική που εφάρμοζε το κόμμα και που στόχευε στη συμφιλίωση και την ενσωμάτωση στο αστικό πολιτικό σύστημα και στη συμφιλίωση με τους Βρετανούς έβρισκε αντίθετο τον Βελουχιώτη, που επιθυμούσε τη συνέχιση του ένοπλου αγώνα, γεγονός που θα μπορούσε να επιφέρει ανεπανόρθωτο πλήγμα στο κίνημα. Με τη δημοσίευση ενός άρθρου στον *Ριζοσπάστη*, στις 12 Ιουνίου 1945, ο Ζαχαριάδης τον κατηγόρησε ότι με τη δράση του ωθούσε τις επιθέσεις της δεξιάς και ακολούθησε η διαγραφή του από το κόμμα. Αν και η ευθύνη για την διαγραφή του Άρη Βελουχιώτη έχει εξ ολοκλήρου μετατεθεί στον Ν. Ζαχαριάδη η απόφαση είχε ήδη ληφθεί πριν την έλευσή του στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια των εργασιών της 11ης Ολομέλεια, όπως έχει ήδη γίνει γνωστό. Ο Σιάντος και ο Ιωαννίδης δεν είχαν σκοπό να ανεχτούν την κριτική που τους ασκούσε και είχαν προαποφασίσει την διαγραφή του. Ο λόγος που επικαλέστηκε ο *Ριζοσπάστης* για τη διαγραφή του, ήταν πως η δράση του ενίσχυε τις επιθέσεις της δεξιάς εναντίον τη αριστεράς και τρεις ημέρες αργότερα, ακολούθησε η οριστική του διαγραφή από το Πολιτικό Γραφείο. Ο Ζαχαριάδης αντιλαμβανόμενος πως η Συμφωνία της Βάρκιζας δεν μπορούσε να ακυρωθεί βίαια και έχοντας επιλέξει τη δεδομένη στιγμή την ομαλή ένταξη στη μεταπολεμική ζωή της χώρας, αποφάσισε να θυσιάσει τον Βελουχιώτη.[718] Το τέλος του αντιστρόφως ανάλογο με την πορεία του στις τάξεις του κόμματος, σημαδεύτηκε από αυτοκτονία του, καθώς και την αυτοκτονία του υπασπιστή του, ο οποίος τον συνόδευσε μέχρι το τέλος ενώ μια ομάδα βασιλοφρόνων που εντόπισε τα νεκρά τους σώματα, έκοψε τα κεφάλια τους και τα κρέμασε στην κεντρική πλατεία των Τρικάλων.[719]

Το Πολιτικό γραφείο του κόμματος συνέταξε ένα πρόγραμμα Λαϊκής Δημοκρατίας, το οποίο ενέκρινε και δημοσίευσε η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Α.Μ. Η συμμαχία μεταξύ αγροτών, εργατών, βιοτεχνών και των μεσαίων – κατώτερων στρωμάτων της αστικής τάξης ήταν κυρίαρχη στη νεά κοινωνία που οραματιζόταν. Η ατομική ιδιοκτησία δεν καταργούταν ενώ ενθαρρυνόταν η ιδιωτική πρωτοβουλία, ούτως ώστε να διευκολυνθούν οι επαγγελματίες αυτοί (βιομήχανοι και επιχειρηματίες)

---

[716]Ο Ν. Ζαχαριάδης είχε εκπαιδευτεί στη Μόσχα και διέθετε κάτι σπάνιο για την εποχή, θεωρητική κατάρτιση. Τον Σεπτέμβριο του 1936 είχε συλληφθεί από το καθεστώς του Μεταξά και είχε παραμείνει στην φυλακή μέχρι την είσοδο των Γερμανών στη χώρα, τον Απρίλιο του 1941. Οι ελληνικές αρχές τον παρέδωσαν στους Γερμανούς οι οποίοι και τον έστειλαν στο Νταχάου, όπου παρέμεινε μέχρι την απελευθέρωσή του, τον Μάιο του 1945. Μετά το πέρας του εμφυλίου κατηγορήθηκε για το σύνολο των δεινών που βρήκαν την ελληνική αριστερά, για λάθη, παραλείψεις, για πράξεις και μη πράξεις και μόνο μετά την ενασχόληση του Ν. Σβορώνου με το πρόσωπό του ξεκίνησε η αποκατάστασή του.
[717]*Ριζοσπάστης,* 2/6/1945.
[718]*Ριζοσπάστης,* 12/6/1945 &. Θαν. Σφήκας, *ό.π.,* σελ.133.
[719]Γ. Χουλιάρας – Περικλής, *Ο δρόμος είναι άσωτος – Ε.ΛΑ.Σ., Δημοκρατικός Στρατός, Πολωνία,* επιμ. Θαν. Δ. Σφήκας, εκδ. Οιωνός, Λαμία, 2006, σελ. 506.

οι οποίοι ενδιαφέρονταν πραγματικά για τα συμφέροντα της χώρας και του λαού. Το πρόγραμμα περιείχε θέσεις, προτάσεις και τρόπους αντιμετώπισης για ένα πλήθος ζητημάτων ενώ για τη θέση της Ελλάδας σημείωνε ότι θα ήταν καλό η χώρα να διατηρήσει φιλικές επαφές και με τις τέσσερις μεγάλες δυνάμεις, συμφωνώντας με τις εδαφικές διεκδικήσεις της. Τόνιζε μάλιστα την αναγκαιότητα διόρθωσης της συνοριακής γραμμής με την Βουλγαρία. Αναφορικά με τα υπόλοιπα κόμματα, το Ε.Α.Μ. ήταν πρόθυμο να συνεργαστεί με όποιο συμφωνούσε με τις βασικές αρχές του.[720]

Στο πρόγραμμα δεν γινόταν ασφαλώς καμία αναφορά σε αναδιανομή του εισοδήματος ενώ με στόχο την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας, πρότεινε ακόμη και την εθελοντική εργασία σε συνεταιρισμούς. Η μόνη πρόταση δέσμευσης περιουσίας αφορούσε στις περιουσίες των δοσιλόγων και των μαυραγοριτών. Πάλι στο πλαίσιο της ανόρθωσης της οικονομίας, προτεινόταν η διαγραφή των εξωτερικών χρεών της χώρας και η άρση του ειδικού πλαισίου προνομίων στα ξένα κεφάλαια και τις επενδύσεις από το εξωτερικό, ώστε και οι ελληνικές να γίνουν εξίσου ανταγωνιστικές. Το πρόγραμμα για την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας προέβλεπε επίσης ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής, επέκταση σε νέους παραγωγικούς κλάδους, κρατικοποίηση ορισμένων βιομηχανιών, ανασυγκρότηση της ναυτιλίας, διεκδίκηση πολεμικών αποζημιώσεων και εφαρμογή του νόμου «περί παρανόμως πλουτισάντων επί Κατοχής» ώστε να εξασφαλιστούν χρήματα για τον κρατικό προϋπολογισμό. Επίσης, προνοούσε για τη σύναψη δανείου με τη Διεθνή Τράπεζα.

Το πρόγραμμα συζητήθηκε διεξοδικά στη 12η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. στις 25 Ιουνίου ως το πλαίσιο εκείνο που θα επέτρεπε στο κόμμα να επιδιώξει την κατάκτηση της εξουσίας βάσει της πολιτικής έκφρασης του λαού σε εκλογές.[721] Η άποψη για σχηματισμό κυβέρνησης «από όλα τα κόμματα που δεν συνεργάστηκαν με τον κατακτητή» ήταν κυρίαρχη. Σκοπός ήταν η ανασυγκρότηση του πολιτικού κόσμου του Ε.Α.Μ. αλλά και όσων αντιτίθεντο στις «βίαιες, φασιστικές λύσεις» με στόχο την επίλυση της «ανώμαλης εσωτερικής κατάστασης» ώστε η χώρα μετά από μικρό διάστημα, τριών – τεσσάρων μηνών, να οδηγηθεί σε «λεύτερες ανόθευτες εκλογές».[722]

Λίγους μήνες αργότερα, ο Ζαχαριάδης θα κοινοποιούσε τις σκέψεις του στην Έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής προς τη Μόσχα και θα κατέγραφε πλήρως την απογοήτευση της αριστεράς εξαιτίας της αδυναμίας συνδιαλλαγής του Κέντρου μαζί της καθώς και εξαιτίας της κίνησης του Βενιζέλου για συνεργασία με τη δεξιά. Εντός των Φιλελευθέρων υπήρχαν μεν κάποιες τάσεις

[720]Α.Σ.Κ.Ι. – Αρχείο Ε.Δ.Α. Φακ.2, *Το Πρόγραμμα της Λαϊκής Δημοκρατίας*, εκδ. ΚΟΜ.ΕΠ., αρ. 43, 1/12/1945. Το Πρόγραμμα είχε εκδοθεί και σε μπροσούρα στις 23 Ιουλίου από την Κεντρική Επιτροπή του Ε.Α.Μ.
[721]Μιχ. Λυμπεράτος, *ό.π.,* σελ. 156.
[722] «Η 12η Ολομέλεια του Κ.Κ.Ε.» στο: *Κ.Κ.Ε. – Επίσημα Κείμενα*, τομ. VI, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987, σελ. 30 – 39.

συνεργασίας αλλά πολύ αδύναμες και δύσκολο να κυριαρχήσουν στην πολιτική γραμμή του κόμματος. Η Βρετανία και οι Η.Π.Α. δεν είχαν πρόθεση να χαλαρώσουν την πολιτική τους έναντι του Κ.Κ.Ε. ενώ η τρομοκρατία στην ύπαιθρο παρέμενε έντονη. Βάσει αυτών των δεδομένων, το λαϊκό κίνημα είχε δυο επιλογές. Η πρώτη ήταν να οργανώσει «παλλαϊκή αντίσταση, μετεξελισσόμενη σε ένοπλη εξέγερση». Θα μπορούσε να συγκροτηθεί ένα ένοπλο σώμα 40.000 αντρών με περιοχή δράσης τη Μακεδονία, τη Θράκη και τη Θεσσαλία, με κυριότερο υποστηρικτή σε πρώτη φάση «τη φτωχολογιά των πόλεων». Οι εξωτερικοί παράγοντες ήταν καθοριστικής σημασίας για την επιτυχία του σχεδίου, αφού τονίζεται ότι η πορεία του θα εξαρτάτο από την στάση των Άγγλων αλλά και από την υποστήριξη που θα λάμβανε.

Η δεύτερη επιλογή του ήταν η συνέχιση και ενίσχυση του μαζικού αγώνα σε συνδυασμό με μαζική αυτοάμυνα. Μια τέτοια επιλογή θα σήμαινε και συμμετοχή στις εκλογές, οι οποίες όμως εκ των πραγμάτων θα ήταν νόθες – αλλά το Κ.Κ.Ε. και το Ε.Α.Μ. εν δυνάμει μπορούσαν να αποσπάσουν περίπου το 1/3 των ψήφων και των εδρών. Μια τέτοια επιλογή θα δυσκολευόταν να ικανοποιήσει τις δημοκρατικές δυνάμεις στις περιφέρειες που είχαν πέσει μεγαλύτερα θύματα της τρομοκρατίας αλλά θα μπορούσε να βοηθήσει στη συνοχή της συμμαχίας των εργατών, αγροτών και φτωχότερου πληθυσμού των πόλεων, να τις προετοιμάσει για ένα αποφασιστικό χτύπημα την κατάλληλη στιγμή – ιδίως σε περίπτωση που δεν έβρισκαν διεθνή υποστήριξη στη δράση τους ή το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα αργούσε να εξελιχθεί. Τα μεσαία στρώματα θα αποτελούσαν σκληρό διακύβευμα και αντικείμενο σκληρής μάχη μεταξύ της αριστεράς και της αντίδρασης.[723]

Είχε προηγηθεί, τον Οκτώβριο του 1945, το 7ο Συνέδριο του Κ.Κ.Ε., στο Θέατρο Τιτάνια, το οποίο χαρακτηρίστηκε από τον πολιτικό συνασπισμό του Ε.Α.Μ. ως «Μεγάλος σταθμός του εθνικού και λαϊκού μας αγώνα». Το συνέδριο συστηματοποίησε τις πολιτικές διεργασίες που είχαν λάβει χώρα στο κόμμα το προηγούμενο διάστημα. Μετά την Βάρκιζα, το Κ.Κ.Ε. μετασχηματίστηκε ριζικά, προωθώντας παρεμβάσεις σε όλα τα επίπεδα της κομματικής πυραμίδας. Αρχικά, μειώθηκε το προσωπικό του Πολιτικού Γραφείου, γεγονός που υπογράμμιζε και μια άτυπη αξιολόγηση της ηγετικής ομάδας του κόμματος. Από το Π.Γ. απομακρύνθηκαν όσοι είχαν εκφράσει σκλήρη κριτική στο Συνέδριο του Λιβάνου αλλά και στις επιλογές των Δεκεμβριανών, ενώ με προσωπική επιλογή του Ζαχαριάδη, απομακρύνθηκε και ο Ν. Πλουμπίδης, επειδή αναβίωνε ήδη από την έναρξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου διαφωνίες και αντιπαλότητες. Κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου, εκφράστηκαν οι βασικές θέσεις του κόμματος για την απομάκρυνση των Βρετανών, το πολιτειακό και το «πατριωτικό μέτωπο» αποτέλεσαν την βάση για να στηριχτεί επάνω τους το πρόγραμμα του κόμματος στην αγροτική πολιτική, την βιομηχανική ανάπτυξη, την κοινωνική και οικονομική πολιτική ανασυγκρότησης της χώρας καθώς και την εξωτερική πολιτική. Το κομμουνιστικό κόμμα,

[723] Έκθεση της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. «Για την κατάσταση στην Ελλάδα» που στις 5 Φεβρουαρίου 1946 κοινοποιήθηκε από τον Δημητρώφ προς τους Σοβιετικούς, στο: Βας. Κόντης – Σπυρίδων Σφέτας (επιμ.) *Εμφύλιος Πόλεμος – Έγγραφα από τα Γιουγκοσλαβικά και Βουλγαρικά Αρχεία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 172 – 175.

μετά το 7ο Συνέδριο είχε εντάξει στο πλαίσιο της νομιμότητας και τον σεβασμό της λαϊκής ετυμηγορίας – ρητορική και πολιτική που είχε επιλέξει ήδη από το τέλος του Πολέμου – και τα νέα δεδομένα που έφερε ο πόλεμος.[724] Κατά τη διάρκεια των εργασιών του Συνεδρίου, ο Ζαχαριάδης επανέλαβε την έκκληση προς τους Βρετανούς για αμοιβαία συμφωνία, απείλησε με αποχή από τις επερχόμενες εκλογές ενώ επανέλαβε την απόφαση της 12ης Ολομέλειας για «μαζική λαϊκή αυτοάμυνα» ενώ επέμεινε στον «αστικό δημοκρατικό εκσυγχρονισμό» της χώρας, μέσω του Προγράμματος της Λαϊκής Δημοκρατίας.[725] Βασιζόμενο στις προϋπάρχουσες και ήδη διατυπωμένες θέσεις σχετικά με το πολιτειακό, την παρουσία των βρετανικών δυνάμεων στην Ελλάδα και το «πατριωτικό μέτωπο», διαμορφώθηκε το πρόγραμμα για την ανασυγκρότηση της χώρας, το οποίο κινούταν στον άξονα της οικονομικής ανασυγκρότησης, διατυπώνοντας προτάσεις τόσο για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος και την βιομηχανική ανάπτυξη όσο και για την εξωτερική και οικονομική πολιτική της Ελλάδας.[726] Στο ζήτημα των εκλογών, επανέλαβε τη σκέψη για αποχή αν δεν σταματούσε η Λευκή Τρομοκρατία και δεν δινόταν γενική αμνηστία. Το αίτημα για μαζική αυτοάμυνα παρέμεινε ζωντανό αλλά χωρίς καμία αλλαγή. Μάλιστα, όταν σχηματίστηκε η κυβέρνηση από τον Σοφούλη το Πολιτικό Γραφείο ζήτησε στήριξή της, δηλώνοντας ότι το ίδιο θα ενίσχυε κάθε προσπάθεια η οποία θα οδηγούσε σε αποκατάσταση της τάξης, θα επέτρεπε στο λαό να εκφράζεται ελεύθερα και στον οικονομικό τομέα θα ακολουθούταν ένα οικονομικό πρόγραμμα τέτοιο που θα οδηγούσε αυτούς που πλούτισαν εις βάρος του λαού, να πληρώσουν.[727]

Ακολούθησε η Δεύτερη Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής, τον Φεβρουάριο του 1946, η θεματολογία της οποίας βασίστηκε στα περιεχόμενα του προγράμματος και στις αποφάσεις της Δωδέκατης Ολομέλειας. Η πραγματική απόφασή της όμως αποτελεί ακόμη και σήμερα αντικείμενο συζητήσεων και παραμένει αμφισβητούμενη. Οι μόνες άμεσες πηγές που υπάρχουν για τις όποιες αποφάσεις λήφθηκαν, είναι οι εισαγωγικές δηλώσεις του Ζαχαριάδη οι οποίες δημοσιεύτηκαν στον *Ριζοσπάστη* καθώς και το κείμενο της απόφασης, το οποίο δεν περιέχει καμία αναφορά σε εμφύλιο.[728] Στο τέταρτο τμήμα της απόφασης δεν υπάρχει κείμενο αλλά αποσιωπητικά. Οι μετέπειτα εξελίξεις και η χρήση της εκ των υστέρων γνώσης των γεγονότων, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι το αδημοσίευτο κείμενο περιείχε την απόφαση για εμφύλιο πόλεμο – δεδομένου ότι δεν δημοσιεύτηκε ποτέ – αλλά μαρτυρίες και συνεντεύξεις πρωταγωνιστών της εποχής, συνεντεύξεις, λόγοι και απομνημονεύματα στελεχών και ηγετών του Κ.Κ.Ε., τα οποία ήταν χρωματισμένα από το γεγονός της ήττας στον εμφύλιο, άρα με αμφισβητούμενη αξιοπιστία στρέφονταν εξ ολοκλήρου εναντίον του Ζαχαριάδη, τον οποίον κατηγορούσαν για τη διολίσθηση προς τον εμφύλιο, χωρίς όμως να έχει

[724] Ιω. Παπαθανασίου, «Ηττημένος Πρωταγωνιστής…», *ό.π.*, σελ. 243 – 245.
[725] Θαν. Δ. Σφήκας, «Πόλεμος και Ειρήνη στη…», *ό.π.*, σελ. 65.
[726] Ιω. Παπαθανασίου, *ό.π.,* σελ. 244.
[727] Κ.Κ.Ε. *Ε.Κ.,* τ. VI, αρ. 720: Πολιτική Απόφαση και Διακήρυξη του Έβδομου Συνεδρίου, 6/10/1945, σελ. 72 κ.έ.
[728] *Ριζοσπάστης*, 17/2/1946.

ληφθεί κάποια απόφαση και χωρίς να έχουν προκαθοριστεί οι τακτικοί και στρατηγικοί τους στόχοι. Οι πρώτες αντίθετες απόψεις εκφράστηκαν από τον Βαφειάδη, το 1957 και ακολούθησαν και άλλα στελέχη του Κ.Κ.Ε., όπως ο Δημήτριος Βλαντάς, ο οποίος δήλωνε ότι «Η Δεύτερη Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. δεν πήρε απόφαση για ένοπλο αγώνα».[729]

Μια διαφορετική άποψη εκφράζεται από τον Όλε Σμιθ, ο οποίος μελέτησε εκτενέστερα τα διαθέσιμα στοιχεία και υποστήριξε ότι στην 2η Ολομέλεια όντως λήφθηκε απόφαση για μια βαθμιαία μετάβαση στον ένοπλο αγώνα, με απώτερο σκοπό την άσκηση πίεσης στην κυβέρνηση ώστε να προβεί σε υποχωρήσεις και να καταστείλει την τρομοκρατία. Η κριτική που ασκήθηκε ενάντια στον Ζαχαριάδη βασίστηκε εξ ολοκλήρου στην εκ των υστέρων γνώση, όταν είχαν αρχίσει να εμφανίζονται έντονα τα καταστροφικά αποτελέσματα από την κλιμάκωση του εμφυλίου. Το σημείο που αξίζει να υπογραμμιστεί είναι όμως ότι η αυτοάμυνα που είχε αποφασιστεί είχε σαφώς *αμυντική* φύση. Η απόφαση του Ζαχαριάδη που επικράτησε στη συνάντηση, ήταν η διπλή στρατηγική της μαζικής πολιτικής δουλειάς και στην αντάρτικη δράση, ως μέσον πίεσης για την κυβέρνηση. Το κόμμα επέμενε στις ειρηνευτικές και νόμιμες μεθόδους οι οποίες συνοδεύονταν από προειδοποιήσεις για το τι θα συνέβαινε αν δεν λαμβάνονταν υπόψη.[730]

Η άποψη ότι στη 2η Ολομέλεια όντως λήφθηκε απόφαση, έρχεται να επιβεβαιωθεί και από τη μεταγενέστερη μαρτυρία του Βασίλη Μπαρτζιώτα, μέλος του Πολιτικού Γραφείου, ο οποίος δήλωσε ότι υπήρξε ομόφωνη απόφαση για κάποιας μορφής ένοπλου αγώνα με σκοπό να τερματιστεί ο μονόπλευρος εμφύλιος. Βάσει των σημειώσεών του, μεταφέρει ένα απόσπασμα του λόγου του Ν. Ζαχαριάδη κατά την απόφαση της Ολομέλειας:

> *Το κόμμα μας, ακόμα και από το 7ο Συνέδριό του προειδοποίησε τον λαό ότι εφόσον οι αντίπαλοί του θα συνεχίσουν το μονόπλευρο εμφύλιο πόλεμο, θ' απαντήσουμε με τα ίδια μέσα: τα όπλα. Τώρα ήρθε ο καιρός να πάρουμε την ιστορική απόφαση για τον ένοπλο αγώνα… Δεν θα σταθώ στις λεπτομέρειες πώς θα αρχίσουμε τον ένοπλο αγώνα, γιατί περιμένω ν' ακούσω, εγώ και το Π.Γ. τη γνώμη όλων των μελών της Κ.Ε. και έπειτα από το κλείσμο και την απόφαση που θα πάρουμε θα επακολουθήσει στρατιωτική σύσκεψη όπου θα καταρτιστεί το στρατιωτικό σχέδιο του ένοπλου αγώνα.*[731]

Τέλος, ο Ζαχαριάδης κατά την αποσταλινοποίηση και αφού είχε καθαιρεθεί από την ηγεσία του κόμματος και από την Κεντρική Επιτροπή, επέμεινε στη θέση του, η 2η Ολομέλεια είχε λάβει την απόφαση της σταδιακής μετάβασης στην ένοπλη πάλη, ταυτόχρονα με την πολιτική συμφιλίωσης και ενότητας που επεδίωκε το κόμμα. Ο πρώην γενικός γραμματέας δεν άλλαξε την άποψή του ούτε τις

[729] Μ. Βαφειάδης, «Ομιλία πάνω στο πρώτο θέμα», *Νέος Κόσμος*, Απρίλιος – Μάιος 1957, σελ. 50 & Δημ. Βλαντάς, *Εμφύλιος Πόλεμος, 1945 - 1949*, τ. 2, Αθήνα, 1979, σελ. 43,
[730] Ole L. Smith, «Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική, 1945 – 1947», στο: L. Baerentzen, Γ. Ιατρίδης, Ole Smith, (επιμ,), *ό.π.,* σελ.166, 172.
[731] Β. Μπαρτζιώτας, *Ο Αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985, σελ. 27 – 8.

παραμονές της αυτοκτονίας του, εξόριστος στη Σιβηρία. Το Κ.Κ.Ε. βρισκόταν αντιμέτωπο με την απραξία της ελληνικής ηγεσίας, την απάθεια των Βρετανών και το έντονο ενδεχόμενο εκλογής μιας μονόπλευρης, μοναρχικής κυβέρνησης κι η μόνη του επιλογή ήταν η άσκηση πίεσης μέσω ένοπλων ομάδων, όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν, σε συνδυασμό πάντοτε με την φιλειρηνική του πολιτική.[732] Κι ενώ η άποψη του Ρίχτερ προσπαθεί να δικαιολογήσει απλοϊκά τις κινήσεις, τις πράξεις και τις παραλείψεις του Ζαχαριάδη κα των μελών της κεντρικής επιτροπής, μια προσεκτικότερη μελέτη του Όλε Σμιθ αλλά και οι μαρτυρίες των πρωταγωνιστών της εποχής επιβεβαιώνουν ότι η Δεύτερη Ολομέλεια έλαβε την απόφαση της διπλής στρατηγικής.

Κανένα άλλο κόμμα δεν διέθετε τόσο αναλυτικό πρόγραμμα για την έξοδο της χώρας από το χάος που είχε προκαλέσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και για την ομαλοποίηση της οικονομίας σε μια περίοδο ειρήνης. Τόσο το Κόμμα Φιλελευθέρων όσο και το Λαϊκό δεν είχαν κάτι συγκεκριμένο να αντιπροτείνουν. Οι Φιλελεύθεροι αντιμετώπιζαν τα δικά τους εσωτερικά – διασπαστικά ζητήματα ενώ οι Λαϊκοί είχαν περιοριστεί σε μια εκστρατεία δυο πόλων: υπέρ της επιστροφής του Γεωργίου Β' και κατά των κομμουνιστών, με αποτέλεσμα το πρόγραμμα ανασυγκρότησης να μην αποτελεί προτεραιότητα σε κανένα από τα δυο κόμματα. Παρά την ρητορική σχετικά με την ανάγκη ανασυγκρότησης της χώρας, οι Λαϊκοί παρέμεναν εμμονικοί έναντι της Αριστεράς, με αποτέλεσμα τα επιχειρήματά τους να καταφέρονται εναντίον του προγράμματος του Κ.Κ.Ε., χωρίς να έχουν μια συγκεκριμένη αντιπρόταση. Οι αναφορές τους περιορίζονταν στη συγκρότηση ενός «κράτους δικαίου», χωρίς ασφαλώς να αποσαφηνίζεται η θέση των διαφωνούντων στο νέο αυτό κράτος.[733]

Έναντι των Βρετανών ο Ζαχαριάδης δεν ακολούθησε πολιτική αποφυγής εντάσεων, όπως με την ελληνική κυβέρνηση, χωρίς όμως και να επιδιώξει άμεση σύγκρουση. Τόνισε ότι οι σχέσεις Ελλάδας και Μεγάλης Βρετανίας είχαν αμαυρωθεί λόγω αμοιβαίας καχυποψίας ενώ οι Βρετανοί εξακολουθούσαν να ενισχύουν την αντιδραστική παράταξη και γι' αυτό άλλωστε έδειχναν και ανοχή έναντι στη Λευκή Τρομοκρατία. Έσπευσε να υπογραμμίσει πως αντίθετα όμως με τα όσα πίστευαν οι Βρετανοί, το Κ.Κ.Ε. δεν σκόπευε να αντιταχθεί στα συμφέροντά τους στη Μεσόγειο, δεδομένης της γεωγραφικής θέσης της χώρας. Η αριστερά ήταν διατεθειμένη να προχωρήσει σε συμφωνία με τους Βρετανούς, εφόσον διέκοπταν τις επεμβάσεις στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας.[734] Οι προτάσεις του Κ.Κ.Ε έμειναν αναπάντητες αλλά δεν οδήγησαν σε άμεση αλλαγή της στάσης του.

Το καλοκαίρι του 1946 στο μυαλό του Ζαχαριάδη και του Τσουδερού κυριαρχούσε περίπου η ίδια ρηξικέλευθη ιδέα. Ο γενικός γραμματέας του Κ.Κ.Ε. διατύπωσε την ιδέα κατά τη διάρκεια των εργασιών της 12ης Ολομέλειας ενώ ο Τσουδερός την ανέπτυξε κατά τη σύγκλιση της επιτροπής

[732] Θ.Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί…ό.π.*, σελ. 177 – 8.
[733] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 16.1α, Ομιλία Κωνσταντίνου Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη, 18/3/1946 & στο ίδιο, φακ. 11.1, Λαϊκό Κόμμα, *Πρόγραμμα Λαϊκού Κόμματος,* 14/11/1945, σελ. 14 – 15.
[734] *Ριζοσπάστης,* 5/6/1945.

εξωτερικών υποθέσεων. Επρόκειτο για τη θεωρία των Δυο Πόλων, ή διαφορετικά για την ουδετερότητα της Ελλάδας έναντι των Μεγάλων Δυνάμεων.

Η ιδέα που εκφράστηκε κατά την Ολομέλεια συνοψίζεται στο ότι η Ελλάδα ως Βαλκανική χώρα ανήκε στον έναν πόλο, δηλαδή τη Σοβιετική Ένωση ενώ ως Μεσογειακή χώρα ανήκε στον άλλο πόλο, δηλαδή τη Μεγάλη Βρετανία. Μια σωστή εξωτερική πολιτική λοιπόν θα έπρεπε να συνταιριάσει τους δυο πόλους σε έναν άξονα, ο οποίος θα θεμελιωνόταν στην πραγματικότητα της Ελλάδας.[735]

> *Η Ολομέλεια υπογραμμίζει ότι η αποκατάσταση ισότιμων στενά συμμαχικών σχέσεων με την Αγγλία και τη Σοβιετική Ρωσία και η συνεργασία με τις δημοκρατίες των Ενωμένων Πολιτειών Αμερικής και Γαλλίας πρέπει ν' αποτελέσει το βασικό στήριγμα για μια δημοκρατική εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Η Ολομέλεια διακηρύττει ότι το Κ.Κ.Ε. ορθώνεται, με όλη τη δύναμή του, ενάντια στο σοβινιστικό παραλήρημα των τυχοδιωκτών της Δεξιάς, που μας σπρώχνουν σε αντεθνικές καταστροφικές περιπέτειες. Η Ολομέλεια διακηρύττει ότι με τη συμπαράσταση των δυο μεγάλων φίλων μας, Αγγλίας και Ρωσίας, η ειρηνική ανάπτυξή μας εξαρτάται από την αδελφική συνεννόηση, από τη δημοκρατική συνεργασία της Ελλάδας με τις βορινές βαλκανικές δημοκρατίες.[736]*

Τον προηγούμενο μήνα, κατά τη διάρκεια της σύγκλισης της επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων σχετικά με την πολιτική της κυβέρνησης του Τσουδερού κατά τη διάρκεια του πολέμου, ο πρώην Πρωθυπουργός ανέφερε ότι η Ελλάδα βρισκόταν ενώπιον «*α) της εν τη Βαλκανική σημερινής πραγματικότητας β) της εχθρότητας μεταξύ των δυο μεγάλων παγκόσμιων συνδυασμών και γ) του οικονομικού συναγωνισμού μεταξύ Αγγλίας και Αμερικής*». Για τον Τσουδερό δεν αρκούσε να είναι φιλικοί με τον έναν εκ των δυο μεγάλων συνασπισμών, Η.Π.Α. και Ε.Σ.Σ.Δ., και εχθρικοί με τον άλλον ούτε μπορούσαν να είναι εξίσου φιλικοί και με τους δυο, χωρίς προηγούμενη συνεννόηση. Όφειλαν να χαράξουν άμεσα μια πολιτική, η οποία είτε θα στόχευε στη συμμαχία με τους Αγγλοσάξονες με σαφώς καθορισμένες τις υποχρεώσεις τους έναντι της Ελλάδας αλλά και των δικαιωμάτων των Ελλήνων σε περίπτωση νικηφόρου πολέμου με τους Σοβιετικούς είτε να στοχεύσουν στην ουδετερότητα έναντι αμφοτέρων. Σε μια τέτοια περίπτωση, θα έπρεπε να συνάψουν σύμφωνα φιλίας και μη επιθέσεως με τα κράτη που συγκροτούσαν τους δυο συνασπισμούς.[737]

Η σκέψη που υπήρχε και στον Τσουδερό και τον Ζαχαριάδη την ίδια περίοδο φανερώνει μια γενικότερη τάση εκατέρωθεν για εξεύρεση μιας λύσης από την οποία η Ελλάδα θα αποκόμιζε το μεγαλύτερο δυνατό όφελος και θα μπορούσε να απομακρύνει τον κίνδυνο της σύγκρουσης. Το

---

[735]Κ.Κ.Ε. *Επίσημα Κείμενα* τ. VI, αρ. 706, Πολιτική Απόφαση της 12ης Ολομέλειας, 30/6/1945, σελ. 34 – 35.
[736] Κ.Κ.Ε., *Ε.Κ.*, τ. VI*, ό.π.*, σελ. 34 – 5.
[737]Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, φακ. 2, Πρακτικά Επιτροπής Εξωτερικών Υποθέσεων περί της πολιτικής της Κυβέρνησής μου κατά τον Πόλεμον, Συνεδρίασις 13 Μαΐου 1945.

ερώτημα είναι κατά πόσον θα ήταν εφικτή η άσκηση μιας τέτοιας εξωτερικής πολιτικής, σε ένα ήδη πολωμένο διεθνές πλαίσιο. Οι σχέσεις της Δύσης με τη Σοβιετική Ρωσία ήταν τεταμένες, χωρίς διάθεση προσέγγισης. Ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών, είχε δηλώσει στον Βρετανό ομόλογό του ότι χρέος του ως Υπουργός Εξωτερικών ήταν η αποτροπή της Σοβιετικής Ένωσης από τη διάρρηξη της πλέον ζωτικής για τα συμφέροντα της Μεγάλης Βρετανίας αρτηρίας – δηλαδή τη Μεσόγειο.[738] Μια «ουδέτερη» Ελλάδα όμως ασφαλώς θα εξασφάλιζε δίοδο προς τη λεκάνη της Μεσογείου για τους Σοβιετικούς. Όσο κι αν είχαν αποδεχθεί οι Αμερικανοί και οι Βρετανοί την επιρροή της Σοβιετικής Ρωσίας στην Ανατολική Ευρώπη, δεν προτίθετο σε καμία περίπτωση να επιτρέψουν διέξοδο προς το νότιο τμήμα της.

Πέραν όμως από τις διεθνείς προεκτάσεις του ζητήματος και την πιθανολογούμενη αποδοχή ή απόρριψη της θεωρίας των Δυο Πόλων από τους Συμμάχους, αφού ούτε η αντίδραση εκ μέρους της Σοβιετικής Ένωσης είναι εύκολο να προβλεφθεί, ιδιαίτερης σημασίας είναι η παράλληλη ταύτιση σκέψης μεταξύ του Ζαχαριάδη – εκπροσώπου της ριζοσπαστικής κοινωνικής αλλαγής – και του Τσουδερού – εκπροσώπου του παλαιού κομματικού συστήματος. Και οι δυο διέβλεπαν πως η προσπάθεια πρόσδεσης στο Αμερικανικό/ Βρετανικό ή στο Σοβιετικό άρμα επιδείνωνε το κλίμα και ενέτεινε την αναταραχή στο εσωτερικό της χώρας. Ο μόνος τρόπος να κατευναστούν τα πνεύματα ήταν η άρση κάθε προσπάθειας ένταξης σε κάποιο εκ των δυο στρατοπέδων και ο προσανατολισμός της χώρας στη διασφάλιση, προάσπιση και προαγωγή των εθνικών συμφερόντων.

Το χάσμα μεταξύ των δυο κόσμων που απάρτιζαν τον πολιτικό χάρτη της Ελλάδας παρότι παρουσίαζε αρκετές διαφορές και σημεία αποκλίνοντα, δεν ήταν αγεφύρωτο. Αντιθέτως, και με βάση όσα αναφέρθηκαν, υπάρχουν σημεία που η σκέψη των πολιτικών ταυτιζόταν, ορμώμενη από το γενικότερο συμφέρον της χώρας. Τόσο ο Ζαχαριάδης όσο και ο Τσουδερός διέκριναν ότι το συμφέρον της Ελλάδας δεν ταυτιζόταν με καμίας εκ των μεγάλων δυνάμεων αλλά αντίθετα με τη διατήρηση ίσων αποστάσεων. Το δυστύχημα σε αυτή την περίπτωση, είναι ότι οι δυο άντρες δεν είχαν ποτέ την ευκαιρία να εκθέσουν τις απόψεις τους ο ένας στον άλλον και να καταθέσουν μια συλλογική πρόταση προς τους εκπροσώπους των υπολοίπων χωρών.

Κατά τη διάρκεια όμως της 12ης Ολομέλειας λήφθηκε άλλη μια σημαντική απόφαση. Ξεπερνώντας την ηττοπάθεια εξαιτίας των γεγονότων του Δεκεμβρίου, το Κ.Κ.Ε. καλούσε το σύνολο της αριστεράς να προστατευθεί, μέσω μαζικών απεργιών, διαδηλώσεων όπως και με τη συγκρότηση άοπλων ομάδων, ανδρών και γυναικών, στην επαρχία και με αμυντικές ένοπλες ενέργειες πρώην μελών του Ε.Λ.Α.Σ. οι οποίοι κρύβονταν στα βουνά. Οι ένοπλες ομάδες οργανώθηκαν αργότερα, η αυτοάμυνα που συμβούλευε η 12η Ολομέλεια στο αρχικό στάδιο, ήταν άοπλη. Παράλληλα, επιζητούσε τη συγκρότηση μιας κυβέρνησης από τα κόμματα εκείνα που δεν είχαν συνεργαστεί κατά

[738] Θ. Δ. Σφήκας, «Προς μια ‘ περιφερειακή’ ιστορία του Ψυχρού Πολέμου: Η Βρετανία, η Σοβιετική Ένωση και οι Η.Π.Α. στα Βαλκάνια, 1944 – 1949», στο Θ. Δ. Σφήκας, *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε., 1945 – 1949*, εκδ. φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 35.

τη διάρκεια της Κατοχής με τους Γερμανούς, προκειμένου να ομαλοποιηθεί η ταραγμένη εσωτερική κατάσταση της χώρας.[739] Η απόφαση μαζικής αυτοάμυνας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως στροφή στην πολιτική του Κ.Κ.Ε. και χάραξη συγκρουσιακής πορείας, δεδομένης της ταυτόχρονης πρότασης δημιουργίας κυβέρνησης συνασπισμού. Θα μπορούσε να θεωρηθεί απάντηση σε όσους από τους οπαδούς του κόμματος επιθυμούσαν έργα ως αντίλογο στη Λευκή Τρομοκρατία και σε ένα φημολογούμενο μοναρχικό πραξικόπημα.[740] Η διεκδίκηση συγκρότησης μιας κυβέρνησης από όλα τα κόμματα που δεν είχαν συνεργαστεί με τον κατακτητή επανέφερε στο προσκήνιο το αίτημα για την επιστροφή του συνασπισμού του Ε.Α.Μ. σε ένα σχήμα που θα αντιπροσώπευε τις δυνάμεις εκείνες που είχαν οδηγήσει στην απελευθέρωση της χώρας. Αν και η πρόταση συνυπήρχε με το αίτημα οργάνωσης αυτοάμυνας, δεν σήμαινε και εσωτερική αντίφαση στην πολιτική που χάραζε το κόμμα. Μια κυβέρνηση που θα αποτελείτο από τις δυνάμεις της απελευθέρωσης, εκτός του ότι ταυτιζόταν με τις ευρωπαϊκές τάσεις την περίοδο εκείνη, αντιτιθέμενη στις «φασιστικές λύσεις», θα έλυνε και την ανώμαλη πολιτική κατάσταση, απάντηση στην οποία ήταν η αυτοάμυνα. Προτασσόταν η αυτοάμυνα ως ένα μέτρο συμπληρωματικό, το οποίο ήταν αναγκαίο και ως μέσο πίεσης αλλά κυρίως εξαιτίας της τρομοκρατίας που ασκείτο κατά κύριο λόγο στην ύπαιθρο. Επιπλέον, στο εσωτερικό του κόμματος, αναπτέρωνε το ηθικό των μελών της αντίστασης και οδηγούσε στη συσπείρωσή τους.[741]

Η πολιτική του Κ.Κ.Ε. την περίοδο αυτή, χαρακτηρίζεται από μια συνταγματική διεκδίκηση της εξουσίας ενταγμένη στο πλαίσιο του νόμιμου κράτους. Μόνο το γεγονός της απόκρυψης των όπλων σκιάζει την πολιτική του αλλά και πάλι, σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί όλος ο σχεδιασμός της από ένα και μόνο τηλεγράφημα, τη στιγμή άλλωστε που πλέον τελούσε υπό διαφορετική ηγεσία.

Οι διαμαρτυρίες του Κ.Κ.Ε. φάνηκε προς στιγμήν πως βρήκαν ανταπόκριση στους Σοβιετικούς. Αρχές Ιανουαρίου του 1946 – παρά το γεγονός ότι η πρεσβεία είχε ανοίξει ένα χρόνο νωρίτερα, έφτασε ο Σοβιετικός πρέσβης στην Αθήνα, Ναύαρχος Κωνσταντίν Ροντιόνωφ, με σκοπό να διερευνήσει την κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα. Βάσει των οδηγιών που είχε λάβει από την κυβέρνησή του, έπρεπε να συλλέξει στοιχεία για την πολιτική που ακολουθούσε η ελληνική κυβέρνηση, τα κόμματα της αριστεράς και η Βρετανία. Οι Σοβιετικοί αντιλήφθηκαν τις δυσκολίες που υφίσταντο για τη διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών στην Ελλάδα κι ότι οι παρατηρητές των Συμμάχων που σχεδιαζόταν να σταλούν στη χώρα, θα λειτουργούσαν ως κάλυψη της νοθείας τους. Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση ότι στην Ελλάδα διαφαινόταν ήδη μια σειρά ενδείξεων κρυφού εμφυλίου πολέμου, ο οποίος όμως ήταν πιθανόν και να λάβει και ανοιχτή μορφή.

---

[739]Κ.Κ.Ε. *Ε.Κ.,* τ. VI, αρ. 706, Η Δωδέκατη Ολομέλεια του Κ.Κ.Ε. – Πολιτική Απόφαση, σελ. 32 – 39.

[740]Τηλεγράφημα της Πρεσβείας των Η.Π.Α. στην Αθήνα (Πρέσβης ΜακΒή) προς Υπουργείο Εξωτερικών των Η.Π.Α, α.π. 1734, 26/10/1945. Παρατίθεται: Yiorgos Chouliaras and Dan Georgakas (ed.) "Dispatches of Lincoln MacVeagh", στο: J*ournal of the Hellenic Diaspora,* vol. XII, No.1, Άνοιξη 1985, σελ.44 – 50.

[741] Ιω. Παπαθανασίου, «Ηττημένος Πρωταγωνιστής: Το κομμουνιστικό κόμμα στα χρόνια 1945-1950», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945 – 1950*, τ. Δ1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 242.

Λίγο αργότερα τον ίδιο μήνα, ο Αντρέι Γκρομύκο ως επικεφαλής της Σοβιετικής Αντιπροσωπείας στον Ο.Η.Ε., απέστειλε στον Πρόεδρο των Ηνωμένων Εθνών Μακίν επιστολή στην οποία ζητούσε να συζητηθεί στο συμβούλιο η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην Ελλάδα, αναφέροντας ότι: «*Παραμονήν Βρετανικών στρατευμάτων εν Ελλάδι μετά πέρας πολέμου δεν δύναται νυν να εξηγηθεί δι' ανάγκης προστασίας συγκοινωνιών βρετανικών στρατευμάτων εν ηττημέναις χώραις. Επί πλέον, η παραμονή βρετανικών στρατευμάτων εν Ελλάδι έχει γίνει μέσον πιέσεως επί εσωτερικής πολιτικής καταστάσεως εντός της χώρας όπερ ουχί σπανίως εχρησιμοποιήθη υπό αντιδραστικών στοιχείων εναντίον δημοκρατικών δυνάμεων της χωράς. Η κατάστασις αυτή ήτις σημαίνει επέμβασιν εις τας εσωτερικάς υποθέσεις της Ελλάδος τη βοηθεία των ενόπλων δυνάμεων ξένης Δύναμης, εδημιούργησεν μεγάλην έντασιν ήτις εγκυμονεί σοβαρωτάτους συνέπειας δια Ελληνικόν Λαόν ως και δια την διατήρησιν της ειρήνης και της ασφαλείας του*».[742] Η αντίδραση της κυβέρνησης ήταν άμεση και ο Σοφούλης έσπευσε να δηλώσει στον Τύπο ότι η παρουσία των βρετανικών στρατευμάτων ήταν με τη συγκατάθεση της Ελληνικής κυβέρνησης και συνεργάζονταν με αυτή ώστε να αποκατασταθεί η τάξη.[743] Εν συνεχεία, η πρεσβεία προέβη στη διαμόρφωση μιας απάντησης την οποία θα έδινε ο Σοφιανόπουλος αν παρίστατο στο Συμβούλιο Ασφαλείας, σύμφωνα με την οποία η Κυβέρνηση θα δήλωνε την ομόφωνη και ανεπιφύλακτη συνεργασία των Μεγάλων Δυνάμεων ως όρο απαραίτητο για την επιτυχία του έργου του Ο.Η.Ε. και την εγκαθίδρυση ειρήνης. Θα διαβεβαίωνε επίσης ότι η κυβέρνηση κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για αποκατάσταση της πολιτικής ομαλότητας της χώρας ενώ οι πολιτικές εντάσεις που υπάρχουν ήταν καθαρά εσωτερικό ζήτημα. Ως εκ τούτου, ζητούσε βάσει της 7ης παραγράφου του άρθρου 2 του Καταστατικού Χάρτη να μη συζητηθεί το θέμα στο Συμβούλιο Ασφαλείας ή στη Γενική Συνέλευση.[744]

Το σχέδιο απορρίφθηκε από τον ίδιο τον Σοφούλη, ο οποίος επιθυμούσε να κρατήσει μια πιο μετριοπαθή στάση και ζήτησε να προσαρμόσει την απάντησή του στη δική του δήλωση, όπως είχε γνωστοποιηθεί με προηγούμενο τηλεγράφημά του.[745] Η πρωτοβουλία αυτή του Γρομύκο όπως ήταν φυσικό εξόργισε τους Βρετανούς και κατά τη διάρκεια μυστικής συνάντησης στο περιθώριο της Συνάντησης του Συμβουλίου Ασφαλείας, ο Μπέβιν σε μια δεκάλεπτη ομιλία, τόνισε ότι αποτελούσε προσβολή έναντι των Βρετανών και ζήτησε από τον Βισίνσκυ, Σοβιετικό αντιπρόσωπο στα Ηνωμένα Έθνη, να αποσύρει την επιστολή. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν ήταν εφικτό αλλά ο Βισίνσκυ τόνισε ότι οι Σοβιετικοί δεν ισχυρίστηκαν πως «*τα βρετανικά στρατεύματα στην Ελλάδα αποτελούσαν απειλή για την ειρήνη αλλά ότι η κατάσταση που δημιουργείται από την παρουσία των βρετανικών στρατευμάτων προκαλούσε απειλή για την ειρήνη*». Πρότεινε μάλιστα την αποστολή μιας επιτροπής στην Ελλάδα

[742]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 133.1 (1946), Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα από την Πρεσβεία Λονδίνου προς το Υπουργείο Εξωτερικών, α.π. 1601, 22/1/1946.
[743]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 133.1 (1946), Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα από την Πρεσβεία του Λονδίνου προς το Υπουργείο Εξωτερικών, α.π. 1331, 23/1/1946.
[744]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 133.1 (1946), Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα από την Πρεσβεία του Λονδίνου προς το Υπουργείο Εξωτερικών, α.π. 712, 23/1/1946.
[745]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 133.1 (1946), Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα από το Υπουργείο Εξωτερικών προς την Πρεσβεία του Λονδίνου, α.π. 11003, 24/1/1946.

ώστε να διερευνήσει την κατάσταση. Ο Μπέβιν ασφαλώς απέρριψε την πρόταση και αρκέστηκε στο να τονίσει ότι δεν δεχόταν την επιτροπή ανεξάρτητα από την εντιμότητα των συμπατριωτών του. Κατόπιν αρκετών κατηγοριών εκατέρωθεν, το θέμα θεωρήθηκε λήξαν όταν ο αντιπρόσωπος των Η.Π.Α. Έντουαρτ Ρ. Στετίνιους διάβασε μια δήλωση την οποία είχαν προσυπογράψει τόσο ο Μπέβιν όσο και ο Βισίνσκυ, σύμφωνα με την οποία η Βρετανία απαλλασσόταν από τις κατηγορίες των Σοβιετικών αλλά δεν τους κατηγορούσε ούτε εκείνη από τη μεριά της.[746]

Εκ μέρους της Ε.Σ.Σ.Δ. η αναφορά στόχευε στον αποπροσανατολισμό από τη διαμαρτυρία εκ μέρους του Ιράν προς τα Ηνωμένα Έθνη για την παρουσία του Κόκκινου Στρατού στα βόρεια σύνορά του. Στην ουσία, την περίοδο εκείνη οι επιδιώξεις της Σοβιετικής Ρωσίας περιορίζονταν στην αναγνώριση και διατήρηση των κεκτημένων με το Σύμφωνο Ρίμπεντροπ – Μολότωφ το 1939 και οι στόχοι του έναντι της Ελλάδας ήταν ιδιαίτερα περιορισμένοι. Ο Στάλιν έχοντας επιτύχει ήδη πολλά περισσότερα από αυτά βρισκόταν σε μια διαδικασία διερεύνησης των περαιτέρω δυνατοτήτων επέκτασης στην Ευρώπη, τη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Κυρίως όσον αφορά τη Μεσόγειο, δεν ήταν δυνατόν να μην ληφθεί υπόψη η θέση των Βρετανών σε αυτή αλλά και το δεδομένο ότι η δύναμη της Βρετανίας βρισκόταν στην παρακμή της άρα υφίστατο κάποιο ενδεχόμενο να εγκαταλείψει κάποιες εκ των δεσμεύσεών της στην περιοχή – η αρχή έγινε με την Ελλάδα, όπου πρώτα φρόντισε να εξασφαλίσει τη διαδοχή της από τις ΗΠ.Α. Το αμέσως επόμενο διάστημα, η Σοβιετική Ένωση προχώρησε σε μια σειρά κινήσεων έναντι χωρών της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, κάνοντας σταθερά αλλά επιφυλακτικά βήματα για την επέκταση της επικυριαρχίας της.

Οι προσπάθειες του Στάλιν στρέφονταν επιπλέον και γύρω από τον άξονα δημιουργίας μια αμυντικής περιμέτρου ενάντια στον επεκτατισμό των Αμερικανών, χωρίς όμως να δημιουργήσουν συνθήκες πρόκλησης παρά μόνο να επιφέρουν ισχυροποίηση της θέση του. Ο τρόπος που θα μπορούσε να επιτευχθεί αυτό στη Δυτική Ευρώπη ήταν η συνεργασία των κομμουνιστικών κομμάτων με λοιπές προοδευτικές και «αντιφασιστικές» δυνάμεις, αφού εγκαταλείψουν την επαναστατική φρασεολογία, παρά να επιδιώξουν συνεργασία, στον βαθμό που δεν θα έθετε σε κίνδυνο τη θέση της Σοβιετικής Ένωσης. Ο στόχος ήταν να συναφθούν και να σταθεροποιηθούν οικονομικές και πολιτικές σχέσεις με την υπόλοιπη Ευρώπη, θυσιάζοντας έτσι την ανάπτυξη επαναστατικών κινημάτων.[747]

Οι κινήσεις των Σοβιετικών αναπτέρωσαν το ηθικό των Ελλήνων κομμουνιστών, οι οποίοι απέστειλαν στα μέσα Ιανουαρίου του 1946 στη Μόσχα μια αντιπροσωπεία του Ε.Α.Μ., η οποία αποτελούταν από τους Παρτσαλίδη, Γρηγοριάδη και Χατζήμπεη αλλά η αντιμετώπισή της από τους Σοβιετικούς κάθε άλλο παρά θερμή ήταν. Παρόμοια ήταν και η αντίδραση του Ροντιόνωφ έναντι του

[746]FRUS VII (1946): Πρακτικά Μυστικής Συνεδρίασης κατά τη διάρκεια της Συνάντησης του Συμβουλίου Ασφαλείας, 5/2/1946, σελ. 108 κ.έ.
[747]Θαν. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί…ό.π.,* σελ. 155 – 157 & John J. Marshmeier, *Η τραγωδία της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, εκδ. Ποιότητα W.W. Norton & Company, Βιβλιοθήκη Μελετών Διπλωματίας στρατηγικής και ιστορίας, Αθήνα, 2007, σελ. 395 – 6, 406.

Σιάντου, όταν ο δεύτερος σχολίασε ότι αν δεν αναθεωρούνταν οι εκλογικοί κατάλογοι, οι μοναρχικοί θα έπαιρναν την πλειοψηφία. Ο Σοβιετικός πρέσβης απάντησε ότι: «*υπενθύμισα στην αντιπροσωπεία του Ε.Α.Μ. τις αρχές μας για τη μη ανάμειξή τους στις εσωτερικές υποθέσεις και είπα ότι αποδεχόμαστε τις πληροφορίες τους μόνο για δική μας ενημέρωση*».[748]

Το κυριότερο ζήτημα που είχε να αντιμετωπίσει το Κ.Κ.Ε. την περίοδο εκείνη ήταν η συμμετοχή του ή όχι στις επικείμενες εκλογές. Οι Σοβιετικοί διατήρησαν μια εφεκτική στάση έναντι των ελληνικών εκλογών, αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στις διαπραγματεύσεις αλλά και στην αποστολή παρατηρητών, όπως οι υπόλοιπες τρεις δυνάμεις, αλλά ήταν σαφώς υπέρ της συμμετοχής του κόμματος σε αυτές.[749] Ο Μολότωφ είχε υιοθετήσει από τις αρχές Φεβρουαρίου την εισήγηση του Δημητρώφ σχετικά με την καταλληλότερη στρατηγική που θα μπορούσε να ακολουθήσει το Κ.Κ.Ε., δηλαδή τη συμμετοχή στις εκλογές, σε συνδυασμό με τη μαζική αυτοάμυνα.[750] Αντίθετα με τις υποδείξεις των Σοβιετικών και του ίδιου του Στάλιν, η Κεντρική Επιτροπή του Κεντρικού Συνασπισμού των κομμάτων του Ε.Α.Μ., τον Φεβρουάριο του 1946 εξέδωσε μια απόφαση στην οποία περιέγραφε το πρόβλημα της χώρας, το οποίο οφειλόταν στην ένοπλη επέμβαση των Βρετανών, γέννημα της οποίας ήταν το μονόπλευρο μεταδεκεμβριανό κράτος. Η αποδοχή όμως αυτής της σκέψης, σημαίνει πως το Κ.ΚΕ. είχε πλήρες κι οργανωμένο σχέδιο προσφυγής στα όπλα ήδη από τον Φεβρουάριο του 1946. Τα υπάρχοντα δεδομένα όμως συνηγορούν στο ότι την περίοδο εκείνη ο εμφύλιος υφίστατο μόνο ως μέσο πίεσης της κυβέρνησης για να αποδεχτεί τις προτάσεις ομαλής ένταξης στην πολιτική ζωή της χώρας.

Παράλληλα, τα κόμματα του κέντρου ξέχασαν τις διακηρύξεις τους και εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα του μεταδεκεμβριανού καθεστώτος ενώ συνεχίζονταν οι διώξεις και δεν είχε γίνει καμία κίνηση για την εκκαθάριση των εκλογικών καταλόγων. Απευθυνόμενα λοιπόν στις κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων που είχαν αναλάβει την επιτήρηση των εκλογικών καταλόγων, ζητούσαν τον σχηματισμό αντιπροσωπευτικής δημοκρατικής κυβέρνησης, με ευρεία συμμετοχή των κομμάτων του Ε.Α.Μ., αμνηστία των αγωνιστών της αντίστασης, εκκαθάριση των εκλογικών καταλόγων, διάλυση και αφοπλισμό των τρομοκρατικών οργανώσεων και αποκατάσταση της τάξης. Σε περίπτωση που τα αιτήματά τους δεν γίνονταν δεκτά, θα απείχαν από τις εκλογές «*γιατί απλούστατα θα πρόκειται περί εκλογικής κωμωδίας, η οποία όμως θα έχει τα πιο τραγικά αποτελέσματα*».[751]

Η ελληνική κυβέρνηση από τη δική της πλευρά είχε κάνει ό,τι περνούσε από το χέρι της για να ενημερώσει τη Σοβιετική Ένωση σχετικά με το ζήτημα των εκλογών, τονίζοντας ότι επρόκειτο

[748]Αρχεία Σοβιετικού Υπουργείου Εξωτερικών, Οι ελληνοσοβιετικές σχέσεις στα 1944-1949, παρατίθεται στο: Π. Ανταίος, *Νίκος Ζαχαριάδης Θύτης και θύμα*, εκδ. Φυτράκη, Αθήνα, 1991, σελ. 443 κ.έ..

[749] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείο Εξωτερικών, φακ. 26.2 (1946), Σημείωμα το οποίο περιέχει περιλήψεις τηλεγραφημάτων, τηλεγράφημα με α.π. 120/6 – 12 – 45 από την Πρεσβεία της Μόσχας προς τις Πρεσβείες Λονδίνου, Ουάσινγκτον και Παρισιού & Η στάση της Σοβιετικής Ένωσης απέναντι στα εσωτερικά προβλήματα της Ελλάδας το 1946, στο Π. Ανταίος, *ό.π.,* σελ. 451.

[750] Σωτ. Ριζάς, *ό.π.*, σελ. 260.

[751]Γ.Α.Κ. – Μικρές Συλλογές Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, Κ 51, Αποστολή Ε'. φακ. 47, Απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του Πολιτικού Σχηματισμού των Κομμάτων του Ε.Α.Μ., Αθήνα, 7/2/1945.

απλώς «*περί εκδηλώσεως φιλικής προσοχής και αβρότητας ως και επιθυμίας να τηρώμεν το αυτό μέτρον έναντι όλων των συμμάχων*».[752] Η επιμονή βέβαια της ελληνικής κυβέρνησης να ενημερώσει την κυβέρνηση της Ε.Σ.Σ.Δ από τη στιγμή που η τελευταία είχε δηλώσει αρκετές φορές ότι δεν ενδιαφέρεται για το συγκεκριμένο θέμα και δεν επιθυμούσε να εμπλακεί με οποιονδήποτε τροπο, οδηγεί στη σκέψη ότι η ελληνική πλευρά επιθυμούσε την εμπλοκή των Σοβιετικών, με την αποστολή παρατηρητών στις εκλογές ίσως για να μην κατηγορηθεί αργότερα για μονομερή παρέμβαση της Μεγ. Βρετανίας και των Η.Π.Α. στα εσωτερικά της χώρας.

Οι εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946: συμμαχίες και αποχές

Οι προσπάθειες αναβολής ή ματαίωσης των εκλογών, παρότι προέρχονταν από σύσσωμο σχεδόν τον πολιτικό κόσμο, ήτοι την αριστερά που επικαλείτο τις δυσμενείς συνθήκες, τη δεξιά που επιθυμούσε πρόταξη του δημοψηφίσματος, τον ίδιο τον Σοφούλη και δέκα υπουργούς του οι οποίοι αντιλαμβάνονταν ότι οι συνθήκες δεν ήταν κατάλληλες για τη διεξαγωγή εκλογών αλλά και από εβδομήντα υπουργούς του βρετανικού εργατικού κόμματος καθώς και τους *Times* του Λονδίνου, απέτυχαν. Ο πλέον ένθερμος υποστηρικτής των ελληνικών εκλογών ήταν ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών, ο οποίος παραδεχόταν μεν ότι οι συνθήκες ήταν ακατάλληλες για τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών αλλά δεν επιθυμούσε να διακινδυνεύσει τη διασάλευση του βρετανικού κύρους με μια ενδεχόμενη αναβολή τους αλλά και να υποχρεώσει τους Αμερικανούς και τους Σοβιετικούς να αντιμετωπίσουν την Βρετανία ισότιμα. Σκοπός ήταν να αυξηθεί ο σεβασμός των Σοβιετικών – βάσει της πολιτικής που είχαν υιοθετήσει μετά το τέλος του πολέμου – απέναντί τους, ως αδιαπραγμάτευτους.[753]

Η εκλογική αναμέτρηση έλαβε χώρα στην προαποφασισμένη ημερομηνία, με αποχή της αριστεράς κι ενός τμήματος του κέντρου και τη συσπείρωση της δεξιάς στην Ηνωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων. Ο κύριος όγκος της καλυπτόταν από τα στελέχη του Λαϊκού Κόμματος και συμμετείχαν ο Στυλιανός Γονατάς, με το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων και ο Αλ. Αλεξανδρής, με το Μεταρρυθμιστικό Κόμμα.[754] Εκτός των αναφερθέντων, είχαν προσχωρήσει και μια σειρά από μικρότερες ομάδες, οι οποίες είχαν περιορισμένη ή τοπική επιρροή καθώς και μεμονωμένοι υποψήφιοι, συμπεριλαμβανομένου και του Σπύρου Μαρκεζίνη.[755]

---

[752]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείο Εξωτερικών, φακ. 26.2 (1946), Σημείωμα το οποίο περιέχει περιλήψεις τηλεγραφημάτων, τηλεγράφημα του Σοφιανόπουλου προς τις Πρεσβείες Λονδίνου, Ουάσινγκτον, Μόσχας και Παρισιού, α.π. 26702/7-12-45.

[753] Θαν. Δ. Σφήκας, « 'Προφανώς με τη Δεξιά…': Η Βρετανία και οι εκλογές του 1946», στο: Γρ. Ψαλίδας (επιμ.) *Οι εκλογές του 1946, Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2008, σελ. 323.

[754]Το Μεταρρυθμιστικό Κόμμα του Αλέξανδρου Μυλωνά προερχόταν κι αυτό από τους κόλπους του Κόμματος Φιλελευθέρων ενώ ο αρχηγός του είχε ταχθεί υπέρ της επιστροφής του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα.

[755]Ηλ. Νικολακόπουλος, *ό.π.,* σελ. 71.

Οι δυο βασικές τάσεις, βασιλευόμενη και αβασίλευτος δημοκρατία, αντιπροσωπεύτηκαν από το Λαϊκό Κόμμα και το Κόμμα Φιλελευθέρων αντίστοιχα και ενισχύθηκαν από μια σειρά μικρότερων κομμάτων, όπως το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα του Ναπολέοντα Ζέρβα, το οποίο είχε συγκεντρώσει πρώην στελέχη του Ε.Δ.Ε.Σ., η Ένωσις Εθνικοφρόνων, η οποία ήταν συνασπισμός μικρότερων κομμάτων, το Κόμμα Χιτών Εθνικής Αντίστασης, με αρχηγό τον Συνταγματάρχη Γ. Γρίβα. Η δεύτερη τάση εκπροσωπούταν από τη συνένωση αγροτικών κομμάτων, με κυριότερο το Αγροτικό Κόμμα του Αλ. Μυλωνά και δυο συνδυασμούς ανεξάρτητων στους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου, όπου οι Φιλελεύθεροι δεν είχαν υποψηφίους.

Κύριο χαρακτηριστικό της εκλογικής αναμέτρησης ήταν η αποχή της αριστεράς, μολονότι κάποια στιγμή προτάθηκε από τον ίδιο τον Ζαχαριάδη ακόμη και η συμβολική συμμετοχή στις εκλογές. Το Ε.Α.Μ. θα συμμετείχε στις εκλογές με έναν υποψήφιο ανά περιφέρεια κι ως εκ τούτου, δεν θα ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την εκλογική διαδικασία – ανταπαντώντας στη σκληρή κριτική που ήθελε την αποχή του Κ.Κ.Ε. να σημαίνει αυτομάτως και επιλογή εμφύλιου πολέμου. Η συμβολική συμμετοχή άλλωστε θα κατέγραφε την εκλογική δύναμη της αριστεράς στο σύνολο της επικράτειας και σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Ζαχαριάδη, θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν και 30 – 40 βουλευτές. Θα μπορούσε λοιπόν να αμφισβητήσει το αποτέλεσμα των εκλογών, ζητώντας επανάληψη της όλης διαδικασίας υπό δημοκρατικότερους όρους χωρίς να δώσει τη δυνατότητα στους Βρετανούς να ισχυριστούν ότι στην Ελλάδα επήλθε κοινοβουλευτική επίλυση του πολιτικού ζητήματος.[756] Η πρόταση απορρίφθηκε από την Κεντρική Επιτροπή του Ε.Α.Μ., με το αιτιολογικό ότι νομιμοποιούσε την όλη διαδικασία κι ο Ζαχαριάδης αργότερα, κατηγόρησε τους Σιάντο – Παρτσαλίδη και τους υπόλοιπους εαμικούς ηγέτες ως υπαίτιους. Πολύ αργότερα, συντάχθηκε με την άποψή τους περί νομιμοποίησης της διαδικασίας και απλοποίηση για τους Βρετανούς της πολιτικής απομόνωσης της αριστεράς.[757]

Η τελική απόφαση για ολοκληρωτική αποχή από τις εκλογές λήφθηκε μετά την άρνηση της κυβέρνησης να ανταποκριθεί στο επαναλαμβανόμενο αίτημα του Κ.Κ.Ε. για ολιγόμηνη αναβολή των εκλογών, ώστε να εξασφαλιστούν οι συνθήκες που θα τις καθιστούσαν αδιάβλητες και δημοκρατικές. Η ανακοίνωση ήρθε από τις στήλες του *Ριζοσπάστη*, στις 22 Φεβρουαρίου. Το Πολιτικό Γραφείο του Κ.Κ.Ε. υπογράμμισε ότι πρωταρχικός σκοπός τους ήταν η αποκατάσταση της τάξης και της ησυχίας στον τόπο αλλά τη δεδομένη στιγμή, οι συνθήκες ήταν εντελώς ακατάλληλες για διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών, οι οποίες θα νομιμοποιούσαν και μονιμοποιούσαν το καθεστώς αστάθειας της χώρας. «*Κάτω από αυτούς τους όρους, το Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. δηλώνει ότι δεν θα συντελέσει κι αυτό στην παράταση και διαιώνιση του χάους και της ανωμαλίας με τη συμμετοχή του σε παρόμοιες εκλογές. Το Κ.ΚΕ. δηλώνει ότι με τη σημερινή κατάσταση δε θα πάρει μέρος στις εκλογές που πρόκειται*

[756] Π. Ανταίος, *ό.π.*, σελ. 201.
[757] Ν. Ζαχαριάδης, «Ομιλία στην 7η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. – Φλεβάρης 1957», στο: Π. Δημητρίου (επιμ.) *Η Διάσπαση του Κ.Κ.Ε.*, τ. Α', Αθήνα, 1975, σελ. 94 & Ν. Ζαχαριάδη, *Δέκα χρόνια πάλης*, χ.ε., Αθήνα, 1951, σελ. 12.

να γίνουν στις 31 του Μάρτη 1946».[758] Τόνιζε όμως ότι δεν ήταν υπέρ μιας πολύμηνης αναβολής παρά ζητούσε ένα περιθώριο λίγων εβδομάδων ώστε να βελτιωθούν οι προϋποθέσεις για «στοιχειώδεις λεύτερες εκλογές».

Από τον χώρο της αριστεράς απείχαν επίσης ο πολιτικός συνασπισμός των κομμάτων του Ε.Α.Μ., το Κόμμα Αριστερών Φιλελευθέρων, το ΣΚ – ΕΛΔ και η Ένωσις Δημοκρατικών Αριστερών. Ακόμη όμως και ελάχιστες ημέρες πριν τις εκλογές, δηλαδή στις αρχές Μαρτίου, αντιπρόσωποι των προαναφερθέντων πολιτικών σχηματισμών και πολιτικών επισκέφτηκαν τον Σοφούλη και τον ενημέρωσαν πως ήταν πρόθυμοι να μετέχουν στις εκλογές, αν λάμβαναν μια δίμηνη παράταση – αίτημα που είχε πραγματοποιηθεί και από την κυβέρνηση – προχωρούσαν σε αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων και σε επιβολή του νόμου και της τάξης.[759] Ο Ζαχαριάδης μάλιστα, προχώρησε σε δήλωση ανοιχτής πολιτικής στήριξης σε περίπτωση αναβολής των εκλογών: πρότεινε κατάρτιση κοινών ψηφοδελτίων με το Κόμμα Φιλελευθέρων, με αναλογία 50% στους εκλεγόμενους βουλευτές. Υποσχέθηκε μάλιστα μετεκλογική στήριξη της κυβέρνησης, χωρίς καν να θέσει συμμετοχή της αριστεράς σε αυτή ως προϋπόθεση και με απόλυτη ευθύνη σχηματισμού της αποκλειστικά στον Σοφούλη. Η μόνη απαίτηση, ήταν η δίμηνη αναβολή των εκλογών ώστε να αναθεωρηθούν οι εκλογικοί κατάλογοι.[760] Καμία εκ των προτάσεων αυτών δεν έγινε αποδεκτή από την κυβέρνηση, παρότι αναγνώριζε πως οι συνθήκες δεν ήταν καθόλου ώριμες για διεξαγωγή εκλογών. Ο Σοφούλης γνώριζε ότι στις επερχόμενες εκλογές οι πιθανότητες να ηττηθεί από τον συνασπισμό του Λαϊκού Κόμματος ήταν ιδιαιτέρως αυξημένες, αλλά δεν είχε το πολιτικό σθένος να αντιταχθεί στις επιταγές των Βρετανών προκειμένου να μη χάσει την εύνοιά τους. Θεωρώντας το εσωτερικό μέτωπο πιο εύκολα διαχειρήσιμο ενδεχομένως, προτίμησε να έρθει αντιμέτωπος τόσο με την αριστερά, η οποία εις μάτην αναζητούσε ένα παράθυρο επικοινωνίας που θα της επέτρεπε να μετάσχει στις εκλογές, όσο και με τους ίδιους τους βουλευτές του, οι οποίοι με παραιτήσεις προσπαθούσαν να τον πιέσουν προς την κατεύθυνση της αναβολής. Περιορίστηκε λοιπόν στο να εκφράσει τη λύπη του για την απόφαση της αριστεράς για αποχή και να υπογραμμίσει τις συνέπειες που είχε η απόφασή τους για την πολιτική σταθερότητα αλλά και το πώς θα εξυπηρετήσει την παράταξη των βασιλοφρόνων.[761] Την τελευταία μέρα του Φεβρουαρίου, ο Λήπερ προτού αναχωρήσει από την Ελλάδα, ζήτησε και συναντήθηκε με τον Σοφούλη προκειμένου να τον πιέσει προς την κατεύθυνση των εκλογών – δεδομένων των φωνών διαμαρτυρίας και υπέρ της αναβολής τους που ακούγονταν από κάθε πιθανή πλευρά. Η γραμμή των Βρετανών υποστήριζε ότι η τάξη και η νομιμότητα δεν θα παρουσίαζαν ιδιαίτερη διαφορά σε ένα χρονικό πλαίσιο δύο ή τριων μηνών.[762]

[758] *Ριζοσπάστης*, 22/2/1946.
[759] *Ριζοσπάστης*, 3/3/1946.
[760] *Ριζοσπάστης*, 7/3/1946.
[761] *Το Βήμα*, 2 & 3/3/1946.
[762] *Ελευθερία*, 1/3/1946.

Αυτό που προκύπτει από τα υπάρχοντα δεδομένα είναι ένα περιθώριο συνεργασίας αλλά και συνεννόησης μεταξύ της αριστεράς και των Φιλελευθέρων του Σοφούλη. Τα αιτήματα που προέβαλε το Κ.Κ.Ε. και ο πολιτικός σχηματισμός του Ε.Α.Μ. δεν απείχαν πολύ από τις επιθυμίες αρκετών μελών του Κόμματος των Φιλελευθέρων, αναφορικά με τις εκλογές τη δεδομένη χρονική στιγμή, όπως αναφέρθηκε. Η ρητορεία της δεξιάς όμως περί «βενιζελοκομμουνισμού» και συνοδοιπορίας, η δράση των συμμοριών εναντίον των αριστερών αλλά και των δημοκρατικών πολιτών, η οποία γεννούσε την ανάγκη προάσπισης συμφερόντων και οι έξωθεν πιέσεις δεν άφησαν περιθώριο τελεσφόρησης καμίας προσπάθειας προσέγγισης.

Το παράδειγμα της αριστεράς ακολούθησαν και εκπρόσωποι του κεντρώου χώρου με βασικότερο τον Γεώργιο Καφαντάρη, ο οποίος είχε αποχωρήσει ήδη από την εποχή του μεσοπολέμου από το Κόμμα Φιλελευθέρων και είχε ιδρύσει το Προοδευτικό Κόμμα. Η στάση αυτή του Καφαντάρη μπορεί να ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως. Στη δήλωσή του υποστήριξε ότι δεν τηρήθηκαν οι δυο βασικές προϋποθέσεις διεξαγωγής των εκλογών, η εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού, ο παραμερισμός του πολιτειακού και η οριστική αναβολή επί διετίας του Δημοψηφίσματος. Από τη στιγμή που δεν εκπληρώθηκε καμία εκ των δυο, η χώρα οδηγείτο σε «παρωδία εκλογών», η οποία προοιώνιζε μόνο κινδύνους.[763] Στις 11 Μαρτίου η εφημερίδα *Μάχη*, εκδότης της οποίας ήταν ο Ηλίας Τσιριμώκος, δημοσίευσε μια προκήρυξή του «προς τον λαό της Αιτωλοακαρνανίας», η οποία αναφερόταν στην κατάσταση της «φρικώδους τρομοκρατίας» στην οποία είχε περιέλθει η χώρα και θα επικρατούσε και κατά τη διάρκεια των εκλογών, οι οποίες θα διέσυραν τους θεσμούς και δεν θα οδηγούσαν στην εδραίωσή τους. Οι εκλογές όχι μόνο δεν θα έσωζαν τη χώρα από τον κίνδυνο μιας εμφύλιας σύρραξης, αλλά αντίθετα θα ενέτειναν τη διχόνοια και θα οδηγούσαν σε καταστροφή.[764] Σε ανάλογο μήκος κύματος κινούνταν και οι δεξιές εφημερίδες, υπερτονίζοντας την καταστροφή που θα ερχόταν αν τελικά οι εκλογές αναβάλονταν κι η χώρα υποτασσόταν στις επιθυμίες της αριστεράς.[765] Ο Καφαντάρης παραιτήθηκε από την κυβέρνηση, ενώ ακολούθησαν ο Γ. Καρτάλης, Υπουργός Εφοδιασμού, ο Γ. Παππάς, υφυπουργός, ο Ι. Γεωργάκης, Υφυπουργός – Διοικητής των Ιονίων Νήσων, και ο Αλ. Μυλωνάς.[766]

Η αποχή του κόμματος του Γ. Καφαντάρη αποτέλεσε τη μοναδική πράξη διαφωνίας και αντίστασης κατά του διαμορφωμένου status quo από τον χώρο του κέντρου.[767] Περιέσωσε κατά μια έννοια την αξιοπρέπεια της παράταξης των Φιλελευθέρων ενώ ταυτοχρόνως ενίσχυσε και την εκλογική τους βάση, δεδομένου ότι αρκετοί από τους οπαδούς του δεν πειθάρχησαν στην κομματική γραμμή, φοβούμενοι ίσως την ταύτιση με τους ψηφοφόρους της αριστεράς και έτσι οδηγήθηκαν στο

[763] *Το Βήμα*, 10/3/1946.
[764] *Μάχη,* 11/3/1946.
[765] *Εμπρός*, 12/3/1946.
[766] *Ελευθερία,* 12/3/1946.
[767] Σωτ. Καραγιάννης, «Η αποχή του καφανταρικού κόμματος από τις εκλογές της 31/3/1946», στο: *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873 – 1946,* Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Πρακτικά Συνεδρίου Καρπενήσι 26 – 28 Μαΐου 1988, Αθήνα, 1991, σελ. 124 – 126.

να ψηφίσουν τους Φιλελεύθερους. Η αντίδραση του Καφαντάρη και των λοιπών κεντρώων στελεχών που απείχαν από τις εκλογές, επιβεβαίωσαν τους ισχυρισμούς της αριστεράς για έλλειψη των συνθηκών εκείνων που θα διασφάλιζαν το αδιάβλητο της εκλογικής αναμέτρησης αλλά ταυτοχρόνως έστρεψαν αρκετούς εκ των ψηφοφόρων τους προς τους Φιλελεύθερους αλλά και προς την Η.Π.Ε. Ταυτόχρονα όμως χαιρετίστηκαν ως πράξεις «*πολιτικού θάρρους, ιδεολογικής συνέπειας και αγωνιστικής διαθέσεως*»,[768] οι μόνες που άνδρωσαν παράστημα έναντι της αδιαλλαξίας των Βρετανών, η οποία καθρεφτιζόταν στην απραξία του Σοφούλη.

Ο Πετμεζάς – μέλος της κυβέρνησης ως αντιπρόσωπος των αντιστασιακών κινημάτων – πρότεινε σε μια ύστατη προσπάθεια να βρεθεί ένας κοινός τόπος μεταξύ του συνόλου των εμπλεκομένων, τη σύγκλιση μιας ευρείας σύσκεψης όλων των κομμάτων, από τα της άκρας Δεξιάς μέχρι της άκρας Αριστεράς, ώστε να αποσοβηθεί ο κίνδυνος διεξαγωγής μονόπλευρων εκλογών.[769] Ούτε όμως η δική του πρόταση έγινε αποδεκτή από τον πολιτικό κόσμο της χώρας.

Η συμμετοχή ή μη στις εκλογές του 1946 σε άμεσο συσχετισμό με το είδος του πολιτεύματος είναι οι δυο βασικοί άξονες πάνω στους οποίους δρομολογήθηκαν οι επόμενες εξελίξεις, όχι μόνο στον βενιζελικό – φιλελεύθερο χώρο αλλά στο σύνολο της κοινωνίας. Η εκλογική αναμέτρηση διεξήχθη υπό την επιτήρηση της Συμμαχικής Επιτροπής για την Παρατήρηση των Ελληνικών Εκλογών (ΣΑΠΕΕ/AMFOGE) και σε γενικές γραμμές σε ήρεμα πλαίσια, με μόνη εξαίρετη την επίθεση στο Αστυνομικό Τμήμα του Λιτόχωρου, η οποία όμως δεν θεωρήθηκε τότε ως η συμβολική έναρξη του εμφυλίου – χαρακτηριστικό το οποίο της αποδόθηκε σε μεταγενέστερο χρόνο. Νικήτρια αναδείχθηκε η Η.Π.Ε., η οποία συγκέντρωσε το 55,1% των ψήφων, οι οποίες αναλογούσαν σε 206 έδρες, από ένα σύνολο 354. Εξ αυτών, το Λαϊκό Κόμμα λάμβανε 156 έδρες, το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων 34, το Μεταρρυθμιστικό Κόμμα 5 ενώ οι υπόλοιπες 11 κατανέμονταν σε αυτόνομους υποψήφιους ή ομάδες υποψηφίων.

Η νίκη της οφειλόταν εν μέρει στο δίλημμα που χρησιμοποίησε μετά τη αποτυχία σύμπραξης με τους Φιλελεύθερους, Βασιλεία ή Κομμουνισμός, προκειμένου να δηλώσει σαφώς τη διαφοροποίησή της. Αν και η επιστροφή του Γεωργίου Β' δεν παρουσιαζόταν ως αυτοσκοπός αλλά ως μέσον για ενότητα, ήδη πριν τις εκλογές είχε δηλώσει ότι θα διεξήγαγε δημοψήφισμα το ταχύτερο, προκειμένου να λυθεί η πολιτειακή εκκρεμότητα ενώ το ίδιο τασσόταν σαφώς υπέρ της Βασιλευομένης Δημοκρατίας.[770] Ο βασιλιάς είχε καταστεί το αδιαφιλονίκητο και αναγκαίο μέσον που θα οδηγούσε τη χώρα στη νομιμότητα.[771] Το Λαϊκό Κόμμα έγινε πόλος έλξης των μοναρχικών και ως τις εκλογές είχε λάβει αρκετά αιτήματα, καταγγελίες και εκκλήσεις για δράση ενάντια στους κομμουνιστές από πλήθος πολιτικές ή ένοπλες οργανώσεις. Ορισμένα μέλη των οργανώσεων αυτών

[768] *Το Βήμα*, 10/3/1946.
[769] *Το Βήμα*, 5/3/1945.
[770] *Ελληνικόν Αίμα,* 5/3/1946.
[771] Σωτ. Ριζάς, *ό.π.,* σελ. 268.

μάλιστα, εντάχθηκαν στους συνδυασμούς του κόμματος και εκπροσώπησαν τον λαό στο μεταπολεμικό Κοινοβούλιο, όπως π.χ. ο Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος, ο οποίος υπήρξε επικεφαλής της οργάνωσης «Εθνικός Ελληνικός Στρατός» στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία.[772] Εκτός όμως από την Παλαιά Ελλάδα, αδιαμφισβήτητο και αδιαφιλονίκητο προπύργιο των φιλομοναρχικών, η Η.Π.Ε. έλαβε αρκετούς ψήφους και σε Μακεδονία, Θράκη τους οποίους οφείλει κατά κύριο λόγο στο Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων και στο έρεισμα στους πρόσφυγες. Αντιθέτως, η παρουσία ισχυρών αντικομμουνιστικών συνδυασμών στην Ήπειρο και στην Αρκαδία – όπως το Εθνικό Κόμμα υπό τον Ναπολέοντα Ζέρβα στην Ήπειρο, το οποίο έλαβε 5,9% των ψήφων και 20 έδρες και η Ένωση Εθνικοφρόνων του Θεόδωρου Τουρκοβασίλη, η οποία έλαβε 2,9% των ψήφων και 9 έδρες – οδήγησαν σε πτώση των ποσοστών της Η.Π.Ε. στις συγκεκριμένες περιοχές.

Ιδιαίτερη σημασία έχει για τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς του εκλογικού σώματος, η τύχη που επεφύλαξε στις δεξιές οργανώσεις. Ο Γρίβας και η Χ αποκλείστηκαν εντελώς από το κοινοβούλιο, γεγονός που κατέδειξε πως οι δεξιές οργανώσεις μπορούσαν να υφίστανται υπό την προστασία του κράτους ή ενός πολιτικού σχηματισμού αλλά όχι αυτοτελώς. Η υπεραισιοδοξία που κατείχε τα μέλη της Χ προ των εκλογών, τα οποία μετέφρασαν την αποδοχή που είχαν από μια μερίδα του πληθυσμού σε πλήρη κοινωνική και πολιτική τους ένταξη, οφείλεται στη μακρόχρονη απουσία κοινοβουλευτικής δραστηριότητας στη χώρα, η οποία είναι ο μόνος αξιόπιστος καθρέφτης των προτιμήσεων της κοινωνίας.

Στον χώρο του Κέντρου, το Κόμμα Φιλελευθέρων έλαβε μόλις το 14,4% των ψήφων, οι οποίες αναλογούσαν σε 48 έδρες. Μεγαλύτερο ποσοστό έλαβε στην βόρειο Ελλάδα, από όπου προέρχονται και οι 25 εκ των βουλευτών του, στη Σάμο – τόπος καταγωγής του Θεμιστοκλή Σοφούλη – ενώ υπερίσχυσε της Η.Π.Ε. στην Αθήνα. Το ποσοστό σε απόλυτους αριθμούς είναι εντυπωσιακά μικρό αλλά η πραγματικότητα διαφέρει, καθώς στον κατακερματισμένο κεντρώο χώρο, το Κόμμα Φιλελευθέρων κατόρθωσε να έρθει πρώτο. Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου έλαβε ένα ποσοστό της τάξης του 8% και 27 έδρες, το Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων επίσης 8% και 30 έδρες ενώ το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα 3% και 6 έδρες. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο συνασπισμός επικράτησε πλήρως στην Κρήτη ενώ σημείωσε καλύτερα αποτελέσματα σε σχέση με τους Φιλελεύθερους του Σοφούλη στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές. Ο Σοφούλης όμως είχε κατορθώσει να σταθεί επάξια έναντι του Βενιζέλου και να διατηρηθεί στην ηγεσία του κεντρώου χώρου. Η ισχύς του κόμματος σε παραδοσιακά προπύργια του βενιζελισμού είχε παραμείνει αδιαφιλονίκητη ενώ η επιρροή των δυο κομμάτων κατανεμήθηκε σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές. Τη μεγαλύτερη συσπείρωση παρουσίασε το Λ.Κ. όπου δεν αντιμετώπισε διασπαστικές τάσεις ενώ αντίθετα το Κ.Φ. είχε να αντιμετωπίσει διαρροές προς το Κ.Β.Φ., το Κ.Ε.Φ και το Δ.Σ.Κ. Συκεκριμένα, υπήρξαν 186 επανεκλεγέντες βουλευτές, δηλαδή το

[772]Κωνστ. Μπότσιου, «Το πολιτικό πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος στις εκλογές του 1946», στο: Γρ. Ψαλλίδας (επιμ.) *Οι εκλογές του 1946 Σταθμός στην πολιτική ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2008, σελ. 188 – 189.

50,4% του συνόλου, εκ των οποίων 98 ανήκουν στο Λ.Κ., 37 στο Κ.Φ., 15 στο Κ.Β.Φ. και 15 στο Κ.Ε.Φ.[773] Ενώ βάσει επαγγελματικής ιδιότητας των μελών της, παρατηρείται ότι επί ενός συνόλου 369 βουλευτών που μετείχαν στο κοινοβούλιο με θητεία από τον Μάιο του 1946 έως τον Μάρτιο του 1950, περιλαμβάνονται 194 Δικηγόροι, 31 Στρατιωτικοί ε.α., 6 Ακαδημαϊκοί και Δάσκαλοι, 29 Έμποροι, Βιομήχανοι, Βιοτέχνες και Εφοπλιστές, 58 Ιατροί, 15 Γεωργοί και Κτηματίες, 10 Δημοσιογράφοι, 3 Τραπεζικοί, 6 Πολιτευτές, 5 Εργολάβοι, Μηχανικοί, 1 Δημοσιολόγος, 1 Κοινωνιολόγος, 1 Αυτοκινητιστής, 1 γ.γ. Ε.Σ.Ε.Α., 1 Συγγραφέας, 1 Φαρμακοποιός, 1 Ιδιώτης, 1 Χημικός και 2 χωρίς πληροφορίες για το επάγγελμά τους.

[773] Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 31ης Μαρτίου 1946*, τ. 8ος , Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1947. Βρίσκεται στο: **http://pergamos.lib.uoa.gr/dl/object/uoadl:242230** & Βουλή των Ελλήνων, Διεύθυνσις Διοικητικού, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, *Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών 1929 – 1974*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1977.

Πίνακας 1 : Πίνακας Αποτελεσμάτων Βουλευτικών Εκλογών 1946

	Ποσοστά %	έδρες	Αριθμός Ψήφων
Εκλογικοί Σχηματισμοί			
ΗΠΕ	55,1	206	610.995
Λαϊκό Κόμμα		154	
Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων		34	
Μεταρρυθμιστικό Κόμμα		5	
Κόμμα Φιλελευθέρων	14,4	48	159.525
Ε.Π.Ε.	19.28	68	213.721
Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου		8	27
Κόμμα Βιενέζικων Φιλελευθέρων		8	30
Εθνικόν Ενωτικόν Κόμμα		3	6
Εθνικο Κομμα	5,9	20	66.027
Ενωση Εθνικοφρονων	2,9	9	32.538
Ανεξάρτητοι	1,34	11	15.869
Ένωσις Χιτών Εθνικής Αντίστασης		0,17	0 1.848
Λοιπά κόμματα	0.38	0	1503
Έγκυρες Ψήφοι			1.108.473
Άκυρα/Λευκά			13.220
Σύνολο			1.121.693

Πίνακας 2:Κατανομή βουλευτών ανά επαγγελματικό κλάδο

	Δικηγό										
ροι	Στρατιωτικοί		Ιατροί	Ακαδημαϊκοί		Έμποροι		Τραπεζικοί		Δημοσιογράφοι	Πολιτευτές	Εργολάβοι	Γεωργοί	Λοιπά
Λ.Κ	95	12	21	1	16	1	3	2	2	6	4			
Κ.Φ.	24	5	10	1	3	1	2	1		2	2			
Κ.Β.Φ	12	4	8		2		3			3	1			
Κ.Ε.Φ	16	3	3		3		1			1	1			
Λοιπά	24	7	16	4	5	1	1	3	3	1	3			
%	52,5	8,4	15,4	1,6	7,8	0,8	2,7	1,6	1,3	4	2,5			

Για τους Φιλελεύθερους και για τον Σοφούλη, μετεκλογικά ο βασικότερος στόχος τους ήταν να διατηρήσουν διακριτές αποστάσεις από τη δεξιά και την αριστερά και να λάβουν ηγετική θέση στον κεντρώο χώρο. Η πόλωση μεταξύ των δυο (δεξιάς και αριστεράς) και η κλιμάκωση της βίας στην ύπαιθρο καθιστούσε το έργο των Φιλελευθέρων ιδιαιτέρως δύσκολο.[774]

Το συνολικό ποσοστό της αποχής στις εκλογές δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί. Ακόμη και αμέσως μετά την εκλογική αναμέτρηση, οι απόψεις διίσταντο. Η μη αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων και η κατά το δοκούν χρήση των εγγραφών τους, έδωσαν εντελώς διαφορετικά ποσοστά, με την Αριστερά και το Κέντρο να φτάνουν στο 50%, την Η.Π.Ε. στο 34% ενώ η έκθεση της AMFOGE στο 40%, ανάλογα με τον αριθμό των εγγεγραμμένων που υποστήριζε ο καθένας.[775] Με μια πιο ψύχραιμη ματιά και βάσει νεότερης έρευνας η οποία βασίστηκε στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1936, 1946, 1950, 1951, 1952 αλλά και στο δημοψήφισμα του 1947 στο οποίο συμμετείχε η αριστερά, η αποχή τοποθετείται στο 25%, το οποίο πλησιάζει και στο ποσοστό της ευρύτερης επιρροής της αριστεράς την εποχή εκείνη. Η αποχή ήταν υψηλότερη στα αστικά κέντρα σε σχέση με τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές, όπου ο κοινωνικός αποκλεισμός θα ήταν σαφώς εντονότερος.[776]

Όσον αφορά τον δήμο Αθηναίων τα ποσοστά διαφοροποιούνται σε σχέση με αυτά της υπόλοιπης επικράτειας λόγω της σύνθεσης των κατοίκων του μεγαλύτερου αστικού ιστού της χώρας. Παρότι η Η.Π.Ε. έλαβε το 51,53% των ψήφων και εξέλεγε στις πέντε πρώτες θέσεις ακραιφνείς αντικομμουνιστές, δηλαδή τον Κ. Τσαλδάρη, τον Δ. Γούναρη, τον Φ. Μακρή – συνδικαλιστή – τον Γ. Στράτο και τον Ευ. Κουλουμβάκη, τα ακραία μοναρχικά κόμματα απέτυχαν. Αντίθετα, η Ε.Π.Ε. κινήθηκε πάνω από τον γενικό μέσο όρο της χώρας. Η αποχή κινήθηκε σε μικρότερα ποσοστά από το αναμενόμενο – με δεδομένη την υψηλή συγκέντρωση εργατών αλλά και προσφύγων που παραδοσιακά υποστήριζαν την Αριστερά.[777] Μια εξήγηση θα μπορούσε να είναι η επίδραση των Δεκεμβριανών στον γενικό πληθυσμό αλλά δεν αρκεί για να εξηγήσει το σύνολο των ποσοστών όλων των δυνάμεων.

Το αποτέλεσμα των εκλογών επιβεβαίωσε τους φόβους του Λονδίνου ανεξάρτητα από το γεγονός ότι έστω προσωρινά η ύπαρξη μιας εκλεγμένης κυβέρνησης ήταν ευοίωνη. Όπως όμως είχε δηλώσει ο Μπέβιν στους Αμερικανούς, η εκλογή μιας αμιγώς δεξιάς κυβέρνησης, όχι μόνο δεν θα επίλυε τα προβλήματα της χώρας αλλά αντιθέτως, θα τα επιδείνωνε, αφού προσέφεραν κατάλληλο έδαφος για επίσπευση της επιστροφής του Γεωργίου Β’ με άγνωστα και δυσοίωνα επακόλουθα. Η

[774] Διον. Χουρχούλης, *ό.π.*, σελ. 287.
[775] Ηλ. Νικολακόπουλος, *ό.π.,* σελ. 77.
[776] Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 31ης Μαρτίου 1946*, ό.π.
[777] Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 31ης Μαρτίου 1946*, ό.π.

νομιμότητα της Βουλής η οποία είχε προκύψει παρέμενε αμφιλεγόμενη αν και όχι αμφισβητήσιμη. Η αποχή της αριστεράς ασφαλώς και δεν λειτούργησε υπέρ μιας μετάβασης σε μια περίοδο ομαλότητας, ενώ εντός του κοινοβουλίου ο ρόλος της αντιπολίτευσης περιορίστηκε κυρίως στο Κόμμα Φιλελευθέρων.

Στο βρετανικό στρατόπεδο, η κυρίαρχη άποψη που επικρατούσε ήταν ότι τα πολιτικά κόμματα είχαν περιοριστεί στην αναβίωση του παραδοσιακού σχίσματος μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, μέσα από έναν παραμορφωτικό φακό, ενώ δεν ήταν σε θέση να θέσουν συμπαγή πολιτικό λόγο έναντι του Ε.Α.Μ., το οποίο τόσο με τον οργανωμένο πολιτικό του μηχανισμό όσο και με την αίγλη που του προσέδιδε η Αντίσταση, είχε εκτεταμένη απήχηση στις μάζες.[778] Τα κόμματα επιδίωκαν να προσεταιριστούν παραδοσιακά κρατικά κλιμάκια, όπως τις Ένοπλες Δυνάμεις, με στόχο να προσεταιριστούν την μεγαλύτερη μερίδα τους, ώστε να τα στρέψουν ενάντια των αντιπάλων τους, όπως ακριβώς συνέβαινε και κατά την προπολεμική περίοδο.[779]

Η βασικότερη διαφορά των δυο κομμάτων, όπως αποτυπώνεται και στα προγράμματά τους, είναι το καθεστωτικό. Στα υπόλοιπα ζητήματα, οι διαφορές δεν ήταν τόσο ουσιώδεις ούτε και ανυπέρβλητες. Ο Θεμ. Σοφούλης είχε περιγράψει στη σύγκλιση των εκλεγμένων στις βουλευτικές εκλογές του 1936 μελών του κόμματος την θέση του Κόμματος των Φιλελευθέρων ως «*Το Κόμμα των Φιλελευθέρων είναι και θα μείνει πάντοτε το κυριώτερον έρεισμα του αστικού καθεστώτος. […] Φιλελεύθερον κατά αδιάσειστον βάσιν αλλά με ελαφράν απόκλεισιν προς τα αριστερά υπέρ των αποκλήρων, των πασχουσών εργατικών τάξεων*». Η «ελαφράν απόκλεισιν προς τα αριστερά» ήταν τόση ώστε να διαχωριστεί από «*τα ακατανόμαστα εγκλήματα των ελασιτών» και να αποτρέψει τη νέα γενιά που γαλουχήθηκε με την πικρήν ανάμνησιν της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, να παρασυρθεί από τα «δόλια συνθήματα του Πανδημοκρατικού Μετώπου*». Το Κόμμα των Φιλελευθέρων αντιπροσώπευε μια δημοκρατία «*ακραιφνή, στηριζόμενη στην τάξιν, την ελευθερίαν, την κοινωνικήν δικαιοσύνη και τον σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια», τη μόνη «γνήσια δημοκρατία» μεταξύ της Αριστεράς αλλά και της «Βασιλευομένης*»,[780] σε μια προσπάθεια ρητορικής αποστάσεων εκατέρωθεν. Άλλωστε, φιλοδοξία του Κόμματος των Φιλελευθέρων ήταν να προσελκύσει τους μετριοπαθείς ψηφοφόρους των δυο άκρων, εκτός από όσους ψήφιζαν παραδοσιακά το «Κέντρο».

Από την άλλη, οι Λαϊκοί στόχευαν σε μια αξιοποίηση του συνόλου των δυνάμεων του κόμματος. Οι εκλεγμένοι βουλευτές, θα χωρίζονταν άμεσα σε δυο μεγάλα υποσύνολα, το «Προγραμματικόν» και το «Εκτελεστικόν». Το μεν «Προγραμματικόν» επεδίωκε την επικράτηση των αρχών του κόμματος, όπως είχαν αυτές εκφραστεί ήδη από την ίδρυσή του από τον Δ. Γούναρη, οι οποίες όμως θα έπρεπε να αναπροσαρμοστούν στην τρέχουσα ελληνική πραγματικότητα. Οι

[778] Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 6 (1946) τηλεγράφημα Αθήνα προς Κάιρο, 28/7/1943 & φακ. 26.2 (1946) Πρεσβεία Λονδίνου προς Υπ. Εξωτ., ά.π. 4940, 13/11/1945.
[779] Μιχ. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου…ό.π.,* σελ. 389.
[780] *Ελευθερία*, 22/3/1945.

μετέχοντες βουλευτές και υπουργοί θα χωρίζονταν σε δυο μικρότερα υποσύνολα, δηλαδή την «Ιδεολογική Επιτροπή», η οποία και θα αναλάμβανε τη σύνταξη του πολιτικού προγράμματος του κόμματος καθώς και τη διάδοσή των ιδεών του. Προβλεπόταν η ίδρυση «Εντευκτηρίου» στα κεντρικά γραφεία του κόμματος, παραρτήματα τόσο στην επαρχία όσο και στις συνοικίες των Αθηνών, μέσω τύπου, βιβλίων και εκδηλώσεων. Θα υπήρχε και η «Νομοτεχνική» επιτροπή, υπεύθυνη για την παρακολούθηση των νομοσχεδίων στη Βουλή και την εφαρμογή του κομματικού προγράμματος μέσω της καθοδήγησης των βουλευτών και των υπουργών.[781]

Τα μέλη του δεύτερου υποσυνόλου, του «Εκτελεστικού» θα επιλέγονταν με κλήρο στην αρχή κάθε βουλευτικής περιόδου και θα χωρίζονταν πάλι σε δυο μικρότερους τομείς. Το ένα, το Τμήμα Επιτροπής Ενδοκομματικού Ελέγχου θα είχε αντικείμενο τις ενδοκομματικές υποθέσεις ενώ το Τμήμα Βοηθών Υπουργών και Επικούρων, θα εξέταζε αιτήματα βουλευτών ώστε να τοποθετηθούν σε θέσεις που θα υποστήριζαν το έργο των υπουργών. Οι πρόεδροι των τριών μεγάλων επιτροπών του κόμματος, Ιδεολογική – Νομοθετική – Ενδοκομματικού Ελέγχου, επιφορτίζονταν με τον έλεγχο της εσωτερικής λειτουργίας του κόμματος, έργο της ο έλεγχος της κομματικής οργάνωσης στο σύνολο της επικράτειας, η αναπλήρωση του αρχηγού του κόμματος όποτε κρινόταν αναγκαίο και η προετοιμασία των θεμάτων προς συζήτηση. Οι οικονομικές υποθέσεις του κόμματος ανατίθεντο σε έναν «Διαχειριστή» ενώ ο Γενικός Γραμματέας της Εκτελεστικής Επιτροπής αναλάμβανε τη διοίκηση των κομματικών υποθέσεων κι ένας Γενικός Γραμματέας, θα συντόνιζε το σύνολο των κομματικών διεργασιών, οικονομικών, γνωμοδοτικών και οργανωτικών. Οι συσκέψεις θα συγκαλούνταν κατόπιν πρόσκλησης του αρχηγού ή της Διοικούσας Επιτροπής ενώ ο αρχηγός διατηρούσε το δικαίωμα της αρνησικυρίας επί παντός θέματος.[782]

Στο Πρόγραμμα του κόμματος τονιζόταν η ιστορική συνέχεια με τις από ιδρύσεως αρχές του, η οποία θα διατηρούνταν με την «πολιτική διαπαιδαγώγηση του λαού» ώστε να αποκατασταθεί η ομαλότητα, η πιστή εφαρμογή των νόμων, το αίσθημα ασφάλειας και ελευθερίας «θα δημιουργήσουν εις τους πολίτας την συναίσθησιν υποχρεώσεων αλλά και δικαιωμάτων».[783] Οι αρνητές των ελευθεριών «οιουδήποτε χρώματος, δεν θα προκόψουν εις την χώραν ταύτην» ενώ αμέσως μετά τονίζεται η αντίθεσή τους προς τους κομμουνιστές, από τους οποίους όσοι «εκακούργησαν» θα έδιναν λόγο για τα εγκλήματά τους ενώ όσοι «παρεπλανήθησαν» θα είχαν την ευκαιρία να επανέλθουν και να βρουν τον δρόμο τους. Ομοίως, με μια ξεκάθαρη διατύπωση, προσδοκούσε να προσδώσει κύρος στο κόμμα με το ζήτημα της επιστροφής του βασιλιά. Το κόμμα χαρακτηρίζεται ως «*Νομιμόφρονον*», «*Δημοκρατικόν*» «*Κοινοβουλευτικόν*» και «*Υπέρ της Βασιλευομένης Δημοκρατίας*».[784]

---

[781] Κων. Μπότσιου, «Το πολιτικό πρόγραμμα…», *ό.π.*, σελ. 176 – 177.
[782] *Ό.π.,* σελ. 176 – 177.
[783] Αρχείο Κων. Τσαλδάρη, φακ. 11.1, «Πρόγραμμα Λαϊκού Κόμματος», 14/11/1945.
[784] Αρχείο Κων. Τσαλδάρη, φακ. 11.1, «Πρόγραμμα Λαϊκού Κόμματος», 14/11/1945, σελ. 2 – 3.

Όσον αφορά τις Ένοπλες Δυνάμεις, η θέση του κόμματος ήταν ξεκάθαρη. Βασισμένη στις μνήμες του Διχασμού των προηγούμενων δεκαετιών, απαγορευόταν τόσο η ανάμειξη των στελεχών των ενόπλων δυνάμεων στην πολιτική όσο και η επέμβαση της κυβέρνησης στην σύνθεσή τους. Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων τονιζόταν με ξεχωριστή αναφορά σε όλες, ενώ για τη συνεργασία με την Σοβιετική Ένωση θα έπαιζαν ρόλο οι ιστορικοί δεσμοί με το ρωσικό έθνος.[785]

Η ανασυγκρότηση του κράτους, η οποία εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό όπως αναφερόταν και στις εδαφικές και οικονομικές διεκδικήσεις, αποτελούσε το πληρέστερο και εκτενέστερο κομμάτι του προγράμματος του κόμματος. Οι Λαϊκοί έθεταν εαυτούς ανάμεσα στον «αντιδραστικόν καπιταλισμόν» και «τον Μαρξικόν Σοσιαλισμόν», ως κόμμα του λαού. Κεντρικό σύνθημα είχε το «εργασία δια όλους», με νομισματική σταθερότητα και συνεργασία – όχι διαπάλη – των τάξεων και προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας. Οι προγραμματικές δηλώσεις συνοδεύονταν με λεπτομέρειες ως προς τον ρόλο που θα αναλάμβανε το κράτος στους τομείς της εκβιομηχάνισης και κατάρτισης του εργατικού δυναμικού αλλά και της στήριξης της γεωργίας.[786]

Ο πολιτικός κόσμος την επόμενη των εκλογών

Οι πρώτες προσπάθειες που έγιναν για τη σύσταση μιας κυβέρνησης συνασπισμού έδειξαν ότι τα περιθώρια για συνεννόηση ήταν πολύ μικρά – έως ανύπαρκτα και πως οι εκλογές δεν λειτούργησαν εν τέλει ως αρωγός στην επάνοδο στον δρόμο της ομαλότητας και της ανάπτυξης. Η επιθυμία του Μπέβιν και των Βρετανών ήταν μια κυβέρνηση συνασπισμού η οποία θα μείωνε τις εντάσεις μεταξύ των αστικών κομμάτων και θα απομάκρυνε πολιτικά την αριστερά. Δεδομένου μάλιστα ότι η νίκη του Λαϊκού Κόμματος στις εκλογές οφειλόταν σε ένα πρόγραμμα το οποίο βασιζόταν στην ρητορική του αντικομουνισμού και την παλινόρθωση του Γεωργίου Β' κι όχι σε προτάσεις για την ανοικοδόμηση της χώρας, μια σύμπραξη όλων των αστικών κομμάτων θα έβαζε φρένο στην αδιαλλαξία του. Θα έπρεπε όμως να συνεργαστούν και οι Λαϊκοί και να ανταποκριθούν στην πρόταση των Βρετανών για κυβέρνηση συνεργασίας.

Την επόμενη των εκλογών ο Σερ Κλίφορτ Νόρτον προσπάθησε να κερδίσει τη συναίνεση των Λαϊκών και να μεταφέρει στο σύνολο των Ελλήνων πολιτικών τα σχέδια της βρετανικής κυβέρνησης. Η πρόταση της Βρετανίας για καθυστέρηση στη ρύθμιση του πολιτειακού ζητήματος ώστε να μην υπάρξει όξυνση του κλίματος πριν τη διασφάλιση της ομαλότητας σε κυβερνητικά πλαίσια, ήταν casus belli για τους Λαϊκούς. Ο Μπέβιν τόνισε ότι η ανακίνηση του θέματος της επιστροφής του Γεωργίου Β' σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα μετά τις εκλογές, θα καθιστούσε

[785] Αρχείο Κων. Τσαλδάρη, φακ. 11.1, «Πρόγραμμα Λαϊκού Κόμματος», 14/11/1945, σελ. 9 – 11.
[786] Αρχείο Κων. Τσαλδάρη, φακ. 11.1, «Πρόγραμμα Λαϊκού Κόμματος», 14/11/1945, σελ. 10 – 17.

αδύνατη «*την πλήρη εκ μέρους της Βρετανικής Κυβέρνησης υποστήριξιν προς την Ελληνικής Κυβέρνησιν*» ενώ παράλληλα θα εμπόδιζε τη δημιουργία συνασπισμού κάτι που ο Μπέβιν θεωρούσε «*εξαιρέτως σημαντικόν τόσον δια λόγους διεθνείς όσο και δια λόγους εσωτερικούς ελληνικούς*».[787]

Παρά τις προειδοποιήσεις των Βρετανών, η ελληνική κυβέρνηση δεν φαινόταν σε καμία περίπτωση διατεθειμένη να αναβάλει το δημοψήφισμα και την επιστροφή του Γεωργίου Β' στη χώρα, επικαλούμενη τη θέληση της πλειοψηφίας του κοινοβουλίου.[788] Την ίδια στιγμή οι προσπάθειες του Μπέβιν για συνεννόηση με τους Έλληνες πολιτικούς με σκοπό τη δημιουργία κυβέρνησης συνασπισμού προσέκρουαν συνεχώς σε εμπόδια, αφού τόσο οι πολιτικοί του κέντρου όσο και αυτοί που είχαν συνεργαστεί με τους Λαϊκούς προεκλογικά, δεν επιθυμούσαν τώρα οποιασδήποτε μορφής σύμπραξη. Ο Σοφούλης επιθυμούσε τη θέση της αντιπολίτευσης για να ασκεί πίεση για διεξαγωγή νέων εκλογών ενώ οι Κανελλόπουλος και Βενιζέλος εμφανίζονταν διστακτικοί. Παρά το γεγονός όμως ότι διαφαινόταν η περίπτωση να τεθεί εξωκοινοβουλευτικό πρόσωπο ως επικεφαλής της Κυβέρνησης, με πιο πιθανό τον Παν. Πουλίτσα – δικαστικό, η επιθυμία της βρετανικής κυβέρνησης ήταν να τεθεί επικεφαλής ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος θεωρούταν ως η καλύτερη δυνατή περίπτωση.[789] Ήταν άλλωστε ήδη δοκιμασμένος και πρόθυμος να εξυπηρετήσει τα βρετανικά συμφέροντα – με αντάλλαγμα εκ νέου την πρωθυπουργική θέση. Ακραιφνής αντικομμουνιστής και ταυτόχρονα σαφέστατα διαλλακτικότερος του Τσαλδάρη στο ζήτημα της επιστροφής του Γεωργίου Β', θα μπορούσε να αποσπάσει τη συναίνεση όλου του πολιτικού κόσμου και παράλληλα να καθυστερήσει το δημοψήφισμα επί του πολιτεύματος. Σε συμβολικό επίπεδο, ήταν ο Πρωθυπουργός της Απελευθέρωσης και της Εθνικής Ενότητας και αυτόν τον ρόλο καλείτο να διατελέσει και πάλι.

Από την άλλη, οι ίδιοι οι Λαϊκοί, λαμβάνοντας υπόψη το εκλογικό αποτέλεσμα κατά γράμμα και θεωρώντας ότι έχουν αποσπάσει τη συγκατάθεση της πλειοψηφίας του λαού επιθυμούσαν την άμεση διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, ακόμη και τον Ιούνιο του τρέχοντος έτους, χωρίς να δίνουν ιδιαίτερη βάση στις προειδοποιήσεις που λάμβαναν συνεχώς. Ο ίδιος ο Δαμασκηνός είχε ζητήσει από τον Βρετανό Πρέσβη να επιστήσει την προσοχή των Λαϊκών στο γεγονός ότι η διεξαγωγή ενός δημοψηφίσματος υπό πίεση μόνο αρνητικά αποτελέσματα θα μπορούσε να επιφέρει. Αν και η Βρετανική Πρεσβεία συμμεριζόταν τις ανησυχίες των Ελλήνων, ο Νόρτον τελικά αρνήθηκε να επέμβει προβάλλοντας ως δικαιολογία τα όρια της πίεσης που μπορούσε να ασκήσει σε μια νομίμως εκλεγμένη κυβέρνηση.[790] Ο Γεώργιος Β' είχε λάβει χαρακτηριστικά κομματάρχη δυνάμενου να επιλύσει όχι μόνο το πρόβλημα των Λαϊκών και της παράταξης αλλά να επιτελέσει και ρόλο εθνάρχη συνενώνοντας το σύνολο του πληθυσμού. Κατά πόσον αυτό ήταν δυνατόν είναι διαφορετική συζήτηση.

---

[787]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 96.2 (1946) Επιστολή από Πρεσβεία Λονδίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, χ.π. 2864, 3/4/1946.

[788] Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φάκ. 70.5 Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα από Κωνστ. Τσαλδάρη προς Φίλιππο Δραγούμη, χ.π. 16453, 3/4/1946.

[789] FRUS (1946) VII, Ράνκιν προς Μπερνς, 2/4/1946, σελ. 129.

[790] FRUS (1946) VII, Ράνκιν προς Μπερνς, 2/4/19846, σελ. 129 & F.O. 371/58683 R5123: Νόρτον προς F.O. 2/4/1946.

Η αδιαλλαξία που χαρακτήριζε τους Λαϊκούς είχε καταλάβει και τον Μπέβιν, για τον οποίον περίπτωση οι Έλληνες πολιτικοί να δράσουν αυτοβούλως δεν μπορούσε να υπάρξει, ήταν υποχρεωμένοι να ακούσουν και να υπακούσουν στη δική του άποψη. Αρχές Απριλίου απέστειλε οδηγίες τον Νόρτον να συναντήσει τους πολιτικούς αρχηγούς και να τους μεταφέρει την άποψη πως η κυβέρνηση της χώρας θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα ευρείας συνεργασίας. Οι Η.Π.Α. από την άλλη, παρέμειναν στο περιθώριο, διερευνώντας προϋποθέσεις και επιθυμώντας περισσότερα στοιχεία, ώστε να καταλήξουν σε απόφαση. Η μόνη οδηγία που δόθηκε στον Ράνκιν – επιτετραμμένο της Αμερικανικής Πρεσβείας στην Αθήνα, ήταν να διαβιβάσει στον Δαμασκηνό την άποψη των Αμερικανών ότι ένα πρόωρο δημοψήφισμα δεν θα ήταν ιδιαίτερα σοφή κίνηση και πως θα έπρεπε να παραμείνει στη θέση της Αντιβασιλείας για το απαιτούμενο χρονικό διάστημα. Παρά βέβαια το γεγονός ότι οι Η.Π.Α. δεν εξέφρασαν επισήμως την γνώμη τους στην Ελληνική Κυβέρνηση, η άποψη η οποία κυριαρχούσε ήταν ότι η τόσο ταχεία διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, κάθε άλλο παρά θετικά αποτελέσματα μπορούσε να έχει. Ο Ράνκιν είχε το δικαίωμα να μεταφέρει αυτή την άποψη στους Βρετανούς και την ελληνική κυβέρνηση, προσθέτοντας ότι η ιδανική ημερομηνία θα ήταν η Άνοιξη του 1947, αφού είχε ανακάμψει η οικονομία της χώρας, αλλά η τελική επιλογή ήταν ελληνικό ζήτημα.[791]

Η επιθυμία που είχε εκφράσει ο Δαμασκηνός να παραιτηθεί προκάλεσε αρκετούς τριγμούς και ώθησε την Βρετανία και τις Η.Π.Α. να επιδιώξουν με κάθε τρόπο την παραμονή του στο αξίωμα, φοβούμενοι πως μια παραίτηση θα ενέτεινε περισσότερο την ήδη τεταμένη ατμόσφαιρα. Ο Γεώργιος Β', βλέποντας την όλη κατάσταση, αποφάσισε να επέμβει θεωρώντας πως η καλύτερη λύση στο ενδεχόμενο παραίτησης του Αρχιεπισκόπου ήταν η κατά γράμμα επιβολή του Συντάγματος, η οποία προέβλεπε την άσκηση αντιβασιλείας από τον διάδοχο ή σε περίπτωση κωλύματος, από το Υπουργικό Συμβούλιο.[792] Είχε προηγηθεί τηλεγράφημα του Υπουργού εξωτερικών στην πρεσβεία, το οποίο τόνιζε την αναταραχή που θα προκαλούσε η παραίτηση του Δαμασκηνού, δεδομένης της χρονικής σύμπτωσης διαφωνίας των Λαϊκών με τους Παπανδρέου, Βενιζέλο και Κανελλόπουλο. Αν όμως, ο Γεώργιος Β' ανανέωνε την εντολή του, θα έπρεπε να είναι για περιορισμένο χρονικό διάστημα – προφανώς για να εξυπηρετηθεί καλύτερα ο σκοπός της γρήγορης διεξαγωγής του δημοψηφίσματος.[793] Οι προθέσεις των Βρετανών άργησαν κάπως να διαφανούν αλλά από τη συνάντηση που είχε ο Μπέβιν με τον Γεώργιο Β΄ φάνηκε πως επιθυμούσαν σύντομη παραμονή του Δαμασκηνού στην Αντιβασιλεία και η ημερομηνία του δημοψηφίσματος έπρεπε να οριστικοποιηθεί

[791] FRUS (1946) VII, Μπερνς προς Ράνκιν, 5/4/1946, σελ. 131 – 2.
[792]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 962. (1946) Υπερεπείγον Τηλεγράφημα από Πρεσβεία Λονδίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, α.π. 1146, 11/4/1946.
[793]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 96.2 (1946) Τηλεγράφημα από το γραφείο του Υπουργού Εξωτερικών προς την Πρεσβεία του Λονδίνου, χ.π., 5/4/1946.

αμέσως μετά την ανακοίνωση των τελικών εκλογικών αποτελεσμάτων και να φανεί ως συνέχειά τους.[794]

Στο ζήτημα του σχηματισμού κυβέρνησης φαινόταν πως υπερίσχυε η πρόταση εξωκοινοβουλευτικού πρωθυπουργού κι έτσι το Λαϊκό Κόμμα και η Ε.Π.Ε. σχημάτισαν κυβέρνηση υπό τον Παναγιώτη Πουλίτσα, πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας. Η πρόταση αυτή έμοιαζε ως η μόνη λύση για να επέλθει ένας συμβιβασμός, δεδομένου ότι στο Λαϊκό Κόμμα ακόμη εκκρεμούσε το ζήτημα εκλογής αρχηγού και δύσκολα θα δέχονταν σχηματισμό κυβέρνησης με επικεφαλής κάποιον από τα μικρότερα συνεργαζόμενα κόμματα.[795]

Παρά τις αρχικές τους αντιδράσεις και επιφυλάξεις, οι απαρτίζοντες την Ε.Π.Ε. πολιτικοί αρχηγοί, πείστηκαν τελικά από τον Νόρτον να συμμετάσχουν, ώστε να αποφευχθεί μια κυβέρνηση που θα απαρτιζόταν αμιγώς από στελέχη των Λαϊκών. Πιο αμετάπειστος στο ζήτημα απεδείχθη ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος όμως άλλαξε άποψη κατόπιν μιας ωριαίας επίσκεψης στην Βρετανική Πρεσβεία, χωρίς να γίνει γνωστό το περιεχόμενο της συζήτησης.[796] Στις δηλώσεις τους μετά την ορκωμοσία, τόσο ο Κανελλόπουλος όσο και ο Βενιζέλος ανέφεραν ως βασική αιτία συμμετοχής τους στην Κυβέρνηση το «εθνικό συμφέρον» και την προσπάθεια ανασύστασης του ομαλού πολιτικού βίου.[797] Ενδεχομένως να ξεκίνησαν επιθυμώντας όντως ενεργό συμμετοχή στις διαδικασίες, αλλά οι Λαϊκοί δεν είχαν σκοπό να μοιραστούν την εξουσία με κανέναν. Τα μέλη της Ε.Π.Ε. περιορίστηκαν σε θέσεις υπουργών άνευ χαρτοφυλακίου – άρα χωρίς τη δυνατότητα παρέμβασης στο κυβερνητικό έργο.

Ταυτόχρονα, οι Λαϊκοί είχαν κατορθώσει να ταυτίσουν τους κομμουνιστές με τους εχθρούς του έθνους και τον εθνικισμό με τον «θεμελιώδη χαρακτήρα των Ελλήνων». Θεωρώντας τη σύγκρουση των αστικών δυνάμεων με την αριστερά αναπόφευκτη, οι Λαϊκοί υποστήριζαν πως αν συγκρούονταν με τους κομμουνιστές, οι ελληνικές αστικές δυνάμεις θα πολεμούσαν το τέρας του σλαβικισμού. Στους εχθρούς της χώρας συγκαταλέγονταν και οι «συνοδοιπόροι» του κομμουνισμού, όσοι δηλαδή δίσταζαν ή αρνούνταν να δώσουν τη μάχη αυτή, στους οποίους περιλαμβανόταν και ο Σοφούλης, με την πολιτική κατευνασμού που διακήρυττε.[798]

[794] Γ.Α.Κ. – Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 374, Πρακτικό Συνομιλίας Μπέβιν και Γεωργίου Β', 4/4/1946.
[795] F.O. 371/58684 R5321 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 4/4/1946.
[796] F.O. 371/5863 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 3/4/1946 & *Καθημερινή* 5/4/1946.
[797] *Ελευθερία* 5/4/1946 & *Εμπρός* 5/4/1946.
[798] Κων. Μπότσιου, *ό.π.*, σελ. 183 – 185.

Ο Τσαλδάρης στην ηγεσία των Λαϊκών

Η ζωή του νέου κυβερνητικού σχήματος έμελε να είναι πολύ βραχύβια. Οι διεργασίες ξεκίνησαν αρχικά στο εσωτερικό του Λαϊκού Κόμματος όπου έληξε το μακροχρόνιο πρόβλημα έλλειψης αρχηγού, με την εκλογή του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, αρχηγό του κόμματος πριν τον πόλεμο. Σε τίποτε όμως δεν θύμιζε τον προπολεμικό ηγέτη του κόμματος το πρόσωπο του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, ενός άχρωμου πολιτικού, για τον οποίο δεν έτρεφαν καμία εμπιστοσύνη ούτε οι εγχώριοι πολιτικοί, ούτε οι Βρετανοί. Μαζί με την υποψηφιότητα του Τσαλδάρη, υπήρχαν και αυτές των Δημ. Μάξιμου, ο οποίος παρότι υποστηριζόταν από διακεκριμένα στελέχη του Κόμματος καθώς και από τη χήρα του Παναγή Τσαλδάρη, υπονομεύτηκε από τον Σπύρο Μαρκεζίνη. Ο Μαρκεζίνης άλλωστε είχε πρωτοστατήσει και στην ένωση του Λαϊκού Κόμματος με το κόμμα του Ιωάννη Θεοτόκη, των Εθνικών Λαϊκών.

Την υποψηφιότητα του Μάξιμου είχε προωθήσει αρκετά και ο Γεώργιος Στράτος, ο οποίος θεωρούσε ότι λόγω της μεγάλης του ηλικίας δεν θα αποτελούσε εμπόδιο για τις ηγετικές φιλοδοξίες άλλων στελεχών του κόμματος. Αντιτίθετο στην ανάδειξη στελεχών που κατά τη διάρκεια της κατοχής είχαν υποστηρίξει την αβασίλευτη δημοκρατία και είχαν μεταστραφεί. Μάλιστα, αρνήθηκε να συμμετάσχει στην Διοικούσα Επιτροπή και ζήτησε συνέλευση του κόμματος κι όχι αυτοπροσδιορισμό της νέας ηγεσίας. Παράλληλα, επεδίωξε να προωθήσει την υποψηφιότητα του Μάξιμου υποστηρίζοντας ότι είχε την στήριξη του Παναγιώτη Πιπινέλη. Οι χειρισμοί όμως του Μαρκεζίνη και η αντιπαλότητα μεταξύ εκείνου και του Πιπινέλη προώθησαν στη Διοικούσα Επιτροπή τον Π. Μαυρομιχάλη. Ο κύριος λόγος άρνησης του Μαρκεζίνη να υποστηρίξει τον Μάξιμο ήταν η εύπορη καταγωγή του, η οποία θα οδηγούσε το κόμμα σε ταύτιση με την μεγαλοαστική τάξη. Τελικά συμφώνησαν να παραμείνει ως ένα είδος «εφεδρείας» για τη θέση του Πρωθυπουργού, σκέψη που δικαιώθηκε τα αμέσως επόμενα χρόνια.[799]

Μετά τον παραγκωνισμό του Μάξιμου, κυριότεροι διεκδικητές παρέμειναν οι Μαυρομιχάλης και Τσαλδάρης. Ο Μαυρομιχάλης χρησιμοποιούσε ως μέσον επιβολής την οικονομική του επιφάνεια, υποσχόμενος το ποσόν των 3.000 λιρών σε περίπτωση που αναδεικνυόταν πρόεδρος – εκτός των ποσών εκείνων που είχε ήδη διαθέσει. Το κυριότερο επιχείρημα του Τσαλδάρη ήταν η σταθερή φιλοβασιλική του στάση, σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Ζήτησε μάλιστα ανταλλάγματα τα οποία δεν έγιναν δεκτά από τον Στεφανόπουλο και τον Θεοτόκη – υπό τις κατάλληλες οδηγίες του Μαρκεζίνη, ο οποίος επιθυμούσε να διαιωνίζεται το ζήτημα της ηγεσίας ώστε να ελέγχει κατά το μέγιστο τη Διοικούσα Επιτροπή και το Κόμμα.[800] Ο Τσαλδάρης εκλέχτηκε κατόπιν μυστικής ψηφοφορίας από την κοινοβουλευτική ομάδα του Λαϊκού Κόμματος με μια αρκετά πρωτότυπη για τα

[799] Σωτ. Ριζάς, *Απ'την απελευθέρωση…ό.π.*, σελ. 115 - 6.

[800] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 372, Επιστολή Στράτου προς Γεώργιο Β', 15/3/1945 & στο ίδιο: φακ. 439, Επιστολή Μαρκεζίνη προς Γεώργιο Β', 4/3/1945 & 2/5/1945 & στο ίδιο: φακ. 439, Μαρκεζίνης προς Γεώργιο Β', 19/8/1945.

δεδομένα της εποχής μέθοδο εκλογής. Έλαβε 114 ψήφους σε σύνολο 151 ψηφισάντων και 156 εκλεγμένων βουλευτών. Ο Μαυρομιχάλης έλαβε 19 ψήφους ενώ βρέθηκαν και 2 ψηφοδέλτια υπέρ του Θεοτόκη, αν και πριν την ψηφοφορία είχε ανακοινώσει μαζί με τον Στεφανόπουλο ότι δεν θα είναι υποψήφιος. Τέλος βρέθηκαν 16 λευκά ψηφοδέλτια τα οποία αποδίδονται στην αριστερή πτέρυγα του κόμματος και στην ομάδα του Σαγιά.[801] Απόρροια αυτής της εκλογής ήταν η παραίτηση των τριών πολιτευτών της Ε.Π.Ε., οι οποίοι είχαν διαφωνήσει με την πολιτική που ασκούσανε οι Λαϊκοί σε αρκετούς τομείς, με βασικότερο την άρνησή τους να μοιράσουν δίκαια τα υπουργεία.[802]

Ελάχιστες ημέρες αργότερα, ο Παπανδρέου εξέφρασε την ανησυχία του για τη διαμορφωμένη κατάσταση, επιρρίπτοντας το σύνολο των ευθυνών στην κυβερνητική πλειοψηφία. Η ανησυχία του μεταχρονολογημένη αλλά έκδηλη για το αν οι εκλογές της 31ης Μαρτίου θα καθίσταντο εν τέλει μοιραίες για τη χώρα, τονίζοντας ότι η απάντηση θα έπρεπε να δοθεί από «*τον ρυθμιστή του πολιτεύματος, τον πρωθυπουργόν και την πλειοψηφίαν της Βουλής*».[803] Η αλήθεια όμως είναι πως ο χρόνος για διαμαρτυρία και τέτοιου είδους αναζητήσεις είχε παρέλθει. Οι συνέπειες των εκλογών είχαν αρχίσει να διαγράφονται και δεν προοιώνιζαν θετικές εξελίξεις για την χώρα.

Οι βασικοί λόγοι διαφωνίας της Ε.Π.Ε. με τους Λαϊκούς εκφράστηκαν εντέχνως διατυπωμένες στην επιστολή που εστάλη στον Τσαλδάρη και δημοσιεύτηκε στις 18 Απριλίου στην εφημερίδα *Εμπρός*. Η επιστολή μεταξύ άλλων, ανέφερε ότι η συνεργασία δεν ήταν δυνατόν να συνεχιστεί εξαιτίας της διαφωνίας τους «*επί των τριών ουσιωδών θεμάτων της συνθέσεως της Κυβερνήσεως, της συνθέσεως της εθνικής αντιπροσωπείας εις το συνέδριον της Ειρήνης και ιδίως των προγραμματικών δηλώσεων της Κυβερνήσεως ενώπιον της Βουλής*».[804]

Ο Παπανδρέου τόνιζε ότι η αποχώρηση λάμβανε χώρα επειδή δεν υφίστατο κοινός τόπος συνεννόησης και – κυρίως – επειδή οι Λαϊκοί δεν επιθυμούσαν να βρεθεί, ενώ την ίδια άποψη εξέφρασαν τόσο ο Κανελλόπουλος όσο και ο Βενιζέλος στην κοινή ανακοίνωση που εξέδωσαν.

> *Εις ερώτησίν μας πώς εννοεί περαιτέρω τη συνεργασία της Εθνικής Πολιτικής Ενώσεως, ανεκοίνωσεν ότι την εννοεί ως εξακολούθησιν της συμμετοχής των ηγετών της εις την Κυβέρνησιν ως Υπουργών Άνευ Χαρτοφυλακίου […] Καθ' όσον αφορά τις προγραμματικές δηλώσεις της Κυβερνήσεως ενώπιον της Βουλής, ο κ. Τσαλδάρης εξέθεσαν τας απόψεις του Λαϊκού Κόμματος, τας σχετικάς με τον χρόνον της ενέργειας του Δημοψηφίσματος. Εκ των ανακοινώσεων του κ. Τσαλδάρη διαπιστώσαμε ότι*

[801] *Εμπρός*, 16/4/1946. Ο Σαγιάς ήταν παλιό στέλεχος του Λαϊκού Κόμματος, είχε διετελέσει Υφυπουργός πολιτικού Γραφείου στην Κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη τον Μάρτιο του 1933 ενώ ως μέλος της Διοικούσης Επιτροπής του Λαϊκού Κόμματος (μαζί με τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη και τον Πέτρο Ράλλη) είχε προβάλει αντιδράσεις προς τον βασιλιά και τον Ιωάννη Μεταξά για την επιβολή της δικτατορίας, μια μέρα μετά την επιβολή της και αξίωσαν την άμεση επαναφορά στη συνταγματική ομαλότητα.
[802] *Ελευθερία*, 16/4/1946.
[803] *Εμπρός,* 17/4/1946.
[804] *Εμπρός* 18/4/1946.

> *θα ήτο δυσχερής η σύμπτωσις των απόψεών μας επί των προγραμματικών δηλώσεων της Κυβερνήσεως, καθ' όσον αφορά την πολιτικήν διαχείρισιν του Δημοψηφίσματος, εν συσχετίσει προς την σύμφωνον γνώμην των Συμμάχων. Διαπιστώσαμε επίσης ότι το Λαϊκόν Κόμμα δεν επιθυμεί την ουσιαστικήν συνεργασίαν μας εις την Κυβέρνησιν, εφ' όσον δεν επρότεινε την ανάλογον συμμετοχήν της Εθνικής Πολιτικής Ενώσεως εις την υπεύθυνον διαχείρισιν της εξουσίας, αλλά την παραμονή μόνο των τριών ηγετών της ως υπουργών άνευ χαρτοφυλακίου.*[805]

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος θεώρησε σκόπιμο να προβεί σε συμπληρωματική δήλωση, τονίζοντας ότι η αποχώρησή του δεν οφειλόταν στην ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Τσαλδάρη αλλά στην έλλειψη προθυμίας του κόμματός του να συνεργαστεί με την Ε.Π.Ε. Προσπαθώντας να κρατήσει κάποιες πόρτες ανοιχτές για μελλοντική συνεργασία, τόνισε ότι «*όσον αφορά το ζήτημα της ουσιαστικής συμμετοχής μας στην Κυβέρνηση τούτο ουδέποτε θα αποτέλει αφορμή παραιτήσεώς μας, εάν η πρότασις του κ. Τσαλδάρη όπως παραμείνωμεν Υπουργοί άνευ χαρτοφυλακίου δεν διετυπώνετο κατά τρόπον αποκλείοντα ερμηνείαν άλλην πλην του ότι σαφώς το Λαϊκό Κόμμα εθεώρει τη συνεργασία μας όχι επιθυμητή*».[806] Η δήλωση του Σοφοκλή Βενιζέλου ακολούθησε την επιστολή του Παπανδρέου η οποία ήταν υπογεγραμμένη από τον Κανελλόπουλο και τον ίδιο καθώς και την κοινή δήλωση της Ε.Π.Ε. Συνεπώς, δεν εξυπηρετούσε κάποιον ιδιαίτερο σκοπό, πλην της προφύλαξης του ίδιου του Βενιζέλου και της διατήρησης του ενδεχόμενου να υπάρξει κάποια συνεργασία με τους Λαϊκούς στο μέλλον.

Το διακύβευμα του Δημοψηφίσματος και η χρονική του τοποθέτηση

Ο Τσαλδάρης έχοντας καταφέρει τον σχηματισμό μιας αμιγώς δεξιάς κυβέρνησης και επιλέγοντας να αγνοήσει όλες τις προειδοποιήσεις ακόμη κι αυτές προέρχονταν από τους Βρετανούς ή τους Αμερικανούς, σχετικά με την πολιτική που θα ακολουθούσε, ζήτησε από τον Νόρτον αναβολή σύγκλισης της Βουλής ώστε να κερδίσει τον απαιτούμενο χρόνο να καταλήξει σε συμφωνία με τον Μπέβιν. Η συναίνεση όμως που επέδειξαν στην πρόταση του Έλληνα πολιτικού, μεταφράστηκε ως προθυμία αποδοχής επίσπευσης του δημοψηφίσματος από μερίδα του φιλομοναρχικού τύπου.[807]

Η συντριπτική πλειοψηφία των Βρετανών αξιωματούχων δεν επιθυμούσε γρήγορη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος και μεταφράζοντας τα αποτελέσματα των εκλογών, έβλεπε ότι αν η

[805] *Εμπρός*, 18/4/1946.
[806] *Εμπρός,* 17/4/1946.
[807] F.O. 371/58687 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 19/4/1946.

Αριστερά μετείχε, σε συνδυασμό με τους Κεντρώους, θα υπερφαλάγγιζε τους μοναρχικούς και το αποτέλεσμα θα ήταν το αντίθετο από το προσδοκώμενο. Το πρόσωπο όμως που είχε πρωτοστατήσει στην αναβολή του δημοψηφίσματος, φαινόταν σταδιακά να αλλάζει άποψη, τοποθετώντας πια στην κορυφή της λίστας των προτεραιοτήτων του όχι τον κίνδυνο έντονης καταστολής και εμφυλίου αλλά τη δυσκολία συνεννόησης με τη νόμιμα εκλεγμένη κυβέρνηση της χώρας, η οποία έπρεπε πια να αναλάβει τα ηνία μόνη της. Όσο το ερώτημα έμενε αναπάντητο, η κυβέρνηση θα δυσκολευόταν να αναλάβει πρωτοβουλίες στα ζητήματα της οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας. Συν τοις άλλοις, η Σ.Α.Π.Ε.Ε. είχε ενημερώσει τον Μπέβιν ότι οι εκλογικοί κατάλογοι θα έπρεπε να αναθεωρηθούν πλήρως, προτού οι Έλληνες καταφύγουν στις κάλπες για οποιονδήποτε λόγο. Οι Βρετανοί λοιπόν εμφανίζονταν πρόθυμοι να συμφωνήσουν με μια βεβιασμένη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, με την προϋπόθεση της αναθεώρησης των εκλογικών καταλόγων και υπό την επιτήρηση της Σ.Α.Π.Ε.Ε., ώστε να μην υπάρχει ενδεχόμενο επίκρισης από καμία πλευρά. Ως αντάλλαγμα θα ζητούσε από την ελληνική κυβέρνηση της εφαρμογή της Οικονομικής Συμφωνίας του Ιανουαρίου του 1946. [808]

Στη διάρκεια των συναντήσεων που είχαν ο Τσαλδάρης και ο Δραγούμης με τον Μακμίλλαν, υπογραμμίστηκε η αναγκαιότητα καθορισμού του χρόνου του δημοψηφίσματος πριν ακόμη την ανακοίνωση της ημερομηνίας σύγκλισης της Βουλή, για λόγους πολιτικούς, οικονομικούς και ψυχολογικούς. Η εκ προοιμίου γνωστοποίηση της ημερομηνίας θα διευκόλυνε τη χειραγώγηση του κοινοβουλίου ενώ θα επιτάχυνε την ομαλή διευθέτηση των πολιτικών και οικονομικών ζητημάτων της χώρας. Σύμφωνα με τον Τσαλδάρη, ο Μακμίλλαν φάνηκε να πείθεται με αυτή την επιχειρηματολογία και υπολόγισε τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος σε βάθος τριμήνου – τετράμηνου. Τόνισε όμως ότι θα έπρεπε να περιμένουν και την απάντηση του Μπέβιν.[809]

Ο Βρετανός Υπουργός εξακολουθούσε να διατηρεί κάποιες επιφυλάξεις ως προς το κατά πόσον θα έπρεπε να συντομευθεί ο χρόνος διεξαγωγής του δημοψηφίσματος, τις οποίες μόλις αντιλήφθηκαν οι Αμερικανοί ζήτησαν διευκρινήσεις.[810] Το ζήτημα ξεκαθαρίστηκε λίγες ημέρες αργότερα στο πλαίσιο της συνάντησης Μπέβιν και Μπερνς στο Παρίσι. Ο Μπέβιν εμφανίστηκε να έχει δεύτερες σκέψεις σχετικά με την αρχική του άποψη να καθυστερήσει το δημοψήφισμα και υποστήριξε ότι θα έπρεπε να διεξαχθεί άμεσα, είτε τον Σεπτέμβριο όπως επιθυμούσε ο Τσαλδάρης είτε τον επόμενο Μάρτιο, λόγω καιρικών συνθηκών. Συνέδεσε μάλιστα το δημοψήφισμα με την επερχόμενη αποχώρηση των Βρετανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα, σημειώνοντας ότι αν πραγματοποιούταν αφού αποχωρήσουν τα στρατεύματα υπήρχε μεγάλη πιθανότητα νοθείας και εκδήλωσης εμφυλίου, ιδίως μετά από μια νίκη των μοναρχικών ενώ παράλληλα, η μη αποχώρησή τους επί μακρόν θα σήμαινε ότι ούτε ο Ρωσικός στρατός θα αποχωρούσε από τις χώρες της

[808] FRUS VII (1946) Επιστολή Μπερνς προς Ράνκιν, 5/4/1946, σελ. 131-2.
[809] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 96.2 (1946) Τηλεγράφημα Υπουργείου Εξωτερικών προς Πρεσβεία Λονδίνου, χ.π., 20/4/1946.
[810] FRUS VII (1946): Επιστολή του Μπερνς προς τον Ράνκιν, 19/4/1946, σελ. 144 – 5 & στο ίδιο: Άτσεσον προς Ράνκιν, 24/4/1946, σελ. 146.

Κεντρικής Ευρώπης. Προϋπόθεση αναγκαία όμως παρέμενε η αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων.[811]

Η λήψη της απόφασης για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος στον χρόνο που επιθυμούσε τελικά η ελληνική κυβέρνηση δεν σήμαινε ότι η δυσπιστία του Μπέβιν έναντι των Λαϊκών είχε εξαλειφθεί πλήρως. Σκεφτόταν μάλιστα να ζητήσει μια πλειοψηφία της τάξης του 60% ως αναγκαία προϋπόθεση παλινόρθωσης του Γεωργίου Β', αφού μια οριακή πλειοψηφία θα δημιουργούσε νέα προβλήματα μιας και δεν θα ανταποκρινόταν στην καθαρή επιθυμία του ελληνικού λαού.[812]

Τα επιχειρήματα βέβαια του Μπέβιν για τους λόγους που τον ώθησαν στη μεταστροφή των απόψεών του και την ξαφνική επιθυμία για επίσπευση του δημοψηφίσματος, μετά δυσκολίας γίνονται έστω και λίγο πιστευτά. Ένα πιο ρεαλιστικό ενδεχόμενο ήταν να επεδίωξε προσέγγιση με τους Λαϊκούς στο ζήτημα του δημοψηφίσματος ώστε αργότερα να κατορθώσει να προσελκύσει το ενδιαφέρον τους στην ανοικοδόμηση της χώρας, απομακρύνοντάς τους από τη δράση των βασιλοφρόνων οργανώσεων. Η ανοικοδόμηση της χώρας δεν περιλαμβανόταν όμως στα άμεσα σχέδια του Λαϊκού Κόμματος.[813] Παράλληλα, ικανοποιούταν και η διακαής επιθυμία των Βρετανών για επιστροφή του Γεωργίου Β' στη χώρα, χωρίς τη δική τους άμεση ή έμμεση εμπλοκή.

Η πρώτη μεταπολεμική Βουλή πραγματοποίησε την εναρκτήρια συνεδρία της στις 13 Μαΐου 1946. Ο μοναρχικός τύπος είχε ξεκινήσει έντονη προπαγάνδα υπέρ της Μοναρχίας εξυμνώντας τις αρετές της και αναφέροντας με ανατριχιαστικές λεπτομέρειες τα εγκλήματα του κομμουνισμού ενώ βουλευτής των Λαϊκών δήλωνε στις εφημερίδες ότι όλοι οι ηγέτες του Κ.Κ.Ε. θα έπρεπε να συλληφθούν και να παραπεμφθούν σε δίκη για πλήθος αδικημάτων, συμπεριλαμβανομένων φόνων, ληστειών και εσχάτης προδοσίας και σκόπευε να επιληφθεί προσωπικά του θέματος.[814] Στο πλαίσιο αυτό ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός ανακοίνωσε αυτοπροσώπως στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Βουλής ότι το Δημοψήφισμα θα διεξαγόταν την 1η Σεπτεμβρίου του τρέχοντος έτους.[815]

Ο Τσαλδάρης γνωστοποίησε στις 18 Μαΐου τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του. Αναφέρθηκε στο σύνολο της κατάστασης της χώρας, στις θυσίες του λαού που είχαν προηγηθεί σε εθνικό επίπεδο και στην αδήριτη ανάγκη αξιοποίησής τους αναφορικά με τις σχέσεις της χώρας με τους Συμμάχους και τα γειτονικά κράτη, στην ανοικοδόμηση και αναδιάρθρωση των εθνικών πόρων, στην εμπέδωση του νόμου και της τάξης, αλλά και στην αποκατάσταση των ζημιών που είχε αφήσει πίσω του ο πόλεμος, στα δημόσια έργα που έπρεπε να ξεκινήσουν, στην αναδιοργάνωση των

[811] FRUS VII (1946), Μνημόνιο συζήτησης μεταξύ Μπέβιν και Μπερνς 27/4/1946, σελ. 148 – 9.
[812] F.O. 371/58687 R 6382, Αντιπροσωπεία Μεγ. Βρετανίας στο Παρίσι προς Φόρεϊν Όφις, 27/4/1946.
[813] Θαν. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί και… ό.π.,*, σελ. 194.
[814] *Η Καθημερινή*, 5/5/1946, 6/5/1946 & *Εμπρός* 7/5/1946, 8/5/1946 & *Τα Νέα*, 4/5/1946.
[815] *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (ΕΠΣΒ),* τ. 126:13/5-20/6/1946, Αθήνα, 1946, σελ. 2 – 3.

Ενόπλων Δυνάμεων, στη Δικαιοσύνη, την Παιδεία και την Εκκλησία. αναφέρθηκε στο ζήτημα του δημοψηφίσματος και στην αναθεώρηση του συντάγματος όπως επίσης και στις εθνικές επιδιώξεις.[816]

Ο Σοφούλης στον λόγο του διατήρησε αποστάσεις τόσο από τη Δεξιά όσο και την Αριστερά εξαπολύοντας κριτική και προς τις δυο κατευθύνσεις ενώ υπογράμμισε ότι οι προηγηθείσες εκλογές στερούντο νομιμοποίησης. Οι προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης δεν κατόρθωσαν να παρουσιάσουν ένα συγκροτημένο πολιτικό πρόγραμμα, μια κατευθυντήρια γραμμή επάνω στην οποία σκόπευαν να κινηθούν για να αντιμετωπίσουν τα πολλαπλά και πολυεπίπεδα ζητήματα της χώρας. Το σπουδαιότερο ζήτημα όμως για τον Σοφούλη ήταν το τέχνασμα που χρησιμοποίησε ο Τσαλδάρης ώστε να μετατρέψει το πολιτειακό σε καθαρά προσωπικό ζήτημα. Ο λαός δεν θα καλείτο να απαντήσει επί ποιου πολιτεύματος θεωρούσε καταλληλότερο αλλά μόνο για το αν δεχόταν την επιστροφή του Γεωργίου Β' στη χώρα ή όχι. Μια τέτοια επιλογή ελλόχευε τον κίνδυνο να χαρακτηρίσει τη χώρα ως αντιδραστική, σε μια εποχή που το σύνολο των Ευρωπαϊκών χωρών καταδίκαζαν απροκάλυπτα οποιαδήποτε σχέση με τέτοια καθεστώτα. Ο ίδιος είχε προχωρήσει στη διεξαγωγή των εκλογών στις 31 Μαρτίου, εν γνώσει του ότι οι συνθήκες ήταν δυσμενείς, έχοντας στον νου του ένα ενιαίο προγραμματισμό, που είχε υποβληθεί από τους Συμμάχους, και προέβλεπε διεξαγωγή δημοψηφίσματος τουλάχιστον δυο έτη μετά τις εκλογές. Η παρούσα κυβέρνηση αγνοούσε τον προγραμματισμό και προέτασσε το δημοψήφισμα σε μόλις 5 μήνες μετά τις εκλογές, παραδίνοντας τη χώρα στις ένοπλες οργανώσεις. Για τον Σοφούλη, η ψήφος του λαού δεν ήταν υπέρ των Λαϊκών αλλά κατά της αριστεράς, εξαιτίας της δράσης της – προφανώς κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών. [817] Ο Σοφ. Βενιζέλος φρόντισε ήδη από εξ αρχής να υπογραμμίσει τόσο ότι το κόμμα του αποτελεί τη συνέχεια του κόμματος του Ελευθέριου Βενιζέλου όσο και το ότι είναι πρόθυμο να στηρίξει και να συνεργαστεί με την κυβέρνηση στο έργο της αν και οι προσπάθειες που έγιναν πριν και μετά τις εκλογές για συνεργασία δεν τελεσφόρησαν, για λόγους που απέκλεισαν την δική του ευθύνη. Κριτική άσκησε στον τρόπο που η κυβέρνηση έθεσε το ερώτημα του δημοψηφίσματος, υπενθυμίζοντας δυο περιστάσεις (το ραδιοφωνικό διάγγελμα του Γεωργίου Β' και την επιστολή του επί πρωθυπουργίας του Γ. Παπανδρέου) στις οποίες δήλωνε ξεκάθαρα ότι ο λαός μετά το τέλος της κατοχής, θα αποφασίσει ελεύθερος για το είδος του πολιτεύματος που επιθυμεί. Ως εκ τούτου, η κυβέρνηση όφειλε να το αποσαφηνίσει, προτού η χώρα εμπλακεί σε περιπέτειες. Τέλος, δήλωνε ότι θα ήταν αντιμέτωπο με το Κ.Κ.Ε. μέχρις ότου εκείνο αποφάσιζε να πολιτευθεί με σεβασμό στους νόμους του κράτους.[818]

Ο Γ. Παπανδρέου συμφώνησε μεν με τις εθνικές διεκδικήσεις και υποστήριξε ότι η γεωγραφική θέση της χώρας απαιτεί άριστη σχέση με όλους τους συμμάχους. Μόνο το Κ.Κ.Ε. σύμφωνα με τον Παπανδρέου προσπαθεί να δημιουργήσει ζητήματα με τους συμμάχους. Όσον

[816] *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (ΕΠΣΒ),* τ. 126:Συνεδρίαση 18ης Μαΐου 1946, σελ. 8 κ.έ.
[817] *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (ΕΠΣΒ),* τ. 126:Συνεδρίαση 18ης Μαΐου 1946, σελ. 18 κ.έ.
[818] *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (ΕΠΣΒ),* τ. 126:Συνεδρίαση 18ης Μαΐου 1946, σελ. 19 κ.έ.

αφορά όμως το δημοψήφισμα συντάχθηκε με τους υπόλοιπους πολιτικούς αρχηγούς, τονίζοντας ότι το ερώτημα όφειλε να είναι το πολίτευμα κι όχι το πρόσωπο του Γεωργίου Β', ενώ για τη διεξαγωγή του έπρεπε να υπάρξουν κάποιες εγγυήσεις, όπως η σύμφωνη γνώμη των συμμάχων, η διακομματική επιτροπή και η ανασύνταξη των καταλόγων. Αντιθέτως, ο Ναπολέων Ζέρβας έδωσε συγχαρητήρια στην Κυβέρνηση για την ταχεία διεξαγωγή του δημοψηφίσματος αλλά εξαιτίας της αντίθεσής του στον χειρισμό των εθνικών θεμάτων και της αμφιβολίας όσον αφορά την καταλληλότητα της κυβέρνησης να τα χειριστεί μόνη της, αποφάσισε να μη δώσει ψήφο εμπιστοσύνης. Ο Κανελλόπουλος υποστηρίζει ότι η βασιλευομένη δημοκρατία είναι το φυσικό πολίτευμα της χώρας αλλά θα πρέπει να παρθεί απόφαση επ' αυτού αφού αναθεωρηθούν οι κατάλογοι και εξασφαλιστεί απόλυτη τάξη και ασφάλεια. Παρά όμως τις αντιδράσεις του συνόλου των πολιτικών αρχηγών – πλην του Ζέρβα – και ως προς τον χρόνο διεξαγωγής του δημοψηφίσματος και ως προς το ερώτημα πάνω στο οποίο καλούσε η κυβέρνηση τον λαό να πάρει απόφαση, η επίσημη θέση της δεν άλλαξε ούτε προς το ελάχιστο. Μέσω του Αλεξανδρή, Υπουργού Οικονομίας, έστειλε το μήνυμα ότι ο ελληνικός λαός δεν ήταν σε θέση να απαντήσει στο ερώτημα σχετικά με το πολίτευμα. Η κυβέρνηση έβρισκε αδικαιολόγητους τους ισχυρισμούς της αντιπολίτευσης και δεν ήταν δυνατό να θέσει το μέλλον του θεσμού σε διαπραγμάτευση παρά μόνο το πρόσωπο.[819]

Η ύπαρξη αντιπολίτευσης σε μια βουλή από την οποία απουσίαζε το Κ.Κ.Ε., ο βασικότερος ιδεολογικός και πολιτικός αντίπαλος των Λαϊκών, ήταν εκ προοιμίου περιορισμένη αλλά και ελεγχόμενη. Ακόμη όμως και σε αυτό το προστατευμένο και σε γενικές γραμμές φιλικό κλίμα προς την κυβέρνηση, το σύνολο – πλην ενός – των πολιτικών που πήραν τον λόγο εξέφρασαν τις αντιρρήσεις τους αναφορικά και με το ερώτημα που ετίθετο στο δημοψήφισμα αλλά και με τον χρόνο και με την καταλληλότητα των συνθηκών. Μόνο η κυβέρνηση Τσαλδάρη αδυνατούσε να δει τα προφανή και την ταραχή που θα προκαλούσε στην κοινωνία η απόφασή της για σύντομη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος με ερώτημα μόνο για το πρόσωπο του Γεωργίου Β΄.

Η ελληνική κυβέρνηση είχε αναλάβει προ της διεξαγωγής, την ανασύνταξη των εκλογικών καταλόγων καθώς και τη συνεννόηση με τα μεγάλα κόμματα για την παροχή όλων των απαιτούμενων εγγυήσεων, ώστε να μην υφίσταται περιθώριο αμφιβολίας για την ετυμηγορία του ελληνικού λαού επί του πολιτειακού ζητήματος. Επιπλέον, κύκλοι του Λαϊκού Κόμματος δήλωναν ότι ήταν πρόθυμο να συνεργαστεί με τα υπόλοιπα κόμματα, ώστε να προλάβει τυχόν αντιδράσεις επί του αποτελέσματος. Ο ίδιος ο Τσαλδάρης πίστευε ότι

> *η λύσις του πολιτειακού ζητήματος είναι μια προϋπόθεσις, ήτις θα επιτρέψει εις τον Ελληνικόν λαόν και τους αρχηγούς του να αναλάβουν το έργο της ανασυγκροτήσεως. Οιαδήποτε αργοπορία επί του ζητήματος τούτου*

[819] *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (ΕΠΣΒ),* τ. 126:Συνεδρίαση 18ης Μαΐου 1946, σελ. 21 κ.έ.

> *θα καθιστά το έργον δυσκολώτερον και θα παρέτεινε την ανώμαλον κατάστασιν επ' ωφελεία μόνον των εχθρών της ομαλότητος. Υπό τας συνθήκας αυτάς η κοινοβουλευτική Κυβέρνησις είναι υποχρεωμένη κατόπιν επιμελούς εξετάσεως όλων των πλευρών του ζητήματος και θέτουσα υπέρ παν το εθνικόν συμφέρον να παρουσιάση το ζήτημα τούτο ενώπιον της Βουλής.*[820]

Βέβαια, στην Βουλή απλά ανακοινώθηκε η ημερομηνία διεξαγωγής του και ουδέποτε ρωτήθηκε η άποψή της επ' αυτού. Η θέση του Λαϊκού Κόμματος άλλωστε είχε σαφώς διαφοροποιηθεί σε σχέση με τις προγραμματικές δηλώσεις της, όπου «*ο σεβασμός της κυριαρχίας του Λαού και των δικαιωμάτων της αντιπολιτεύσεως αποτελούν την ουσίαν της Δημοκρατίας*»[821] πριν καν την διεξαγωγή των εκλογών, όπου δήλωνε ότι: «*Αν* [το Λ.Κ.] *πλειοψηφίσει κατά αυτάς τας εκλογάς, θα ενεργήση το δημοψήφισμα το ταχύτερον*».[822]

Νωρίτερα, η Βρετανική Κυβέρνηση δήλωνε ότι δεν προτίθετο να φέρει αντιρρήσεις δεδομένης της αναθεώρησης των εκλογικών καταλόγων ενώ ήταν πρόθυμοι να επιβλέψουν οι ίδιοι τη διαδικασία. Η ελληνική κυβέρνηση θα έπρεπε να προσκαλέσει τις κυβερνήσεις των χωρών που επέβλεψαν τις εκλογές για να παρακολουθήσουν κι αυτή τη διαδικασία.[823]

Οι κινήσεις αυτές δεν είχαν γίνει ασφαλώς εν αγνοία και άνευ της συγκατάθεσης του ίδιου του ενδιαφερόμενου. Μια ημέρα πριν την ανακοίνωση του Δαμασκηνού στην Βουλή, ο Γεώργιος Β' είχε στείλει τηλεγράφημα στον Τσαλδάρη με το οποίο δήλωνε τη συγκατάθεσή του για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος την 1η Σεπτεμβρίου. Τόνισε την αναγκαιότητα αναθεώρησης των εκλογικών καταλόγων και τη συγκρότηση συγκεκριμένου σχεδίου ώστε να μην προκύψουν στην πορεία αμφισβητήσεις από τις χώρες των παρατηρητών επί της αναθεώρησης και κατ' επέκτασιν, του αποτελέσματος. Η αναφορά της ημερομηνίας διεξαγωγής του από τον Αντιβασιλέα ήταν ένα από σημεία του τηλεγραφήματός του ενώ προκαθόριζε και το ερώτημα, το οποίο περιοριζόταν στο αν θα έπρεπε να επανέλθει ή όχι στην Ελλάδα – κάθε ερώτημα που θα έθετε ξεκάθαρα το ζήτημα βασιλευομένης ή αβασίλευτης Δημοκρατίας αποκλειόταν. Τέλος, ζητούσε να παραμείνει ο Δαμασκηνός στην θέση του ως Αντιβασιλέας, μέχρι τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος και ρωτούσε προσωπικά τον Τσαλδάρη κατά πόσον θα ήταν δυνατή η διεύρυνση της κυβέρνησης μέχρι τότε, με συμμετοχή των Βενιζέλου, Παπανδρέου και Κανελλόπουλου.[824]

Ο Τσαλδάρης αρχικά κατέθεσε ψήφισμα για την προκήρυξη του δημοψηφίσματος στις 14 Ιουνίου. Είχε προηγηθεί έντονη παρασκηνιακή δράση, στην οποία σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε ο

---

[820] *Εμπρός*, 8/5/1946.
[821] Αρχ. Τσαλδάρη, φακ. 11.1, Πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος, σελ. 3.
[822] *Ελληνικόν Αίμα*, 5/3/1946.
[823] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 96.2 (1946), Τηλεγράφημα της Βρετανικής Πρεσβείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, χ.π., 10/5/1946.
[824] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 96.2 (1946), Κρυπτογραφικό τηλεγράφημα του Γεωργίου Β' προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, ά.π. 221, 12/5/1946.

Σπύρος Μαρκεζίνης ως ο συνδετικός κρίκος μεταξύ του Γεωργίου Β' και των Λαϊκών. Μάλιστα η ημερομηνία που προτάθηκε και προκρίθηκε ως η πλέον κατάλληλη, δηλαδή η 1η Σεπτεμβρίου, προέρχεται από τον Μαρκεζίνη. Το ψήφισμα παραπέμφθηκε στην αρμόδια επί της αναθεωρήσεως του Συντάγματος Επιτροπή της Βουλής, η οποία το ενέκρινε με ψήφους 17 υπέρ και 10 κατά. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων επί του ψηφίσματος, ο Σοφούλης ζήτησε διακοπή της συνεδρίασης και ενημέρωση των πολιτικών αρχηγών προσωπικά από τον πρωθυπουργό – πρόταση η οποία έγινε αποδεκτή από τον Τσαλδάρη. Η οριστική ψήφιση του κυβερνητικού σχεδίου έγινε στις 26 Ιουνίου με ανάταση χεριών. Το αποτέλεσμα των συζητήσεων και των διεργασιών ήταν η αποδοχή της εγγραφής στα λευκά ψηφοδέλτια η προτίμηση του κάθε εκλογέα σε κάποια μορφή πολιτεύματος, όπως ανέφερε κι ο Μαρκεζίνης σχετικά:

> *Εν τω ψηφοδελτίω αναγράφεται ως δηλωτική της βουλήσεως του ψηφοφόρου προς πρόσκλησιν του Βασιλέως η λέξις «Βασιλεύς Γεώργιος». Τα ψηφοδέλτια της εναντίας βουλήσεως είναι λευκά. Τα λευκά ψηφοδέλτια δεν θα θεωρηθώσιν άκυρα, εάν επ' αυτών αναγραφή οιαδήποτε άλλη προτίμησις του εκλογέως.*[825]

Ο χώρος του «κέντρου» παραμονές του Δημοψηφίσματος

Η είδηση της επίσπευσης του δημοψηφίσματος πυροδότησε εξελίξεις στο εσωτερικό και των υπόλοιπων κομματικών σχηματισμών. Ο Β. Χατζηδάκης, πρόεδρος της εκτελεστικής επιτροπής της Εθνικής Οργάνωσης Δημοκρατικού Αγώνος έστειλε επιστολή στον Πλαστήρα, προτείνοντας ενέργειες για την άμεση εγρήγορσή τους. Μεταξύ άλλων, πρότεινε τη σύγκλιση των αρχηγών των Δημοκρατικών κομμάτων ώστε να λάβουν υπεύθυνη θέση έναντι του Δημοψηφίσματος, δηλαδή να βρουν τους αναγκαίους πόρους για τη διεξαγωγή του αγώνα και να υποχρεώσουν τόσο τους βουλευτές όσο και τους πολιτευτές τους σε κάθε εκλογική περιφέρεια να λάβουν ενεργό ρόλο στο πολιτειακό αναλαμβάνοντας την κατά τόπους οργάνωση και διεξαγωγή του αγώνα στην εκάστοτε περιφέρειά τους. Σε κάθε νομό θα έπρεπε να αποσταλεί ένα είδος καθοδηγητή ο οποίος σε συνεννόηση και συνεργασία με τους πολιτευτές θα φρόντιζε για τον αγώνα. Επιπλέον, θα έπρεπε να βρεθούν τα κατάλληλα κεφάλαια για την έκδοση καθημερινής εφημερίδας και να ενισχυθεί ο επαρχιακός τύπος. Αν πραγματοποιούνταν όλα αυτά και ταυτοχρόνως η κυβέρνηση δεχόταν πίεση για την εμπέδωση της τάξης, ο γράφων ήταν αισιόδοξος ότι θα κέρδιζαν τον αγώνα.[826] Ο Χατζηδάκης απέστειλε κατόπιν επιστολή προς κάθε κεντρικό παράρτημα νομού όλης της χώρας, με σκοπό να τονίσει την αναγκαιότητα της οργάνωσής τους. Οι κεντρικοί άξονες ήταν βασισμένοι στην επιστολή

[825] Σπ. Μαρκεζίνη, *ό.π.,* σελ. 228 – 233.
[826] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νικ. Πλαστήρα Α.Ε. 229, φακ. 17, Επιστολή του Β. Χατζηδάκη προς τον Νικόλαο Πλαστήρα, 11/5/1946.

προς Πλαστήρα και παρακαλούσε θερμά τους υπεύθυνους να τον κρατάνε ενήμερο για όλες τις εξελίξεις ώστε κάθε νέο στοιχείο να αξιοποιείται άμεσα καταλλήλως.[827]

Και μπορεί η δραστηριοποίηση της Ε.Ο.Δ.Α. να ήταν ήσσονος σημασίας για το τελικό αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, μια άλλη συνεργασία όμως ενδεχομένως να επέφερε μεγαλύτερες αλλαγές στον χώρο των Φιλελευθέρων. Στις 15 Μαΐου, ο Σοφοκλής Βενιζέλος και ο Ναπολέων Ζέρβας υπέγραψαν συμφωνητικό, με το οποίο τα κόμματά τους θα συνεργάζονταν αλλά θα διατηρούσαν ταυτοχρόνως την πολιτική τους αυτοτέλεια, και «*ανάληψιν αμοιβαίως της κοινής υποχρεώσεως όπως εν περιπτώσει κυβερνητικού ζητήματος ή νέων εκλογών οι δυο συνεργαζόμενοι αρχηγοί συναποφασίζουν από κοινού τας λεπτομέρειας της κοινής εμφανίσεως των κομμάτων*». [828] Η απόφασή τους αυτή τεκμηριώνεται στο ίδιο πρωτόκολλο: εξαιτίας των δυσχερών πολιτικών εξελίξεων και εσωτερικών συνθηκών, των σοβαρών προβλημάτων του Έθνους και της επιθυμίας του ελληνικού λαού να αναλάβουν τα κόμματα πρωτοβουλίες, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για εθνική ένωση.

Η κίνηση αυτή του Σοφοκλή Βενιζέλου ήταν άμεσο επακόλουθο της επικοινωνίας που είχε ξεκινήσει με τον χώρο της Δεξιάς, ήδη πριν από τις εκλογές ως στέλεχος του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Η συνεργασία του με το κόμμα του Ναπολέοντος Ζέρβα, προσέθεσε 20 ακόμα βουλευτές στους ήδη υπάρχοντες 34, με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός τους να ξεπερνάει αυτούς του Σοφούλη κατά 6. Το όφελος ήταν διττό: απέκτησε προβάδισμα στο εσωτερικό της Βουλής κατά τη διάρκεια των διαβουλεύσεων για την επίλυση της κυβερνητικής κρίσης – κι όχι μόνο, και έρεισμα στην Βορειοδυτική Ελλάδα, όπου είχε κερδίσει τις έδρες ο Ζέρβας.[829]

Οι παρεμβάσεις του Γεωργίου Β’ στη συζήτηση σχετικά με το επερχόμενο δημοψήφισμα συνεχίστηκαν και τις αμέσως επόμενες ημέρες. Κύριο μέλημά του ήταν να διασφαλιστεί πως το ερώτημα θα αφορούσε την επιστροφή του ή μη στην Ελλάδα κι όχι την τύχη του θεσμού στη χώρα. Προκειμένου να υπερασπιστεί τη θέση του αυτή, επικαλέστηκε μια επιστολή που είχε αποστείλει προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης τον Νοέμβριο του 1943, κατόπιν απαιτήσεως του πολιτικού κόσμου, η οποία έκανε αναφορά στον χρόνο επανόδου του «από συμφώνου μετά Κυβερνήσεως». Εν συνεχεία, ανέφερε την Βασιλική Πράξη της 29ης Δεκεμβρίου 1944, η οποία καθόριζε τα όσα αφορούσαν την αντιβασιλεία και είχε συνταχθεί από τον τότε Βρετανό Πρωθυπουργό, βάσει της οποίας δεν θα επέστρεφε στην Ελλάδα πριν κληθεί από τον ελληνικό λαό. Παράλληλα, με κάπως συγκαλυμμένο πλην αρκετά ξεκάθαρο τρόπο, φάνηκε η διαφωνία του σχετικά με την ανάμειξη των Τριών Δυνάμεων στο θέμα του Δημοψηφίσματος και στην αποστολή παρατηρητών:

---

[827] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Νικ. Πλαστήρα, Α.Ε. 229, φακ. 17, Ε.Ο.Δ.Α. προς το Κεντρικόν Παράρτημα του Νομού, 16/5/1946.
[828] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, φακ. 8 Πρωτόκολλον με υπογραφές των Σοφοκλή Βενιζέλου και Ναπολέοντος Ζέρβα, 15/5/1946 & Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ναπολέοντος Ζέρβα, φακ. 21.
[829] Γρ. Δαφνή, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, εκδ. Ίκαρος, Αθήναι, 1970, σελ. 377.

> *Νομίζω επομένως ότι δεν ενδείκνυται η ανάμιξις Τρίτων εις ζήτημα αυτό. Κυβέρνησις προκαλουμένη ενδεχομένως υπό αντιπολιτεύσεως δέον σαφώς εμμείνη εις εσωτερικόν χαρακτήρα αυτού, χωρίς εννοείται να προκαλέση περιττάς συζητήσεις επί των διεθνών επί του προκειμένου παρεμβάσεων αίτινες αποτελούν την λυπηράν κληρονομιάν της μέχρι τούδε ανωμαλίας.*[830]

Η ξεκάθαρη και άνευ παρέμβασης ετυμηγορία που θα εγγυάτο ως έναν βαθμό η παρουσία των παρατηρητών των τριών δυνάμεων ήταν κάτι που φόβιζε τον Γεώργιο Β' ο οποίος δεν συμμεριζόταν την αισιοδοξία του Τσαλδάρη. Άλλωστε, τον είχε ήδη αποπέμψει μια φορά ο ελληνικός λαός και όφειλε την επιστροφή του σε ένα κατασκευασμένο και νόθο δημοψήφισμα. Ο Σεφέρης σημείωνε στο ημερολόγιό του στις 4 Μαΐου μια συνομιλία που είχε με τον Νόρτον, όταν σε μια αναφορά του Σεφέρη αν το δημοψήφισμα θα απέφερε πλειοψηφία υπέρ του Γεωργίου Β', η απάντηση του Βρετανού διπλωμάτη ήταν «Όλα τα δημοψηφίσματα φέρνουν μεγάλες πλειοψηφίες».[831]

Ο Σοφούλης επιδίωκε να διατηρεί διακριτές αποστάσεις από την αριστερά – στάση που προκάλεσε υποψίες εκ μέρους των κομμουνιστών περισσότερο, παρά εχθρότητα. Έχοντας να επιλέξει μεταξύ δυο κακών – την κατηγορία περί συνοδοιπορίας με την αριστερά και την επιστροφή του Βασιλιά – το καλοκαίρι του 1946 προτίμησε το δεύτερο, αγνοώντας τις εκκλήσεις που απηύθυνε το Κ.Κ.Ε. για μια συνεννόηση όλων των κομμάτων με σκοπό την αποκατάσταση του νόμου και της τάξης στη χώρα και τη συνεργασία των φιλελεύθερων δυνάμεων της χώρας. Ο Σοφούλης θεωρούσε δεδομένη την επιστροφή του Γεωργίου Β' στη χώρα μετά το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου κι αντιλαμβανόταν ότι οι συνθήκες το 1948 μπορεί να μην την ευνοούσαν. Ζήτησε όμως από την κυβέρνηση να μεταθέσει την ημερομηνία διεξαγωγής του αλλάζοντας και το ερώτημα σε Μοναρχία ή Δημοκρατία. Αν ο λαός ψήφιζε Μοναρχία πρότεινε να ακολουθήσει ένα δεύτερο δημοψήφισμα που να αφορά στην επιστροφή του Γεωργίου Β' στη χώρα. Αλλιώς, επρόκειτο για πραξικόπημα ανάλογο της 4ης Αυγούστου και «προσβολή» προς τον ελληνικό λαό.[832]

Ενδοκοινοβουλευτικά, οι Φιλελεύθεροι παρουσίαζαν μεγαλύτερη συνοχή από τους Βενιζελικούς Φιλελεύθερους του Σοφοκλή Βενιζέλου αλλά και από τους Λαϊκούς, ο κατακερματισμός των οποίων εξαιτίας των φατριών, επικεφαλής των οποίων ήταν ο Π. Μαυρομιχάλης, ο Ιω. Θεοτόκης και ο Στ. Στεφανόπουλος, ήταν ιδιαιτέρως εμφανής κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων.[833] Άλλωστε, η απουσία της αριστεράς και συνεπώς ενός έντονου

---

[830] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 96.2 (1946), Τηλεγράφημα Λονδίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, ά.π. 3992, 17/5/1946.
[831] Γ. Σεφέρη, *Πολιτικό ημερολόγιο*, τ. Β', εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1985, εγγραφή 4/5/1946, σελ. 96
[832] Th. D. Sfikas, "A prime Minister of all times…", *ό.π.*, σελ. 80 – 81.
[833] Διον. Χουρχούλης, *ό.π.*, σελ. 290.

αντιπολιτευτικού λόγου εντός του κοινοβουλίου, δεν ωθούσε τα κόμματα προς τη συσπείρωσή τους αλλά αντιθέτως, ευνοούσε την πολυφωνία στο εσωτερικό τους.

Σκέψεις και δράσεις της αριστεράς, μετά τις εκλογές

Η εμφάνιση των πρώτων ένοπλων αριστερών ομάδων – απόρροια της Λευκής Τρομακρατίας, προβλημάτισε έντονα τα κυβερνητικά στελέχη.[834] Είχε προηγηθεί η απόφαση της Β' Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. για περιορισμένο ένοπλο αγώνα, άμεσα εξαρτώμενη και από τις δικές τους επιλογές – πολιτικές πρακτικές των Λαϊκών, με αντικειμενικό στόχο και σκοπό την επίτευξη συμβιβασμού.

Ο Ζαχαριάδης επιθυμώντας την επιτυχία του σχεδίου του, καθ' οδόν για την Πράγα και το Συνέδριου του Τσεχοσλοβακικού Κομμουνιστικού Κόμματος στις 26 Μαρτίου, συναντήθηκε με τον Τίτο, σε μια προσπάθεια στήριξης από τα αδελφά κόμματα, η οποία και στέφθηκε με επιτυχία. Αφού ενημέρωσε τον Τϊτο, τον Δημητρώφ και τους ηγέτες του Αλβανικού Κομμουνιστικού Κόμματος, έλαβε διαβεβαιώσεις για ηθική αλλά και υλική στήριξη, με τους Τσέχους να υπόσχονται βαρύ οπλισμό και τον Δημητρώφ να εγκρίνει την πολιτική που σκεφτόταν να ακολουθήσουν.[835] Τον επόμενο μήνα, 26 Απριλίου, συναντήθηκε εκ νέου στη Σόφια με τον Δημητρώφ, ζητώντας να διαβιβαστούν στη Μόσχα τα ακόλουθα αιτήματα: δημιουργία σε Γιουγκοσλαβία, Αλβανία και Βουλγαρία κέντρα εκπαίδευσης στελεχών και μαχητών, ενίσχυση του Κ.Κ.Ε. με εφόδια κυρίως από τη Γιουγκοσλαβία, οργάνωση σε κομβικά σημεία των βαλκανικών και ευρωπαϊκών χωρών κέντρα πληροφόρησης από και προς την Ελλάδα, βοήθεια στο Κ.Κ.Ε. σε εκδοτικά μέσα τυπογραφικές μηχανές και χαρτί, αποστολή ρωσικής και παγκόσμιας μαρξιστικής – λενινιστικής λογοτεχνίας και κυρίως Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν και Στάλιν, ανάγκη σε μικροφωνικές εγκαταστάσεις και μεγάφωνα.[836] Οι επαφές του Ζαχαριάδη ολοκληρώθηκαν με μια ιδιαίτερη συνάντηση με τον Στάλιν, ο οποίος τον συμβούλευσε να προχωρήσουν βαθμιαία «από το χωριό προς την πόλη» ώστε να αποφευχθεί άκαιρη ένοπλη επέμβαση των Άγγλων με απώτερο σκοπό την εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης, επιβεβαιώνοντας ουσιαστικά την πολιτική που επιθυμούσε να ακολουθήσει το Κ.Κ.Ε.[837] Απευθείας μετά την επιστροφή του στη χώρα, ο Ζαχαριάδης διακήρυττε την πολιτική της αυτοάμυνας,

[834] Γ.Α.Κ. Μικρές Συλλογές, Αρχείο Εμμ. Τσουδερού Ε49, Σημείωμα επί του ελληνικού ζητήματος, Μάρτιος 1947, Επιστολή Τσουδερού προς τον Χένρι Γουάλας, 17/3/1948,
[835] Θ. Δ. Σφήκας, *ό.π.*, σελ. 199 – 200.
[836] Ιω. Παπαθανασίου, «Ηττημένος Πρωταγωνιστής – το Κ.Κ.Ε. στα χρόνια 1945 – 1950», *ό.π.*, σελ. 252.
[837] Θ. Δ. Σφήκας, *ό.π.*, σελ. 200.

υποστηρίζοντας ότι αν η Λευκή Τρομοκρατία δεν λάβαινε τέλος, τότε «ο Λαός θα αμύνεται και όταν είναι ανάγκη και με όλα τα μέσα τα ίδια που χρησιμοποιούν οι δολοφόνοι».[838]

Σε κάποιες περιοχές όπου η Λευκή Τρομοκρατία είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις ήδη, είχαν δημιουργηθεί ένοπλες ομάδες. Ο Ράνκιν σημείωνε στις αρχές Μαΐου πως κατά τόπους επικρατούσε αναταραχή, η οποία σημείωνε αύξηση. Η αναταραχή μπορεί να οφειλόταν σε σκόπιμη πολιτική του Κ.Κ.Ε, στο θράσος των δεξιών οργανώσεων μετά τις εκλογές, την απελευθέρωση των Αριστερών από τις φυλακές, βάσει του νόμου «περί αποσυμφορήσεως» και ακολούθως, φόνοι αντεκδίκησης στην απροθυμία της χωροφυλακής και της αστυνομίας να περιορίσουν τους δεξιούς εξαιτίας της δικής τους αντικομουνιστικής προκατάληψης και της αβεβαιότητας εξαιτίας της θέσης της Κυβέρνησης.[839]

Η επίσημη αντίδραση της κυβέρνησης ήταν θέμα χρόνου να εκδηλωθεί. Στις 3 Μαΐου το Υπουργικό Συμβούλιο αποφάσισε τη σύσταση Επιτροπών Δημοσίας Ασφαλείας, οι οποίες είχαν ως αρμοδιότητα τον έλεγχο όλων των υπόπτων για παροχή βοήθειας προς τους αντάρτες, των φυγόδικων, των υπόπτων για λαθρεμπόριο ή εν γένει όσων θεωρούνταν ύποπτοι για τη διασάλευση της δημόσιας τάξης, της ηρεμίας και της ασφάλειας, ενώ είχαν τη δυνατότητα να τους εξορίσουν ανά πάσα στιγμή, σε οποιοδήποτε σημείο της επικράτειας ήθελαν. Η Βρετανική Πρεσβεία προειδοποίησε τον Θεοτόκη – Υπουργό Εσωτερικών – ότι ένα τέτοιο μέτρο χαρακτηριζόταν ως αντιδημοκρατικό και μπορούσε να παραπέμψει στην εποχή του Μεταξά, προκαλώντας αμηχανία στην βρετανική κυβέρνηση και λειτουργώντας ενισχυτικά για τους επικριτές τους στο εξωτερικό, ο Θεοτόκης το υπερασπίστηκε λέγοντας ότι θα εφαρμοζόταν με μεγάλη φειδώ και μόνο ενάντια σε εκείνους για τους οποίους δεν ήταν δυνατή η σύνταξη κατηγορίας σύμφωνα με το κοινό ποινικό δίκαιο.[840] Το Φόρεϊν Όφις προειδοποίησε και την Ελληνική Κυβέρνηση να μην προχωρήσει στην επικύρωση του νόμου, αλλά ο Τσαλδάρης θεώρησε σωστό να το αγνοήσει, τονίζοντας ότι στην Ελλάδα υπήρχε μια μειοψηφία, η οποία αγνοούσε συστηματικά τους νόμους.[841] Το μέτρο αυτό ουσιαστικά ενεργοποίησε ένα διάταγμα του 1926, το οποίο αναφερόταν στη διοικητική εκτόπιση ατόμων που οι αρχές θεωρούσαν ύποπτα επειδή διέπραξαν ή ετοιμάζονταν να διαπράξουν πράξεις «*αντικείμενας εις της Δημόσιαν τάξιν, ησυχίαν και ασφάλειαν της Χώρας*».[842]

Φαίνεται όμως ότι η σύσταση των Επιτροπών δεν θεωρήθηκε αρκούντως επαρκής με αποτέλεσμα τον επόμενο κιόλας μήνα η κυβέρνηση να προχωρήσει στη λήψη νέων μέτρων. Πρόκειται για το Γ' Ψήφισμα της 18ης Ιουνίου 1946 «Περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την

---

[838] *Ριζοσπάστης*, 16/4/1946 & Φιλ. Ηλιού, *Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος – Η εμπλοκή του Κ.Κ.Ε.,* εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2004, σελ. 41.
[839] FRUS VII (1946) Ράνκιν προς Μπερνς, 10/5/1946, σελ. 159 – 600.
[840] F.O. 371/58838 R 6783 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 5/4/1946 & R 6795 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 4/5/1946.
[841] F.O. 371/58838 R 7552 Νόρτον προς Τσαλδάρη, 1~4/5/1946 & Υπόμνημα Έλληνα Πρωθυπουργού προς Βρετανική Πρεσβεία, 20/5/1946.
[842] Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922 – 1974, όψεις της Ελληνικής εμπειρίας.* Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σελ. 462.

δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν».[843] Το Ψήφισμα δεν περιοριζόταν στην εκτόπιση, παρά στο άρθρο 1 απειλούσε με την ποινή του θανάτου όποιον είχε σκοπό να αποσπάσει μέρος της επικράτειας ή να παρέχει οποιαδήποτε διευκόλυνση σε άλλον με τέτοια σχέδια, σε όποιον οργανώσει συνωμοσία ή στάση ή ένοπλες ομάδες ή συνεννοηθεί με ξένους ή λάβει μέρος σε κάποια προδοτική οργάνωση. Στην συνέχεια ανέφερε ότι κάθε προσπάθεια «*γενομένην, καθ' οιονδήποτε τρόπον, αμέσως ή εμμέσως προς διάδοσιν, ανάπτυξιν και εφαρμογήν ιδεών τεινουσών εις την απόσπασιν ή αυτονόμησιν μέρους της Επικρατείας ή την ενέργειαν προσηλυτισμού εις τας ιδέας αυτάς*».[844] Οι διατάξεις ήταν σκοπίμως αρκετά ασαφείς ώστε να μεταφράζονται κατά το δοκούν από τα κατά τόπους στρατοδικεία. Μπορεί το Κ.Κ.Ε. να μην τέθηκε εκείνη τη στιγμή εκτός νόμου, αλλά οι ζωές των οπαδών και των υποστηρικτών του δυσκόλεψαν πολύ.

Η σύσταση του Γ' Ψηφίσματος βασίστηκε συν τοις άλλοις σε μια έκθεση του αντιστράτηγου Βεντήρη, διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού ο οποίος εξέφραζε έντονη ανησυχία για την ολοένα κλιμακούμενη δράση των ενόπλων δυνάμεων του Κ.Κ.Ε. στην περιοχή ευθύνης του – δηλαδή στην Βόρειο Ελλάδα, στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Ο Βεντήρης σκιαγραφούσε μια κλιμακούμενη εικόνα της αντάρτικης δραστηριότητας, κατά την πρώτη φάση η οποία διήρκησε από τον Οκτώβριο του 1945 έως τον Ιανουάριο του 1946, δημιουργήθηκαν οι πυρήνες, οι σύνδεσμοι και το σύστημα εξοπλισμού και τροφοδοσίας. Στην φάση αυτή τηρήθηκε απόλυτη μυστικότητα και δεν ανέλαβαν καμία επιχείρηση. Οι ένοπλες ομάδες εμφανίστηκαν κατά τη δεύτερη φάση, Ιανουάριος έως Μάρτιος 1946, με σκοπό την ενίσχυση του ηθικού των ομοφρονούντων και αναλόγως, την καταπτόηση των αντιφρονούντων. Κατά την τρίτη φάση, η οποία ξεκίνησε τον Μάρτιο και τη στιγμή που γραφόταν η έκθεση βρισκόταν εν εξελίξει, άρχισαν να σημειώνονται επιθέσεις εναντίον σταθμών της χωροφυλακής, προέδρων κοινοτήτων και αγροφυλάκων. Ο Βεντήρης υπολόγιζε πως στην περιοχή ευθύνης του δρούσαν περίπου 42 ένοπλες ομάδες και είχαν προβεί στη δολοφονία 51 πολιτών ή οργάνων της τάξης. Βάσει της κλιμακούμενης δράσης των ομάδων, ο Βεντήρης θεωρούσε πως η επόμενη φάση θα περιελάμβανε δολιοφθορές σε επιχειρησιακό επίπεδο αλλά και δημιουργία θυλάκων του Κ.Κ.Ε. σε πολιτικό. Μεταξύ του ντόπιου πληθυσμού και των ανταρτών είχε επέλθει μια μορφή «συμφιλίωσης», οι αντάρτες εγγυώνται την ζωή και οι αγρότες προσφέρουν κάλυψη και δεν τους καταδίδουν στις αρχές. Ο Βεντήρης θεωρούσε πως ήταν κωμική η αξίωση της ελληνικής κυβέρνησης για επέκταση προς τον βορρά τη στιγμή που έχανε την εξουσία στη Μακεδονία και ζητούσε αύξηση της δύναμης της Χωροφυλακής, εγκατάσταση στρατοδικείων με δικαίωμα εκτέλεσης της θανατικής ποινής, απομάκρυνση 300 ατόμων από την παραμεθόριο, τα οποία σύμφωνα με την αντίληψή του ασκούσαν προπαγάνδα και βρίσκονταν στην ηγεσία της ένοπλης δράσης.[845]

---

[843] Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.,* σελ. 495.
[844] Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.,* σελ. 501 – 2.
[845] ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχεία εμφυλίου *πολέμου* 1944 – 1949, τ. 2ος, Αντιστράτηγος Βεντήρης (Γ' Σώμα Στρατού) προς Γ.Ε.Σ, 12/6/1946, σελ. 266 – 271.

Το Κ.Κ.Ε. χαρακτήρισε το σχέδιο νόμου φασιστικό και τόνισε ότι μπορούσε να οδηγήσει ακόμη και σε εμφύλιο, καθώς «θα έκλεινε τον δρόμο προς την εσωτερική δημοκρατική εξέλιξη» και το Φόρεϊν Όφις διετύπωσε επιπλέον επιφυλάξεις για τις συνέπειές του αλλά ο νόμος εγκρίθηκε από την Βουλή στις 18 Ιουνίου.[846] Ακολούθησαν έντονες διεργασίες στην ηγεσία του Κ.Κ.Ε. η οποία έπρεπε να συμβιβάσει τις διαθέσεις για ολοκληρωτική αναμέτρηση των μαχητικών μελών του κόμματος και τις οδηγίες του Στάλιν, ο οποίος δεν επιθυμούσε να εμπλακεί σε μια διαμάχη στο εσωτερικό μιας χώρας εκτός της δικής του επιρροής. Τελικά, αποφάσισε να ακολουθήσει μια μέση οδό, εξοπλίζοντας σταδιακά κάποιες ομάδες, οι οποίες επέκτειναν τη δραστηριότητά τους και στις πόλεις πέρα από την ύπαιθρο, επιλέγοντας να ακολουθήσει την τρίτη λύση, «*δηλαδή το μποϋκοτάζ των εκλογών και την περαιτέρω διεξαγωγή του αγώνα με κάθε δυνατή μέθοδο, μη φτάνοντας ωστόσο στην ένοπλη εξέγερση*».[847]

Η πολιτική του Κ.Κ.Ε. κατά τη διάρκεια του 1946 αποτέλεσε και αποτελεί ακόμη και σήμερα αντικείμενο συζητήσεων και διαμάχης μεταξύ των ιστορικών. Η κραταιά αντίληψη της θεωρίας των «τριών γύρων» που επικράτησε κυρίως τα μετεμφυλιακά χρόνια και μέχρι την πτώση της δικτατορίας του 1974 ή διαφορετικά ενός μακρού εμφυλίου πολέμου, με διάρκεια από το 1943 έως το 1949, επανήλθε με κάπως στρογγυλεμένα άκρα τα τελευταία χρόνια. Κάποιοι εκπρόσωποι της σύγχρονης ιστοριογραφίας επιμένουν στη θεωρία του συνεχούς εμφυλίου, από το 1943 και μετά, και παραβλέπουν τις συνεχείς αλλαγές των συνθηκών που οριοθετούσαν την ένοπλη αναμέτρηση αλλά και τις διαρκείς προτάσεις ειρήνευσης προερχόμενες από το Κ.Κ.Ε. μέχρι και τον τελευταίο χειμώνα του πολέμου ενώ δεν δίνουν επαρκή εξήγηση για τα κίνητρα που ώθησαν την ελληνική αριστερά – υπό δυο διαφορετικές ηγεσίες – να λάβει τα όπλα εναντίον διαφορετικού αντιπάλου κάθε φορά. Άλλωστε, η καταμέτρηση νεκρών από μόνη της δεν αρκεί για να χαρακτηριστεί και να αναβαθμιστεί μια ένοπλη σύγκρουση σε εμφύλιο πόλεμο.[848] Η ανάγκη προσφυγής στα όπλα εδραζόταν σε διαφορετικές κάθε φορά αιτίες και η ένοπλη αναμέτρηση λάμβανε χώρα υπό διαφορετικές συνθήκες.

Η απάντηση σχετικά με τις αποφάσεις του Ζαχαριάδη και του Κ.Κ.Ε. το κρίσιμο καλοκαίρι έχει άμεση συνάφεια με τον τρόπο που τίθεται το ερώτημα. Αν κάποιος υιοθετήσει τη θεωρία του μακρού εμφυλίου έχει εκ προοιμίου δώσει τις απαντήσεις σε όλα του τα ερωτήματα. Το Κ.Κ.Ε. επιχειρούσε να καταλάβει την εξουσία – μόνη ίσως διαφορά με την μετεμφυλιακή ρητορεία, η μη αμφισβήτηση της ελληνικότητας των μετεχόντων στον Δ.Σ.Ε.

---

[846] Κ.Κ.Ε. *Ε.Κ.*, τ. VI, Απόφαση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε, αρ. 760, σελ. 212 – 215 & F.O. 371/58838 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 12/6/1946 & *Ε.Π.Σ.Β*. τ. 126 13/5-20/6 1946, σελ. 242 – 3.

[847]Σημείωμα της συζήτησης του Ροντιόνωφ (Σοβιετικού πρέσβη στην Αθήνα) με τον Ζαχαριάδη, στις 4/05/1946, αρ. 123 στο : Βασιλ. Κόντης – Σπ. Σφέτας (επιμ.) *Εμφύλιος Πόλεμος – Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά αρχεία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 237 – 8.

[848] Ευ. Χατζηβασιλείου, «Ο 'μακρός' εμφύλιος πόλεμος και η άρνησή του», στο: Κατ. Γαρδίκα, Άννα – Μαρία Δρομπούκη, Βαγγ. Καραμανωλάκη, Κ. Ράπτης (επιμ.*), Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40 Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος,* εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, σελ. 335 κ.έ. & Στ. Καλύβας, «Μορφές, Διαστάσεις και Πρακτικές της Βίας στον Εμφύλιο (1943 – 1949): Μια πρώτη προσέγγιση», στο: Ηλ. Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρ. Ψαλλίδας (επιμ.*) Ο εμφύλιος Πόλεμος, Από τη Βάρκιζα στον Γράμμο Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2002, σελ. 188 κ.έ. & Ν. Μαραντζίδης, (επιμ.*), Οι άλλοι Καπετάνιοι: Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της κατοχής και του Εμφυλίου*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2005.

Αν όμως ληφθεί υπόψη το σύνολο των παραμέτρων και συνθηκών που διαφοροποιούν την περίοδο του καλοκαιριού του 1946 – όπως ήδη αναφέρθηκαν ανωτέρω – από εκείνη της κατοχής και του Δεκεμβρίου του 1944, οι απαντήσεις είναι πιο σύνθετες και τα κίνητρα των πρωταγωνιστών όχι τόσο μονοδιάστατα. Είχε προηγηθεί πλήθος κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων ενώ το Κ.Κ.Ε. αν και είχε λάβει δείγματα γραφής αναφορικά με τη δυνατότητα συνεννόησης με την κυβέρνηση, δεν έπαυε να ελπίζει πως τουλάχιστον με το Κόμμα Φιλελευθέρων υφίστατο ενδεχόμενο εύρεσης ενός κοινού τόπου συζήτησης. Έπρεπε όμως να ισορροπήσει και τις πολεμοχαρείς φωνές στο εσωτερικό του, προερχόμενες από στελέχη κουρασμένα από τις συνεχείς και αλλεπάλληλες διώξεις. Συγχρόνως, μια πιο δυναμική ένοπλη παρουσία θα έδειχνε στην κυβέρνηση τις συνέπειες της μη αποδοχής της αριστεράς στην πολιτική ζωή της χώρας. Υπήρχε και μια γενική θεώρηση των πραγμάτων από το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα και τη Μόσχα, η οποία ανιχνεύεται και στη σκέψη του ΚΚΕ.

Η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος

Εν μέσω λοιπόν μια πολεμικής ενάντια στο Κ.Κ.Ε. και μιας έντονης προσπάθειας εκ μέρους του για τη διατήρηση των λεπτών ισορροπιών, ο χρόνος για το δημοψήφισμα μειωνόταν συνεχώς. Στις αρχές Ιουνίου, ενημερώθηκε ο Βασιλιάς πως η Βουλή θα ψήφιζε άμεσα για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, το οποίο θα πραγματοποιούνταν την 1η Σεπτεμβρίου. Τα ψηφοδέλτια θα ανέγραφαν το όνομα «Γεώργιος» ενώ τα υπόλοιπα θα ήταν λευκά. Ο Υπουργός τόνισε ότι θα επιθυμούσε «αντί ονόματος Υμετέρας Μεγαλειότητος αναγράφηται η λέξις «ναι», υπάρχει όμως φόβος αντιπολίτευσις ζητήση εν τοιαύτη περιπτώσει βούλησις εκηλωθή δια λέξεως «όχι», όπερ ως Έλλην υπερήφανος και ευγνώμων δια ιστορικά ΟΧΙ 28ης Οκτωβρίου και 6ης Απριλίου αδυνατώ αποδεχθώ».[849] Ενδιαφέρουσα είναι η άρση της επιμονής του Τσαλδάρη σχετικά με την όσο το δυνατόν συντομότερη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, στις 22 Ιουνίου πρότεινε στα κόμματα της αντιπολίτευσης να μετέχουν στην Κυβέρνηση, σε συνδυασμό με μια μικρή αναβολή του δημοψηφίσματος, λόγω «διεθνών συντελεστών» και κυρίως λόγω των Διασκέψεων Ειρήνης που λάμβαναν χώρα στο Παρίσι.[850]

Η πρόταση αν και φαινόταν δελεαστική, δεν έγινε ευνοϊκά δεκτή από την αντιπολίτευση. Στη σύσκεψη που ακολούθησε μεταξύ του Τσαλδάρη και των πολιτικών αρχηγών, διαπιστώθηκε εμμονή του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος στις αρχικές του θέσεις. Μετά την αποτυχία συνεννόησης, η πρόταση αποσύρθηκε άμεσα. Ακολούθησε σύσκεψη μεταξύ των μελών του κυβερνώντος κόμματος,

[849]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 96.2 (1946) Γραφείο Υπουργού Εξωτερικών προς Πρεσβεία Λονδίνου, χ.π., 3/6/1946.
[850]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 25α.2 (1946) Τηλεγράφημα από την Πρεσβεία της Μόσχας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, ά.π. 275, 25/6/1956.

κατά την οποία δέχθηκαν την πρόταση της αντιπολίτευσης να τυπώσει μόνη της τα ψηφοδέλτια με τη λέξη «Δημοκρατία», τα οποία θα θεωρούνταν έγκυρα αλλά σε γενικές γραμμές επικράτησε αδιαλλαξία.[851] Σε αντίθεση βέβαια με την *Ελευθερία*, η οποία απέκλειε κάθε περίπτωση συνεννόησης, η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Εμπρός*, ανέφερε ότι οι αρχηγοί της αντιπολίτευσης ανέμεναν την επιστροφή του Τσαλδάρη από το Παρίσι ώστε να συζητηθεί το ζήτημα συμμετοχής τους στην Κυβέρνηση.[852]

Λίγες ημέρες νωρίτερα, ο Σοφούλης σε ομιλία του στην Βουλή, είχε τονίσει την ακαταλληλότητα των συνθηκών για την τόσο σύντομη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, τονίζοντας ότι:

> *αι σημεριναί προϋποθέσεις αποκλείουν κάθε Δυνατότητα ενός γνήσιου Δημοψηφίσματος, αι προϋποθέσεις όμως αυταί, τα κατάρτιστον των εκλογικών καταλόγων, η τρομοκρατία, η επιτεινόμενην κάθε ημέραν, η έξαψις των παθών με τας καθημερινάς δολοφονίας, το απτομένον και το περίφοβον της Λαϊκής ψυχολογίας και εις επίμετρον ο νέος νόμος των εκτάκτων μέτρων της Δημοσίας Ασφαλείας, όλαι αυταί αι προϋποθέσεις είναι ασφαλώς εγγύησις του Δημοψηφίσματος της Κυβερνητικής ευδοκίας. Δεν χρειάζονται δε μαντικαί δυνάμεις δια να προϊδή κανείς ότι το αποτέλεσμα του Δημοψηφίσματος αυτού ούτε κύρος περισσότερον, ούτε πίστιν περισσοτέραν εις την γνησιότητά του θα έχη από το Δημοψήφισμα του 1935.*

Κι αμέσως πριν υπογράμμιζε ότι

> *Δεν υπάρχει ασφαλέστερον μέσον σήμερον προς επιδείνωσιν των ανωμαλιών, ότι δεν υπάρχει ασφαλέστερον μέσον σήμερον της εξαθλιώσεως της Χώρας, παρά η προσφυγή ή άμεσος σε ένα Δημοψήφισμα με τας υφισταμένας σημερινάς συνθήκας.*[853]

Είχε προηγηθεί ομιλία του Φιλελεύθερου Βουλευτή Χρ. Λαδά, ο οποίος ανέπτυξε τους λόγους που καθιστούσαν δύσκολη τη διεξαγωγή του Δημοψηφίσματος άμεσα, ενώ δεν παρέλειψε να τονίσει τη διαδρομή του Γεωργίου Β' στην πρόσφατη ελληνική ιστορία. Αναγνώριζε το γεγονός ότι η έκρυθμη κατάσταση στην ελληνική κοινωνία χρειαζόταν άμεση λύση αλλά σε καμία περίπτωση η λύση αυτή δεν ταυτιζόταν με την επιστροφή του Γεωργίου Β' ούτε ήταν η επίλυση του πολιτειακού αποτελούσε πανάκεια για κάθε πρόβλημα. Σημαντικό για τον Χρ. Λαδά ήταν και το ερώτημα που ετίθετο στο δημοψήφισμα, το οποίο και χαρακτήριζε «παρωδία Δημοψηφίσματος». Εν κατακλείδι,

[851] *Ελευθερία*, 25/6/1946.
[852] *Εμπρός,* 25/6/1946.
[853] *Ε.Π.Σ.Β*. τ. 126 13/5-20/6 1946, σελ 270.

προέταξε τη σωτηρία και ομόνοια του τόπου, οι οποίες επ' ουδενί δεν θα έπρεπε να στηρίζονται στο οποιοδήποτε πολίτευμα.[854] Αμέσως μετά έλαβε τον λόγο ο Τσαλδάρης, ο οποίος επιθυμούσε να αποσαφηνίσει ορισμένα ζητήματα. Διετύπωσε την πρόταση προς τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης, αφού τόνισε ότι ο λαός μέσω της ψήφου του στις 31 Μαρτίου όρισε και την άμεση διεξαγωγή του δημοψηφίσματος και συνέχισε αναφέροντας

> *Η εν τη αιθούσι ταύτη πλειοψηφία και η εκ της εμπιστοσύνης της προερχομένη κυβέρνησις δεν είναι ουχ' ήττον, δυνατόν να μην εκτιμήσουν επαρκώς γενικωτέρους λόγους, οι οποίοι θα ανέκυπτον εν τη διαχειρίσει της Εθνικής ημών υποθέσεως κατά το μέχρι της 1ης Σεπτεμβρίου διάστημα, ως είναι και η σύγκλησις της γενικής διασκέψεως της Ειρήνης και οι οποίοι θα υπεδείκνυον την ανάγκην να αντιμετωπισθή βραχεία μετάθεσις της προσδιοριζομένης δια την διεξαγωγίν του Δημοψηφίσματος ημερομηνίας.*
>
> *Εξ ονόματος των (σ.σ. της Κυβέρνησης) καλώ τα κόμματα της αντιπολιτεύσεως, τα εμπνεόμενα από ζωηρόν, όσο και ημείς, ζήλον όπως συμβάλλουν ώστε η Λαϊκή Ετυμηγορία να ολοκληρώσει την αποκατάστασιν της εκρύθμου λειτουργίας του ελευθέρου πολιτεύματος μας, να μετάσχουν εις την κυβέρνησιν.*[855]

Η απάντηση των πολιτικών αρχηγών ήταν να ζητήσουν χρόνο ώστε να επεξεργαστούν την πρότασή του.[856] Ο αρχηγός των Λαϊκών επανήλθει λίγες ημέρες αργότερα στο ζήτημα, προς τα μέσα Ιουλίου, για να απορριφθεί ξανά εκ μέρους του Σοφοκλή Βενιζέλου, ο οποίος επιχειρηματολόγησε κατά της συμμετοχής του στην κυβέρνηση «*λόγω ακατάλληλου χρόνου διεξαγωγής του Δημοψηφίσματος και εμμονής της κυβερνήσεως εις το διατυπωθέν ερώτημα*».[857] Ο Βενιζέλος προσπαθούσε να διατηρεί ισορροπίες με τον Τσαλδάρη, συμμετέχοντας στην αποστολή της Κυβέρνησης στην Αμερική, δίνοντας την εντύπωση στον αρχηγό των Λαϊκών ότι «ουδεμία ή ελαχίστη αντιπολίτευση αναμένεται από το κόμμα του (σ.σ. του Βενιζέλου)».[858] Η δήλωση αυτή του Τσαλδάρη οδήγησε τον Βενιζέλο να τονίσει ότι «*Η συμμετοχίν μου εις την υπό τον πρωθυπουργόν αποστολήν σημαίνει ότι κυβέρνησις και αντιπολίτευσις είναι ηνωμέναι επί του θέματος των ελληνικών εθνικών και οικονομικών διεκδικήσεων. Εις σύσκεψιν όλων των εκπροσωπούμενων εις την βουλήν κομμάτων συνεφωνήθη ότι τα εν λόγω ζητήματα πρέπει να θεωρηθούν υπερκομματικά. Κατόπιν τούτου, όλαι αι αντιπολιτευόμεναι μερίδες ετέθησαν εις τη διάθεσιν της κυβερνήσεως δια να βοηθήσουν*

---

[854] Ε.Π.Σ.Β. Συνεδρίαση της 22ης Ιουνίου 1946, σελ. 292 – 294.
[855] Ε.Π.Σ.Β. Συνεδρίαση της 22ης Ιουνίου 1946, σελ. 294.
[856] Ε.Π.Σ.Β. Συνεδρίαση της 22ης Ιουνίου 1946, σελ. 295.
[857] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, φακ. 8, Τηλεγράφημα Σοφοκλή Βενιζέλου προς Πολίτη και Κωστόπουλο, 17/7/1946.
[858] *The Observer*, 14/7/1946.

εις την λύσιν των. Όσον αφορά τας εσωτερικάς υποθέσεις, εμμένω χωρίς την ελαχίστην απόκλισιν, εις την αντιπολιτευτικήν τοποθέτησιν μου, την οποία επανειλημμένως διεκήρυξα εις την βουλήν. Θέλω να προσθέσω ότι αι επαφαί τας οποίας είχον με τους συμμαχικούς κύκλους κατά την παρούσαν εις Λονδίνον επίσκεψίν μου, μου εχρησίμευσαν δια να επιβεβαιώσω την ορθότητα των εν λόγω απόψεων».[859] Σε κάθε περίπτωση, η παρεξήγηση των προθέσεων του Βενιζέλου εκ μέρους του Τσαλδάρη, ήταν σε μεγάλο βαθμό δικαιολογημένη, αφού η συνολική του στάση κατά το τελευταίο διάστημα υποδείκνυε ότι επιθυμούσε με κάθε τρόπο σύγκλιση και συνεργασία με το Λαϊκό Κόμμα.

Η δεύτερη κρούση του Τσαλδάρη για συμμετοχή της αντιπολίτευσης στην κυβέρνηση δεν προήλθε ιδία βούληση, αλλά κατόπιν σχετικών πιέσεων της κυβέρνησης της Βρετανίας, η οποία ήταν της άποψης πως το δημοψήφισμα δεν ήταν δυνατόν να προέλθει από μια μονομερή κυβέρνηση, αλλά θα έπρεπε να μετέχουν ενεργά και οι δημοκρατικοί. Οι κινήσεις του Τσαλδάρη στράφηκαν προς τον Βενιζέλο και τον Παπανδρέου, τον οποίο μάλιστα προσκάλεσε από το Παρίσι να μετέχει στην εθνική αντιπροσωπεία. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, αντιλαμβανόμενος την πίεση των Βρετανών για συμμετοχή δημοκρατικών στην κυβέρνηση, προσπάθησε να αποκομίσει τα μέγιστα κι έτσι οι προσπάθειες του Τσαλδάρη στράφηκαν προς τον Βενιζέλο, φοβούμενος το ευμετάβλητο του χαρακτήρα του. Η μόνη περίπτωση συμμετοχής του Βενιζέλου στον αγώνα του δημοψηφίσματος ήταν η αναβολή του, ενώ σε διαφορετική περίπτωση θα εγκατέλειπε την αποστολή, προκειμένου να επιστρέψει στην Ελλάδα και να υπεραμυνθεί της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Η αρνητική απάντηση του Τσαλδάρη όμως δεν ήταν αρκετή για να τον υποχρεώσει σε επιστροφή στην Ελλάδα, παρά μόνο στα τέλη του μήνα.[860]

Το αποτέλεσμα ήταν να μην ευδοκιμήσουν δυο ευκαιρίες αναβολής του δημοψηφίσματος, οι οποίες θα προσέφεραν γόνιμο έδαφος για διεύρυνση της μονόπλευρης, φιλομοναρχικής κυβέρνησης και να πέσουν στο κενό της αδιαλλαξίας και των ανυποχώρητων θέσεων, αφού ο Τσαλδάρης δεν επιθυμούσε γόνιμο διάλογο με σκοπό την εξεύρεση κοινών τόπων παρά μόνο να θέσει τις προτάσεις του – οι οποίες γνώριζε εκ των προτέρων ότι δεν θα γίνουν δεκτές – ώστε να φανεί ότι η άλλη πλευρά είναι η αδιάλλακτη και αρνείται να συνεργαστεί.

Η κατάσταση στο εσωτερικό των δυο μεγαλύτερων πολιτικών σχηματισμών δεν ήταν η ιδανική, όπως περιέγραφε ο Μαρκεζίνης στον Γεώργιο Β'. Η «ανεπάρκεια» που εμφάνιζε ως αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος ο Τσαλδάρης, οδηγούσε σε μια εσωτερική διάσταση το κόμμα και κυρίως μεταξύ του ιδίου και των Στεφανόπουλο, Θεοτόκη και Μαυρομιχάλη. Εκτός τούτου, η έλλειψη προγράμματος θα γινόταν άμεσα εμφανής καθώς το πολιτειακό όδευε προς τη λύση του και

[859] *Ελευθερία*, 16/7/1946.
[860] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 8, Επιστολή Σοφοκλή Βενιζέλου προς Σταύρο Κωστόπουλο, χ.π. 3/8/1946 & στο ίδιο: Επιστολή Κωνσταντίνου Τσαλδάρη προς Σοφοκλή Βενιζέλο, α.π. 240, 8/8/1946 & Γρ. Δαφνή, *ό.π.*, σελ. 391.

η κυβέρνηση ως όφειλε θα έπρεπε να εφαρμόσει κάποια πολιτική. Άλλωστε, η απουσία της Αριστεράς από τη σύσταση τους Βουλής επιδρούσε αρνητικά στη συνοχή των υπόλοιπων κομμάτων. Ο ίδιος επιθυμούσε να εκφράζει τους «νέους» πολιτικούς και όχι τους «φαυλοκράτες» – εκπρόσωπος των οποίων θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Ζέρβας, ο οποίος διαφωνούσε με την πολιτική που εφάρμοζε ο Θεοτόκης, ως ανεπαρκής στην αντιμετώπιση των ανταρτών και προωθούσε τον εαυτό του ως τη μόνη δυναμική λύση στην αντιμετώπισή τους. Την κριτική του δέχτηκαν και όσα στελέχη του κόμματος είχαν υποστηρίξει μια ευνοϊκή μεταχείριση των συνεργατών των Γερμανών κατά την περίοδο της Κατοχής και όσων υπηρέτησαν στα Τάγματα Ασφαλείας.

Οι Φιλελεύθεροι σύμφωνα πάντα με τον Μαρκεζίνη ήταν στην πλειονότητά τους «συντηρητικοί» αλλά υπήρχε και μια πτέρυγα «αριστερών» εντός του κόμματος. Το μεγαλύτερο μέρος των στελεχών του ανέμενε το τέλος του υπερήλικα Σοφούλη ενώ το σύνολό τους απέβλεπε σε μια όσο το δυνατόν συμφέρουσα για τους ίδιους αναγνώριση τους αποτελέσματος του δημοψηφίσματος, το οποίο φυσικά προεξοφλούταν ως θετικό για τον θεσμό της βασιλείας. Ειδική μνεία έκανε για τον Βενιζέλο, ο οποίος φαινόταν να συμπαθεί τους βασιλόφρονες αλλά στερούταν ικανοτήτων και δυνατοτήτων, αφού και οι Κρητικοί που τον ακολουθούσαν με σεβασμό προς τον πατέρα του, ήταν διακείμενοι θετικά στον Σοφούλη.[861]

Κατά τη διάρκεια της απουσίας του Τσαλδάρη στο Παρίσι για τη διάσκεψη της Ειρήνης, τα στελέχη του Λαϊκού Κόμματος και οι τοπικοί βουλευτές, ξεκίνησαν τις προετοιμασίες για το δημοψήφισμα. Δημιουργήθηκαν λαϊκές επιτροπές σε όλη τη χώρα και το σύνολο των βουλευτών είχε μεταβεί στην επαρχία. Από την Αθήνα προμηθεύονταν «υλικό προπαγάνδας και έντυπα», τα οποία διένειμαν στην επαρχία, ενώ ιδιαίτερη προσοχή επέδειξαν στη Μακεδονία, καθώς κάποια από τα σημαντικότερα στελέχη του κόμματος (Μαρκεζίνης, Ζαλοκώστας, Μαυρομιχάλης, Παπαδήμος) βρέθηκαν εκεί. Σε ορισμένες ορεινές περιοχές της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας καθώς και της Θεσσαλίας ενδεχομένως να μην ήταν δυνατή η ομαλή έκβαση των διαδικασιών αλλά σε κάθε περίπτωση, ήταν προετοιμασμένοι για επανάληψη την επόμενη εβδομάδα.[862]

Το αποτέλεσμα της αναμέτρησης όμως ήταν πολύ σημαντικό για τον Τσαλδάρη για να αφήσει την τύχη του μόνο στους βουλευτές του. Από το Παρίσι που βρισκόταν, έστελνε τηλεγραφήματα ζητώντας να μάθει την έκβαση των διεργασιών και της γενικότερης οργάνωσης ενώ ζήτησε την άμεση κατάρτιση επιτροπής απαρτιζόμενης μεταξύ άλλων και από τους Πάπαγο και Μπενάκη, με επικεφαλής τον Γονατά. Η ληφθείσα απάντηση φαίνεται άκρως καθησυχαστική για την έκβαση του εγχειρήματος καθώς διαβεβαίωνε τον Τσαλδάρη σχετικά με τις κινήσεις των βουλευτών

[861] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 439, Επιστολή Μαρκεζίνη προς Γεώργιο Β', 7/7/1946.
[862] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 8.4 (1946) Επιστολή Μαρκεζίνη & Ζαλοκώστα προς Τσαλδάρη, χ.π., χ.ή.

και κυρίως, για τη λήψη από άγνωστο χορηγό, ενός σεβαστού χρηματικού ποσού για την κάλυψη αναγκών.[863]

Προκειμένου να δοθεί μια επίφαση δημοκρατικότητας στην όλη διαδικασία, ο Τσαλδάρης απέστειλε τηλεγράφημα στον Γονατά διερωτώμενος αν θα ήταν εφικτή η προσωρινή άρση ή αναβολή των νόμων περί δημοσίας τάξεως έστω και για μια εβδομάδα πριν την προκαθορισμένη ημερομηνία.[864] Στην Αθήνα οι γνώμες διίσταντο επί του θέματος, με μια μερίδα στελεχών του κόμματος να το θεωρεί ασύμφορο και μια άλλη όχι μόνο να υποστηρίζει τη δυνατότητα αλλά και την αναγκαιότητα αναστολής, προκειμένου να εξασφαλιστεί το αδιάβλητο της διαδικασίας. Ακόμη όμως κι αυτή η ομάδα, επέμεινε πως σε ορισμένες περιοχές της χώρας καλό θα ήταν να περιοριστούν τα εκλογικά τμήματα, προκειμένου να φρουρούνται καλύτερα ενώ σε περίπτωση που παρατηρούνταν έκτροπα, η διαδικασία θα έπρεπε να επαναληφθεί.[865] Τελικά, τα στελέχη του κόμματος και το Υπουργικό Συμβούλιο αποφάσισαν την άρση των μέτρων μεν χωρίς όμως να προχωρήσουν σε ανακοίνωση, παρά την τελευταία εβδομάδα. Επεσήμαναν ότι δημοψήφισμα υπό καθεστώς περιοριστικών μέτρων δεν θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί έγκυρο.[866]

Το αμέσως προηγούμενο διάστημα, η δήλωση του Τσαλδάρη στους *New York Times* σχετικά με την αναγκαιότητα της ενίσχυσης της Ελλάδας από Αγγλία, Γαλλία και Ηνωμένες Πολιτείες, ώστε να αποτελέσει μια «εκ των κυριωτέρων βάσεων αντιστάσεως εναντίον του κομμουνισμού εις Ανατολικήν Μεσόγειον» είχε γίνει αφορμή κριτικής του Έλληνα πολιτικού εκ μέρους των συμμάχων της κυβέρνησης.[867] Παρά τη δυσαρέσκεια των ξένων δυνάμεων όμως στα τέλη Αυγούστου η αμερικανική πρεσβεία ανακοίνωσε την απόφασή της να διατηρήσει στη χώρα τους παρατηρητές για το δημοψήφισμα, οι οποίοι θα υπέβαλαν στην ελληνική κυβέρνηση επίσημη έκθεση και θα μεταβίβαζαν στην κυβέρνησή τους κάθε σχετική πληροφορία.

Προστίθεται ότι Κυβέρνησις Ηνωμένων Πολιτειών ανησυχούσα εκ τελευταίων ειδήσεων περί τάσεως εκ μέρους διαφόρων κομματικών επηρεάσουν

[863] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.2 (1946) Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα Κωνσταντίνου Τσαλδάρη προς Υπουργείο Δικαιοσύνης, χ.π., 4/8/1946 & στο ίδιο: Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου προς Τσαλδάρη, χ.π., 7/8/1946.
[864] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.2 (1946) Τηλεγράφημα Κωνσταντίνου Τσαλδάρη προς Στυλιανό Γονατά, ά.π. 550Ή, 13/8/1946.
[865]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.2 (1946) Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου προς Τσαλδάρη, ά.π. 24043, 14/8/1946.
[866] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.2 (1946) Τηλεγράφημα Γονατά προς Τσαλδάρη, χ.π., 22/8/1946.
[867]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 95.2 (1946) Τηλεγράφημα του Υπουργείου Εξωτερικών προς τον Πρεσβεία του Λονδίνου, χ.π., 11/7/1946.

αποτέλεσμα δημοψηφίσματος, θα λάβη υπ' όψιν πληροφορίας παρατηρητών της όσον αφορά την τιμίαν αυτού διεξαγωγή.[868]

Η πραγματικότητα βέβαια διέφερε σε κάποια σημεία. Οι παρατηρητές δεν θα είχαν επίσημο ρόλο και δεν θα κατέθεταν επίσημη αναφορά. Η παρουσία τους, αντιθέτως, θα λειτουργούσε ανασταλτικά στην εκδήλωση κάθε μορφής βίας ή απάτης και θα ανέφεραν στις κυβερνήσεις τους τις εντυπώσεις τους από τα τεκταινόμενα. Κατόπιν, ήταν στην ευχέρεια της κάθε κυβέρνησης το να δημοσιοποιήσει τις αναφορές αυτές.[869] Σύσσωμο το επιτελείο του κόμματος βρισκόταν σε πυρετώδεις προετοιμασίες εν όψει του δημοψηφίσματος, προπαγανδίζοντας με κάθε δυνατό τρόπο (διανομή υλικού, εκτυπώσεις, διοργάνωση ομιλιών) την επιστροφή του Γεωργίου Β'. Παρά τις έντονες προσπάθειές τους όμως, δεν ήταν δυνατή η διασφάλιση της ομαλής διεξαγωγής του σε ορισμένες περιοχές της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας και Θεσσαλίας, αν και εμφανίζονταν αισιόδοξοι για τη διασφάλιση των απαραίτητων συνθηκών την επόμενη Κυριακή. Θεωρούσαν μάλιστα εφικτή την άρση των μέτρων ασφαλείας για την περίοδο του δημοψηφίσματος ώστε να δοθεί μια επίφαση νομιμότητας στην όλη διαδικασία.[870] Κάτι τέτοιο βέβαια καθίστατο δυνατό μόνο εξαιτίας των εκκαθαρίσεων που είχαν προηγηθεί.

Η αισιοδοξία τους κάλυπτε και το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, με προβλέψεις που έφταναν το 70 και 75% υπέρ του Γεωργίου Β'. Η αδυναμία των δημοκρατικών κομμάτων να συνασπιστούν «λόγω γενικής συγχύσεως» όπως σημείνωνε ο Μπαλτατζής – Υφυπουργός Τύπου – στην οποία βρίσκονταν, εξαιτίας της πολυδιάσπασης του κεντρώου χώρου, μετά και την άρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου να σχηματίσει μπλοκ δημοκρατικών είχε ως αποτέλεσμα, εκτός των άλλων, οι προσπάθειες των κομμουνιστών για αποχή, να μην βρίσκουν ανταπόκριση.[871]

Λίγες ημέρες πριν το δημοψήφισμα, ο Βρετανός Υφυπουργός Εξωτερικών, κάλεσε τον Φίλιππο Δραγούμη στο γραφείο του, αρχικά για να του μεταδώσει την πληροφορία ότι το ζήτημα του τρόπου επιστροφής του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα είχε επιλυθεί με τον δέοντα τρόπο, ώστε να μην θεωρηθεί ότι η αγγλική κυβέρνηση παρεμβαίνει στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας. Εν συνεχεία όμως, ο ΜακΝήλ γνωστοποίησε στον Έλληνα πολιτικό το περιεχόμενο ενός κρυπτογραφικού τηλεγραφήματος, το οποίο αναφερόταν στην προ διετίας λήψη απόφασης σχετικά με την αναβολή του δημοψηφίσματος για μετά τις εκλογές αλλά και «*εις την μετά το αποτέλεσμα των εκλογών, ανοχήν υπό της αγγλικής και αμερικανικής κυβερνήσεως της επιταχύνσεως του δημοψηφίσματος*, *υπ' ευθύνην*

[868]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.2 (1946) Τηλεγράφημα Σοφιανόπουλου προς Τσαλδάρη, χ.π., 23/8/1946.
[869]FRUS VII (1946), Υπουργός Εσωτερικών προς Αναπληρωτή Υπουργό Εσωτερικών, ά.π. 4122, 20/8/1946, σελ. 192-3..
[870]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.2 (1946) Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου προς Τσαλδάρη, ά.π. 24782, 27/8/1946 & στο ίδιο: Επιστολή Στεφανόπουλου προς Τσαλδάρη, χ.π., 26/8/1946.
[871] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.2 (1946) Επιστολή Στεφανόπουλου προς Τσαλδάρη, χ.π., 26/8/1946.

μόνον της κοινοβουλευτικής πλέον ελληνικής κυβερνήσεως». Το τηλεγράφημα εφιστούσε την προσοχή της κυβέρνησης στην ανεπηρέαστη και άνευ εκτάκτων μέτρων ασφαλείας διεξαγωγή του.[872] Ως εκ τούτου, καθίστατο αδύνατον να παραδεχθεί ο Π. Μαυρομιχάλης, Υπουργός Άμυνας, ότι η Θεσσαλία η Μακεδονία και η Θράκη τελούσαν ακόμη υπό το καθεστώς στρατιωτικού νόμου. Δεν υπήρχε κανένα περιθώριο να εννοηθεί στο ελάχιστο ότι το αποτέλεσμα της διαδικασίας ήταν προϊόν παρεμβάσεως αλλά αντιθέτως, ο ελληνικός λαός είχε αποφασίσει μόνος του την τύχη του. Η όλη κατάσταση είχε αγχώσει τα στελέχη της κυβέρνησης και φοβόντουσαν την απόδειξη του αντίθετου.[873]

Η αναμέτρηση του δημοψηφίσματος, είχε λάβει τη μορφή αντιπαράθεσης μεταξύ των Λαϊκών – που πρέσβευαν τη μοναρχία και της Αριστεράς και του Κ.Κ.Ε., το οποίο επιθυμούσε αβασίλευτη δημοκρατία. Η βία δεν εξέλειπε εκατέρωθεν, στην προσπάθεια οι Λαϊκοί να υπερασπιστούν την επάνοδο του βασιλιά ενώ το Κ.Κ.Ε. να οδηγήσει στην αναβολή του δημοψηφίσματος. Παρά τις εξαγγελίες βέβαια, η κυβερνητική πολιτική δεν στόχευε στην εξάλειψη των βίαιων συγκρούσεων. Η ταυτόχρονη συνύπαρξη των δυο διαφορετικών αυτών τάσεων, εκ διαμέτρου αντίθετων μεταξύ τους, εντός της ελληνικής κοινωνίας και η αδυναμία αποκλιμάκωσης της έντασης, οδηγούσε με μαθηματική ακρίβεια στην γενίκευση της σύγκρουσης, αφού με το αναμενόμενο αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, η προπολεμική τάξη πραγμάτων που τόσο είχε προσπαθήσει το Ε.Α.Μ. να αλλάξει κατά τη διάρκεια της κατοχής, θα αποκαθίστατο πλήρως, ωθώντας το Κ.Κ.Ε. στην ανάληψη περαιτέρω επιθετικής δράσης. Από την Πρεσβεία της Νέας Υόρκης προτάθηκε και η έκδοση μιας Λευκής Βίβλου, η οποία θα αναφερόταν στην «*προσπάθειαν Εαμοβουλγάρων Ρώσων δυσφημίσουν Ελλάδα και καταστήσουν αυτήν ανίκανον υπερασπίσει δίκαιά της*» για να διορθωθεί αμέσως μετά, ότι δεν εννοούσαν Λευκή Βίβλο απλά ενημερωτικό τεύχος.[874]

Από τη δική του πλευρά, το Κ.Κ.Ε. μένοντας πιστό στην απόφαση της Β' Ολομέλειας για ενιαία ηγεσία όλων των αριστερών ένοπλων ομάδων[875] προκειμένου να εντείνει την πίεση προς την κυβέρνηση, απέστειλε τον Μάρκο Βαφειάδη – κατόπιν εντολής του Ν. Ζαχαριάδη – στο Βελιγράδι, με σκοπό να έρθει σε συνεννόηση με τους Γ. Ιωαννίδη και Π. Ρούσσο, οι οποίοι θα εγκαθίσταντο στην Γιουγκοσλαβία, ως κλιμάκιο του Πολιτικού Γραφείου. Οι οδηγίες που είχαν δοθεί στον Βαφειάδη ήταν πολύ συγκεκριμένες· είχε προηγηθεί συζήτηση με το Πολιτικό Γραφείο για τις δυνατότητες που υφίσταντο κι αφού λαμβάνονταν υπόψη οι ήδη υπάρχουσες ένοπλες ομάδες, οι οποίες θα μπορούσαν να επεκταθούν αποκλειστικά με εθελοντές, η δράση τους θα έπρεπε να είναι

[872] Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 70.5, Σημείωμα Φίλιππου Δραγούμη σχετικά με τη συνάντησή του με τον ΜακΝήλ.
[873]Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 70.5, Επιστολή Φίλιππου Δραγούμη προς Γονατά, Αλεξανδρή, Μαυρομιχάλη, Στεφανόπουλο, ά.π. 1152, 28/8/1946.
[874] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 95.1 (1946) Τηλεγράφημα από πρεσβεία Νέας Υόρκης προς Στεφανόπουλο, ά.π. 25178, 28/8/1946 και Τηλεγράφημα από πρεσβεία Νέας Υόρκης προς Στεφανόπουλο, χ.π., 9/9/1946.
[875] *Κ.Κ.Ε. Ε.Κ.*, τ. VI, Απόφαση της Β' Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε., σελ. 174 κ.έ.

περιορισμένη και να αποφευχθούν συγκρούσεις με τον κυβερνητικό στρατό. Το βασικό καθήκον του ήταν η οργάνωση της αυτοάμυνας με περιορισμένο αριθμό ανταρτών.[876]

Με τη Δεξιά να προσπαθεί να επιβληθεί μέσω των ενόπλων συγκρούσεων και με την Αριστερά να εμμένει στη λογική της αυτοάμυνας, διεξήχθη τελικά το Δημοψήφισμα, την 1η Σεπτεμβρίου του 1946. Σε σύνολο 1.817.668 εγγεγραμμένων, ψήφισαν 1.684.215, με έγκυρα τα 1.681.686 ψηφοδέλτια. Οι ψήφοι υπέρ του Γεωργίου Β' ήταν 1.158.170, δηλαδή 69% του συνόλου του ψηφισάντων, με 313.305 λευκά.[877] Σύμφωνα με την έκθεση της Σ.Α.Π.Ε.Ε., η Δεξιά σαφώς και άσκησε αθέμιτη επιρροή προκειμένου να επιτύχει το επιθυμητό αποτέλεσμα, αλλά οι παρατηρητές θεώρησαν πως και άνευ αυτής η τελική έκβαση θα ήταν υπέρ της επανόδου του Γεωργίου Β'.[878] Στο Υπ. Εσωτερικών παρέμειναν καθόλη τη διάρκεια της νύχτας δημοσιογράφοι Έλληνες και ξένοι, προκειμένου να λαμβάνουν γνώση των αποτελεσμάτων διαδοχικά, παρά την αρχική επιθυμία για μη συνεχή ανακοίνωσή τους. Το τελικό αποτέλεσμα γνωστοποιήθηκε μόνο στον Τσαλδάρη και προέβη ο ίδιος στην ανακοίνωσή του.[879]

Τα αποτελέσματα της έκθεσης της Σ.Α.Π.Ε.Ε. ανακούφισαν τους Βρετανούς αφού διαπιστώθηκε πως έστω μια οριακή πλειοψηφία εν δυνάμει γινόταν να επιτευχθεί ούτως ή άλλως και έτσι θα μπορούσε και θα έπρεπε να μείνει ανεπηρέαστη από το γεγονός της αθέμιτης διόγκωσης του ποσοστού υπέρ του Γεωργίου Β'.[880] Μια στοιχειώδης δημοκρατική νομιμοποίηση του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος ήταν αναγκαία προϋπόθεση για τους Βρετανούς, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν να υπάρξει δυνατότητα αμφισβήτησης ούτε από την αριστερά αλλά ούτε και από το αντιμοναρχικό κέντρο, δίνοντας έτσι το έναυσμα για άσκηση έντονης αντιπολίτευσης. Άλλωστε, η κριτική που δεχόταν η Εργατική κυβέρνηση της Βρετανίας για την εμπλοκή της στα εσωτερικά της Ελλάδας ήταν ήδη αρκετά έντονη για να έχει να αντιμετωπίσει και την κατηγορία της συγκάλυψης ενός νόθου δημοψηφίσματος. Ο τρόπος όμως κατά τον οποίο είχε διεξαχθεί το δημοψήφισμα ανέτρεψε όλα τα προγνωστικά δημιουργώντας την πλασματική πλειοψηφία. Εκτός των ψηφοφόρων της Η.Π.Ε., υπέρ της μοναρχίας ψήφισε και ένα 40% περίπου των ψηφοφόρων της Ε.Π.Ε. αλλά δεν μπορεί να εξηγήσει το συνολικό ποσοστό του 69% που έλαβε το Στέμμα. Αν συνυπολογιστούν τα αποτελέσματα της εκλογικής αναμέτρησης του Μαρτίου με την αποχή, το ποσοστό υπέρ της βασιλείας δεν μπορεί να ξεπεράσει το 52% – 55%. Είναι εντελώς αβέβαιο πώς θα είχε διαμορφωθεί

[876] Μ. Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα, τ.V*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1992, σελ. 91 & Γ. Μπλάνας, *Εμφύλιος Πόλεμος 1946 – 1949, Όπως τα έζησα*, έκδοση Β', εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1976, σελ. 75 & Κ.Κ.Ε – Ε.Κ., ό.π., τ. VI, Ανακοίνωση του Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 11 Σεπτεμβρίου 1946, σελ. 219.
[877] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 7.4 (1946) Χειρόγραφη Επιστολή του Κ. Καλκάνη, Υπουργού Εσωτερικών, προς τον Κ. Τσαλδάρη, χ.π., 4/9/1946.
[878] FRUS (1946) VII, Αναφορά επί της παρατηρήσεως του Ελληνικού Δημοψηφίσματος, 7/9/1946, σελ. 204 – 207.
[879] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 7.4 (1946) Τηλεγράφημα από Υπουργείο Εξωτερικών (Κωνσταντίνος Καλκάνης) προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, χ.π., 31/08/1946 & στο ίδιο: φακ. 171.2 (1946) Τηλεγραφήματα μεταξύ Κ. Καλκάνη – Κ. Τσαλδάρη & Μπαλτατζή – Τσαλδάρη, χ.π., 31/8/1946.
[880] F.O. 371/58710 R 15035: Συμπληρωματική έκθεση της Σ.Α.Π.Ε.Ε., 13/9/1946.

το αποτέλεσμα αν είχε διεξαχθεί υπό άλλες συνθήκες ή ακόμη και πριν τις εκλογές, όπως άλλωστε είχε συμφωνηθεί στην Βάρκιζα.[881]

Την επόμενη του δημοψηφίσματος η *Ελευθερία* τόνιζε το ποσοστό της διαφοράς των αποτελεσμάτων στα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο, η οποία παραδόθηκε «εις τας ορδάς του κρατικού και του παρακρατικού συμμοριτισμού» και εμφάνισε ποσοστό 99% υπέρ της βασιλείας.[882] Σε παρόμοιο κλίμα κινούταν το πρωτοσέλιδο του *Ριζοσπάστη*, το οποίο υπερθεμάτισε τη νίκη της δημοκρατίας στα αστικά κέντρα[883] ενώ αντίθετα, η φιλοκυβερνητική *Εμπρός* έδινε έμφαση στη νίκη του Γεωργίου Β', φιλοξενώντας και το τηλεγράφημα του Γονατά προς τον Τσαλδάρη στο οποίο εξήρε την κυβέρνηση για την «απόλυτον τάξιν και ησυχίαν με την οποία διενεργήθη το δημοψήφισμα».[884] Η βασιλεία έλαβε υψηλότερα ποσοστά σε αγροτικές περιοχές της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδας και των Νέων Χωρών ενώ η δημοκρατία υπερίσχυσε στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, τα Χανιά, τις Σέρρες, τον Βόλο, τη Λάρισα, την Καβάλα, το Ηράκλειο, τη Λέσβο, την Ικαρία και τις αγροτικές περιοχές της Κρήτης, επιπλέον των προαναφερθέντων πόλεων.[885]

Σύσσωμη η πολιτική ηγεσία της χώρας ήταν πανέτοιμη να υποδεχθεί τον Γεώργιο Β' στις 28 Σεπτεμβρίου, οπότε και αφίχθη. Ο ηγέτης των Φιλελευθέρων Θεμιστοκλής Σοφούλης είχε δηλώσει μια εβδομάδα μετά το δημοψήφισμα ότι μπορεί μεν το αποτέλεσμα να «*στερείται του ηθικού κύρους της αδιαβλήτου γνησιότητας*» αλλά «*εδημιουργήθη δι' αυτού νέα πολιτική πραγματικότης την οποία ουδείς δύναται ούτε δικαιούται να αγνοήσει*». Οι δηλώσεις του αυτές έρχονταν σε άμεση αντίθεση με εκείνες που είχε κάνει αμέσως μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων, όπου στηλίτευσε την κυβέρνηση για την καθυστέρηση ανακοίνωσής τους και δήλωσε ότι ο ίδιος είχε ρίξει λευκό ψηφοδέλτιο για να απορρίψει τα επιχειρήματα των κυβερνητικών ότι τα λευκά προέρχονταν μόνο από τους κομμουνιστές.[886] Αντιλήφθηκε όμως στο μεταξύ ότι ο μόνος τρόπος για να παραμείνει συμπαθής στους Βρετανούς και τους Αμερικανούς – άρα και ζωντανός στη διεκδίκηση της εξουσίας – ήταν να αποδεχθεί τον Γεώργιο Β' και σε κατ' ιδίαν συνάντηση με τον Νόρτον ανέφερε πως ήταν διατεθειμένος να δεχθεί ακόμη και μια βασιλική δικτατορία, αρκεί να διασφαλιζόταν η ασφάλεια της χώρας έναντι των Κομμουνιστών και των Σλάβων.[887]

Ο Πλαστήρας τόνιζε ότι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος δεν ήταν δυνατόν να θεωρηθεί έγκυρο και η καλύτερη λύση θα ήταν να μην επιστρέψει ο βασιλιάς στην Ελλάδα, αφού μια τέτοια

[881] Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία – Κόμματα και εκλογές 1946 – 1967,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001, σελ. 92 – 94.
[882] *Ελευθερία*, 2/9/1946.
[883] *Ριζοσπάστης*, 2/9/1946.
[884]*Εμπρός*, 2/9/1946.
[885] Ηλ. Νικολακόπουλος, *ό.π.,* σελ. 88 – 89.
[886] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.2 (1946) Τηλεγράφημα Μπαλτατζή. Μαυροκορδάτου προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, Παρίσι, ά.π. 9156, 2/9/1946.
[887] Th. D. Sfikas, "A Prime Minister of all times…", *ό.π.*, σελ. 80.

κίνηση μόνο ταραχές θα μπορούσε να επιφέρει. Πρώτα θα έπρεπε να ηρεμήσουν τα πνεύματα και η Ελλάδα να γίνει κράτος δικαίου και ισοπολιτείας και κατόπιν να κληθεί ο λαός «εις ελεύθερον και τίμιον δημοψήφισμα ίνα τερματίση με κύριαρχον ψήφον του από τρικονταετίας χρονίζουσαν πολιτικήν διαφοράν».[888] Οι δηλώσεις του Σοφοκλή Βενιζέλου διέφεραν αρκετά σε ύφος και περιεχόμενο. Αναγνώρισε πλήρως το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος και τόνισε ότι ήταν υποχρεωμένοι να ατενίζουν σταθερά το μέλλον και τη νέα πραγματικότητα όπως καταγράφηκε, με σκοπό τη δημιουργία ενός ουσιαστικού Δημοκρατικού πολιτεύματος «*εντός των πλαισίων του εκ του δημοψηφίσματος προεκυψάντος καθεστώτος συμβάλλοντες ούτω στην ομαλή λειτουργία της Βασιλευομένης Δημοκρατίας*». Η διαπίστωση του Γ. Παπανδρέου περιοριζόταν στο ότι η πλειοψηφία του ελληνικού λαού ήταν υπέρ της βασιλείας, όπως είχε διαφανεί από τις εκλογές και σύστηνε στον Γεώργιο να χειραφετηθεί από τους πολιτικούς του φίλους και συμβούλους, εφ' όσον εξελέγησαν με το έμβλημά του και στερούνταν λαϊκού υπόβαθρου.[889]

Όλοι προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να κερδίσουν την εύνοια του νεοφερμένου, γνωρίζοντας ότι ο ρόλος του θα είναι καταλυτικός για τις μετέπειτα εξελίξεις. Σε καμία περίπτωση δεν επιθυμούσαν να αφήσουν το Λαϊκό Κόμμα και τους πολιτευτές του να καρπωθούν την εύνοιά του, αν και εκείνο κατέβαλε τη μέγιστη δυνατή προσπάθεια, ήδη από την περίοδο της Κατοχής, για την επιστροφή του στη χώρα.

[888] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.2 (1946) Τηλεγράφημα Μπαλτατζή. Μαυροκορδάτου προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, Παρίσι, ά.π. 9156, 2/9/1946.
[889] *Ελευθερία*, 8/9/1946.

Κεφάλαιο Πέμπτο:Ένα σχέδιο και μια Προσωρινή Κυβέρνηση

Περπατούσα στο δρόμο όταν κάποιος στάθηκε μπροστά μου. Δε μιλήσαμε
μόνο με κοίταξε με το βλέμμα ενός άλλου καιρού που έχουν
πάντα αυτοί που ορίζουν τη ζωή μας.
Ύστερα άκουσα τα βήματά του να χάνονται.
Και μόνο τα άστρα είχαν μείνει εκεί
στο βραδιασμένο ουρανό

Τ. Λειβαδίτης

Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ

Το καλοκαίρι που προηγήθηκε του δημοψηφίσματος, ο Τσαλδάρης αποφάσισε να περιοδεύσει στην Ευρώπη, προσπαθώντας να βελτιώσει την εικόνα του, μέσω της διεκδίκησης οικονομικής βοήθειας για την ανασυγκρότηση και της προώθησης εδαφικών διεκδικήσεων έναντι των Βαλκάνιων γειτόνων της χώρας. Κι ενώ αρχικά προγραμμάτιζε να συναντήσει μόνο Βρετανούς και Γάλλους αξιωματούχους στην πορεία αποφάσισε να επισκεφτεί και την αμερικανική πρωτεύουσα. Το Στέιτ Ντιπάρτμεντ εμφανίστηκε διστακτικό στο άκουσμα της είδησης, αναφέροντας ότι αν και δεν ήταν αντίθετοι σε μια ενδεχόμενη επίσκεψη, ήταν βέβαιοι ότι ο Αμερικανικός λαός θα παραξενευόταν πώς σημαντικοί για τη χώρα πολιτικοί την αφήνουν σε μια τόσο κρίσιμη περίοδο. Θα ήταν χρήσιμο λοιπόν να γνωρίζουν εκ των προτέρων τα προς συζήτηση θέματα, ώστε να υπολογίσουν τα υπέρ και τα κατά της επίσκεψης.[890] Σε γενικές γραμμές, οι Μπέβιν και Ράνκιν θεωρούσαν πως ο Τσαλδάρης έπρεπε να γίνει δεκτός με θερμή υποδοχή και πως το ταξίδι του αυτό θα ωφελούσε και τον ίδιο και την κυβέρνησή του.[891]

Η πρόθεση του Τσαλδάρη ήταν να ζητήσει δάνειο ύψους 6 εκατομμυρίων δολαρίων, για διάστημα πέντε ετών, εντός του οποίου θα ξεκινούσε η ανασυγκρότηση της χώρας. Το άκουσμα και μόνο του ποσού άφησε εμβρόντητους τόσο τους Βρετανούς όσο και τους Αμερικανούς, οι οποίοι

[890]FRUS, 1946 VII, Τηλεγράφημα Άτσεσον προς Ράνκιν, 13/6/1946, σελ. 169 – 170.
[891]F.O. 371/58905 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 7/6/1946 & FRUS, 1946 VII, Ράνκιν προς Στέιτ Ντιπάρτμεντ, 18/6/1946, σελ. 170 – 1.

θεωρούσαν ότι οι Έλληνες θα έπρεπε να σχεδιάσουν, οργανώσουν και εκπονήσουν συγκεκριμένο πρόγραμμα ανοικοδόμησης μόνοι τους.[892]

Οι συναντήσεις έλαβαν χώρα στις αρχές Ιουλίου στο Παρίσι, όπου ο Έλληνας πολιτικός συνομίλησε με τον Μπέβιν και τον Μπερνς, εκθέτοντας τις οικονομικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, οι οποίες βέβαια ξεπερνούσαν κατά πολύ το μέγιστο όριο αποδοχής των Αμερικανών. Ο Τσαλδάρης έκρινε ότι οι κυβερνήσεις των δυο χωρών θα συμβουλεύονταν η μια την άλλη, ώστε να συντονίσουν τις κινήσεις τους σχετικά με την επικείμενη βοήθεια στην Ελλάδα και γι' αυτό απέστειλε τον Αιλιανό στο Λονδίνο να συζητήσει ταυτόχρονα τα θέματα αυτά και με τους Βρετανούς.[893] Παράλληλα, εξέφρασε την επιθυμία να συναντηθεί με τον Μολότωφ και να παρουσιάσει τις προθέσεις της κυβέρνησής του, ως φιλικά διακείμενης στις δυτικές δυνάμεις.

Σε μια προσπάθεια να διερευνήσει τις προθέσεις των Βρετανών έναντι της προσέγγισης που αποπειράτο προς την πλευρά των Αμερικανών, ο Τσαλδάρης συναντήθηκε με τον Βρετανό ομόλογό του, Κλέμεντ Άττλη και προσπάθησε να διερευνήσει την πιθανότητα αντίθεσής του στην προσέγγιση που σχεδίαζε. Ο Βρετανός Υπουργός Οικονομικών Χιού Ντάλτον εμφανίστηκε ενθουσιασμένος με την ιδέα, αφού ο Έλληνας Πρωθυπουργός έκανε γνωστές λεπτομέρειες έκθεσης της ελληνικής πρεσβείας στην Ουάσινγκτον, σύμφωνα με την οποία οι Η.Π.Α. ετοιμάζονταν να προσφέρουν σημαντική βοήθεια στη χώρα.[894]

Οι προθέσεις των δυο χωρών όμως είχαν παρερμηνευθεί από τον Τσαλδάρη ή διαφορετικά, προσπαθούσε να τις φέρει προ τετελεσμένων γεγονότων, παρουσιάζοντας ως δεδομένη την βοήθεια της μιας στην άλλη. Σε καμία εκ των δυο περιπτώσεων η τελική έκβαση δεν τον δικαίωσε. Οι Βρετανοί άσκησαν πιέσεις σχετικά με το Γ' Ψήφισμα και τον οπλισμό ομάδων πολιτών που προωθούσε για την αντιμετώπιση των αριστερών οργανώσεων και ζήτησαν μετριοπάθεια. Ο Τσαλδάρης περιορίστηκε απλά στην υπόσχεση ότι δεν θα εφαρμοστεί το Γ' Ψήφισμα στους ηγέτες του Κ.Κ.Ε.[895] Εκ μέρους των Αμερικανών η διάψευση ήρθε διαμέσου του Άτσεσον, ο οποίος σε ερώτημα του Τσαλδάρη αν η Ελλάδα μπορούσε να στείλει μια ομάδα εμπειρογνωμόνων στην Αμερική για συζητήσεις σχετικά με τις προϋποθέσεις ενός δανείου, απάντησε ότι δεν υπήρχε καμία πιθανότητα δανειοδότησης της χώρας στο προσεχές διάστημα, εφόσον η κυβέρνηση δεν είχε απορροφήσει ακόμη το ποσόν των 25 εκατομμ. δολαρίων, που της είχε δοθεί τον περασμένο Δεκέμβριο.[896]

[892]FRUS, 1946 VII, Τηλεγράφημα Άτσεσον προς Ράνκιν, 14/6/1946, σελ. 170.
[893]FRUS VII 1946, Υπόμνημα του Λέοναρντ Ούγνκερ, Οικονομικό σύμβουλο της Αμερικανικής Αντιπροσωπείας στο Συμβούλιο των Υπουργών Εξωτερικών προς τον Υπουργό Εξωτερικών, 5/7/1946, σελ. 175 – 7.
[894]F.O. 371/58906 R10729, Πρακτικά συνάντησης Άττλη – Τασαλδάρη, 10/7/1946 & Πρακτικά συνάντησης Ντάλτον - Τσαλδάρη, 10/7/1946.
[895]F.O. 371/58698 R10234 Σχόλιο Φόρεϊν Όφις, 8-11/7/1946 και R10392 Σχόλιο Φόρεϊν Όφις, 12/7/1946.
[896] FRUS VII 1946, Χάριμαν προς Μπερνς, 12/7/1946 σελ. 180-1 & Άτσεσον προς Χάριμαν, 13/7/1946, σελ. 181 – 2.

Ο Έλληνας πρωθυπουργός όμως προέβη και σε δηλώσεις στους *New York Times* σχετικά με την ανάγκη ενίσχυσης της Ελλάδας από τις τρεις δυτικές δυνάμεις, οι οποίες έγιναν δεκτές με δριμύτητα. Ο Στεφανόπουλος έστειλε κατεπείγον τηλεγράφημα στο Λονδίνο, πληροφορώντας τον Πρωθυπουργό σχετικά με την εντύπωση που προκάλεσε η δήλωση στην Ελλάδα και για τον κίνδυνο ενδεχόμενης επερώτησης στην βουλή.[897] Ο Τσαλδάρης είχε δηλώσει ότι «*οι κομμουνιστές αποτελούσαν κύρια απειλή για την Ελλάδα, η οποία ήταν ένα από τα βασικά προπύργια ενάντια στον κομμουνισμό στην Ανατολική Μεσόγειο. Αν η Βρετανία, η Γαλλία και οι Η.Π.Α. επιθυμούσαν να παραμείνει η Ελλάδα προπύργιο, θα πρέπει να παρατείνουν την βοήθειά τους*».[898]

Το δεύτερο σκέλος των επαφών με τις δυο κυβερνήσεις ήταν η προώθηση των ελληνικών διεκδικήσεων έναντι της Αλβανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας. Η Μεγάλη Βρετανία και οι Η.Π.Α. θεωρούσαν ότι η Ελλάδα δεν είχε κανέναν λόγο να εγείρει εδαφικά ζητήματα έναντι αυτών των χωρών, αλλά αντιθέτως η επιμονή της θα μπορούσε να ωθήσει αυτές τις χώρες να προβάλουν απαιτήσεις εναντίον της,[899] δεν εξέφρασαν δημοσίως τη γνώμη τους, παρά ώθησαν τον Τσαλδάρη σε συνάντηση με τον Μολότωφ, την οποία άλλωστε ο ίδιος είχε ζητήσει, και επί της ουσίας μετέφεραν το βάρος της άρνησης στον Ρώσο πρέσβη.[900]

Το ταξίδι του Τσαλδάρη στην Ευρώπη δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Επέστρεψε στην Ελλάδα για να δεχθεί τη μήνιν του τύπου. Ακόμη και φιλοκυβερνητικές εφημερίδες δυσκολεύτηκαν να εκφραστούν θετικά για την έκβαση του ταξιδιού, κυρίως επί των εθνικών διεκδικήσεων, όπου αναμένονταν θεαματικότερα αποτελέσματα.[901] Ιδιαίτερα δηκτικός εμφανίστηκε εύλογα ο αριστερός τύπος, ο οποίος φιλοξένησε άρθρο με τον ειρωνικό τίτλο «Ο Θριαμβευτής επέστρεψε».[902] Ο Τσαλδάρης αρνήθηκε σε συνέντευξή του ότι ζήτησε δάνειο και τόνισε ότι «οι λαοί δεν σώζονται με δάνεια» και ότι «*θέμα δανείου δεν υπήρξε. Υπάρχει μόνο θέμα συμμαχικής ενισχύσεως προς ανασυγκρότησιν της Ελλάδος*» αποφεύγοντας να απαντήσει στις περισσότερες ερωτήσεις του δημοσιογράφου.[903]

Το ήδη καταρρακωμένο γόητρο του Έλληνα πρωθυπουργού ήρθε να συμπληρώσει μια έκθεση τριών βουλευτών του Αγγλικού Εργατικού Κόμματος, οι οποίοι περιόδευσαν στην Ελλάδα και το βιβλίο που εξέδωσαν αμέσως μετά. Οι βουλευτές υπογράμμισαν πως η Δεξιά κυβέρνηση εξαπέλυε πόλεμο εναντίον όσων δημοκρατικών αντίτιθενται σε αυτή, με εκτενείς αναφορές στην

[897] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 95.1 (1946), Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου προς Τσαλδάρη, ά.π. 21503, 11/7/1946.
[898] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 95.1 (1946), Τηλεγράφημα από την Πρεσβεία της Νέας Υόρκης προς τον Στεφανόπουλο, ά.π. 1133, χ.ή.
[899] F.O. 371/58886 R6032 Χάλιφαξ προς Φόρεϊν Όφις, 17/4/1946 & FRUS 1946 VII, Χάριμαν προς Στέιτ Ντιπάρτμεντ, 18/7/1946, σελ. 183 – 5.
[900] Η Στάση της Ε.Σ.Σ.Δ απέναντι στα εσωτερικά προβλήματα της Ελλάδας το 1946 – Έγγραφα από το αρχείο του Σοβιετικού Υπουργείου Εξωτερικών, παρατίθεται στο: Π. Ανταίος, *Ο Ζαχαριάδης Θύτης και Θύμα*, εκδ. Φυτράκης, Αθήνα, 1991, σελ. 453.
[901] *Εμπρός*, 23/7/1946.
[902] *Ριζοσπάστης*, 24/7/1946.
[903] *Ελευθερία*, 24/7/1946.

πραγματική κατάσταση με τα πολυάριθμα περιστατικά τρομοκρατίας που λάμβαναν χώρα ιδίως στην ύπαιθρο.[904] Ένα επίσημο όργανο του κράτους μάλιστα η Χωροφυλακή συμμετείχε στις διενέξεις, βοηθούσε και ενίσχυε τις δεξιές ομάδες, μεταχειριζόταν άνισα όσους δολοφονούσαν έναν δεξιό, για τους οποίους ο δρόμος της φυλακής και της εξορίας ήταν βέβαιος σε αντίθεση με όσους δολοφονούσαν έναν αριστερό, όπου σε αρκετές περιπτώσεις παρέμεναν ελεύθεροι.[905] Το τελικό συμπέρασμα ήταν ότι: *«Στην Ελλάδα κάτω από ένα δημοκρατικό προσωπείο, λαμβάνει χώρα ένας μονομερής εμφύλιος πόλεμος, ο πόλεμος της Δεξιάς ενάντια σε όλα τα δημοκρατικά στοιχεία που τολμούν να διαφωνήσουν με την Κυβέρνηση. Δολοφονίες, παράνομη φυλάκιση, βάναυση επίθεση και εκφοβισμός είναι η μοίρα χιλιάδων θυμάτων».*[906]

Η ελληνική κυβέρνηση θέλοντας να διασκεδάσει τις εντυπώσεις προσκάλεσε επίσημα μια βρετανική κοινοβουλευτική αντιπροσωπεία, η οποία παρέμεινε στη χώρα οχτώ ημέρες. Επισκέφτηκαν νοσοκομεία, φυλακές, εργοστάσια, συναντήθηκαν με κάποιους πολιτικούς και το τελικό συμπέρασμά τους δεν διέφερε πολύ από την αναφορά των βουλευτών των Εργατικών. Αν και η Αριστερά είχε μερίδιο ευθύνης για τις εξελίξεις, οι συμμορίες της δεξιάς δρούσαν με πλήρη ασυδοσία, τρομοκρατούσαν χωρικούς με σκοπό να αποσπάσουν χρήματα ενώ παρά το γεγονός ότι η οπλοφορία ήταν παράνομη, αυτές οι οργανώσεις προμηθεύονταν όπλα από την ίδια την κυβέρνηση, η οποία τηρούσε τον νόμο μόνο εναντίον των αριστερών.[907]

Την περίοδο εκείνη δημοσιεύτηκε στον *Ριζοσπάστη* άρθρο του Ν. Ζαχαριάδη, στο οποίο τονιζόταν ότι ο εμφύλιος δεν ήταν «η φυσιολογική και μόνη δυνατή κατάσταση». Αντιθέτως, θα έπρεπε να βρεθεί μια λύση για συμφιλίωση, η οποία θα προέκυπτε είτε με το «*να δοθεί στον ελληνικό λαό η δυνατότητα να αποφανθεί ελεύθερα για το εσωτερικό του πρόβλημα και να το λύσει έτσι όπως αυτός θέλει*» είτε με το «*να σηκωθούν να φύγουν αμέσως οι Άγγλοι απ' τον τόπο μας και να μας αφήσουν να λύσουμε μόνοι μας τις εσωτερικές μας διαφορές*». Το Κ.Κ.Ε. επιθυμούσε να βρεθεί μια λύση η οποία θα προωθούσε τη συνεννόηση και τη συμφιλίωση αλλά δεν θα δεχόταν κανέναν εκβιασμό και περιορισμό της εθνικής ανεξαρτησίας από τις ξένες παρεμβάσεις.[908] Ήταν η πρώτη από μια μακρά σειρά εκκλήσεων για συνεννόηση και ειρήνευση που εκπορεύονταν από την αριστερά προς τα κωφεύοντα ώτα της ελληνικής κυβέρνησης.

Η δημοσίευση της έκθεσης τον Οκτώβριο του 1946 δεν είχε την αναμενόμενη απήχηση σε όλες στις πολιτικές δυνάμεις της χώρας. Η Αριστερά δέχτηκε τις προτάσεις που διατύπωσαν οι Βρετανοί, σχετικά με μια μετριοπαθή πολιτική συμφιλίωσης και εφαρμογή νέας πολιτικής μετά την επιστροφή του Γεωργίου Β', συγκρότηση οικουμενικής κυβέρνησης με πιθανή εξαίρεση της «άκρας»

---

[904] Norman Dodds, Leslie Solley, Stanley Tiffany, *Tragedy in Greece*, Λονδίνο, League for Democracy in Greece, σελ. 61.
[905] *Ό.π.*, σελ. 9.
[906] *Ό.π.*, σελ 61.
[907] F.O. 371/67017 R2822: Έκθεση της Βρετανικής Κοινοβουλευτικής Αντιπροσωπείας στην Ελλάδα, Αύγουστος 1946, 10/10/1946.
[908] *Ριζοσπάστης*, 21/8/1946.

αριστεράς, γενική αμνηστία ή έστω «πολιτική επιείκειας», τήρηση συνταγματικών ελευθεριών, γεγονός που συνεπαγόταν τόσο την άρση των μέτρων ασφαλείας όσο και την απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων με τελικό σκοπό τη διεξαγωγή εκλογών, βάσει αναθεωρημένων καταλόγων και ήταν πρόθυμη να τεθούν ως βάση για διεξαγωγή συζητήσεων.[909] Η πρόθεσή της αυτή δεν βρήκε τελικά καμία ανταπόκριση από την κυβέρνηση, με αποτέλεσμα να μην υπάρξει μεταβολή στην εσωτερική κατάσταση της χώρας ούτε να εμποδιστεί με κάποιον τρόπο η πορεία προς τον ολοκληρωτικό εμφύλιο.

Οι βουλευτές στην έκθεσή τους αλλά και η κοινοβουλευτική αντιπροσωπεία, συμφωνούσαν με τον αρχικό σχεδιασμό της πολιτικής της Μεγ. Βρετανίας για άμεση αποχώρηση των στρατευμάτων της από την Ελλάδα. Η εικόνα της χώρας αμαυρωνόταν παρά την φιλία που συνέδεε τους δυο λαούς ενώ οι κεντρώοι και αριστεροί πολιτικοί συμφωνούσαν στην άμεση αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων ει δυνατόν αφού έχουν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για νέες εκλογές, με τον σχηματισμό ευρύτερης κυβέρνησης. Αλλά ακόμη και χωρίς να ικανοποιηθούν αυτές οι προϋποθέσεις, για λόγους στρατηγικούς και πολιτικούς ήταν απαραίτητη η άμεση αποχώρηση των στρατευμάτων.[910] Οι Έλληνες εμφανίστηκαν πεπεισμένοι ότι οι πολιτικοί τους δρούσαν υπό τις οδηγίες των Βρετανών ενώ ήταν τόσο εθισμένοι στην βρετανική βοήθεια ώστε επί της ουσίας δεν έκαναν τίποτε για να βελτιώσουν την εσωτερική κατάσταση της χώρας τους.[911]

Η φημολογία περί αναχωρήσεως των στρατευμάτων επέφερε αναστάτωση στην κυβέρνηση. Στις 20 Αυγούστου ο Τσαλδάρης απέστειλε κατεπείγον τηλεγράφημα στους Γονατά, Μαυρομιχάλη και Στεφανόπουλο, με το οποίο τους ζητούσε να αρθεί το μέτρο της αύξησης στους μισθούς των στρατιωτικών, γιατί κάτι τέτοιο δημιουργούσε υποψίες ότι σκόπευαν στην εγκαθίδρυση δικτατορίας ενώ ήθελε λεπτομέρειες σχετικά με τη σύλληψη 33 ατόμων και εκτέλεση κάποιων εξ αυτών, τα οποία δεν ανήκαν σε «αναρχικές οργανώσεις». Ζητούσε να υπάρξει κάποιος έλεγχος σε παρόμοιες υποθέσεις, ασφαλώς επειδή φοβόταν τον διεθνή αντίκτυπο που μπορεί να είχαν.[912] Πράγματι, τον επόμενο μήνα ο Ντίξον – ιδιαίτερος γραμματέας στο Φόρεϊν Όφις – διαβεβαίωσε ότι οι στρατιωτικές δαπάνες θα εξακολουθούσαν έως τον Απρίλιο του 1947, δεδομένου ότι κι η Ελλάδα θα προχωρούσε στο ανάλογο αντιστάθμισμα, όπως της είχε ζητηθεί.[913]

Η αποχώρηση των Βρετανών από μια μερίδα του ελληνικού πολιτικού κόσμου αντιμετωπιζόταν πολύ θετικά αφού ήταν ένα από τα αιτήματα που διατύπωνε το Κ.Κ.Ε. ως προϋπόθεση για την εύρεση μιας κοινά αποδεκτής λύσης και στον σχηματισμό κυβέρνησης

[909]F.O. 371/67017 R2822: Έκθεση της Βρετανικής Κοινοβουλευτικής Αντιπροσωπείας στην Ελλάδα, Αύγουστος 1946, 10/10/1946 & *Ριζοσπάστης* 3/11/1946.
[910] Norman Dodds, Leslie Solley, Stanley Tiffany, *ό.π.,* σελ. 59 – 60.
[911]F.O. 371/67017 R2822: Έκθεση της Βρετανικής Κοινοβουλευτικής Αντιπροσωπείας στην Ελλάδα – Αύγουστος 1946, 10/10/1946.
[912]Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 70.5, Τσαλδάρης προς Γονατά, Μαυρομιχάλη, Στεφανόπουλο 880/Η, 20/8/1946.
[913]Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 70.5, Δραγούμης προς Γονατά, Μαυρομιχάλη, Στεφανόπουλο, Χέλμη, 1251/Β, 2/9/1946.

συνασπισμού με σκοπό να αποκαταστήσει την τάξη μέσω γενικής αμνηστίας, αποκατάστασης δημοκρατικών ελευθεριών και θα ακολουθούσε τίμια και ισάξια πολιτική προς το σύνολο των Μεγάλων Δυνάμεων, με απώτερο σκοπό τη διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών. «*Υπάρχει όμως ένας πρωταρχικός όρος, μια απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνουν όλα τα πιο πάνω.* ΝΑ ΦΥΓΟΥΝ ΑΜΕΣΩΣ ΟΙ ΑΓΓΛΟΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΜΑΣ».[914]

Η ελληνική κυβέρνηση επέλεξε να κωφεύσει στις εκκλήσεις όσων επιθυμούσαν την αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων ώστε η χώρα να επικεντρωθεί στην επίλυση των προβλημάτων της και οι κινήσεις όλων των στελεχών της επικεντρώθηκαν στο να πείσουν τους Βρετανούς για το αντίθετο. Τελικώς, ο Μπέβιν δήλωσε ότι τα βρετανικά στρατεύματα δεν θα αποχωρήσουν από τη χώρα. «*Ο κ. Μέι Χιου* (σ.σ. Υφυπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας) *προσέθεσεν ότι ο Υπουργός των Εξωτερικών είχεν ελπίσει ότι θα ηδύνατο τώρα να αναγγείλει την ημερομηνίαν της αποχωρήσεως, αι πρόσφατοι όμως ανωμαλίαι εις την Ελλάδα – ιδιαιτέρως δε εκείναι αίτινες συνέβησαν κατά μήκος των βορείων συνόρων της, κατέστησαν – είπε – προς το παρόν αδύνατον οιανδήποτε οριστικήν απόφασιν επί του ζητήματος τούτου*».[915]

Στο εσωτερικό της κυβέρνησης είχαν ξεκινήσει διεργασίες σχετικά με την επιστροφή του Γεωργίου Β'. Η άποψη του Μπέβιν ήταν ότι έπρεπε να σχηματισθεί κυβέρνηση ευρέως συνασπισμού και να παρασχεθεί κάθε ευκολία στον βασιλέα για να «*προκαλέσει, εάν το επιθυμεί, τον σχηματισμό νέας κυβερνήσεως, με ευρυτέραν βάσιν, κυβερνήσεως συνασπισμού με πρόγραμμα της ανασυγκρότησιν της χώρας*».[916] Η κύρια έννοια όμως της κυβέρνησης δεν ήταν ούτε ο ανασχηματισμός ούτε η προσπάθεια διεύρυνσης της συνεργασίας, αλλά η άμεση επαναφορά των έκτακτων μέτρων. Στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο που ακολούθησε το δημοψήφισμα, ο Μαυρομιχάλης και ο Θεοτόκης ζήτησαν την επαναφορά των μέτρων ασφαλείας – ο πρώτος μάλιστα επέμεινε σε παραίτηση αν δεν προχωρούσε το σχέδιο η κυβέρνηση άμεσα ενώ οι Γονατάς, Αλεξανδρής και Στεφανόπουλος είχαν ενδοιασμούς σχετικά με την απήχηση μιας τέτοια πολιτικής στο εξωτερικό. Αποφασίστηκε να περιμένουν την γνωμοδότηση του ίδιου του Τσαλδάρη, ο οποίος απουσίαζε εκ νέου από τη χώρα.[917]

Ο Γεώργιος Β' αποδέχτηκε τη συμβουλή και ενημέρωσε τον Μπέβιν ότι επιθυμούσε να προβεί σε διεύρυνση της κυβέρνησης, με όρο όμως τη διατήρηση του Τσαλδάρη στη θέση του πρωθυπουργού. Συμπλήρωσε ότι δεν είχε κανένα σκοπό να χορηγήσει γενική αμνηστία αλλά κάποια μέτρα επιείκειας σε όσους θα παρέδιδαν τα όπλα. Λίγους μήνες αργότερα θα προκήρυσσε νέες

[914]*Ριζοσπάστης*, 3/9/1946. Η έμφαση στο πρωτότυπο.
[915]*Εμπρός*, 9/10/1946.
[916]Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 70.5, Συνάντηση Τσαλδάρη- ΜακΝηλ, παρουσία Δραγούμη, Πιπινέλη, Αγνίδη, 3/9/1946.
[917]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.2 (1946) Τηλεγράφημα Γονατά προς Τσαλδάρη, ά.π. 25826, 3/9/1946.

εκλογές.[918] Ο Βρετανός Υπουργός φάνηκε να συντάσσεται σε γενικές γραμμές με τον Γεώργιο Β', ο οποίος είχε υιοθετήσει μια άκρως περιοριστική εκδοχή των προτάσεων της βρετανικής αποστολής.[919]

Κι ενώ η κυβέρνηση σχεδίαζε την επαναφορά των μέτρων ασφαλείας, το Κ.Κ.Ε απέβλεπε στην εξεύρεση μιας λύσης κοινά αποδεκτής εκατέρωθεν, στην προσπάθειά του να αποσοβήσει τον κίνδυνο του εμφυλίου. Μέσω του Ιωαννίδη και με τη διαμεσολάβηση του Δημητρώφ, απέστειλε στο Κ.Κ.Σ.Ε. υπόμνημα σχετικά με την κατάσταση στην Ελλάδα.[920] Πέρα από την έκθεση των προβλημάτων της χώρας και της διαμορφωθείσης κατάστασης μετά τις εκλογές της 31ης Μαρτίου, ο Ζαχαριάδης διατύπωσε για πρώτη φορά επίσημα σε αρμοδίους εκτός χώρας το ζήτημα ουδετεροποίησης, η Ελλάδα θα ετίθετο σε ένα καθεστώς ουδετερότητας, υπό την εγγύηση όλων των Μεγάλων Δυνάμεων.[921] Η ίδια πρόταση γνωστοποιήθηκε και στον Δημητρώφ, με ελαφρά διαφοροποιημένους όρους, η Ελλάδα θα καθίστατο ουδέτερο κράτος, οι Άγγλοι θα εγκατέλειπαν τη χώρα ενώ παρέλειπε το ζήτημα της εγγύησης.[922] Το ταξίδι του Ιωαννίδη αναβλήθηκε αρκετές φορές και τελικά η έκθεση παραδόθηκε στο Κ.Κ.Σ.Ε πολύ αργότερα, από τον ίδιο τον Δημητρώφ, ο οποίος αν και θετικός στην πρόταση δεν ήταν σίγουρος για τις προθέσεις των Σοβιετικών. Τελικά η απάντηση της Μόσχας έφτασε στην Ελλάδα με αρκετά καθυστέρηση και ήταν αρνητική.[923] Μια ακόμη προσπάθεια του Κ.Κ.Ε. για εύρεση λύσης έπεφτε στο κενό, αυτή την φορά εξαιτίας της απροθυμίας των Σοβιετικών να φανεί ότι επενέβησαν στα εσωτερικά της χώρας.

Βέβαια ούτε η ελληνική κυβέρνηση συμμεριζόταν τις προθέσεις του Κ.Κ.Ε. Ο Υπουργός Δημόσιας Τάξης επιθυμούσε σκληρότερη αντιμετώπιση των αριστερών ομάδων, οι οποίες για πρώτη φορά παρουσιάζονταν να είναι υποκινημένες «έξωθεν», με αποτέλεσμα να καθίσταται επιτακτική η φρούρηση των συνόρων. Θα ήταν άστοχη και η παραμικρή μεταβολή στις βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις καθώς θα μπορούσε να εκληφθεί ως επιτυχία των «αναρχικών». Από την άλλη, λήψη αυταρχικών μέτρων θα προσέκρουε στην αντίδραση της κοινής γνώμης, με αποτέλεσμα οι συνέπειες μιας τέτοιας απόφασης να «δημιουργήσουν εξαιρετικώς ανωμάλους συνθήκας».[924]

Ο Θεοτόκης δεν ήταν ο μόνος υπέρμαχος μιας αμείλικτης ακραίας αντιμετώπισης της αριστεράς. Στο Υπουργικό συμβούλιο της επομένης ακούστηκε για πρώτη φορά το να τεθεί το Κ.Κ.Ε. εκτός νόμου, αλλά η απουσία του Τσαλδάρη από την Ελλάδα δεν επέτρεψε τη λήψη κάποιας απόφασης.[925] Οι φωνές για λήψη δραστικότερων μέτρων αυξάνονταν, παρά τις αντίθετες οδηγίες της Βρετανικής Πρεσβείας. Ο Γονατάς τηλεγράφησε στον Τσαλδάρη και του ζήτησε να δώσει άδεια για

[918] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 375, Γεώργιος Β' προς Μπέβιν, 13/9/1946.
[919] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 375, Μπέβιν προς Γεώργιο Β', 14/9/1946.
[920] Ζαχαριάδης προς Δημητρώφ, 29/8/1946 στο: Φίλ. Ηλιού (επιμ.), *Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος – Η εμπλοκή του Κ.Κ.Ε.,* εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2004, σελ. 24 – 5.
[921] Η κατάσταση στην Ελλάδα και τα επείγοντα προβλήματα του κινήματός μας, απόσπασμα, σελ. 45, στο: Φιλ. Ηλιού (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 37 κ.έ.
[922] Ζαχαριάδης προς Δημητρώφ, 30/8/1946, στο: Φιλ. Ηλιού (επιμ.), *ό.π.,* σελ. 25 – 6.
[923] Ζαχαριάδης προς Ιωαννίδη, 20/11/1946, στο: Φιλ. Ηλιού (επιμ,), *ό.π.*, σελ. 28.
[924] Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 79.8, Θεοτόκης προς Τσαλδάρη, 8/9/1946.
[925] *Ελευθερία*, 13/9/1946.

λήψη μέτρων, επισημαίνοντας πως μια μερίδα του κόσμου δυσφορούσε για την κωλυσιεργία της κυβέρνησης επί του θέματος.[926]

Αντίθετη όμως άποψη είχαν οι Φιλελεύθεροι με τον γηραιό ηγέτη τους να τονίζει ότι «*οι αναρχικοί παραπονούνταν ότι ηναγκάσθησαν να καταφύγουν εις μέσα βίας δια την υπ' αυτών χαρακτηριζομένη ως αυτοάμυνα και προς ασφάλειαν της ζωή των*». Στόχος της επόμενης κυβέρνησης ήταν η διαβεβαίωση προς «τους στασιαστάς» για τη ζωή τους, επάνοδος όσων κατέφυγαν στα βουνά και αφοπλισμός, αμνήστευση όσων παραδοθούν, ίση μεταχείριση των άκρων. Στο κυβερνητικό επίπεδο δεν δέχονταν συμμετοχή της αριστεράς, παρά μόνο των εν Βουλή κομμάτων ενώ οι μετέχοντες θα υπέγραφαν πρακτικό συνεργασίας υπό την έγκριση του Γεωργίου Β'.[927] Ο Σοφούλης ήταν υπέρμαχος μιας κατευναστικής πολιτικής, αντιλαμβανόταν πως η πολιτική που επιθυμούσε να ασκήσει το Λαϊκό Κόμμα σήμαινε μόνο ένα πράγμα: την ολίσθηση προς έναν ολοκληρωτικό εμφύλιο πόλεμο από τον οποίο δύσκολα θα απαγκιστρωνόταν η χώρα τα αμέσως επόμενα χρόνια.

Στο μεταξύ ο εμφύλιος είχε αρχίσει να λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις. Τον Οκτώβριο ο Βαφειάδης σύστησε το Γενικό Αρχηγείο Ανταρτών στα ορεινά της Βόρειας Ελλάδας και οι ένοπλες αριστερές ομάδες μετονομάστηκαν σε Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας, ο οποίος εμφανίστηκε για πρώτη φορά επίσημα σε άρθρο του *Ριζοσπάστη* περίπου στα μέσα Νοεμβρίου.[928] Παράλληλα, ο Ζαχαριάδης ζήτησε από τα κομμουνιστικά κόμματα των βαλκανικών κρατών ενίσχυση για εξοπλισμό 20.000 αντρών, αλλά η απάντηση που δέχθηκε ήταν αρνητική εξαιτίας τόσο του επικείμενου χειμώνα που δεν ευνοούσε τη διεξαγωγή μαχών όσο κυρίως της επιθυμίας των ηγετών των κομμάτων να μην λάβει η ένοπλη εξέγερση στην Ελλάδα διαστάσεις ευρείας σύρραξης αλλά να διατηρηθεί έστω και το ελάχιστο στοιχείο νομιμότητας, ώστε να μην απολεσθεί η σύνδεση του κόμματος με τον λαό.[929] Σε αυτό το στάδιο δεν ήταν επιθυμία κανενός μια καθολική σύγκρουση.

Η Ελληνική κυβέρνηση από την πλευρά της επιθυμούσε την αύξηση της δύναμης του στρατού και για τον λόγο αυτόν ο Τσαλδάρης έκανε σχετική μνεία στον Μπέβιν[930] προκαλώντας τη μήνιν των Αμερικανών, που διαφωνούσαν με τις προσπάθειες των Ελλήνων αξιωματούχων να δώσουν στη κίνηση αυτή επίσημη χροιά ενώ θεωρούσαν ότι «*σε μια χώρα όπου τα πολιτικά μίση καλλιεργήθηκαν από τις αρχές της ξενικής κατοχής κι όπου τα όπλα χορηγήθηκαν αφειδώς για υπόγειες δραστηριότητες εναντίον του εχθρού, [δεν] μπορεί να δοθεί μια μόνιμη λύση για την αποκατάσταση της τάξης με επιπλέον χορήγηση όπλων, τα οποία κατά τη γνώμη μας, όχι μόνο δεν θα βελτιώσουν αλλά θα επιδεινώσουν την παρούσα δυσχερή κατάσταση*.[931] Υπό καθεστώς πίεσης Βρετανών και Αμερικανών,

[926]Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 79.8, Τηλεγράφημα Γονατά προς Τσαλδάρη, χ.ά., 14/9/1946.
[927]Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 8, Σημείωμα επί των απόψεων του αρχηγού των Φιλελευθέρων, κ. Σοφούλη, 30/09/1946.
[928]*Ριζοσπάστης*, 16/11/1946.
[929]Αρχεία Κ.Κ.Ε. (εσωτ.) *Αυγή*, 21/2/1979 Τηλεγράφημα Ιωαννίδη προς Ζαχαριάδη, 10/11/1946. Γιατί όχι στο μεταγενέστερο βιβλίο του Ηλιού;
[930]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 35.2 (1946), Τσαλδάρης προς Υπουργείο Οικονομικών, ά.π. 2283, 11/10/1946.

ο Τσαλδάρης τηλεγράφησε στον Γονατά ζητώντας του να διαψεύσει το γεγονός «*για να μη δοθεί λαβή σε αριστερούς κύκλους διεθνώς να εκμεταλλευτούν το θέμα*».[932] Οι συνεχείς απαιτήσεις της κυβέρνησης καθώς και η αυξανόμενη ένταση του εμφυλίου δημιούργησαν στον Βρετανό υπουργό μια «αποστροφή για οτιδήποτε ελληνικό». Επειδή όμως το απαραίτητο ποσό για τη συντήρηση του ελληνικού στρατού μπορούσε να προέλθει μονάχα από τις Η.Π.Α., ήταν απαραίτητη η συγκατάθεση των Αμερικανών για συνεισφορά, προτού οι Βρετανοί επωμισθούν το βάρος της «πολιτικής κατοχής» της Ελλάδας για έναν ακόμη χρόνο.[933]

Οι πρώτοι τριγμοί στην εξουσία των Λαϊκών

Η επιστροφή του Τσαλδάρη από το Συνέδριο Ειρήνης στο Παρίσι χωρίς οφέλη για την Ελλάδα αλλά και τα πενιχρά αποτελέσματα στον τομέα της οικονομίας πυροδότησαν εξελίξεις στο εσωτερικό της κυβέρνησης, με τους Φιλελεύθερους να φλερτάρουν έντονα με την πρωθυπουργία. Τα υπόλοιπα κόμματα δεν διαφωνούσαν μεν με την παραμονή του Τσαλδάρη στην πρωθυπουργία αλλά επιθυμούσαν ριζικό κυβερνητικό ανασχηματισμό και απομάκρυνση των βουλευτών του κόμματός του από βασικά υπουργεία.[934] Παρασκηνιακά είχε γίνει η αρχή επαφών μεταξύ των Σοφοκλή Βενιζέλου και Γεώργιου Παπανδρέου σχετικά με ενδεχόμενη συμμετοχή τους σε μια οικουμενική κυβέρνηση,[935] την αναγκαιότητα της οποίας διέβλεπαν όλοι πλην του πρωθυπουργού και του Γεωργίου Β'.

Ανασχηματισμό συνέστησε στον Γεώργιο Β' και ο Αμερικανός πρέσβης, ο οποίος προέκρινε τη λύση ευρείας αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης, αφού η ενότητα του λαού εξαρτιόταν από το Στέμμα, μιας και οι πολιτικοί αδυνατούσαν να συνεργαστούν. Ο πρωθυπουργός και η κυβέρνηση έπρεπε να υιοθετήσουν ένα πρόγραμμα ανεκτικό, με επιείκεια και δικαιοσύνη όπως το πρόγραμμα του Αβραάμ Λίνκολ μετά τον Αμερικανικό Εμφύλιο. Συνεπώς, οι αντάρτες – εκτός από όσους είχαν υποπέσει σε εγκλήματα του κοινού ποινικού κώδικα – θα έπρεπε να είναι ελεύθεροι να επιστρέψουν σπίτια τους ενώ οι συλλήψεις συζύγων, παιδιών και φυγάδων έπρεπε να σταματήσουν. Ο ΜακΒη υποστήριζε ότι αν ετίθετο ένα τέτοιο πρόγραμμα σε εφαρμογή το 70% της υφιστάμενης αναρχίας θα έπαυε να υπάρχει ενώ αντιθέτως, οι πολιτικές που ακολουθούσε ο Μαυρομιχάλης «οδηγούσαν προς τον φασισμό». Ο Γεώργιος Β' συμφώνησε κυρίως στο θέμα της κυβερνητικής διεύρυνσης – μάλιστα είχε βολιδοσκοπήσει τους πολιτικούς αρχηγούς, οι οποίοι ήταν στο σύνολό τους πρόθυμοι για συνεργασία, πλην του Σοφούλη, ο οποίος διεκδικούσε την πρωθυπουργία. Στα υπόλοιπα σημεία της

[931] FRUS VII, 1946, Άτσεσον προς ΜακΒη, 16/10/1946, σελ. 238.
[932] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 171.1 (1946) Τηλεγράφημα Τσαλδάρη προς Γονατά, ά.π. 2340/Η, 11/10/1946.
[933] F.O. 371/58890 R17285 Γουόρνερ προς Φόρεϊν Όφις, 25/11/1946 & F.O. 371/58716 R17463 Υπόμνημα ΜακΝηλ προς Σάρτζεντ, 29/11/1946.
[934] Γρ. Δαφνής, *Σοφοκλής Ελευθέριου Βενιζέλος*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1970, σελ. 401.
[935] *Ελευθερία*, 13/9/1946.

πρότασης του ΜακΒή, ο Βασιλιάς φάνηκε εκ πρώτης δεκτικός αλλά δεν προέβη σε κάποιου είδους δέσμευση, δηλώνοντας ότι ο «*Μαυρομιχάλης ήταν παλιός γνώριμος από την νεανική τους ηλικία αλλά προσωπικά τον θεωρούσε κουτό*» και πρόσθεσε ότι ο φασισμός δεν ήταν πλέον λύση ενώ η «*δικτατορία δεν τον έβρισκε ποτέ σύμφωνο, παρά το ότι είχε διαπράξει το λάθος να υποπέσει στην παγίδα της*».[936]

Ο Τσαλδάρης στόχευε στη διάσπαση της αντιπολίτευσης και γι' αυτό προσπάθησε να προσεταιριστεί τον Παπανδρέου και δια μέσου αυτού, το σύνολο της Ε.Π.Ε. Δεν επέφερε όμως κάποιο ιδιαίτερο αποτέλεσμα, αφού οι Λαϊκοί ήταν αντίθετοι στην βασικότερη επιδίωξη του Παπανδρέου και του Κανελλόπουλου, δηλαδή σε μια κοινή σύσκεψη όλων των πολιτικών αρχηγών και επιθυμούσαν τις κατ' ιδίαν συναντήσεις. Παράλληλα, το κυβερνητικό σχήμα που είχαν υπόψη τους, παρέμενε μια κυβέρνηση του Λαϊκού κόμματος, χωρίς ιδιαίτερες αλλαγές. Κύρια επιθυμία τους ήταν μια υποταγμένη αντιπολίτευση, ιδίως στο ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής, το οποίο δεν δέχονταν να συζητήσουν καν. Ακριβώς το φλέγον θέμα της εξωτερικής πολιτικής ήταν αυτό που έθεσε ως απόλυτη προτεραιότητα ο Σοφούλης προκειμένου να δεχθεί να προβεί σε συνεννοήσεις με τους Λαϊκούς για το κυβερνητικό.[937]

Μια φαινομενική υποχώρηση εκ μέρους του Τσαλδάρη φάνηκε να γίνεται την επόμενη ημέρα. Ο αρχηγός των Λαϊκών υπό την πίεση των κομμάτων της Ε.Π.Ε. δέχτηκε να συγκληθεί σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών, με τη συμμετοχή και του Σοφούλη.[938] Το κυβερνόν κόμμα όμως δεν ήταν πρόθυμο να υποχωρήσει καθόλου στις απόψεις του ενώ τα κόμματα της αντιπολίτευσης άσκησαν έντονη κριτική για τα πενιχρά αποτελέσματα των εθνικών διεκδικήσεων, αρνούμενα να δεχτούν να εισέλθουν σε ένα κυβερνητικό σχήμα υπό τις εντολές του.[939] Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε για να απολέσει η αντιπολίτευση το επιχείρημα της κυβερνητικής αδιαλλαξίας κι όχι για να βρεθεί κοινός τόπος μεταξύ των πολιτικών αρχηγών.

Η αποτυχία συνεννόησης των πολιτικών αρχηγών δεν περιόρισε τις πιέσεις εκ μέρους των Αμερικανών. Τέλη Οκτωβρίου, οι πρεσβευτές της Μεγάλης Βρετανίας και των Η.Π.Α. απέστειλαν συστάσεις στον Φίλιππο Δραγούμη για διεύρυνση της κυβέρνησης, ενώ οι Αμερικανοί άσκησαν κριτική στην επιθυμία του Τσαλδάρη να επισκεφτεί τη χώρα τους εν μέσω της κρίσης.[940] Παρά τις πιέσεις όμως οι συνεννοήσεις δεν απέφεραν εκ νέου καρπούς. Ο Σοφ. Βενιζέλος εξήγησε στην Βουλή τους λόγους για τους οποίους δεν επετεύχθη συμφωνία και τόνισε την προσπάθεια που καταβλήθηκε εκ μέρους του συνόλου της αντιπολίτευσης να βρεθεί μια συμβιβαστική λύση. Οι πολιτικοί αρχηγοί είχαν παραμερίσει την αρχική επιθυμία τους για πρωθυπουργία ενός κοινά

[936] FRUS VII 1946, ΜάκΒη προς Στέιτ Ντιπάρτμεντ, 11/10/1946, σελ. 233 – 235.
[937] *Ελευθερία*, 23/10/1946.
[938] *Ελευθερία*, 24/10/1946.
[939] *Ελευθερία*, 29/10/1946.
[940] Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 81.2 Σημείωμα Φίλιππου Δραγούμη, 31/10/1946 & FRUS VII 1946, Υπουργός Εξωτερικών προς τον Πρέσβη της Ελλάδος, ΜακΒη, 30/10/1946, σελ. 256.

αποδεχτού προσώπου και δέχτηκαν την παραμονή του Τσαλδάρη στη θέση του Πρωθυπουργού. Η απαίτηση όμως του αρχηγού των Λαϊκών να μην υπάρξει μεταβολή στο κυβερνητικό πρόγραμμα και να εφαρμοσθεί από τα ίδια πρόσωπα στις καίριες κυβερνητικές θέσεις, προκάλεσαν την έντονη αντίδραση της αντιπολίτευσης.[941]

Η διαφωνία Λαϊκών και Φιλελευθέρων στηριζόταν στην εξωτερική πολιτική των πρώτων αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν την εσωτερική κατάσταση – πέραν ασφαλώς του διακυβεύματος της εξουσίας αυτό καθαυτό. Ο Σοφούλης ανέπτυξε τις ιδέες του για τα εσωτερικά ζητήματα της χώρας στον Γεώργιο Β'. Αναγνώριζε τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι ένοπλες οργανώσεις της Δεξιάς στο να ενισχυθεί το αντάρτικο κίνημα, παρά το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι μετά την Βάρκιζα είχε σημειωθεί «αρκετή ύφεσις». Η ανοχή και σε κάποιες περιπτώσεις σύμπραξη των επίσημων κρατικών οργάνων στις δράσεις των ομάδων αυτών – ιδίως μετά τις εκλογές της 31ης Μαρτίου – οδήγησαν στην αντίδραση της αριστεράς. Ως συνέπεια των γεγονότων αυτών, μέλη αριστερών οργανώσεων αρχικά εξωθήθηκαν στην αυτοάμυνα και εν συνεχεία ανέλαβαν και επιθετική δραστηριότητα. Η κατάσταση κατέληξε σε έναν φαύλο κύκλο, όπου δεν υφίστατο σαφής διάκριση μεταξύ της άμυνας του κράτους και «της εσκεμμένης συστολής των ατομικών ελευθεριών». Η πολιτική της κυβέρνησης με την καταστολή, τις συλλήψεις και τα στρατοδικεία είχε εντείνει την αναρχία. Υπό αυτές τις συνθήκες ο μόνος τρόπος αντιμετώπισης ήταν πολύμηνος και πολύνεκρος στρατιωτικός αγώνας, ο οποίος θα οδηγούσε στη ρήξη τουλάχιστον μια γενιά ακόμη. Η δική του πρόταση ήταν μια πολιτική κατευνασμού, δηλαδή πρόσκληση εκ μέρους της κυβέρνησης σε αφοπλισμό, υπό την εγγύηση της ζωής, της ασφάλειας και της περιουσίας όσων αφοπλίζονταν. Σαφώς όμως και μια τέτοια πολιτική ήταν φύσει αδύνατον να εφαρμοστεί από τους Λαϊκούς. Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων ζήτησε απευθείας ανάθεση εντολής σχηματισμού κυβέρνησης από τον Γεώργιο Β' προς την αντιπολίτευση.[942]

Η κίνηση Σοφούλη μπορεί να ερμηνευτεί ποικιλλοτρόπως, είτε ως μια προσπάθεια συμβιβασμού και εξεύρεσης μιας συμβιβαστικής λύσης που θα επέτρεπε στα δυο άκρα να συνυπάρξουν, δίνοντας χώρο στην αριστερά και περιορίζοντας τις κινήσεις της δεξιάς, είτε ως μια πρόταση διασκέδασης των εντυπώσεων, που προέβαλε τον ίδιο ως ειρηνευτή με στόχο να προσελκύσει όσους κινούνταν στα όρια μεταξύ του κέντρου και της αριστεράς και δεν επιθυμούσαν ένοπλη σύρραξη. Αντίθετα, από τη μεριά του Κ.Κ.Ε. υπήρξε μια πιο σαφής και ειλικρινής πρόταση συμβιβασμού. Βάσει της απόφασης του Πολιτικού του Γραφείου, το Κ.Κ.Ε. δήλωνε ότι αποδέχεται τα «*συμπεράσματα που κατέληξε η από όλα τα κόμματα αγγλική κοινοβουλευτική αποστολή στην Ελλάδα, σαν βάση για να πραγματοποιηθεί μια διακομματική συμφωνία, που θα έβγαζε τη χώρα μας λαϊκά, δημοκρατικά απ' τη σημερινή τραγική περιπέτειά της. Το Πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. δηλώνει ότι είναι έτοιμο να κάνει όλα όσα μπορεί για να επιτύχει μια τέτοια*

[941] ΕΠΣΒ, 6/11/1946, σελ. 656 – 657.
[942] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 376, Σοφούλης προς Γεώργιο Β', 12/10/1946.

διακομματική συμφωνία».[943] Το Κ.Κ.Ε. παράλληλα επέμενε στην πάγια θέση του να φύγουν τα Βρετανικά στρατεύματα από τη χώρα, πρόταση που δεν γινόταν αποδεκτή από το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας αφού μερίδα της, φοβόταν πως σε μια ενδεχόμενη επίθεση από τους βόρειους γείτονες, ο ελληνικός στρατός δεν θα μπορούσε να ανταπεξέλθει. Η ύπαρξη βέβαια και των Βρετανικών δυνάμεων πάλι δεν εξασφάλιζε κάτι. Σε κάθε περίπτωση όμως, η απόφαση για αποχώρηση των Βρετανικών στρατευμάτων – όπως κατέληγε και η έκθεση των Βρετανών βουλευτών – θα έπρεπε να παρθεί σε σχέση με τα βρετανικά στρατηγικά συμφέροντα.[944]

Η κυβέρνηση Τσαλδάρη, αντιμετωπίζοντας τις προτάσεις της αριστεράς στα όρια της καχυποψίας και της άρνησης αποδοχής τους, δεν σκόπευε να υποχωρήσει σε κανένα από τα αιτήματά της. Αντιθετώς, παρακολουθούσε την σύγκρουση που αποκτούσε καθημερινά μεγαλύτερη και πιο αυτόνομη υπόσταση. Στο τέλος του έτους, ο Τσαλδάρης μετέβη στις Η.Π.Α. προκειμένου να καταγγείλει στον Ο.Η.Ε. την βοήθεια που λάμβανε ο Δ.Σ.Ε. από τους βόρειους γείτονες, χωρίς να έχει εμπιστοσύνη στην αντιμετώπιση του θέματος από το Συμβούλιο Ασφαλείας. Ως εκ τούτου πρότεινε στον Μπέβιν τη συνεργασία Η.Π.Α., Μεγάλης Βρετανίας και Ε.Σ.Σ.Δ. ώστε να εξεταστεί το ζήτημα της Ελλάδας στο περιθώριο της συνδιάσκεψης. Η πρόταση που διατύπωσε περιελάμβανε την απόσυρση εκ μέρους της Ε.Σ.Σ.Δ. της όποιας βοήθειας προσέφερε στον Δ.Σ.Ε. κι η Ελλάδα ως αντάλλαγμα θα προχωρούσε σε κάποιες παραχωρήσεις στους βόρειους γείτονές της. Η αρχική σκέψη του Μπέβιν ήταν να συναντηθεί ο Τσαλδάρης με τον Μολότωφ, αλλά με μια πιο ώριμη αντιμετώπιση υπαναχώρησε και πρότεινε να συναντηθούν σε αρχικό στάδιο οι δυο υπουργοί μεταξύ τους, αφού προηγηθεί αναβολή της συζήτησης στο Συμβούλιο Ασφαλείας από τον Έλληνα Πρωθυπουργό.[945] Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε το ίδιο βράδυ και ο Βρετανός Υπουργός φρόντισε να εξισορροπήσει τις σχέσεις των δυο χωρών, ώστε να μην επέλθει σύγκρουση εξαιτίας της Ελλάδας. Εν συνεχεία πρότεινε – εφόσον συμφωνούσε και ο Μολότωφ να συναντηθεί με τον Τσαλδάρη – να προηγηθεί μια συνάντηση των τριών υπουργών εξωτερικών, για να συζητήσουν το ελληνικό ζήτημα. Ο Μολότωφ συμφώνησε με την αρχική πρόταση του Μπέβιν – απαλοιφή των συγκρουσιακών σχέσεων των δυο χωρών – και ζήτησε χρόνο να εξετάσει το άλλο ζήτημα – κάτι που ερμηνεύτηκε από τον Μπέβιν ως χρόνο για να ενημερώσει το Κρεμλίνο και να λάβει τις απαραίτητες οδηγίες.[946]

Οι ατυχείς ελιγμοί του Τσαλδάρη επί του κυπριακού το ίδιο διάστημα και η έμφυτη έλλειψη εμπιστοσύνης προς το πρόσωπό του εκ μέρους του Μπέβιν οδήγησαν τον βρετανό διπλωμάτη στην

[943] *Κ.Κ.Ε. Ε.Κ.,* τ. VI, Απόφαση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε., 20/11/1946, σελ. 229.
[944] Σ. Ριζάς, *Απ΄την απελευθέρωση…ό.π.,* σελ. 291 – 2.
[945] F.O. 371/58891 Μπέβιν προς Φόρεϊν Όφις, 6/12/46 & F.O. 371/568892 R 18541 Συνάντηση Υπουργού Εξωτερικών και Τσαλδάρη, 6/12/46.
[946] F.O. 371/58891 R17689 Μπέβιν προς Φόρεϊν Όφις, 7/12/1946.

απόφαση να μην τον φέρει σε επαφή με τον Μολότωφ, εστιάζοντας στην ανικανότητα του Έλληνα Πρωθυπουργού να επικεντρωθεί στα προβλήματα της χώρας του ενώ πρότεινε μονίμως νέες ιδέες.[947]

Βρετανία και Η.Π.Α.: η διαδοχή προετοιμάζεται

Κι ενώ ο Τσαλδάρης είχε υποστεί ακόμη μια ήττα σε διεθνές επίπεδο μετά την απόρριψη της πρότασής του, οι Βρετανοί επιτελείς συμβούλευαν σε άμεση απόσυρση των στρατευμάτων τους από τη χώρα. Έφτανε μια έκθεση του Στρατηγού Μοντγκόμερυ ο οποίος περιέγραψε την κατάσταση της Ελλάδας με τα πλέον μελανά χρώματα και οριοθέτησε το τέλος της χώρας στην άνοιξη του 1947, αν ως τότε ο στρατός δεν είχε συντρίψει τους αντάρτες, να οδηγήσει τους επιτελείς στο συμπέρασμα ότι σε κάθε περίπτωση η παραμονή των στρατευμάτων κρινόταν ως μη αναγκαία: αν ο Δ.Σ.Ε. υφίστατο ήττα τότε η ύπαρξή τους καθίστατο περιττή, αν νικούσε όφειλε να εξασφαλιστεί η άμεση και ταχεία αποχώρησή τους, ώστε να μην εμπλακούν σε εχθροπραξίες. Η Βρετανική κυβέρνηση έπρεπε εν κατακλείδι να συλλογιστεί σοβαρά για ποιο χρονικό διάστημα – μετά την έλευση του Μαρτίου του επόμενου έτους – ήταν διατεθειμένη να παρέχει στην ελληνική κυβέρνηση χρήματα και οπλισμό.[948]

Ταυτόχρονα με τη σταδιακή απόσυρση της Βρετανίας από την ενεργό ανάμειξή της στα ελληνικά θέματα, από την άλλη μεριά του Ατλαντικού οι Αμερικανοί επεδίωκαν να υπερτονίσουν το ενδιαφέρον τους για τα τεκταινόμενα στον ελλαδικό χώρο. Εκ μέρους της αμερικανικής υπηρεσίας πληροφοριών έφταναν στην ελληνική πρεσβεία πληροφορίες ότι οι Αμερικανοί θα παρείχαν στους Έλληνες στρατιωτική και οικονομική βοήθεια, δεδομένης της αυξανόμενης σλαβικής πίεσης. Η ελληνική κυβέρνηση μπορούσε να αναζητήσει βοήθεια απευθείας από την αμερικανική κυβέρνηση χωρίς να χρειάζεται η διαμεσολάβηση του Λονδίνου.[949] Λίγες ημέρες αργότερα ο Αμερικανός στρατιωτικός ακόλουθος στην Αθήνα επισκέφτηκε τον αρχηγό του Γ.Ε.Σ. και του υπέδειξε την αναγκαιότητα υποβολής αιτήματος στην Αμερικανική κυβέρνηση, προκειμένου να χορηγηθεί στην Ελλάδα οικονομική και στρατιωτική βοήθεια.[950]

Αν και η γενικότερη εικόνα που είχαν για τον Έλληνα πρωθυπουργό δεν ήταν ιδιαίτερη κολακευτική και παρά το γεγονός ότι κατά την παραμονή του στη Νέα Υόρκη με τη δικαιολογία της κατάθεσης της ελληνικής διαμαρτυρίας στο Συμβούλιο Ασφαλείας δεν δημιούργησε τις καλύτερες εντυπώσεις, οι Αμερικανοί αποφάσισαν να ενισχύσουν οικονομικά την Ελλάδα. Στην απόφασή τους

[947]F.O. 371/58892 R 18531 Συνάντηση του Υπουργού Εξωτερικών και του Αγνίδη. 7/12/46 & F.O. 371/58891 R18129 Ουόρνερ προς Ουίλιαμς, 11/12/1946.
[948]F.O. 371/58716 R17687 Μοντγκόμερυ προς Αρχηγούς Γενικών Επιτελείων & F.O. 371/58718 R18419 Σχόλια των Αρχηγών των Γενικών Επιτελείων, 11/12/1946.
[949]Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 81.2, Ελληνική Πρεσβεία Ουάσινγκτον προς Υπουργείο Εξωτερικών, χ.ά, 2/11/1946.
[950]Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φακ. 81.2, Σημείωμα Φίλιππου Δραγούμη, 11/11/1946.

αυτή σίγουρα δεν συντέλεσε η έλλειψη ακρίβειας και στοιχείων που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν τις απαντήσεις του. Ο ίδιος κατόρθωσε να αποσπάσει μόνο μια υπόσχεση για αποστολή οικονομικής επιτροπής στην Ελλάδα, αν και είχε ήδη αποφασιστεί από το Υπουργείο Εξωτερικών εκπόνηση ολοκληρωμένου προγράμματος βοήθειας.[951]

Ασφαλώς ο σκοπός των Αμερικανών δεν ήταν η ικανοποίηση των παράλογων οικονομικών αιτημάτων του Τσαλδάρη, αλλά μια οικονομική ενίσχυση και η παροχή οικονομικών συμβούλων. Τα κίνητρά τους είχαν ως εφαλτήριο την ενίσχυση της στρατηγικής θέσης της Μεγάλης Βρετανίας και των Η.Π.Α. εμποδίζοντας τους Σοβιετικούς να κυριαρχήσουν στην Ανατολική Μεσόγειο. Άλλωστε, ήταν πλέον πεπεισμένοι ότι οι αναταραχές της Ελλάδας οφείλονταν στις κινήσεις του Κρεμλίνου.[952] Όπως δήλωνε ο Άτσεσον, ήταν «*σημαντικό για την ασφάλεια των Η.Π.Α. να παραμείνει η Ελλάδα ανεξάρτητη και κυρίαρχος των εσωτερικών της υποθέσεων και είμαστε τώρα προετοιμασμένοι να λάβουμε τα κατάλληλα μέτρα ώστε να εξασφαλίσουμε την εδαφική και πολιτική ακεραιότητα στη χώρα».*[953]

Προκειμένου να ληφθούν όλες οι απαραίτητες πληροφορίες ώστε να αποφασιστεί ή όχι, η χορήγηση οικονομικής βοήθειας στη χώρα, έφτασε στις 18 Ιανουαρίου μια οικονομική αποστολή με επικεφαλής των Πωλ Πόρτερ και παρέμεινε στη χώρα έως τις 22 Μαρτίου.[954] Το ημερολόγιο που κράτησε ο ίδιος ο Πόρτερ αποτελεί μια λεπτομερέστατη καταγραφή της κατάστασης με την οποία ήρθε αντιμέτωπη η επιτροπή στο σύνολο της επικράτειας. Στα τέλη Απριλίου δόθηκε στη δημοσιότητα η έκθεση της αποστολής, η οποία με γλαφυρό τρόπο περιέγραφε τις αιτίες για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας, τονίζοντας τον ρόλο που έπαιξαν οι συχνές κυβερνητικές αλλαγές.

> *Μετά τον πόλεμο υπήρξαν εφτά κυβερνητικές αλλαγές στην Ελλάδα. Καμία κυβέρνηση δεν κατάφερε να καταστρώσει μια αποτελεσματική οικονομική πολιτική και να εισαγάγει τους απαραίτητους ελέγχους. Και εκείνοι οι έλεγχοι που επιχειρήθηκε να εισαχθούν απέτυχαν εξαιτίας διάφορων λόγων, μεταξύ ων οποίων η έλλειψη αποτελεσματικού κυβερνητικού μηχανισμού για άσκηση αμερόληπτης διοίκησης. Εν μέρει εξαιτίας αυτών των παραγόντων, το ιδιωτικό κεφάλαιο, αντί να αφιερωθεί στην ανοικοδόμηση και την ανάπτυξη, ασχολήθηκε με μεθοδεύσεις*

[951]FRUS VII 1946, ΜακΒή προς Μπερνς, 14 & 16/12/1946,. Σελ. 282 – 3 & Άτσεσον προς ΜακΒη 28/12/1946, σελ. 28/12/1946 & Μπερνς προς ΜακΒή, 3/1/1947, σελ. 286 – 7.
[952]Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα – ο Ιμπεριαλισμός της μη επέμβασης,* εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σελ. 276 & John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945 – 1991, Πολιτική ιστορία, εκδ.* Πατάκη, Αθήνα, 2001, σελ. 44 & Λ. Γουίτνερ, *Η Αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα 1943 – 1949*, εκδ. Θείος Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 77 – 8.
[953] FRUS VII 1946, Άτσεσον προς ΜακΒή, 15/10/1946, σελ. 235 – 7.
[954] Paul Porter, *Ζητείται*: *Ένα θαύμα για την Ελλάδα*, εκδ. Μεταμεσονύκτιες, Αθήνα, 2008, σελ. 73.

κάλυψης ενδεχόμενων ζημιών και κινδύνων, εκτός των πλαισίων της ελληνικής οικονομίας. [955]

Πριν καν ολοκληρώσει την επιτόπια μελέτη του ο Πόρτερ είχε στείλει στην Ουάσινγκτον ένα μακροσκελέστατο τηλεγράφημα, το οποίο περιελάμβανε τις ζοφερές πρώτες εντυπώσεις που είχε αποκομίσει από τη χώρα. Η οικονομική κατάσταση ήταν άθλια και αναμενόταν περαιτέρω επιδείνωση, εξαιτίας της διακοπής του προγράμματος της UNRRA το αμέσως προσεχές διάστημα. Υπήρχε κακοδιαχείριση εκ μέρους του κράτους με αποτέλεσμα να μην υφίσταται επαρκής εκμετάλλευση των εσόδων, η ανοικοδόμηση δεν είχε προχωρήσει καθόλου – πλην ελαχίστων εξαιρέσεων – παρά την βοήθεια που είχε λάβει η χώρα από την Ευρώπη. Η πολιτική ήταν κυρίαρχη σε κάθε έκφανση της ζωής της χώρας, με αποτέλεσμα οι συζητήσεις συχνά να οδηγούνται σε αδιέξοδα. Η συνολική εικόνα του Πόρτερ ήταν ότι η Ελλάδα δεν αποτελούσε κράτος σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Αντίθετα, υπήρχε

μια χαλαρή ιεραρχία ατομικιστών πολιτικών, ορισμένοι χειρότεροι από τους άλλους, οι οποίοι είναι τόσο απασχολημένοι με τον δικό τους αγώνα για εξουσία που δεν διαθέτουν τον χρόνο, υποθέτοντας ότι διαθέτουν την ικανότητα να αναπτύξουν μια οικονομική πολιτική. […] Αν και φαίνεται να υφίσταται κάποια προθυμία εκ μέρους της παρούσας κυβέρνησης να αποδεχθεί κάποιες λογικές προτάσεις, με προβληματίζει η ικανότητα αυτής της Κυβέρνησης, η οποία αν και πρόκειται φαινομενικά για συνεργασία, ουσιαστικά αντιπροσωπεύει μόνο τη Δεξιά και τη συντηρητική μερίδα του πληθυσμού, να διαχειριστεί αποτελεσματικά τις εκτενείς μεταρρυθμίσεις που απαιτούνται.[956]

Η έκθεση κατέληγε με προτάσεις για την βελτίωση της κατάστασης στη χώρα, η οποία ήταν «αποκαρδιωτική αλλά όχι απελπιστική».[957] Οι Η.Π.Α. θα έπρεπε να προσφέρουν στην Ελλάδα άμεση οικονομική στήριξη, ενώ απαιτούταν ένα πρόγραμμα βοήθειας για τα επόμενα πέντε χρόνια. Εκτός όμως από τις υποχρεώσεις που αναλάμβαναν οι Η.Π.Α., στην έκθεση περιλαμβάνονταν και μια σειρά μεταρρυθμίσεων που όφειλε η ελληνική κυβέρνηση να πράξει, ώστε η βοήθεια να έχει ουσιαστικό αντίκτυπο.[958]

[955] P. Porter, *ό.π.*, σελ. 183.
[956] FRUS V 1947, Πόρτερ προς Κλέιτον, 17/2/1947, σελ. 17 – 22.
[957] *Ό.π.*, σελ. 21.
[958] P. Porter, *ό.π.*, σελ. 190 κ.έ.

Η έκθεση του Πόρτερ σε συνδυασμό με τις πιέσεις που ασκούσε ο ΜακΒή στην κυβέρνησή του[959] οδήγησαν την Αμερικανική κυβέρνηση στην απόφαση να αναλάβει την οικονομική στήριξη της Ελλάδας και μάλιστα άμεσα, εξαιτίας και των αποφάσεων που είχαν λάβει οι Βρετανοί. Ήδη από το καλοκαίρι του προηγούμενου έτους ο Μπέβιν είχε δηλώσει στον Τσαλδάρη ότι τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας δεν επέτρεπαν περαιτέρω δανεισμό. Η Ελλάδα θεωρείτο πλέον κακή επένδυση και ο Μπέβιν τόνιζε την ανικανότητα της κυβέρνησης να σχεδιάσει ένα επαρκές πρόγραμμα το οποίο θα οδηγούσε τόσο στην ανοικοδόμηση της χώρας όσο και στην απομόνωση των κομμουνιστών. Οι πιέσεις και στο εσωτερικό της κυβέρνησής του ώθησαν τον Βρετανό Υπουργό να συντάξει ένα μνημόνιο με το οποίο πρότεινε την παράλληλη αύξηση των ελληνικών δυνάμεων και τη μείωση των βρετανικών. Οι δεσμεύσεις της Βρετανίας έληγαν στις 31 Μαρτίου κι εν συνεχεία, εφόσον είχε εκδηλωθεί το ενδιαφέρον από τις Η.Π.Α. το ζήτημα θα συζητείτο μεταξύ των δυο χωρών.[960]

Τον Φεβρουάριο η Βρετανική πρεσβεία απέστειλε υπόμνημα στο Αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών, με το οποίο καλούσε τους Αμερικανούς να αποφασίσουν το ύψος της βοήθειας που ήταν διατεθειμένοι να προσφέρουν στην Ελλάδα. Δεδομένης της παροχής βοήθειας, έπρεπε να σταλεί στη χώρα μια οικονομική επιτροπή, η οποία έθετε το μέλλον της προϋπάρχουσας βρετανικής υπό συζήτηση.[961] Το υπόμνημα συνοδεύτηκε από ένα ακόμη που αφορούσε την Τουρκία. Ο κατεπείγον χαρακτήρας των δυο υπομνημάτων και η δήλωση αξιωματούχου του Φόρεϊν Όφις ότι «*υφίσταται περίπτωση η Ελλάδα να πέσει στα χέρια των κομμουνιστών και να 'επιτραπεί η κατάρρευση της οικονομίας'*»[962] πυροδότησαν μια σειρά εξελίξεων στην αμερικανική κυβέρνηση. Συστάθηκε μια ειδική επιτροπή με σκοπό τη μελέτη παροχής βοήθειας σε Ελλάδα και Τουρκία,[963] η οποία κατέληξε στο συμπέρασμα ότι χωρίς βρετανική ή αμερικανική βοήθεια οι δυο χώρες θα κατέληγαν μαριονέτες στα χέρια των Σοβιετικών στο άμεσο μέλλον. Μια ενδεχόμενη προσέγγιση Βρετανίας και Ε.Σ.Σ.Δ. με σκοπό καθορισμό σφαιρών επιρροής και στρατιωτικής συμμαχίας, μπορούσε να περιθωριοποιήσει τις Η.Π.Α., υποσκάπτοντας τα θεμέλιά τους. Σταδιακά γεννιόταν το ενδεχόμενο ενός Γ' Παγκοσμίου Πολέμου, γεγονός που θα έφερνε τους Αμερικανούς σε δυσχερή θέση. Ως εκ τούτου, η Αμερικανική κυβέρνηση έπρεπε να ανακουφίσει τη Μεγάλη Βρετανία ως προς τα οικονομικά βάρη που είχε αναλάβει για τις δυο αυτές χώρες.[964] Ακολούθησε μια σειρά συνομιλιών μεταξύ των δυο χωρών, στη διάρκεια των οποίων η Μεγάλη Βρετανία δεσμεύτηκε ότι θα συνεργαζόταν πλήρως στο ζήτημα της πολιτικής ανεξαρτησίας κι εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας, τονίζοντας όμως ότι τα

[959] Βλ. σχετ. FRUS V 1947, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 11/2/1947, σελ. 16-17 & ΜακΒή προς Μάρσαλ, 20/2/1947, σελ. 28 – 9, Άτσεσον προς Μάρσαλ, 21/2/1947, σελ. 29 – 31.
[960] Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί…., ό.π.*, σελ. 281 – 2.
[961] FRUS V 1947, Υπόμνημα της Βρετανικής Πρεσβείας στο Υπουργείο Εξωτερικών, 21/2/1947, σελ. 32-35.
[962] FRUS V 1947, Ο εκπρόσωπος των Η.Π.Α. στην επιτροπή ερεύνης του Ο.Η.Ε. (Έθριτζ) στον Υπουργό Εξωτερικών, 21/2/1947, σελ. 37 – 39.
[963] Βλ. σχετ. FRUS V 1947, σελ. 45 κ.έ.
[964] FRUS V 1947, Μνημόνιο του Επικεφαλής της Ειδικής Επιτροπής μελετώσας την βοήθεια σε Ελλάδα και Τουρκία (Χέντερσον) προς τον Υφυπουργό Εξωτερικών (Άτσεσον), χ.ή, σελ. 47 – 55.

στρατεύματά της θα αποσύρονταν από τη χώρα το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς.[965] Αποτέλεσμα όλων των διεργασιών ήταν μετά από μια υπαγορευμένη αίτηση παροχής βοήθειας εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης,[966] ήταν η εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν, εντός ενός ευρύτερου πλαισίου πάνω στο οποίο θα εγκαθιδρυόταν και θα στηριζόταν μια υγιής οικονομία, ύψους 400 εκατ. δολλαρίων, μέχρι τον Ιούνιο του 1948. [967]

Ανατροπή της κυβέρνησης των Λαϊκών – η πορεία προς τη συγκυβέρνηση

Σε στρατιωτικό επίπεδο, η δυσκολία του κυβερνητικού στρατού να αντιμετωπίσει τους αντάρτες ήταν πλέον εμφανής. Η περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας ήταν αυτή που σύμφωνα με τον Αρχηγό του Γ.Ε.Σ. Αντιστράτηγο Π. Σπηλιωτόπουλο, παρουσίαζε τη μεγαλύτερη δραστηριότητα «*με ισχυράς επιθετικάς ενεργείας προέβησαν (σ.σ. οι αντάρτες) δε εις συστηματικήν επιστράτευσιν, με προφανή σκοπόν να θέσουν ολόκληρον την περιοχήν υπό τον πλήρη έλεγχό των και να διευκολύνουν την είσοδον από βορράν νέων δυνάμεων και εφοδίων*».[968]

Οι αντάρτες βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση, παρά τις γενικευμένες εκτοπίσεις που είχε ξεκινήσει η κυβέρνηση. Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1946 οι εκτοπισμένοι υπολογίζονταν σε 4.745, ενώ με άλλους υπολογισμούς ο αριθμός ανέβαινε στους 5.445 – περιλαμβανομένων ανδρών, γυναικών και παιδιών.[969] Η μαζική εκτόπιση και φύλαξη άνευ κατάλληλων υποδομών (οι ασθενείς συστεγάζονταν με τους υγιείς, υπήρχε έλλειψη σε στοιχειώδη είδη πρώτης ανάγκης και τρόφιμα, τα οποία δεν διανέμονταν δωρεάν) είχε προκαλέσει την αντίθεση και διαμαρτυρία των τοπικών κοινοτήτων, οι οποίες είχαν κληθεί να αντιμετωπίσουν μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης σε επίπεδο στέγασης και διατροφής.[970] Τον Νοέμβριο ο Νόρτον εφιστούσε την προσοχή στον Τσαλδάρη σχετικά με τα μέτρα εκτόπισης που είχε επαναφέρει, τονίζοντας ότι δεν είχαν κατορθώσει τον σκοπό τους κι ούτε επρόκειτο. Το μόνο αποτέλεσμα θα ήταν αρνητικά σχόλια ακόμη και από τους «πραγματικούς φίλους της Ελλάδος». Σε κάθε περίπτωση, θα έπρεπε να μειώσει τον αριθμό των εκτοπισμένων εξαιρώντας γυναίκες και παιδιά καθώς και τους άνδρες άνω των 60 ετών.[971] Ο Τσαλδάρης απάντησε ότι η κυβέρνηση αδυνατούσε να λάβει τέτοια απόφαση τη δεδομένη στιγμή κι ο αριθμός των

[965]FRUS V 1947, Υπόμνημα Υπουργείου Εξωτερικών προς Βρετανική Πρεσβεία, 1/3/1947, σελ. 72 – 3, & Υπόμνημα της Βρετανικής Πρεσβείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 4/3/1947, σελ. 79 – 81.
[966]FRUS V 1947, Υπουργός Εξωτερικών προς Αμερικανική Πρεσβεία Ελλάδας, 4/3/1947, σελ. 86 – 87.
[967]Public Papers of the U.S. Presidents: Harry S. Truman: Ειδικό μήνυμα προς το Κονγκρέσο για την Ελλάδα και την Τουρκία: Το Δόγμα Τρούμαν, 12/3/1947 στο: www.trumanlibrary.org/publicpapers.
[968]Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τ. 3, Έκθεσις επί της συμμοριακής δραστηριότητος, του Π. Σπηλιωτόπουλου – Αντιστρατήγου, Αρχηγού ΓΕΣ, 19/1/1947, σελ. 212.
[969] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 442.2 Κεντρικό Διοικητικό Συμβούλιο Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδας, Πίναξ πολιτικών εξορίστων, 16/12/1946.
[970] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 442.2 Αρχηγός Πολιτικού Γραφείου Βασιλέα προς το Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, 24/10/1946.
[971] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 24.2 (1947) Επιστολή Νόρτον προς Τσαλδάρη, χ.ά., 9/11/1946.

εκτοπισμένων θα μειωνόταν από τη στιγμή που οι συγγενείς τους θα επωφελούνταν από τον νόμο περί μέτρων κατευνασμού. Αρνήθηκε τις εξαιρέσεις που πρότεινε ο Νόρτον υποστηρίζοντας ότι οι γυναίκες ήταν εξίσου επικίνδυνες με τους άντρες, οι άντρες άνω των 60 πιο επικίνδυνοι από τους νέους και όσον αφορά τα παιδιά ήταν δύσκολο να τεθεί κάποιο ηλικιακό όριο. Οι συνθήκες διαβίωσης εξάλλου ήταν δύσκολες για το σύνολο του πληθυσμού, άρα ήταν αδύνατον να υπάρξουν εξαιρέσεις για μια μειοψηφία που έθετε την ακεραιότητα της χώρας σε κίνδυνο.[972] Τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε ο Τσαλδάρης προκειμένου να υπερασπιστεί τα μέτρα που είχε λάβει και την αναγκαιότητά τους – παρά την κριτική που δέχτηκε ακόμη κι από τον Νόρτον – δεν θα χαρακτήριζονταν ως πειστικά. Ο πρόεδρος της κυβέρνησης αδυνατούσε ή δεν επιθυμούσε να αντιληφθεί πως η λήψη ολοένα σκληρότερων μέτρων θα είχε ως μοναδικό αποτέλεσμα την όξυνση της κατάστασης κι όχι την αποκλιμάκωση.

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της χώρας δεν ευνοούσε την διατήρηση της κυβέρνησης, του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη. Αυτή την φορά οι αντιδράσεις είχαν την εκκίνησή τους στο εσωτερικό του κόμματος, με σκοπό τη συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας με το Κόμμα Φιλελευθέρων και την Ε.Π.Ε. Έντονες πιέσεις προήλθαν και από τους Αμερικανούς οι οποίοι επιθυμούσαν τον σχηματισμό κυβέρνησης με τη συμμετοχή του αρχηγού των Φιλελευθέρων Θεμιστοκλή Σοφούλη και την υιοθέτηση μερικών εκ των απόψεών του, παρά το ότι η σύσταση αυτή του ΜακΒή φάνηκε να ενόχλησε τον Γεώργιο.[973] Η θέση των πολιτικών αρχηγών σχετικά με τη δημιουργία οικουμενικής κυβέρνησης βασίστηκε κυρίως στο ζήτημα των ανταρτών.

Στις 21 Ιανουαρίου ο Γεώργιος Β’ πραγματοποίησε σειρά συναντήσεων με τους πολιτικούς αρχηγούς με σκοπό τη διερεύνηση των απόψεών τους σχετικά με το ζήτημα των ανταρτών και της συγκρότησης κυβέρνησης. Δυο ημέρες πριν, όλοι οι αρχηγοί πλην του Θεμιστοκλή Σοφούλη είχαν υπογράψει συμφωνητικό για τη συγκρότηση νέας κυβέρνησης, συμφωνώντας ότι θα αποδέχονταν για πρόεδρο το πρόσωπο που θα υποδείκνυε ο βασιλιάς, αφού άκουγε τις απόψεις τους.[974] Ο Γεώργιος Β’ στην απάντησή του αναγνώρισε την αναγκαιότητα σχηματισμού κυβέρνησης ευρύτερου συνασπισμού *άμεσα* ενώ έκανε μνεία και επί της πολιτικής που έπρεπε να ακολουθήσει η νέα κυβέρνηση. Πέρα από το γενικότερο πλαίσιο, ο Γεώργιος Β’ απευθύνθηκε προσωπικά προς τον Γ. Παπανδρέου ζητώντας του να μην εμμείνει στην άρνησή του να δεχθεί τον Τσαλδάρη ως πρόεδρο της νέας κυβέρνηση και προς τον Γονατά, τον οποίο παρακαλούσε να παραμείνει στην κυβέρνηση, υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, ακόμη κι αν δεν επέλθει συμφωνία, υποστηρίζοντας την πλειοψηφία. Στις συναντήσεις που ακολούθησαν την ανταλλαγή σημειωμάτων έλαβε μέρος και ο αρχηγός των

[972] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 24.2 (1947) Τσαλδάρης προς Νόρτον, χ.ά., 22/11/1946.
[973] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 377 ΜακΒή προς Τσαλδάρη, 7/1/1947 & Συνομιλία Γεωργίου Β’ με ΜακΒή, 8/1/1947.
[974] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 348 Συμφωνητικό των πολιτικών αρχηγών, Ναπ. Ζέρβα, Στ. Γονατά, Σοφ. Βενιζέλου. Γ. Παπανδρέου, Π. Κανελλόπουλου, Α. Αλεξανδρή, 19/1/1947.

Φιλελευθέρων, αν και όπως έγινε σαφές ο Γεώργιος Β' εξ αρχής δεν προτίθετο να λάβει υπόψη του τις απόψεις του. [975]

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος βλέποντας ότι οι Λαϊκοί έχαναν έδαφος ακολούθησε μια πολιτική προσέγγισης των Φιλελευθέρων: υιοθέτησε κάποιες εκ των απόψεων του Σοφούλη όπως την ανάγκη δημιουργίας νέου κυβερνητικού προγράμματος κι εφαρμογή μέτρων κατευνασμού ενώ πρότεινε ανάθεση της προεδρίας της κυβέρνησης στον αρχηγό των Φιελελευθέρων, η πείρα του οποίου θα ενίσχυε τη δυνατότητα εφαρμογής των μέτρων κατευνασμού ενώ η συμμετοχή του θα «*αφήρει από το αντάρτικον κίνημα κάθε πρόσχημα και θα καθιστά πλέον ανάγλυφον τον αντεθνικόν και αντικρατικόν αυτού χαρακτήρα*».[976] Ο Σοφούλης παρέμεινε στις απόψεις που είχε καταθέσει στον Γεώργιο Β' το προηγούμενο διάστημα. Έναντι της κυβέρνησης Τσαλδάρη ήταν επικριτικός και υπερθεμάτισε επί της ανεπάρκειας και αναποτελεσματικότητας της εφαρμοσθείσας ως τότε πολιτικής της. Ο ίδιος πίστευε στην αναγκαιότητα των μέτρων κατευνασμού και της αμνήστευσης του παρελθόντος ως τον ενδεικνυόμενο τρόπο αντιμετώπισης των ανταρτών.[977] Από τους υπόλοιπους αρχηγούς, ο Κανελλόπουλος και ο Παπανδρέου συντάχθηκαν σε αρκετά σημεία με τις απόψεις του Σοφούλη και του Βενιζέλου ενώ ο Ζέρβας και ο Γονατάς εμφανίστηκαν ετοιμοπόλεμοι θεωρώντας ότι οποιαδήποτε απόπειρα κατευνασμού θα έθετε σε κίνδυνο την ύπαρξη του ίδιου του κράτους.[978]

Ο Γεώργιος Β' δεν συμμερίστηκε τις απόψεις του Σοφούλη και των Αμερικανών και προχώρησε σε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Δημ. Μάξιμο με τους Τσαλδάρη και Βενιζέλο να καταλαμβάνουν τη θέση των αντιπροέδρων,[979] αν και αρχικά το κόμμα των Βενιζελικών Φιλελευθέρων εμφανίστηκε διστακτικό στο ενδεχόμενο συνεργασίας με τον Τσαλδάρη, λόγω δυσπιστίας προς το πρόσωπό του, επ' αφορμής των γεγονότων που είχαν προηγηθεί μεταξύ των δυο αντρών.[980] Η δημιουργία αυτού του κυβερνητικού σχήματος οφειλόταν κυρίως στις έξωθεν πιέσεις που άσκησαν οι σύμμαχοι και κανένα πολιτικό στέλεχος της δεν πίστευε στη μακροβιότητά της. Ο Παν. Πιπινέλης – πολιτικός σύμβουλος του Γεωργίου Β' – δήλωσε στον ΜακΒή ότι ο Μάξιμος ήταν μεν το μόνο πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης, ήταν όμως και σχεδόν σίγουρο ότι δεν έμελε να έχει μακρύ βίο, όπως σχεδόν και το σύνολο των κυβερνητικών συνασπισμών στην Ελλάδα. Ήταν όμως σε θέση να αντιμετωπίσει τα τρέχοντα ζητήματα και να βγάλει τη χώρα από τη δύσκολη κατάσταση.[981]

---

[975] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 348, Σημείωμα Γεωργίου Β' δι' όλους τους πολιτικούς αρχηγούς, πλην Σοφούλη, χ.ή.
[976] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 377 Σημείωμα απόψεων του αρχηγού των Βενιζελικών Φιλελευθέρων στον Γεώργιο Β', 21/1/1947.
[977] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 348, Συνοπτικόν Σημείωμα των εκτεθεισών εις την Α.Μ. τον Βασιλέα απόψεων του Αρχηγού των Φιλελευθέρων, 21/1/1947.
[978] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 348 Σημείωμα Κανελλόπουλου 21/1/1947 & φακ. 377 Σημείωμα Γ. Παπανδρέου, 21/1/1947 & Υπόμνημα Ζέρβα, 21/1/1947 & φακ. 348 Σημείωμα των αντιλήψεων του Κόμματος των Εθνικών Φιλελευθέρων, 21/1/1947.
[979] *Εμπρός*, 25/1/1947.
[980] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.1, Σημείωμα δια του κ. Πρωθυπουργού από το Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος, 3/1/1947.
[981] FRUS V 1947, ΜακΒή προς Στέιτ Ντιπάρτμεντ, 25/1/1947, σελ. 13.

Η λύση που τελικά προτάθηκε από τον Γεώργιο Β' εξυπηρετούσε την προσωπική του επιθυμία και ικανοποιούσε τον Τσαλδάρη, ο οποίος έχανε μεν την πρωθυπουργία αλλά δεν την παραχωρούσε στον Σοφούλη. Ο Σπύρος Μαρκεζίνης, την επόμενη από τις ακροάσεις των πολιτικών αρχηγών από τον Γεώργιο Β' με μια μακροσκελή επιστολή διατύπωνε αρκετές προτάσεις εξόδου από την κυβερνητική κρίση. Υπέρμαχος της λύσης Σοφούλη, απέδιδε το ναυάγιο όχι στην πρόταση για κατευνασμό που είχε διατυπώσει ο γηραιός πολιτικός αλλά στην απαίτησή του για την Πρωθυπουργία. Η πρότασή του συνοψίζεται σε επιλογή εξωκοινοβουλευτικού προσώπου για Πρωθυπουργό και προσανατολιζόταν σε άτομα από την πρώην Διοικούσα Επιτροπή του Λαϊκού Κόμματος, στην οποία συγκαταλεγόταν και ο νυν Πρόεδρος της Βουλής. Εκ μέρους του Γεωργίου Β' χρειαζόταν αποφασιστικότητα ώστε να δώσει άμεσα τις εντολές και να προλάβει αντιδράσεις εκ μέρους τόσο της κυβερνητικής παράταξης όσο και της αντιπολίτευσης.[982]

«Οι πραγματικές αιτίες του ελληνικού δράματος»

Στα τέλη του προηγούμενου έτους η ελληνική κυβέρνηση είχε προσφύγει στο Συμβούλιο Ασφαλείας του Ο.Η.Ε. για να διαμαρτυρηθεί σχετικά με την βοήθεια που χορηγούσαν οι Βαλκάνιοι γείτονές της στους αντάρτες. Το αποτέλεσμα αυτής της διαμαρτυρίας ήταν η άφιξη τον Ιανουάριο του 1947 μιας επιτροπής από τα Ηνωμένα Έθνη με σκοπό να εξετάσει τις κατηγορίες. Εκ μέρους της Αριστεράς, η άφιξη ερμηνεύτηκε ως μια ευκαιρία απόδειξης της καλής θέλησής της, με τον αρχηγό του Δημοκρατικού Στρατού να ζητάει από όλες τις μονάδες να διευκολύνουν το έργο της επιτροπής και παράλληλα να ετοιμάσουν υπομνήματα για τις ακριβείς συνθήκες που επικρατούσαν κατά τόπους.[983] Επισήμως μέσω του *Ριζοσπάστη*, η Αριστερά ζήτησε από τους αντάρτες αναστολή του ένοπλου αγώνα για όλα το διάστημα που θα παρέμενε η Επιτροπή στη χώρα – δεδομένου ότι και ο κυβερνητικός στρατός θα δρούσε αναλόγως – ενώ αμέσως πριν την άφιξη της επιτροπής είχε απευθύνει πρόταση για συμμετοχή του Ε.Α.Μ. στην κυβέρνηση και διεξαγωγή εκλογών χωρίς να γίνει αποδεκτή.[984] Άλλωστε, τόσο για την ελληνική κυβέρνηση όσο και για τις κυβερνήσεις Μεγάλης Βρετανίας και Η.Π.Α., η επιτροπή ήταν η καλύτερη δικαιολογία για να μπορέσουν να συνδέσουν τα τεκταινόμενα στο εσωτερικό της χώρας με επέμβαση της Ε.Σ.Σ.Δ., να κατασκευάσουν αποδείξεις και να παρουσιάσουν τον Δημοκρατικό Στρατό ως μισθοφορικό.[985] Όταν ο Τσαλδάρης πληροφορήθηκε τις προθέσεις του Κ.Κ.Ε., έσπευσε να ενημερώσει την επιτροπή ότι αποτελούσε προϊόν «*έξωθεν*

[982] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 348 Επιστολή Σπ. Μαρκεζίνη προς Γεώργιο Β', 22/1/1947.
[983] Μ. Βαφειάδη, *Απομνημονεύματα*, τ. V, σελ. 347,364.
[984] *Ριζοσπάστης*, 19 – 22 – 23/1/1947.
[985] Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί…ό.π.*, σελ. 293 – 4.

διαταγών και κατά συνέπεια διαψεύδει αφ' εαυτής ισχυρισμόν ότι το όλον ζήτημα δεν οφείλεται εξωτερικήν υπόθαλψιν».[986]

Οι ελπίδες του Ζαχαριάδη και των ηγετών της αριστεράς δεν έσβησαν παρά την αντιμετώπιση που λάμβαναν από την κυβέρνηση. Στις 12 Φεβρουαρίου ο Γενικός Γραμματέας του Κ.Κ.Ε. σε άρθρο του στον *Ριζοσπάστη* δήλωνε ότι «*μια αμερόληπτη έκθεση της Επιτροπής Έρευνας δίπλα στην έκθεση της επιτροπής Κοξ μπορεί να μας βοηθήσει να βγούμε από τον σημερινό λαβύρινθο, να αποτελέσει μια απαρχή γι' αυτό*».[987] Από καμία άλλη πλευρά όμως δεν υπήρχε η ανάλογη πρόθεση. Αν και οι Βρετανοί είχαν δει κάπως θετικά την πρόταση του Ζαχαριάδη για συμμετοχή του Ε.Α.Μ. στην κυβέρνηση και κατόπιν διεξαγωγή εκλογών, δυσκολεύονταν να κατανοήσουν το πώς η κυβέρνηση θα ήταν σε θέση να επιβάλει τον έλεγχο στις δεξιές ομάδες, οι οποίες σε αντίθεση με τις αριστερές που ελέγχονταν πλήρως από το Κ.Κ.Ε., δεν μπορούσαν να ελεγχθούν στο σύνολό τους από μια αρχή.[988] Οι Αμερικανοί ενώ διέβλεπαν την ανάγκη συνεννόησης του συνόλου των πολιτικών δυνάμεων, θεωρούσαν αυτονόητο ότι οι κομμουνιστές έπρεπε να αποκλειστούν από την κυβέρνηση.[989]

Η πρώτη συνεδρίαση της επιτροπής πραγματοποιήθηκε στις 30 Ιανουαρίου ενώ την ίδια ημέρα μέλη του Κ.Κ.Ε. κρέμασαν στην Ακρόπολη πανό με το πάγιο σύνθημα «Να φύγουν οι Άγγλοι».[990] Λίγες ημέρες αργότερα, η αριστερά ζήτησε την αναστολή των εκτελέσεων, αίτημα που προκάλεσε την οργή της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά τελικά έγινε δεκτό, αφού σε διαφορετική περίπτωση το ενδιαφέρον θα εστιαζόταν στις θανατικές καταδίκες κι όχι στα συνοριακά επεισόδια.[991] Παράλληλα, το Ε.Α.Μ. ζήτησε να γίνει η Κεντρική Επιτροπή του δεκτή από την Βαλκανική Επιτροπή του Συμβουλίου, ώστε να μπορέσει να παρέχει πληροφορίες και «*να υποδείξει γεγονότα, άτινα ελπίζει θα διευκολύνουν το έργο της*». Το αίτημα έγινε δεκτό από τον πρόεδρο της επιτροπής, ο οποίος τόνισε ότι ήταν πρόθυμοι να ακούσουν οποιονδήποτε ενδιαφερόμενο, όχι μόνο από την Ελλάδα αλλά και από τις όμορες χώρες.[992] Στις 17 του ίδιου μήνα, το Ε.Α.Μ. κατέθεσε υπόμνημα στην επιτροπή με τίτλο «Οι πραγματικές αιτίες του Ελληνικού δράματος» και μίλησε ενώπιον της παρουσιάζοντας τους ήδη γνωστούς όρους του Κ.Κ.Ε., για συμφιλίωση: ουδετερότητα της χώρας υπό την αιγίδα του Ο.Η.Ε., αποχώρηση των Βρετανών, συμμετοχή του Ε.Α.Μ. στην κυβέρνηση, αμνηστία και παύση των εχθροπραξιών, διάλυση της Βουλής και άμεση διεξαγωγή εκλογών.[993] Η ουσιαστική αλλαγή που σημειώθηκε ήταν η αναφορά στην ουδετερότητα της Ελλάδας, όχι υπό την

[986] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.1, Τσαλδάρης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Υπηρεσία Συνδέσμου παρά τη εξεταστική επιτροπή Ηνωμένων Εθνών και προς Πρεσβείες Λονδίνου, Ουάσινγκτον, Παρισιού και Μόνιμη Αντιπροσωπεία Νέας Υόρκης, ά.π. 41Z, 20/1/1947.
[987] *Ριζοσπάστης*, 12/2/1947.
[988] F.O. 371/66997 R858 Λασέλ προς Φόρεϊν Όφις, 20/1/1947.
[989] FRUS V 1947, Υπουργός Εξωτερικών προς την Αμερικανική Πρεσβεία στην Ελλάδα, 21/1/1947, σελ. 10.
[990] *Ριζοσπάστης*, 31/1/1947.
[991] FRUS, V 1947, ΜακΒή προς Υπουργό Εξωτερικών, 7/2/1947, σελ. 817.
[992] *Εμπρός*, 4/2/1947.
[993] Παρατίθεται στο: Π. Πετρίδης (επιμ.), *Στη δίνη του εμφύλιου πολέμου – Σπάνια ντοκουμέντα του Ε.Α.Μ (1944 – 1947)*., εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 1998, σελ. 418 κ.έ.

αιγίδα των Μεγάλων Δυνάμεων αλλά των Ηνωμένων Εθνών, απόρροια της απάντησης που είχε λάβει από την Σοβιετική Ένωση το προηγούμενο έτος και της απάντησης του Σοβιετικού πρέσβη λίγες ημέρες πριν, ο οποίος δέχτηκε την επανάληψη του αιτήματος της προσωπικής άποψης του γενικού γραμματέα, αλλά χωρίς την προσθήκη περί ανάγκης εγγύησης των συνόρων της χώρας.[994]

Οι σχέσεις μεταξύ του Κ.Κ.Ε. και της Ε.Σ.Σ.Δ καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 αλλά ιδιαίτερα μετά το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αποτελούν ακόμα πεδίο πολλών ερευνών και συζητήσεων κι όπως έχει ήδη αναφερθεί, εντάσσονται στο γενικότερο ψυχροπολεμικό κλίμα της περιόδου. Η μεγάλη διαφορά όμως μεταξύ Η.Π.Α. και Ε.Σ.Σ.Δ ήταν ότι οι πρώτες, είχαν κατορθώσει να βγουν από τον πόλεμο σχεδόν αλώβητες, σε αντίθεση με το βαρύ τίμημα σε ανθρώπινες ζωές και υλικές ζημιές και τώρα ήταν σε θέση να σώσουν οικονομικά τις πληττόμενες χώρες της Ευρώπης. Αναφορικά με την Ελλάδα συγκεκριμένα, η Ε.Σ.Σ.Δ είχε πάρει την απόφαση να ενισχύσει τον αγώνα του Δημοκρατικού Στρατού, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, δηλαδή συνδυασμό της σοβιετικής βοήθειας σε παροχή ιματισμού, συναλλάγματος και φαρμάκων, με την αντίστοιχη γιουγκοσλαβική, σε πυρομαχικά, οπλισμό και τεχνογνωσία. Ο οπλισμός που θα λάμβαναν οι Έλληνες θα ήταν αποκλειστικά γερμανικός. Σε κάθε περίπτωση όμως, όσο τα διεθνή ζητήματα ήταν ακόμη υπό διαπραγμάτευση, ο αγώνας του Δ.Σ.Ε. έπρεπε να παραμείνει σταδιακός, ελεγχόμενος και αργός, σύμφωνα με το πρότυπο των Δεκεμβριανών, περιορισμένος σε απλές ένοπλες διαμαρτυρίες, με στόχο έναν καλύτερο πολιτικό διακανονισμό. Σε περίπτωση που οι σχέσεις των δυο υπερδυνάμεων οδηγούνταν σε κλιμάκωση, τότε θα μπορούσε κι ο αγώνας του Δ.Σ.Ε. να πάρει πιο μετωπική μορφή.[995]

Το Κ.Κ.Ε. έστρεψε εκ νέου τις προσπάθειές του προς το κόμμα Φιλελευθέρων. Είχε αντιληφθεί ότι εκ μέρους του Λαϊκού Κόμματος δεν υφίστατο κάποιο περιθώριο συνεννόησης αλλά οι προσεγγίσεις που είχαν πραγματοποιηθεί το διάστημα προ των εκλογών είχαν δημιουργήσει την αντίληψη ότι ενδεχομένως υπήρχε κάποιο περιθώριο συνεννόησης με τους Φιλελεύθερους. Σε συνέντευξή του ο Ζαχαριάδης δήλωσε ότι η αριστερά «*δεν θα χε αντίρρηση να αναθέσει την ηγεσία και να αφήσει την πρωτοβουλία για τη λύση του πολιτικού μας ζητήματος, προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης της ομαλής δημοκρατικής τάξης, με λεύτερες και αδιάβλητες εκλογές, στον αναγνωρισμένο ηγέτη του παλαιοδημοκρατικού κέντρου και Αρχηγού του Κόμματος των Φιλελευθέρων κ. Θεμ. Σοφούλη*».[996]

Αντί όμως για τον Σοφούλη, ο Βενιζέλος ήταν αυτός που επιχείρησε προσέγγιση με το Κ.Κ.Ε., με σκοπό την παύση των εχθροπραξιών. Η πρότασή του περιελάμβανε την ενεργό

[994]Απόρρητα Ντοκουμέντα του Υπουργείου Εξωτερικών της Ε.Σ.Σ.Δ., Η θέση της Ε.Σ.Σ.Δ. στο ζήτημα της ουδετερότητας και των εγγυήσεων των συνόρων της Ελλάδας το 1947, στο Π. Ανταίος, *ό.π.*, σελ. 457 – 8.
[995] Ν. Παπαδάτος, *Άκρως Απόρρητο – Οι σχέσεις Ε.Σ.Σ.Δ. – Κ.Κ.Ε. / 1944 – 1952*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2019, σελ. 89 – 91 & στο ίδιο, Έγγραφο 57: RGASPI, 17/128/889 Φ. 125 – 127, Μ. Σουσλόφ (μέλος του Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Σ.Ε. και γραμματέας της Κ.Ε. του)προς σ. Ζντάνοφ, 7 Οκτωβρίου 1946, σελ. 226 – 229.
[996]*Ριζοσπάστης*, 1/3/1947.

συμμετοχή της επιτροπής, οι αντάρτες θα παρέδιδαν τον οπλισμό τους ενώπιόν της και εν συνεχεία θα διεξάγονταν εκλογές υπό την εποπτεία της. Παρά το γεγονός ότι δεν παρουσίαζε ιδιαίτερα κοινά με τα αιτήματα του Κ.Κ.Ε. θα μπορούσε να αποτελέσει μια βάση συνεννόησης, αν δεν είχε απορριφθεί άμεσα από τους Βρετανούς. Εν πρώτοις δεν επιθυμούσαν να επιφορτιστεί η επιτροπή με επιπλέον παραμέτρους του ελληνικού ζητήματος, γιατί θα οδηγούσε σε διαφωνίες στο εσωτερικό της ενώ υπήρχε δυσπιστία και στις δυο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Οι μεν αντάρτες ενδεχομένως να παρέδιδαν μόνο ένα τμήμα του οπλισμού τους και οι δεξιές ομάδες ήταν αδύνατον να ελεγχθούν από οποιαδήποτε Κυβέρνηση, ζητήματα και προβλήματα στα οποία οι εκλογές δεν μπορούσαν να δώσουν τέλος και η επιτροπή δεν διέθετε τις απαραίτητες γνώσεις για να αντιμετωπίσει. Το βασικό μειονέκτημα του σχεδίου ήταν η ομοιότητά του με τη Συμφωνία της Βάρκιζας, ή σύμφωνα με τον Νόρτον, το ότι κινούταν στη σφαίρα του φανταστικού.[997]

Η επιτροπή του Ο.Η.Ε. όταν ολοκλήρωσε το έργο της στην Αθήνα, μετέβη στη Θεσσαλονίκη. Ο αρχηγός του Δ.Σ.Ε. Μάρκος Βαφειάδης ζήτησε μέσω επιστολής συνάντηση ώστε να εκθέσει αυτοπροσώπως την άποψή του επί του εξεταζόμενου προβλήματος. Το αίτημα του Μάρκου προκάλεσε διαφωνίες στην επιτροπή και αναταραχή στην ελληνική κυβέρνηση. Μετά τη σχετική ανακοίνωση της επιτροπής ότι θα γινόταν τελικά δεκτός για να απαντήσει σε σχετικές ερωτήσεις[998] ο Τσαλδάρης δήλωσε «*εφ' όσον εξετάζονται παρά της Επιτροπής οι καταδικασθέντες εις θάνατον ημπορούν να εξετασθούν και οι υποψήφιοι δια την ποινήν ταύτην*».[999] Η συνάντηση της επιτροπής με τον Μάρκο δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, αφού δεν εμφανίστηκε στο προκαθορισμένο σημείο συνάντησης.[1000] Από το αρχηγείο του Δ.Σ.Ε. το γεγονός αποδόθηκε σε κωλυσιεργία και προσπάθεια ματαίωσης της συνάντησης από τους αντιπροσώπους της Μεγάλης Βρετανίας και των Η.Π.Α. οδηγώντας τους αντιπροσώπους της επιτροπής προς τα ελληνοαλβανικά σύνορα, ενώ η ελληνική κυβέρνηση οργάνωσε με τον ίδιο σκοπό στρατιωτικές επιχειρήσεις στα μέρη που θα επισκεπτόταν η επιτροπή, ώστε να παρεμποδίσει τη συνάντηση με κάθε δυνατό τρόπο.[1001] Τελικά ο Βαφειάδης συναντήθηκε μόνο με τους αντιπροσώπους της Σοβιετικής Ένωσης και της Πολωνίας, οι οποίοι δεν ακολούθησαν την επιτροπή και τους παρέδωσε πολυσέλιδο υπόμνημα, με τίτλο «Για τα αίτια που προκάλεσαν τον Εμφύλιο πόλεμο και η γνώμη μας για το σταμάτημά του».[1002]

Το υπόμνημα αποτέλεσε το μήλον της έριδος ανάμεσα στους κομμουνιστές και μη κομμουνιστές – μέλη της Επιτροπής, όταν κατά τη Συνδιάσκεψη της 18ης Απριλίου στη Γενεύη όπου είχαν μεταβεί με σκοπό τη σύνταξη της τελικής έκθεσης, οι εκπρόσωποι της Ε.Σ.Σ.Δ. και της Πολωνίας ζήτησαν να μεταφραστεί και να διανεμηθεί στην ολομέλεια. Παρά τις αρχικές ενστάσεις

[997] F.O. 371/67062 R2548 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 24/2/1947.
[998] *Ριζοσπάστης*, 19/2/1947 & 26/2/1947.
[999] *Εμπρός*, 27/2/1947.
[1000] F.O. 371/67063 R3266 Ουίντλ προς Φόρεϊν Όφις, 11/3/1947 & 371/67064 R3656 Ουίντλ προς Φόρεϊν Όφις 18/3/1947 & 371/67064 Έκθεση της Φόδεργκιλ – Πέιν, 20/3/1947.
[1001] Κ.Κ.Ε. *Επίσημα Κείμενα,* τ. VI, Ανακοίνωση του Γενικού Αρχηγείου του Δ.Σ.Ε., 23/3/1947, σελ. 437 – 8.
[1002] Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί…ό.π.,* σελ. 304 – 5.

του Ουίντλ και τη μήνιν του Φόρεϊν Όφις, αποφασίστηκε τελικά η μετάφρασή του.[1003] Διαμορφώθηκε ένας «κεντρώος συνασπισμός» ο οποίος προκάλεσε την οργή του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, το οποίο τόνισε ότι οι προτάσεις περί γενικής αμνηστίας και εκλογών ουσιαστικά ισοδυναμούσαν με εμπλοκή στα εσωτερικά της χώρας – άποψη που συμμερίζονταν και οι Βρετανοί.[1004]

Οι προτάσεις που διένειμε την επόμενη μέρα ο Έθριτζ[1005] ήρθαν σε πλήρη αντίθεση με την άποψη των Βρετανών και των Αμερικανών. Το προσχέδιό του περιελάμβανε αμνηστία, επιτηρούμενη από σώμα συγκροτημένο από το Συμβούλιο Ασφαλείας, προφανώς για να προλάβει τις αντιδράσεις των δεξιών ομάδων της χώρας.[1006] Η πρόταση δεν έγινε δεκτή από καμία εκ των ενδιαφερομένων πλευρών με ενθουσιασμό. Το Στέιτ Ντιπάρτμεντ τόνισε ότι το ζήτημα της αμνήστευσης δεν έπρεπε να περιλαμβάνεται καθόλου στις τελικές προτάσεις, η ελληνική κυβέρνηση μέσω του Τσαλδάρη υποστήριξε ότι δεν εμπιστευόταν τη γενική αμνηστία, γιατί ο Δ.Σ.Ε. δρούσε κατόπιν εντολών του Κρεμλίνου. Τέλος, η Αριστερά τη χαρακτήρισε ως μια «αποτυχημένη και κακότεχνη προσπάθεια».[1007] Το Στέιτ Ντιπάρτμεντ κατέληξε σε μια συμβιβαστική λύση, την οποία αποδέχθηκαν και οι Βρετανοί. Η ελληνική κυβέρνηση θα έπρεπε να ανακοινώσει ότι επίκειτο γενική αμνηστία, χωρίς την εμπλοκή διεθνούς επιτροπής, ώστε να αποφευχθεί η συμμετοχή των Σοβιετικών και των συμμάχων τους και να καλέσει η ίδια μια χώρα, που δεν είχε κατηγορηθεί για ενεργό ανάμιξη στην αντιπαράθεση. Βασική προϋπόθεση για την αμνηστία ήταν οι κατάλληλες ενέργειες για το κλείσιμο των βόρειων συνόρων της Ελλάδας.[1008]

Στις 20 Μαΐου ο Μάξιμος προέβη σε σχετική ανακοίνωση και ενημέρωσε ότι ο αριθμός των εκτοπισμένων παρουσιαζόταν μειωμένος, οι εκτοπίσεις παιδιών, γυναικών και ηλικιωμένων ανεστάλησαν ενώ η κυβέρνηση θα εξέταζε τα ψηφίσματα περί αμνηστίας και τα μέτρα επιείκειας, ενώ όλα θα πραγματοποιούνταν υπό την εποπτεία ξένων παρατηρητών, μιας ή περισσότερων χωρών, σε χρόνο που θα οριζόταν μελλοντικά, μετά το κλείσιμο των βορείων συνόρων.[1009]

Η Επιτροπή συμπέρανε ότι κυρίως η Γιουγκοσλαβία και σε μικρότερο βαθμό η Αλβανία και η Βουλγαρία παρείχαν βοήθεια στους αντάρτες. Αναγνώριζε όμως την ευθύνη των κυβερνήσεων της χώρας από το 1945, οι οποίες είχαν δημιουργήσει τις συνθήκες εκείνες που υποχρέωσαν αρκετούς να καταφύγουν στα βουνά και να πάρουν τα όπλα, σχηματίζοντες ομάδες με σκοπό την αντίσταση στο καθεστώς της Αθήνας. Συνεπώς, αν και η ευθύνη των χωρών αυτών δεν ήταν δυνατόν να αγνοηθεί, έπρεπε να συνυπολογιστεί και η πολιτική των κυβερνήσεων της Αθήνας που οδηγούσε σε μια ανώμαλη εσωτερική κατάσταση στα βόρεια σύνορά της. Οι εσωτερικές παράμετροι όμως ήταν εκτός

[1003] F.O. 371/67065 R5291 Ουίντλ προς Φόρεϊν Όφις, 18/4/1847 & Φόρεϊν Όφις προς Ουίντλ, 23/4/1947.
[1004] FRUS V 1947, Μάρσαλ προς Έθριτζ, 1/5/1947, σελ. 837-8 & F.O. 371/67066 R5742 Ινβερτσάπελ προς Φόρεϊν Όφις, 29/4/1947.
[1005]Εκπρόσωπος των Η.Π.Α. στην εξεταστική επιτροπή του Ο.Η.Ε. για το ζήτημα των βορείων συνόρων της Ελλάδας.
[1006] FRUS V 1947, Έθριτζ προς Υπουργό Εξωτερικών, 2/5/1947, σελ. 838 – 9.
[1007] FRUS V 1947, Μάρσαλ προς Έθριτζ, 3/5/1947, σελ. 840 F.O. 371/67003 R6226 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 8/5/1947 & *Ριζοσπάστης*, 9/5/1947.
[1008] FRUS V 1947, Έθριτζ προς Υπουργό Εξωτερικών, 12/5/1947, σελ. 850 – 860.
[1009] *Ελευθερία*, 21/5/1947.

αρμοδιότητας της επιτροπής κι όφειλε περιοριστεί στις σχέσεις της Ελλάδας με τις γείτονες χώρες.[1010] Η παροχή βοήθειας εκ μέρους της Γιουγκοσλαβίας αναλύεται στην επιστολή του Ν. Ζαχαριάδη προς της Κεντρική Επιτροπή του Π.Κ.Κ. (μπ.).[1011] Οι Γιουγκοσλάβοι σύντροφοι ποτέ δεν αρνήθηκαν ό,τι κι αν ζήτησε το Κ.Κ.Ε., αν και υπήρχαν καθυστερήσεις και αργοπορίες και ένα χάος, το οποίο οφειλόταν στην επιθυμία των Γιουγκοσλάβων να έχουν εκείνοι μόνοι την ευθύνη για τη διαχείριση και διανομή ακόμη και των εφοδείων που προέρχονταν κι από άλλες χώρες της λαϊκής δημοκρατίας. Αυτό άλλαξε μετά την διάσταση Τίτο – Στάλιν, όταν η Τσεχοσλοβακία αρνήθηκε να προσφέρει πλέον βοήθεια μέσω της Γιουγκοσλαβίας.[1012]

Το τελικό κείμενο της έκθεσης υπογράφηκε από το σύνολο των αντιπροσώπων, πλην εκείνων της Ε.Σ.Σ.Δ και της Πολωνίας που διαφώνησαν με τα συμπεράσματά της ενώ ο εκπρόσωπος της Γαλλίας απείχε.[1013] Με πρωτοβουλία των Η.Π.Α. η έκθεση άρχισε να εξετάζεται από το Συμβούλιο Ασφαλείας στις 27 Ιουνίου αλλά εξαιτίας των διαδοχικών βέτο της Ε.Σ.Σ.Δ η απόφαση δεν πάρθηκε παρά στις 21 Οκτωβρίου, όταν υιοθετήθηκε πρόταση ψηφίσματος των Αμερικανών με το οποίο η Γιουγκοσλαβία, η Αλβανία και η Βουλγαρία καλούντο να σταματήσουν την βοήθεια προς τον Δ.Σ.Ε. Με την ίδια απόφαση συστάθηκε ειδική επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Βαλκάνια, με σκοπό την επιτήρηση των εμπλεκόμενων πλευρών.[1014]

Η στάση των Βρετανών και κυρίως των Αμερικανών στο ζήτημα της επιτροπής του Ο.Η.Ε. καθορίστηκε και βασίστηκε στην πεποίθησή τους ότι οι Έλληνες κομμουνιστές δρούσαν κατόπιν εντολής του Κρεμλίνου και του ίδιου του Στάλιν. Παράλληλα όμως, παραδέχονταν εμμέσως ότι η κατάσταση που επικρατούσε στα σώματα ασφαλείας, τις δημόσιες υπηρεσίες, εν γένει στο σύνολο του κρατικού μηχανισμού δεν επέτρεπε μια ανακωχή και ειρήνευση εντός των πλαισίων που πρότεινε κατ' επανάληψη το Ε.Α.Μ. και το Κ.Κ.Ε. Ουσιαστικά λοιπόν, αναγνώριζαν τα εσωτερικά αίτια της ελληνικής κατάστασης αλλά δεδομένου ότι οι δικοί τους σκοποί εξυπηρετούνταν βάσει μόνο συγκεκριμένης πολιτικής, θεωρούσαν προτιμότερο να τα αγνοήσουν. Ως εκ τούτου, αντί να προταθεί κάποιο σχέδιο ειρήνευσης το οποίο θα ικανοποιούσε όλα τα εμπλεκόμενα μέρη, απορρίφθηκε κάθε είδους διαπραγμάτευση – ακόμη και μια απευθείας συνομιλία με το Κρεμλίνο – και όλες οι ενέργειες στράφηκαν στην ένταση των στρατιωτικών επιχειρήσεων και στη μείωση ή και εξάλειψη της λαμβανόμενης βοήθειας από τον Δ.Σ.Ε.[1015] Αργότερα και μετά τη διαγραφή του, ο Βαφειάδης σε μια προσπάθεια να στηρίξει τη δική του θέση μέσα στο κόμμα και να κατηγορήσει τον Ζαχαριάδη θα υποστηρίξει ότι η πρόταση για να συζητηθεί το «ελληνικό ζήτημα» στον Ο.Η.Ε. μπήκε στην ημερήσια διάταξη από τους Αγγλοαμερικανούς και τους μοναρχοφασίστες, στη βάση των ισχυρισμών ότι η «*ανεξαρτησία και η ακεραιότητα της Ελλάδας απειλούνται από τις χώρες της λαϊκής*

[1010] FRUS V 1947, Έθριτζ προς Μάρσαλ, 20/5/1947, σελ. 863 – 4.
[1011] Πανενωσιακό Κομμουνιστικό Κόμμα (μπολσεβίκων).
[1012] Ν. Παπαδάτος, ό.π., σελ. 99 – 101
[1013] Βλ. σχετ. FRUS V 1947, σελ. 864 – 5.
[1014] Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί…ό.π.,* σελ. 309.
[1015] F.O. 371/67004 R 8478, Νόρτον προς Μπέβιν, 19/6/1947.

δημοκρατίας και τη Σοβιετική Ένωση». Για να τεκμηριώσουν τον συλλογισμό τους αυτόν, οι μοναρχοφασίστες και οι Αγγλοαμερικανοί χρησιμοποιούν ως βασικό – κατά πάσα πιθανότητα – στοιχείο τα σημεία από το βιβλίο του προβοκάτορα Ζαχαριάδη που αναφέρονται στην απόφαση της 2ης Ολομέλειας (όπως ήδη έχω πει, είναι παραποιημένα) και ειδικά στο σημείο που αναφέρεται στην προκλητική συμφωνία Τίτο – Ζαχαριάδη και στη συνωμοσία τους.[1016]

« Άβυσσος άβυσσον επικαλείται!» η αριστερά μετά το Δόγμα Τρούμαν

Η εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν τον Μάρτιο του 1947, κατέστησε σαφές ότι σκοπός των Αμερικανών ήταν η πλήρης υποστήριξη του κυβερνητικού στρατού στην Ελλάδα ενάντια στον φόβο των κομμουνιστών. Από τη δική του μεριά, το Κ.Κ.Ε. δεδομένης της αδιαλλαξίας των αντιπάλων του, άρχισε να στρέφεται προς πιο οργανωμένες μορφές πάλης χωρίς ποτέ να εγκαταλείψει τελείως την πρόθεσή του για ειρήνευση. Ο Ζαχαριάδης έφυγε κρυφά από τη χώρα με σκοπό να πραγματοποιήσει συναντήσεις με τους ηγέτες των κομμουνιστικών κομμάτων των βαλκανικών κρατών και να συζητήσει την πιθανότητα αύξησης βοήθειας προς τον Δημοκρατικό Στρατό. Παράλληλα, το Κ.Κ.Ε. ξεκίνησε να επεξεργάζεται ένα σχέδιο κατάληψης της Θεσσαλονίκης και απελευθέρωσης της βόρειας Ελλάδας τα οποία έλαβαν την οριστική τους μορφή τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, με την ονομασία «Σχέδιο Λίμνες».[1017] Η πρώτη μορφή της ιδέας αυτής υπήρχε σε μια επιστολή του Ζαχαριάδη προς τον Τίτο τον Απρίλιο του 1947. Ο γενικός γραμματέας παρέθεσε λεπτομερώς την εικόνα που παρουσίαζε ο Δ.Σ.Ε. αλλά και τα σχέδιά του για τη μελλοντική μορφή του (εξέλιξη από παρτιζανικές ομάδες σε τακτικό στρατό) καθώς και την εκτιμώμενη δύναμη στην οποία επιθυμούσαν να φτάσει άμεσα, ανέπτυξε το σχέδιό του περί δημιουργίας μιας «στερεής και βιώσιμης λέφτερης Ελλάδας». Ιδιαίτερη σημασία όμως παρουσιάζει το γεγονός ότι παρά τις εκτιμήσεις για αύξηση της δύναμης του Δ.Σ.Ε., ο Ζαχαριάδης θεώρησε ότι η ενίσχυση από τη μεριά των Αμερικανών και των Βρετανών στον κυβερνητικό στρατό θα παρέμενε στα ίδια επίπεδα – παραγνωρίζοντας την θεμελιώδη αλλαγή που είχε συντελεστεί με την ανάληψη ευθυνών από τη μεριά των Η.Π.Α.[1018]

Τις ιδέες αυτές εξέθεσε και στον Στάλιν ένα μήνα αργότερα, τον Μάιο του 1947, σε ένα μακροσκελές υπόμνημα, στο οποίο αναφέρθηκε και στις αιτίες που οδήγησαν στον εμφύλιο, που δεν ήταν άλλες από την επέμβαση των Βρετανών στα εσωτερικά της χώρας τον Δεκέμβριο του 1944, η οποία εμπόδισε την ομαλή εξέλιξη της μεταπολεμικής πολιτικής ζωής. Η Λευκή Τρομοκρατία που ακολούθησε την εποχή μετά την υπογραφή της Βάρκιζας εμπόδισε τη δημοκρατική ανάπτυξη της χώρας και κατέστησε την Ελλάδα «*πεδίο απόλυτης κυριαρχίας του δοσιλογισμού και του*

[1016] Ν. Παπαδάτος, *ό.π.,* Έγγραφο 156: RSASPI, 82/2/1190, Φ. 72 – 73, Μάρκος Βαφειάδης προς το Γραφείο Πληροφοριών των Κομμουνιστικών και Εργατικών Κομμάτων, 23/10/1950, σελ. 445 – 447.
[1017] Τηλεγράφημα Ιωαννίδη προς Βαφειάδη, αρ. 42, 26/4/1947, στο: Φίλ. Ηλιού (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 77.
[1018] Επιστολή Νίκου Ζαχαριάδη προς Τίτο, 22/4/1947, στο: Φιλ. Ηλιού (επιμ.), *ό.π.,* σελ. 79 – 80.

μοναρχοφασισμού και σε πεδίο πολεμικών βάσεων του αγγλοσαξονικού ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο και τα Βαλκάνια». Ο Ζαχαριάδης έκανε λόγο και για μια απόφαση του Πολιτικού Γραφείου, που φέρεται να λήφθηκε τον Φεβρουάριου του ίδιου έτους, σύμφωνα με την οποία «*το δημοκρατικό κίνημα, συνεχίζοντας την πλήρη εκμετάλλευση όλων των νόμιμων δυνατοτήτων πρέπει να θεωρηθεί ότι η ένοπλη πάλη γίνεται κυρίαρχη*».[1019] Δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία για τη συγκεκριμένη απόφαση για κυριαρχία της ένοπλης πάλης, ούτε κάποια άλλη αναφορά στα μέχρι τώρα διάθεσιμα στοιχεία. Το υπόμνημα ολοκληρώθηκε με την έκθεση του σχεδίου για αύξηση του Δ.Σ.Ε. σε 50.000 ένοπλους και ζητώντας την ανάλογη ενίσχυση.[1020] Αν και το υπάρχον υλικό δεν καταδεικνύει τι ακριβώς διημείφθη στη συνάντηση μεταξύ του Ζαχαριάδη και του Στάλιν, οι κινήσεις του πρώτου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αντίδραση του γενικού γραμματέα του Κ.Κ.Σ.Ε. ήταν μάλλον θετική στα σχέδια των Ελλήνων.[1021]

Η πρόθεση του Κ.Κ.Ε. να σκληρύνει τη στάση του γνωστοποιήθηκε από τον ίδιο τον γενικό γραμματέα του, με ένα άρθρο του στον *Ριζοσπάστη* υπό τον τίτλο «Άβυσσος άβυσσον επικαλείται!». Η αδιάλλακτη και συνεχώς επιδεινούμενη στάση της κυβέρνησης δεν άφηνε περιθώρια επιλογής στο Κ.Κ.Ε., το οποίο τόσον καιρό επέμεινε σταθερά στη λύση που θα κατοχύρωνε την εσωτερική δημοκρατία και αυτοτέλεια της χώρας. «*Ο δρόμος για την λαϊκή ενότητα και συμφιλίωση γίνεται πιο δύσκολος και καουραστικός μα γι αυτό ακριβώς και περισσότερο επιτακτικός. Το δρόμο αυτόν δεν μπορούμε πια να τον εκλιπαρούμε. Πρέπει να τον επιβάλουμε με τα ίδια μέσα που χρησιμοποιούν εναντίον μας οι αντίπαλοί μας. Αν μέχρι χθες η προσπάθεια που έκανε ο Δημοκρατικός Στρατός ήταν μερική και βοηθητική, γιατί απέβλεπε στο να εξασφαλίσει και να προκαλύψει τους αγωνιστές του […] η προσπάθεια αυτή εξυψώνεται σε ένα πανελλαδικό παλλαϊκό έργο όχι μόνο γιατί η δίωξη και ο κίνδυνος από το λεπίδι γενικεύεται για ολόκληρο το λαό, μα κυρίως και γιατί στο παιχνίδι οι αντίπαλοι βάλαν και παίζουν αυτή την τιμή την υπέρτατη, την λευτεριά και την ανεξαρτησία της πατρίδας μας*».[1022]

Η ολίσθηση στον εμφύλιο πλέον ήταν αναπόφευκτη χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εκ μέρους της Αριστεράς θα έπαυαν οι προτάσεις ειρήνευσης. Ενδεχομένως η αντίφαση της πολιτικής του Ζαχαριάδη να φαίνεται στις αναγνώσεις των δυο υπομνημάτων. Ενώ στον Τίτο μιλάει για στρατιωτικές δυνάμεις και μια ένοπλη λαϊκή αντίσταση, στο υπόμνημα προς τον Στάλιν αναφέρεται σε δημιουργία νέας κυβέρνησης με συμμετοχή του Ε.Α.Μ., με στόχο τη διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών με γενική αμνηστία και ανακωχή. Υπό την προϋπόθεση των ελεύθερων εκλογών, ο Δ.Σ.Ε. θα αποφάσιζε μετά την διεξαγωγή τους για τη συνέχιση της ύπαρξής του. Η νέα κυβέρνηση θα αποφάσιζε στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής την απομάκρυνση όλων των ξένων από τη χώρα και θα εφάρμοζε πολιτική ίσης φιλίας έναντι όλων των μεγάλων δυνάμεων. Επρόκειτο στην ουσία όπως υποστήριζε, «*για την ίδια πολιτική που χαράζεται από τον Δημοκρατικό Στρατό της Ελλάδος, αλλά με*

[1019] Υπόμνημα Νίκου Ζαχαριάδη προς Στάλιν, 13/5/1947, στο: Φιλ. Ηλιού (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 96.
[1020] *Ό.π.*, σελ. 96.
[1021] *Ό.π.*, σελ. 88.
[1022] *Ριζοσπάστης*, 4/4/1947.

άλλη μορφή».[1023] Ενώ στο υπόμνημα προς τον Τίτο ο Ζαχαριάδης καθιστούσε ξεκάθαρη την προτεραιότητα στον ένοπλο αγώνα, σε αυτό προς τον Στάλιν ενσωμάτωνε και την πολιτική κατευνασμού και ένταξης, υπό συγκεκριμένες βέβαια προϋποθέσεις. Όπως είχε σημειώσει κι ο Παρτσαλίδης έναν χρόνο νωρίτερα, σε υπόμνημα προς τον Μολότωφ: «*Φυσικά εμείς πρέπει να εκμεταλλευτούμε και την πιο ελάχιστη δυνατότητα για ειρηνική και δημοκρατική εξέλιξη, αλλά στο μεταξύ προετοιμαζόμαστε οργανωτικοτεχνικά και για την άμυνα ενάντια σε πραξικοπηματική επίθεση και για πέρασμα σε ενεργητική αντεπίθεση*».[1024]

Η εντεινόμενη σκληρότητα με την οποία η κυβέρνηση αντιμετώπιζε τους πραγματικούς ή υποτιθέμενους εχθρούς της και το σύνολο της αριστεράς είχε γίνει ιδιαίτερα αντιληπτή και από τους Βρετανούς, οι οποίοι ενοχλήθηκαν από τις διώξεις και τις ποινές που επέβαλαν τα Στρατοδικεία. Η ανάληψη του Υπουργείου Δικαιοσύνης από τον Ναπολέοντα Ζέρβα, στα τέλη Φεβρουαρίου παρά την αντίθετη επιθυμία των Βρετανών, οδήγησε σε περαιτέρω ένταση των διώξεων. Το Φόρεϊν Όφις προχώρησε σε μια σειρά συστάσεων προς την κυβέρνηση, στις οποίες τόνιζε την ανάγκη εκλογίκευσης και περιορισμού των διώξεων καθώς και τον περιορισμό της δράσης των δεξιών οργανώσεων, οι οποίες δρούσαν ανεξέλεγκτες. Η αδυναμία αμεροληψίας της κυβέρνησης στο ζήτημα ήταν κατανοητή λόγω συμπάθειας και λόγω του γεγονότος ότι ήταν όργανα της κυβερνητικής πολιτικής, αλλά η δράση τους έπρεπε να περιοριστεί.[1025] Την ίδια άποψη συμμερίζονταν και οι Αμερικανοί, οι οποίοι διαφωνούσαν με την τοποθέτηση του Ζέρβα στο συγκεκριμένο υπουργείο καθώς και με την αδυναμία του Γεωργίου Β' να την εμποδίσει, αλλά θεωρούσαν πως οποιαδήποτε άμεση παρέμβαση έξωθεν θα οδηγούσε σε κινήσεις πανικού, μακριά από το επιθυμητό αποτέλεσμα.[1026]

Η κυβέρνηση σε μια προσπάθεια να διασκεδάσει τις εντυπώσεις κάλεσε τους εκπροσώπους Τύπου στο Υπουργείο Εσωτερικών με σκοπό να τους παρουσιάσει στοιχεία τα οποία αποδείκνυαν ότι δεν υφίσταντο παρακρατικές οργανώσεις. Ο Υπουργός Εσωτερικών Γ. Παπανδρέου, μίλησε βάσει επίσημων εκθέσεων των Νομαρχιών, σύμφωνα με τις οποίες μόνο σε δυο νομούς υπήρχαν παρακρατικές οργανώσεις, στη Λακωνία και την Κεφαλονιά, και υπολείμματα οργανώσεων σε δυο – τρεις άλλους νομούς,[1027] αν και είναι αμφίβολο αν έπεισε κανένα στο εσωτερικό ή το εξωτερικό. Στο

[1023] Υπόμνημα Νίκου Ζαχαριάδη προς Στάλιν, 13/5/1947, στο: Φιλ. Ηλιού (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 96.
[1024] «Σύντομο σημείωμα για μερικά ζητήματα της δράσης του Κ.Κ.Ε», Ρωσικό Κέντρο Συντήρησης και Μελέτης Τεκμηρίων Σύγχρονης Ιστορίας (ΡΚΣΜΤΣΙ), 17/128/889, παρατίθεται στο: Ιω. Παπαθανασίου, «Ηττημένος Πρωταγωνιστής…», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ, (επιμ.) *Η Ελλάδα τον 20ο αι…ό.π.,* τ. Δ1, σελ. 259.
[1025] F.O. 371/67049 R1795, Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 7/2/1947 & R2248 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 17/2/1947 & F.O. 371/72240 R2576 Νόρτον προς Μπέβιν, 18/2/1948: Ετήσια έκθεση για το 1947, Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 134.2 (1947) Βρετανική Πρεσβεία προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, ά.π. 193, 12/5/1947.
[1026] FRUS V 1947, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 7/3/1947, σελ. 102 – 3.
[1027] *Εμπρός*, 27/4/1947.

μεταξύ, επανήλθε μια πρόταση που είχε διατυπωθεί στο παρελθόν ξανά, από κάποιους κύκλους του Λαϊκού Κόμματος, να τεθεί το Κ.Κ.Ε. εκτός νόμου, αλλά ο Νόρτον και ο ΜακΒή, σκεπτόμενοι τον αντίκτυπο που θα είχε στην κοινή γνώμη, την απέρριψαν.[1028]

Η σκληρότητα της κυβερνητικής στάσης δεν περιορίστηκε στις διώξεις και τις εξαγγελίες αλλά προχώρησε και στις στρατιωτικές επιχειρήσεις.[1029] Σε αυτό συντέλεσε η επίσκεψη του στρατηγού Μοντγκόμερι στη χώρα τον Δεκέμβριο του 1946, ο οποίος και επέμεινε στη χρήση όλων των διαθέσιμων δυνάμεων του ελληνικού στρατού προς αντιμετώπιση των «ληστών στην Βόρεια Ελλάδα».[1030] Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις της άνοιξης του 1947 είχαν σκοπό τον περιορισμό των ανταρτών προς τα βόρεια σύνορα της χώρας και την τελική εξόντωσή τους.[1031]

Η κλιμακούμενη ένταση των επιχειρήσεων της κυβέρνησης εναντίον των αριστερών οδήγησαν την κεντρική επιτροπή του Ε.Α.Μ. στην αποστολή μιας επιστολής στον Τσαλδάρη, στην οποία εξέφρασαν την έντονη δυσαρέσκειά τους σχετικά με τη δράση των ενόπλων οργανώσεων της κυβέρνησης, εναντίον των αμάχων και με τα έκτακτα στρατοδικεία. Κατηγορούσε την κυβέρνηση πως προπαρασκεύασε και εφάρμοσε άγρια πολιτική γενικού αιματοκυλίσματος, «*δεν είναι τα στοιχεία που κρατικοποιούνται αλλά το κράτος που συμμοριτοποείται*». Πέραν των γνωστών του θέσεων, το Ε.Α.Μ. ζητούσε να τεθεί τέρμα στις βιαιοπραγίες εναντίον των αμάχων και να σταματήσουν τα έκτακτα στρατοδικεία και για τον σκοπό αυτόν επικαλούταν την βοήθεια του Τσαλδάρη και των Λαϊκών.[1032] Οι ξένοι ενδεχομένως να στέκουν αδιάφοροι μπροστά στο χυμένο ελληνικό αίμα ή και να εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους, αλλά οι Έλληνες ήταν αυτοί που έπρεπε να θέσουν τέρμα σε αυτή την κατάσταση. Ενδεχομένως, το Κ.Κ.Ε. είχε αντιληφθεί πως οι κατευναστικές προθέσεις του Σοφούλη δεν αρκούσαν για να τεθεί ένα τέλος στην κρατική ασυδοσία και πως έπρεπε να προσεγγίσει τον Τσαλδάρη, ο οποίος εξακολουθούσε να αποτελεί το βασικό πρόσωπο της κυβέρνησης.

[1028] FRUS V 1947, Υπουργός Εξωτερικών προς την Αμερικανική Πρεσβεία της Ελλάδας, 14/5/1947, σελ. 169 – 70 & F.O. 371/67003 R6547 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 14/5/1947.
[1029] ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία εμφυλίου πολέμου*, *ό.π.,* τ. 3ος, Οδηγίαι Επιχειρήσεων Από ΓΣΣ/Α1 προς τους Διοικητές Μεραρχιών VII –X-XI και Α.Δ.Χ.Κ.Μ., 28/3/1947, σελ. 564 – 8.
[1030] F.O. 371/58718 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 12/12/1946.
[1031] ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία εμφυλίου πολέμου*, *ό.π.*, τ. 4ος, Επιχείρησις 'Αετός' Εκκαθαριστικές επιχειρήσεις Θεσσαλίας και Δυτ. Μακεδονίας, Α/ΓΕΣ προς Διοικητές Α' και Β' ΣΣ και της VIII Μεραρχίας, 23/3/1947, σελ. 37 κ.έ. & Βαγγ. Παπαδάκης, *Αναμνήσεις από την αντίσταση στον εμφύλιο και την προσφυγιά,* εκδ. βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σελ. 118 – 9.
[1032]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.1, Επιστολή Κεντρικής Επιτροπής Ε.Α.Μ. προς τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, ά.π. 790, 8/5/1947.

Ενδοκομματικές, ενδοκυβερνητικές διενέξεις και προτάσεις ειρήνευσης

Σε κυβερνητικό επίπεδο, η προωθείσα λύση Μάξιμου φώτισε για μια ακόμη φορά άλυτα ζητήματα εντός των Λαϊκών που υφίσταντο από την περίοδο της κατοχής και του πολέμου τα οποία και ώθησαν τον Σπύρο Μαρκεζίνη στην απόσχισή του από τους Λαϊκούς και τη δημιουργία του Νέου Κόμματος. Στις προγραμματικές του δηλώσεις απέφυγε τις εξαγγελίες και τις άνευ περιεχομένου υποσχέσεις, αντίθετα τόνισε ότι το έργο που καλούνταν να πράξουν είναι σκληρό και επίπονο. Ο λόγος του ήταν σαφής και επικαιροποιημένος στις ανάγκες του λαού τη δεδομένη χρονική στιγμή, τονίζοντας ότι η δική του γενιά που είχε εμπλακεί στα γεγονότα του πολέμου και της αντίστασης ήταν η κατάλληλη να βρει τις λύσεις στα αδιέξοδα κι όχι η γενιά των παλαιότερων πολιτικών, οι οποίοι είχαν αποφύγει τη συμμετοχή με κάθε δυνατό τρόπο. Με έμμεσο τρόπο, αναφερόταν στο σύνολο του ελληνικού λαού και τόνιζε την ανάγκη να υπάρξει ένα ενιαίο κράτος διοικούμενο από την πλειοψηφία αλλά με σεβασμό στο σύνολο του πληθυσμού, στο οποίο θα υπήρχε κοινωνική δικαιοσύνη για όλους «χωρίς εξαίρεσιν».[1033] Αν και σαφώς συντηρητικό το Νέο Κόμμα – παρότι συγκέντρωνε τη μεγαλύτερη πλειοψηφία νέων βουλευτών με μέσο όρο ηλικίας τα 40 έτη – φαίνεται επηρεασμένο από το Βρετανικό Εργατικό Κόμμα και απέβλεπε σε ένα παρεμβατικό πρόγραμμα, το οποίο σκόπευε στην ανασυγκρότηση του κράτους και σε ένα πρόγραμμα αναδιανομής.[1034]

Η ίδρυση του Νέου Κόμματος, ασφαλώς ενόχλησε αρκετά στελέχη των Λαϊκών ενώ αντιμετωπίστηκε εγκάρδια από τους Φιλελευθέρους. Δεδομένης της στενής επαφής που διατήρησαν όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1947 ο Μαρκεζίνης με τον Σοφούλη, δεν ήταν λίγοι αυτοί που ανέμεναν μια κίνηση των δυο κομμάτων προς όφελος της χώρας, αν και ο Μαρκεζίνης θεωρούσε πως η μόνη λύση τη δεδομένη στιγμή ήταν η συνεργασία Φιλελευθέρων και Λαϊκών. Το σχήμα Νέου Κόμματος – Φιλελευθέρων θα μπορούσε, σύμφωνα με τον Ρέντη, να καλύψει όλη την πτέρυγα βασιλοφρόνων και δημοκρατών, αντιστοίχως, χωρίς να χρειαστεί η συμμετοχή άλλου κόμματος της δεξιάς.[1035]

Αλλαγές υπήρξαν και στον θρόνο, αφού την 1η Απριλίου ο Γεώργιος Β' απεβίωσε αιφνιδίως και τον διαδέχτηκε ο αδελφός του Παύλος. Λίγες ημέρες αργότερα ο Πιπινέλης απευθύνθηκε προς τον νέο μονάρχη και του παρουσίασε τις επιλογές που είχε στη διάθεσή του για το μέλλον της χώρας. Απέκλειε κάθε πιθανότητα και δυνατότητα συμβιβασμού, αφού ο εχθρός εκμεταλλευόταν το παραμικρό δείγμα ενδοτισμού εκ μέρους τους. Μόλις οι αντάρτες αντιλαμβάνονταν το μάταιο του αγώνα τους και τον ανέστελλαν και ταυτόχρονα υφίστατο συνεννόηση της Ε.Σ.Σ.Δ με τους

[1033] *Ελευθερία*, 16/2/1947.
[1034] Σωτ. Ριζάς, *Απ' την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2011. σελ. 321 – 2 & Σπ. Μαρκεζίνη, *ό.π.*, σελ. 295.
[1035] Σπ. Μαρκεζίνη, *ό.π.*, σελ. 295.

συμμάχους της Ελλάδας υπήρχε και δυνατότητα συνεννόησης. Κύριος άξονας του σκεπτικού του Πιπινέλη ήταν η διατήρηση του υπάρχοντος κυβερνητικού σχήματος με επικεφαλής το Λαϊκό Κόμμα, το οποίο εξέφραζε τη μεσοαστική τάξη και ήταν ο βασικός αρωγός των συμφερόντων του στέμματος. Μια ενδεχόμενη συνεργασία με τους Φιλελεύθερους ήταν μια «πρόοδος» αλλά θα προκαλούσε τριγμούς στην υπάρχουσα κυβερνητική δομή καθώς θα εγείρονταν ζητήματα συντονισμού και κυβερνητικής πολιτικής.

Ο Πιπινέλης επεδίωκε να παραμείνει η κατάσταση αδιατάραχτη μέχρι να αποσαφηνιστεί και εξασφαλιστεί πλήρως η θέση και η διάρκεια του βασιλικού θεσμού στη χώρα. Ως εκ τούτου, ήταν απαραίτητο να βασιστεί εξ ολοκλήρου στη Δεξιά, εφόσον είχε δημιουργηθεί η ανάγκη μιας κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης κι επομένως η νομιμοποίηση του θρόνου πέρναγε μέσω των κομμάτων και της εκλογικής διαδικασίας. Οποιαδήποτε στροφή προς τα κόμματα του κέντρου και της αριστεράς θα προκαλούσε πολιτειακή αναταραχή. Ο Παύλος έπρεπε με κάθε τρόπο να φροντίσει για τη συνοχή του Λαϊκού Κόμματος και να μην ενθαρρύνει διασπαστικές κινήσεις, όπως λ.χ. το Νέον Κόμμα του Μαρκεζίνη.[1036]

Ο φόβος του Πιπινέλη για άνοιγμα προς το Κέντρο και την Αριστερά δεν ήταν αβάσιμος. Ο θάνατος του Γεωργίου Β' είχε εγείρει κάποια θέματα κατευνασμού στους κόλπους των Φιλελεύθερων αλλά και τον Λαϊκών.[1037] Ο ίδιος ο Τσαλδάρης σχεδίαζε να πραγματοποιήσει άνοιγμα προς το Κ.Κ.Ε., προτείνοντάς του την είσοδο στην Βουλή σε δημόσια ομιλία του στη Θεσσαλονίκη:

> *[…] Δυο δρόμοι όπως είπων κ έγραψα προχθές απομένουν εις τους εργάτας της ανατρεπτικής προσπάθειας. Ο ένας δρόμος οδηγεί τις την μοιραίαν και αναπότρεπτον συντριβήν των. Είναι ο δρόμος της στρατιωτικής λύσης και των αναπόφευκτων συνεπειών της ήττας. Ο άλλος δρόμος είναι ο δρόμος της πολιτικής λύσης με τα επακόλουθα θέματά του, την επάνοδον εις την νομιμότητα και την βαθμιαία συμμετοχήν εις τον πολιτικόν βίον εκείνοι οι οποίοι ηρνήθησαν να μετάσχουν εις αυτόν.*
>
> *[…] Η ρεαλιστική αντίληψις η οποία χαρακτηρίζει το Κ.Κ.Ε. θα οδηγήσει αυτό εις τον ενδεικνυόμενον δρόμον και θα επιβάλη και τους ηγέτας οι οποίοι θα ακολουθήσουν την λύσιν εκείνην την οποία επιβάλλει η ανάγκη των πραγμάτων. Το πολιτικόν συμφέρον δεικνύει ή πρέπει να υποδείξει την εγκατάλειψιν της ανατρεπτικής προσπάθειας και την επάνοδον εις την νομιμότητα και πέραν τούτου το οποίον βέβαια αποτελεί την βάσιν εις το θεμέλειον πάσης περαιτέρω εξέλιξης συμφέρον του Κ.Κ.Ε. είναι η συνεννόησις με το Λαϊκό Κόμμα, το οποίον είναι το μεγαλύτερον και ισχυρότερον κατά την παρούσαν στιγμήν κόμμα της χώρας. Διότι*

[1036] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 377, ΠΠινέλης προς Παύλο, 6/4/1947.
[1037] *Ελευθερία*, 8 & 11/4/1947.

δεν πρέπει να παραγνωρίζομεν την κατάστασιν και τας εκ των πραγμάτων επιβαλλόμενας ανάγκας. Όπως δια να φθάσωμεν εδώ που φθάσαμε σήμερον εχρειάσθη να διέλθωμεν από διαδοχικά στάδια ούτως δια να φθάσωμεν εις το τέρμα θα διέλθωμεν και από πολλάς άλλας φάσεις ή θα διανύσωμεν πολλά στάδια.

[…]Τον κύριο όμως άξονα της όλης κατάστασης και συνεπώς και των προβλημάτων τα οποία περιλαμβάνει η κατάστασις αυτή και των οποίων των συνισταμένων εκφράζει είναι η Βουλή. Εκ της Βουλής θα επέλθει και η επιβαλλομένη λύσις και διαμόρφωσις των πραγμάτων».[1038]

Η πρόθεση του Τσαλδάρη να προβεί στις προτάσεις αυτές προς το Κ.Κ.Ε. διέρρευσε προς τον Τύπο.[1039] Το άνοιγμα αυτό δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, ο Τσαλδάρη μίλησε στη Θεσσαλονίκη, σε έναν λόγο που χαρακτηρίστηκε ως βαρυσήμαντος, αλλά το περιεχόμενό του διέφερε αρκετά από το προσχέδιο που είχε ετοιμάσει. Αντί να πραγματοποιήσει πρόταση επανόδου στη νομιμότητα και στη κοινοβουλευτική ζωή της χώρας, προέβη σε εξαγγελίες περί συντριβής της ανταρσίας και ουδεμίας παραχώρησης και συμβιβασμού.[1040]

Δεν είμαστε σε θέση βάσει των μέχρι τώρα αρχειακών τεκμηρίων να γνωρίζουμε τι ώθησε τον Τσαλδάρη στην αρχική σκέψη για επάνοδο του Κ.Κ.Ε στη νομιμότητα και είσοδό του στην Βουλή αλλά και τι τον ώθησε στο να μην προχωρήσει στην τελική εξαγγελία και να διατηρήσει την ως τότε αδιάλλακτη στάση του κόμματος. Το σίγουρο είναι ότι επρόκειτο για την πιο γενναιόδωρη εκ μέρους της κυβέρνησης πολιτικής σκέψης για τον τερματισμό της σύρραξης, αφού ο Τσαλδάρης ζητούσε τη συνεργασία των δυο κομμάτων:

[…]*Το Λαϊκό Κόμμα αποτελεί τον ένα άξονα της απαιτούμενης σταθερότητας. Τον άλλον θα αποτελέσει η επάνοδος εις τη νομιμότητα του Κ.Κ.Ε., αμφότεροι δε ούτοι κινούμενοι προς την αυτήν κατεύθυνσιν θα δημιουργήσουν το κέντρο εκείνο αλλά και την εστίαν η οποία θα αποτελέσει το θεμέλιον ήρεμης και ομαλής ζωής εις το εσωτερικόν και στοιχείον πολύτιμον δια την γενικήν ειρήνη.*

Σκόπευε επίσης να μελετήσει και να ανακοινώσει τον τρόπο εισόδου του Κ.Κ.Ε. στην Βουλή, σε περίπτωση που το τελευταίο επέλεγε την επάνοδο στη νομιμότητα και τον τερματισμό της σύρραξης.[1041] Ο Ζαχαριάδης μάλιστα ανέφερε στον Ζντάνωφ τον Μάιο του ίδιου έτους, ότι του πρότεινε 100 έδρες στο κοινοβούλιο, χωρίς εκλογές, στην βάση διεύρυνσης της κυβέρνησης που

[1038] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.6, Χειρόγραφο προσχέδιο ομιλίας, Απρίλιος 1947.
[1039] *Εμπρός*, 17/4/1947.
[1040] *Εμπρός*, 22/4/1947.
[1041] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.6, Χειρόγραφο προσχέδιο ομιλίας, Απρίλιος 1947.

είχαν προτείνει οι Βρετανοί, χωρίς να εξηγεί όμως πώς θα το δικαιολογούσε συνταγματικά.[1042] Ο Τσαλδάρης επεδίωκε κατά τα φαινόμενα μια λύση που θα ικανοποιούσε το Κ.Κ.Ε., εντάσσοντάς το στη νομιμότητα και την κοινοβουλευτική ζωή της χώρας, με στόχο τη λήξη του εμφυλίου αλλά άγνωστο γιατί, ποτέ δεν έκανε δημόσια γνωστά τις προθέσεις του. Παραμένει βέβαια το ζήτημα της εύρεσης συνταγματικής βάσης για είσοδο του κομμουνιστικού κόμματος στην βουλή, χωρίς να προηγηθούν εκλογές.

Η συνεχιζόμενη κυβερνητική πολιτική δημιουργούσε έντονη ανησυχία στους πολιτικούς κύκλους των Φιλελευθέρων. Ο αρχηγός του κόμματος Θεμ. Σοφούλης παραχώρησε στις αρχές Απριλίου συνέντευξη στην εφημερίδα *Ελευθερία*, όπου τόνισε ξανά τις γνωστές θέσεις του σχετικά με την αναποτελεσματικότητα της κυβέρνησης στο ζήτημα της αμνήστευσης και γενικότερα στην ειρήνευση και αντιθέτως, η εφαρμοσθείσα πολιτική οδηγούσε «εν καλπασμώ προς τον όλεθρον». Παρομοίως, ζητούσε από το Ε.Α.Μ. να παύσει την ανταρσία και να επανέλθει στον δρόμο της νομιμότητας.[1043]

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος προχώρησε σε περαιτέρω ενέργειες πέραν των προφορικών δηλώσεων. Προσέγγισε το Κ.Κ.Ε. και αποτέλεσμα των επαφών αυτών ήταν να ζητήσει ο Μάξιμος επίσημη διακοίνωση των όρων της Αριστεράς για ειρήνευση. Αν και τα στελέχη του Κ.Κ.Ε. δεν θεώρησαν ότι υπήρχαν βάσιμες ελπίδες για προώθηση των αιτημάτων τους, αλλά εν αντιθέσει θα χρησιμοποιούσαν τη διατύπωση των όρων τους για επιβολή νέων μέτρων – παρουσιάζοντας το Κ.Κ.Ε. ως αδιάλλακτο, στις 24 Απριλίου προχώρησαν στην κατάθεση του υπομνήματος. Οι όροι που διατύπωσαν δεν ήταν άγνωστοι στα στελέχη της κυβέρνησης: απομάκρυνση των ξένων δυνάμεων, η ύπαρξη των οποίων δικαιολογείτο από μια ανύπαρκτη απειλή εναντίον της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Προς αποσόβηση τέτοιου κινδύνου, προτάθηκε εκ νέου η ουδετερότητα, με εγγύηση για ακεραιότητα και ανεξαρτησία της χώρας. Άπαξ και δεν υφίστατο πλέον απειλή κατά των συμφερόντων της χώρας, το πρόβλημα θα καθίστατο καθαρά πολιτικό και μπορούσε να επιλυθεί με διαπραγμάτευση.[1044] Παρά την επιμονή του Μάξιμου δεν σημειώθηκε καμία επίσημη αντίδραση εκ μέρους της κυβέρνησης, γεγονός που δεν μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλές συμπέρασμα για τις αρχικές της προθέσεις – παρά μόνο σε εικασίες που επιβεβαιώνουν τις αρχικές ενστάσεις του Κ.Κ.Ε.

Οι προσπάθειες του Βενιζέλου για εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης δεν έπαψαν. Τον επόμενο μήνα πρότεινε στο Ε.Α.Μ. αφοπλισμό του Δ.Σ.Ε., υπό την εποπτεία του Ο.Η.Ε., αποπομπή του Ναπ. Ζέρβα από το Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως και την κυβέρνηση και τέλος διεξαγωγή εκλογών από μια κυβέρνηση με επικεφαλής τον Πλαστήρα και ενδεχομένως συμμετοχή των μελών του Ε.Α.Μ. Η μόνη προϋπόθεση που έθεσε το Κ.Κ.Ε. ήταν η συμμετοχή του Ε.Α.Μ. στην κυβέρνηση, προκειμένου

[1042] Θαν. Δ. Σφήκας, « 'Ο προβολέας πάλι φωτίζει τις αμαρτίες μου': Ο εμφύλιος πόλεμος στην καθαίρεση του Νίκου Ζαχαριάδη. Από το 20ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ στις ΚΕ του ΚΚΕ», στο *Ιόνιος Λόγος*, τ. 2 (2010), σελ. 384.
[1043] *Ελευθερία*, 8/4/1947.
[1044] Αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.) *Αυγή*, 23/1/1980, Παρτσαλίδης προς Ιωαννίδη, 22/4/1947 & Γ.Α.Κ. Αρχείο Εμμ. Τσουδερού (Ε55) Υπόμνημα Ε.Α.Μ. προς Μάξιμο, 24/4/1947.

να εξασφαλίσει ευνοϊκή μεταχείριση των μελών του μετά τη λήξη των εχθροπραξιών, δεδομένου ότι είχε ήδη απογοητευτεί μια φορά από την αξιοπιστία της κυβέρνησης με την υπογραφή της Βάρκιζας.[1045] Ανεξαρτήτως των προθέσεων των δυο πλευρών, ούτε αυτή η προσπάθεια τελεσφόρησε.

Ο Σοφούλης από τη δική του πλευρά είχε ξεκινήσει μια σειρά επαφών με το Ε.Α.Μ., προκειμένου να βρεθεί μια συμβιβαστική λύση – ορμώμενος ίσως και από την απουσία του Τσαλδάρη στην Αμερική. Στις 7 Ιουλίου ο Κωνσταντίνος Ρέντης επισκέφτηκε τον ΜακΒή για να τον ενημερώσει σχετικά με τις κινήσεις εκ μέρους του Ε.Α.Μ. για συμβιβασμό. Ο Ρέντης επιθυμούσε τη συμβουλή του Αμερικανού πρέσβη αν και ο Σοφούλης εμφανιζόταν διστακτικός, λόγω της επιρροής που ασκούσε το Κ.Κ.Ε. στο Ε.Α.Μ. και λόγω της «αντεθνικής» στάσης του κόμματος. Δεν επιθυμούσε όμως να σταθεί εμπόδιο στην εξεύρεση μιας συμβιβαστικής λύσης. Ο ΜακΒή αφού τόνισε την επιθυμία του να μην εμπλακεί στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, υπογράμμισε ότι όλοι οι εθνικά σκεπτόμενοι ηγέτες θα έπρεπε να παραμερίσουν τα αμιγώς πολιτικά τους συμφέροντα και να θέσουν την ενότητα της χώρας πάνω απ' όλα, ώστε να δοθεί μια ενιαία απάντηση εκ μέρους όλων των κομμάτων στο Κ.Κ.Ε., για να μην υπάρξει η δυνατότητα στο τελευταίο να εκμεταλλευτεί τυχόν διάσταση απόψεων.[1046] Κατόπιν συμβουλής του ΜακΒή ο Σοφούλης επισκέφτηκε τον Μάξιμο και από κοινού αποφάσισαν να ζητήσουν από το Ε.Α.Μ. να καταθέσει τα όπλα με την προϋπόθεση γενικής αμνηστίας, υπό διεθνή επιτήρηση, δεδομένου ότι η κυβέρνηση δεν δύνατο να έρθει σε διάλογο με ενόπλους. Οι όποιες διαβεβαιώσεις εκ μέρους του Ε.Α.Μ. δεν θα γίνονταν δεκτές, αντιθέτως επιθυμούσαν διασφάλιση της πολιτικής του Κ.Κ.Ε. Αν και κανείς εκ των δυο δεν πίστευε ότι οι όροι αυτοί θα γίνονταν αποδεκτοί από το Κ.Κ.Ε. ο Σοφούλης έκρινε ότι ήταν μια καλή ευκαιρία να φανερωθεί ότι ο σκοπός των κομμουνιστών ήταν η ολική σύγκρουση.[1047]

Η προσπάθεια δεν απέδωσε καρπούς για μια ακόμη φορά. Ο Σοφούλης παρά τις εξαγγελίες των προηγούμενων ημερών διέψευσε τις πληροφορίες ενώ το Υπουργικό Συμβούλιο έκρινε ότι δεν συνέτρεχε λόγος διαμεσολάβησης μεταξύ κυβέρνησης και Ε.Α.Μ., γιατί ο μόνος τρόπος εξεύρεσης λύσης ήταν η κατάθεση των όπλων σε συνδυασμό με γενική αμνηστία, υπό διεθνή εποπτεία. Το Ε.Α.Μ. με ανακοίνωση εξέφρασε την θέλησή του για συνδιαλλαγή και συνεννόηση ώστε να βρεθεί λύση στο πρόβλημα της χώρας, άποψη την οποία θα συνέχιζε να υπερασπίζεται με όλες του τις δυνάμεις.[1048]

Στις 12 Ιουλίου εκπρόσωπος του Κ.Κ.Ε. παρέδωσε στον Σοφούλη τους όρους του κόμματος για ειρήνευση, οι οποίοι περιελάμβαναν την παραίτηση της κυβέρνησης και διάλυση του κοινοβουλίου, δημιουργία μιας αμιγώς κεντρώας κυβέρνησης υπό την πρωθυπουργία του Σοφούλη και με συμμετοχή των Τσουδερού, Πλαστήρα, Μυλωνά. Η νέα κυβέρνηση θα ερχόταν σε συμφωνία

[1045]Αρχείο Κ.Κ.Ε. (εσωτ.) *Αυγή*, 23/1/1980, Παρτσαλίδης προς Ιωαννίδη, 19/5/1947 & Ιωαννίδης προς Παρτσαλίδη, 13/6/1947
[1046]FRUS 1947 V, ΜακΒή προς Υπουργό Εξωτερικών, 7/7/1947, σελ. 213.
[1047] FRUS 1947 V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 9/7/1947, σελ. 217.
[1048] *Ελευθερία*, 9/7/1947.

με το Κ.Κ.Ε., στην βάση της πολιτικής του Σοφούλη για κατευνασμό, δηλαδή γενική αμνηστία, εγγύηση ασφαλείας σε όσους παρέδιδαν τα όπλα και διεξαγωγή εκλογών το συντομότερο, κατόπιν ανανέωσης των εκλογικών καταλόγων. Αν δεν επέρχετο συμφωνία, οι εκπρόσωποι είπαν ότι οι επιλογές του Κ.Κ.Ε. περιορίζονταν στις χθεσινές δηλώσεις του Γενικού Γραμματέα του κόμματος.[1049] Την προηγούμενη μέρα ο Ν. Ζαχαριάδης με άρθρο του στον *Ριζοσπάστη* είχε αναφερθεί στην αδιάλλακτη στάση της κυβέρνησης και στην ανάγκη να ληφθούν από τη δική τους πλευρά μέτρα για την έξοδο της χώρας από το αδιέξοδο. Το συμφέρον της χώρας προέτασσε να γίνει

> *ένας οριστικός όχι μόνο ηθικός μα και υλικός διαχωρισμός στις ευθύνες και τις υποχρεώσεις του δημοκρατικού κόσμου τόσο απέναντι στη μοναρχοφασιστική αντίδραση όσο και απέναντι στο παλαιοδημοκρατικό κέντρο, που, όπως δείχνουν τα πράγματα αποδέχεται και κάποτε υπερθεματίζει στην υποταγή της χώρας στους ξένους. Και ο υλικός αυτός διαχωρισμός δεν μπορεί να γίνει παρά με τη δημιουργία μέσα στη χώρα στις ελεύθερες δημοκρατικές περιοχές, μιας καινούριας λέφτερης δημοκρατικής κυβέρνησης.[1050]*

Οι πληροφορίες του ΜακΒή δεν προήλθαν απευθείας από τους ηγέτες του Κέντρου, εκ των οποίων μόνο ο Τσουδερός, αποδέκτης και εκείνος προτάσεων του Ε.Α.Μ., είχε απευθυνθεί στην Βρετανική Πρεσβεία προκειμένου να λάβει οδηγίες, αν και οι εκτεταμένες συλλήψεις της κυβέρνησης είχαν ανησυχήσει τους ηγέτες των Φιλελευθέρων, οι οποίοι θεωρούσαν ότι υπήρχαν μεγαλύτερες δυνατότητες συμβιβασμού.[1051] Ο Σοφούλης απευθύνθηκε στον Παύλο, ο οποίος όμως εμφανίστηκε απρόθυμος να κατανοήσει την κρισιμότητα της κατάστασης.[1052] Η αρχική στάση του Σοφούλη ήταν διαλλακτική έναντι των προτάσεων του Κ.Κ.Ε, παρά την αντίθετη άποψη που εμφανίζεται στα αμερικανικά αρχεία. Η συνάντηση με τον βασιλιά ήταν αυτή που έπαιξε τον καθοριστικό ρόλο στη μεταστροφή του, αν και δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς διημείφθη μεταξύ των δυο αντρών.[1053] Είχε προηγηθεί άλλωστε μια απόπειρα προσέγγισης του Σοφούλη εκ μέρους του Κύρκου, ο οποίος ζήτησε στον Δημήτρη Λαμπράκη – εκδότη του *Βήματος* – μια συνάντηση με τον Σοφούλη, ώστε να τον παροτρύνει να αναλάβει ο ίδιος την πρωθυπουργία. Ο Λαμπράκης δέχθηκε τον ρόλο του διαμεσολαβητή και μετά τη δική του παραίνεση, ο ηγέτης των Φιλελευθέρων συναντήθηκε με τον Μάξιμο και τον βασιλιά. Μετά τη συνάντησή του με τον τελευταίο, ο Σοφούλης συναντήθηκε με τον

[1049] FRUS 1947 V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 13/7/1947, σελ. 231 – 2.
[1050] *Ριζοσπάστης*, 12/7/1947.
[1051] FRUS 1947 V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 13/7/1947.
[1052] F.O. 371/ 67005 R10070 Υπόμνημα Βρετανικής Πρεσβείας στην Ουάσινγκτον προς το Στέιτ Ντιπάρτμεντ, 16/7/1947.
[1053] Θ. Δ. Σφήκας, «Ο τελευταίος πειρασμός του Κ.Κ.Ε – Ιούλιος 1947», στο: *Μνήμων*, τ. 14ος, Αθήνα, 1992, σελ. 166 & Θ. Δ. Σφήκα, *Οι Άγγλοι Εργατικοί…ό.π.,* σελ. 329.

Κύρκο στον οποίο και μετέφερε την άποψη του Παύλου, ότι η παρέμβαση των Αμερικανών ήταν τόσο έντονη πια, που δεν υφίστατο περιθώριο συνεννόησης.[1054]

Η προσέγγιση του Κ.Κ.Ε. στον Τσουδερό σχετίζεται άμεσα και με την φιλική στάση που διαφαινόταν από τον πρώην Πρωθυπουργό προς την Αριστερά. Σε μια σειρά άρθρων του τα οποία είχαν δημοσιευτεί στο *Βήμα*, ο Τσουδερός υποστήριζε ότι η κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, οι διωγμοί και οι διώξεις που είχε εξαπολύσει η κυβέρνηση ήταν αυτά ακριβώς τα στοιχεία που τροφοδοτούσαν την Αριστερά. Η λύση θα ερχόταν από μια κυβέρνηση χωρίς τη συμμετοχή των βασιλικών και των κομμουνιστών, η οποία μέσω της οικονομικής ανόρθωσης, της δημιουργίας θέσεων εργασίας και την εν γένει άνοδο του βιοτικού επιπέδου όλων, θα στερούσε την Αριστερά από τα όπλα της. Προϋπόθεση για να πραγματοποιηθούν αυτά ήταν η διάλυση της Βουλής, κάτι που θα πραγματοποιούταν μόνο μέσω συμμαχικών πιέσεων στον Παύλο.[1055]

Το σχέδιο του Τσουδερού πλησίαζε αρκετά στους όρους του Κ.Κ.Ε., αλλά υστερούσε σε δυο καίρια σημεία: αδυνατούσε να διασφαλίσει την αμεροληψία των αρχών και την αναστολή της δράσης των δεξιών ομάδων ενώ βασιζόταν πολύ στην παρέμβαση των συμμάχων, τη στιγμή που τα διαπραγματευτικά όρια των Αμερικανών και των Βρετανών έναντι του Κ.Κ.Ε. ήταν ανύπαρκτα. Βάσει του σχεδίου του, η πίεση μπορούσε να ασκηθεί αφού πρώτα κήρυσσε ο Δ.Σ.Ε. ανακωχή. Ο Βασιλιάς αφού αρχικά επέβαλε μια Κεντρώα κυβέρνηση, θα χορηγούσε αμνηστία και θα παρείχε στον Δ.Σ.Ε. διάστημα 30 ημερών για να παραδώσει τον οπλισμό του. Μια νέα εκλογική αναμέτρηση μπορεί να αναδείκνυε πάλι μια πλειοψηφία των Λαϊκών, αλλά το Κέντρο θα μπορούσε να διατηρήσει τις ισορροπίες σε μια βουλή όπου θα υπήρχε και η Αριστερά. Ο Τσουδερός προχώρησε ένα βήμα παραπάνω, όταν άφησε να εννοηθεί ότι και μια συνεννόηση μεταξύ των δυτικών συμμάχων της Ελλάδας και του Στάλιν ήταν στα πλαίσια του εφικτού.[1056] Η απόπειρα του Τσουδερού δεν σημαίνει ότι ο πρώην Πρωθυπουργός έτρεφε θετικά αισθήματα έναντι της αριστεράς – άλλωστε την είχε αποκλείσει από οποιαδήποτε κυβερνητική συμμετοχή περιορίζοντας τον ρόλο της μόνο ως υποστηρικτικό του κέντρου έναντι της δεξιάς στο κοινοβούλιο. Ήταν σε θέση όμως να διακρίνει καθαρά τις αιτίες του δράματος και να εντοπίσει τους τρόπους που θα οδηγούσαν σε οριστική λύση τους κι όχι σε καταστολή τους.

Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Τσουδερού και Ε.Α.Μ. σταμάτησαν όταν οι τελευταίοι δεν παρουσίασαν κανένα επίσημο κείμενο, που να ανέφερε τους όρους του, προϋπόθεση απαραίτητη από τους Βρετανούς ώστε να συζητήσουν σοβαρά τις προτάσεις του Κ.Κ.Ε. Άλλωστε εξ αρχής οι Βρετανοί θεωρούσαν ανέφικτη τη δημιουργία κυβέρνησης χωρίς τη συμμετοχή των Λαϊκών άπαξ και κατείχαν τη συντριπτική πλειοψηφία των βουλευτών ενώ εκτιμούσαν πως ο Σοφούλης δεν

[1054] Θ. Δ. Σφήκας, «Ο τελευταίος πειρασμός…» *ό.π.,* σελ. 163.
[1055] *Το Βήμα*, 22 – 26/4/1947.
[1056] F.O. 371/67005 R9991 Ραίλυ προς Φόρεϊν Όφις, 20/7/1947.

επιθυμούσε να φθαρεί σε μια συγκυβέρνηση, αφού η επιθυμία του ήταν να παρουσιάζεται ως το μοναδικό πολιτικό πρόσωπο με ειδικό βάρος, το οποίο θα μπορούσε να προσφέρει μια εναλλακτική λύση στο αδιέξοδο.[1057]

Η ελληνική υπόθεση είχε αρχίσει να ξεφεύγει από τα χέρια των Ελλήνων. Παρά την αρχικά δεκτική στάση του Σοφούλη να αναλάβει πρωτοβουλία να βρεθεί μια ειρηνευτική λύση – και να γίνει ο Πρωθυπουργός που θα οδηγούσε τον εμφύλιο στην αναίμακτη λύση του – αποδεικνύοντας και στην πράξη την ανικανότητα των προηγούμενων κυβερνήσεων, η αρνητική στάση των Αμερικανών, οι οποίοι στα πρόσωπα των Ελλήνων κομμουνιστών έβλεπαν εντολοδόχους του Κρεμλίνου, δεν άφηναν κανένα περιθώριο.

Στις 18 Ιουλίου ο Μάρσαλ τηλεγράφησε στον ΜακΒή ζητώντας του να μεταφέρει στον Σοφούλη και τον Τσουδερό ότι αν και δίκαια τα αιτήματα του Κ.Κ.Ε. έπρεπε να θεωρηθούν ανειλικρινή και επικίνδυνα. Επομένως, οποιαδήποτε σοβαρή αντιμετώπισή τους θα ενδυνάμωνε περαιτέρω τις θέσεις του και θα αποδυνάμωνε κάθε προσπάθεια που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω του Ο.Η.Ε.[1058] Η δημόσια στάση του Σοφούλη άρχισε να διαφοροποιείται από τη διαλλακτικότητα έναντι του Κ.Κ.Ε. με το *Βήμα* να δηλώνει ότι σκοπός του ήταν η διερεύνηση δυνατοτήτων κι όχι η διαμεσολάβηση, ενώ το συμφέρον της χώρας ήταν να παραμείνει το Κόμμα Φιλελευθέρων εκτός οποιουδήποτε κυβερνητικού συνασπισμού.[1059] Νύξη συμμετοχής στην κυβέρνηση είχε κάνει ο Μάξιμος στον Σοφούλη, με ανασύνθεση και διεύρυνση αλλά ο Πιπινέλης είχε προβάλει ένσταση στον πρωθυπουργό, με τη δικαιολογία ότι τέτοιες κινήσεις έπρεπε να πραγματοποιούνται μόνο με τη σύμφωνη γνώμη των αρχηγών των κομμάτων και σαφώς όχι χωρίς τη συγκατάθεση του αρχηγού του πλειοψηφούντος κόμματος της Βουλής.[1060] Στην ίδια επιστολή γίνεται απολύτως ξεκάθαρη η ατολμία του Παύλου να λάβει θέση έναντι του ζητήματος συμβιβασμού καθώς «*απέφυγε να εκφέρει οιανδήποτε γνώμην επί του αντικειμένου που απασχολεί τον κ. Σοφούλη*» στην κατ' ιδίαν συνάντηση των δυο αντρών.[1061] Ο Πιπινέλης ενημέρωσε τον Τσαλδάρη ότι οι κρούσεις εκ μέρους του Ε.Α.Μ. και του Κ.Κ.Ε. συνεχίζονταν προς τον Μάξιμο και τον Σοφούλη, αν και παρά την άποψη του Μάξιμου ότι υπήρχε περιθώριο συνεννόησης, ο Σοφούλης – σε δημόσιο επίπεδο, δήλωνε ότι δεν υφίστατο λόγος επιμονής στην πολιτική κατευνασμού «κατόπιν της τροπής των γεγονότων και της αντεθνικής στάσης του κομμουνιστικού κόμματος».[1062]

[1057] Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί…ό.π.*, σελ. 336 – 7.
[1058] FRUS 1947 V, Μάρσαλ προς Αμερικανική Πρεσβεία Αθήνας, 18/7/1947.
[1059] *Το Βήμα*, 13/7/1947.
[1060] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 23α, χειρόγραφη επιστολή Παναγιώτη Πιπινέλη προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 12/7/1947.
[1061] *Ό.π.*
[1062] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 23α, χειρόγραφη επιστολή Παναγιώτη Πιπινέλη προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 16/7/1947.

Το σίγουρο είναι όμως ότι οι επαφές μεταξύ του Ε.Α.Μ. και του Σοφούλη διατηρήθηκαν τουλάχιστον μέχρι τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Ήδη τον Ιούλιο, ο Σοφούλης είχε συμφωνήσει επί ορισμένων σημείων με τους όρους του Κ.Κ.Ε. – ο συνασπισμός του Ε.Α.Μ. δεσμευόταν να αναλάβει την υποχρέωση συνεργασίας για ένα χρόνο με την κυβέρνηση Σοφούλη, ώστε να της δοθεί χρόνος ολοκλήρωσης του προγράμματός της πριν την προσφυγή στις κάλπες. Ο αφοπλισμός του Δ.Σ.Ε. θα γινόταν εντός τριμήνου, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, η κυριότερη εκ των οποίων ήταν η γενική αμνήστευση των πολιτικών αδικημάτων και των δυο παρατάξεων, ενώ θα ψηφίζονταν νομοθετικά μέτρα προς αποφυγή αντεκδικήσεων των αμνηστευμένων. Η κατάθεση των όπλων θα σήμαινε και την διεύρυνση της κυβέρνησης με δυο μέλη του Ε.Α.Μ., άνευ χαρτοφυλακίου, ενώ θα ζητείτο η απομάκρυνση όλων των ξένων στρατευμάτων. Κατόπιν, θα διεξάγονταν δημοτικές εκλογές και βάσει των αποτελεσμάτων τους θα αποφασιζόταν αν έπρεπε ο Σοφούλης να παραδώσει την εξουσία σε κάποιο πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης για διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό – υπό το πρίσμα της μη αναγνώρισης του προϋπάρχοντος από το Ε.Α.Μ. – και κατόπιν τη διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών.[1063] Από την απάντηση της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ. στις 2 Αυγούστου, φάνηκε ότι κατ' αρχήν υπήρχε συμφωνία πλην του χρονικού ορίου διακυβέρνησης, το οποίο το Ε.Α.Μ. επιθυμούσε να περιοριστεί στους εννέα μήνες αντί για δώδεκα και κάποιων σημείων στους υπόλοιπους όρους, τα οποία όμως δεν φαίνεται ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν ανυπέρβλητο εμπόδιο.[1064]

Εκ μέρους του Κ.Κ.Ε. οι αντιδράσεις στις προσεγγίσεις ήταν αντιφατικές. Πιο διαλεκτικοί εμφανίστηκαν στις διαπραγματεύσεις με τον Σοφούλη, όπου δέχονταν και μια κυβέρνηση αμιγώς κεντρώα ενώ αντιθέτως στο υπόμνημα του Τσουδερού ζητούσαν τη συμμετοχή και του Ε.Α.Μ. Με ραδιοφωνικό διάγγελμά του ο Δ.Σ.Ε. ζήτησε τη συμμετοχή του Ε.Α.Μ. στην κυβέρνηση αλλά αμέσως μετά δήλωσε ότι η δημιουργία δικής του κυβέρνησης ήταν απαραίτητη. [1065] Ουσιαστικά, η συζήτηση ήταν περισσότερο διερευνητική των προθέσεων του Σοφούλη ώστε η οποιαδήποτε συμφωνία να επιτευχθεί με μια κεντρώα κυβέρνηση, αφού σχηματιστεί.[1066] Άλλωστε, οτιδήποτε συμφωνούσαν με τους Φιλελεύθερους δεν θα μπορούσε να λάβει ουσιαστική υπόσταση αν οι Φιλελεύθεροι δεν κατείχαν την εξουσία.

Η δραστηριότητα του Σοφούλη φαίνεται πως είχε προβληματίσει του Αμερικανούς ενώ υποψιάζονταν ότι τόσο ο ηγέτης των Φιλελευθέρων όσο και ο πρώην πρωθυπουργός Εμμ. Τσουδερός ήταν σαφέστατα επηρεασμένοι από την εκδότη του *Βήματος*. Πίστευαν ότι οι Φιλελεύθεροι επεδίωκαν τη συνεργασία με τους κομμουνιστές, έχοντας ως απώτερο σκοπό την ανατροπή της

[1063] Γ.Α.Κ. – Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 377 Αντίγραφον Συμφωνιών κ. Σοφούλη και Ε.Α.Μ, Ιούλιος 1947.
[1064]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 23α, Επιστολή της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ. προς Θεμιστοκλή Σοφούλη, χ.ά., 2/8/1947 & Θ. Δ. Σφήκας, «Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε. 1945 – 1949». στο: Θ.Δ. Σφήκας, *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε, 1945 – 1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 92.
[1065]FRUS 1947 V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 19/7/1947, σελ. 245 – 7. & Θ. Σ. Σφήκας, «Ο τελευταίος…..» *ό.π.,* σελ. 172.
[1066] Θ. Δ. Σφήκας, «Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε. 1945 – 1949». στο: Θ.Δ. Σφήκας, *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε, 1945 – 1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 92.

κυβέρνησης θεωρώντας ότι θα επετύγχαναν τον έλεγχο του Κ.Κ.Ε. με πολιτικά μέσα.[1067] Μια πολιτική διευθέτηση όμως της σύγκρουσης δεν ήταν εντός των διαπραγματευτικών ορίων της αμερικανικής κυβέρνησης, η οποία είχε ως στόχο της την επίδειξη ισχύος έναντι της πολιτικής του Στάλιν. Άλλωστε, πλέον βρισκόμαστε στα χρόνια που ο Ψυχρός Πόλεμος οξύνεται και παγιώνεται, οπότε οποιαδήποτε πολιτική σύγκλισης Η.Π.Α. και Ε.Σ.Σ.Δ. ή έστω επίδειξης καλής θελήσεως και συνεννόησης είναι άτοπη. Ακόμη κι αν οι Αμερικανοί και Βρετανοί αναγνώριζαν τις βαθύτερες και κυριότερες αιτίες του ελληνικού δράματος, άσχετα από τον δημόσιο λόγο που παρουσίαζαν προς τους Έλληνες πολιτικούς, δεν ήταν σε καμία περίπτωση διατεθειμένοι να το παραδεχθούν αλλάζοντας ρητορική και πολιτική.

Κυβερνητική αστάθεια: η αρχή της συγκυβέρνησης

Οι εξελίξεις στα ελληνικά πράγματα λειτούργησαν ενισχυτικά στην κατεύθυνση που επιθυμούσαν οι Αμερικανοί. Στα τέλη Αυγούστου εκδηλώθηκε η κυβερνητική κρίση που υπέβοσκε μήνες. Αφορμή στάθηκε η ανακοίνωση της επίσκεψης του Γ. Παπανδρέου στην Αμερική, η οποία αν και είχε τη συγκατάθεση του Μαξίμου και του ΜακΒή, προκάλεσε την έντονη οργή του Σοφ. Βενιζέλου ενώ ο Τσαλδάρης ενημέρωσε τον Μάξιμο πως σε περίπτωση που πραγματοποιείτο η επίσκεψη θα έθετε ζήτημα κυβερνητικής ενότητας, κυρίως για το διάστημα που διαρκούσε το Συμβούλιο Ασφαλείας.[1068] Παράλληλα, ο Δρόσος ενημέρωσε στις 13 Ιουλίου τον Τσαλδάρη για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, ο Ζέρβας είχε αποτύχει να δικαιολογήσει το εύρος των συλλήψεων

> *ο Βενιζέλος κοιμάται, ο Παναγιωτάκης είχε καταληφθεί από αντικομμουνιστικόν υστερισμόν φλυαρών απορήτως και ανοήτως, ο Γονατάς σιωπά, ο Αλεξανδρής δυσαρεστεί όλον τον κόσμον και, ως λέγουν, χρηματίζεται, ο δε Παπανδρέου έχει γελοιποιηθεί ευρισκόμενος εις Παρισίους δαπάναις του δημοσίου. […] Η κυβέρνησις υποφέρει από έλλειψιν θελήσεως ενιαίας και αποφασιστικότητας. Υπό τας παρούσας δε συνθήκας αι ελλείψεις αυταί είναι οδυνηρώς αισθηταί.*[1069]

[1067] FRUS, 1947 V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 21/7/1947, σελ. 251.
[1068] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 21.4, Χατζηπάνος προς Τσαλδάρη, ά.π. 32003, 4/7/1947 & Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 134.2 (1947) Πρεσβεία Νέας Υόρκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ανακοίνωση απορρήτου τηλεγραφήματος του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη προς Δημ. Μάξιμο, κοινοποιήσιμο σε Μαυρομιχάλη και Χατζηπάνο, ά.π. 2447, 5/7/1947.
[1069] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 23α, Χειρόγραφη επιστολή Γ.Ν. Δρόσου προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 13/7/1947.

Οι πληροφορίες που έφταναν στον Τσαλδάρη και από τον Παν. Πιπινέλη δεν ήταν ιδιαιτέρως ενθαρρυντικές. Το ζήτημα μετάβασης του Παπανδρέου στις Η.Π.Α. παράλληλα με την εκεί παρουσία του Τσαλδάρη και τη διεξαγωγή της συνόδου του Συμβουλίου Ασφαλείας είχε εξοργίσει τον αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης, ο οποίος διεμήνυσε στον Μάξιμο ότι θα προχωρούσε ακόμη και σε διάσπαση της κυβέρνησης.[1070] Ο εκβιασμός του Τσαλδάρη οδήγησε σε νέο εκβιασμό για παραίτηση από τον Μάξιμο, τον οποίο απέσυρε κατόπιν πιέσεως του Υπουργικού Συμβουλίου. Παράλληλα, από τον χώρο του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ο Ρέντης διεμήνυσε την επιθυμία συνεργασίας των δυο κομμάτων, με εξαίρεση των Παπανδρέου και Ζέρβα, ενώ την ίδια άποψη φαίνεται ότι συμμεριζόταν – δημοσίως – και ο Σοφούλης.[1071]

Στο διάστημα που διήρκησαν οι επαφές με το Ε.Α.Μ., ο Σοφούλης πραγματοποίησε και διαβουλεύσεις με τον αρχηγό του Νέου Κόμματος, Σπύρο Μαρκεζίνη. Ο Μαρκεζίνης ήταν αυτός που γνωστοποίησε στους Βρετανούς την ελπίδα του να αναβάλει ο βασιλιάς βάσει της δυνατότητας που παρείχε το Σύνταγμα τη σύγκλιση της Βουλής ώστε ο συνασπισμός Σοφούλη – Μαρκεζίνη να πετύχαινε την εξασφάλιση περισσότερων βουλευτών. Στα πλαίσια των αποκαλύψεων, τόνισε ότι ο Βενιζέλος είχε χάσει την εμπιστοσύνη του Σοφούλη, ενώ ο Στεφανόπουλος με μια ομάδα 10 – 15 βουλευτών ετοιμαζόταν να αποσχιστεί από τους Λαϊκούς. Οι κινήσεις του Μαρκεζίνη δεν ήταν χωρίς απώτερο σκοπό. Γνώριζε ότι η επιτυχία των σχεδίων του εξαρτάτο άμεσα από την υποστήριξη των Βρετανών και των Αμερικανών και για τον ίδιο λόγο παραμέριζε την αντιπάθεια που ένιωθε για τον Σοφούλη, όνομα με ειδικό βάρος στο πολιτικό γίγνεσθαι της χώρας. Μια συγκυβέρνηση Λαϊκών και Φιλελευθέρων τη δεδομένη χρονική στιγμή – όπως πρότεινε ο Πιπινέλης – ενδεχομένως να οδηγούσε στην πτώση του θρόνου ενώ μια σταθερή κυβέρνηση του Σοφούλη θα έθετε το πολιτειακό στο περιθώριο. Αυτό ακριβώς το επιχείρημα σκόπευε να χρησιμοποιήσει προκειμένου να πείσει τον Παύλο να αναθέσει τη διακυβέρνηση στον αρχηγό των Φιλελευθέρων. Οι υψηλές του προσδοκίες περιορίζονταν μόνο στη δημιουργία του συνασπισμού και την ανάληψη της εξουσίας, αφού για τον τερματισμό της σύγκρουσης έβλεπε ως μοναδική λύση την αμερικανική στρατιωτική εμπλοκή.[1072]

Ο Τσαλδάρης από τη δική του πλευρά προσδοκούσε στην εκμετάλλευση της αποδυνάμωσης της κυβέρνησης Μαξίμου και στον σχηματισμό μιας αμιγώς δεξιάς κυβέρνησης με τους Ζέρβα και Γονατά, σκέψη που θορύβησε τους Αμερικανούς, αφού η εκτίμησή τους για τον Ζέρβα δεν ήταν ιδιαιτέρως υψηλή. Ο Γκρίζγουολντ – επικεφαλής της Αμερικανικής Αποστολής – χαρακτήρισε μια τέτοια κυβέρνηση απαράδεκτη και τόνισε τον αρνητικό αντίκτυπο που θα είχε στην κοινή γνώμη καθώς και στις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζε η A.M.A.G. στο έργο της. Την ίδια άποψη

[1070] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 21.4, Τηλεγράφημα του Τσαλδάρη προς τον Μάξιμο, ά.π. 2447, 5/7/1947.
[1071] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 23α, Χειρόγραφη επιστολή Παναγιώτη Πιπινέλη προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 16/7/1947.
[1072] Σωτ. Ριζάς, *ό.π.*, σελ. 338.

συμμεριζόταν και ο Στεφανόπουλος, ο οποίος έδωσε έμφαση στη μη βιωσιμότητα ενός τέτοιου κυβερνητικού σχηματισμού, προκαλώντας την οργή του αρχηγού των Λαϊκών και τον ώθησε στο να διαμαρτυρηθεί για τις δηλώσεις του Γκρίζγουολντ. Ο ΜακΒή περιορίστηκε σε μια δήλωση για ηπιότερη διατύπωση χωρίς να διαφωνήσει επί της ουσίας με τον επικεφαλής της A.M.A.G.[1073]

Τον προηγούμενο μήνα ο Γκρίζγουολντ είχε πάρει συνέντευξη από τον Σοφοκλή Βενιζέλο. Ο Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης είχε αναφερθεί στις σχέσεις του με τον Σοφούλη, τονίζοντας ότι η διάσταση στις απόψεις τους οφειλόταν στη μη ξεκάθαρη προ εκλογών στάση του Σοφούλη έναντι των κομμουνιστών. Εφόσον ο γηραιός πολιτικός είχε λάβει θέση στην εθνικόφρονα παράταξη, η κατάσταση ήταν διαφορετική. Μάλιστα, ο Βενιζέλος δεχόταν και μια κυβερνητική αλλαγή, με πρωθυπουργία του Σοφούλη, πιστεύοντας ότι «*μια τοιαύτη λύσις θα ήτο δίκαια, δεδομένου ότι ο κ. Σοφούλης είναι ο γηραιότερος των Αρχηγών και πρύτανις του πολιτικού κόσμου*». Ο Βενιζέλος εξέφρασε και την επιθυμία να αποχωρήσει από την κυβέρνηση και να δημιουργηθεί ένα νέο κυβερνητικό σχήμα ευρύτερης συνεργασίας με τη συμμετοχή κάποιων από τα μέλη των Λαϊκών, όπως ο Στεφανόπουλος. [1074] Η αστάθεια στην κυβέρνηση δεν είχε περάσει απαρατήρητη από τον Βενιζέλο ο οποίος αντιλαμβανόταν πως το υπάρχον κυβερνητικό σχήμα δεν είχε πολύ χρόνο ζωής μπροστά του. Έπρεπε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις εκείνες ώστε να προσεγγίσει ξανά τους Φιλελευθέρους και να μπορέσει να συμμετάσχει ξανά στην επόμενη κυβέρνηση, η οποία όπως σωστά υπέθετε δεν θα είχε το Λαϊκό κόμμα επικεφαλής.

Το κλίμα για μια συνεργασία των δυο κομμάτων είχε αρχίσει να γίνεται πιο πρόσφορο, όπως ενημέρωνε ο Πιπινέλης τον Τσαλδάρη, αφού οι προσεγγίσεις δεν γίνονταν πλέον από τους «γνωστούς κύκλους» αλλά και τον ίδιο τον Σοφούλη. Οι όροι συνεργασίας δεν αποσαφηνίζονταν αλλά θεωρείτο δεδομένη η απομάκρυνση των Παπανδρέου και Γονατά όπως και η παραμονή του Βενιζέλου. Η λύση αυτή φαίνεται ότι προωθείτο τόσο από αμερικανικούς κύκλους όσο και από κάποιους βουλευτές των Λαϊκών.[1075] Σε άλλο τηλεγράφημα, ο Πιπινέλης διατύπωνε τον προβληματισμό του σχετικά με την φήμη έστω ενδεχόμενης συμμετοχής του Σοφούλη στην κυβέρνηση, αφού θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παραχώρηση στους «Σλαύους», με αποτέλεσμα η παροχή αμερικανικής βοήθειας να καταστεί προβληματική. Θα ήταν προτιμότερο να αποφευχθεί λοιπόν οποιαδήποτε τέτοια κίνηση ακόμη κι αν η πρωτοβουλία είχε εκκίνηση στον ίδιο τον Σοφούλη ή οι Φιλελεύθεροι υποχωρούσαν στο σύνολο των όρων τους.[1076]

[1073] FRUS 1947 V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, σελ. 318 – 9.
[1074]Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 10, Συνέντευξις του αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως κ. Σοφοκλή Βενιζέλου μετά του κ .Γκρίζγουολντ την 17ην Ιουλίου 1947.
[1075]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 134.2 (1947) Χειρόγραφο τηλεγράφημα από Πιπινέλη προς Τσαλδάρη, ά.π. 37665μ 21/7/1947.
[1076]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 134.2 (1947) Χειρόγραφο τηλεγράφημα από Πιπινέλη προς Σοφ. Βενιζέλο, ά.π. 34882, 1/8/1947.

Η κυβέρνηση όπως παρέπαιε. Οι συζητήσεις στο υπουργικό συμβούλιο διεξάγοντο σε τεταμένο κλίμα με την αιχμή του δόρατος να βρίσκεται σε ζητήματα στρατιωτικά και ασφαλείας.[1077] Η αφορμή για το ξέσπασμα της τελικής φάσης της κρίσης δόθηκε τελικά στα τέλη Αυγούστου όταν οι Βενιζέλος, Παπανδρέου και Κανελλόπουλος ζήτησαν αλλαγές στην κυβέρνηση, αιτώντας και την αποπομπή Ζέρβα, παράλληλα με τη δημιουργία νέων προϋποθέσεων προκειμένου να μετάσχει κι ο Σοφούλης. Τα αιτήματά τους δεν έγιναν δεκτά από τον Τσαλδάρη, με αποτέλεσμα την παραίτησή τους και την ακόλουθη παραίτηση του Μάξιμου. Ο Παύλος χωρίς να χάσει χρόνο έδωσε απευθείας εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον αρχηγό των Λαϊκών, ο οποίος προχώρησε στη διαμόρφωση μιας αμιγώς δεξιάς κυβέρνησης.[1078]

Ο Τσαλδάρης αποπειράθηκε να σχηματίσει μια κυβέρνηση συνασπισμού με τον Σοφούλη, θεωρώντας ότι οι Φιλελεύθεροι επιθυμούσαν την εξουσία και δεν θα έφερναν ιδιαίτερες αξιώσεις. Δεδομένου ότι η εντολή είχε δοθεί στον ίδιο, θα εξακολουθούσε να έχει το κυβερνητικό προβάδισμα ενώ συγχρόνως θα ενέπλεκε και τον Σοφούλη στην πολιτική του. Παρά τις προσδοκίες του, ο ηγέτης των Φιλελευθέρων έθεσε συγκεκριμένους όρους, με σκοπό την υπεροχή του κόμματός του οι οποίοι και δεν έγιναν αποδεκτοί. Ο Σοφούλης θεωρούσε ότι εφόσον η κυβέρνηση είχε αποτύχει, ο σχηματισμός νέας ήταν καθήκον της αντιπολίτευσης ενώ σε περίπτωση συνεργασίας, έπρεπε να ακολουθηθεί η δική του πολιτική. Ήταν βέβαιος ότι ο Τσαλδάρης σύντομα θα υπέκυπτε στους δικούς του όρους, αφού δύσκολα θα έβρισκε πρόσωπα να μετέχουν στην κυβέρνησή του ενώ ένα σχήμα αμιγώς δεξιό ήταν εκ προοιμίου απορριπτέο από τους συμμάχους.

> *Εάν εξ άλλου η πρότασις συμπράξεως προέρχεται από την αναγνώρισιν της ορθότητος της πολιτικής του Κόμματος των Φιλελευθέρων και ζητείται η σύμπραξίς του δια την εφαρμογήν της πολιτικής του ταύτος, ενδεδειγμένον είναι κοινοβουλευτικώς και συνταγματικώς την πρωτοβουλίαν της εφαρμογής της πολιτικής να έχει το Κόμμα των Φιλελευθέρων και εις αυτό πρέπει να ανατεθεί ο σχηματισμός της Κυβέρνησης. Εις την τελευταίαν ταύτη περίπτωσιν το Κόμμα των Φιλελευθέρων, δεν αποκλείει την σύμπραξίν του με εν ή περισσότερα κόμματα, την οποία θα εθεώρει αναγκαία για την εφαρμογή της πολιτικής του εις την ειρήνευσιν της χώρας.*[1079]

Η προσέγγιση του Τσαλδάρη για συνεργασία θεωρήθηκε ως ένδειξη αδυναμίας από τη μεριά του Σοφούλη, κι ως εκ τούτου προσπάθησε να εκμεταλλευτεί καταστάσεις. Παρά την άρνησή του

[1077]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 134.2 (1947) Τηλεγράφημα από Πιπινέλη προς Τσαλδάρη, ά.π. 34484, 29/7/1947.
[1078]FRUS 1947 V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 19/8/1947, σελ. 299 – 301 & F.O. 371/72240 R2576 Νόρτον προς Μπέβιν, 18/2/1948: Ετήσια έκθεση για το 1947.
[1079]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 23α, Χειρόγραφο Σημείωμα του Θεμιστοκλή Σοφούλη σχετικά με τις προϋποθέσεις συνεργασίας με το Λαϊκό Κόμμα, 24/8/1947.

όμως μια συγκυβέρνηση των δυο κομμάτων εξακολουθούσε να είναι ο αντικειμενικός σκοπός της αμερικανικής κυβέρνησης.[1080] Ο Τσαλδάρης μετά και την αποτυχία της προσπάθειας δημιουργίας μιας νέας κυβέρνησης Μάξιμου – κατόπιν της απόρριψης του αιτήματός του ο Υπουργός Εξωτερικών (θέση που θα κρατούσε για τον εαυτό του) να μην υπάγεται στον άμεσο έλεγχο του Πρωθυπουργού και ο Ναπολέων Ζέρβας να αναλάβει το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης – αγνόησε τις επιταγές των Αμερικανών για ευρεία κυβέρνηση και προχώρησε σε κυβερνητικό σχήμα εξ ολοκλήρου βασισμένο στο κόμμα του. Η κίνησή του αυτή προκάλεσε μεν την αγανάκτηση των Βρετανών και των Αμερικανών αλλά θεώρησαν πως ήταν απαραίτητος ο σχηματισμός κυβέρνησης, ώστε να παύσει η ανησυχία στο στράτευμα, το ηθικό του οποίου είχε επηρεαστεί από την κυβερνητική αστάθεια.[1081] Ο Γ. Στράτος με επιστολή του προς τον Πρωθυπουργό και τον Σοφοκλή Βενιζέλο απαιτούσε άμεση επίλυση της κυβερνητικής κρίσης, η οποία άφηνε τη χώρα ακυβέρνητη σε μια κρίσιμη περίοδο. Απαιτούταν η λήψη δραστικών μέτρων, αύξηση του στρατού, κήρυξη του στρατιωτικού νόμου και λογοκρισία για την αντιμετώπιση της κρισιμότητας της κατάστασης.[1082] Στις διαπραγματεύσεις αυτές έλαβε μέρος σχεδόν το σύνολο των πολιτικών αρχηγών, με τους Βενιζέλο, Κανελλόπουλο, Γονατά, Στεφανόπουλο, Παπανδρέου και Μαρκεζίνη να δίνουν το παρόν στις συζητήσεις.[1083]

Ο Τσαλδάρης, απών την Ελλάδα, έγινε γνώστης της κατάστασης μέσω επιστολής του Δρόσου, ο οποίος θεωρούσε ότι ο καιρός είχε ωριμάσει για μια κυβερνητική μεταβολή, αφού η έλλειψη συντονισμού της κυβέρνησης είχε γίνει αντιληπτή σε όλους. Το Λαϊκό Κόμμα ήταν αποδέκτης δριμείας κριτικής, προερχόμενη από το σύνολο των πολιτικών αρχηγών, καθώς και από τους Αμερικανούς – των οποίων νέος αγαπημένος είχε γίνει ο Βενιζέλος ενώ για τη δυσμενή θέση του κόμματος είχε συντελέσει και ο Ζέρβας εξαιτίας της πολιτικής του. Σύμφωνα πάντα με τον Δρόσο, ο Σοφούλης έβλεπε πλέον θετικά τον σχηματισμό αμιγούς κυβέρνησης Λαϊκών και Φιλελεύθερων, αλλά ήλπιζε ότι θα λάμβανε εντολή να σχηματίσει ο ίδιος κυβέρνηση, βασιζόμενος στην βοήθεια των συμμάχων. Για τον αρχηγό των Φιλελευθέρων μόνον ο ίδιος ή ο Τσαλδάρης έπρεπε να σχηματίσουν κυβέρνηση, οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί δεν προσέφεραν επί της ουσίας τίποτε στη χώρα. Σε αυτή την πεποίθηση προσέκρουαν και οι βλέψεις του Παπανδρέου για ανασύσταση του παλιού Κόμματος Φιλελευθέρων με υπαρχηγούς τον ίδιο, τον Γονατά και τον Βενιζέλο.[1084]

Ο αρχηγός των Λαϊκών μετά τη λήψη της εντολής από τον Παύλο προχώρησε σε δηλώσεις, με τις οποίες γνωστοποιούσε την εντολή που δέχτηκε και τις προσπάθειες που πραγματοποίησε για

[1080]FRUS 1947 V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 25/8/1947, σελ. 311 – 3.
[1081]F.O. 371/67007 R11798 Ράιλυ προς Φόρεϊν Όφις, 27/8/1947 & R11830 Ράιλυ προς Φόρεϊν Όφις, 28/8/1947, FRUS 1947 V ΜακΒή προς Μάρσαλ, 27/8/1947, σελ. 318 – 9 & ΜακΒή προς Μάρσαλ, 30/8/1947, σελ. 320 – 1.
[1082]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 134.2 Επιστολή Γ. Κ. Στράτου προς Μάξιμο, 27/8/1947 & Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 10, Επιστολή Γ. Στράτου προς Σοφοκλή Βενιζέλου, 27/8/1947.
[1083]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 23α, Χειρόγραφο χρονολόγιο των διαβουλεύσεων για την εξεύρεση λύσης στην κυβερνητική κρίση, 24 – 29/8/1947.
[1084]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 23α Επιστολή Γ.Ν. Δρόσου προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 5/8/1947.

να εξασφαλίσει τη συμμετοχή των Φιλελευθέρων στην κυβέρνηση, παραμερίζοντας τις αξιώσεις του ως ηγέτη του πλειοψηφούντος κόμματος στην Βουλή. Ήταν πρόθυμος να αναγνωρίσει ως ισότιμο το Κόμμα Φιλελευθέρων και να αποδεχθεί ένα πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης ως πρωθυπουργό αλλά οι αξιώσεις του Σοφούλη δεν επέτρεψαν να λάβει χώρα η συγκυβέρνηση. Μετά και την αποτυχία των τελευταίων διαπραγματεύσεων με τον Μάξιμο, ο Τσαλδάρης υποχρεώθηκε σε σχηματισμό κυβέρνησης αλλά ήταν πρόθυμος να συνεχίσει τις διαπραγματεύσεις με τους αρχηγούς των κομμάτων ώστε να εξασφαλισθεί μια Κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως.[1085]

Η είδηση σχηματισμού της κυβέρνησης Τσαλδάρη, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν ικανοποίησε καθόλου τους Βρετανούς. Παρά τις ενστάσεις τους όμως διατήρησαν αποστάσεις κατά τη διάρκεια της κρίσης, λόγω της αντίθεσης του Μπέβιν στην παρέμβαση σε κυβερνητικό επίπεδο και κυρίως επειδή σταδιακά επιθυμούσαν τον πρώτο λόγο στις ελληνικές υποθέσεις να έχουν οι Αμερικανοί ώστε οι ίδιοι να μπορέσουν να αποτραβηχτούν. Επέκριναν όμως τον Γκρίζγουολντ, ο οποίος παρενέβη ανοιχτά, σε αντίθεση με την εφεκτική στάση του ΜακΒή.[1086]

Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων υπήρξαν αρκετές συναντήσεις μεταξύ των Τσαλδάρη, ΜακΒή και Γκρίζγουολντ. Σε μια εκ των συναντήσεών του με τον ΜακΒή, ο Τσαλδάρης τόνισε ότι οι ευθύνες για την παράταση της κρίσης έπρεπε να επιρριφθούν στην αδυναμία εφαρμογής της πολιτικής του Σοφούλη, η οποία αντιτίθετο όχι τόσο στη λαϊκή θέληση αλλά την επιθυμία της Αμερικής. Αφού τόνισε ότι τελικά η ευθύνη θα βάραινε και τους Αμερικανούς, απέσπασε την υπόσχεση του ΜακΒή ότι θα τον βοηθούσε. Ο Γκρίζγουολντ σε συνάντησή του με τον Στεφανόπουλο τόνισε ότι η επιστολή που είχε στείλει ο ΜακΒή στον Τσαλδάρη σχετικά με ενδεχόμενη μελλοντική διεύρυνση της κυβέρνησης είχε τυπικό χαρακτήρα, αφού δεν ήταν δυνατόν ο διπλωματικός εκπρόσωπος να έρθει σε φανερή αντίθεση με τον αρχηγό της πλειοψηφίας.[1087]

Σε αυτές τις συναντήσεις ακούστηκε για πρώτη φορά ένα όνομα το οποίο το επόμενο διάστημα θα ακουγόταν αρκετές φορές, προβεβλημένο ως η μόνη λύση ως αρχηγό του στρατού αλλά και ως πρόεδρο της κυβέρνησης, του στρατηγού Αλέξανδρου Παπάγου. Οι Βενιζέλος, Κανελλόπουλος και Μαρκεζίνης τόνισαν ότι διέθεταν τα κόμματά τους προς όφελος της χώρας, προτείνοντας να ορισθεί Πρωθυπουργός κοινής εμπιστοσύνης ο οποίος σταθμίζοντας πέραν κάθε κομματικού κριτηρίου τις εθνικές ανάγκες, να ορίσει τη σύνθεση της νέας κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος θεωρούσε πως ο ορισμός κοινοβουλευτικού πρωθυπουργού, ο οποίος θα ήταν σε θέση να ορίσει μόνος του τους Υπουργούς του και να επιλέξει μόνος του την πολιτική που θα ακολουθούσε, απαλλαγμένος από κομματικά και πρακτικά ζητήματα ήταν ο μόνος τρόπος για να μην καταλήξει το

[1085]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.5 Δηλώσεις του Πρωθυπουργού κ. Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, χ.ή.
[1086]F.O. 371/67007 R11914 Ράιλυ προς Φόρεϊν Όφις, 30/8/1947.
[1087]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 23α, Χειρόγραφο χρονολόγιο των διαβουλεύσεων για την εξεύρεση λύσης στην κυβερνητική κρίση, 24 – 29/8/1947.

Υπουργικό Συμβούλιο υποχείριο στις πιέσεις των Λαϊκών. Αν οι τελευταίοι δεν δέχονταν τους όρους αυτούς, θεωρούσε πως η λύση θα ερχόταν από ένα πρόσωπο κοινής αποδοχής με τη συμμετοχή στην κυβέρνηση μόνο των Κομμάτων του κέντρου, πλην των Φιλελεύθερων και των Λαϊκών. [1088]

Σε μια εκ των υστέρων συνάντηση του Πιπινέλη με τον Χέντερσον – Διευθυντή του Γραφείου Εγγύς Ανατολής και Αφρικανικών Υποθέσεων του Στέιτ Ντιπάρτμεντ – και τον ΜακΒή, ο Υφυπουργός Εξωτερικών δήλωσε ότι ο Τσαλδάρης μετά τη συγκρότηση της νέας κυβέρνησης σκόπευε να ξεκινήσει προσπάθειες για τη διεύρυνσή της, θεωρώντας ότι δεν θα καθίστατο δύσκολη η δημιουργία επαφών μεταξύ των κομμάτων. Για την αποτυχία των προηγούμενων διαπραγματεύσεων επέρριψε εμμέσως την ευθύνη στις δηλώσεις των Αμερικανών και συγκεκριμένα στον Γκρίζγουολντ, ότι δεν θα δέχονταν μια μονόπλευρη κυβέρνηση, οι οποίες οδήγησαν τους πολιτικούς αρχηγούς σε αδιαλλαξία. Η παρέμβαση των Αμερικανών ήταν επιθυμητή αλλά από κάποιο σημείο και μετά οδηγούσε σε αντιδικίες τα κόμματα μεταξύ τους.[1089]

Οι εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες δεν επέτρεπαν στην κυβέρνηση των Λαϊκών να διατηρηθεί. Η αμερικανική δυσφορία ήταν πολύ έντονη ώστε να αφήσει την κατάσταση εκτός του ελέγχου της. Ο Χέντερσον εκμεταλλεύτηκε το δυνατότερο όπλο της κυβέρνησής του, το οικονομικό. Συναντήθηκε με τους δυο αρχηγούς κατ' ιδίαν και τους διεμήνυσε ότι σε περίπτωση διακοπής της αμερικανικής βοήθειας, ο καθένας τους θα θεωρείτο προσωπικά υπεύθυνος. Οι δυο αρχηγοί υποχρεώθηκαν σε σύμπραξη και σχηματισμό κυβέρνησης, αφού κανείς τους δεν επιθυμούσε να θεωρηθεί ότι φέρει το βάρος της ευθύνης για τη διακοπή της οικονομικής στήριξης. Η νέα κυβέρνηση σχηματίστηκε στις 4 Σεπτεμβρίου και ορκίστηκε τρεις ημέρες αργότερα. Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης λάμβανε τη θέση του Πρωθυπουργού και ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης διατηρούσε τη θέση του Αντιπροέδρου και του Υπουργού Εξωτερικών.[1090]

Στις προγραμματικές του δηλώσεις ο Σοφούλης αναφέρθηκε στον μακρύ ανταγωνισμό των δυο κομμάτων και στους λόγους που τους οδήγησαν στη συνεργασία, υπαγορευμένοι καθαρά από το εθνικό συμφέρον. Σκοπός της νέας κυβέρνησης ήταν η ειρήνευση και η αποκατάσταση της ομόνοιας μεταξύ των Ελλήνων. Δεδομένου ότι επιθυμούσε αναίμακτη καταστολή της ανταρσίας, ο Σοφούλης είχε σκοπό να προσφέρει αμνηστία σε όσους κατέθεταν τα όπλα και ακολούθως σε όσους ήταν εξόριστοι ή φυλακισμένοι, εξασφαλίζοντας τη ζωή και την περιουσία τους. Για καλύτερη εμπέδωση της τάξης και εφαρμογή των εξαγγελιών, θα καλούσε διεθνή επιτροπή. Τελικός σκοπός της κυβέρνησης ήταν η διεξαγωγή νέων εκλογών, υπό τις καλύτερες δυνατές συνθήκες κι ως εκ τούτου η συνεργασία θα διατηρείτο ως τότε.[1091] Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων φρόντισε να υπογραμμίσει

[1088]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 23α, Χειρόγραφο χρονολόγιο των διαβουλεύσεων για την εξεύρεση λύσης στην κυβερνητική κρίση, 24 – 29/8/1947 & *Ελευθερία*, 28/8/1947 & Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 10, Επιστολή Βενιζέλου, Κανελλόπουλου, Μαρκεζίνη προς Τσαλδάρη, 28/8/1947 & Σημείωμα το οποίο επεδόθη στον Χέντερσον, 1/9/1947.
[1089]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 134.2 (1947) Συνομιλία μεταξύ Πιπινέλη, Χέντερσον και ΜακΒή, 30/8/1947.
[1090]FRUS 1947 V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 2/9/1947, σελ. 323 – 5, & ΜακΒή προς Μάρσαλ, 4/9/1947, σελ. 326 – 7.

έμμεσα ότι οι αιτίες διαφωνίας των δυο κομμάτων δεν έχουν πάψει να υφίστανται και η σύμπραξή τους καθορίζεται μόνο από λόγους εθνικού συμφέροντος.

Η συγκρότηση της νέας κυβέρνησης έγινε δεκτή με ανακούφιση από τους πολιτικούς αρχηγούς, αλλά και με δηκτικά σχόλια εκ μέρους του Κόμματος Βενιζελικών Φιλελευθέρων, εξαιτίας της προγενέστερης στάσης του Τσαλδάρη, ο οποίος για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα παλινωδούσε μεταξύ των προτεινόμενων λύσεων με απώτερη επιθυμία να εκβιάσει τον σχηματισμό μιας μονόπλευρης κυβέρνησης του κόμματός του. Διαπίστωσε όμως ότι υπό τις επικρατούσες συνθήκες κάτι τέτοιο ήταν εντελώς ανέφικτο και μόνο τότε εμφανίστηκε θετικά διακείμενος στη συνεργασία, εμμένοντας ξανά στα μικροπολιτικά ζητήματα των Υπουργείων. Το Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων απέβλεπε μόνο στην εθνική σωτηρία και «*ουδεμία απολύτως σχέσιν είχε προς χαρτοφυλάκια και παρεμφερείς υπολογισμούς και μόνον από κομματικάς και προσωπικάς θυσίας είναι συντεθειμένη*». Ως εκ τούτου, αρνούταν να λάβει μέρος σε οποιαδήποτε συζήτηση και ψηφοφορία.[1092]

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα είχε αρχίσει να μεταβάλλεται και ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης δεν ήταν πλέον ο πολιτικός αρχηγός εκείνος που θα καθόριζε τις εξελίξεις. Ο Σοφ. Βενιζέλος ήταν αρκετά οξυδερκής και διορατικός ώστε να το αντιληφθεί και να διατηρήσει αποστάσεις από την πολιτική του ενώ παράλληλα πραγματοποιούσε σταδιακά ανοίγματα προς τον Σοφούλη, αφού οι λόγοι που προέβαλε για τη μη συμμετοχή του στις συζητήσεις αφορούσαν αποκλειστικά τους Λαϊκούς.

Ο Θεμ. Σοφούλης γνωστοποίησε και στον ελληνικό λαό τις προθέσεις της κυβέρνησής του, με διάγγελμα στο οποίο τόνισε το ζήτημα του κατευνασμού και της ειρήνευσης. Αξιοσημείωτη είναι όμως η αναφορά του στην ανάγκη επικουρίας «*όλων*»[1093] *των Μεγάλων Δυνάμεων «επειδή και η Ελλάδα αδιαιρέτως προσέφερε και ηνάλωσε τας δυνάμεις της υπέρ της συνολικής Νίκης*».[1094] Ο Σοφούλης τόνισε επίσης ότι αν οι ειρηνευτικές προσεγγίσεις αποτύγχαναν, η μόνη λύση που απέμενε στην κυβέρνηση ήταν η στρατιωτική αντιμετώπιση του εχθρού. Η ομιλία του προκάλεσε αντιδράσεις και την επόμενη μέρα υποχρεώθηκε σε διευκρινήσεις, κυρίως στο κατά πόσον τα περιεχόμενα του διαγγέλματος απηχούσαν το πνεύμα των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης. Ο Σοφούλης έκρινε απαραίτητη την επανάληψη της πρόθεσης της κυβέρνησης για ειρήνευση αλλά θεωρούσε δεδομένο ότι υπήρχαν έξωθεν σχέδια τα οποία στέφονταν κατά της χώρας.[1095]

Οι προσδοκίες του Σοφούλη να είναι ο πρωθυπουργός που θα τερμάτιζε τον εμφύλιο διαψεύστηκαν αμέσως. Ο ρόλος του Χέντερσον σύμφωνα με την Βρετανική Πρεσβεία, δεν

[1091]*Ελευθερία*, 9/9/1947.
[1092]Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 10. Δήλωση του Κόμματος Βενιζελικών Φιλελευθέρων για την κυβέρνηση εθνικής συνεργασίας, 3/9/1947.
[1093] Έμφαση στο πρωτότυπο.
[1094]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.1, Ραδιοφωνικό Διάγγελμα του Προέδρου της Κυβερνήσεως Θεμ. Σοφούλη, 8/9/1947.
[1095]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.1, Διευκρινήσεις του Θεμ. Σοφούλη σχετικά με το ραδιοφωνικό διάγγελμα, 9/9/1947.

περιοριζόταν μοναχά στην επιβολή της συνεργασίας μεταξύ Λαϊκών και Φιλελευθέρων αλλά όφειλε να διασφαλίσει ότι ο γηραιός πολιτικός θα διαδραμάτιζε τον ρόλο για τον οποίο τον προόριζαν, χωρίς παρεκκλίσεις. Ήδη από τον Ιανουάριο της ίδιας χρονιάς ο Μάρσαλ ανησυχούσε επειδή δεν λάμβανε ξεκάθαρη στάση έναντι των κομμουνιστών, ενώ τον Αύγουστο τον παρομοίασε με τον Κερένσκυ.[1096] Με τον σχηματισμό της κυβέρνησης ο Σοφούλης για να αποδείξει την καταλληλότητά του για τη θέση του Πρωθυπουργού, παραδέχτηκε εγγράφως στον Χέντερσον τα αντικομουνιστικά του πιστεύω και έθεσε υπό συγκεκριμένο πλαίσιο τα μέτρα που σκόπευε να λάβει: όσοι παρέδιδαν τον οπλισμό τους θα έχαιραν αμνηστίας αλλά οι εξόριστοι και οι φυλακισμένοι θα παρέμεναν υπό το ίδιο καθεστώς, μέχρις ότου επέλθει «το φυσικό τέλος» της εξέγερσης. Οι πολιτικές ελευθερίες και οι εγγυήσεις για τη ζωή ήταν εξασφαλισμένες για εκείνους που «*θα επέστρεφαν στους κόλπους της Ελληνικής Οικογένειας*». Οι όροι θα επιτηρούνταν από διεθνή επιτροπή, ενώ εγγυητής ήταν ο ίδιος ο Σοφούλης, ως σύμβολο ειρήνευσης και ισότητας.[1097]

Η αποτυχία της κατευναστικής πολιτικής ήταν προδιαγεγραμμένη και από τη σύσταση της κυβέρνησης, στην οποία πλειοψηφούσαν οι Λαϊκοί και συμμετείχαν πρόσωπα γνωστά για τα αντικομουνιστικά τους πιστεύω,[1098] δυο παράγοντες εξίσου ανασταλτικοί για δημιουργία σχέσης εμπιστοσύνης και διαπραγμάτευσης με το Κ.Κ.Ε. Ο *Ριζοσπάστης* σε άρθρο του χαρακτήρισε τον Σοφούλη – όχι άδικα – «*αιχμάλωτο του Λαϊκού Κόμματος, του μοναρχικού στρατού, των φασιστικών Σωμάτων Ασφαλείας, των ΜΑΥδων και των χιτών*» κι ασφαλώς των Αμερικανών. Η πολιτική που πρότεινε ο Σοφούλης ήταν μια αναπαραγωγή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, την οποία το Κ.Κ.Ε. είχε πληρώσει πολύ ακριβά για να μπορέσει να δείξει ξανά εμπιστοσύνη σε παρόμοιους όρους.[1099]

Η άποψη του *Ριζοσπάστη* δεν απείχε ιδιαίτερα από την αλήθεια. Πριν ακόμη από την ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης, αξιωματούχοι της Βρετανικής και Αμερικανικής κυβέρνησης είχαν αποφασίσει ότι ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν είχε δικαίωμα να επιφέρει αλλαγές στη διοίκηση του στρατεύματος. Σε περίπτωση που αγνοούσε τις συστάσεις, ήταν διατεθειμένοι να προχωρήσουν ακόμη και σε διακοπή παροχής βοήθειας. Η απόφαση αυτή όχι μόνο έβρισκε σύμφωνο αλλά χαροποιούσε τον Τσαλδάρη.[1100] Η αλήθεια όμως ήταν ότι ακόμη και μια δεξιά μερίδα του Τύπου θεωρούσε ότι μια ριζική μεταβολή της πολιτικής που εφάρμοζε η Αθήνα μπορούσε να τερματίσει τον εμφύλιο ενώ ακόμη κι ένας συμβιβασμός ήταν δυνατός αν η παρέμβαση των Βρετανών και των Αμερικανών παρέμενε πλησίον του πεδίου δράσεως.[1101]

[1096]FRUS 1947 V, Μάρσαλ προς ΜακΒή, 21/1/1947, σελ. 9 – 11 & ΜακΒή προς Μάρσαλ, 19/8/1947, σελ. 299 – 301 & F.O. 371/67007 R12204 Νόρτον προς Μπέβιν, Σεπτέμβριος 1947.
[1097]F.O. 371/67007 R12591 Σημείωμα του Σοφούλη προς τον Χέντερσον, επί του Πολιτικού Προγράμματος, 4/9/1947.
[1098] *Εμπρός*, 9/9/1947.
[1099] *Ριζοσπάστης*, 10/9/1947.
[1100] FRUS 1947 V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 9/9/1947, σελ. 332 – 3.
[1101]Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 56.1 (1947) Επιστολή του Πολιτικού Γραφείου της Κυβερνήσεως με συνημμένη επιστολή του Ναπ. Ζέρβα προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης σχετικά με δημοσίευμα της εφημερίδας της Λαμίας *Εθνικός Αγών* της 21ης Ιουλίου 1947 , ά.π. 19517, 29/08/1947

Το νομοσχέδιο για την αμνηστία κατατέθηκε αμέσως μετά την ορκωμοσία της Κυβέρνησης από τον Υπουργό Εσωτερικών Χρήστο Λαδά. Περιελάμβανε όσους παρουσιάζονταν εντός 30 ημερών από την ψήφιση του νόμου στις αρχές και παρέδιδαν τα όπλα τους. Επίσης, περιελάμβανε όσους «*δεν είχαν λάβει μέρος άμεσα στην εξέγερση*» αλλά είχαν σκοπό να βοηθήσουν με οποιονδήποτε τρόπο στην αντιμετώπισή της, προσφέροντας οποιαδήποτε πληροφορία, στις αρχές.[1102] Η διατύπωση του νομοσχεδίου ήταν τέτοια που στην αμνηστία περιλαμβάνονταν και τα μέλη των δεξιών συμμοριών ενώ όσοι παραδίδονταν θα απελευθερώνονταν άμεσα, ακόμη κι αν είχαν διαπράξει μη αμνηστευμένα αδικήματα. Ασφαλώς και δεν ετίθετο καν ζήτημα γενικής αμνηστίας, αφού όταν ο βουλευτής των Φιλελευθέρων Γ. Μαύρος διενοήθη να κάνει μια αναφορά κατά τη διάρκεια συζήτησης στην Βουλή δέχτηκε επίθεση όχι μόνο από βουλευτές των Λαϊκών, οι οποίοι αντιτίθετο σε οποιαδήποτε μορφή αμνηστίας – αλλά ακόμη και από τον Παπανδρέου.[1103] Η εξέλιξη αυτή ήταν αναμενόμενη, με δεδομένο ότι στην κυβέρνηση πλειοψηφούσε το Λαϊκό Κόμμα επομένως μια γενική αμνηστία και εφαρμογή κατευναστικής πολιτικής υπό όρους που θα δεχόταν το Κ.Κ.Ε. καθίστατο εκ προοιμίου ανέφικτη. Ο Σοφούλης καλείτο να πραγματοποιήσει το ανέφικτο και να εφαρμόσει την πολιτική που είχε ήδη εξαγγείλει πλαισιωμένος από αρκετούς Υπουργούς των Λαϊκών ενώ παράλληλα έπρεπε να ευχαριστήσει τους Αμερικανούς και τους Βρετανούς στους οποίους όφειλε την εξουσία του κι οι προθέσεις τους έναντι των κομμουνιστών ήταν ξεκάθαρες. Αποπειράθηκε να υπονομεύσει εκ των έσω τους αντάρτες προσφέροντας αμνηστία σε όσους βοηθούσαν με πληροφορίες στην καταστολή του εμφυλίου. Οι μνήμες όμως της Βάρκιζας ήταν ακόμη νωπές στα μέλη του Κ.Κ.Ε και του Ε.Α.Μ.. Μια συμφωνία η οποία προϋπέθετε εκ προοιμίου την παράδοση των όπλων δεν ήταν πιθανό να γίνει αποδεκτή από τους αντάρτες, οι οποίοι δεν είχαν δει θετικά την συμμετοχή του Σοφούλη στη συγκυβέρνηση με τους Λαϊκούς. Το αποτέλεσμα ήταν εν πολλοίς προβλέψιμο, οι 6.372 από τους 10.621 παραδοθέντες ήταν μέλη δεξιών οργανώσεων.[1104]

Οι κινήσεις του Σοφούλη σε όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1947 παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η δραστηριότητα που υπέδειξε με σκοπό την εξεύρεση μια συμβιβαστικής λύσης αλλά και η μετέπειτα στάση του στο κυβερνητικό υποδεικνύουν έναν πολιτικό ο οποίος ναι μεν διέθετε την οξυδέρκεια να κατανοήσει τα ζητήματα και τις ανάγκες που είχαν προκύψει τη δεδομένη στιγμή, αντιλαμβανόταν ότι η πολιτική που εφάρμοζε το Λαϊκό Κόμμα από τον Μάρτιο του 1946 κι εντεύθεν δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει σε ολοκληρωτική καταστροφή, αλλά δεν είχε το σθένος να αντιτάξει την άποψή του ενάντια στη θέληση των Η.Π.Α και της Μεγάλης Βρετανίας. Αποδέχτηκε τη θέση του Πρωθυπουργού σε κυβέρνηση με τους Λαϊκούς, ικανοποίησε την προσωπική του φιλοδοξία αλλά ταυτοχρόνως αποδέχτηκε και τον ενταφιασμό της πολιτικής που

[1102] *Ελευθερία*, 11/9/1947.
[1103] *Ελευθερία*, 12/9/1947.
[1104] F.O. 371/72240 R2576 Νόρτον προς Μπέβιν, 18/2/1947: Ετήσια έκθεση για το 1947.

διεκήρυττε. Ήταν αρκετά απίθανο να θεωρούσε ότι μπορούσε ο κατευνασμός που υποσχόταν να γίνει αποδεκτός από μια κυβέρνηση στην οποία πλειοψηφούσε το Λαϊκό Κόμμα. Άλλωστε, εκ μέρους των Λαϊκών βουλευτών και με τη συμμετοχή του Παπανδρέου, είχε ξεκινήσει πολεμική εναντίον των μέτρων κατευνασμού ελάχιστες ημέρες μετά την ψήφιση του νομοσχεδίου παραπονούμενοι στον Μαυρομιχάλη για την πολιτική που ασκούσε ο Υπουργός Δημοσίας Τάξεως.[1105]

«Η αποκατάστασις της ενότητος του Κόμματος των Φιλελευθέρων» και η ανυπαρξία κυβερνητικής ενότητας

Η αλλαγή πολιτικής των Φιλελευθέρων, η ενεργή τους συμμετοχή στην εξουσία και η παράλληλη αποδυνάμωση των Λαϊκών στην εγχώρια και διεθνή πολιτική σκηνή, ώθησαν τον Σοφοκλή Βενιζέλο να επιστρέψει στους κόλπους του κόμματος, μια κίνηση την οποία είχε σταδιακά μεθοδεύσει με τις κατά καιρούς δηλώσεις του.

Η επίσημη αρχή των διαπραγματεύσεων έγινε στη Θεσσαλονίκη όπου είχαν μεταβεί οι δυο πολιτικοί αρχηγοί με σκοπό να πραγματοποιηθεί στρατιωτική σύσκεψη. Κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής τους, αποφάσισαν ότι οι λόγοι για τους οποίους είχε επέλθει αρχικώς η διάσπαση του κόμματος δεν υφίσταντο πλέον κι επομένως «*η αποκατάστασις της ενότητος του Κόμματος των Φιλελευθέρων πρέπει να θεωρείται πλέον γεγονός τετελεσμένον δεν απομένει παρά η τυπική επίσημος κοινή ανακοίνωσις η οποία δεν επείγει*».[1106] Την επόμενη ημέρα ο Πλαστήρας ο οποίος είχε μεταβεί εκτάκτως στη Θεσσαλονίκη προσπάθησε να ματαιώσει τη συμφωνία αλλά χωρίς αποτέλεσμα[1107] κι έτσι το πρακτικό υπεγράφη επί του αντιτορπιλικού «Πίνδος» στις 23 Νοεμβρίου.[1108] Ο Βενιζέλος αναλάμβανε τη θέση του υπαρχηγού του κόμματος. Η επίσημη ανακοίνωση πραγματοποιήθηκε κατά τη σύνοδο της Βουλής την 29ης Νοεμβρίου και η συνολική δύναμη του κόμματος ανήλθε σε 85 βουλευτές – έναντι στην κραταιά πλειοψηφία των Λαϊκών με 143 βουλευτές.[1109]

Η επανένωση και ενδυνάμωση του κόμματος δεν άφησε τον Τσαλδάρη ανεπηρέαστο, ο οποίος και αναφέρθηκε κατά κύριο λόγο στο ταξίδι του Πλαστήρα στη Θεσσαλονίκη την ίδια χρονική περίοδο «*καθ' όσον ο στρατηγός εμφανίζεται ως έχων φιλοδικτατορικές τάσεις*» κι επομένως, ήταν φυσιολογικό η εκεί παρουσία του να προκαλέσει ανησυχία.[1110] Η καχυποψία έναντι του Σοφούλη και του κόμματός του ασφαλώς και δεν είχε εξαλειφθεί επειδή βρίσκονταν στο ίδιο κυβερνητικό σχήμα. Το ταξίδι του Πλαστήρα ήταν απλώς η αφορμή για να εκδηλωθεί με έμμεσο

[1105] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.2 Τηλεγράφημα Μπαλτατζή προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, ά.π. 42363, 3/10/1947.
[1106] *Το Βήμα*, 22/11/1947.
[1107] Γ. Δαφνής, *ό.π.*, σελ. 424.
[1108] *Ελευθερία*, 25/11/1947.
[1109] Γ. Δαφνής, *ό.π.*, σελ. 425.
[1110] *Ελευθερία*, 25/11/1947.

τρόπο η δυσαρέσκεια των Λαϊκών στην προσπάθεια που κατέβαλε ο Σοφούλης να παρουσιαστεί ως υπερκομματικός ηγέτης.

Η κριτική στη νέα κυβέρνηση βέβαια είχε ξεκινήσει από τις πρώτες ημέρες ζωής της. Στις 28 Σεπτεμβρίου ο Γ. Δρόσος εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για την πρωθυπουργία του Σοφούλη καθώς και για τις κινήσεις των Φιλελεύθερων, οι οποίες είχαν σκοπό να αλλοιώσουν την βασική κατεύθυνση της κυβερνητικής πολιτικής και επιθυμούσαν να τοποθετήσουν έμπιστα άτομα του κόμματός τους σε καίριες θέσεις. Η πολιτική κατευνασμού θεωρούταν ήδη αποτυχημένη ενώ υπήρχε η πεποίθηση ότι δέχονταν πιέσεις από τον ισχυρό εκδότη του *Βήματος* και της αριστερής πτέρυγας του κόμματος για άσκηση αριστερότερης πολιτικής. Ασφαλώς και η ομολογία της αποτυχίας της πολιτικής και η αλλαγή κατεύθυνσης ήταν ακανθώδη ζητήματα. Τα δυο δημοσιογραφικά όργανα του κόμματος των Φιλελευθέρων, *Το Βήμα* και η *Ελευθερία*, ζητούσαν παράταση επ' αόριστον της προθεσμίας για παράδοση των αναρτών, δηλαδή μόνιμο καθεστώς κατευνασμού. Σε αντίθεση με τα δημοσιογραφικά όργανα των Λαϊκών, τα οποία ο Δρόσος θεωρούσε ότι είχαν υποταχθεί στην κυβερνητική γραμμή.[1111]

Πέραν της σαφώς κακοπροαίρετης κριτικής προς το κυβερνητικό έργο και τα στελέχη των Φιλελευθέρων, είναι απορίας άξιο πώς θεωρήθηκε αποτυχημένη μια πολιτική πριν καν εφαρμοστεί στο ελάχιστο. Οποιαδήποτε πεποίθηση υφίστατο μεταξύ των στελεχών των Φιλελευθέρων για ειλικρινή συνεργασία και προσπάθεια άσκησης κατευναστικής πολιτικής με αντικειμενικό σκοπό τον τερματισμό του εμφυλίου, είναι σαφές ότι ήταν άτοπη. Οι προθέσεις των Λαϊκών απείχαν πολύ από οποιαδήποτε απόπειρα προσέγγισης του Κ.Κ.Ε κι ως εκ τούτου θα κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε η πολιτική των Φιλελευθέρων να αποτύχει και ο εμφύλιος να οδηγηθεί στο τέλος του μόνο με στρατιωτικά μέσα. Η ειλικρίνεια που διακατείχε και τα δυο κόμματα περιγράφεται γλαφυρά σε επιστολή του Ι. Μάλλη προς τον Τσαλδάρη:

> *Πρέπει δια να είμαι ειλικρινής να βεβαιώσω ότι ούτε εκ της ιδικής μας πλευράς (σ.σ. των Λαϊκών) ούτε εκ της Φιλελευθέρας παρέχονται δείγματα δια να υπάρξη θετική απόδειξις της ειλικρινείας εξ ης εμφορούνται αμφότεραι αι παρατάξεις προς αντιμετώπισιν των προκυπτούντων Εσωτερικών ζητημάτων. […]*
>
> *Οι Φιλελεύθεροι Υπουργοί μας ομιλούν με το μέλι στο στόμα και οι δικοί μας δεν υστερούν εις μελισταλάκτους διαβεβαιώσεις. Αι πράξεις όμως ενίων των Φιλελευθέρων Υπουργών και αι καταβαλλόμεναι προσπάθειαι των ομοφρόνων των βουλευτών, δεν είναι σύμφωνοι προς τας επαγγελίας των, όπως επίσης η στάσις ενίων Υπουργών μας δεν εκδηλούται με το τακτ εκείνο που ζητεί η σημερινή περίστασις. […]*

[1111]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.1, Επιστολή Γ.Ν. Δρόσου προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 28/9/1947.

Οι Βουλευταί αμφοτέρων των παρατάξεων αποδεικνύονται τελείως ξένοι προς την… υψηλήν πολιτικήν της συνεργασίας.[1112]

Το μόνο ερώτημα που ετίθετο ήταν το χρονικό όριο διατήρησης αυτής της εύθραυστης ισορροπίας.

Η αστάθεια που υφίστατο εντός της κυβέρνησης δεν πέρασε απαρατήρητη από τους Αμερικανούς, οι οποίοι προειδοποίησαν τον Τσαλδάρη για τους ενδεχόμενους κινδύνους που θα υφίσταντο σε περίπτωση διακοπής της αμερικανικής βοήθειας. Το σταθερό μέσον πίεσης ήταν τα δολάρια και συχνά καθίσταντο και το μοναδικό μέσο πειθούς των Ελλήνων πολιτικών ώστε να αποσύρουν τα κομματικά τους σχέδια.[1113]

Η συνεχώς επιδεινούμενη κατάσταση της δημόσιας ασφάλειας «*και αι υπάρχουσαι ενδείξεις περί πιθανών εξελίξεων αγουσών εις ανωμάλους πολιτικάς λύσεις*» οδήγησαν τους Τσαλδάρη, Γονατά και Ζέρβα στην υπογραφή συμφωνητικού με το οποίο οριζόταν η συνεργασία τους σε περίπτωση που η συγκυβέρνηση με τους Φιλελεύθερους αποτύγχανε.[1114] Ο Τσαλδάρης επεδίωκε να συνεργαστεί με τους δυο πολιτικούς, οι οποίοι υπερθεμάτιζαν ανέκαθεν τις δυναμικές λύσεις των προβλημάτων της χώρας και να δημιουργηθεί μια κυβέρνηση στην οποία ο ίδιος θα ήταν ο πλέον ισχυρός άντρας χωρίς να απαιτείται η συγκατάθεση των Φιλελευθέρων για τη λήψη αποφάσεων.

Ο Ζέρβας αν και βρισκόταν εκτός κυβερνητικού σχηματισμού, εξακολουθούσε να θεωρεί τον εαυτό του ως τον πλέον ειδήμονα στην αντιμετώπιση των ανταρτών. Λίγες ημέρες μετά την υπογραφή του συμφωνητικού κατέθεσε έγγραφη πρόταση στον Σοφούλη σχετικά με την αναγκαιότητα συνέχισης των επιχειρήσεων κατά των ανταρτών και κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Το ηθικό του στρατού ήταν αρκετά κλονισμένο εξαιτίας των προηγούμενων αποτυχημένων επιχειρήσεων «*και των περίφημων σχεδίων με ονόματα πτηνών*»[1115] και χρειαζόταν η λήψη δραστικών μέτρων ώστε να αντιστραφεί το κλίμα και να σημειωθούν επιτυχίες έναντι των ανταρτών. Σύμφωνα με το σχέδιό του, καθίστατο απαραίτητη η άμεση αντικατάσταση των υπαιτίων των αποτυχιών, η αλλαγή τακτικής του πολέμου και αύξηση των δυνάμεων του στρατού.[1116] Ο Σοφούλης αξιολόγησε μάλλον θετικά τις προτάσεις του Ζέρβα – τον οποίο είχε αποπέμψει από τον σχηματισμό της κυβέρνηση εξαιτίας των τακτικών που ακολουθούσε – διέταξε την αναχώρηση για την Αθήνα

[1112]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 22.2 Επιστολή Ι. Μάλλη – στέλεχος του Λαϊκού Κόμματος - προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 12/10/1947.
[1113]L. Wittner, *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα, 1943 – 1949,* εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 139.
[1114] Ε.Λ.Ι.Α. – Αρχείο Ναπ. Ζέρβα, φακ. 2.1, Συμφωνητικό Τσαλδάρη, Γονατά, Ζέρβα, 12/12/1947.
[1115]Αναφέρεται στις επιχειρήσεις του κυβερνητικού στρατού με ονομασίες «Πελαργός», «Πελαργός Β'», «Κόραξ», «Κύκνος», κλπ., οι οποίες έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του 1947 χωρίς την αναμενόμενη επιτυχία στην αντιμετώπιση του Δ.Σ.Ε. βλ. σχετ. Αρχεία ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, *ό.π.*, τ.5ος.
[1116]Ε.Λ.Ι.Α. – Αρχείο Ναπ. Ζέρβα, φακ. 4.7, Επιστολή Ναπολέοντα Ζέρβα προς Θεμιστοκλή Σοφούλη, 22/12/1947.

του Αρχηγού της Στρατιάς της Βορείου Ελλάδας, Στρατηγού Βεντήρη και ζήτησε κατ' ιδίαν συνάντηση με τον Ζέρβα ώστε να του αναπτύξει τις απόψεις του.[1117] Οι εξελίξεις όμως πρόλαβαν περαιτέρω αντιδράσεις ή κινήσεις του Σοφούλη.

Η κρίση των βρετανικών στρατευμάτων και σχέδια επί χάρτου

Το καλοκαίρι του 1947 περιελάμβανε σε γενικές γραμμές τα πάντα, έντονη πολιτική δραστηριότητα, στρατιωτικές επιχειρήσεις, ειρηνευτικές προτάσεις κι όλα αυτά σε εσωτερικό επίπεδο. Σε συμμαχικό επίπεδο η δραστηριότητα ήταν εξίσου έντονη.

Οι Βρετανοί επανέφεραν το ακανθώδες ζήτημα της αποχώρησης των στρατευμάτων τους, τα οποία βρίσκονταν στη χώρα από τις αρχές της δεκαετίας του 1940, το αργότερο μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου. Η επίσημη αιτιολόγηση ήταν ότι η παρουσία τους δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει πλέον κάποιον σκοπό αφού ούτε αρκετά ισχυρά ήταν ώστε να αντιμετωπίσουν ενδεχόμενη επίθεση ούτε σε στρατηγικό επίπεδο ενίσχυαν τη θέση της Βρετανίας, αλλά αντιθέτως προκαλούσαν έντονες πολιτικές δυσχέρειες.[1118] Οι λόγοι που πρόβαλαν στους Αμερικανούς σχετικά με την απόφασή τους διέφεραν αρκετά από αυτούς που παρουσίασαν οι αρχηγοί των Επιτελείων. Σε τηλεγράφημά του προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Αμερικής, ο Σερ Τζων Μπαλφούρ – Επιτετραμμένος στην Πρεσβεία της Ουάσιγκτον – ανέφερε ότι λόγοι οικονομικοί και ανθρώπινου δυναμικού υποχρέωναν την βρετανική κυβέρνηση να αποσύρει τα στρατεύματά της από την Ελλάδα και παράλληλα να μειώσει τον αριθμό αυτών που βρίσκονταν στην Ιταλία.[1119]

Η απόφαση αυτή εξέπληξε ακόμη και τους ιθύνοντες στο Φόρειϊν Όφις, οι οποίοι φοβήθηκαν για τον αντίκτυπο που θα είχε στους Έλληνες αφού μπορούσε να ερμηνευθεί ως έλλειψη εμπιστοσύνης στη νίκη του κυβερνητικού στρατού. Παράλληλα, οι λόγοι που προέβαλαν στους Αμερικανούς, σύμφωνα με τον Σάρτζεντ, δεν μπορούσαν να γίνουν εύκολα πιστευτοί, αφού τα χρήματα που θα εξοικονομούσαν θα κάλυπταν ένα μικρό μόνο μέρος του ελλείμματος της βρετανικής οικονομίας.[1120] Οι Αμερικανοί εξέφρασαν την ανησυχία τους και εκδήλωσαν την επιθυμία η διατύπωση της απόφασης να γίνει με τέτοιον τρόπο ώστε να μην υποδηλώνει βάσιμες αλλαγές στην υπάρχουσα κατάσταση αλλά την εφαρμογή μιας προειλημμένης απόφασης. Ο Μπαλφούρ σκόπευε να τονίσει την άσχημη επίπτωση που θα επέφερε μια ξαφνική ανακοίνωση χωρίς προηγούμενη συμβουλή των Η.Π.Α.[1121] Ο Μάρσαλ εμφανίστηκε εξαιρετικά δυσαρεστημένος εξαιτίας της απόφασης αυτής των Βρετανών, η οποία λήφθηκε την πιο ακατάλληλη στιγμή χρονικά

[1117]Ε.Λ.Ι.Α. – Αρχείο Ναπ. Ζέρβα, φακ. 4.7, Σημείωμα επί της συνάντησης του Ναπολέοντα Ζέρβα με τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, 25/12/1947.
[1118]F.O. 371/67043 R10641 Επιτροπή Αρχηγών Γενικών Επιτελείων, Αποσπάσματα από τη σύσκεψη που έλαβε χώρα.
[1119] FRUS 1947, V, Μπαλφούρ προς Μάρσαλ, 30/7/1947, σελ. 268.
[1120] F.O. 371/67043 Σάρτζεντ προς Ουόρνερ, 29/7/1947.
[1121]FRUS 1947, V Υπόμνημα του Συμβούλου του Στέιτ Ντιπάρτμεντ (Μπόλεν) προς τον Υφυπουργό των Εξωτερικών (Λόβετ), 1/8/1947, σελ. 271 – 2.

και προκαλούσε αναίτια προβλήματα στη μεταξύ τους συνεργασία. Κυρίως τον ανησυχούσε η πιθανή εμπλοκή που θα προκαλείτο από αυτή την απόφαση μελλοντικά στην βρετανική πολιτική.[1122] Ο Μάρσαλ δεν φάνηκε να πείθεται από τους λόγους που πρόβαλαν οι Βρετανοί και φοβόταν πως επρόκειτο απλώς για αρχή μιας σειράς ενεργειών της Μεγάλης Βρετανίας για την οποία δεν ήταν ενημερωμένοι. Αν οι Βρετανοί σκόπευαν να αναθεωρήσουν τις δεσμεύσεις που είχαν αναλάβει, τότε και η Αμερική θα έπρεπε να ενημερωθεί σχετικά και ενδεχομένως να προχωρήσει κι η ίδια σε αναθεώρηση των οικονομικών της υποχρεώσεων.[1123]

Ο ΜακΒή συμμεριζόταν τις ανησυχίες του Μάρσαλ όχι μόνο εξαιτίας της ακαταλληλότητας της χρονικής συγκυρίας αλλά και της καθεαυτό επιλογής. Ήλπιζε ότι η απόφαση θα αναθεωρούταν ή θα λαμβάνονταν εφάμιλλα μέτρα. Οι πληροφορίες που είχε λάβει όμως από την Αμερικανική Πρεσβεία, τον ενημέρωναν ότι παρότι η ημερομηνία δεν είχε ακόμη οριστικοποιηθεί εξακολουθούσαν οι πιέσεις για αποχώρηση των στρατευμάτων μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου. Οι Αμερικανοί επιτελείς που βρίσκονταν στην Ελλάδα θεωρούσαν πως από τη στιγμή που οι Βρετανοί ετοιμάζονταν για αποχώρηση, θα έπρεπε κι εκείνοι «να τα μαζέψουν και να πάνε σπίτια τους». Για να διασκεδάσει κάπως τις εντυπώσεις ο Μπέβιν ενημέρωσε τον Αμερικανό πρέσβη πως η Βρετανική πολιτική δεν είχε μεταβληθεί και ρώτησε για πόσο διάστημα η Αμερική επιθυμούσε την παρουσία των στρατευμάτων στην Ελλάδα. Οι Γκρίζγουολντ, Μάρσαλ και ΜακΒή κατέληξαν ότι η αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων θα είχε καταστροφικά αποτελέσματα για την αντιμετώπιση των οποίων όφειλαν να αυξήσουν τον αριθμό των αμερικανικών στρατευμάτων στη χώρα, ενδεχόμενο που δεν τους έβρισκε καθόλου σύμφωνους. Ο Τσαλδάρης ανήσυχος από τις εξελίξεις σε συνάντησή του με τον Αναπληρωτή Διευθυντή του Γραφείου των Ζητημάτων της Εγγύς Ανατολής και της Αφρικής, Βιλάρντ, ζήτησε άμεση έγκριση των Η.Π.Α. στο ζήτημα της Ελλάδος.[1124]

Η επιμονή των Βρετανών στην αποχώρησή τους από την Ελλάδα ώθησε τον Μάρσαλ να αναζητήσει τα βαθύτερα αίτια. Η πολιτική των Εργατικών και οι εσωτερικές τους διαφωνίες ήταν οι παράγοντες εκείνοι που εμπόδιζαν τους Βρετανούς να ακολουθήσουν την ευθεία οδό και παρέκκλιναν, μεταβιβάζοντας με περισσή ευκολία τις ευθύνες τους στους Αμερικανούς, χωρίς να λαμβάνουν καθόλου υπόψιν τους τις συνέπειες.[1125]

Οι συνομιλίες Μπέβιν και Μάρσαλ συνεχίστηκαν, αλλά ο Βρετανός Υπουργός παρέμενε αμετάπειστος. Υποστήριζε ότι η Βρετανία είχε ενημερώσει σχετικά με την επιθυμία της να αποσύρει τα στρατεύματά της, εφόσον ο σκοπός για τον οποίο εστάλησαν στην Ελλάδα είχε εκπληρωθεί. Ακόμη κι εντός του δικού του κόμματος δυσκολευόταν να υποστηρίξει την παραμονή τους, γιατί

[1122]FRUS 1947, V, Μάρσαλ προς Μπέβιν, 1/8/1947, σελ. 273 – 4.
[1123]FRUS 1947, V, Μάρσαλ προς Αμερικανική Πρεσβεία στη Μεγάλη Βρετανία, 1/8/1947, σελ. 274 – 5.
[1124]FRUS 1947, V, ΜακΒή προς Μάρσαλ, 2/8/1947, σελ. 276 – 7 & Ντάγκλας προς Μάρσαλ, 3/8/1947, σελ. 277 – 8 & Γκρίζγουολντ προς Μάρσαλ, 5/8/1947 σελ. 279 – 80 & ΜακΒή προς Μάρσαλ, 5/8/1947, σελ. 280 – 1 & Μνημόνιο της συνάντησης του Αναπληρωτή Διευθυντή του Τμήματος Εγγύς Ανατολής και Αφρικής προς Μάρσαλ, 7/8/1947, σελ. 282.
[1125]FRUS, 1947, V, Μπέβιν προς Μάρσαλ, χ.ή., σελ. 301 – 2, Μάρσαλ προς Λόβετ, 25/8/1947, σελ. 313.

στην περίπτωση κατά την οποία σκοτωνόταν ακόμη κι ένας Βρετανός στρατιώτης και οι σχέσεις Μεγάλης Βρετανίας και Σοβιετικής Ένωσης υφίσταντο ραγδαία επιδείνωση, θα αδυνατούσε να δικαιολογήσει την απόφαση παραμονής τους. Ο Ντάγκλας (Πρέσβης των Η.Π.Α. στη Μεγάλη Βρετανία) απάντησε πως παρά την ενημέρωση το προηγούμενο έτος, οι συνθήκες είχαν πλέον αλλάξει και οι δυσκολίες είχαν διογκωθεί, ενώ η ενδοκομματική πίεση που δεχόταν ήταν μεν κατανοητή αλλά ήλπιζε ότι δεν εξεβίαζε τις αποφάσεις του. Τόνισε τέλος ότι η παρουσία των Βρετανών στην Ελλάδα συμβόλιζε τη συντονισμένη ευθύνη Μεγάλης Βρετανίας και Ηνωμένων Πολιτειών για τη χώρα κι αυτή ήταν η ουσιαστική σημασία της παραμονής τους εκεί, ενώ μια αποχώρηση μπορούσε να εκληφθεί ως εγκατάλειψη των υποχρεώσεών τους σε μια κρίσιμη καμπή και να ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως για διάφορα άλλα μέρη της Ευρώπης.[1126]

Ελάχιστες ημέρες αργότερα, οι Αρχηγοί των Επιτελείων αφού μελέτησαν τις πιθανές επιπλοκές από την αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων, υπέβαλαν σχετική έκθεση στον Μάρσαλ. Το πόρισμά τους κατέληγε στον συμβολικό ρόλο των βρετανικών δυνάμεων και υποδήλωνε την πρόθεση της Δύσης να στηρίξει την Ελληνική ανεξαρτησία. Οι αντάρτες – ευκαιρίας δοθείσης – θα ενισχύονταν από ξένες δυνάμεις και η χώρα θα περνούσε στον έλεγχο των κομμουνιστών, φιλικές προς την Ε.Σ.Σ.Δ. δυνάμεις ή ακόμη και υπό την κυριαρχία της, θα έβρισκαν διέξοδο προς τη Μεσόγειο. Την ίδια στιγμή, οι πιθανότητες παραμονής του προσανατολισμού της Ιταλίας, αλλά και της Τουρκίας και του Ιράν προς τη δύση μειώνονταν δραματικά άρα μειωνόταν και η πρόσβαση της Μεγάλης Βρετανίας και των Η.Π.Α. στις πετρελαιοπηγές της Ανατολής. Η αποτυχία στην στρατηγική στην Ελλάδα θα προκαλούσε ανεπανόρθωτο πλήγμα στο κοινό μέτωπο Η.Π.Α. – Βρετανίας εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Παρά την επιμονή του ο Μάρσαλ υποχρεώθηκε αρχικά να συμφωνήσει με την πρόταση του Μπέβιν για αποχώρηση ενός τάγματος στην αρχική ημερομηνία και αναμονή των υπολοίπων ως τον Δεκέμβριο, όπου αναμενόταν και η αποχώρηση του Κόκκινου Στρατού από την Βουλγαρία.[1127]

Στις επικείμενες συνομιλίες του Πενταγώνου, αν και εκτός ημερησίας διάταξης, το ζήτημα συζητήθηκε με τους Αμερικανούς επιτελείς να εκφράζουν για πολλοστή φορά τη δυσαρέσκειά τους με την εξέλιξη του ζητήματος. Η παραμονή των Βρετανών κρινόταν ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της ανεξαρτησίας της Ελλάδας αλλά την ίδια στιγμή ετίθετο υπό αμφισβήτηση και η ειλικρίνεια των προθέσεών τους. Οι Βρετανοί σε μια προσπάθεια να ενισχύσουν τα επιχειρήματά τους, εξακολουθούσαν να στέλνουν τηλεγραφήματα καθόλη τη διάρκεια διεξαγωγής των συζητήσεων, ενώ ο Μπέβιν σε συνάντησή του με τον Τσαλδάρη φάνηκε ότι θεωρούσε δεδομένη την αποστολή αμερικανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα, σε περίπτωση που οξυνόταν η κρίση.[1128]

[1126]FRUS 1947, V, Ντάγκλας προς Μάρσαλ, 1/9/1947, σελ. 321 – 3.
[1127]FRUS 1947, V, Ρόγιαλ (Υπουργός Πολέμου) και Φόρεσταλ (Υπουργός Ναυτικού) προς Μάρσαλ, 5/9/1947, σε. 327 – 9 & στο ίδιο: Ντάγκλας προς Μάρσαλ, 12/9/1947, σελ. 337.
[1128]FRUS, 1947, V, Μνημόνιο, Χρονολογική περίληψη των Συνομιλιών και Ανταλλαγής Απόψεων με τους Βρετανούς για τα ζητήματα της Μέσης Ανατολής, χ.ή., σελ. 488 – 626 & Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί….,ό.π.*, σελ. 344.

Οι συζητήσεις που διεξήχθησαν κατόρθωσαν να μεταπείσουν τον Μπέβιν. Σχεδόν τέσσερις μήνες μετά την γνωστοποίηση της αρχικής του απόφασης παραδέχτηκε ότι παρά τις υφιστάμενες δυσκολίες σε πολιτικό επίπεδο, εφόσον η παρουσία των στρατιωτικών δυνάμεων της Βρετανίας κρινόταν απαραίτητη, τότε ο ίδιος δεν θα ενέτεινε τα υπάρχοντα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι κυβερνήσεις των δυο χωρών εμμένοντας στις αρχικές του αντιλήψεις.[1129] Αν και δεν υπάρχει σαφής ένδειξη πότε άλλαξε γνώμη, δεν προχώρησε στην υλοποίηση της απόφασής του και τα βρετανικά στρατεύματα παρέμειναν στην Ελλάδα και μετά τη λήξη του εμφυλίου. Ασφαλώς και η υπερβολική αντίδραση των Αμερικανών ήταν αυτή που καθοδήγησε τον Μπέβιν στη σταδιακή μεταστροφή του. Σίγουρα η ύπαρξη της Δύσης δεν διακυβευόταν με τον τρόπο που παρουσίασαν οι Αμερικανοί ιθύνοντες, αλλά ήταν δεδομένη η ανησυχία που θα προκαλείτο στην ελληνική κυβέρνηση μια τέτοια κίνηση εκ μέρους των Βρετανών ενώ η απουσία τους θα επηρέαζε το ηθικό του στρατεύματος και των ανταρτών, μεταβάλλοντας τις υπάρχουσες ισορροπίες.

Οι λόγοι όμως που ώθησαν τον Μπέβιν στη λήψη της αρχική του απόφασης παραμένουν δυσνόητοι. Δεδομένης της αναντιστοιχίας που υπάρχει στην αιτιολόγηση των αρχηγών των επιτελείων και στους λόγους που παρουσίασαν στους Αμερικανούς, μεγαλύτερο βάρος έχει η εξήγηση του Αλεξάντερ, ο οποίος ανέφερε ότι ο Υπουργός Εξωτερικών θεωρούσε πως η ευθύνη της Μεγάλης Βρετανίας έναντι της Ελλάδας είχε μεταβιβαστεί στις Η.Π.Α κι ως εκ τούτου η Αμερική έπρεπε να διαθέσει και το ανάλογο ανθρώπινο δυναμικό για την επίτευξη των στόχων της. Ο σκοπός τους ήταν να συνειδητοποιήσουν οι εταίροι τους ότι δεν αρκούσαν μόνο τα δολάρια για την προάσπιση των συμφερόντων της και πως δεν ήταν λογικό να χρησιμοποιεί τους Βρετανούς στρατιώτες χωρίς η ίδια να διαθέτει κανέναν. Η περίπτωση της Ελλάδας ήταν απλώς η αφορμή.[1130]

Λίγους μήνες αργότερα οι Βρετανοί θα έθεταν εκ νέου το ζήτημα αποχώρησης των στρατευμάτων τους, χωρίς ιδιαίτερες πιέσεις. Η αφορμή δόθηκε όταν κατόπιν εντεινόμενων και αδιάκοπων πιέσεων του Γκρίζγουολντ σχετικά με την αύξηση του ελληνικού στρατού και επιχειρησιακών συμβουλών από τους Βρετανούς επιτελείς ή στην αποστολή περίπου 200 Αμερικανών αξιωματικών με την ιδιότητα του συμβούλου, το Στέιτ Ντιπάρτμεντ αποφάσισε την αποστολή του Υποστράτηγου Σ. Τζ. Τσάμπερλαιν στην Ελλάδα, με την ιδιότητα του Ειδικού Αντιπροσώπου του Αρχηγού του Αμερικανικού Επιτελείου. Σκοπός του ήταν να εξετάσει την κατάσταση στην Ελλάδα και να γνωμοδοτήσει σχετικά. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία μιας ακόμη επιτροπής, της Μεικτής Αμερικανικής Συμβουλευτικής και Επιτελικής Ομάδας (ΜΑΣΣΕΟ/JUSMAPG) η οποία θα συμβούλευε τους Έλληνες επιτελείς πάνω στα επιχειρησιακά ζητήματα. Η επιτροπή έφτασε στη χώρα στα τέλη του 1947, και ανέλαβε δράση από το νέο έτος.[1131]

[1129] Θ. Δ. Σφήκας, *ό.π.*, σελ. 347.
[1130] Θ. Δ. Σφήκας, *ό.π.*, σελ. 348 – 9.
[1131] FRUS, 1947, V, Κίλι προς Μάρσαλ, 2/9/1947, σελ. 336 – 7 & Γκρίζγουολντ προς Μάρσαλ, 15/9/1947, σελ. 337 – 40 & Υπόμνημα Συνάντησης στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ 17/9/1947, σελ. 344 – 6 & Τσάμπερλαιν προς Αϊζενχάουερ, 20/10/1947, σελ. 391 – 3, 398 – 400, 407 – 8.

Η ύπαρξη μιας Αμερικανικής Αποστολής έθετε εν αμφιβόλω τις αντίστοιχες Βρετανικές, οπότε οι Βρετανοί πρότειναν εκ νέου τη σταδιακή αποχώρησή τους από τη χώρα, αίτημα το οποίο δεν έγινε δεκτό από τους Αμερικανούς. Το αιτιολογικό τους ήταν ότι οι αποστολές των Βρετανών δεν λειτουργούσαν συμβουλευτικά κι ως εκ τούτου δεν ετίθετο θέμα σύγκρουσης καθηκόντων.[1132] Οι Αμερικανοί επ' ουδενί δεν ήταν διατεθειμένοι να δώσουν το έναυσμα στους Βρετανούς να υπαναχωρήσουν από τις δεσμεύσεις τους – ειδικά επί ενός ζητήματος για το οποίο είχε προηγηθεί εκτενής συζήτηση και έντονη διαφωνία μεταξύ των υπουργών Εξωτερικών των δυο χωρών.

Η κρίση στις σχέσεις Μεγάλης Βρετανίας και Η.Π.Α. δεν σήμαινε και αδιαφορία των Βρετανών για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα. Η ενασχόληση του Μπαλφούρ με το ελληνικό ζήτημα δεν περιορίστηκε στην ενημέρωση της κυβέρνησής του σχετικά με τον αρνητικό αντίκτυπο μιας πιθανής αποχώρησης αλλά έλαβε εντολή να προετοιμάσει και ένα σχέδιο πιθανού πολιτικού συμβιβασμού για την Ελλάδα, δεδομένης της αποτυχίας της εαρινής εκστρατείας εναντίον των ανταρτών.[1133] Οι Βρετανοί βασίστηκαν σε παγιωμένες θέσεις κι αντιλήψεις που σχετίζονταν με τον βαθμό εμπλοκής της Μόσχας στον ελληνικό εμφύλιο – προϊόντα κυρίως ιδεοληψίας και εμμονών – και δεν προχώρησαν καθόλου σε συζήτηση και εξέταση των όρων του υπομνήματος. Σίγουρα το γεγονός ότι το Κ.Κ.Ε. έπρεπε εκ προοιμίου να αναγνωρίσει τον Βασιλιά και τις αποστολές των δυο χωρών καθιστούσε το εγχείρημα δύσκολο αλλά στο σύνολό τους οι όροι προσέγγιζαν σε αρκετά σημεία τους όρους που έθετε το ίδιο το κόμμα προκειμένου να τερματιστεί ο εμφύλιος. Η διαμάχη μεταξύ Μάρσαλ και Μπέβιν σίγουρα δεν ευνόησε τη χρονική συγκυρία ούτε η αντιπαλότητα με τη Σοβιετική Ένωση, στην οποία αποδιδόταν λανθασμένα πολύ μεγαλύτερη εμπλοκή στην εμφύλια σύρραξη, απ' όση είχε στην πραγματικότητα.

Οι όροι που πρότεινε ο Μπάλφουρ φαίνονται αρκετά ρεαλιστικοί για την ελληνική πραγματικότητα, αλλά υστερούσαν σε δυο σημεία: αρχικά έπρεπε η κυβέρνηση, στην οποία εξακολουθούσαν να πλειοψηφούν οι Λαϊκοί, να πεισθεί να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις οι οποίες θα κατέληγαν στη διάλυσή της, με αβέβαιη την επάνοδό τους στην εξουσία. Σε περίπτωση που οι διαπραγματεύσεις τελικά λάμβαναν χώρα, εν αμφιβόλω ετίθετο και η στάση που θα κρατούσε η νεοϊδρυθείσα Κομιντέρν, η Ε.Σ.Σ.Δ. και οι Βαλκάνιοι γείτονες της χώρας. Αναφορικά με το δεύτερο ζήτημα ο Μπαλφούρ δεν μπορούσε να κάνει προβλέψεις ενώ για το πρώτο η μόνη λύση ήταν η άσκηση πιέσεων εκ μέρους των συμμάχων ώστε να υποχρεώσουν σε συνεργασία την Βουλή, τη Κυβέρνηση και τον Βασιλιά.[1134]

Το υπόμνημα παρά τις αξιολογήσιμες προτάσεις που περιείχε,[1135] δεν εγκατέλειψε ποτέ τους τείχους του Φόρεϊν Όφις. Ο προϊστάμενος του Μπαλφούρ, Ουάλινγκερ, ο οποίος είχε δώσει την

[1132]FRUS, 1947, V, Λόβετ προς Μάρσαλ, 25/11/1947, σελ. 419 – 20.
[1133]F.O. 371/72238 R757 Υπόμνημα υπό Ντέιβιντ Μπαλφούρ, 30/9/1947.
[1134] F.O. 371/72238 R757 Υπόμνημα υπό Ντέιβιντ Μπαλφούρ, 30/9/1947.
[1135] Οι όροι που πρότεινε περιελάμβαναν άμεση κατάπαυση του πυρός, ανακωχή με αναστολή εκτελέσεων και συλλήψεων. Η νεά κυβέρνηση θα διαπραγματευόταν με το Κ.Κ.Ε. άρα, αποκλείονταν ακραία στοιχεία ενώ προκρινόταν η συμμετοχή σε

εντολή για τη σύνταξή του, απεφάνθη ότι η εφαρμογή μιας τέτοιας πολιτικής τη δεδομένη χρονική στιγμή δεν ήταν ρεαλιστική, και μόνο μια στρατιωτική νίκη του κυβερνητικού στρατού θα έδινε τέλος στον ελληνικό εμφύλιο. Η όχι και τόσο αληθοφανής εξήγηση της απόφασής του δεν ήρθε παρά την επόμενη χρονιά, όταν υποστήριξε ότι δεν ήταν δυνατή η προσέγγιση του Κ.Κ.Ε. με αυτούς τους όρους, δεδομένου του καθοριστικού ρόλου που διαδραμάτιζε στη διεξαγωγή του πολέμου η Σοβιετική Ένωση.[1136]

Αμερικανική βοήθεια: από τον Τρούμαν στον Μάρσαλ

Το Δόγμα Τρούμαν ακολουθήθηκε από την αποστολή στην Ελλάδα της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής (AMAG/AMFOGE) τον Ιούνιο του 1947, η οποία εφήρμοσε το «καθεστώς του άμεσου ελέγχου». Την αρχική εξαγγελία του Τρούμαν ακολούθησε μια ανάταση της ελληνικής κοινωνίας, η οποία όμως δεν διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η πρώτη κίνηση της AMAG ήταν η ανασύνταξη του προϋπολογισμού που κατέθεσε η ελληνική κυβέρνηση τον Σεπτέμβριο του 1947. Οι αρχικές υποθέσεις των Ελλήνων προέβλεπαν έλλειμμα της τάξεως του 45%, οι παρεμβάσεις της AMAG το μετέτρεψαν σε 7%, προβαίνοντας σε σημαντικές περικοπές, οι οποίες αφορούσαν τα έργα ανοικοδόμησης, αφήνοντας τους μισθούς και τις συντάξεις να καταλαμβάνουν τη μερίδα του λέοντος. Προκειμένου να μειωθεί το μισθολογικό κόστος του δημοσίου, η αποστολή πρότεινε κατάρτιση ενιαίου μισθολογίου, κατάργηση των υπερωριών, περικοπή των ειδικών επιδομάτων και μείωση του αριθμού των υπαλλήλων, σχέδιο με το οποίο η κυβέρνηση αρχικά συμφώνησε αλλά τελικά δεν προχώρησε στην υλοποίησή του. Στον ιδιωτικό τομέα, προσπάθησε μέσω των συλλογικών συμβάσεων να σχηματίσει μια διαδικασία η οποία θα προέβαινε στον καθορισμό των ημερομισθίων συντονίζοντας τα συνδικάτα, τις εργοδοτικές οργανώσεις και το κράτος. Οι ίδιες οι εξελίξεις και τα συμφέροντα της AMAG άφησαν πίσω τους τις μεταρρυθμίσεις αυτές και προχώρησαν σε αύξηση των μισθών σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα.[1137]

Οι τεράστιες ανάγκες που έφερναν μαζί τους οι στρατιωτικές επιχειρήσεις και ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός των εσωτερικών προσφύγων αποτέλεσαν πρόβλημα για τον προϋπολογισμό. Προκειμένου να καλυφθούν τα κενά αυτά, οι οικονομικοί σύμβουλοι της AMAG πρότειναν την αύξηση της φορολογίας, επιμένοντας στην άμεση φορολόγηση η οποία θα μετέφερε τα βάρη από τους φτωχούς στους πλούσιους – αντί της έμμεσης, στην οποία έδειχνε ιδιαίτερη συμπάθεια η ελληνική κυβέρνηση. Το τελικό αποτέλεσμα βέβαια δικαίωσε τον Χάρολτν Άικς, ενός δριμύ επικριτή

αυτήν μετριοπαθέστερων πολιτικών. Οι όροι θα αφορούσαν και τους δυο εμπλεκομένους, με σκοπό σχηματισμού ενιαίας κυβέρνησης (με μικρή συμμετοχή του Κ.Κ.Ε) και διεξαγωγή εκλογών.

[1136]F.O. 371/72238 Ουάλλινγκερ προς Νόρτον, 15/6/1948.

[1137]Γ. Σταθάκης, «Η οικονομία κατά τον εμφύλιο πόλεμο», στο: Ηλ. Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρ. Ψαλλίδας (επιμ.) *Ο Εμφύλιος Πόλεμος από την Βάρκιζα στον Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2002, σελ. 55 – 59.

της Αμερικανικής πολιτικής, ο οποίος αδυνατούσε να πιστέψει ότι ήταν εφικτή μια τέτοια μεταβίβαση οικονομικών υποχρεώσεων.[1138]

Η πολιτική της AMAG δεν έμεινε ανεπηρέαστη από την κριτική της Αμερικανικής Πρεσβείας, η οποία είδε τις αρμοδιότητές της να μειώνονται αισθητά μετά την άφιξη της αποστολής. Η δική της επιθυμία ήταν να εγκαταλειφθεί το «καθεστώς άμεσου ελέγχου» και η ελληνική οικονομία να περάσει στα χέρια των ελληνικών παραδοσιακών φορέων, οι οποίοι ασκούσαν τις παραδοσιακές ελληνικές μεθόδους[1139] και επηρεάζονταν σαφώς από την Πρεσβεία.

Τον Ιούνιο του 1947 ο Μάρσαλ κατά τη διάρκεια της ομιλίας επ' αφορμής της αγόρευσής του σε επίτιμο διδάκτορα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ έθεσε τα θεμέλια για «τη διαδικασία ενηλικίωσης της Αμερικής ως υπερδύναμης». Με έναν λόγο που διήρκησε μόλις δώδεκα λεπτά ο Μάρσαλ δήλωνε πως αναλάμβανε την οικονομική και κυρίως πολιτική ανασυγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης.[1140] Η ένταξη της Ελλάδας στο Σχέδιο Μάρσαλ – ουσιαστικά από τα μέσα του 1948 – έφερε αλλαγές στην AMAG, οι οποίες οδήγησαν στην αντικατάστασή της από την ECA/G.[1141]

Η συγκυβέρνηση υπό το πρίσμα της αριστεράς

«Την είδε ο ήλιος και χάθηκε/την είδε το φεγγάρι και σκιάχτηκε». Με αυτό το δίστιχο του δημοτικού τραγουδιού υποδέχτηκε ο *Ριζοσπάστης* τη συγκυβέρνηση Λαϊκών και Φιλελευθέρων, κάτω από τον τίτλο «Η γέννηση ενός τέρατος», του κεντρικού του άρθρου.[1142] Η θέση του Κ.Κ.Ε. ήταν σαφής: οι προτάσεις του Σοφούλη ερμηνεύονταν ως μια δεύτερη Βάρκιζα, οι συνέπειες της οποίας ήταν καταστροφικές για την αριστερά. Η εκ προοιμίου παράδοση των όπλων και η έλλειψη πρόνοιας για τους εξόριστους και τους φυλακισμένους, οι οποίοι κρατούνταν όμηροι σύμφωνα με τον αρθρογράφο, ήταν πέρα από κάθε συζήτηση για τους κομμουνιστές.[1143] Η απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ. δυο ημέρες αργότερα ζητούσε ισότιμη συμμετοχή της Δημοκρατικής Αριστεράς με σκοπό την «κατάπαυση του εμφυλίου, την επαναφορά της γαλήνης και της ηρεμίας ανάμεσα στους Έλληνες, την αποκατάσταση της πολιτικής ομαλότητας, με κορωνίδα την

[1138] L. Wittner, *ό.π.*, σελ. 230 – 1.
[1139] Γ. Σταθάκης, «Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ στην Ελλάδα», στο: Θ. Δ. Σφήκας (επιμ.) *Το Σχέδιο Μάρσαλ, Ανασυγκρότηση και Διαίρεση της Ευρώπης,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2011, σελ. 303 – 4.
[1140] Θαν. Δ. Σφήκας, «Δώδεκα λεπτά στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, 5 Ιουνίου 1947 – Εισαγωγή», στο: Θ. Δ. Σφήκας (επιμ.) *Το Σχέδιο Μάρσαλ…ό.π.*, σελ. 14 – 15.
[1141] Γ. Σταθάκης, «Το Δόγμα Τρούμαν…», *ό.π.*, σελ. 305.
[1142] *Ριζοσπάστης*, 7/9/1947.
[1143] *Ριζοσπάστης*, 10/9/1947.

ενέργεια γνήσιων κι ελεύθερων εκλογών». Η αμνηστία που επαγγελλόταν ο Σοφούλης δεν διέφερε σε τίποτε από εκείνη των προηγούμενων κυβερνήσεων, ενώ η ασφάλεια των αμνηστευμένων δεν ήταν στο παραμικρό εγγυημένη άπαξ και ο κρατικός μηχανισμός και τα σώματα ασφαλείας διατηρούσαν την προγενέστερη μορφή τους.[1144]

Στις αρχές Σεπτεμβρίου έλαβε χώρα η 3η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε., στην οποία λήφθηκαν σημαντικές αποφάσεις για την εξέλιξη του ένοπλου αγώνα. Επικυρώθηκαν οι αποφάσεις και η πορεία του κόμματος από τον Φεβρουάριο του 1946 και μετά. Οι αποφάσεις της αμφισβητήθηκαν σχεδόν άμεσα – με τον Μάρκο Βαφειάδη να μπαίνει στη διαδικασία κριτικής από την επόμενη κιόλας χρονιά – γιατί θεωρήθηκε ότι προσανατόλισε το Κ.Κ.Ε. σε μια πορεία ολοκληρωτικής σύγκρουσης που το οδήγησε στην ήττα ενώ τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής που έλαβαν μέρος ήταν λίγα και μη αντιπροσωπευτικά του συνόλου των απόψεων της Κεντρικής Επιτροπής. Τα μέλη που περαβρέθηκαν ήταν οι Ν. Ζαχαριάδης, Γ. Ιωαννίδης, Μ. Βαφειάδης, Λ. Στρίγκος, Π. Ρούσος και Γ. Ερυθριάδης.[1145] Κατά τη διάρκεια της ολομέλειας εγκρίθηκε και το καταρτισθέν «Σχέδιο Λίμνες» και αποφασίστηκε η στρατολόγηση μελών του κόμματος από Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη. Οι συνθήκες πλέον ήταν ώριμες για τη δημιουργία μιας ελεύθερης περιοχής με τη δική της κυβέρνηση και ο Δ.Σ.Ε. έπρεπε να αποκτήσει τις απαιτούμενες δυνάμεις.[1146]

Τα δεδομένα αντιστρέφονταν και η τακτική της πολιτικής διευθέτησης έμπαινε σε δεύτερη μοίρα, αν και στον δημόσιο λόγο του το Κ.Κ.Ε. εξακολουθούσε να αναφέρεται στις προσπάθειες προσέγγισης της κυβέρνησης με ισότιμη συμμετοχή του Ε.Α.Μ., και το κύριο βάρος της προσπάθειες έπεφτε πια στην ένοπλη σύρραξη. Οι αποφάσεις επικυρώθηκαν στα τέλη του μήνα, γεγονός που οφειλόταν τόσο στο καθεστώς παρανομίας που βρίσκονταν τα στελέχη του Κ.Κ.Ε. όσο και στις διαφωνίες που προέκυψαν σχετικά. «Το δεύτερο τμήμα της 3ης Ολομέλειας» όπως ονομάστηκε, πραγματοποιήθηκε στις 27 Σεπτεμβρίου, σύμφωνα με τηλεγράφημα του Στ. Αναστασιάδη, ενώ μερικές ημέρες αργότερα τον πληροφόρησε για τους λόγους αργοπορίας της δημοσίευσης:

> *Όταν ανακοινώσαμε τα σχετικά με την 3η Ολομέλεια στην Κ.Ε. του Ε.Α.Μ. ο Αλκ. Λούλης συμφώνησε απολύτως. Ο Μιχ. Κύρκος εξέφρασε την ανάγκη προφύλαξής τους πριν τη δημοσίευση και ο Γ. Πασαλίδης έφερε πολλές επιφυλάξεις και αντιρρήσεις. Γενικά φανερώθηκαν δισταγμοί και αμφιταλαντεύσεις.*[1147]

[1144] *Ριζοσπάστης*, 12/2/1947.
[1145] Φιλ. Ηλιού, *ό.π*, σελ. 182 – 4.
[1146] Περιληπτικό Πρακτικό της Συνεδρίασης της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. και της Σύσκεψης της Στρατιωτικοπολιτικής ηγεσίας του Δ.Σ.Ε., Σεπτέμβριος 1947, στο: Φιλ. Ηλιού, *ό.π.*, σελ. 185 – 188.
[1147] Τηλεγράφημα Στ. Αναστασιάδη προς Γ. Ιωαννίδη, αρ. 31, 30/9/1947 και αρ. 32, 8/10/1947, στο: Φιλ. Ηλιού, *ό.π.*, σελ. 214 – 6.

Η δημοσίευση πραγματοποιήθηκε στον *Ριζοσπάστη* της 8ης Οκτωβρίου, αλλά δεν περιελάμβανε το σύνολο των αποφάσεων της Ολομέλειας. Αναφέρθηκε μόνο στην ανάγκη συμφιλίωσης και λαϊκής ενότητας ενώ τόνιζε την επιτακτηκότητα του ένοπλου αγώνα του Δ.Σ.Ε. και ενέκρινε την ομιλία του Πορφυρογέννη στο Στρασβούργο.[1148]

Το Κ.Κ.Ε. αποφάσιζε να εντείνει τα μέσα πίεσης προς την κυβέρνηση χωρίς να εγκαταλείψει τον δρόμο της πολιτικής διευθέτησης της σύρραξης. Δεδομένης όμως της πορείας των συνομιλιών με τον Σοφούλη κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού και των αμφίβολων προθέσεων του νέου κυβερνητικού σχήματος, οι πιθανότητες να βρεθεί κάποια κοινώς αποδεκτή λύση μειώνονταν δραματικά. Η προτεραιότητα στον ένοπλο αγώνα και η δημιουργία κυβέρνησης με την ελπίδα να αναγνωριστεί από τα κομμουνιστικά κράτη, θα δημιουργούσε καθεστώς πίεσης για την κυβέρνηση των Αθηνών, αντικειμενικός σκοπός των κομμουνιστών.

Λίγες μέρες αργότερα, ο Βαφειάδης απηύθυνε έκκληση προς τον ελληνικό λαό να πάρουν τα όπλα και να ανέβουν στο βουνό, «Όλοι στ' Άρματα».[1149] Αυτό αποτέλεσε και την τελική αφορμή για την κυβέρνηση να φιμωθεί ο κομμουνιστικός τύπος. Με δυο ψηφίσματα, στις 17 και 22 Οκτωβρίου, οριζόταν η οριστική παύση έκδοσης οποιασδήποτε εφημερίδας ή περιοδικού, το οποίο υπηρετούσε «εν γνώσει και εκ προθέσεως τους εγείροντας τα όπλα κατά της Πατρίδος και επιβουλευομένους την ακεραιότητα και την ησυχία της Χώρας, αρνείται συστηματικώς τους νόμους του Κράτους ή υπηρετεί αποδεδειγμένως καθ' οιονδήποτε τρόπο την ανταρσία». Παράλληλα, οριζόταν η δήμευση των μηχανημάτων που χρησιμοποιούνταν για την έκδοσή τους και τα έκτακτα στρατοδικεία είχαν την αρμοδιότητα να επιβάλλουν ακόμη και ισόβια κάθειρξη, αν κάποιος αποπειράτο να συνεχίσει την κυκλοφορία των εντύπων με ίδιο ή παρεμφερή τίτλο και περιεχόμενο.[1150]

Η αισιοδοξία που κυριαρχούσε ανάμεσα στα στελέχη της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας του Κ.Κ.Ε. βασιζόταν μεν στην αποτυχία του κυβερνητικού στρατού αλλά ουσιαστικά εκπορευόταν από την βοήθεια που υπολόγιζαν ότι θα λάβουν από τα κομουνιστικά κράτη – την οποία αρχικά υποσχέθηκαν αλλά τελικά δεν διέθεσαν ποτέ στο απαιτούμενο μέγεθος – και ταυτοχρόνως, στη διατήρηση της υπάρχουσας δύναμης του κυβερνητικού στρατού.

Ο Βαφειάδης τον Σεπτέμβριο επισκέφτηκε τον Χότζα στα Τίρανα ζητώντας του ενίσχυση σε ανθρώπινο δυναμικό, οπλισμό, χρήματα τρόφιμα και ιματισμό. Ο Χότζα σε έκθεσή του προς τον Τίτο εξεδήλωνε την αδυναμία του να ανταποκριθεί στα αιτήματα των Ελλήνων – πλην ελάχιστης ενίσχυσης σε πολεμικό υλικό, χωρίς να προσδιορίσει το ακριβές χρονικό πλαίσιο αποστολής του.[1151]

[1148] *Ριζοσπάστης*, 8/10/1947.
[1149] *Ριζοσπάστης*, 17/10/1947.
[1150] Ε.Π.Σ.Β. τ. 131, Συνεδριάσεις της 17 και 21/10/1947, σελ. 877 – 8 και 887 & Ν. Αλιβιζάτος, *Οι ελληνικοί θεσμοί σε κρίση, 1922 – 1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σελ. 508 – 9.
[1151] Έκθεση του Χότζα προς τον Τίτο για την επίσκεψη του Βαφειάδη στα Τίρανα, 24/9/1947, στο: Β. Κόντης, Σπ. Σφέτας (επιμ.) Εμφύλιος Πόλεμος, *Έγγραφα από τα Γιουγκοσλαβικά και Βουλγαρικά αρχεία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 79 – 80.

Τα αιτήματα για την υλικοτεχνική ενίσχυση του Δ.Σ.Ε. συνεχίστηκαν και ομολογουμένως ο Δ.Σ.Ε. έλαβε αρκετή ενίσχυση, η οποία αρκούσε για να διπλασιαστεί σε μέγεθος, αλλά δεν επαρκούσε για να καλύψει το σύνολο των αναγκών του.[1152]

Σε κυβερνητικό επίπεδο, οι εξαγγελίες του Σοφούλη για κατευνασμό, αμνηστία και δημιουργία κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης δυνάμενο να οδηγήσει σε τερματισμό του εμφυλίου αποδεικνυόταν κενό γράμμα. Οι διώξεις των αριστερών συνεχίζονταν με αμείωτο ρυθμό, στον δημόσιο τομέα το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων θεωρείτο απαραίτητο εφόδιο για κάθε πολίτη, οι εκτοπίσεις στη Μακρόνησο και τους υπόλοιπους τόπους εξορίας συνεχίζονταν κανονικά όπως οι εκτελέσεις και τα έκτακτα στρατοδικεία. Την ίδια στιγμή όσες απολύσεις κρατουμένων είχαν πραγματοποιηθεί αφορούσαν υπερήλικους, ασθενείς, γυναίκες και παιδιά ενώ συνεχίζονταν με αμείωτο ρυθμό οι υποχρεωτικές μετακινήσεις πληθυσμών από την ορεινή ενδοχώρα προς το εσωτερικό της χώρας προκειμένου να απομονωθεί ο Δ.Σ.Ε. με κάθε δυνατό τρόπο, παρά τις διαβεβαιώσεις του Σοφούλη για το αντίθετο.[1153]

Η υλική βοήθεια που έλαβε το Κ.Κ.Ε. και ο Δ.Σ.Ε από τα αδελφά κόμματα των βαλκανικών κρατών και την Ε.Σ.Σ.Δ. ενίσχυσε ως έναν βαθμό τις επιχειρήσεις ενάντια στον κυβερνητικό στρατό αλλά δεν κάλυψε το σύνολο των αναγκών του. Μεγαλύτερο ρόλο όμως έπαιξε στις εξελίξεις η αντιμετώπιση που είχε σε επίσημο επίπεδο από το Κ.Κ.Σ.Ε. και τον ίδιο τον Στάλιν.

Τον Σεπτέμβριο στη διάρκεια της συζήτησης στο Συμβούλιο Ασφαλείας σχετικά με την ελληνική προσφυγή, η Ε.Σ.Σ.Δ. άσκησε το Δικαίωμα αρνησικυρίας μεταφέροντας έτσι τη συζήτηση στην Ολομέλεια.[1154] Ο εκπρόσωπος της Ε.Σ.ΣΔ. στο Συμβούλιο του ΟΗ.Ε. κατηγόρησε ανοιχτά τους Αμερικανούς για καλλιέργεια πολεμικού κλίματος εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, οργανώνοντας την Ελλάδα, την Τουρκία, την Γερμανία και την Κορέα ως βάσεις. Ζήτησε μάλιστα από τον Ο.Η.Ε να καταργήσει τις ατομικές βόμβες και τα όπλα μαζικής καταστροφής. Σχετικά με το ελληνικό ζήτημα χαρακτήρισε τις υποψίες εναντίον των βορείων γειτόνων της χώρας αβάσιμες.[1155] Η άποψη που τελικά επικράτησε ήταν η αμερικανική, με το ελληνικό ζήτημα να εγγράφεται στην ημερησία διάταξη με ψήφους 38 έναντι 6, στις 23 του μηνός ενώ η συζήτηση συνεχίστηκε για ένα μήνα ακόμη. Στα μέσα προς τέλη Οκτωβρίου απορρίφθηκε το αίτημα απομάκρυνσης όλων των ξένων στρατιωτικών δυνάμεων ενώ αντιθέτως, συστάθηκε – μια ακόμη – επιτροπή, η Ειδική Εξεταστική

[1152]Επιστολή του Ν. Ζαχαριάδη προς Ζντάνωφ για την κατάσταση στην Ελλάδα και τις ανάγκες του αντάρτικου κινήματος, Βελιγράδι, 1/10/1948 σελ. 193 – 6 & Επιστολή του Ζαχαριάδη προς Μπαράνωφ για στρατιωτική βοήθεια, Βελιγράδι, 10/11/1947, σελ. 197 – 8. στο: Β. Κόντης, Σπ. Σφέτας (επιμ.) *ό.π.*, σελ. 197 – 8.

[1153]*Ελευθερία*, 15/11/1947 & Π. Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010, σελ. 352 & Ιω. Παπαθανασίου «Ο δρόμος της μη επιστροφής, το τετράμηνο Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1947», στο: Ηλ. Νικολακόπουλος, Ιω. Παπαθανασίου (επιμ.) *Έξι στιγμές του Εικοστού Αιώνα*: *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946 – 1949*, εκδ. Τα Νέα/ Ιστορία, Αθήνα, 2010, σελ. 113 – 4.

[1154]I. Papathanasiou, «The Cominform and the Greek Civil War 1947 – 1949», στο: Ph. Carabott, Th. D. Sfikas (ed.) *The Greek Civil War*. *Essays on Conflict of Exceptionalism and Silences*, εκδ. Ashgate – Centre for Hellenic Studies, King's College, Λονδίνο, 2004, σελ. 57 – 74.

[1155]*Ελευθερία*, 19/9/1947.

Επιτροπή για τα Βαλκάνια (UNSCOB). Σκοπός της ήταν η προσέγγιση των βαλκανικών κρατών – αν και δεν βοήθησε ιδιαίτερα προς αυτή την κατεύθυνση, δεδομένης μάλιστα και της απουσίας εκπροσώπων των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης από τη σύστασή της.[1156]

Η στάση της Ε.Σ.Σ.Δ. και του Στάλιν έναντι του ελληνικού ζητήματος στο Συμβούλιο Ασφαλείας μπορεί να θεωρηθεί αρκετά ενθαρρυντική έναντι των Ελλήνων. Η συμπάθεια όμως – αν και σε όποιον βαθμό υφίστατο – δεν εκδηλωνόταν σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων του Κ.Κ.Σ.Ε. Όταν στις 8 Οκτωβρίου δημοσιευόταν στον *Ριζοσπάστη* η απόφαση της 3ης Ολομέλειας, στην ακριβώς διπλανή στήλη υπήρχε η είδηση για τη Διακήρυξη των 9 κομμάτων και τον Λόγο του Μωρίς Τωρέζ. Λίγες ημέρες νωρίτερα, εννέα κομμουνιστικά κόμματα είχαν αποφασίσει την ίδρυση της Κομινφόρμ και το ελληνικό κόμμα όχι μόνο δεν είχε προσκληθεί στη Διάσκεψη που έλαβε χώρα στην Πολωνία αλλά όταν ζήτησε να συμμετάσχει έλαβε αρνητική απάντηση, ενώ η συζήτηση για τα θέματα της Ελλάδας που ξεκίνησε ο Γιουγκοσλάβος εκπρόσωπος διεκόπη άμεσα από τον Ζντάνωφ. Σε έναν κόσμο διαιρεμένο σε «δυο αντίπαλα στρατόπεδα», η Ελλάδα ανήκε στους αντιπάλους.[1157]

Αν και όπως υποστηρίζει ο Όλε Σμιτ η μη συμμετοχή του Κ.Κ.Ε. στη σύσκεψη και η άρνηση συζήτησης του ζητήματος δεν αποτελεί υποχρεωτικά και κόλαφο για το Κ.Κ.Ε., σίγουρα τα δεδομένα δεν ήταν υπέρ του. Η στάση του εκπροσώπου της Ε.Σ.Σ.Δ. στο Συμβούλιο Ασφαλείας πήγαζε πιθανότατα από την επιθυμία να απεμπλακούν οι βαλκανικές χώρες από την ευθύνη συμμετοχής τους στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, παρά από τη διάθεση προάσπισης των ελληνικών συμφερόντων. Για τη Σοβιετική Ένωση, το ελληνικό αντάρτικο κατείχε δευτερεύοντα ρόλο και κάθε προσπάθεια άμεσης εμπλοκής της Μόσχας έπρεπε να αποφευχθεί πάση θυσία. Άλλωστε, το ανοιχτό γράμμα του Ζαχαριάδη προς τον ελληνικό λαό τον Οκτώβριο του 1940, η μη συμμετοχή στις εκλογές του 1946, η θέση για το αλβανικό ζήτημα αλλά και η καθυστερημένη καταδίκη του Τίτο, αποδεικνύουν ότι το Κ.Κ.Ε. δεν υπήρξε το «ξενοκίνητο» κόμμα που υποτασσόταν άβουλα στις επιταγές της Σοβιετικής Ένωσης.[1158]

Χριστούγεννα 1947: Δημιουργία της Π.Δ.Κ.

Τα προβλήματα εντός του Κ.Κ.Ε. έγιναν άμεσα ορατά. Οι φιλόδοξοι στόχοι που είχαν τεθεί στην 3η Ολομέλεια βασίζονταν στην αύξηση του Δ.Σ.Ε. της τάξης των 55 – 60.000 ανταρτών αλλά και στη λήψη βοήθειας από τα γειτονικά κράτη. Η στρατολόγηση όμως καθίστατο προβληματική εξαιτίας της πολιτικής μετακίνησης πληθυσμών της υπαίθρου προς τα αστικά κέντρα που εφάρμοζε η κυβέρνηση ενώ η πολυαναμενόμενη βοήθεια δεν έφτανε.[1159] Αρχές Οκτωβρίου και Νοεμβρίου ο

[1156] *Ελευθερία*, 24/9/1947 & 29/10/1947.
[1157] *Ριζοσπάστης*, 8/10/1947 & Ole L Smith «Το κομμουνιστικό κόμμα 1945 – 1949»,στο: David Close (επιμ.) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος – Μελέτες για την πόλωση 1943 – 1950*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000, σελ. 189 & Ιω. Παπαθανασίου, «Ηττημένος Πρωταγωνιστής…», ό.π., στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Η Ελλάδα τον 20ο αιώνα…, ό.π.,* σελ. 263.
[1158] Ν. Παπαδάτος, *Άκρως Απόρρητο…ό.π.*, σελ. 119 – 120.

Ζαχαριάδης έστειλε δυο επιστολές στον σύντροφο Μπαράνωφ του Κ.Κ.Σ.Ε. ζητώντας την ένταξη του ελληνικού Κ.Κ. στο Γραφείο Πληροφοριών που δημιουργήθηκε στη σύσκεψη της Πολωνίας αλλά και την αποστολή ιματισμού και υποδημάτων – τα οποία είχαν αρνηθεί να στείλουν – ενώ στη δεύτερη επιστολή αναφέρθηκε και στις ανάγκες σε πολεμικό και στρατιωτικό υλικό.[1160] Οι ανάγκες στρατολόγησης δεν είχαν καλυφθεί και προκαλούσαν αντιδράσεις εκ μέρους του Πολιτικού Γραφείου, αφού δεν επαρκούσαν οι δυνάμεις για την εφαρμογή του «Σχεδίου Λίμνες». Τα κατά τόπους αρχηγεία έπρεπε να καταβάλουν προσπάθειες ώστε οι στόχοι να καλυφθούν μέχρι τον Φεβρουάριο του 1948, ενώ η κυβέρνηση θα συστήνετο μέχρι το τέλος του έτους, παρά τα εμφανή προβλήματα.[1161]

Τελικά, αψηφώντας τις δυσκολίες, αποφασίστηκε να ακολουθηθεί το πρόγραμμα της 3ης Ολομέλειας. Η εξαγγελία δημιουργίας της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης (Π.Δ.Κ.) πραγματοποιήθηκε την παραμονή των Χριστουγέννων του 1947, από τον ραδιοφωνικό σταθμό του Δ.Σ.Ε. Ήταν η τελική πράξη εκ μέρους του Κ.Κ.Ε που το ώθησε στον ολοκληρωτικό εμφύλιο. Σκοπός της κυβέρνησης ήταν να «*συνεχίσει και να εντείνει με όλα τα μέσα και με όλες τις δυνάμεις του λαού τον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τον ζυγό των ξένων ιμπεριαλιστών και των οργάνων τους…*». Η κυβέρνηση αποτελούταν από οχτώ στελέχη – υπουργούς και επικεφαλής της ήταν ο Μάρκος Βαφειάδης.[1162] Η δημιουργία της κυβέρνησης συνοδεύτηκε από την προσπάθεια εξασφάλισης έδρας· την ίδια νύχτα, ο Δ.Σ.Ε. επιτέθηκε στην Κόνιτσα. Ακολούθησε σφοδρή μάχη, η οποία διήρκησε μέχρι το τέλος του έτους και κατέληξε στην ήττα του Δ.Σ.Ε και συνεπακόλουθα στην αποτυχία εξασφάλισης έδρας της Π.Δ.Κ.[1163]

Η είδηση της ίδρυσης της Π.Δ.Κ. δεν αποτέλεσε κεραυνό εν αιθρία για την κυβέρνηση, αφού ήταν γνώστες των προθέσεων του Κ.Κ.Ε. και του λόγου του Πορφυρογέννη στο Στρασβούργο. κομμουνιστικών κρατών, μια πράξη η οποία θα της προσέδιδε στοιχειώδη νομιμοποίηση. Μια τέτοια κίνηση η κυβέρνηση ξεκαθάρισε ότι θα την εκλάμβανε ως επίθεση εναντίον της χώρας και θα ζητούσε συλλογική βοήθεια για την άμυνά της.[1164] Πέραν όμως των υποθέσεων εργασίας, προχώρησε και σε πράξεις άμεσα. Πρώτο της μέλημα ήταν η σύλληψη 650 ατόμων, με μοναδική κατηγορία ότι ήταν κομμουνιστές, ενώ τρεις μέρες αργότερα, με τον Αναγκαστικό Νόμο 509, το Κ.Κ.Ε. τέθηκε εκτός νόμου, μαζί με τους προσκείμενους σε αυτό κομματικούς σχηματισμούς. Ο Α.Ν. 509 – ο οποίος θα στιγμάτιζε την πολιτική ζωή της χώρας για αρκετά χρόνια μετά – «*τιμωρούσε τις 'κομμουνιστικές' ενέργειας εξαιτίας της ίδια τους της φύσης*». [1165]

[1159]Π. Βόγλης, «Η κοινωνία της….», *ό.π.,* σελ. 350.
[1160]Επιστολή του Ν. Ζαχαριάδη προς Μπαλάνωφ, 6/10/1947 & 10/11/1947, στο: Φιλ. Ηλιού, *ό.π.*, σελ. 241 – 247.
[1161]Απόφαση του 2ου Κλιμακίου του Πολιτικού Γραφείου του Κ.Κ.Ε., 2/12/1947, στο: Φιλ. Ηλιού, *ό.π.*, σελ. 249 – 252.
[1162] *Κ.Κ.Ε., Ε.Κ.*, τ. VI, Ιδρυτική πράξη της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987, σελ. 452 – 4.
[1163]Δ. Ζαφειρόπουλος, *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945 – 1949*, χ.έ., Αθήναι, 1956, σελ. 301 – 315.
[1164]*Ελευθερία*, 27/12/1947.
[1165]Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σελ. 512.

Ο Τσαλδάρης έσπευσε να ζητήσει στρατιωτική ενίσχυση των Αμερικανών, οι οποίοι αν και αναγνώριζαν τη σοβαρότητα της κατάστασης, δήλωσαν πως όφειλαν να εξετάσουν το σύνολο των παραμέτρων προτού λάβουν απόφαση ενώ θα συμβουλεύονταν και την κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας, πριν προχωρήσουν σε οποιαδήποτε δημόσια ενέργεια. Άλλωστε, οι Αμερικανοί θεωρούσαν πως η βιωσιμότητα της κυβέρνησης εξαρτάτο από το αν θα τύγχανε αναγνώρισης από την Ε.Σ.Σ.Δ ή από κάποιον εκ των δορυφόρων της.[1166] Εφόσον ο κύριος υποστηρικτής του Κ.Κ.Ε. ήταν η Γιουγκοσλαβία, η προσοχή όλων στράφηκε στις προθέσεις του Τίτο. Ο Αμερικανός Πρέσβης στην Γιουγκοσλαβία ενημερώθηκε πως έπρεπε να πληροφορηθεί τις προθέσεις των Γιουγκοσλάβων και να τους εφιστήσει την προσοχή ότι τυχόν αναγνώριση της κυβέρνησης του Μάρκου θα σήμαινε και κατάφωρη παραβίαση του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών.[1167] Η αντίδραση του Τσαλδάρη ήταν πιο άμεση – σε συνάντησή του με τον Νόρτον τόνισε ότι το πρώτο στάδιο ήταν η ανακοίνωση δημιουργίας της κυβέρνησης και το δεύτερο η αναγνώρισή της. Αν οι Η.Π.Α. και η Μεγάλη Βρετανία δεν επιθυμούσαν να υλοποιηθεί το δεύτερο στάδιο, θα έπρεπε να αναλάβουν δράση. Ο ίδιος επιθυμούσε την αποστολή στρατευμάτων εκ μέρους της κυβέρνησης της Αμερικής ώστε να ενισχυθεί η Ελλάδα και να σταλεί ηχηρό μήνυμα στις Σλαβικές χώρες. Θεωρούσε ότι κατ' αυτόν τον τρόπο, το πρόβλημα της Ελλάδας θα λυνόταν και θα απέφευγε την «επώδυνη ανάγκη» να ζητάει συνεχώς βοήθεια. Ο ίδιος ο Μπέβιν θεώρησε της δημιουργία της Π.Δ.Κ. ως πολύ σοβαρή εξέλιξη και ανέμενε την αντίδραση των Αμερικανών.[1168]

Η αντίδραση των Βρετανών εκδηλώθηκε λίγες ημέρες αργότερα. Ο επικεφαλής του Νοτίου Τομέα Τζέφρυ Ουάλινγκερ, ενημέρωσε το Υπουργείο Εξωτερικών των Η.Π.Α. σχετικά με την πρόθεση της κυβέρνησής του να καταστήσει σαφές στους πρεσβευτές της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας ότι υπό καμία προϋπόθεση δεν δύναται να αναγνωριστεί η κυβέρνηση του Μάρκου. Επιπλέον, πρότεινε στην ελληνική κυβέρνηση να μη θέσει εκτός νόμου άλλα κόμματα ανήκοντα στην αριστερά πλην του Κ.Κ.Ε. ώστε να σπείρει ανάμεσά τους τη διχόνοια και να τους αναγκάσει να αποκηρύξουν την Π.Δ.Κ. Οι Έλληνες πολιτικοί δεν θα πρέπει να χρησιμοποιούν τις λέξεις «ελεύθερη», «Ελληνική» ή «Κυβέρνηση», αναφορικά με την «ομάδα του Μάρκου» παρά να αναφέρονται σε αυτή ως «κομμουνιστές» ή «στασιαστές».[1169]

Οι φόβοι που είχαν καταλάβει τους κύκλους της ελληνικής κυβέρνησης όπως και τις κυβερνήσεις των Η.Π.Α. και της Μεγάλης Βρετανίας, άμεσα σχετιζόμενοι με τους κινδύνους που ελλόχευαν σε περίπτωση επικράτησης του Δ.Σ.Ε. συνεχίστηκαν μέχρι τις πρώτες ημέρες του 1948. Η ήδη υπάρχουσα ανησυχία πως η Ε.Σ.Σ.Δ. επιθυμούσε έξοδο προς το Αιγαίο και τη Μεσόγειο κι ως εκ τούτου θα επεδίωκε την απόσπαση ενός τμήματος της Βορείου Ελλάδος εκφράστηκε από τον

[1166]FRUS 1947, V, Υπόμνημα Συζήτησης Χέντερσον με Μπαλφούρ, 26/1/1947, σελ. 464-5 & Ράνκιν προς Υπουργό Εξωτερικών, 24/12/1947, σελ. 463 – 4.
[1167]FRUS 1947, V, Λόβετ προς Πρεσβεία Γιουγκοσλαβίας, 27/12/1947, σελ. 471 – 2.
[1168]FRUS 1947, V, Υπόμνημα της Βρετανικής Πρεσβείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών Η.Π.Α., 26/12/1947, σελ. 469 – 70 & F.O. 371/72236 R100, Φόρεϊν Όφις προς Ουάσιγκτον, 24/12/1947.
[1169]FRUS, 1947, V, Επιτετραμμένος των Η.Π.Α στο Λονδίνο προς Υπουργό Εξωτερικών, 29/12/1947, σελ. 475 – 6.

Υπουργό Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας στο Υπουργικό Συμβούλιο αν και τελικά, ούτε οι Βρετανοί Υπουργοί πείσθηκαν από τα επιχειρήματά του.[1170]

Η ελληνική κυβέρνηση ασφαλώς είχε πανικοβληθεί από τις εξελίξεις και ζητούσε επανειλημμένως ενίσχυση από τους Αμερικανούς. Όταν διαπίστωσε ότι δεν επρόκειτο να σταλούν στρατεύματα από τις Η.Π.Α., στράφηκε προς τη Μεγάλη Βρετανία, επικαλούμενη την ύπαρξη μιας μεγάλης στρατιωτικής δύναμης στα βόρεια της χώρας. Οι ισχυρισμοί βέβαια των Ελλήνων καταρρίφθηκαν από τον ίδιο τον Βρετανό Πρόξενο στη Θεσσαλονίκη ο οποίος εξήγησε λεπτομερώς τους λόγους για τους οποίους οι δυνάμεις που επικαλούνταν οι Έλληνες αποκλείετο να έχουν παραταχθεί στα σύνορα αφού σε κάποιες περιπτώσεις δεν υπήρχαν καν.[1171]

Η ανησυχία όμως ήταν διάχυτη και στην πλευρά του Κ.Κ.Ε. το οποίο ανέμενε κάποια επίσημη αναγνώριση, η οποία δεν ερχόταν. Τις πρώτες ημέρες του 1948, ο Ρούσος απευθύνθηκε στην Υπουργό Εξωτερικών της Ρουμανίας Άννα Πάουκερ, ζητώντας της να αποκατασταθούν «φιλικές σχέσεις» μεταξύ των δυο κυβερνήσεων.

> *Θέλουμε να ελπίζουμε ότι η επιτακτική ανάγκη που επέβαλε τη δημιουργία της κυβέρνησής μας και η προσήλωσή μας στα ιδεώδη της ειρήνης και της ειρηνική συνεργασίας των λαών θα εκτιμηθεί όπως πρέπει από την κυβέρνησή Σας και θα έχετε την καλοσύνη να ανταποκριθείτε στην επιθυμία μας να αποκαταστήσετε μαζί μας φιλικές σχέσεις φιλικής συνεργασίας προς το καλό της ειρήνης του κόσμου.*[1172]

Η απάντηση από την Ρουμανία δεν ήταν η αναμενόμενη και επιθυμητή· αντί της Υπουργού Εξωτερικών απήντησε η Εθνική Επιτροπή για την βοήθεια του Ελληνικού λαού, η οποία απηύθυνε χαιρετισμό προς τους Έλληνες αλλά επί της ουσίας δεν προχώρησε σε επίσημη ανακοίνωση. Ανάλογες ήταν και οι απαντήσεις των υπόλοιπων ανατολικών χωρών, οι οποίες επικαλέστηκαν τη συνάρτηση της «πολεμικής επίδοσης» του Δ.Σ.Ε. με την αναγνώριση της Π.Δ.Κ.[1173] Ασφαλώς και οι λόγοι της μη αναγνώρισης ήταν βαθύτερα πολιτικοί και γεωστρατηγικοί – άμεσα συνυφασμένοι με τις ισορροπίες που είχαν δημιουργηθεί ανάμεσα στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης και κατ' ουσίαν τη Σοβιετική Ένωση και τις Η.Π.Α. μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η αντιπαλότητα σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο μεταξύ των δυο χωρών ήταν μεν δεδομένη αλλά δεν υπήρχε η πρόθεση εκ μέρους του Στάλιν να προκαλέσει την αμερικανική κυβέρνηση υπερασπιζόμενος τα

[1170] Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί…,ό.π.,* σελ. 391.
[1171] F.O. 371/72236 R224 Ελληνική Πρεσβεία προς Φόρεϊν Όφις, 3/1/1948 & R254 Βρετανικός Γενικός Πρόξενος στη Θεσσαλονίκη προς Φόρεϊν Όφις, 5/1/1948.
[1172]Επιστολή Πέτρου Ρούσου προς Άννα Πάουκερ, 1/1/1948, στο: Φιλ. Ηλιού, *ό.π.*, σελ. 267 – 8.
[1173]Φιλ. Ηλιού, ό.*π.,* σελ. 269.

δίκαια του ελληνικού κόμματος και ιδιαιτέρως απίθανο οποιαδήποτε βαλκανική κίνηση να προβεί σε ανάλογη κίνηση χωρίς τη συγκατάθεση του Κρεμλίνου.

Η χρονιά έληγε με ένα κλίμα φορτισμένο και στις δυο αντιμαχόμενες πλευρές. Για το Κ.Κ.Ε. υπήρχαν αρκετές στιγμές αισιοδοξίας αλλά και απογοητεύσεων σε στρατιωτικό επίπεδο ενώ προς το τέλος της, παρά την παράτολμη κίνηση της ίδρυσης της Προσωρινής Κυβέρνησης οι προσδοκίες του είχαν αρχίσει να διαψεύδονται. Η αστική παράταξη είχε βρεθεί υποχρεωμένη σε μια κυβερνητική σύμπραξη όπου κάθε πλευρά ένιωθε ότι είχε παρασυρθεί από την άλλη. Οι μεν Λαϊκοί δεν επιθυμούσαν να εφαρμόσουν την πολιτική κατευνασμού που πρότεινε ο Σοφούλης ενώ ο γηραιός πολιτικός αντιλαμβανόταν ότι μετά τη σύμπραξη αυτή έχανε κάθε ευκαιρία να παρουσιάζεται ως η μόνη λύση για την επίλυση των προβλημάτων της χώρας, ένας ηγέτης που θα συμφιλίωνε τα αντίπαλα στρατόπεδα.

Κεφάλαιο Έκτο: Ασταθείς συνεργασίες

Πάντα λοιπόν
ο νικητής του νικημένου γράφει την ιστορία
το πρόσωπο του χτυπημένου παραλλάζει
εκείνος που τον χτύπησε. Απ' τον κόσμο
φεύγει ο αδύναμος, και πίσω μένει το ψέμα.
Μπ. Μπρεχτ

Π.Δ.Κ. : Αντιδράσεις και προσδοκίες

Η απροθυμία με την οποία έγινε δεκτή η δημιουργία της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης εκ μέρους της Ε.Σ.Σ.Δ και των λοιπών βαλκανικών κρατών δεν έγινε αντιληπτή από την ελληνική κυβέρνηση και τους συμμάχους της. Αντιθέτως, με ακραίες υποθέσεις και ισχυρισμούς οι Έλληνες ιθύνοντες επεδίωκαν να πείσουν τις Η.Π.Α. και τη Μεγάλη Βρετανία για τις δόλιες προθέσεις της και για συμφωνίες που ήδη λάμβαναν χώρα. Οι Έλληνες αξιωματούχοι μάλιστα, διατείνονταν πως οι πληροφορίες τους βασίζονταν στην επικοινωνία της Κομινφόρμ με το μυστικό της παράρτημα στην Αθήνα.[1174] Το γεγονός ότι το αίτημα που είχε υποβάλει το ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα να ενταχθεί στην Κομινφόρμ, είχε πέσει στο κενό μάλλον τους ήταν αδιάφορο.[1175] Οι πληροφορίες της Πρεσβείας υποστήριζαν ότι η αναγνώριση της Κυβέρνησης του Μάρκου ήταν δεδομένη κι απλώς καθυστερούσε εξαιτίας διαπραγματεύσεων που λάμβαναν χώρα μεταξύ των βαλκανικών κρατών με απώτερο στόχο τη δημιουργία μιας ευρύτερης Κομουνιστικής Βαλκανικής Αντιπροσωπείας. Η συμφωνία βρισκόταν σε ικανοποιητικό σημείο, αφού είχαν ήδη υπογραφεί τα πρωτόκολλα στρατιωτικής συνεργασίας – βάσει των οποίων η Π.Δ.Κ. θα λάμβανε οικονομική βοήθεια ύψους 8 δισεκατομμυρίων δηναρίων – χωρίς να υπολογισθεί η βοήθεια που θα προσέφερε η Μόσχα. Η διαφυγή στελεχών του κόμματος από την Ελλάδα είχε ήδη κανονιστεί και το Κ.Κ.Ε. διέθετε ακριβώς για αυτόν τον σκοπό δυο υποβρύχια.[1176] Από τη μεριά της η Μόσχα, συμφωνούσε με τη δημιουργία κυβέρνησης αρκεί οι Έλληνες κομμουνιστές να έρχονταν σε συμφωνία με τους Γιουγκοσλάβους και τους Βούλγαρους για την τύχη της Μακεδονίας, σύμφωνα

[1174] F.O. 371/72238 R814 Υπόμνημα Ελληνικής Πρεσβείας προς Φόρεϊν Όφις, 10/1/1948.
[1175] E. Barker, «Οι Γιουγκοσλάβοι και ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1946 – 1949», στο: L. Baerentzen, Γ. Ιατρίδης, O.L. Smith, (επιμ.) *Μελέτες για τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο, 1945 – 1949*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 2002, σελ. 319 – 330.
[1176] F.O. 371/72238 R814 Υπόμνημα Ελληνικής Πρεσβείας προς Φόρεϊν Όφις, 10/1/1948.

πάντα με τους Έλληνες ιθύνοντες.[1177] Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν όλες οι αναφορές των Βρετανών διπλωματών προς το Φόρεϊν Όφις˙ η δημιουργία της Π.Δ.Κ. ήταν μέρος ενός ευρύτερου σχεδιασμού κι ως εκ τούτου η επιτυχία της έπρεπε να θεωρείται δεδομένη, αφού το κομμουνιστικό μπλοκ δεν θα ρίσκαρε σε καμία περίπτωση των αξιοπιστία του.[1178] Άλλωστε ήταν σαφές ότι το Κ.Κ.Ε. δρούσε μόνο κατόπιν εντολών που λάμβανε, πεποίθηση παγιωμένη πλέον στους κόλπους της ελληνικής κυβέρνησης και των συμμάχων της.

Βάσει αυτής της λογικής και της ακράδαντης πεποίθησης ότι οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδας ήταν διατεθειμένοι να κάνουν τα πάντα προκειμένου να ενισχύσουν τον αγώνα των Ελλήνων κομμουνιστών κινήθηκε και η δημόσια τοποθέτηση των Βρετανών για την Π.Δ.Κ. Ο Μπέβιν σκόπευε να προειδοποιήσει σε ομιλία του τη Σοβιετική Ένωση και τους δορυφόρους της ότι:

> *αν συνέχιζαν να υποδαυλίζουν τον εμφύλιο πόλεμο στην Ελλάδα, τότε καθίστατο απαραίτητη μια δημόσια προειδοποίηση ότι παίζουν με την φωτιά. Συγκεκριμένα, η προειδοποίηση θα απευθύνεται στον Τίτο και τον Δημητρώφ, στους οποίους θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι όπως ακριβώς πολεμήσαμε τον Χίτλερ με σκοπό την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έτσι ακριβώς θα κρατήσουμε τώρα νέα αυστηρή γραμμή ενάντια σε κάθε προσπάθεια κυριαρχίας ελεύθερων και ανεξάρτητων χωρών.* [1179]

Η ανεπίσημη μορφή του διαβήματος φαίνεται ότι ενόχλησε την ελληνική κυβέρνηση, η οποία εξέφρασε τη διαμαρτυρία της, για να λάβει την απάντηση ότι «*σχέδιον προηγουμένως μελετωμένων μέτρων ανωτάτων κλιμακίων θα αποκρυσταλλωθεί εις αποφάσεις, ίνα γνωρίζουν Βαλκανικαί κυβερνήσεις και Ρωσία ότι Αμερικανική και Βρετανική κυβέρνησις, στενώς συνεργαζόμεναι, είναι έτοιμοι επιβάλουν αυτάς εν περιπτώσει αναγνωρίσεως ψευδοκυβερνήσεως Μάρκου*».[1180]

Ο Μπέβιν απηύθυνε επιστολή μέσω του Ινβερτσάπελ προς τον Μάρσαλ ζητώντας τη συγκατάθεση των Αμερικανών. Η έγκριση δόθηκε και ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών υπογράμμισε ότι «*μια τέτοια δήλωση τη δεδομένη χρονική στιγμή θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμη*». Συμπλήρωσε δε ότι «*η αναγνώριση* [της Π.Δ.Κ.] *θα ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τις αρχές του Χάρτη του Ο.Η.Ε. κι επιπλέον αν η χώρα η οποία θα προέβαινε στην αναγνώριση ήταν μια εκ των βορείων γειτόνων της Ελλάδος, η πράξη θα σήμαινε σαφή περιφρόνηση των συστάσεων που περιέχονταν στην*

[1177] F.O. 371/72237 R392, Υπόμνημα από Βρετανική Πρεσβεία Πράγας προς Φόρεϊν Όφις, 8/1/1948.
[1178] F.O. 371/72237 R473, Υπόμνημα Πηκ, Βελιγράδι, 9/1/1948.
[1179] FRUS 1948, IV, Ινβερτσάπελ προς Μάρσαλ, 16/1/1948.
[1180] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.1, Ελληνική Πρεσβεία Ουάσινγκτον προς Τσαλδάρη, ά.π. 1332, 2/1/1948.

απόφαση που υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών τον περασμένο Οκτώβριο».[1181]

Παρά τους έντονους και διαρκείς ισχυρισμούς της ελληνικής κυβέρνησης αλλά και τις οχλήσεις της προς το Φόρεϊν Όφις, η πραγματικότητα διέφερε αρκετά. Όπως αναφέρθηκε, το αίτημα του Κ.Κ.Ε. για είσοδο στην Κομινφόρμ αγνοήθηκε και ήταν το μοναδικό ευρωπαϊκό κόμμα, το οποίο δεν προσκλήθηκε ποτέ στα επίσημα συνέδριά της ενώ η έκδοση *For a lasting Peace, for a People's Democracy*, το όργανο της Κομινφόρμ, αρχικά αγνοούσε τον ελληνικό εμφύλιο, σταδιακά δημοσίευσε μεν κάποιες ειδήσεις αλλά ποτέ δεν εκδόθηκε στα ελληνικά.[1182] Η Ελλάδα ποτέ δεν συγκαταλέχθηκε ανάμεσα στις χώρες εκείνες που αποτελούσαν προτεραιότητα για τη Σοβιετική Ένωση. Οι προσπάθειες των Ελλήνων κομμουνιστών μπορεί να μην άφηναν τελείως αδιάφορο τον Ιωσήφ Στάλιν αλλά εν μέσω του Ψυχρού Πολέμου, απέφευγε οποιαδήποτε κίνηση που εν δυνάμει θα ήταν σε θέση να υποδαυλίσει την ήδη έκρυθμη κατάσταση με τις Η.Π.Α.

Αυτή ήταν και η άποψη που διατυπωνόταν από το σύνολο των αναφορών που έφταναν στη Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία και την Αμερική από τις πρεσβείες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης. Ο κυριότερος υποστηρικτής της Ελλάδος – ο Τίτο – δήλωνε ότι είχε σημαντικότερα εσωτερικά προβλήματα να λύσει, τα οποία προϋπέθεταν ειρήνη κι ως εκ τούτου δεν σκόπευε να δράσει αλόγιστα. Είχε μάλιστα εμπιστευτεί στον Τσέχο πρεσβευτή ότι παρά την εντύπωση που έδινε η χώρα του ως προς την βοήθεια που προσέφερε στην Ελλάδα, δεν είχε σκοπό να προβεί σε κανενός είδους ενέργεια η οποία θα διακύβευε την ειρήνη.[1183] Οι εξελίξεις δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές για το Κ.Κ.Ε., το οποίο είχε προχωρήσει στη δημιουργία της Κυβέρνησης στηριζόμενο στην προϋπόθεση αναγνώρισής της από τα αδελφά κόμματα.

Από τη δική της πλευρά, η ελληνική κυβέρνηση, βρήκε ευκαιρία να επαναλάβει το πάγιο αίτημά της για αποστολή αμερικανικών στρατευμάτων. Αυτή την φορά προφασίστηκε τον κίνδυνο απόσπασης εδαφών από την επικράτειά της, δήθεν βάσει ενός συμφώνου το οποίο είχαν υπογράψει ο Ιωαννίδης και ο Ντούσαν Ντασκάλοφ, εκ μέρους της Βουλγαρίας, ήδη από την περίοδο της Κατοχής. Παρά το γεγονός ότι και οι ίδιοι οι Αμερικανοί θεωρούσαν πως αν δεν ανέκοπταν την πορεία της Σοβιετικής Ένωσης και των δορυφόρων της στην Ελλάδα, τότε και η Ελλάδα, ολόκληρη η Ανατολική Μεσόγειος και η Μέση Ανατολή θα χανόταν από τον Δυτικό κόσμο, ή οι γείτονές της θα προχωρούσαν σε πλήθος ενεργειών προτού συνειδητοποιήσουν την αποφασιστικότητα των Η.Π.Α., ώστε θα τους ήταν αδύνατο να κάνουν πίσω καθιστώντας έναν νέο πόλεμο σχεδόν αναπόφευκτο, δυσκολεύτηκαν να πεισθούν στα λεγόμενα των Ελλήνων ιθυνόντων. Για την εξακρίβωση των

[1181] FRUS 1948, IV, Μάρσαλ προς Ινβερτσάπελ, 20/1/1948.
[1182] Io. Papathanasiou, "The Cominform and the Greek Civil War, 1947 – 1949", στο: Th . D. .Sfikas & Ph. Carabot (ed.) *The Greek Civil War Essays on the Conflict of Exceptionalism and Silences*, Publications 6, Centre for Hellenic Studies, King's College, London, Ashgate, 2004, σελ. 59, 61, 63.
[1183] F.O. 371/72237 R450 Σχόλιο Ουάλινγκερ, 2/1/1948, R449 Σόφια προς Φόρεϊν Όφις, 8/1/1948, R932 Πράγα προς Φόρεϊν Όφις, 8/1/1948, F.O. 371/72239 Παρίσι προς Φόρεϊν Όφις, 23/1/1948, F.O. 371/72261 R170 Βελιγράδι προς Φόρεϊν Όφις, 4/1/1948, R1326 Βελιγράδι προς Φόρεϊν Όφις, 28/1/1948.

ισχυρισμών τους, ζήτησαν τη συνεισφορά του Φόρεϊν Όφις για να αποδειχθεί τελικά ότι η εγκαθίδρυση μιας Βαλκανικής Ένωσης Σοβιετικών Δημοκρατιών στην οποία η Μακεδονία – ελληνική, γιουγκοσλαβική και βουλγαρική – θα μετείχε ως ανεξάρτητη δημοκρατία, ήταν ένα ακόμη ευφυολόγημα χωρίς υπόσταση.[1184]

Το προσεχές κλείσιμο των συνόρων στάθηκε αφορμή για την εκ νέου ανακίνηση του ζητήματος, λίγες ημέρες αργότερα. Ο Πρέσβης της Ελλάδας στις Η.Π.Α. σε συνάντησή του με τον Μάρσαλ, υποστήριξε ότι η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε να προβεί σε σφράγιση συνόρων, χωρίς ενίσχυση διεθνών δυνάμεων. Ως εκ τούτου, ο ίδιος πρότεινε αποφασιστική στάση εκ μέρους της Βρετανίας και της Αμερικής και ζήτησε να φέρει τις αμερικανικές ναυτικές και αεροπορικές δυνάμεις της Μεσογείου πλησιέστερα της Ελλάδος. Η απάντηση του Αμερικανού Υπουργού ήταν κατηγορηματική: η κυβέρνηση των Η.Π.Α. αντιμετώπιζε με πολλή σοβαρότητα την κρίση κι ως εκ τούτου βρισκόταν σε συνομιλίες με αρμόδιους στρατιωτικούς, με σκοπό να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα για την αντιμετώπισή της, τα οποία θα περιελάμβαναν και σκέλη που θα εμπόδιζαν την αναγνώριση της Π.Δ.Κ. και σκέλη που θα καθόριζαν τι θα συνέβαινε σε περίπτωση αναγνώρισης. Παρόλα αυτά, δεν ήταν σε θέση να ανακοινώσει κάτι, καθώς «*λήψις αυτών εις Κράτη μη δικτατορικά αλλά δημοκρατικά ως Αμερική πρέπει να έχουν προηγουμένην συναίνεσιν μερικών ηγετών Κογκρέσσου*». Ο Μάρσαλ βέβαια τόνισε και την ανάγκη ύπαρξης τεσσάρων – πέντε στρατηγών, οι οποίοι θα καθοδηγήσουν το στράτευμα.[1185]

Σοβιετική Ένωση: Τροχοπέδη, αρωγός ή παρατηρητής;

Η επιφυλακτική στάση και οι προθέσεις της Σοβιετικής Ένωσης, γίνονται ευκολότερα κατανοητές από τον σημερινό αναγνώστη με το επεισόδιο που περιγράφεται εδώ και σχετίζεται και με την επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ Ε.Σ.Σ.Δ. και Γιουγκοσλαβίας.

Τον Φεβρουάριο του 1948, ο Στάλιν κάλεσε στο Κρεμλίνο τον Δημητρώφ, τον Κολαρώφ και τον Κοστώφ εκ μέρους των Βουλγάρων και τους Καρντέλι, Ντζίλας και Μπάκαριτς εκ μέρους των Γιουγκοσλάβων. Αφορμή αποτέλεσαν οι δηλώσεις του Δημητρώφ για τη δημιουργία μιας ομοσπονδίας των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης ενώ οι Γιουγκοσλάβοι ήταν υπόλογοι εξαιτίας της ανεξαρτησίας που τους χαρακτήριζε στη λήψη αποφάσεων οικονομικής πολιτικής και διπλωματικών επαφών. Η συζήτηση κατόπιν στράφηκε στην εξέγερση στην Ελλάδα για την οποία οι Γιουγκοσλάβοι και οι Βούλγαροι επέμεναν έπρεπε να περιμένουν μερικούς μήνες, ώστε να «*γίνει πιο σαφές ποιες είναι οι πιθανότητες των ανταρτών*». Ο Στάλιν αμφέβαλε αλλά απάντησε ότι ίσως είχαν

[1184] FRUS, 1948, IV, Χέντερσον προς Μάρσαλ, 9/1/1948 & F.O. 371/72238 R1025 Αμερικανική Πρεσβεία Λονδίνου προς Φόρεϊν Όφις, 20/1/1948 και Φόρεϊν Όφις προς Αμερικανική Πρεσβεία, 2/2/1948.
[1185] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.1 Ελληνική Πρεσβεία Ουάσινγκτον προς Τσαλδάρη, ά.π. 243, 20/1/1948.

δίκιο και να περιμένουν. Αλλώστε, εκείνος είχε «*αμφιβολίες αν θα επιτύγχαναν οι Κινέζοι και τους συμβούλεψα να καταλήξουν σε προσωρινή συμφωνία με τον Τσανγκ Κάι Σεκ. Αυτοί επισήμως συμφώνησαν μαζί μας, αλλά στην πράξη συνέχισαν να κινητοποιούν τον κινεζικό λαό. Αποδείχθηκε ότι οι Κινέζοι είχαν δίκιο κι εμείς άδικο. Ίσως και σε αυτή την περίπτωση μπορεί επίσης να αποδειχθεί ότι έχουμε άδικο. Αλλά θέλουμε να είμαστε βέβαιοι γι αυτό που κάνουμε*». Οι δυο τελευταίες προτάσεις του αποσπάσματος έχουν αποτελέσει αντικείμενο αρκετών συζητήσεων, παρανοήσεων και παρερμηνειών των προθέσεων του Στάλιν, με την πρώτη να παραλείπεται και την δεύτερη να μεταφράζεται ως «*Θέλουμε να ενεργούμε εκ του ασφαλούς*», που αλλάζει σε μεγάλο βαθμό το νόημα των λεχθέντων.[1186] Εν συνεχεία, απευθυνόμενος στον Καρτνέλι, ρώτησε αν πίστευε στην επιτυχία της. Εκείνος απάντησε πως «*αν δεν ενισχυθεί η ξένη βοήθεια και αν δεν γίνουν σοβαρά στρατιωτικά και πολιτικά λάθη*». Ο Στάλιν χωρίς να δώσει ιδιαίτερη σημασία στα λεγόμενα του συνομιλητή του συνέχισε «*Αν! Αν! Αν! Όχι δεν έχουν καμία ελπίδα. Τι νομίζετε; Πως η Μεγάλη Βρετανία και η Αμερική το δυνατότερο κράτος στον κόσμο, θα σας επιτρέψουν να διακόψετε τη γραμμή επικοινωνίας τους στη Μεσόγειο; Ανοησίες! Κι εμείς δεν έχουμε ναυτικό. Η εξέγερση στην Ελλάδα πρέπει να σταματήσει και μάλιστα το συντομότερον δυνατόν*». Και σε αντιδιαστολή με την επιτυχία του κινεζικού κινήματος, το οποίο αναφέρθηκε, πρόσθεσε: «*Ναι, οι Κινέζοι σύντροφοι πέτυχαν, αλλά στην Ελλάδα έχουμε μια τελείως διαφορετική περίπτωση. Οι Η.Π.Α. έχουν δοθεί εξ ολοκλήρου – το δυνατότερο κράτος στον κόσμο*».[1187] Η άποψη του Στάλιν άλλωστε ήταν ότι οι «*Έλληνες έκαναν βλακεία*» όταν αποχώρησαν από την κυβέρνηση Παπανδρέου τον 1944, θεωρώντας ότι «*ο Κόκκινος στρατός θα κατέβαινε ως το Αιγαίο*».[1188]

Ο Ζαχαριάδης πληροφορήθηκε για την συνάντηση αυτή από τους συντρόφους Καρντέλι, Τίτο, Ράνκοβιτς και Τζίλας και για τις αμφιβολίες που εξέφρασε ο Στάλιν αλλά και για την απάντηση που έλαβε σχετικά με τους Κινέζους κομμουνιστές, οι οποίες αποδείχθηκαν αβάσιμες. Ο Καρντέλι μάλιστα τόνισε πως ο Στάλιν είχε ενημερώσει τους Γιουγκοσλάβους ότι αν εμπλακούν σε πόλεμο με τους Αγγλοαμερικανούς κατά την προσπάθεια ενίσχυσης του αγώνα των Ελλήνων, η Μόσχα δεν θα σπεύσει σε βοήθεια. Ο Τίτο μάλιστα πρότεινε να μεταβεί ο Ζαχαριάδης στη Μόσχα και να διευκρινήσει αυτά τα ζητήματα, κάτι που ο Ζαχαριάδης απέρριψε, λέγοντας πως με τον αγώνα τους θα προσπαθήσουν να αποδείξουν ότι μπορούν να νικήσουν.[1189]

Η αφήγηση του Ντζίλας έρχεται να συμπληρωθεί από του Καρντέλι, ο οποίος στα *Απομνημονεύματά* του, αναφέρεται στη συζήτηση αυτή με τον Στάλιν. Όταν ρωτήθηκε για την επιτυχία της ελληνικής υπόθεσης, άρχισε την απάντησή του τονίζοντας ότι δεν ήταν οι Γιουγκοσλάβοι αυτοί που είχαν οργανώσει την εξέγερση στην Ελλάδα αλλά οι ίδιοι οι Έλληνες. Οι

[1186] Βλ. σχετ. Θ.Δ. Σφήκας, «Ένα ιστοριογραφικό ταξίδι στη χώρα του Γκιούλιβερ»,… ό.π., στο: Θ.Δ. Σφήκας, *Το Χωλό Άλογο*, ό.π., σελ. 95 – 96 & κυρίως υποσημ. 87, σελ. 96.
[1187] Milovan Djilas*, Conversations with Stalin*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, England, 1962, σελ. 134 – 141.
[1188] Ν. Παπαδάτος, *ό.π.,* υποσημ. 106, σελ. 73.
[1189] Ν. Παπαδάτος, *ό.π.*, σελ. 100.

Γιουγκοσλάβοι στα σύνορα τους δεν μπορούσαν να αρνηθούν να δώσουν την βοήθεια που προσφέρει κάθε επαναστατικό κίνημα σε ένα άλλο. Ο Στάλιν αποκρίθηκε ότι οι Γιουγκοσλάβοι και οι Έλληνες σύντροφοι ζούσαν σε βαθιά πλάνη και με αυτόν τον τρόπο δημιουργούσαν πολιτικές δυσχέρειες «*για όλους μας*». Ο Καρντέλι ρώτησε τι μπορούσε να γίνει, εφόσον υπήρχε η εξέγερση στα σύνορά τους με την Ελλάδα και οι Έλληνες ζητούσαν την βοήθειά τους, έφερναν τους τραυματίες τους κι έτσι για να μην τους βοηθήσουν έπρεπε να κλείσουν τα σύνορά τους. Ο Καρντέλι συνόψισε στη συνέχεια ότι η σοβιετική βοήθεια προς την εξέγερση ήταν μόνο λόγια ενώ από υλική άποψη, ήταν συμβολική.[1190] Δεν υπάρχει καμία ένδειξη σύμφωνα με την οποία οι δυο περιγραφές θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν. Δεδομένου ότι ο Ντζίλας έγραψε το βιβλίο του μετά την αποπομπή του από τον Τίτο κι αφού είχε περάσει κάποιο διάστημα στην φυλακή, σαφώς και δεν λειτούργησε ως απολογητής του. Η σύμπτωση με την αφήγηση του Καρντέλι ο οποίος ήταν εκ των πρωταρχικών υποκινητών της αποπομπής του, λειτουργεί ενισχυτικά προς την ίδια κατεύθυνση. Ο Στάλιν δεν σκόπευε να διακινδυνεύσει το ενδεχόμενο μιας μετωπικής σύγκρουσης με τις Η.Π.Α. για την Ελλάδα ενώ ενθάρρυνε και τον Τίτο να ακολουθήσει την ίδια πολιτική. Από τη δική του πλευρά, ο Γιουγκοσλάβος ηγέτης ακολουθούσε μια διττή πολιτική· από τη μια ενθάρρυνε στον δημόσιο λόγο του τους Έλληνες ενώ ιδιωτικά επεδίωκε να κατευνάσει τους φόβους των δυτικών δυνάμεων.[1191]

Η στάση του Στάλιν – εφόσον δεχόμαστε την εγκυρότητά της – προκαλεί αρκετά ερωτηματικά για το αν αντικατόπτριζε την πραγματική άποψη της Σοβιετικής Ένωσης – αρκετά πιθανό – ή αν επεδίωκε απλώς να ανακόψει την ανεξάρτητη πορεία της Γιουγκοσλαβίας. Το τηλεγράφημα από την Τσεχική πρωτεύουσα που αναφέρεται στη συνάντηση του Μολότωφ με τον Ζαχαριάδη τον Φεβρουάριο και την απόσπαση υπόσχεσης για ισχυρότερη υποστήριξη, αρκεί οι Η.Π.Α. και η Μεγάλη Βρετανία να έδιναν την αφορμή ανοιχτής υποστήριξης που επιζητούσαν στην ελληνική κυβέρνηση, συνηγορεί προς τη δεύτερη άποψη αλλά υπόκειται σε αμφισβήτηση εξαιτίας της γενικότερης τάσης της ελληνικής κυβέρνησης να διαδίδει ψευδείς ειδήσεις – ιδίως από την ίδρυση της Π.Δ.Κ. και μετά.[1192]

Η αλήθεια είναι ότι η στάση του Στάλιν δεν ήταν η προβλεπόμενη για κανέναν εκ των υπολοίπων πρωταγωνιστών του δράματος. Οι Έλληνες κομμουνιστές είχαν προβεί σε τελειωτικές κινήσεις με την ίδρυση της Π.Δ.Κ. υπολογίζοντας την αναγνώρισή της, ενώ η ελληνική κυβέρνηση και οι σύμμαχοί της, έχοντας ως δεδομένο ότι το Κ.Κ.Ε δρούσε μόνο κατόπιν εντολών του Κρεμλίνου, προβληματιζόταν για τη μη αναγνώριση της κυβέρνησης του Μάρκου. Ειδικότερα οι Βρετανοί, ανίκανοι να σκεφτούν πέρα των δεδομένων τους, κατέληγαν στο συμπέρασμα είτε ότι οι Έλληνες βιάστηκαν να εξαγγείλουν τη δημιουργία της κυβέρνησης και παρεννόησαν τις εντολές του Κρεμλίνου, εξού και η μη αναγνώριση, είτε ότι ο Στάλιν συντηρούσε τον εμφύλιο επειδή

[1190] E. Barker, «Η γιουγκοσλαβική πολιτική προς την Ελλάδα στα 1947-1949», στο : L. Baerentzen, Γ. Ιατρίδης, O.L. Smith, (επιμ.) *Μελέτες για τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο, ό.π.,* σελ. 296.
[1191] E. Barker, *ό.π.,* σελ. 297.
[1192] F.O. 371/72239 R1869 Πράγα προς Φόρεϊν Όφις, 10/2/1948.

εξυπηρετούσε τον σκοπό διατήρησης του χάους σε χώρες εκτός της επιρροής του αλλά δεν επιθυμούσε να προβεί στις κινήσεις εκείνες που θα οδηγούσαν σε έναν νέο παγκόσμιο πόλεμο. [1193]

Η απόφαση που λήφθηκε τελικά ήταν αναμονή των πράξεων των κυβερνήσεων των βαλκανικών κρατών άπαξ και δεν έπρεπε να εξέλθουν από τις επιταγές του Χάρτη του Ο.Η.Ε. Από τη στιγμή που κάποιο από τα όμορα κράτη της Ελλάδας διέθετε στρατεύματα, τότε κρινόταν απαραίτητη η μονομερής παρέμβαση και των δυο δυνάμεων, Αμερικής και Βρετανίας. Αλλά και σε περίπτωση μη αναγνωρίσεως της κυβέρνησης του Μάρκου, η Ελλάδα θα εφοδιαζόταν με όλα τα απαραίτητα.[1194]

Κυβερνητική κρίση και συμμαχικές ανησυχίες

Παρά την πίεση που άσκησε η αναγγελία της ίδρυσης της Π.Δ.Κ. στην ελληνική κυβέρνηση, ορισμένες παγιωμένες συνήθειες και τακτικές της δεν μεταβλήθηκαν ιδιαιτέρως. Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης δυσκολευόταν να αποδεχθεί το γεγονός ότι η εξουσία βρισκόταν ακόμη στον Σοφούλη και συνεχώς τον κατηγορούσε ότι προσομοίαζε στον Κερένσκυ – αν και ακόμη κι οι Βρετανοί δυσκολεύονταν να αποδεχθούν αυτόν τον χαρακτηρισμό για τον αρχηγό μιας κυβέρνησης η οποία είχε απαγορεύσει την κυκλοφορία του κομμουνιστικού τύπου, είχε θέσει εκτός νόμου το Κ.Κ.Ε., οι απεργίες ήταν παράνομες και τα Έκτακτα Στρατοδικεία λειτουργούσαν περισσότερο από ποτέ. Η αδυναμία συμπόρευσης των δυο κομμάτων, οφειλόταν για τους Βρετανούς κυρίως στους Λαϊκούς, οι οποίοι αδυνατούσαν να κατανοήσουν την αναγκαιότητα συμφωνίας με την κοινή γνώμη και του εσωτερικού αλλά – κυρίως – του εξωτερικού.[1195]

Οι άστατες σχέσεις των δυο κυβερνητικών εταίρων είχαν κεντρίσει το ενδιαφέρον και των Η.Π.Α. Ο Έλληνας Πρέσβης ενημέρωσε τον Τσαλδάρη για μια συνάντηση που είχε με τον Χέντερσον και τον Σοφοκλή Βενιζέλο στην Ουάσιγκτον. Ο Χέντερσον είχε ήδη πληροφορηθεί ότι καταβάλλονταν προσπάθειες διασπάσεως της συνεργασίας των κομμάτων και ενημέρωσε τους συνομιλητές του ότι το Στέιτ Ντιπάρτμεντ θα κατέβαλε κάθε προσπάθεια για να τις αποτρέψει. Ο Βενιζέλος επέμενε στο ότι δεν υφίστατο λόγος ανησυχίας αλλά σε κάθε περίπτωση, το Κόμμα Φιλελευθέρων θα ακολουθούσε τις συμβουλές της Αμερικανικής Κυβέρνησης. Η άρνηση του Χέντερσον σχετικά με την επέμβαση της κυβέρνησής του στα αμιγώς εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας, προκάλεσε το δηκτικό εκ μέρους του Βενιζέλου σχόλιο για την παρέμβαση των Αμερικανών στον σχηματισμό της κυβέρνησης Τσαλδάρη – Σοφούλη. Ο Χέντερσον απάντησε ότι δεν υπεδείχθη συγκεκριμένο άτομο και σε κάθε περίπτωση, ισχυρή κυβέρνηση για την Ελλάδα σήμαινε συμμετοχή των Λαϊκών. Ο Βενιζέλος τόνισε ότι η παρούσα Βουλή δύναται να σχηματίσει κυβέρνηση γιατί θα δώσει ψήφο ανοχής σε όποια σχηματισθεί, φοβούμενη τη διάλυση. Ο Χέντερσον

[1193] F. O. 371/72241 R3878 Βελιγράδι προς Φόρεϊν Όφις, 15/3/1948 & R3484 Σχόλιο Ουάλινγκερ, 18/3/1948.
[1194] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.1 Σημείωμα Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, 3/1/1948.
[1195] F.O. 371/71128 R946 Αθήνα προς Φόρεϊν Όφις, 13/1/1948.

κατέστησε σαφές ότι ούτε ως σκέψη δεν ήταν δυνατή η διάλυση της Βουλής κι η στάση του αυτή οδήγησε τον Βενιζέλο στην υπόσχεση στήριξης της κυβέρνησης.[1196] Οι φήμες όμως σχετικά με ενδεχόμενη αλλαγή στην κυβερνητική σύνθεση υφίσταντο από την αρχή της χρονιάς όταν ο Βενιζέλος κλήθηκε να διαψεύσει τη δήλωση του Ρέντη για κυβερνητική διεύρυνση με συμμετοχή αριστερών δημοκρατικών στοιχείων.[1197]

Λίγες ημέρες αργότερα, το Στέιτ Ντιπάρτμεντ επανήλθε στο ζήτημα κυβερνητικής μεταβολής στην Ελλάδα και τόνισε ότι ουδεμία αλλαγή δεν ήταν ευπρόσδεκτη και με κανένα μέσον – βίαιο ή αντισυνταγματικό, αλλιώς υφίστατο ο κίνδυνος άσκησης προπαγάνδας και χαρακτηρισμού της χώρας ως φασιστικής. Οποιαδήποτε μεταβολή θα είχε άσχημο αντίκτυπο και στην Αμερικανική κοινή γνώμη και στο πρόγραμμα βοήθειας. Η γενικότερη εντύπωση που κυριαρχούσε στους αμερικανικούς κύκλους ήταν ότι η ένταση μεταξύ των δυο κομμάτων θα αυξανόταν. Άλλωστε, η συνύπαρξή τους ήταν «*αφύσικη και αναποτελεσματική*», επρόκειτο ουσιαστικά για «*δυο ζηλόφθονες και ασύμβατους σχηματισμούς, οι οποίοι συνυπήρχαν μόνο εξαιτίας της πίεσης των Η.Π.Α*». [1198]

Οι φήμες εξεύρεσης λύσης στο κυβερνητικό φαίνεται ότι ακούγονταν και στο εσωτερικό των δυο κυβερνητικών εταίρων. Κάποιες πτέρυγες και των δυο κομμάτων ήταν θετικά προσκείμενες στη λύση του «ισχυρού ανδρός» μολονότι επισήμως το ενδεχόμενο αυτό διαψευδόταν κατηγορηματικά.[1199] Ο Γκρίζγουολντ σε δηλώσεις του τόνισε ότι «*πολιτικαί κρίσεις δημιουργούμεναι εκ πολιτικών ανταγωνισμών δι' αξιώματα δύνανται επίσης να προκαλέσουν εις την κοινήν γνώμην, τόσον εις το εσωτερικόν όσον και εις το εξωτερικόν έλλειψιν εμπιστοσύνης προς την σταθερότητα της Ελλάδος και δύνανται ακόμη να δημιουργήσουν αυταί αύται πιέσεις πληθωρισμού. Εξέφρασα την αντίληψιν ότι όλοι οι νομιμόφρονες Έλληνες πρέπει να εργασθούν από κοινού δια την Ελλάδα, παραμερίζοντες τας προσωπικάς και κομματικάς τους διαφοράς και φιλοδοξίας προς χάριν της χώρας*».[1200]

Ο Σοφούλης αρνήθηκε να σχολιάσει τον σαφή υπαινιγμό του Αμερικανού, αντίθετα με τον Τσαλδάρη ο οποίος έσπευσε να δηλώσει ότι ο Γκρίζγουολντ προφανώς εννοούσε τη διατήρηση δημοκρατικής διακυβερνήσεως της χώρας και την αποφυγή δικτατορικών λύσεων, οι οποίες θα τύγχαναν ψυχρής αποδοχής στο εξωτερικό και θα είχαν δυσμενή αντίκτυπο στη λήψη βοήθειας. Ειδικότερα, επί του κυβερνητικού ο Τσαλδάρης τόνισε ότι η διάλυση της συνεργασίας θα επέρχετο μόνο αν διαπιστωνόταν κακή διάθεση, δόλος ή βαριά αμέλεια εκ μέρους κάποιου μέλους της

[1196] Ε.Λ.Ι.Α. Αρχείο Κωνστατίνου Τσαλδάρη (Π.Κασσίμη) Ελληνική Πρεσβεία Ουάσινγκτον προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, χ.π., 15/1/1948.
[1197] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 102.8 (1948) Τηλεγράφημα Ελληνικής Πρεσβείας Ουάσινγκτον προς Υπουργείο Εξωτερικών, ά.π. 194, 3/1/1948.
[1198] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 102.8 (1948) Τηλεγράφημα Πρεσβείας Ουάσινγκτον προς Υπουργείο Εξωτερικών, ά.π. 767, 23/1/1948 & FRUS, 1948, IV, Αναπληρωτής Υπουργός Εξωτερικών προς Ελληνική Πρεσβεία, 23/1/1948, σελ. 36 και αναφορά σε μη δημοσιευμένες απόψεις του Ράνκιν, σελ. 36.
[1199] *Εμπρός*, 23/1/1948.
[1200] *Εμπρός*, 20/1/1948.

Κυβέρνησης, κάτι το οποίο δεν συνέβαινε τη δεδομένη στιγμή.[1201] Ιδιαίτερη σημασία, είχε η διευκρίνιση εκ μέρους της αμερικανικής πλευράς, ότι η προειδοποίηση του Γκρίζγκουολντ αφορούσε κατά κύριο λόγο τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, ο οποίος επιθυμούσε να απομακρύνει τον Σοφούλη από την πρωθυπουργία, όντας πεπεισμένος ότι η βαθειά εμπλοκή των Αμερικανών στην ελληνική υπόθεση θα τους υποχρέωνε να δεχτούν ακόμη κι ένα «*δεξιόν αστυνομικόν κράτος*».[1202]

Προσωπικότητες του ευρύτερου χώρου των Φιλελευθέρων όπως ο Πλαστήρας και ο Οθωναίος, διέβλεπαν με αρκετή δόση αισιοδοξίας ότι οι Αμερικανοί θα υποχρεώνονταν τελικά να αποδεχθούν τη λύση της συνεννόησης – με καταλληλότερο πρόσωπο διεξαγωγής συνομιλιών τον Πλαστήρα.[1203] Η αλήθεια ήταν πως οι σχέσεις των δυο κομμάτων και κατ' επέκτασιν του κυβερνητικού σχηματισμού βρίσκονταν σε κρίσιμο σημείο, με αποτέλεσμα να τίθεται επί αμφισβήτηση ακόμη και η εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου. Ο Τσαλδάρης μάλιστα, επ' αφορμής του στρατιωτικού έσπευσε να δηλώσει πως αν η αντιπολίτευση επιθυμούσε να δημιουργήσει πολιτικό ζήτημα με την έκφραση μομφής, τότε η κυβέρνηση θα έθετε ζήτημα εμπιστοσύνης. Υπό άλλο πρίσμα, αυτό του Γεωργίου Παπανδρέου, η κυβέρνηση είχε ήδη θέσει ζήτημα εμπιστοσύνης και απέμενε απλά να διεξαχθεί η συζήτηση. [1204]

Το θέμα ανέκυψε εξαιτίας της επιθυμίας ορισμένων βουλευτών να συζητηθεί η στρατιωτική κατάσταση σε μυστική συνεδρίαση αλλά η κυβέρνηση – με δηλώσεις του Τσαλδάρη – τόνισε ότι δεν επρόκειτο να προβεί σε διαφορετικές ανακοινώσεις είτε πραγματοποιούταν μυστική συνεδρίαση είτε όχι. Ο Παπανδρέου διαφώνησε, σημειώνοντας ότι η διαφοροποίηση έγκειτο στο τι θα άκουγε η κυβέρνηση σε μια μυστική συνεδρίαση, στην οποία οι κατά τόπους βουλευτές θα μετέφεραν με μεγαλύτερη άνεση τις εμπειρίες τους από τις περιφέρειες.[1205] Ανεξαρτήτως αυτής της άποψης, κι ο ίδιος ο Παπανδρέου τάχθηκε κατά της μυστικής συνεδρίασης στην ψηφοφορία.

Η ευθύνη των δυο κυβερνώντων κομμάτων για την ως τότε εξάπλωση του κομμουνισμού αποτέλεσε κομβικό σημείο στην ομιλία στο κοινοβούλιο: το Κόμμα Φιλελευθέρων θεωρώντας ότι επρόκειτο για εσωτερική υπόθεση, πίστευε ότι θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με πολιτικά μέσα κατευνασμού και ειρήνευσης. Το Λαϊκό Κόμμα θεώρησε από τη δική του πλευρά ότι επρόκειτο για ζήτημα αμιγώς εξωτερικό, με αποτέλεσμα να θέσει το κέντρο βάρους στην «εξωτερική πλευρά». Και οι δυο όμως διαψεύστηκαν «*οι παλαιοί 'δημοκρατικοί πολίται' έχουν επονομασθή και δικαίως 'Εφιάλται'. Και οι παλαιοί συνοδοιπόροι που παρεδόθησαν προχθές εις την 'κοινήν περιφρόνησιν'*», παράλληλα «*έχουν παρέλθει μήνες πολλοί και κατά τη διάρκεια αυτήν των μακρών μηνών υπάρχει αμέριστος ηθική αναγνώρισις από τον Ο.Η.Ε., υπάρχει αποστολή Επιτροπών, υπάρχουν διαβεβαιώσεις για τας ευθύνας των γειτόνων αλλά δεν υπάρχει ακόμη καμία υλική επικουρία προς το αμυνόμενον*

[1201] *Ελευθερία*, 20/1/1948.
[1202] *Ελευθερία*, 21/1/1948.
[1203] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.1 Σημείωμα του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, 10/2/1948.
[1204] *Ελευθερία*, 11/2/1948.
[1205] *Ελευθερία*, 11/2/1948.

Έθνος. Και ενώ εκεί εξακολουθεί η διεθνής φιλολογία, εδώ εξακολουθεί η αιμορραγία». Η κυβέρνηση εν τω συνόλω της, δέχτηκε την κριτική του αρχηγού του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος για τη μη συγκρότηση σχεδίου γρήγορης νίκης, αλλά αντιθέτως οι ως τότε πρακτικές της οδηγούσαν σε χρονισμό του πολέμου, ενώ δεν ενέπνεε το αίσθημα της ασφάλειας λόγω έλλειψης ενότητος και έμπνευσης, γεγονότα που γίνονταν αντιληπτά πλέον και από τον λαό και παραδεκτά από τα μέλη της κυβέρνησης.[1206]

Το ερώτημα που ετίθετο λοιπόν ήταν ποια η διάδοχη κατάσταση του κυβερνητικού σχήματος. Η απάντηση είχε δοθεί ήδη από τον Τσαλδάρη, ο οποίος διέβλεπε μια κυβέρνηση «ενιαίας ευθύνης» – σχήμα το οποίο ο Παπανδρέου απέρριψε, λόγω της αποτυχίας του μετά τις εκλογές του Μαρτίου ’46 και επικεντρώθηκε σε «κυβέρνηση εθνικής συνεργασίας», υπεράνω κομματικών σχημάτων. «*Δια την πραγματοποίησιν αυτού του σκοπού χρειάζεται μια Εθνική Κυβέρνησις της Νίκης, η οποία θα προέλθη από την Βουλήν, θα στηρίζεται εις την Βουλήν αλλά θα τεθεί υπεράνω των κομμάτων, δια να υπηρετεί μόνον τα γενικότερα συμφέροντα της Πατρίδος*». Η ιδέα μιας κυβέρνησης πέρα από τα όρια των κομματικών επιλογών θα επανέλθει κατά τη διάρκεια του έτους, σαφώς εντονότερη, με κύριο εκφραστή της τον Σοφοκλή Βενιζέλο και αρωγό του τον Παπανδρέου.

Σε έντονη κριτική της κυβερνητικής απραξίας επιδόθηκε και ο Γονατάς αλλά περιορίστηκε στο να ζητήσει εξηγήσεις χωρίς να θέσει κυβερνητικό ζήτημα. Ο Βαμβέτσος, ο οποίος αναπλήρωσε τον Ναπολέοντα Ζέρβα, αναφέρθηκε αρχικά στην «ευτυχή εποχή» κατά την οποία ήταν Υπουργός Δημοσίας Τάξης ο Ζέρβας και αμέσως μετά προχώρησε σε κριτική των μεταγενέστερων κυβερνητικών πρακτικών. Κοινός παρανομαστής των ομιλιών όλων των πολιτικών αρχηγών, ήταν η ανάγκη αλλαγών στο εσωτερικό της κυβέρνησης, αλλαγών οι οποίες θα τους έδιναν το δικαίωμα και τη δυνατότητα να ανακτήσουν τη χαμένη τους εμπιστοσύνη προς αυτή. Ο Σπύρος Μαρκεζίνης μονάχα περιορίστηκε σε μια κάπως πιο ήπια κριτική, υποστηρίζοντας ότι απέφευγε να προκαλέσει κυβερνητική κρίση μέχρις ότου βρισκόταν μια καλύτερη διάδοχη κατάσταση από την ήδη υπάρχουσα.[1207]

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης: διεκδικήσεις και αστοχίες

Πέραν της εσωτερικής κριτικής που δεχόταν η κυβέρνηση για το ζήτημα της στρατιωτικής κατάστασης και της δημόσιας ασφάλειας, ο Σοφούλης, ο Τσαλδάρης και οι αρμόδιοι υπουργοί τους έγιναν αποδέκτες παρατηρήσεων και από τους «συμμάχους» τους, Αμερικανούς και Βρετανούς. Οι απόψεις τους συνοψίζονταν στην ανάγκη συντριβής των ανταρτών εντός χρονικού πλαισίου έξι, εφτά μηνών – διαφορετικά η θέση της Ελλάδος ως κυρίαρχου κράτους βρισκόταν σε κίνδυνο – στην ανάγκη συμμετοχής του Αρχηγού Αμερικανικής Αποστολής ή αντικαταστάτη του στο Συμβούλιο

[1206] Ε.Π.Σ.Β., Συνεδρίασις ΝΔ’. 16/2/1948, τόμος ΑΒ’, 1948, σελ. 665 κ.έ.
[1207] Ε.Π.Σ.Β., Συνεδρίασις ΝΔ’. 16/2/1948, τόμος ΑΒ’, 1948, σελ. 673 κ.έ.

Εθνικής Αμύνης και στην ανάγκη ύπαρξης ενός ανώτατου στρατιωτικού αρχηγού για τη διεύθυνση στρατιωτικών επιχειρήσεων. Η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε την παραμονή και των δυο αποστολών στην χώρα, με σκοπό την ενίσχυση του έργου των ενόπλων δυνάμεων προς αποκατάσταση του νόμου και της τάξης. Για τον σκοπό αυτόν θα καθίσταντο ενήμεροι επί του συνόλου των νομοθετικών και διοικητικών μέτρων.[1208]

Μερικές μέρες αργότερα, η ίδια κυβέρνηση πρότεινε στη Μεγάλη Βρετανία και την Αμερική να ξεκινήσουν συζητήσεις προκειμένου να αποκτήσουν συγκεκριμένη υπόσταση τα σχέδια που είχαν οι σύμμαχοι σχετικά με τη χρήση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων και του ελληνικού εδάφους, στην περίπτωση που ξεσπούσαν εχρθοπραξίες μεγάλης έκτασης. Το Γ.Ε.Σ. αποφασισμένο να αντισταθεί σε κάθε περίπτωση, είχε εκπονήσει ένα σχέδιο το οποίο βασιζόταν στην υπόθεση ότι ο στρατός θα ενισχυόταν από συμμαχικές δυνάμεις. Επομένως, ήταν άμεσης προτεραιότητας η ανάγκη σύστασης ενός κοινού σχεδίου ούτως ώστε να μπορέσουν να πραγματοποιηθούν οι απαραίτητες προετοιμασίες. Το Φόρεϊν Όφις απέφυγε να απαντήσει άμεσα και σίγουρα όχι πριν συζητηθεί το ζήτημα με τους Αμερικανούς. Η κυρίαρχη άποψη και στα δυο συμμαχικά στρατόπεδα ήταν ότι οι Έλληνες επιθυμούσαν την βαθιά εμπλοκή των συμμάχων τους, σε βαθμό τέτοιον που να μην μπορούν να αποσυρθούν, ακόμη κι αν οι ίδιοι οι Έλληνες παραιτούνταν.

Οι Αμερικανοί σκόπευαν να απαντήσουν ότι η παρούσα κυβέρνηση δεν θεωρούσε τη χρονική στιγμή κατάλληλη για τέτοιου είδους διαβουλεύσεις και ότι το σύνολο των προσπαθειών της ηγεσίας της χωράς θα έπρεπε να επικεντρωθεί στην αποκατάσταση της εσωτερικής τάξης. Εφόσον η απειλή των ανταρτών δεν εξαλειφόταν μέσα σε διάστημα κάποιων μηνών, τότε θα ήταν πιο αρμόζον να συζητηθεί ο ρόλος της Ελλάδας σε μια ευρύτερη σύρραξη. Κι ενώ η απάντηση των Αμερικανών δεν συναντούσε μεν τις ελληνικές προσδοκίες αλλά άφηνε κάποια περιθώρια για το μέλλον, η τακτική αυτή εξόργισε τους Βρετανούς, οι οποίοι σκέφτηκαν και την απειλή υποχώρησης από τη χώρα, σκέψη που δίχασε τους αξιωματούχους του Φόρεϊν Όφις.[1209]

Οι προσπάθειες του Τσαλδάρη δεν σταμάτησαν εκεί. Κάποιες μέρες μετά, παρέδωσε στον Πρέσβη των Η.Π.Α. ένα σημείωμα διερωτώμενος αν, και κατά πόσον ήταν εφικτή η εγγύηση της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας, εκ μέρους της Αμερικής, της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας, ενώ επανήλθε και στο ζήτημα της από κοινού συνεννόησης των επιτελείων. Οι Αμερικανοί ήταν πεπεισμένοι πλέον ότι οι Έλληνες δεν έπαιρναν σοβαρά τον εμφύλιο που μάστιζε τη χώρα τους κι επέλεξαν να μην αλλάξουν στάση έναντι της Ελλάδας.[1210]

[1208]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.2 Τσαλδάρης προς Πρεσβείες Ουάσινγκτον και Λονδίνου, ά.π. 21282, 16/2/1948.

[1209] FRUS, 1948, IV, Μνημόνιο του Ουίλιαμ Μπάξτερ του Τομέα των Ελληνικών, Τουρκικών και Ιρανικών υποθέσεων, προς τον Διευθυντή του Γραφείου των Υποθέσεων της Μέσης Ανατολής και Αφρικής (Χέντερσον), 2/3/1948, σελ. 56 – 7 & F.O. 371/72241 R 4402 Πρακτικά συζήτησης μταξύ Υποστράτηγου Ντάουν και Ουάλινγκερ, Λονδίνο, 23/3/1948 & Σχόλιο Ουάλινγκερ προς Φόρεϊν Όφις, 24 – 5/3/1948.

[1210] FRUS, 1948, IV, Μνημόνιο της Συζήτησης από τον Υποδιευθυντή του Τομέα των Ελληνικών, Τουρκικών και Ιρανικών Υποθέσεων (Μπάξτερ), 16/3/1948, σελ. 60 – 61.

Η αγνόηση των απορρίψεων και εφευρετικότητά του συνδυάστηκαν σε μια προσπάθεια να εκμεταλλευτεί το ταυτόχρονο ενδιαφέρον των Η.Π.Α. για Ελλάδα και Τουρκία. Αφού ζήτησε τη στήριξη του Μπέβιν, προώθησε μια πρωτοβουλία η οποία – θεωρητικά – είχε σκοπό τη σύσφιξη των σχέσεων των δύο χωρών: Ελλάδα και Τουρκία θα υπερασπίζονταν την εδαφική τους ακεραιότητα με κάθε τίμημα. Το ενδιαφέρον του Έλληνα Υπουργού Εξωτερικών δεν επικεντρωνόταν ασφαλώς στις σχέσεις των δυο χωρών αλλά στο πώς θα εμπλέκονταν οι Η.Π.Α. και η Μεγάλη Βρετανία, με την υπογραφή συνθήκης. Όταν έγιναν αντιληπτές οι προθέσεις του, εισέπραξε ακόμη μια άρνηση, καθώς καμία εκ των δυο χωρών δεν επιθυμούσε άμεση εμπλοκή αφού «*μια εκ προοιμίου αποδοχή από το Στέιτ Ντιπάρτμεντ μιας τέτοιας δήλωσης θα μπορούσε να σημαίνει ότι οι Η.Π.Α. εγγυώνται την εδαφική ακεραιότητα Ελλάδας και Τουρκίας*». Οι Βρετανοί είχαν μάλλον χάσει την υπομονή τους με τους Έλληνες και οδηγήθηκαν σε πιο βαριές δηλώσεις, τονίζοντας στον Έλληνα πρέσβη ότι «*το να υπογράφονται συνθήκες σε ένα κομμάτι χαρτί δεν έχει μεγάλη αξία*».[1211]

Παρά τις συνεχόμενες αρνητικές απαντήσεις τις οποίες λάμβανε ο Τσαλδάρης, δεν διέκοψε τις προσπάθειές του για την εξασφάλιση της συγκατάθεσης αλλά και ενίσχυσης εκ μέρους της Μεγάλης Βρετανίας στην προσπάθεια που κατέβαλε η χώρα να ηγηθεί ενός σχηματισμού στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Η απώλεια της εξουσίας στο εσωτερικό της χώρας, τον είχαν οδηγήσει σε έναν άνευ προηγουμένου αγώνα επιβολής των θέσεών του στο εξωτερικό. Η νέα κρούση εκ μέρους του Έλληνα Υπουργού, πραγματοποιήθηκε στις αρχές Ιουνίου. Αυτή την φορά ζητούσε την υπογραφή ενός συμφώνου μεταξύ Ελλάδος, Τουρκίας και Αιγύπτου. Το σκεπτικό του ήταν ότι οι χώρες της Ανατολικής Μεσογείου αποτελούσαν την φυσική διέξοδο για τους Έλληνες με σκοπό την ικανοποίηση οικονομικών αναγκών, την πολιτική δραστηριοποίησή τους και την προώθηση της δημιουργικότητάς τους.[1212] Ασφαλώς και μια τέτοια απαίτηση εκ μέρους των Ελλήνων μόνο τον γέλωτα ήταν δυνατόν να προκαλέσει στους Βρετανούς. Η «μάχη» που έδινε η χώρα ενάντια στον κομμουνισμό δεν της έδινε απαρεκκλίτως το δικαίωμα στην ηγεμόνευση της περιοχής, όπως έγινε άμεσα ορατό από τις αντιδράσεις και τα ειρωνικά σχόλια των αξιωματούχων του Φόρεϊν Όφις, οι οποίοι τόνισαν ότι το αίτημα είχε τις ρίζες του «στην ομίχλη της βυζαντινής εποχής». «*Ο Ελληνισμός και η Ορθοδοξία έπρεπε να επιβληθούν στον χώρο της Ανατολικής και μάλιστα εις βάρος του μουσουλμανικού, λατινικού και σλαβικού στοιχείου*», ήταν η καθόλα ειρωνική κατακλείδα.[1213]

Ο Νόρτον ήταν αυτός που κλήθηκε να θέσει ένα τέλος στα μεγαλεπήβολα σχέδια των Ελλήνων και κυρίως του ίδιου του Τσαλδάρη, τονίζοντας ότι η θέση στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα, δεν επέτρεπε τέτοιου είδους σχεδιασμούς, για να λάβει την απάντηση του Έλληνα Υπουργού Εξωτερικών ότι ακριβώς η δυσχερής θέση των Ελλήνων ήταν αυτή που τους ωθούσε στην ανάγκη αυτοπροβολής. Ο Νόρτον κατέληξε στο συμπέρασμα ότι εν τέλει χώρες όπως η Ελλάδα ήταν

[1211] FRUS, 1948, IV, Λόβετ προς Πρεσβεία Αθήνας, 5/4/1948, σελ. 70 – 1 & F.O.371/72349 R6576 Σχόλια Σάρτζεντ και Μπέβιν, 3 – 4/4/1948.
[1212] F.O. 371/72349 R7632 Ελληνική Πρεσβεία Λονδίνου προς Μπέβιν, 4/6/1948.
[1213] F.O. 371/722349 Σχόλια Φόρεϊν Όφις, 8 & 16/6/1948.

δυνατόν να καταστούν στον διεθνή χώρο ανεξέλεγκτες, από φόβο, συμφέρον ή υπερβάλλοντα ζήλο, αν δεν καθοδηγούνται από τους ίδιους ή τους Αμερικανούς με συγκεκριμένες ενέργειες.[1214] Η ανάγκη άλλωστε για καθοδήγηση των Ελλήνων είχε εκφραστεί και από τους Αμερικανούς ήδη από τον Φεβρουάριο δια στόματος Χέντερσον, ο οποίος υπογράμμισε στον Έλληνα πρέσβη στην Ουάσιγκτον ότι άπαξ και οι Έλληνες έκαναν λανθασμένους χειρισμούς θα καθίστατο εξαιρετικά δύσκολο για τον Ο.Η.Ε. ή κάποιο εκ των μελών του να σώσουν την Ελλάδα.[1215]

Ένα άλλο ζήτημα το οποίο επανερχόταν σταθερά στις ελληνικές απαιτήσεις ήταν αυτό της αποστολής αμερικανικών στρατευμάτων. Επ' αφορμής του κλεισίματος των συνόρων, ο Τσαλδάρης ζήτησε εκ νέου από τον πρέσβη στην Ουάσιγκτον να βολιδοσκοπήσει τον Κερκ – Πρεσβευτή των Η.Π.Α. στο Βέλγιο – σχετικά με την άποψή του για ενδεχόμενη αύξηση του αριθμού των παρατηρητών καθώς και την αποστολή αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων. Ο Πρέσβης αναλάμβανε και την υποχρέωση να πείσει τους Αμερικανούς αντιπροσώπους να γνωμοδοτήσουν ευνοϊκά.[1216] Η απάντηση των Αμερικανών ήταν αρνητική, για μια ακόμη φορά. Η στιγμή ήταν ακατάλληλη για τη λήψη τέτοιων αποφάσεων, οι οποίες και δεν θα προσέφεραν ιδιαίτερη βοήθεια στους Έλληνες και ενδεχομένως να δημιουργούσαν μεγαλύτερη σύγχυση στην κοινή γνώμη, ενώ οι βόρειοι γείτονες της χώρας θα μπορούσαν να επιτεθούν χρησιμοποιώντας ως πρόσχημα την αποστολή στρατευμάτων. Οι Αμερικανοί ασφαλώς και ενδιαφέρονταν για το ελληνικό ζήτημα, αλλά ήταν ένα επιμέρους κεφάλαιο που εντασσόταν στην ευρύτερη Ευρωπαϊκή και Μεσογειακή ασφάλεια. Οι Έλληνες λοιπόν, θα έπρεπε να εστιάσουν στις προσπάθειές τους στην αντιμετώπιση των ανταρτών.[1217]

Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν ο Τσαλδάρης δρούσε κατόπιν συνεννόησης με τον Σοφούλη, αν και δεν προκύπτει από κάπου επικοινωνία σταθερή μεταξύ των δυο αντρών ή – το πιο πιθανό – η ευθύνη για τις πρωτοβουλίες και τις κινήσεις του, βάρυνε αποκλειστικά τον ίδιο. Το πιθανότερο σενάριο είναι να ισχύει η δεύτερη εκδοχή, η οποία με τη σειρά της αφήνει αναπάντητα ερωτήματα για το κατά πόσον αντιλαμβανόταν την απάντηση που εισέπραττε συνεχώς από Βρετανούς και Αμερικανούς αξιωματούχους, ότι η Ελλάδα όφειλε να επικεντρωθεί στο εσωτερικό και να επιδείξει εσωστρέφεια προς αντιμετώπιση των ανταρτών ή απλά προέβαινε στις κινήσεις αυτές εν είδει εντυπωσιασμού.

[1214] F.O. 371/722349 Νόρτον προς Μπέιτμαν, 15/7/1948.
[1215] FRUS, 1948, IV, Σημείωμα του επιμελητή, σελ. 54.
[1216]Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.2, Τηλεγράφημα από Πρεσβεία Παρισιού προς Ουάσινγκτον, ά.π. 435, 15/3/1948.
[1217]FRUS,1948, IV, Μνημόνιο συζήτησης υπό τον Διευθυντή του Τομέα Ελληνικών, Τουρκικών και Ιρανικών υποθέσεων (Μπάξτερ), 16/4/1948, σελ. 60 – 1.

Φιλελεύθερες και Εξωκοινοβουλευτικές παρεμβάσεις

Η κυβέρνηση Σοφούλη – Τσαλδάρη είχε περιοριστεί στην επανάληψη των ίδιων πάγιων αιτημάτων προς τους «συμμάχους» της, προβάλοντας μια έντονη απροθυμία για οποιαδήποτε πρωτοβουλία. Μια πιο ισορροπημένη και ψύχραιμη άποψη εκφράστηκε από τον Τσουδερό, ο οποίος απηύθυνε επιστολή προς την πρεσβεία της Βρετανίας. Ο πρώην Πρωθυπουργός εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του έναντι των Αμερικανών και των παγιωμένων αντιλήψεών τους για τα ελληνικά δεδομένα. Αν και οι δεσμοί του με το στέμμα ήταν γνωστοί, δεν δίστασε να στηλιτεύσει την ταύτιση που επεδίωκαν – κι εν πολλοίς είχαν πετύχει – μεταξύ του βασιλιά και του αντικομουνισμού, διερωτώμενος πως ήταν εφικτό «*μια παλιά κατάρα της χώρας μας να μετατραπεί σε πολιτική ίαση*» τη στιγμή που μοναδική απόρροια της παρουσίας του βασιλιά ήταν η ενδυνάμωση της μαχητικότητας των ανταρτών, καθώς τη χρησιμοποιούν ως πρόσχημα. Η δημοκρατία θεωρείτο συνώνυμο του κομουνισμού ή στην καλύτερη περίπτωση, το προγεφύρωμά του. Αποτέλεσμα, η δημιουργία ομάδων της άκρας δεξιάς, οι οποίες δεν έκαναν κανένα διαχωρισμό ανάμεσα στους δημοκράτες και τους κομμουνιστές. Νομιμόφρονες πολίτες δυσκολεύονταν να πιστέψουν ότι οι «φίλοι» τους, κατανοούσαν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν ενώ η αδυναμία ελέγχου των δεξιών ομάδων θα μπορούσε να τους οδηγήσει στους αντάρτες.

Το πρόβλημα για τον Τσουδερό επικεντρωνόταν στο ότι οι Αμερικανοί δεν έδειχναν εμπιστοσύνη σε καμία άλλη πολιτική πλην της – ήδη δοκιμασμένης και αποτυχημένης – σκληρής γραμμής, φοβούμενοι ότι μπορούσε να θεωρηθεί ως ενδοτικότητα έναντι των κομμουνιστών. Κάθε προσέγγιση με σκοπό τη δημιουργία μιας ισχυρής κυβέρνησης η οποία θα έσωζε τη χώρα από τη στασιμότητα, με τη διάλυση του «αμαρτωλού Κοινοβουλίου» και άλλες πολιτικές πράξεις, οι οποίες θα μπορούσαν να επαναφέρουν τους αντάρτες στη νομιμότητα, αντιμετωπιζόταν με σκεπτικισμό από τους Αμερικανούς. Υποστήριζαν ότι τέτοιες ενέργειες ίσως εκλαμβάνονταν ως απόπειρα επιβολής δικτατορίας, εκ μέρους των Αμερικανών και σε κάθε περίπτωση, ο βασιλιάς δεν είχε λόγο να φοβάται τις εκλογές, αφού ήταν βέβαιος πως «θα κέρδιζε ξανά», σα να θεωρούσαν ότι επιθυμούσαν (οι δημοκρατικοί) τις εκλογές για να εκτοπίσουν τον βασιλιά. Άλλωστε, τη δεδομένη στιγμή καθένας εκ των πολιτικών της χώρας – ακόμη και οι κομμουνιστές προκείμενου να έχουν ένα αντίπαλο δέος – δεν σκόπευε να ασκήσει πολιτική ενάντια στον βασιλιά. Ο ίδιος λοιπόν, θα έπρεπε να ξεχάσει το παρελθόν και να δράσει με τέτοιον τρόπο ώστε να μη δημιουργεί ούτε εχθρούς ούτε φίλους, και οι σύμμαχοι της χώρας θα έπρεπε να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή στις ανάγκες της κοινής γνώμης.

Η προαναφερόμενη δυσαρέσκεια των Αμερικανών έναντι της πολιτικής και της δράσης της υπάρχουσας κυβέρνησης σύμφωνα με φημολογίες θα επιλυόταν μέσω της ενδυνάμωσης των αρμοδιοτήτων των ατόμων της Αποστολής εντός των διαφόρων Υπουργείων. Η μοναδική επισήμανση του Τσουδερού ήταν στην επιλογή των καταλληλότερων ατόμων εκ των μελών της Αποστολής. Διαφορετικά, η επόμενη λύση για τους Αμερικανούς, ήταν η προσφυγή σε συγκεντρωτική κυβέρνηση – κάτι που για τον Τσουδερό ισοδυναμούσε με «πεφωτισμένη δικτατορία», χωρίς να διακρίνει ιδιαίτερες διαφορές μεταξύ της «πεφωτισμένης» και της «σκιώδους» δικτατορίας, ιδίως αν ο «πεφωτισμένος δικτάτορας» προερχόταν από τους δικαστικούς ή τους στρατιωτικούς κύκλους.

Παρά τις αντιρρήσεις του σχετικά με την κυβέρνηση, η δεδομένη κοινοβουλευτική σύνθεση παρά τα διαπραττόμενα λάθη της δεν μπορούσε να δώσει καλύτερο πρωθυπουργό πλην του Θεμιστοκλή Σοφούλη. Ο ίδιος δεν επιθυμούσε καμία παραχώρηση ή διαπραγμάτευση με τους αντάρτες, η οποία θα δύνατο να οδηγήσει στην υπογραφή μιας δεύτερης Βάρκιζας. Τα λάθη και η αποτυχία του Σοφούλη να δημιουργήσει ένα προπύργιο έναντι των κομμουνιστών οφείλονταν στην αδυναμία του να κρατήσει μια ισχυρή θέση ενάντια στην πλειοψηφία των δυο κομμάτων τα οποία τέθηκαν υπό την Πρωθυπουργία του. Η αποτυχία αυτή συνέβαλε στο να καταστεί η αλλαγή της κυβέρνησης επί της ουσίας επιφανειακή, αφού πρακτικά εξακολουθούσε να κυβερνά ο Τσαλδάρης. Ως εκ τούτου, η καλύτερη λύση παρέμενε η διάλυση του Κοινοβουλίου και η διεξαγωγή εκλογών εντός εξαμήνου.[1218]

Η προσπάθεια του Τσουδερού για εξομάλυνση της κρίσης και εξεύρεσης λύσης στο αδιέξοδο συνεχίστηκε με επιστολή του προς τον Σοφούλη, στον οποίο πρότεινε να πραγματοποιηθεί προσπάθεια τερματισμού του πολέμου δια μέσου των συμμάχων καθώς και των δυνάμεων εκείνων που ενίσχυαν τους αντάρτες από τα βόρεια σύνορα της χώρας. Κυριότερα όμως μελήματα της κυβέρνησης όφειλαν να είναι η αντιμετώπιση του παρακράτους, των ενόπλων δηλαδή ομάδων που δρούσαν ενάντια και νομιμοφρόνων πολιτών, σε μέρη – παραδοσιακά προπύργια της νομιμοφροσύνης, όπως π.χ. ήταν η Πελοπόννησος. Γενικότερα, οι τάξεις της χωροφυλακής και του στρατού έπρεπε να επανδρωθούν με ικανούς και έμπειρους αξιωματικούς και να υπάρξει συντονισμός ενεργειών μεταξύ Στρατού, Χωροφυλακής και Αστυνομίας.[1219]

Δυο ήταν τα βασικότερα σημεία στα οποία βασίζονταν οι επικριτές της Κυβέρνησης, η αδυναμία αντιμετώπισης του κομμουνιστικού κινδύνου με την υπάρχουσα σύνθεση του Κοινοβουλίου και η ανάγκη τερματισμού της δράσης των παρακρατικών, αφού το μοναδικό αποτέλεσμά τους ήταν η ενίσχυση των τάξεων των ανταρτών, με άτομα τα οποία ουδεμία σχέση

[1218] Γ.Α.Κ. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', Κ.51 φακ. 49, Επιστολή Εμμανουήλ Τσουδερού προς Βρετανική Πρεσβεία, 24/2/1948.
[1219] Γ.Α.Κ. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φακ. 49, Επιστολή Εμμανουήλ Τσουδερού προς Θεμιστοκλη Σοφούλη, 4/3/1948.

είχαν με τον κομμουνισμό αλλά είχαν ενοχληθεί σοβαρά από τις επιθέσεις που δέχονταν. Στηριζόμενος στην ανεπάρκεια της Βουλής, ο Πλαστήρας με τη σειρά του πρότεινε «κλείσιμο των νομοθετικών σωμάτων επί ολιγόμηνον διάστημα» και ανάθεση της εξουσίας «εις άνδρα έξω των Κομμάτων με πλήρη πρωτοβουλία ως προς τα μέσα δράσεως». Θα ακολουθούσε γενικός κατευνασμός και διεξαγωγή εκλογών στις οποίες θα μπορούσαν να συμμετάσχουν όλα τα κόμματα, ώστε να προκύψει μια νέα βουλή και να μπορέσει να εισέλθει η χώρα στον ομαλό πολιτικό βίο. Άλλωστε, μια αλλαγή του πολιτικού σκηνικού της χώρας, θα αφαιρούσε τα προσχήματα των κομμουνιστών, οι οποίοι επιζητούσαν τη συμφιλίωση αλλά δεν τους παρεχόταν «*ελεύθερον έδαφος από της 'φασιστικής' Κυβερνήσεως προς εφαρμογήν των 'αγαθών' των προθέσεων*». Η κυβερνητική αλλαγή μάλιστα, καλό θα ήταν να διεξαχθεί άμεσα – πριν ξεκινήσουν οι επιχειρήσεις του στρατού ενώ για να αποφευχθεί μια ακόμη άνευ ουσίας αιματοχυσία και για να καλυφθούν οι ανάγκες του στρατού, με την καθυστέρηση έναρξης επιχειρήσεων, μέσω της κατευναστικής πολιτικής.[1220]

Οι προτάσεις του, οι οποίες ερμηνεύτηκαν ως επιβολή μιας μορφής δικτατορίας, δεν έγιναν αποδεκτές από τους πολιτικούς αρχηγούς. Η λύση για το πρόβλημα της χώρας θα ερχόταν από τις διεθνείς εξελίξεις, ενώ το μόνο που απέμενε στους Έλληνες ήταν «*η προσπάθειαν να συντρίψωμεν την ανταρσίαν και να μην καφθώμεν έως ότου επιβληθή η διεθνής λύση*». Η λύση του κατευνασμού απορρίφθηκε ως μη υλοποιήσιμη λόγω του ότι οι αντάρτες εκτελούσαν εντολές έξωθεν άρα μια πρόταση, η οποία άλλωστε είχε δοκιμασθεί και αποτύχει στο παρελθόν, δεν θα αρκούσε για να παύσουν οι εχθροπραξίες ενώ η εύρεση ενός ατόμου ικανού και αποδεκτό προς όλες τις παρατάξεις ήταν πολύ δύσκολο.[1221]

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος – κύριος αποδέκτης της επιστολής – δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την πρόταση, αναμένοντας την έναρξη των επιχειρήσεων.[1222] Αντιθέτως, οι Τσουδερός και Πλαστήρας, απαλλαγμένοι από μικροκομματικά συμφέροντα κι εκτός του χώρου της εξουσίας, μπορούσαν να διαπιστώσουν την έκταση του προβλήματος σε μεγαλύτερο βαθμό από τους υπόλοιπους πολιτικούς αρχηγούς. Έκριναν, πολύ σωστά, ότι η εφαρμογή μιας ήδη αποτυχημένης μεθόδου δεν μπορούσε να οδηγήσει σε διαφορετικά αποτελέσματα αλλά όχι μόνο διαιώνιζε τα υπάρχοντα ζητήματα αλλά και τα διόγκωνε. Ο κοινός παρανομαστής όμως και των δυο προτάσεων, εκλογές και ανάληψη της εξουσίας από εξωκοινοβουλευτικό πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης μέχρι τη διεξαγωγή τους, δεν ήταν ιδιαίτερα αρεστός σε όσους καλούνταν να εγκαταλείψουν τη θέση εξουσίας που κατείχαν, προς το γενικό όφελος.

[1220]Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 12 Επιστολή Νικ. Πλαστήρα προς Σοφοκλή Βενιζέλο, κοινοποίηση προς Θεμ. Σοφούλη, Κων/νο Τσαλδάρη, Γ. Παπανδρέου, Στ. Γονατά και Παν. Κανελλόπουλο, 9/3/1948.

[1221] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.3 Επιστολή του Στ. Γονατά προς Νικ. Πλαστήρα, κοινοποίηση σε Θεμ. Σοφούλη, Κων. Τσαλδάρη, Σοφ. Βενιζέλο, Γ. Παπανδρέου και Παν. Κανελλόπουλο. 16/3/1948.

[1222] Γρ. Δαφνή, *Σοφοκλής Ελευθέριου Βενιζέλος 1894 – 1936*, εκδ. Ίκαρος, Αθήναι, 1970, σελ. 431.

Audiator et altera pars: Προτάσεις ειρήνης I*

Λίγο πριν την έναρξη των εαρινών στρατιωτικών επιχειρήσεων, η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση απηύθυνε έκκληση προς τους Έλληνες «*να αντιμετωπίσουν από κοινού, ενωμένοι και αποφασιστικοί την εκστρατεία του 1948*».[1223] Την ίδια ημέρα, ο Σοφούλης δήλωνε σε ξένο ανταποκριτή ότι η λύση του ελληνικού ζητήματος θα βρισκόταν μόνο ως αποτέλεσμα διευθέτησης σε διεθνές επίπεδο.[1224] Τα περιθώρια πολιτικής λύσης είχαν στενέψει αρκετά αλλά δεν είχαν εξαλειφθεί τελείως.

Τις ίδιες απόψεις με τον Σοφούλη – συνεννόηση σε διεθνές επίπεδο με σκοπό τον τερματισμό του εμφύλιου – φάνηκε πως συμμεριζόταν και ο Τσαλδάρης, ο οποίος στις 22 Μαρτίου μετέφερε στον Ιω. Π. Λυκάκο, έναν Ελληνοαμερικανό ανταποκριτή, αποκλειστικές πληροφορίες για μια περιεκτικότατη επίλυση του ελληνικού ζητήματος, η οποία θα καθησύχαζε τους φόβους της Ρωσίας, σχετικά με τη θέση που θα καταλάμβανε η Ελλάδα στις διεθνείς υποθέσεις. Οι προτάσεις θα μεταφέρονταν μέσω της επίσημης οδού το αμέσως προσεχές διάστημα στην κυβέρνηση της Σοβιετικής Ένωσης, στο Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών και στο Συμβούλιο των Υπουργών Εξωτερικών. Τόνισε μάλιστα τις προβλέψεις που είχε κάνει στο αντίστοιχο Συμβούλιο των Υπουργών το 1946 για τη δεινή κατάσταση της χώρας του. Είχε απευθύνει έκκληση προς τους Μπερνς, Μπέβιν και Μολότωφ να δώσουν λύση στο ζήτημα της Ελλάδας. Η διαφορά τώρα ήταν ότι θα απευθυνόταν απευθείας στην Ε.Σ.Σ.Δ. εφόσον και η Ελλάδα επιθυμούσε φιλικές σχέσεις κι όχι κλίμα αμοιβαίας καχυποψίας με μια δύναμη τέτοιου μεγέθους. Στα πλαίσια αυτά, σημείωνε ότι ακόμη κι ο ίδιος ο Στάλιν σαφώς θα επιθυμούσε μια ειρηνική επικράτηση της κομουνιστικής φιλοσοφίας μέσω της δημοκρατικής οδού και των εκλογών, παρά την βίαιη επιλογή της. Τόνισε δε, ότι δεν υπονοούσε σε καμία περίπτωση ότι η Μόσχα ήταν υπεύθυνη για την ένοπλη σύρραξη κι ότι ήθελε μόνο να υπογραμμίσει τη δύναμη των πολλαπλών πλεονεκτημάτων που μπορούσαν να οδηγήσουν τον κομμουνισμό στη νίκη. Ο Έλληνας υπουργός δεν έκρυψε και την αδυναμία του Εθνικού Στρατού να αντιμετωπίσει και να νικήσει τους αντάρτες σε στρατιωτικό επίπεδο, σημειώνοντας ότι μια ολοκληρωτική μάχη θα καθίστατο καταστροφική για τη χώρα. Ως εκ τούτου, πρότεινε την εγκατάσταση μιας ουδέτερης διεθνούς επιτροπής ή μιας επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών, σε μια ουδέτερη ζώνη στα βόρεια σύνορα της χώρας, στην οποία ο Δημοκρατικός Στρατός θα

[1223] Κ.Κ.Ε., *Επίσημα Κείμενα*, τ. VI, Διακήρυξη της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης προς τον ελληνικό λαό και τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας, 10/3/1948, σελ. 458 – 461.

* Ακούστε και την άλλη πλευρά.

[1224] *Καθημερινη*, 10/3/1948.

μπορούσε να εισέλθει ελεύθερα και σε καθεστώς πλήρους ασφάλειας, ώστε να παραδώσει τον οπλισμό του σε μια μεικτή δύναμη αποτελούμενη από Αμερικανούς, Βρετανούς, Γάλλους και Σοβιετικούς στρατιώτες. Όσοι παραδίνονταν θα μπορούσαν να επιλέξουν αν επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν ή να παραμείνουν στην Ελλάδα, με εγγυημένη την προστασία τους από την αστυνομία. Μετά την ολοκλήρωση της παράδοσης, θα ακολουθούσε ευρεία και φιλελεύθερη αμνήστευση, η οποία θα δινόταν σε όλους τους αντάρτες και πολιτικούς κρατουμένους, ώστε να ακολουθήσουν εκλογές υπό διεθνή εποπτεία εντός τριμήνου. Αν σε αυτή την περίπτωση, ο Ελληνικός λαός επιθυμούσε να εκλέξει τον κομμουνισμό ως πλειοψηφική δύναμη ή ως ισχυρούς αντιπροσώπους του στο κοινοβούλιο, τότε ήταν καλοδεχούμενος. Τέλος, ήταν πρόθυμος να προσφέρει νέες συνθήκες σε Γιουγκοσλαβία και Βουλγαρία – τους βόρειους συμμάχους του Κ.Κ.Ε. – με τις οποίες θα διέθετε ελεύθερες ζώνες στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, ώστε να αποκτήσουν πρόσβαση στο Αιγαίο.[1225] Σύμφωνα με χειρόγραφο σημείωμα του Ν. Ζαχαριάδη, η πρωτοβουλία ανήκε στον Τσαλδάρη αλλά επιθυμούσε την εξασφάλιση της υποστήριξης των Σοβιετικών και φαινόταν διατεθειμένος να έρθει σε αντίθεση όχι μόνο με την κυβέρνηση της Ελλάδας αλλά και με τους Αμερικανούς, ώστε να επιτευχθεί η ειρήνευση. Οι όροι που πρότεινε ήταν υπέρ της κυβέρνησης αλλά χωρίς να φέρνουν τους αντάρτες σε δυσχερή θέση. Οι μάχες θα σταματούσαν ταυτόχρονα σε προκαθορισμένη ημερομηνία, την οποία οι αντάρτες θα απελευθέρωναν συγκεκριμένο αριθμό αιχμαλώτων. Μετά από 10 ημέρες, η κυβέρνηση Σοφούλη θα απελευθέρωνε ορισμένο αριθμό φυλακισμένων – δεν καθορίζεται ούτε ο αριθμός των αιχμαλώτων ούτε των φυλακισμένων. Το Γ.Α. του Δ.Σ.Ε. θα επιτρέψει την επιστροφή των προσφύγων στις περιοχές τους 25 ημέρες μετά την κατάπαυση του πυρός κι η αστυνομία θα σταματήσει την δίωξη και τις συλλήψεις των κομμουνιστών. Οι συζητήσεις με το Κ.Κ.Ε. μπορούν να αρχίσουν 6 μήνες μετά την εκπλήρωση των υποχρεώσεων εκατέρωθεν. Η κυβέρνηση θα αναγνωρίσει το Κ.Κ.Ε., θα δώσει γενική αμνηστία και θα ορίσει νέες εκλογές, τις οποίες οφείλει το Κ.Κ.Ε. να αναγνωρίσει ενώ ο Δ.Σ.Ε. θα διαλυθεί μετά τη διεξαγωγή τους.

Ως απαραίτητη συγκατάθεση της Σοβιετικής Ένωσης θεωρεί ο Τσαλδάρης μια φιλική χειρονομία προς όφελος της Ελλάδας, όπως π.χ. για τη διασφάλιση των συνόρων ενώ ο ίδιος μπορεί να σταματήσει τις επιχειρήσεις από τις 15 Ιουνίου του ίδιου έτους. Η απάντηση που ήρθε από την Σοβιετική Ένωση συμβούλευε να γίνουν διαπραγματεύσεις απευθείας μεταξύ της κυβέρνησης και της κυβέρνησης του Μάρκου, χρησιμοποιώντας ως δικαιολογία της μη εμπλοκής της σοβιετικής κυβέρνησης στις συζητήσεις την απόσταση αλλά η ελληνική κυβέρνηση μπορούσε να βασίζεται στην ηθική και άλλη υποστήριξή της εκ μέρους των Σοβιετικών. Ο Τσαλδάρης δεν αποδέχτηκε τις άμεσες συνομιλίες με την κυβέρνηση του Μάρκου και πρόβαλε ως όρο αφοπλισμό, που δεν υπήρχε νωρίτερα. Αποτέλεσμα, η Σοβιετική κυβέρνηση να διακόψει κάθε συνομιλία με τον Τσαλδάρη ώστε να τον εξαναγκάσει σε απευθείας συνομιλίες με τον Ζαχαριάδη. Την απάντηση έλαβε ο δημοσιογράφος Γ. Βούρος στις 13 Ιουνιού και ήταν αποθαρρυντική αναφορικά με άμεσες συνομιλίες

[1225] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 31, Σχέδιο τηλεγραφήματος Ιω. Π. Λυκάκου, 22/3/1948.

μεταξύ της Σοβιετικής Κυβέρνησης και του Τσαλδάρη. Αντιθέτως, ενθάρρυνε τις απευθείας συνομιλίες με την κυβέρνηση Μάρκου ενώ η σοβιετική κυβέρνηση από τη μεριά της θα ενθάρρυνε κάθε προσπάθεια που θα σημειωνόταν εκατέρωθεν για αποκατάσταση της ειρήνης στην Ελλάδα. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 24 του ίδιου μήνα, ο Βούρος σημείωνε ότι ο Τσαλδάρης δεν επιθυμούσε συνομιλίες με τον Μάρκο παρά μόνο με την κυβέρνηση της Σοβιετικής Ένωσης ενώ προέβαλε ξαφνικά την προϋπόθεση για αφοπλισμό, που δεν υπήρχε πριν. Η σοβιετική κυβέρνηση αποφάσισε να διακόψει κάθε συνομιλία με τον Τσαλδάρη ούτως ώστε να εξαναγκαστεί σε συνομιλίες με τον Ζαχαριάδη.[1226] Η Π.Δ.Κ. είχε εκδόσει νωρίτερα ανακοίνωση ότι ήταν πάντα έτοιμη να δεχτεί και να ενθαρρύνει οποιαδήποτε πρωτοβουλία «*από οποιαδήποτε πλευρά που θα έτεινε να βοηθήσει στο να βρει η Ελλάδα τον εαυτό της και την ησυχία της, με μια προϋπόθεση: Ότι θα εξασφαλιστεί ανεπιφύλακτα η δημοκρατική ζωή του λαού, ότι θα κατοχυρωθεί χωρίς οποιαδήποτε ξενική ανάμιξη η εθνική αυτοτέλεια και ανεξαρτησία. Προς την κατεύθυνση αυτή η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση είναι πάντα έτοιμη να κάνει κάθε υποχώρηση που επιτρέπει το λαϊκό και εθνικό συμφέρον*».[1227] Οι συνομιλίες φαίνεται πως σταμάτησαν και δεν υπήρξε συνέχεια.

Οι όροι εμφανίζονται ελαφρώς διαφοροποιημένοι, με εκείνους του Τσαλδάρη να φαίνονται πιο γενναιόδωροι έναντι των βορείων γειτόνων της χώρας ενώ έκανε λόγο για ύπαρξη διεθνούς επιτροπής, κάτι που δεν αναφέρεται στο χειρόγραφο του Ζαχαριάδη. Ο Τσαλδάρης επιδιώκοντας τις απευθείας συνομιλίες με την Σοβιετική Κυβέρνηση εμφανίστηκε πιο συγκαταβατικός αναφορικά με τους βόρειους γείτονες και αρωγούς των ανταρτών από όσο ίσως θα ήθελε, αν και απ' ό,τι φάνηκε, δεν απέδωσε.

Διάσπαση των συνασπισμού των Λαϊκών

Η ουσία όμως βρίσκεται στο ότι την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1948 υπήρχε μια επικοινωνία μεταξύ της κυβέρνησης και του Κ.Κ.Ε. με στόχο την παύση των εχθροπραξιών. Οι επαφές αυτές κατά κύριο λόγο αφορούσαν κύκλους του κόμματων των Φιλελευθέρων και το Κ.Κ.Ε. – σε μια προσπάθεια να εξαιρεθεί το Λαϊκό Κόμμα, όχι μόνο από τις διαπραγματεύσεις αλλά και από την επόμενη κυβέρνηση. Πληροφορίες ήθελαν τους Φιλελεύθερους, στον ευρύτερο χώρο των οποίων εντάσσονταν και οι Πλαστήρας, Τσουδερός – σε συνεργασία με τους Γονατά και Ζέρβα να επιθυμούν να σχηματίσουν κυβέρνηση στην οποία θα συμμετείχαν αριστεροί δημοκρατικοί και μια παράταξη

[1226] Αρχείο της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., έγγραφο 544991, χειρόγραφο Ν. Ζαχαριάδη: ενημέρωση Κ.Κ.Σ.Ε. για τις προτάσεις Τσαλδάρη προς τη Σοβιετική Κυβέρνηση για ειρήνευση στην Ελλάδα. Βρίσκεται στο αρχείο της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. Πρόκειται για τετρασέλιδο ανυπόγραφο χειρόγραφο, το οποίο βάσει γραφικού χαρακτήρα προκύπτει ότι είναι του Ν. Ζαχαριάδη. Βλ. σχετ. *Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε. 1939 – 1949 Η Εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (Δ.Σ.Ε.)*, Β2 τόμος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2018, υποσημ. 1551, σελ. 415 – 416, κ.έ.

[1227] *Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε. τ. Β2, ό.π.* σελ. 414 – 415.

της κυβέρνησης του βουνού, με σκοπό να αποκλειστεί το Λαϊκό κόμμα από μελλοντικό κυβερνητικό σχήμα.

> *Παρ' ωρισμένου κύκλου βουλευτών του Κόμματος των Φιλελευθέρων, συζητείται τρόπος διασπάσεως της σημερινής συνεργασίας με οριστικόν αποκλεισμόν του Κόμματος των Λαϊκών και ίδρυσης αποκλειστικής Δημοκρατικής κυβερνήσεως με τη συμμετοχήν όλων των Δημοκρατικών κομμάτων των ευρισκομένων εντός και εκτός της σημερινής βουλής.*[1228]

Ο ακραιφνής δεξιός, υπέρμαχος του θρόνου και αντίπαλος των κομμουνιστών Ζέρβας είχε αρχίσει να δυσαρεστείται από τη στάση και την πολιτική που ασκούσε ο Τσαλδάρης, με αποτέλεσμα να επιδιώκει τη διάλυση του συμφώνου που είχαν υπογράψει τον Μάιο του 1947. Η δυσαρέσκειά του εδραζόταν στο γεγονός ο σκοπός του συμφώνου που ήταν η συναδέλφωση των στελεχών των δυο κομμάτων και «η αμοιβαία εκτίμησις και εμπιστοσύνη» παρά την καλή διάθεση που επέδειξαν προς αυτή την κατεύθυνση τα στελέχη του Εθνικού Κόμματος δεν επετεύχθη καθώς τα μέλη του κόμματός του δεν συνάντησαν την ίδια αντιμετώπιση ούτε από το στελέχη του Λαϊκού κόμματος ούτε από τον ίδιο τον Τσαλδάρη. Ο Ζέρβας λοιπόν «*έκρινε ως καθήκον του να καταγγείλει το Πολιτικόν Σύμφωνον της 29ης Μαΐου 1947 και να εκφράσει τη λύπη του, διότι τόσον άδοξα έληξε μια εκ των πραγμάτων και δια το συμφέρον της χώρας, επιβληθείσα πολιτική συνεργασία*».[1229] Την ίδια μοίρα είχε και η συμφωνία που είχε συνάψει ο Τσαλδάρης και με τον Γονατά, με στόχο τη διασφάλιση διαδόχου κυβέρνησης, σε περίπτωση διασπάσεως της υπάρχουσας κυβερνητικής συνεργασίας. Η αιτία βρισκόταν για μια ακόμη φορά στην αδυναμία τήρησης των συμφωνηθέντων εκ μέρους του Τσαλδάρη.[1230]

Η δυσαρέσκεια του Ζέρβα έφτανε σε τέτοιον βαθμό που τον οδήγησε μέχρι τα Ανάκτορα σε κατ' ιδίαν συνάντηση με τον γραμματέα του Παύλου, στον οποίο για να εκθέσει τα παράπονά του για μικροπρεπή συμπεριφορά απέναντί του εκ μέρους του Τσαλδάρη προσωπικά και των στελεχών του Λαϊκού Κόμματος. Κατόπιν, ανέφερε ότι βολιδοσκοπήθηκε από ομάδα των Φιλελευθέρων, για την πιθανότητα να συμπράξουν όλα τα κόμματα της Βουλής, πλην του Λαϊκού και ενδεχομένως της ομάδας Τουρκοβασίλη, με στόχο τον σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Οι επαφές σε αρχικό στάδιο πραγματοποιήθηκαν από τον Σοφοκλή Βενιζέλο. Στον ίδιο μάλιστα είχαν προσφερθεί τα Υπουργεία Δημοσίας Τάξεως και Στρατιωτικών. Η απόφαση που θα λάμβανε εξαρτιόταν από τη θέληση του Παύλου. Αν εκείνος δεν επιθυμούσε αυτή τη σύμπραξη, με την οποία οι 145 βουλευτές των Λαϊκών

[1228] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.8 Ανυπόγραφο και αχρονολόγητο σημείωμα & Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 349 Π.Γ. του Κ.Κ.Ε., Καραγιώργης προς Ζαχαριάδη, ά.π. 1804, 11/4/1948.
[1229] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.3 Χειρόγραφη επιστολή Ναπολέοντα Ζέρβα προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 10/4/1948.
[1230] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.3 Επιστολή Γονατά και Ζέρβα προς Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 10/4/1948.

θα βρίσκονταν έναντι 184 βουλευτών των συνεργαζομένων, τότε ο Ζέρβας θα έπραττε αναλόγα με την επιθυμία του. Ο γραμματέας του Παύλου σημείωνε στο τέλος του πρακτικού ότι τα προαναφερθέντα από τον Ζέρβα καλό θα ήταν να ερμηνευθούν «*μετά πάσης επιφυλακτικότητος, δεδομένου ότι ο κ. Ζέρβας συνήθως παρασυρόμενος ίσως από τα πατριωτικά του αισθήματα, είναι εύκολον θύμα των άλλων κομμάτων*».[1231] Από τα λεγόμενα του Ζέρβα δεν προκύπτει αναφορά σε αριστερά κόμματα ή ακόμη περισσότερο σε στελέχη της Π.Δ.Κ., αλλά λαμβάνοντας υπόψη τον ακραιφνή αντικομμουνισμό του, είναι απίθανο αυτός που διεξήγαγε τις συνομιλίες να τον ενημέρωνε για ενδεχόμενες επαφές με αριστερές ομάδες.

Ελαφρώς διαφοροποιημένη στάση κράτησε ο Γ. Παπανδρέου ο οποίος αν και βάσει των λεγομένων του Ζέρβα, θα υποστήριζε μια κυβερνητική αλλαγή, παρουσιάστηκε στον βασιλιά και τόνισε ότι ήταν απαραίτητη η παραμονή της παρούσας κυβέρνησης, προτείνοντας απλώς μερικό ανασχηματισμό.[1232] Ο φόβος του να μην είναι αρεστός στο παλάτι, ήταν μεγαλύτερος από την επιτακτική ανάγκη κυβερνητικής αλλαγής στη χώρα.

Audiator et altera pars: Προτάσεις ειρήνης ΙΙ και στρατιωτικές επιχειρήσεις

Άλλωστε, είναι γνωστό ότι κατά το ίδιο διάστημα, λάμβαναν χώρα επαφές μεταξύ του Κ.Κ.Ε. και του Κόμματος Φιλελευθέρων με στόχο τη λήξη του πολέμου. Οι επαφές αυτές είχαν ήδη ξεκινήσει από τις αρχές του έτους, όταν το Σ.Κ. – Ε.Λ.Δ. ένα μικρό σοσιαλιστικό κόμμα, ζήτησε την παύση του εμφυλίου, διεξαγωγή νέων εκλογών και συγκατάθεση των μεγάλων δυνάμεων για υπογραφή συμφωνίας για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας.[1233] Ακολούθησε στα τέλη του ίδιου μήνα η πρωτοβουλία του ηγέτη των Αριστερών Φιλελευθέρων, Στρατηγού Νεόκοσμου Γρηγοριάδη προς τον Σοφούλη. Ο Γρηγοριάδης θεωρούσε ότι άπαξ και σχηματιζόταν κυβέρνηση η οποία θα περιλάμβανε και στελέχη του Ε.Α.Μ. κι ακολούθως διαλυόταν η υπάρχουσα μονόπλευρη βουλή, αποσυρόταν η κατασταλτική νομοθεσία και δινόταν γενική αμνηστία, τότε στον μεγαλύτερο βαθμό τους θα είχαν εξαλειφθεί τα αίτια του εμφυλίου.[1234] Η πρόταση του Γρηγοριάδη μάλλον ήταν η πιο εύστοχη αναφορικά με τα αίτια διαιώνισης της πολεμικής σύγκρουσης.

Επίσημες αντιδράσεις και στις δυο αυτές πρωτοβουλίες δεν σημειώθηκαν. Το γεγονός όμως ότι ο Τσουδερός ήταν γνώστης των επαφών, αποδεικνύει την ύπαρξη δραστηριότητας από μέρους των Φιλελευθέρων και επικοινωνίας με στελέχη της αριστεράς. Αν και ο Σοφούλης στον δημόσιο λόγο του δήλωνε άγνοια σχετικά με φημολογούμενες προθέσεις των ανταρτών για διαπραγμάτευση ή

[1231] Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 349 Υπόμνημα συναντήσεως Ναπολέοντος Ζέρβα και γραμματέως του Βασιλιά, 5/4/1948.
[1232] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως βασιλικών ανακτόρων, φακ. 349, Συνομιλία της Α.Μ. του Βασιλέως μετά του Αρχηγού του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος κ. Γεώργιο Παπανδρέου κατά την 16η Απριλίου 1948.
[1233] F.O. 371/72236 R270 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 6/1/1948.
[1234] Γ.Α.Κ. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', Κ. 51, φακ. 49, Υπόμνημα του ηγέτη των Αριστερών Φιλελευθέρων Ν. Γρηγοριάδη προς τον Πρωθυπουργό, 29/1/1948.

παράδοση και υποστήριζε ότι είχε επιλεγεί πλέον η δύναμη των όπλων για επίλυση της κρίσεως, η πληροφόρηση του Τσουδερού επί του σχεδίου καταδεικνύει την ύπαρξη προθέσεων ειρήνευσης και κατευνασμού από τη μεριά των Φιλελευθέρων. [1235]

Οι προτάσεις εκ μέρους του Κ.Κ.Ε. έγιναν γνωστές αρχές Απριλίου, μέσω του Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου, πρώην νομικού συμβούλου στο αρχηγείο του Ε.Λ.Α.Σ. Ως κύριο αποδέκτη είχαν τον Τσουδερό, ο οποίος κατόπιν τις μετέφερε στην Βρετανική και Αμερικανική Πρεσβεία. Οι προτάσεις περιέκλειαν την επιθυμία του Κ.Κ.Ε. για εγγυήσεις εκ μέρους του Ο.Η.Ε. για πολιτική και οικονομική ανεξαρτησία της Ελλάδας – άρα και αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων από το έδαφός της – καθώς και εγγυήσεις για την ακεραιότητά της, αναγνώρισή της ως «ουδέτερο» κράτος, ανάληψη εξουσίας από μια κυβέρνηση κοινής αποδοχής – χωρίς προϋπόθεση τη συμμετοχή του Κ.Κ.Ε. – η οποία θα προέβαινε σε παραχώρηση γενικής αμνηστίας και διεξαγωγή εκλογών. Η οικονομική βοήθεια από το εξωτερικό – Σχέδιο Μάρσαλ ή άλλης μορφής ενίσχυση εντός του πλαισίου των Ηνωμένων Εθνών – θεωρείτο αποδεκτή.[1236] Οι προτάσεις αυτές του Κ.Κ.Ε. παρουσιάστηκαν σε μια περίοδο όπου υπήρχαν ευνοϊκές συνθήκες για κατάπαυση του πυρός και κυβερνητική αλλαγή. Δεδομένου μάλιστα του υποβαθμισμένου ρόλου που επεφύλασσε για το ίδιο, ήταν αρκετά πιθανό να γίνονταν αποδεκτές από την ελληνική κυβέρνηση αλλά όχι από τους συμμάχους της.

Ο Σοφούλης μπορεί να αρνείτο την ύπαρξη επαφών με την αριστερά, αλλά ο Τσαλδάρης τις επιβεβαίωνε δηλώνοντας στον Τύπο ότι «υπήρχαν τάσεις μεταξύ της κομουνιστικής ηγεσίας προς εξεύρεσιν τρόπου καταπαύσεως του αγώνος» αλλά αδυνατούσε να προβλέψει «ποια μορφήν θα λάβουν αι τάσεις αυταί» και τι στάση θα κρατούσε η κυβέρνηση.[1237] Σε καμία περίπτωση όμως δεν ήταν δυνατή η αποδοχή οποιασδήποτε πρότασης προερχόμενης από το Κ.Κ.Ε. εκ μέρους των Αμερικανών, οι οποίοι γνώριζαν ή είχαν βάσιμες υποψίες για κινήσεις του Τσουδερού και του Λαμπράκη για κατευνασμό, ο οποίος θεωρείτο το υπέρτατο κακό.[1238]

Ότι ο Σοφούλης ήταν όχι μόνο γνώστης αλλά και αποδέκτης σκέψεων και προτάσεων του Κ.Κ.Ε. φαίνεται από το τηλεγράφημα του Ζαχαριάδη προς το Πολιτικό Γραφείο του Κ.Κ.Ε. με οδηγία να βολιδοσκοπήσουν τον Σοφούλη «*περί αντιλήψεών του επί σημερινής καταστάσεως και βάσεως περί πιθανής νέας αμνηστίας*» ενώ με άλλο τηλεγράφημα ενημέρωνε για την προσεχή άφιξη του Ιωαννίδη, «*κομιστή σοβαρών αποφάσεων*» στις οποίες έπρεπε να απαντήσουν άμεσα.[1239] Από την

[1235] *Ελευθερία*, 28/4/1948 & FRUS, 1948, IV, Ράνκιν προς Μάρσαλ, 30/4/1948, σελ. 80 – 1.
[1236] Γ.Α.Κ. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Αποστολή Ε', φάκελος 54, Προϋποθέσεις για την παύση της αιματοχυσίας, 2/4/1948 & Θ. Δ. Σφήκας, «Υστερόγραφο: Ανατολικά της δύσης και δυτικά της Ανατολής – οι ελληνικές επιλογές, 1941 – 1949», στο: Θ.Δ. Σφήκας, *Το «Χωλό Άλογο» Οι Διεθνείς Συνθηκές της ελληνικής κρίσης 1941 – 1949*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σελ. 291.
[1237] *Ελευθερία*, 28/4/1948.
[1238] FRUS, 1948, IV, Ράνκιν προς Μάρσαλ, 30/4/1948, σελ. 80 – 1.

ίδια σειρά τηλεγραφημάτων προκύπτει πως υπήρχαν σχέδια για ένοπλες επιθέσεις εναντίον υψηλόβαθμων στελεχών της Αστυνομικής Διεύθυνσης Αθηνών και Πειραιώς, της Χωροφυλακής, των Στρατιωτικών επιτελείων, ακόμη κι εναντίον του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος, οι οποίες δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ.[1240] Αντιθέτως, η επίθεση εναντίον του Υπουργού των Φιλελευθέρων Χρήστου Λαδά, έγινε αντικείμενο έντονου σχολιασμού και κριτικής αφού αποτέλεσε την αφορμή – ακόμη και την αιτία – διακοπής κάθε επαφής μεταξύ των Φιλελευθέρων και του Κ.Κ.Ε.[1241] Ο Σοφούλης δήλωσε τον αποτροπιασμό του για την πράξη αυτή και τόνισε ότι «το Κράτος θα απαντήσει δια των σκληρών και νομίμων μέτρων, τα οποία διαθέσει, ώστε να επιβάλει τη θέλησή του». Την ίδια μέρα με βασιλικό διάταγμα, επιβλήθηκε ο στρατιωτικός νόμος στην περιοχή Αθηνών και Πειραιώς.[1242] Σύμφωνα με αυτά τα τηλεγραφήματα, εφόσον δεχτούμε την αυθεντικότητά τους, οι διαπραγματεύσεις που λάμβαναν χώρα τη δεδομένη στιγμή τερματίστηκαν άδοξα εξαιτίας της δολοφονίας του Λαδά, αν και το ζήτημα της ειρήνευσης θα επανερχόταν ξανά στο προσκήνιο μετά από κάποιο διάστημα.

Την ίδια περίοδο όμως ένα ακόμη έγκλημα συντάραξε την ελληνική κοινωνία, αυτό της δολοφονίας του Αμερικανού δημοσιογράφου Τζωρτζ Πολκ, απεσταλμένου του *Columbia*. Ο Πολκ εξαφανίστηκε από το ξενοδοχείο του στη Θεσσαλονίκη στις 9 Μαΐου για να βρεθεί οχτώ ημέρες αργότερα το πτώμα του σε μια ακτή, πλησίον της πόλης. Υπήρχε η φήμη ότι ο Πολκ είχε προγραμματίσει συνάντηση με τον Μάρκο Βαφειάδη, κάτι που σίγουρα δεν θα ήταν ιδιαίτερα αρεστό στην ελληνική κυβέρνηση. Δεδομένης της απήχησης που είχε η υπόθεση στην αμερικανική κοινή γνώμη, η κυβέρνηση Σοφούλη βρέθηκε σε δυσμενή θέση καθώς για αρκετές ημέρες δεν προέκυπτε κανένα στοιχείο για την υπόθεση. Δεν εξεπλάγη όμως κανείς όταν η δικαιοσύνη θεώρησε μια κομμουνιστική οργάνωση υπαίτια για την δολοφονία, η οποία είχε ως στόχο την ενοχοποίηση της ελληνικής κυβέρνησης.[1243] Ο ίδιος ο Πολκ είχε αναφερθεί εναντίον του Λαϊκού Κόμματος ειδικά και της ελληνικής κυβέρνησης γενικά ότι δεν ήταν θετικά προσκείμενοι στην παρουσία του στην Ελλάδα και κατέβαλαν προσπάθειες ώστε να τον εμποδίσουν στην απρόσκοπτη έρευνά του. Μάλιστα, υπήρξαν αρχικά σκέψεις ότι πίσω από τη δολοφονία του υπήρχαν δεξιές οργανώσεις.[1244] Σίγουρα όμως, η κυβερνητική και κυρίως η συμμαχική προπαγάνδα θα εξυπηρετείτο πολύ περισσότερο αν τελικά υπαίτιοι της δολοφονίας ήταν ή φέρονταν ότι ήταν, οι αριστεροί.

[1239] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως βασιλικών ανακτόρων, φακ. 349 Τηλεγράφημα Νίκου Ζαχαριάδη προς Π.Γ. Κ.Κ.Ε., ά.π. 1484/24-4-1948 και 1485/24-4-1948.
[1240] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως βασιλικών ανακτόρων, φακ. 349 Τηλεγράφημα Κ.Καραγιώργη (Π.Γ. Κ.Κ.Ε.) προς Νίκο Ζαχαριάδη, ά.π. 1879, 25/4/1948 και Κ. Καραγιώργη (Π.Γ. Κ.Κ.Ε.) προς Γενικό Αρχηγείο περιοχής Αττικής, ά.π. 1920/1-5-1948.
[1241] Γ.Α.Κ. αρχείο τέως βασιλικών ανακτόρων, φακ. 349, Τηλεγράφημα Κ. Καραγιώργη (Π.Γ. Κ.Κ.Ε.) προς Ν. Ζαχαριάδη, ά.π. 1924/1-5-1948.
[1242] *Εμπρός*, 1/5/1948.
[1243] Για την υπόθεση Πολκ: *Ελευθερία* 16/5/1948, 21/5/1948, 23/5/1948, 25/5/1948, 27/5/1948, 30/5/1948, 8/9/1948, 19/19/1948, 17/3/1949 & *Εμπρός* 18/5/1948, 19/10/1948, 17/3/1949, 20/4/1949 & Edmund Kelly, *Φόνος στον Θερμαϊκό: υπόθεση Πολκ,* εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2010.
[1244] *Ελευθερία*, 20/5/1948.

Παρά τις διεξαγόμενες συζητήσεις, οι άμεσοι ρυθμιστές της ελληνικής πραγματικότητας, δηλαδή οι σύμμαχοι της κυβέρνησης, Αμερική και Βρετανία, δεν έδειχναν καμία πρόθεση να εμπλακούν σε συζητήσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν τον εμφύλιο σε άλλο τέλος πλην της στρατιωτικής συντριβής του Δ.Σ.Ε. Οι Αμερικανοί ήταν αισιόδοξοι σχετικά με την έκβαση του πολέμου, θεωρώντας ότι οι αντάρτες στις αρχές του καλοκαιριού, θα αποτελούσαν παρελθόν αν και οι Βρετανοί αμφέβαλαν για τις ικανότητες του Βαν Φλητ να τιθασεύσει το χάος στην πολιτική και στρατιωτική ζωή της χώρας. Περισσότερο έκριναν απαραίτητη τη σύνταξη ενός σχεδίου από τους Έλληνες στρατιωτικούς και την καθιέρωση ενός συστήματος Ανώτατης Διοίκησης, στο οποίο δεν θα εμπλεκόντουσαν καθόλου οι πολιτικοί. Ακόμη όμως και σε αυτή την περίπτωση, η ήττα εντός του έτους ήταν εξαιρετικά απίθανη.[1245]

Δεν ήταν όμως μόνο οι Αμερικανοί και οι Βρετανοί που επιθυμούσαν μια άνευ όρων στρατιωτική συντριβή των ανταρτών. Ο Έλληνας Υπαρχηγός του Γ.Ε.Σ. ο οποίος θεωρούσε ότι «οι συμμορίται και οι συνοδοιπόροι των δεν είναι δυνατόν να θεωρούνται Έλληνες επειδή ομιλούν την ελληνικήν κι έχουν γεννηθεί εις την Ελλάδα», ζήτησε τη χρήση περισσότερων βομβών Νάπαλμ καθώς επίσης αναισθητικά ή ασφυξιογόνα αέρια και υλικά χημικού πολέμου – αιτήματα που θεωρήθηκαν υπερβολικά ακόμη κι από τους Αμερικανούς.[1246]

Η πολυαναμενόμενη επιχείρηση του Εθνικού Στρατού κατά των ανταρτών, με την κωδική ονομασία «Χαραυγή» ξεκίνησε στις 15 Απριλίου. Σκοπός ήταν η εκκαθάριση της Ρούμελης, νοτίως της γραμμής του Αμβρακικού, Μετσόβου και Μαλλιακού κόλπου, με σκοπό να εξασφαλιστούν τα μετόπισθεν για την επιχείρηση του Γράμμου. Σε επιχειρησιακό επίπεδο, η «Επιχείρηση Χαραυγή» δεν είχε τα προβλεπόμενα αποτελέσματα, κυρίως επειδή οι αντάρτες εξακολουθούσαν να δρουν κατά τον συνήθη τρόπο τους, απέφευγαν δηλαδή τη μάχη και διέφευγαν τη νύχτα. Παρόλα αυτά, η δράση και παρουσία τους στην περιοχή της Ρούμελης κάμφθηκε αρκετά.[1247]

Ο επίπονος δρόμος προς την κυβερνητική σταθερότητα

Η έντονη κινητικότητα και η πληθώρα διαφορετικών τάσεων στους πολιτικούς κύκλους, οδήγησαν πολύ γρήγορα σε νέα κρίση στις αρχές Μαΐου, όταν οι Σοφούλης και Τσαλδάρης

[1245] Θαν. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, εκδ. φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σελ. 421.
[1246] ΓΕΣ/ΔΙΣ *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Αντισυμμοριακόν αγώνα (1946 – 1949) – Εκκαθαρίσεις της Ρούμελης και πρώτη μάχη του Γράμμου (1948),* Αθήνα, 1970, Αποσπάσματα από την αναφορά του Αρχιστράτηγου Σ. Κιτριλάκη, 26/4/1948, Παράρτημα Ι, σελ. 343 – 56 & Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 31, Ο Αγώνας κατά της εξέγερσης του Σ. Κατριλάκη, 16/2/1948, Απολύτως εμπιστευτικό σημείωμα της συνάντησης μεταξύ του Υπ. Στρατιωτικών και του Συνταγματάρχη Γουάιτ, εκ μέρους της AMAG, & ό.π., φακ. 32.1 Εκτίμηση της στρατιωτικής κατάστασης, μέσα Ιουλίου 1948, του Σ. Κιτριλάκη.
[1247] Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Οι Δυο στρατοί 1945 – 1949», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.). *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση, 1945 – 1952*, τ. Δ1, Αθήνα, 2009, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ. 298 – 9.

παρουσιάστηκαν στον βασιλιά ζητώντας του να αναστείλει τη λειτουργία της βουλής μέχρι τις 10 Ιουνίου. Οι δυο πολιτικοί αρχηγοί ζήτησαν από τον Παύλο να κάνει χρήση του άρθρου 38 του Συντάγματος και να προχωρήσει σε προσωρινό κλείσιμο της Βουλής καθώς αν και το θεωρούσαν απαραίτητο εξαιτίας της κρισιμότητας των επιχειρήσεων εναντίον των ανταρτών, αφού ενδεχόμενες συζητήσεις εντός του κοινοβουλίου κρίνονταν επικίνδυνες και άσκοπες, δεν πίστευαν ότι θα το επετύγχαναν αν το ζητούσαν οι ίδιοι από το βήμα της Βουλής. Στην ίδια συνάντηση, έθεσαν υπόψιν του βασιλιά το ζήτημα μερικού ανασχηματισμού, με την απομάκρυνση Υπουργών και των δυο κομμάτων. Ο Παύλος δέχτηκε την αναστολή άπαξ και οι λόγοι που του παρουσίασαν ήταν βάσιμοι και τουλάχιστον τύποις, οι δυο πολιτικοί αρχηγοί αντιπροσώπευαν την πλειοψηφία της Βουλής.[1248]

Η αναφορά στον ανασχηματισμό έγινε για να διασκεδάσει τις εντυπώσεις κυρίως αναφορικά με τις προηγούμενες κινήσεις πολιτικών αρχηγών, ενώ σύμφωνα με δημοσίευμα της Ελευθερίας, ήταν επιθυμητός και από τον συμμαχικό παράγοντα. Αντιθέτως, η εγχώρια πολιτική σκηνή υποδέχθηκε με έκπληξη την είδηση της αναστολής των λειτουργιών της Βουλής. Ο Παπανδρέου δήλωσε ότι ανέμενε επιβεβαίωσή της και κατόπιν θα ζητούσε ακρόαση από τον βασιλιά για να προχωρήσει σε καταγγελία της πράξης στον ελληνικό λαό. Ηπιότερη ήταν η αντίδραση των Ζέρβα και Γονατά, οι οποίοι αν και δεν συμφωνούσαν με την κίνηση, την δέχονταν από τη στιγμή που ήταν σύμφωνος ο βασιλιάς. Σε κάθε περίπτωση, σκόπευαν να πραγματοποιήσουν συνάντηση ώστε να καθορίσουν από κοινού τις επόμενες πολιτικές κινήσεις τους. Τέλος, ο Σοφοκλής Βενιζέλος δήλωσε ότι δεν δεχόταν να συμμετάσχει στην κυβέρνηση άπαξ και δεν πραγματοποιούνταν ριζικές αλλαγές. Η παραμονή του στο νέο κυβερνητικό σχήμα θα νοούταν μόνο «*εάν το Λαϊκό Κόμμα απεδέχετο όπως παραμερισθή τελείως το κομματικόν συμφέρον χάριν του εθνικού*».[1249]

Η ισορροπία της κυβέρνησης ήταν αρκετά εύθραυστη. Οι διεξαγόμενες στρατιωτικές επιχειρήσεις του εθνικού στρατού δεν είχαν ακόμη κριθεί ενώ σε πολιτικό επίπεδο το σύνολο των αρχηγών διαμαρτυρόταν σε κάθε ευκαιρία για τις τακτικές που ακολουθούσε το Λαϊκό Κόμμα και κατά κύριο λόγο ο αρχηγός του, τακτικές μικροπολιτικού συμφέροντος, οι οποίες προσανατολίζονταν προς την απόκτηση εξουσίας και κυβερνητικών θέσεων κι όχι προς την κατεύθυνση που θα οδηγούσε τη χώρα στην έξοδο από την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει.

Οι συναντήσεις των αρχηγών των κυβερνώντων κομμάτων συνεχίστηκαν, με σκοπό την ανασύνταξη της κυβέρνησης καθώς και τη μελέτη του ενδεχομένου διεξαγωγής εκλογών. Για τον σκοπό αυτό συμφώνησαν στη σύσταση μιας επιτροπής, η οποία θα προχωρούσε σε αναθεώρηση του Συντάγματος και θα συνέτασσε νέους εκλογικούς καταλόγους:

> *Είναι πρόδηλον ότι το βασικόν έργον της παρούσης Βουλής, το σχετικόν με την αναθεώρησιν του Συντάγματος, επιβάλλεται να επισπευθή. Εκπληρούσα ούτω η*

[1248] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών ανακτόρων, φακ. 377 Κυβερνητική κρίση της 5ης Μαΐου 1948, & φακ. 349 Επιστολή Σοφούλη – Τσαλδάρη προς Α.Μ. Βασιλέα των Ελλήνων Παύλον τον Α', 5/5/1948.
[1249] *Ελευθερία*, 5/5/1948.

Εθνική αντιπροσωπεία την αποστολίν της θα εξασφαλίσει την ευστάθειαν του ελεύθερου Δημοκρατικού Πολιτεύματός μας, με την έγκαιρον ανακαίνισιν του Καταστατικού Χάρτου, συμφώνως προς τας συγχρόνους πολιτικάς, κοινωνικάς και οικονομικάς απαιτήσεις.

Κατά το διάστημα της μηνιαίας αναστολής της επαναλήψεως των εργασιών της Βουλής, την οποίαν οι Αρχηγοί των συνεργαζομένων εις την κυβέρνησιν κομμάτων εισηγήθησαν εις την Α.Μ. τον βασιλέα, η Κυβέρνησις αναλαμβάνει να ολοκληρώσει την προπαρασκευαστικήν εργασίαν, δια την ταχείαν υπό της Εθνικής Αντιπροσωπείας ψήφισιν των αναθεωρήσεων διατάξεων του Συντάγματος. Θα υποβάλη άμα τη επαναληψει των εργασιών της Βουλής, πλήρες σχέδιον βασιζόμενον εις την συντελεσθείσα ήδη εργασίαν υπό της Συνταγματικής Επιτροπής. Ταυτοχρόνως θα υποβάλη σχέδιον Εκλογικού Νόμου.[1250]

Οι επαφές με τον Σοφούλη και ο ανασχηματισμός που είχε δρομολογηθεί δεν εμπόδισαν τον Τσαλδάρη να αναζητήσει για μια ακόμη φορά τον δρόμο προς τον Πρωθυπουργικό θώκο, προσφέροντας συνεργασία προς τους παλιούς του συνοδοιπόρους, Ζέρβα και Γονατά. Η αρνητική απάντηση των δυο πολιτικών αρχηγών έπρεπε να είναι αναμενόμενη από τον Τσαλδάρη, «διότι και κατά το παρελθόν τους είχε κάμει αναλόγους προτάσεις και είχαν καταλήξει και εις συμφωνίαν, η οποία όμως παρέμεινε ανεκτέλεστος». Όμως, και ο βασιλιάς δυσανασχέτησε όταν πληροφορήθηκε τις κινήσεις του αρχηγού των Λαϊκών, κατηγορώντας τον για διάσπαση του κυβερνητικού σχήματος.[1251]

Η πορεία προς τον ανασχηματισμό είχε δρομολογηθεί ήδη από τα τέλη Απριλίου, όταν κατόπιν επαφών με τον Τσαλδάρη, ο Σοφούλης συναντήθηκε με τον βασιλιά για να του εκθέσει την τρέχουσα πολιτική και στρατιωτική κατάσταση της χώρας. Ειδικότερα για τα πολιτικά, ο ανασχηματισμός κρινόταν απαραίτητος για να κατευναστεί η δυσφορία της κοινής γνώμης, έναντι ορισμένων Υπουργών, ιδίως του Υπουργού Δημοσίας Τάξεως και Αεροπορίας. Ο Τσαλδάρης μάλιστα είχε στείλει και μια επιστολή στον Σοφούλη και πρότεινε μια σειρά μέτρων που θα διευκόλυναν το κυβερνητικό έργο κυρίως όσον αφορά τον τρόπο διεξαγωγής των εργασιών του Νομοθετικού Σώματος ώστε «*να δυνηθή η Βουλή να ανταποκριθεί προς το πνεύμα, το οποίον επιβάλλουν αι ιστορικαί στιγμαί, τας οποίας διερχόμεθα*». Θα έπρεπε λοιπόν να ληφθούν εκ των δυο κομμάτων αποφάσεις για την επίσπευση του αναθεωρητικού έργου της βουλής. Στην ίδια επιστολή

[1250] *Ελευθερία*, 7/5/1948.
[1251] *Ελευθερία*, 7/5/1948.

πρότεινε και την αναβολή των εργασιών της Βουλής και ανασχηματισμό της νέας κυβέρνησης, προτάσεις που εκ πρώτης δεν βρήκαν σύμφωνο τον Σοφούλη. [1252]

Το κύριο ενδιαφέρον του Τσαλδάρη επικεντρώθηκε στην ανάγκη επίτευξης συμφωνίας μεταξύ των δυο κομμάτων για τις διατάξεις εκείνες του Συντάγματος που απαιτούσαν αναθεώρηση, ώστε να επισπευσθεί το έργο της Βουλής. Αιτούταν επίσης συμφωνία επί του εκλογικού συστήματος, ώστε να ψηφισθεί ο εκλογικός νόμος. Η αναβολή των λειτουργιών της βουλής και ο ανασχηματισμός της κυβέρνησης θα λειτουργούσαν ενισχυτικά προς την εκτενή συζήτηση των δυο ανωτέρω ζητημάτων. Η επιστολή προκάλεσε το έντονο ενδιαφέρον του βασιλιά αλλά και των Αμερικανών, με αποτέλεσμα τη συνάντηση Ράνκιν – Τσαλδάρη, κατά την οποία ο Αμερικανός επιτετραμμένος τόνισε στον αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος ότι «*δημιουργία κυβερνητικού ζητήματος υπό τας σημερινάς συνθήκας θα είχε δυσάρεστον απήχησιν εις την αμερικανική και διεθνή γνώμη και θα επέδρα δυσμενώς εις την εξέλιξιν της παρεχόμενης προς την Ελλάδα βοήθειας*».[1253]

Σε κατ' ιδίαν συνάντηση του Τσαλδάρη με τον βασιλιά, ο αρχηγός των Λαϊκών υπέβαλε «προτάσεις στερούμενας σοβαρότητος». Ανέφερε ότι συναντούσε αντιδράσεις από στελέχη του κόμματός του και γι' αυτό πρότεινε να ανατεθεί στον ίδιο εντολή σχηματισμού κυβέρνησης και να προκηρυχθούν εκλογές για το επόμενο φθινόπωρο. Προκειμένου να οδηγήσει την κυβέρνηση Σοφούλη σε πτώση – δεδομένου ότι δεν ήταν δυνατόν να εξακολουθεί να βρίσκεται στην αρχή – θα οδηγούσε σε παραίτηση τους βουλευτές του.[1254] Οι φιλοδοξίες του Τσαλδάρη βρίσκονταν ένα σκαλί πάνω από τις ανάγκες της χώρας και οι κινήσεις του υποστήριζαν σε πολύ μεγάλο βαθμό την ικανοποίηση της προσωπικής του προβολής παρά την εξυπηρέτηση των προβλημάτων της Ελλάδας. Τόσο σε εσωτερικό όσο και σε διεθνές επίπεδο πρόβαλε συνεχώς αιτήματα και απαιτήσεις τα οποία στις πλείστες των περιπτώσεων κάθε άλλο παρά ενισχυτικά προς τη θέση της χώρας λειτουργούσαν. Αντιθέτως, είχε καταστεί περίγελος των Βρετανών, οι οποίοι δήλωναν ότι «*Δεν διέθετε το επιπλέον 10% φαιάς ουσίας το οποίο διακρίνει τον δημόσιο άντρα από τον πολιτικάντη*».[1255]

Οι κινήσεις των δυο αντρών προκάλεσαν το έντονο ενδιαφέρον του συμμαχικού παράγοντα με τον επικεφαλής της AMAG Ντουάιτ Γκρίζγουολντ συνοδευόμενο από τον επιτετραμμένο των Η.Π.Α. Ράνκιν και τον νομικό σύμβουλο της Επιτροπής κ. Μόφατ, να επισκέπτονται των Σοφούλη με σκοπό να κατατοπιστούν επί της διαμορφωθείσας κατάστασης.[1256]

[1252] *Εμπρός*, 30/4/1948 & 1/5/1948.
[1253] *Ελευθερία*, 1/5/1948.
[1254] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως βασιλικών ανακτόρων, φακ. 377, Συνομιλία κ. Τσαλδάρη μετά της Α.Μ. του Βασιλέως κατά τας 18 και 27 Απριλίου 1948.
[1255] Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί…ό.π.*, σελ. 411.
[1256] *Ελευθερία*, 6/5/1948.

Ο ανασχηματισμός ολοκληρώθηκε και οι νέοι Υπουργοί ορκιστήκαν στις 7 Μαΐου. Η ορκομωσία ακολουθήθηκε από δηλώσεις του Γκρίζγουολντ ο οποίος τόνισε ότι η Αμερική επιθυμούσε τη διατήρηση του υπάρχοντος κυβερνητικού σχήματος και την αποφυγή εγκαθίδρυσης δικτατορικού καθεστώτος, το οποίο άλλωστε δεν θα ετύγχανε ποτέ επίσημης αναγνώρισης από την κυβέρνησή του. Άμεσο και φυσικό επακόλουθο των δυο δηλώσεων ήταν ο μη σχηματισμός κυβέρνησης μονόπλευρης εκ μέρους των Λαϊκών.[1257]

Το ενδιαφέρον όμως των συμμάχων και ιδίως των Βρετανών προσέλκυσαν και οι εκτελέσεις που ακολούθησαν τη δολοφονία του Χρήστου Λαδά, παρότι οι Έλληνες ιθύνοντες επέμειναν ότι ακολουθήθηκαν οι νόμιμες διαδικασίες και δεν επήλθε επιτάχυνση. Τόσο ο Βρετανός Υφυπουργός Εξωτερικών Κρίστοφερ Μέιχιου, ο οποίος δήλωσε στην Βουλή των Κοινοτήτων ότι οι εκτελέσεις «υπήρξαν μέγα πλήγμα δι' όλους» όσο και ο Βρετανός Πρέσβης στην Ελλάδα, ο οποίος επισκέφτηκε τον Τσαλδάρη για να του επιδώσει διάβημα επί του θέματος, εκφράστηκαν με σκληρό τόνο και δυσκολεύτηκαν να κατανοήσουν την έλλειψη σύνδεσης που ισχυριζόταν η κυβέρνηση μεταξύ της δολοφονίας του Λαδά και την εκτέλεση θανατικών ποινών, οι οποίες είχαν επιβληθεί σχεδόν μια πενταετία νωρίτερα, κατά τη διάρκεια της Δεκεμβριανής σύγκρουσης.[1258]

Το αμερικανικό ενδιαφέρον προκάλεσε την αντίδραση ορισμένων στελεχών του Λαϊκού Κόμματος και οδήγησε τους Αμερικανούς σε μια διευκρινιστική επιστολή, στην οποία υπογράμμιζαν ότι δεν αναμείχθηκαν στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας παρά μόνο ενθάρρυναν τη δημιουργία μιας ευρείας βάσεως κυβέρνησης, με την πεποίθηση ότι θα εξυπηρετούνταν καλύτερα τα συμφέροντα της Ελλάδας. Ο ίδιος ο Σοφούλης δε, τόνισε ότι όχι μόνο οι Αμερικανοί δεν συζήτησαν επί των εσωτερικών ζητημάτων και του ανασχηματισμού αλλά ακόμη κι όταν γινόταν νύξη επί των ζητημάτων από την κυβέρνηση, οι ίδιοι απέφευγαν τη συζήτηση.[1259] Άλλωστε, οι Αμερικανοί έχουν παράδοση μη επέμβασης στα εσωτερικά ζητήματα των άλλων χωρών.

Ο πολυσυζητημένος ανασχηματισμός πάλι δεν κατόρθωσε να οδηγήσει σε μια κυβέρνηση εμπνέουσα εμπιστοσύνη στους «συμμάχους» της, οι οποίοι εξακολουθούσαν να θεωρούν –κι όχι άδικα – ότι «*οι δεξιοί υπό την ηγεσίαν του αντιπροέδρου κ. Τσαλδάρη, εξηκολούθησαν να ασκούν την εξουσία*», βασιζόμενοι στο ότι αρκετά από τα ληφθέντα μέτρα και κυρίως οι εκτελέσεις που ακολούθησαν τη δολοφονία Λαδά, ήταν εμπνευσμένα από τη δεξιά, σε σύγκριση με την προγενέστερη κυβέρνηση. Ο Σοφούλης αμέσως μετά την ορκομωσία, αναχώρησε για προγραμματισμένο ταξίδι στη Θεσσαλονίκη, όπου σε λόγο του προς τις ένοπλες δυνάμεις εξήρε τον ηρωισμό του στρατεύματος και τόνισε ότι πλησίαζαν την αρχή του τέλους.[1260]

[1257] *Ελευθερία*, 8/5/1948.
[1258] *Ελευθερία*, 5 & 6/5/1948.
[1259] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.3, Επιστολή του Τσαρλς Μπόλεν προς τον Γερουσιαστή ΜακΓκαρθ, 12/5/1948.
[1260] *Ελευθερία*, 9 & 12/5/1948.

Audiator et altera pars: Προτάσεις ειρήνης ΙΙΙ

Κι ενώ στο κυβερνητικό στρατόπεδο οι κινήσεις αφορούσαν την απόκτηση ή μη εξουσίας και της μέγιστης δυνατής επιρροής επί του κυβερνητικού, η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση, παρά τις διεξαγόμενες επιχειρήσεις, στα τέλη Μαΐου επανέφερε για μια ακόμη φορά το ζήτημα της ειρήνευσης. Η δήλωση ανακοινώθηκε από τον Ραδιοφωνικό σταθμό του Δημοκρατικού Στρατού και αναφερόταν στην τρέχουσα κατάσταση της χώρας και κατόπιν στην επιθυμία της Π.Δ.Κ. για εύρεση σημείων επαφής με σκοπό την ειρήνευση.

> *Η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση συζήτησε πάνω στην εσωτερική μας εξέλιξη και παίρνοντας υπόψιν και τις τελευταίες αποβλέπει στο να διευκολύνει τη διεθνή κοινή γνώμη που τελευταία τόσο έντονα εκδήλωσε το ενδιαφέρον της για την Ελλάδα και τον αγωνιζόμενο λαό. Και θέλοντας να συντελέσει και αυτή στην προσπάθεια που κάνουν οι δημοκρατικές δυνάμεις και παράγοντες σε όλο τον κόσμο για την ειρήνη και τη δημοκρατική συνεννόηση της ανθρωπότητας κάνει την παρακάτω δήωση:*
>
> *Η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση είναι πάντα έτοιμη να δεχτεί και να ενθαρρύνει οποιαδήποτε πρωτοβουλία και από οποιαδήποτε πλευρά που θα έτεινε να βοηθήσει στο να βρει η Ελλάδα τον εαυτό της και την ησυχία της με μια προϋπόθεση: Ότι θα εξασφαλιστεί ανεπιφύλακτα η δημοκρατική ζωή του λαού, ότι θα κατοχυρωθεί χωρίς οποιαδήποτε ξενική ανάμειξη η εθνική αυτοτέλεια και ανεξαρτησία, ότι ο λαός της Ελλάδος μόνος και ελεύθερος θα αποφασίσει για τις τύχες του. Προς την κατεύθυνση αυτή η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση είναι πάντα έτοιμη να κάνει κάθε υποχώρηση που επιτρέπει το λαϊκό και εθνικό συμφέρον. Είναι καιρός να παύσει να χύνεται στην Ελλάδα αίμα επειδή αυτό θέλουν οι ξένοι ιμπεριαλιστές και ντόπιοι πλουτοκράτες.*
>
> *Είναι καιρός να σταματήσουν οι δολοφονίες και σφαγές που διαπράττει ο μοναρχοφασισμός.*
>
> *Το λαϊκόδημοκρατικό κίνημα στη χώρα μας ούτε απόβλεψε ούτε και σήμερα αποβλέπει σε βίαιη και αποτελεσματική επικράτηση.*[1261]

[1261] Κ.Κ.Ε. *Ε.Κ.*,. τ. VI, σελ. 462 – 3.

Η αντίδραση της Αμερικανικής κυβέρνησης ήταν άμεση και καταδικαστική για την πρόταση, εξαιτίας της φρασεολογίας που χρησιμοποιήθηκε καθώς θεωρήθηκε προκλητική αλλά και του όρου που έθεσαν περί μη ξενικής επέμβασης. Δυο ημέρες αργότερα, η Π.Δ.Κ. προέβη σε εκ νέου ανακοίνωση και τόνισε τη σοβαρότητα της πρότασης καταδεικνύοντας την κυβέρνηση της Αθήνας ως υπεύθυνης για τη συνέχιση του αιματοκυλίσματος καθώς επέλεγε να ακούσει τις συμβουλές των ξένων αντί να προβεί σε διευκρινιστικές απαντήσεις. Η ειλικρίνεια των προθέσεών της όμως αμφισβητήθηκε για μια ακόμη φορά, αφού οι Η.Π.Α. την εξέλαβαν ως προοίμιο της πρότασης της Σοβιετικής Ένωσης στα Ηνωμένα Έθνη για επέμβαση με σκοπό τον τερματισμό της σύγκρουσης στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα σοβιετικά πρότυπα ειρήνης. Μια τέτοια κίνηση εκλαμβανόταν ως αδυναμία των ανταρτών και ταυτόχρονα ως επιθυμία των Σοβιετικών να σώσουν ό,τι μπορούσε να περισωθεί από την επικείμενη ήττα, ενώ παράλληλα εξακολουθούσαν να επιδιώκουν μέσω «ειρηνικών» μεθόδων να φέρουν την Ελλάδα στη θέση της Τσεχοσλοβακίας. Επί του παρόντος, η άποψη της Πρεσβείας ήταν ότι η Ελληνική κυβέρνηση δεν έπρεπε να προβεί σε επίσημες δηλώσεις ως απάντηση, εκτός κι αν «*ενδεχόμενη δυσμενής αντίδραση από τον διεθνή Τύπο το απαιτήσει*». Ο Ράνκιν θεωρούσε ότι η αμνηστία μπορούσε να δοθεί μόνο τη στιγμή πριν την ολοκληρωτική συντριβή των ανταρτών κι όχι νωρίτερα:

> *Αν η κομουνιστική προπαγάνδα κατορθώσει να εγείρει αντιδράσεις στην παγκόσμια κοινή γνώμη εξαιτίας της έλλειψης απαντήσεως εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης, σχετικά με τους όρους τερματισμού της σύρραξης, ελπίζω ότι το Υπουργείο Εξωτερικών (σ.σ. των Η.Π.Α.) θα βρει την ευκαιρία ότι 'προτάσεις' διατυπωμένες σε βίαια και προσβλητική γλώσσα προερχόμενες από εξεγερμένους κομμουνιστές ενάντια της νόμιμης, ελληνικής κυβέρνησης κι οι οποίες απαιτούν την απόσυρση των δυνάμεων και της βοήθειας των Η.Π.Α. και της Μεγάλης Βρετανίας συνέπεια της οποία θα είναι η εγκατάλειψη της Ελλάδας στο έλεος των κομμουνιστών, δεν μπορεί να θεωρηθούν ότι περιέχουν ειλικρινή επιθυμία για ειρήνη.*[1262]

Τις ίδιες απόψεις συμμεριζόταν και ο Γκρίζγουολντ, ο οποίος υπογράμμισε την αξία της στρατιωτικής επιβολής του εθνικού στρατού επί των ανταρτών και την αποφυγή οποιασδήποτε συζήτησης, η οποία θα ενίσχυε καθ' οιονδήποτε τρόπο το ηθικό του Δημοκρατικού Στρατού. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξάγοντο έπρεπε να ολοκληρωθούν με νίκη επί των ανταρτών κι όχι με αναφορά σε αμνηστία ή συμφιλίωση. «*Η Ελληνική κυβέρνηση εξακολουθεί να δείχνει αξιοσημείωτη σταθερότητα επ' αυτού. Ο Πρωθυπουργός Θεμιστοκλής Σοφούλης στις 5 Ιουνίου*

[1262] FRUS, 1948, IV, Ράνκιν προς Μάρσαλ, 4/6/1948, σελ. 101 – 2.

επανέλαβε στην προηγούμενη δήλωσή του ότι δεν θα ήταν σύμφωνος σε άλλη αμνηστία, αυτή την φορά ενώπιον της Βασιλίσσης Φρειδερίκης, του Αντιστράτηγου Σματς και εμού (σ.σ. Ράνκιν)».[1263]

Σύμφωνα με τους Αμερικανούς, η πρόταση ειρήνης ήταν απλώς μέρος της προπαγάνδας των Σοβιετικών και του Μάρκου, οι οποίοι ζητούσαν ειρήνη ενώ οι «*Αγγλοαμερικανοί και η μοναρχοφασιστική κυβέρνηση της Αθήνας*» συνέχιζαν τον πόλεμο και την αιματοχυσία. Ο στόχος των κομμουνιστών ήταν να προκαλέσουν σύγχυση και διχόνοια μεταξύ των υποστηρικτών της Αμερικανικής βοήθειας σε ένα κρίσιμο σημείο, όπου η πιθανότητα επιτυχίας ήταν μεγάλη. Η επόμενη στρατιωτική αναμέτρηση ήταν ιδιαίτερης σημασίας αφού θα χρησιμοποιούσαν όπλα που ως τότε δεν είχαν χρησιμοποιηθεί ξανά, όπως οι βόμβες Νάπαλμ, γεγονός που θα ενέτεινε την προπαγάνδα εναντίον τους. Ως εκ τούτου, δεν έπρεπε να υπάρξει καμία επαφή είτε διμερής είτε σε διεθνές επίπεδο μεταξύ της Ελληνικής κυβέρνησης και της Π.Δ.Κ., παρά μόνο ο Πρωθυπουργός μπορούσε να προβεί σε ραδιοφωνικό διάγγελμα και χωρίς να κάνει αναφορά στις ειρηνευτικές προτάσεις του Βαφειάδη, να προτείνει στους αντάρτες να παραδοθούν στα τμήματα του εθνικού στρατού που βρίσκονταν στις περιοχές τους.[1264]

Η ελληνική κυβέρνηση εξ αρχής κράτησε εφεκτική στάση έναντι των προτάσεων του Μάρκου, αρνούμενη να προβεί σε δηλώσεις πλην του Υπουργού Στρατιωτικών, Στράτου, ο οποίος δήλωσε ότι «*δεν έχωμεν να κάμωμεν καμία συζήτησιν με ληστάς*».[1265] Οι αντιδράσεις εκ μέρους του Λονδίνου ήταν ήπιες και αρκέστηκαν μόνο στο να σχολιάσουν πως η αρχικά απότομη διατύπωση των προτάσεων εκ μέρους της Δημοκρατικής Κυβέρνησης και η ακόλουθη ηπιότερη επαναδιατύπωσή τους, είχε ως σκοπό να προκαλέσει την άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης, ώστε να φανεί ότι επιθυμεί το αιματοκύλισμα και γι' αυτό απορρίπτεται μια λογική ειρηνευτική πρόταση. Η Μεγάλη Βρετανία αρνήθηκε να αναλάβει οιαδήποτε πρωτοβουλία, αφήνοντας την Αμερική να δράσει επί του θέματος.[1266] Εκ του συνόλου των ισχυρισμών και των υποθέσεων της ελληνικής κυβέρνησης και των συμμάχων της, ο μόνο που παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον είναι ότι η πρόταση ειρήνευσης το καλοκαίρι του 1948, εντασσόταν στο γενικότερο πλαίσιο ανάληψης πρωτοβουλιών για τα Βαλκάνια εκ μέρους του Κρεμλίνου.

Στα τέλη Ιουλίου, κι αφού είχε προηγηθεί μια ακόμη διατύπωση της ειρηνευτικής πρότασης εκ μέρους της Π.Δ.Κ.,[1267] ο Ράνκιν ενημέρωνε τους Αμερικανούς ότι ο Τσαλδάρης τον πληροφόρησε εμπιστευτικά ότι προσεγγίστηκε από τη Σοβιετική πρεσβεία με σκοπό την έναρξη συνομιλιών μεταξύ της ελληνικής και της σοβιετικής κυβέρνησης, ώστε να εξομαλυνθούν οι διαφορές. Η μοναδική προϋπόθεση ήταν να μη γίνει καμία αναφορά από τον Τσαλδάρη για τις συνομιλίες αυτές σε κανένα μέλος του Υπουργικού Συμβουλίου. Στις συναντήσεις αυτές, οι Σοβιετικοί προτίθεντο να

[1263] FRUS, 1948, IV, Γκρίζγουολντ προς Μάρσαλ, 8/6/1948, σελ. 103 – 5 & Ράνκιν προς Μάρσαλ, 12/6/1948, σελ. 105 – 7.
[1264] FRUS, 1948, IV, Γκρίζγουλοντ προς Μάρσαλ, 16/6/1948, σελ. 107 – 8.
[1265] *Ελευθερία*, 2/6/1948.
[1266] F.O. 371/7224 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 3/6/1948 & *Ελευθερία*, 4/6/1948.
[1267] Κ.Κ.Ε., *Ε.Κ.*,, τ. VI, Δήλωση της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, Ιούλιος 1948, σελ. 464.

συζητήσουν όχι μόνο τα θέματα των βορείων γειτόνων της Ελλάδος αλλά και της Βορείου Ηπείρου και της Κύπρου. Ο Τσαλδάρης απέφευγε να δεσμευτεί έναντι των Σοβιετικών και επιθυμούσε την αμερικανική συμβουλή. Φοβόταν ότι ο απώτερος σκοπός τους ήταν να τον εκθέσουν αν δεχόταν να συμμετάσχει στις διαπραγματεύσεις, ή να τον χρησιμοποιήσουν ως «σφήνα» για τις διαπραγματεύσεις μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και του Μάρκου. Παρότι η αρχική κρούση εκ μέρους της Σοβιετικής Πρεσβείας είχε πραγματοποιηθεί στις αρχές του μήνα, η Πρεσβεία ενημέρωσε το Υπουργείο Εξωτερικών προς το τέλος του. Ενώ καμία πρόταση των Σοβιετικών δεν θα έπρεπε να απορρίπτεται εκ προοιμίου, τα κίνητρά τους θεωρούνταν ύποπτα και ταυτόχρονα μια απλή άρνηση θα προσέθετε υλικό στην κομουνιστική προπαγάνδα, ότι δηλαδή οι Δυτικές δυνάμεις ήταν αποφασισμένες να αποτρέψουν κάθε απόπειρα προσέγγισης και να χωρίσουν τον κόσμο σε δυο αντίπαλα στρατόπεδα. Από την άλλη, ο τρόπος προσέγγισης προς τον Τσαλδάρη ήταν απαράδεκτος κι ως εκ τούτου, στην απάντησή του θα έπρεπε να τονιστεί η «*Ελληνική κυβέρνηση ήταν πάντα πρόθυμη να συζητήσει τις Σοβιετικές απόψεις πάνω σε προβλήματα αμοιβαίου ενδιαφέροντος ή προβλήματα που επηρεάζουν τις διεθνείς σχέσεις μεταξύ των μελών των Ηνωμένων Εθνών. Ως εκ τούτου, θα ήταν ευτυχής αν λάμβανε οποιεσδήποτε απόψεις, τις οποίες η Σοβιετική Ένωση επιθυμούσε να μεταφέρει μέσω των αντιπροσώπων της στην ελληνική κυβέρνηση. Καθώς τέτοιου περιεχομένου συζητήσεις δεν αποτελούν προσωπικά ζητήματα, δεν θα αναλάμβανε καμία δέσμευση ως προς τη διατήρησή τους σε προσωπικά βάση παρά μόνο ως εκπρόσωπος της Ελληνικής κυβέρνησης, υπεύθυνος να της δίνει αναφορά*». [1268]

Οι Βρετανοί πίστευαν ότι η πρόθεση των Σοβιετικών δεν ήταν μόνο να εκθέσουν τον Τσαλδάρη αλλά να υπονομεύσουν και τη συγκυβέρνηση με τον Σοφούλη κι ως εκ τούτου, η καλύτερη κίνηση του Υπουργού Εξωτερικών ήταν να ενημερώσει άμεσα τον Πρωθυπουργό για τις κινήσεις της σοβιετικής πρεσβείας ενώ αισθανόταν ιδιαίτερα άβολα να συζητηθεί το κυπριακό. Ο Τσαλδάρης λοιπόν θα έπρεπε να ενημερωθεί ότι παρά τις αμφιβολίες τους, αναφορικά με τις ανιδιοτελείς σοβιετικές προθέσεις, οι σημαντικές διαφορές ανάμεσά τους δεν θα επιλύονταν χωρίς απευθείας συνομιλίες. Ως εκ τούτου, ο Έλληνας Υπουργός – αφού εξετάσει το ζήτημα με τον Σοφούλη – καλό θα ήταν να ενημερώσει τους Σοβιετικούς ότι θα ακούσει τις απόψεις τους πάνω σε ζητήματα αμοιβαίου ενδιαφέροντος χωρίς πρόθεση να διαπραγματευτεί ή να συζητήσει και να μεταφέρει τα διαμειφθέντα στην κυβέρνησή του πριν προχωρήσει σε οποιαδήποτε κίνηση. Ανάλογη ενημέρωση επιθυμούσαν και οι Βρετανοί.[1269] Δεν είναι γνωστό αν τελικά ο Τσαλδάρης έδωσε απάντηση στους Σοβιετικούς, σίγουρα όμως δεν είχε προχωρήσει σε καμία κίνηση ως τις αρχές Αυγούστου, τέσσερις εβδομάδες μετά την προσέγγισή τους και εν μέσω σφοδρότατων στρατιωτικών επιχειρήσεων στον Γράμμο, η έκβαση των οποίων θα έκρινε τον τερματισμό ή μη του εμφυλίου. Στις

[1268] FRUS, 1948, IV, Μάρσαλ προς Πρεσβεία Ηνωμένων Πολιτειών στη Μεγάλη Βρετανία, 21/7/1948, σελ. 115 – 6.
[1269] FRUS, 1948, IV, Μάρσαλ προς Πρεσβεία των Η.Π.Α. στην Αθήνα, 2/8/1948, σελ. 117 – 8.

6 Αυγούστου μάλιστα, ζήτησε την γνώμη των Αμερικανών σχετικά με την απάντηση και τη στάση που έπρεπε να τηρήσει έναντι των Σοβιετικών.[1270]

Η εκδοχή των ίδιου γεγονότος από την πλευρά της αριστεράς παρουσιάζει ορισμένες πολύ σημαντικές διαφοροποιήσεις. Σύμφωνα με τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικού της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, ο Τσαλδάρης την περίοδο Μαΐου – Ιουνίου 1948 έκανε προσπάθειες για την αποκατάσταση ανεπίσημων επαφών με τον Τσερνίσοφ, προσωρινό επιτετραμμένο της Μόσχας στην Ελλάδα, για τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων με σκοπό τον τερματισμό του εμφυλίου. Οι πληροφορίες ήταν απόρρητες και μεταδίδονταν μόνο προς το «αρμόδιο κέντρο»

> *Σύμφωνα με οδηγίες του κέντρου, ήρθα σε ανεπίσημες επαφές με έμπιστα πρόσωπα του Τσαλδάρη, τους εξέθεσα τη σοβιετική άποψη που μου ανακοινώθηκε από το Κέντρο για το σταμάτημα του Εμφυλίου πολέμου και την αποκατάσταση της ειρήνης στην Ελλάδα. Τις επαφές με τα έμπιστα πρόσωπα του Τσαλδάρη τις διέκοψα τον Ιούνιο του 1948 ύστερα από υπόδειξη του Κέντρου*.[1271]

Η πληροφόρηση σχετικά με τις επαφές αυτές σταματάει εδώ και δεν κατονομάζεται ούτε δίνεται κάποια πληροφορία περισσότερη σχετικά με το «αρμόδιο κέντρο» από το οποίο δεχόταν οδηγίες ούτε ποια ήταν η σοβιετική άποψη την οποία μετέφερε στον Τσαλδάρη.

Προφανώς, υφίσταται μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ των δυο εκδοχών, του Τσερνίσοφ και των Αμερικανών. Και οι δυο εκδοχές φυσικά γεννάνε περισσότερο ερωτήματα από αυτά στα οποία απαντάνε. Αν θεωρηθεί ότι ο Τσαλδάρης ήταν αυτός που προσέγγισε τους Σοβιετικούς, σε καμία περίπτωση δεν θα δύνατο να το ομολογήσει στους Αμερικανούς ούτε όμως είναι σαφείς οι αιτίες που τον οδήγησαν εκεί, τη στιγμή που η αισιοδοξία της κυβέρνησης σχετικά με την έκβαση των στρατιωτικών επιχειρήσεων εμφανιζόταν στα ύψη, σε δημόσιο επίπεδο. Στους ιδιωτικούς κύκλους βέβαια υφίστατο μια πιο συγκρατημένη αισιοδοξία, όπως δήλωνε κι ο Σοφοκλής Βενιζέλος σε έκθεσή του προς τον Μαγκί. Ο Έλληνας πολιτικός θεωρούσε ότι ο εμφύλιος κατά τη γνώμη του δεν θα τερματιζόταν ακόμη κι αν οι επιχειρήσεις που διεξάγονταν στον Γράμμο ολοκληρώνονταν με επιτυχία για τον Εθνικό Στρατό, εκτός κι αν επικρατούσε κλίμα συνεννόησης μεταξύ των «Μεγάλων Χωρών».[1272] Η πιο μετριοπαθής αυτή στάση των πολιτικών, ίσως δικαιολογούσε την επιθυμία του

[1270] FRUS, 1948, IV, Γκρέιντι προς Μάρσαλ, 6/8/1948, σελ. 120.
[1271] Απόρρητα Ντοκουμέντα του Υπουργείου Εξωτερικών της Ε.Σ.Σ.Δ.: Ο ρόλος της Ε.Σ.Σ.Δ. στις προσπάθειες για την εξεύρεση λύσης στο ελληνικό ζήτημα, στο Π. Ανταίος, *Νίκος Ζαχαριάδης: Θύτης και Θύμα*, εκδ. Φυτράκη, Αθήνα, 1991, σελ. 464.

Τσαλδάρη να συζητήσει την πιθανότητα επίλυσης του ελληνικού ζητήματος εντάσσοντας στην ατζέντα των συνομιλιών και το Κυπριακό και τις διεκδικήσεις στην Β. Ήπειρο. Σε αυτή την περίπτωση όμως, απ' ότι φαίνεται, οι συζητήσεις τερματίστηκαν από το «κέντρο» στη Σοβιετική Ένωση, χωρίς να γνωρίζουμε την αιτία. Μια επιτυχής όμως έκβαση των συνομιλιών, θα καθιστούσε τον Τσαλδάρη ως το «πρόσωπο της ημέρας» τον πολιτικό που κατόρθωσε να θέσει τέρμα στον ελληνικό εμφύλιο, παρακάμπτοντας ταυτοχρόνως τόσο τον Πρωθυπουργό Σοφούλη όσο και τον γενικό γραμματέα του Κ.Κ.Ε. άρα ουσιαστικά εξουδετέρωνε τους δυο βασικότερους πολιτικούς του αντιπάλους.

Όλες οι προτάσεις του Γενικού Αρχηγείου του Δ.Σ.Ε. και της Π.Δ.Κ. απορρίφθηκαν είτε μέσω δημοσιεύσεων του αστικού Τύπου είτε δηλώσεων των εκπροσώπων της Κυβέρνησης, οι οποίοι εξέφραζαν την άποψη ότι οι προτάσεις προέρχονταν από αδυναμία του Δημοκρατικού Στρατού. Σκοπός του ήταν η επίρριψη ευθυνών για την παράταση του πολέμου στην κυβέρνηση και ταυτόχρονα να αποτραπεί η συντριβή του Δημοκρατικού Στρατού από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του κυβερνητικού στρατού. Οι προτάσεις όμως της Π.Δ.Κ. λάμβαναν υπόψη τις αλλαγές σε διεθνή και εγχώριο συσχετισμό δυνάμεων για το αν και πότε θα ληφθούν αποφάσεις ενώ ταυτόχρονα έπαιρναν υπόψη και τις διαθέσεις της πλειοψηφίας των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων, προβάλλοντας ότι την ευθύνη για τη συνέχιση των βασάνων τους δεν βαραίνει το Κ.Κ.Ε. αλλά τις εγχώριες και ξένες αστικές δυνάμεις. Από την άλλη όμως, έδειχναν ότι δεν ήταν διατεθειμένοι να δεχθούν κάθε τίμημα με σκοπό την ειρήνευση, παράμετρος που αποτέλεσε κύριο συστατικό της ένοπλης πάλης την περίοδο εκείνη.[1273]

Εξάλλου, η ύπαρξη ενός χειρογράφου με όρους ειρήνευσης, υπό τους οποίους η κυβέρνηση θα ανέστειλε όλες τις πολεμικές επιχειρήσεις από τη στιγμή που η ηγεσία του Κ.Κ.Ε. ανακοίνωνε δημοσίως ότι έθετε τέλος στην «ανταρσία» συνομολογεί πως υπήρχε διάθεση διαπραγμάτευσης. Σύμφωνα με τους όρους του, μετά την κατάπαυση του πυρός οι πολεμιστές του Δ.Σ.Ε. μπορούσαν να παραδώσουν τον οπλισμό τους σε μια ειδική επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών, στα Βαλκάνια και η κυβέρνηση από τη μεριά της θα εγγυόταν την ασφάλεια όσων αφοπλίζονταν, μια «γενική αμνηστία», την άρση των Έκτακτων Μέτρων και εκλογές εντός εξαμήνου. Το αν θα χορηγούταν αμνηστία στους ηγέτες του Κ.Κ.Ε και αν θα νομιμοποιούταν το κόμμα, θα αποφασιζόταν από το νέο κοινοβούλιο.[1274] Δεν υπάρχει όμως τίποτε που να αποδεικνύει ότι οι προτάσεις έφτασαν τελικώς στον αποδέκτη τους ούτε ασφαλώς κάποια αντίδραση εκ μέρους του Κ.Κ.Ε. ή της Π.Δ.Κ. Το ελάχιστο δεδομένο που υπάρχει είναι η σκέψη αναζήτησης συμφωνίας με το κομμουνιστικό κόμμα, ώστε να τερματιστεί η

[1272] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, φακ. 11, Δακτυλογραφημένη Έκθεση του Σοφοκλή Βενιζέλου προς τον Μαγκί, [συντονιστή της Αμερικανικής Βοήθειας], 8/7/1948.
[1273] *Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε., ό.π.,* σελ. 415.
[1274] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 31, Ανυπόγραφο, αχρονολόγητο χειρόγραφο σημείωμα του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, με όρους ειρήνευσης, καλοκαίρι 1948.

αιματοχυσία, σκέψη που οφείλεται εν μέρει και στους φόβους αδυναμίας του Εθνικού Στρατού να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της μάχης. Ο δρόμος για την υλοποίησή της όμως θα ήταν δύσκολος και επίπονος κατά κύριο λόγο εξαιτίας της αντίδρασης που υπήρχε εκ μέρους Βρετανίας και Αμερικής σε οποιοδήποτε σχέδιο ανοχής προς τους κομμουνιστές.

Αν δεχτούμε ότι η προσέγγιση έγινε από την πλευρά των Σοβιετικών, προκύπτει το ερώτημα γιατί προς το πρόσωπο του Τσαλδάρη κι όχι προς κάποιο άλλο πιο μετριοπαθές στέλεχος της κυβέρνησης. Η προφανής απάντηση είναι ότι ο Τσαλδάρης κατείχε τη θέση του Υπουργού Εξωτερικών κι ήταν ο πλέον αρμόδιος για τη διεξαγωγή των συνομιλιών. Από την άλλη, ίσως θεωρούσαν δεδομένο ότι ο Τσαλδάρης θα απευθυνόταν στην Αμερικανική Πρεσβεία κι ήθελαν κατ' αυτόν τον τρόπο να κάνουν γνωστές τις προθέσεις τους στους Αμερικανούς, χωρίς να φανεί ότι ζητάνε απευθείας συνομιλίες μαζί τους.

Σε κάθε περίπτωση, η πρόταση της Σοβιετικής Ένωσης εναρμονίζεται πλήρως με τα κίνητρα και τις επιδιώξεις της αναφορικά με την Ελλάδα αλλά ήρθε αντιμέτωπη για μια ακόμη φορά με την αδιαλλαξία των Βρετανών και των Αμερικανών και τη σταθερή επιθυμία τους για μια ολοκληρωτική στρατιωτική συντριβή του Δημοκρατικού Στρατού, κάτι που φάνηκε και από τη χρήση των βομβών Νάπαλμ, οι οποίες δοκιμάστηκαν για πρώτη φορά στον Γράμμο – ενώ η ελληνική κυβέρνηση είχε ζητήσει και την αποστολή «αερίων» από τους Αμερικανούς, αίτημα όμως που απορρίφθηκε.[1275] Το κλίμα στην Ελλάδα ήταν άκρως αρνητικό για τις συμφιλιωτικές προτάσεις της Π.Δ.Κ., με την *Καθημερινή* να κυκλοφορεί με άρθρο του Γ. Βλάχου, «Γιατί δεν τους καίμε λοιπόν;», αναφερόμενη ασφαλώς στους κομμουνιστές, ζητούσε εντονότερη ενίσχυση από τους συμμάχους, με αποστολή επιπλέον αεροπλάνων για τη ρίψη βομβών και οπλισμού.[1276]

Η πρωτοβουλία ενδεχομένως να προερχόταν όντως από τη Σοβιετική πρεσβεία, αν ληφθεί υπόψη το τηλεγράφημα του Ζαχαριάδη προς το Πολιτικό Γραφείο, σύμφωνα με το οποίο ο Μάρκος θα δεχόταν να συναντήσει τον Πλαστήρα για εξεύρεση τρόπου ειρήνευσης, κατόπιν υποδείξης του Μολότωφ.[1277] Αν και δεν αποκλείεται να περιέχει αλήθειες στα όσα αναφέρει το τηλεγράφημα, εγείρεται μια σοβαρή ένσταση, όσον αφορά το ενδεχόμενα να απομακρυνθεί ο Βαφειάδης από τον Γράμμο σε μια κρίσιμη περίοδο προετοιμασίας των πολεμικών επιχειρήσεων για να λάβει μέρος σε διαπραγματεύσεις με αμφίβολο αποτέλεσμα και προοπτική, ειδικά μετά από τις τόσες αποτυχίες που είχε συναντήσει το Κ.Κ.Ε. στην προσπάθειά του να συνεννοηθεί με την κυβέρνηση της Αθήνας. Η σημείωση που θέλει τον Μολότωφ να υποδεικνύει την επαφή, τονίζει την εξάρτηση που είχε στα μάτια των αντιπάλων του τουλάχιστον, το Κ.Κ.Ε. από τη Σοβιετική Ένωση. Μερικές μέρες αργότερα, ο Πλαστήρας συναντήθηκε με τον Παπάγο προκειμένου να συζητήσουν επί σχεδίου ειρήνευσης. Ο

[1275] Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί…ό.π.*, σελ. 431 – 432.
[1276] *Καθημερινή*, 15 & 18/7/1948.
[1277] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 377, τηλεγράφημα Νίκου Ζαχαριάδη προς Πολιτικό Γραφείο Κ.Κ.Ε, αρ. 1704, 6/6/1948.

Πλαστήρας θεωρούσε ότι η πλέον πρόσφορη λύση ήταν η άσκηση κατευναστικής πολιτικής, μέσω γενικής αμνηστίας κι όχι με συνεννόηση με τους «ιθύνοντες» των ανταρτών. Η αμνηστία μπορούσε να δοθεί μόνο από εξωκοινοβουλευτική κυβέρνηση, από άτομα τα οποία δεν είχαν σχέση με την πολιτική. Για τον Πλαστήρα, η προηγούμενη αμνηστία απέτυχε εξαιτίας της αδυναμίας της κυβέρνησης να ελέγξει τις παρακρατικές δεξιές οργανώσεις. Στη διαφωνία του Παπάγου αναφορικά με το θέμα ομόφωνης απόφασης των πολιτικών αρχηγών, του Βασιλιά και του ξένου παράγοντα, ο Πλαστήρας τόνισε το δικαίωμα του Βασιλιά να διαλύσει την Βουλή και να παρεκκλίνει από το Σύνταγμα όσον αφορά την άμεση διεξαγωγή εκλογών – προκαλώντας νέα ένσταση από τον Παπάγο. Η πρωτοβουλία άλλωστε του Πλαστήρα προήλθε επειδή «*κατά τη γνώμη του εξασκεί επιρροή επί των αριστεριζόντων και ότι κατά τας πληροφορίας του, πολιτική κατευνασμού θα είχεν επιτυχίαν. Ήτο δε αρεστή και εις τον ξένον παράγοντα*».[1278]

Η φράση αυτή του Πλαστήρα αποδεικνύει ότι οι επαφές με τους εκπροσώπους της αριστεράς πράγματι έλαβαν χώρα και οδήγησαν σε συμφωνία των δυο πλευρών, αλλά δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το ακριβές περιεχόμενό τους. Από τις προτάσεις που παρουσίασε ο Πλαστήρας στον Παπάγο, συμπεραίνουμε ότι ήταν αρκετά μετριοπαθείς εκ μέρους της αριστεράς, η οποία δεν διεκδικούσε τίποτε περισσότερο από μια κυβέρνηση η οποία θα της παρείχε τα απαραίτητα εχέγγυα για τη ζωή και την περιουσία καθώς και μια γενική αμνηστία, η οποία θα οδηγούσε στην ειρήνευση και σταδιακά στη λήθη. Ήταν όμως μια ακόμη προσπάθεια η οποία θα έπεφτε στο κενό.

[1278] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 377 Πολιτικό Γραφείον της Α.Μ. του Βασιλέως, Συνομιλία Στρατηγού Αλ. Παπάγου μετά του Ν. Πλαστήρα, 17/6/1948.

Προς μια ακόμη κυβερνητική παλινωδία

Πέρα από τις εξελίξεις στον στρατιωτικό τομέα και τις πιέσεις των Αμερικανών, η κατάσταση εντός του κυβερνητικού σχήματος για μια ακόμη φορά ήταν ασταθής. «*Παρά τη συνεργασία, το Λαϊκό κόμμα είχε στην αποκλειστική του διάθεση τη Διοίκηση και ο τρόπος με τον οποίο ασκούσε την αρχή δεν συνέβαλε στην βελτίωση της εσωτερικής κατάστασης, άρρηκτα συνδεδεμένης με την αποτελεσματική ήττα της στάσης».* Αυτό συνέβη επειδή ο Σοφούλης *«Δεν προσπάθησε να αποκομίσει κομματική οφέλη αλλά αντιθέτως επικεντρώθηκε στην ήττα των στασιαστών[…]. Η στάση του αυτή αντί να εκτιμηθεί από το Λαϊκό Κόμμα και να τοποθετήσει τουλάχιστον στις νευραλγικές δημόσιες θέσεις άτομα με αδιαμφισβήτητες ικανότητες, ώστε να εμπνεύσουν τον Εθνικό συναγερμό, χρησιμοποιεί μόνο κομματικά μέλη, στοχεύοντας στις επερχόμενες αλλαγές. Η κατάσταση έχει προκαλέσει μια διαρκή ενασχόληση στα μέλη του Κόμματος Φιλελευθέρων, μεγάλος αριθμός των οποίων σκοπεύει μετά την επιτυχή έκβαση των επιχειρήσεων του Γράμμα, να ζητήσει από τον ηγέτη του Κόμματος να λύσει την κυβερνητική συνεργασία.*»[1279]

Κάπως έτσι περιγραφόταν η κατάσταση εντός του κυβερνητικού σχηματισμού, το καλοκαίρι του 1948. Κι ενώ η ανιδιοτέλεια των Φιλελευθέρων τίθεται εν αμφιβόλω, η μικροκομματική πολιτική των Λαϊκών σίγουρα όχι. Η αφορμή για τη νέα κυβερνητική κρίση δόθηκε εξαιτίας της διαφωνίας των δυο κομματικών αρχηγών επί ενός νέου νομοσχεδίου. Η εύθραυστη ισορροπία είχε ήδη γίνει αντιληπτή από τους Αμερικανούς, οι οποίοι τόνιζαν πως και στην περίπτωση που οι στρατιωτικές επιχειρήσεις κατέληγαν σε νίκη του Εθνικού Στρατού, η κατάσταση θα εξακολουθούσε να είναι κρίσιμη εξαιτίας της έλλειψης μιας ισχυρής κυβέρνησης και ικανών ηγετών. Μια στρατιωτική ήττα των κομμουνιστών ενδεχομένως να προκαλούσε αύξηση στην ένταση μεταξύ των μη – κομμουνιστών ηγετών. Ως εκ τούτου, η διατήρηση του κυβερνητικού σχηματισμού καθίστατο ιδιαίτερη δύσκολη καθώς αναμένονταν μεγαλύτερες εντάσεις από τα μέλη των κομμάτων προς τους αρχηγούς τους. Ο Γκρίζγουολντ σε επιστολή του προς τον Χέντερσον αναγνώριζε πως

> *προκειμένου να αντιμετωπίσει τον κομμουνισμό (μια κυβέρνηση) οφείλει να είναι ισχυρή, αλλά είναι ευκολότερο να αντιμετωπιστεί από μια κυβέρνηση ατόμων των οποίων τα οικονομικά και πολιτικά πιστεύω κινούνται ελαφρώς προς τα αριστερά παρά από αμιγώς δεξιά. Γνωρίζω ότι είναι δύσκολη η διατήρηση της ισορροπίας αλλά είμαι βέβαιος ότι αν τα ελληνικά δεξιά κόμματα αποκτήσουν τη δυνατότητα να ακολουθήσουν τις επιθυμίες τους, θα επιφέρουν μόνιμη αναταραχή στη χώρα.*

[1279]Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, φακ. 11, Σημείωμα του Σοφοκλή Βενιζέλου προς τον Μαγκί, 8/7/1948.

Η ιδανικότερη κυβέρνηση που θα μπορούσαν να προωθήσουν οι εκπρόσωποι των Η.Π.Α. στην Ελλάδα, ήταν από μετριοπαθείς και ικανούς Φιλελεύθερους ώστε να επέλθει ουδετερότητα στο κύρος των δεξιών – εξαιτίας της μεγάλης εκλογικής τους δύναμης.[1280]

Οι υποψίες των Αμερικανών για νέα κυβερνητική κρίση έγιναν βεβαιότητα κατά τη διάρκεια της συζήτησης ενός νομοσχεδίου σχετικά με τη χωροφυλακή, όπου η συζήτηση εκτυλίχθηκε σε υψηλούς τόνους. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος ζήτησε αποσαφήνιση από τον Τσαλδάρη για τη στάση των βουλευτών του κόμματός του, οι οποίοι με την αποχώρησή τους από την αίθουσα του Κοινοβουλίου, εμπόδισαν τη λήψη οριστικής απόφασης πάνω στην πρόταση αναβολής συζητήσεως του νομοσχεδίου.[1281] Οι σχέσεις των δυο αντρών είχαν παγώσει λίγες ημέρες νωρίτερα, στη συζήτηση για τον εκλογικό νόμο.[1282] Στις 25 Ιουλίου ο Σοφούλης απαίτησε ακρόαση από τον Παύλο, με σκοπό να του υποβάλει την παραίτησή του, λόγω της αντιπολίτευσης που δεχόταν από το δικό του κόμμα αλλά και από τους βουλευτές των Λαϊκών αλλά και λόγω των αντικαταστάσεων που πρότεινε ο Βαν Φλητ σε ανώτατους αξιωματικούς και διοικητές μεγάλων μονάδων εν μέσω επιχειρήσεων. Ο βασιλιάς τόνισε ότι μια πολιτική κρίση εν μέσω στρατιωτικών επιχειρήσεων αντεδείκνυται πλήρως και δεν δέχτηκε ως λόγο παραίτησης την ανταρσία εννέα βουλευτών. Ο Σοφούλης επέμεινε μεν αλλά ερωτηθείς σχετικά με τη διάδοχο κατάσταση, κατέληξε σε σχήμα συνασπισμού Φιλελευθέρων και Λαϊκών, κατόπιν συναντήσεων με όλους τους πολιτικούς αρχηγούς. Προς απογοήτευση του Τσαλδάρη, ο οποίος ενημερώθηκε από τον ίδιο τον βασιλιά για όσα διημείφθησαν με τον Σοφούλη, ο γηραιός αρχηγός των Φιλελευθέρων απέσυρε την παραίτηση, χωρίς να δώσει την ευχαρίστηση στον Τσαλδάρη να σχηματίσει ο ίδιος κυβέρνηση.[1283] Μια αμιγώς δεξιά κυβέρνηση θα συναντούσε άλλωστε την αντίδραση των Αμερικανών, οι οποίοι δεν τη θεωρούσαν ικανή να ανταπεξέλθει στην κρισιμότητα της κατάστασης – κάτι που ήταν κτήμα των Ελλήνων ιθυνόντων και του ίδιου του Παύλου.

[1280] FRUS, 1948, IV, Γκρίζγουολντ προς Χέντερσον, 24/6/1948, σελ. 112 – 3.
[1281] ΕΠΣΒ, συνεδρίαση ΡΓ', 22/7/1948, σελ. 1143.
[1282] *Εμπρός*, 15/7/1948.
[1283] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 349, Πολιτικό Γραφείο της Α.Μ. του Βασιλεώς, Κυβερντητική κρίσις της 25ης Ιουλίου 1948.

«Πόλεμος, όχι υπομνήματα»

Η επίσημη στάση των συμμάχων της ελληνικής κυβέρνησης παρέμενε αισιόδοξη κρίνοντας βέβαιη τη νίκη του Εθνικού στρατού.[1284] Η βεβαιότητα αυτή συμπληρωνόταν και από την εκτίμηση ότι η στρατιωτική ήττα των ανταρτών θα ανέσυρε στην επιφάνεια υποβόσκοντα ζητήματα εσωτερικής πολιτικής ενώ οποιαδήποτε απόπειρα διεξαγωγής εκλογών καθίστατο ασύμφορη. Η άποψη των Αμερικανών ήταν ότι η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε αθόρυβα να αλλάξει την πολιτική της, κυρίως αναφορικά με τις εκτελέσεις, ώστε να αποκατασταθεί ομαλότερα η ηρεμία στην Ελλάδα.[1285]

Ο κατευθυντήριος άξονας διαμόρφωσης πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης και των συμμάχων της ήταν ασφαλώς οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, οι οποίες διεξάγονταν εκείνο το διάστημα στον Γράμμο. Η επιχείρηση «Κορωνίς» έλαβε χώρα από τις 20 Ιουνίου έως τις 20 Αυγούστου 1948 και οδήγησε τον Δ.Σ.Ε. σε υποχωρητικό – στρατιωτικό ελιγμό, πιθανότατα μέσω αλβανικού εδάφους, παρά τις επίσημες διαψεύσεις της Αλβανικής κυβέρνησης.[1286] Ο Εθνικός Στρατός κατόρθωσε να εκκαθαρίσει σε μεγάλο βαθμό τον Γράμμο αλλά οι αντάρτες κατέφυγαν στο Βίτσι, οδηγώντας τον αγώνα σε συνέχεια. Ο κυβερνητικός στρατός υστερούσε ακόμη σε πολεμοφόδια – χρειάζονταν περισσότερα μέσα για αχρήστευση ναρκοπεδίων και για απευθείας βολές στα πυροβολεία του Γράμμου – ενώ δεν ήταν σε θέση να σχεδιάζει ελιγμούς. Οι ασυντόνιστες επιθέσεις έδιναν τον απαιτούμενο χρόνο στους αμυνόμενους αντάρτες να μεταφέρουν τις δυνάμεις τους αναλόγως προς τις απαιτήσεις των επιχειρήσεων.[1287]

Εκ μέρους της κυβέρνησης, η επιχείρηση αντιμετωπίστηκε ως ιδιαίτερα νικηφόρα με την φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Εμπρός* στις 6 Αυγούστου να κυκλοφορεί με τίτλο στο πρωτοσέλιδο «Οι συμμορίται πανικόβλητοι καταδιώκονται – Λεπτομέρεια της νέας μεγαλειώδους νίκης» ενώ ακολουθούσε η μετριοπαθέστερη *Ελευθερία* με τίτλο «Ο Μάρκος περισφίγγεται εις Γράμμον».[1288] Ακόμη όμως και η θεωρητικά μεγάλη επιτυχία του στρατού ήταν ικανή να διχάσει τους ευρισκόμενους εντός του κοινοβουλίου, όταν ο Τσαλδάρης και κάποιοι βουλευτές διαφώνησαν για το αν η νίκη και η επιτυχία ανήκαν στην κυβέρνηση ή τον λαό.[1289]

[1284] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 136.1 (1948) Τηλεγράφημα Πρεσβείας Λονδίνου προς Υπουργείο Στρατιωτικών, Γ.Ε.Σ. Α', ά.π. 6238, 29/7/1948 & Υπουργείο Εξωτερικών προς Α' και Β' πολιτική Διεύθυνση, ά.π. 45503/ΗΠ4/Β, διαβίβαση συνημμένου από Πρεσβεία Ουάσιγκτον, ά.π. 8568, 11/8/1948.
[1285] FRUS, 1948, IV, Μάρσαλ προς Πρεσβεία Αθήνας, 6/8/1948, σελ. 118 – 120.
[1286] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 141.2 (!948) Σχέδιο τηλεγραφήματος από Υπουργείο Εξωτερικών προς Πρεσβείες Ουάσιγκτον, Λονδίνου και Παρισιού, ά.π. 46426, 19/8/1948.
[1287] Τ. Σακελλαρόπουλος, «Οι δυο στρατοί», *ό.π.,* σελ. 301 – 2.
[1288] *Εμπρός* 6/8/1948 & *Ελευθερία* 7/8/1948.
[1289] Ε.Π.Σ.Β., τ. 134 1948, Συνεδρίαση ΡΔ' 2/8/1948, σελ. 1234, 1254, 1284 & 1311.

Παραδόξως, η αγριότητα και η βιαιότητα που επικράτησαν στις τελευταίες επιχειρήσεις στον Γράμμο ήχησαν προειδοποιητικό κώδωνα στην κυβέρνηση, η οποία απέστειλε σχετικό υπόμνημα στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ και το Φόρεϊν Όφις. Η επιτυχία της επιχείρησης η οποία σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε με τρόπο τέτοιον ώστε να ικανοποιεί τις επιθυμίες των Η.Π.Α., μετριάστηκε εξαιτίας των σοβαρότατων απωλειών του στρατεύματος. Απώλειες, οι οποίες θα έχαναν τη σημασία τους εφόσον οι αντάρτες εξακολουθούσαν να αναδιπλώνονται εντός του Αλβανικού εδάφους. Πρότεινε λοιπόν να εκμεταλλευτούν οι Η.Π.Α. την ευκαιρία και να συνομιλήσουν απευθείας με τη Μόσχα, ζητώντας τους να δώσουν οδηγίες στην Αλβανική κυβέρνηση να αποκλείσει τους αντάρτες στο έδαφός της και ακολούθως να τους αφοπλίσει. Η ελληνική κυβέρνηση σκόπευε να προωθήσει το αίτημά της κατευθείαν προς την αλβανική αλλά ήλπιζε και στην βοήθεια των Η.Π.Α. Σε διαφορετική περίπτωση, Γαλλία ή Η.Π.Α. θα μπορούσαν να το ζητήσουν απευθείας από την Αλβανία. Το αίτημα απορρίφθηκε ασυζητητί ενώ το ζήτημα των απωλειών τους άφησε ασυγκίνητους, θεωρώντας ότι ήταν αμελητέες, δεδομένου ότι σε κάθε πόλεμο υπήρχαν απώλειες. Άλλωστε, η εκκαθάριση των ανταρτών ήταν επιθυμία και της ελληνικής κυβέρνησης, όχι μόνο δική τους. «*Πέρα από τις αναπόφευκτες απώλειες, ο μόνος τρόπος αντιμετώπισης των ανταρτών ήταν ο πόλεμος και όχι τα υπομνήματα*».[1290]

Η απαισιοδοξία που είχε αρχίσει να καταβάλει την κυβέρνηση εξαιτίας της πτώσης του ηθικού του στρατεύματος, μεταφέρθηκε σταδιακά και στους συμμάχους της με τον Νόρτον να εμφανίζεται ευχαριστημένος εφόσον κατόρθωναν να διατηρήσουν την Ελλάδα εκτός του «Σιδηρού Παραπετάσματος» έστω και σε μια κατάσταση μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας.[1291] Την ίδια στιγμή, το Κ.Κ.Ε. αποφάσιζε να ελιχθεί ο Δ.Σ.Ε. από τον Γράμμο προς το Βίτσι, εξαιτίας της αδυναμίας του να υπομείνει μια συνεχή σύγκρουση στον Γράμμο, αδυναμία που οφειλόταν στην έλλειψη εφεδρειών.[1292] Οι αντίπαλοι του Δ.Σ.Ε. ήταν πολλοί περισσότεροι αριθμητικά, η κόπωση από τις αδιάκοπες πορείες, η πείνα, οι αντίξοες καιρικές συνθήκες, η απομόνωση εξαιτίας των νεκρών ζωνών που δημιουργούσε ο Εθνικός Στρατός, η αδυναμία των τοπικών πληθυσμών να τους παρέχουν στήριξη εξαιτίας των βαρύτατων ποινών που προβλέπονταν από τα έκτακτα μέτρα, ήταν τα χαρακτηριστικά της καθημερινότητάς τους.[1293]

Ειδικότερα για τις βόρειες επαρχίες της χώρας, οι καταγγελίες για αυταρχική συμπεριφορά των οργάνων της τάξης για ξυλοδαρμούς, αυθαίρετες συλλήψεις και κρατήσεις, ύβρεις και τραμπουκισμούς ενάντια «αθώων εθνικοφρόνων πολιτών» καθώς και άσκησης κομματικής πολιτικής έγιναν αντιληπτές και αντικείμενο συζήτησης ακόμη και από βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος.

[1290] FRUS, 1948, IV, Υπόμνημα της Συνομιλίας υπό του κ. Λέοναρντ Κρόμι του Τομέα Ελληνικών, Τουρκικών και Ιρανικών Υποθέσεων, συμμετέχοντες στη συνομιλία Υφυπουργός Λόβετ, Έλληνας Πρέσβης Δενδραμής, Κρόμι, 10/8/1948, σελ. 122 – 3.
[1291] F.O. 371/72247 R1138 Νόρτον προς Μπέιτμαν, 24/9/1948.
[1292] Τ. Σακελλαρόπουλος, «Οι δυο στρατοί», *ό.π.,* σελ. 302.
[1293] Ιω. Παπαθανασίου, «Ηττημένος Πρωταγωνιστής: το Κ.Κ.Ε. στα χρόνια 1945 – 1950», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα…ό.π.*, σελ. 267.

Μάλιστα, παρατήρησαν ότι «*προκλητικώς εγκολπούνται πρόσωπα, τα οποία και εις το παρελθόν έδρασαν αντεθνικώς και τώρα πολιτεύονται υπούλως και υπόπτως*».[1294]

Οι παλινωδίες συνεχίζονται

Η αντεπίθεση του Δ.Σ.Ε. ξεκίνησε στις 10 Σεπτεμβρίου και ανάγκασε τον Εθνικό στρατό να εγκαταλείψει τις θέσεις που είχε καταλάβει το προηγούμενο διάστημα. Απειλήθηκε ακόμη και η πόλη της Καστοριάς, την οποία δεν κατόρθωσαν να καταλάβουν, εξαιτίας του βασικότερου προβλήματος που αντιμετώπιζε ο Δ.Σ.Ε., την έλλειψη εφεδρειών.[1295] Η ασταθής κατάσταση στο μέτωπο των επιχειρήσεων συνοδεύτηκε με μια ακόμη κυβερνητική κρίση στην Αθήνα, με αφορμή τη σύνθεση της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. Η επίμονη άρνηση του Τσαλδάρη να συμπεριλάβει Φιλελεύθερους βουλευτές στην αποστολή αλλά και η επιμονή των τελευταίων να ηγηθεί αυτής ο Σοφούλης, οδήγησαν τον κυβερνητικό συνασπισμό για μια ακόμη φορά στα όριά του. Η κρίση αποσοβήθηκε εξαιτίας της παρέμβασης του Μπέβιν, ο οποίος τόνισε ότι στην αποστολή όφειλαν να μετέχουν μέλη όλων των κομμάτων της κυβέρνησης, προκειμένου να ενισχυθεί η εικόνα ενότητας. Αν και ο Σοφούλης δέχθηκε τις πιέσεις των βουλευτών του να ηγηθεί εκείνος της αποστολής – δεδομένων των φόβων για διάσπαση – τελικά ηγήθηκε ο Τσαλδάρης.[1296]

Ο επισφαλής χαρακτήρας του κυβερνητικού σχηματισμού φάνηκε για μια ακόμη φορά ενώ μόλις δυο μήνες μετά ξέσπασε νέα κρίση. Είχε προηγηθεί η επίσκεψη του Τσαλδάρη στο Παρίσι, όπου και συναντήθηκε με τον Μάρσαλ, διατυπώνοντας ξανά το πάγιο αίτημα της κυβέρνησης για αύξηση των στρατιωτικών δυνάμεων, καθώς και της αμερικανικής βοήθειας, σε αντίθεση με την επιθυμία των Αμερικανών για μείωση της τάξεως των 15.000 ανδρών, μέχρι τις 20 Οκτωβρίου. Μάλιστα, ο Τσαλδάρης ζήτησε την επίσκεψη των Γκρέιντι και Βαν Φλητ στο Παρίσι ώστε να συζητήσουν την κατάσταση με τον Μάρσαλ αλλά και τον ίδιο. Η μείωση του αριθμού του στρατεύματος θα επέφερε δυσαρέσκεια στην κοινή γνώμη, η οποία θα προστίθετο στην ήδη υπάρχουσα απογοήτευση εξαιτίας της μη εκκαθάρισης των ανταρτών μετά την επιτυχία που σημειώθηκε στον Γράμμο. Η μόνη υπόσχεση που κατόρθωσε να αποσπάσει από τον Μάρσαλ ήταν η εμπιστευτική πληροφορία ότι σκόπευε να επισκεφτεί την Αθήνα το προσεχές διάστημα.[1297] Κι ενώ η

[1294] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.5, Επιστολή Βουλευτών του Λαϊκού Κόμματος, Δ. Αμπατζόπουλος, Ν. Αντωνιάδης, Α. Βασιλειάδης, Β. Βασιλικός, Β. Βύζας, Χ. Γουλόπουλος, Γ. Γκίνης, Χ. Γραμματικόπουλος, Σ. Ευθυμιάδης, Δ. Θεοχαρίδης, Α. Ιατρού, Μ. Κοτσάνος, Ν. Κώττας, Ι. Λαυρεντιάδης, Α. Λαδάς, Δ. Νικολαΐδης, Α. Ξαρχάκος, Σ. Παπάζης, Μ. Πάλης, Ι. Παπαδόπουλος, Κ. Παπαδόπουλος, Α. Πέγγος, Χ. Πετρολιάς, Κ. Τζιτζικώστας προς Πρόεδρον Κυβέρνησης Θεμ. Σοφούλη, Αντιπρόεδρο Κων/νο Τσαλδάρη, Υπουργό Δημοσίας Τάξεως Κ. Ρέντη, Υπουργού Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος, Κ. Κορόζον, 1/9/1948.

[1295] Τ. Σακελλαρόπουλος, «Οι δυο στρατοί», *ό.π.,* σελ. 304 & Γ. Ζαφειρόπουλου, *Ο Αντισυμμοριακός Αγών, 1945 – 1949*, χ.έ., Αθήναι, 1956, σελ. 461 κέ.,

[1296] *Ελευθερία*, 9 &10/9/1948, F.O. 371/72245 R10570 Σχόλιο Φόρεϊν Όφις «Ελλάδα», 9/9/1948 & Φόρε»ιν Όφις προς Αθήνα, 10/9/1948.

[1297] FRUS 1948, IV, Υπόμνημα συνομιλίας υπό Υπουργό Εξωτερικών (Μάρσαλ) 30/9/1948, σελ. 154-5 και Μάινορ προς Μάρσαλ, 1/10/1948, σελ. 155 – 6.

ελληνική κυβέρνηση ζητούσε επίμονα την αύξηση της δύναμης λόγω της επιτυχίας του Γράμμου, το ίδιο γεγονός προκαλούσε ανησυχία στους Βρετανούς, οι οποίοι φοβήθηκαν μήπως οι Αμερικανοί το θεωρήσουν αφορμή να αποσύρουν την Στρατιωτική Αποστολή, φόβοι που ο Μάρσαλ φρόντισε να διασκεδάσει όταν του τους μετέφερε ο Μπέβιν.[1298]

Η στρατιωτική κατάσταση όμως στην Ελλάδα προκαλούσε γενικότερη ανησυχία στους Βρετανούς, αφού μετά τη γενική ευφορία, συνειδητοποίησαν ότι η νίκη στον Γράμμο δεν ήταν καθοριστικής σημασίας για τη συνέχεια. Η εσωτερική κατάσταση της χώρας θεωρείτο κρίσιμη εξαιτίας της ανικανότητας των πολιτικών να ανταπεξέλθουν στα κελεύσματα της ιστορίας. Η πολιτική ηγεσία της χώρας έκρινε μονίμως απαραίτητη την ενίσχυση από τη Μεγάλη Βρετανία και την Αμερική και είχε καταστεί ανίκανη να παράσχει κατάλληλη ηγεσία στις τάξεις του στρατεύματος, περιμένοντας να δοθεί λύση έξωθεν, αν και ο εθνικός στρατός θεωρητικά διέθετε όλα τα μέσα για την αντιμετώπιση των ανταρτών. Απόρροια αυτών ήταν η εκ νέου απόρριψη εκ μέρους των Ηνωμένων Πολιτειών το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης για αύξηση του στρατεύματος. Αντιθέτως, πρότεινε την αναγκαιότητα αλλαγής της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων, οι οποίες έπρεπε να συνειδητοποιήσουν την «κρισιμότητα της κατάστασης την οποία αντιμετωπίζει η χώρα και την ατομική τους ευθύνη ως Έλληνες στο να αφιερωθούν ολοκληρωτικά στην επίτευξη του στόχου. Θα πρέπει να αναγνωρίσουν ότι ο πόλεμος κατά των ανταρτών είναι δικός τους πόλεμος και κατά κύριο λόγω δικό τους πρόβλημα, συνεπώς υπάρχει όριο στην υλική βοήθεια που μπορούν να τους παράσχουν οι Η.Π.Α.».[1299]

Ο Μάρσαλ κράτησε την υπόσχεσή του και περί τα μέσα Οκτωβρίου επισκέφτηκε την Ελλάδα. Ο ελληνικός τύπος χαιρέτησε με πηχυαίους τίτλους την άφιξη του Αμερικανού Υπουργού των Εξωτερικών, αλλά εξέφρασε και την ανησυχία της κυβέρνησης για την κατάσταση στη χώρα. Σημείωνε δε, ότι κατόπιν συμφωνίας Σοφούλη – Τσαλδάρη, είχε αποσταλεί στους δυτικούς συμμάχους υπόμνημα, στο οποίο υπογραμμιζόταν η κρισιμότητα των συνθηκών και πως «*η αντοχή της Ελλάδος πλησιάζει εις τα όρια της εξαντλήσεως κι επομένως η παραμονή της κυβερνήσεως εις την αρχή καθίσταται προβληματική*». Η αρχική αισιοδοξία γρήγορα έδωσε τη θέση της στη συγκρατημένη απογοήτευση – το ταξίδι του Μάρσαλ δεν συνέβαλε στην αποτελεσματικότερη ή ταχύτερη αντιμετώπιση των προβλημάτων της χώρας αλλά στην άρση αρκετών αυταπατών και στη θεμελίωση ενός πιο ορθολογιστικού τρόπου επίλυσής τους.[1300]

Η εικόνα που αποκόμισε ο Αμερικανός Υπουργός δεν ήταν η πλέον θετική για τον στρατό, ο οποίος έπασχε από χαμηλό ηθικό, έλλειψη εκπαίδευσης ενώ οι αξιωματικοί όλων των βαθμιδών ανήκαν «σε κάποιο μακρινό παρελθόν». Το στράτευμα είχε καταβληθεί από την κόπωση ενώ δεν

[1298] FRUS, 1948, IV, Υπόμνημα συνομιλιας υπό Υπουργό Εξωτερικών (Μάρσαλ), 7/9/1948, σελ. 147.
[1299] FRUS, 1948, IV, Γκρέιντι προς Μάρσαλ, 22/10/1948, σελ. 168 – 170 & F.O. 371/72248 R12202 Αθήνα προς Φόρεϊν Όφις, 14/10/1948.
[1300] *Ελευθερία*, 16 – 17 – 19/10/1948 & *Εμπρός*, 16 – 17/10/1948.

διακρινόταν καθόλου ο τερματισμός της σύρραξης. Οι νάρκες τις οποίες χρησιμοποιούσε ο Δ.Σ.Ε. είχαν επιφέρει σημαντικό πλήγμα στο ηθικό του Εθνικού στρατού, λόγω σοβαρών τραυματισμών που κατέληγαν συχνά σε ακρωτηριασμό και των απωλειών που προκαλούσαν.[1301]

Τόσο όμως οι Αμερικανοί όσο και οι Βρετανοί είχαν θορυβηθεί ιδιαίτερα από τις εξελίξεις ή μάλλον την έλλειψη εξελίξεων στο μέτωπο του πολέμου. Ο Μπέβιν απηύθυνε αγωνιώδη ερωτήματα στον Μάρσαλ για το αν η κατάσταση στην Ελλάδα ήταν απελπιστική, για να λάβει την εν μέρει καθησυχαστική απάντηση ότι αν και δεν ήταν ακόμη, έπρεπε να ληφθούν τα αναγκαία μέτρα. Το τι θεωρούσαν αναγκαία μέτρα, έγινε φανερό λίγες ημέρες αργότερα όταν πραγματοποιήθηκε συνάντηση μεταξύ Βαν Φλητ, Ντάουν και Γκρέιντι, κατόπιν πρωτοβουλίας του Νόρτον. Η λύση που διέβλεπαν ήταν μια ισχυρότερη πολιτική ηγεσία, αλλά βάσει των δεδομένων της Ελλάδας, η μόνη εναλλακτική στον συνασπισμό ήταν μιας κάποιας μορφής συγκαλυμμένη δικτατορία, η οποία θα έθετε σε κίνδυνο τον θρόνο και θα δημιουργούσε προβλήματα και στους ίδιους. Ως ηπιότερη αλλά εξίσου αποτελεσματική λύση προτάθηκε η ανάληψη καθηκόντων Αρχηγού Γενικού Επιτελείου από τον Στρατηγό Αλ. Παπάγο, στον οποίο θα δίνονταν διευρυμένες εξουσίες. Γνώριζαν ήδη ότι τόσο ο Παύλος όσο και ο Σοφούλης ήταν σύμφωνοι με την ιδέα και ως εκ τούτου αποφάσισαν να συντομεύσουν τις διαδικασίες.[1302] Προκειμένου δε να εξασφαλιστεί ότι οι διευρυμένες εξουσίες δεν θα κατέληγαν σε δικτατορία, ζήτησαν γραπτώς τους όρους που έθετε ο ίδιος ο στρατηγός.[1303]

Ο Παπάγος είχε θέσει τους όρους υπό τους οποίους δεχόταν την αρχιστρατηγία ήδη από τον Ιούλιο σε απάντηση πρότασης του Σοφούλη˙ επιθυμούσε να ορισθεί για τον Αρχιστράτηγο η αρμοδιότητα που ίσχυε για την περίοδο 1940 – 1941, δηλαδή κατάρτιση και διεύθυνση επιχειρήσεων, απόφαση για τη σύνθεση και συγκρότηση των μονάδων του στρατού, καμία ανάμειξη των ξένων αποστολών στα επιχειρησιακά ζητήματα παρά περιορισμό τους σε θέματα εκπαίδευσης και εφοδιασμού. Στο νέο ερώτημα που δέχθηκε, πρόσθεσε την ανάγκη αύξησης του στρατεύματος ώστε να φτάσει τη συνολική δύναμη των 250.000 ανδρών.[1304] Τον Ιούλιο ο Παπάγος είχε τονίσει ότι η ανάληψη της αρχιστρατηγίας δεν ήταν συμφέρουσα εν μέσω επιχειρήσεων, εμπόδιο που είχε αρθεί τον Νοέμβριο που τέθηκε το ζήτημα εκ νέου.

Τα περιθώρια για εξεύρεση λύσης είχαν στενέψει πλέον από κάθε πλευρά. Η ελληνική κυβέρνηση είχε προσανατολιστεί στην αναβάθμιση και ανασυγκρότηση του στρατεύματος, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις επιθέσεις του Δημοκρατικού Στρατού και να θέσει ένα τέλος στην σύρραξη. Από τη δική του πλευρά, το Κ.Κ.Ε. προχωρούσε με τον ολοκληρωτικό εμφύλιο, αν και δεν είχε ακόμη εγκαταλείψει την προσπάθεια ειρηνευτικής λύσης, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

[1301] FRUS, 1948, IV, Γκρέιντι προς Μάρσαλ, 22/10/1948, σελ. 168 – 170.
[1302] F.O. 371/72248 R12095 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 23/10/1948.
[1303] FRUS, 1948, IV, Γκρέιντι προς Μάρσαλ, 26/10/1948, σελ. 176 – 7.
[1304] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 379 Παπάγος προς Σοφούλη, 10/7/1948 & F.O. 371/72249 R 13203 Παπάγος προς Σοφούλη, 11/11/1948.

Η κρίση ξεσπάει

Η νέα κρίση στον ευάλωτο κυβερνητικό συνασπισμό προκλήθηκε με αφορμή τη δήλωση του Βενιζέλου στον Παύλο, ότι οι βουλευτές του κόμματός του σκόπευαν να αποσύρουν την στήριξή τους προς την κυβέρνηση. Ο Τσαλδάρης δεν φάνηκε να ανησυχεί ιδιαίτερα, θεωρώντας ότι στη νέα κυβέρνηση κυρίαρχο ρόλο θα διαδραμάτιζε το Λαϊκό Κόμμα.[1305] Η απειλή διάλυσης του κυβερνητικού σχήματος ήταν εμφανής ήδη από τις προηγούμενες ημέρες και είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον αν όχι την ανησυχία των Αμερικανών.[1306]

Τέλη Σεπτεμβρίου είχε προκύψει ένα επίσης σημαντικό ζήτημα, το οποίο αφορούσε την αναστολή ή όχι των εργασιών της Βουλής. Ο Παύλος πραγματοποίησε σχετικές συναντήσεις με τους πολιτικούς αρχηγούς, οι οποίοι θεώρησαν άτοπη τη χρήση τρίτης φοράς εντός εξαμήνου της Βασιλικής προνομίας. Ο Παπανδρέου επιχειρηματολόγησε υπέρ της άποψής του στηριζόμενος στο γεγονός ότι άπαξ και η Βουλή δεν είχε ψηφίσει το Σύνταγμα, ο βασιλιάς δεν μπορούσε να κάνει χρήση της Προνομίας του αφού δεν θα είχε που να τη στηρίξει. Επί του κυβερνητικού, προθυμοποιήθηκε να σχηματίσει κυβέρνηση μετά την πτώση της παρούσης, αν και θα ήταν πολιτικά ασύμφορο για τον ίδιο. Ήταν ο μόνος εκ των τριών ερωτηθέντων αρχηγών – οι άλλοι δυο ήταν ο Κανελλόπουλος και ο Ζέρβας – που συναντήθηκε με τον βασιλιά κι έθεσε ανοιχτά το κυβερνητικό, ενώ τόσο ο Κανελλόπουλος όσο και ο Ζέρβας αν και δεν θεωρούσαν επιτυχημένη την κυβερνητική πολιτική, ήταν σαφείς ότι δεν έπρεπε να τεθεί θέμα, απόντων και των δυο αρχηγών της.[1307] Ουσιαστικά, μόνο το Λαϊκό Κόμμα επιθυμούσε διακοπή εργασιών της Βουλής, όπως φανερώνει και η συνάντηση Στεφανόπουλου και Σοφούλη, με σκοπό να πειστεί ο Πρωθυπουργός να πραγματοποιήσει συναντήσεις με τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης «επί αναβολής εργασιών Βουλής δι' αποφάσεως». Ο Σοφούλης απέρριψε την πρόταση όπως και την πρόταση χρήσης της βασιλικής προνομίας, αδιαφορώντας σύμφωνα με τον Στεφανόπουλο για τα όσα συνέβαιναν και το ενδεχόμενο κυβερνητικής κρίσης.[1308]

Οι σχέσεις των δυο κομμάτων έφτασαν λίγο αργότερα στο ναδίρ. Η απουσία 44 εκ των Φιλελευθέρων βουλευτών στην Βουλή προκειμένου να ψηφιστεί Πρόεδρος ο Ιωάννης Θεοτόκης, ώθησαν τους Λαϊκούς να μην ψηφίσουν τον Δ. Δημάδη ως αντιπρόεδρο με αποτέλεσμα να βγει τέταρτος. Η ταυτόχρονη απουσία των Βενιζέλου και Τσαλδάρη στο Παρίσι και του βασιλιά σε περιοδεία, απέτρεψε την άρση εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση εκ μέρους των Φιλελευθέρων.[1309] Ο Σοφούλης προέβη σε δηλώσεις προσπαθώντας να διασκεδάσει τις εντυπώσεις εξίσου έναντι των Λαϊκών και του εσωτερικού του κόμματός του, τονίζοντας ότι δεν ήταν δυνατη η εκλογή

[1305] F.O. 371/72248 R12579 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 6/11/1948 & R12540 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 7/11/1948.
[1306] FRUS, 1948, IV, Μάρσαλ προς Γκρέιντι, 4/11/1948, σελ. 179-180 & Γκρέιντι προς Μάρσαλ, 6/11/1948, σελ. 180 – 1.
[1307] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 349, Πολιτικό Γραφείο της Α.Μ. του Βασιλέως, Σεπτέμβριος 1948.
[1308] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.5 Μαυρομιχάλης (για Στεφανόπουλο) προς Τσαλδάρη, 27/9/1948.
[1309] Γρ. Δαφνής, *ό.π.,* σελ. 436 – 7.

αντιπροέδρων της Βουλής, να καθορίσει τη χρησιμότητα και αναγκαιότητα της συνεργασίας των δυο κομμάτων. Η δυσαρέσκεια που εκφράστηκε από μερίδα βουλευτών του κόμματός του ήταν δικαιολογημένη και αναμενόμενη αφού οι βουλευτές των Λαϊκών δεν τήρησαν τα συμφωνηθέντα αλλά η ευθύνη βάραινε τους ίδιους τους βουλευτές κι όχι τον υπαρχηγό τους (δηλαδή τον Μαυρομιχάλη). Παρά την κατηγορηματική όμως διάψευση ενδεχόμενης παραίτησης της κυβέρνησης, συμπλήρωσε ότι «*ουδείς δύναται προδικάσει τι δύναται προκύψει αύριον, εφόσον κατάστασις παρουσιάζει παντώς ρευστότητα*». Ο Μαυρομιχάλης από την πλευρά του, δήλωσε ότι επρόκειτο περί ατυχούς επεισοδίου, το οποίο προκλήθηκε εξαιτίας βουλευτικής απειθαρχίας ενώ συμπλήρωσε ότι «*σήμερον οπότε στρατός μας και εθνική αντιπροσωπεία αγωνίζονται δι' εθνικάς μας υποθέσεις, βλαβερά είναι και η απλή συζήτησις εκ τοιούτων επεισοδίων προκαλούντα κρίσιν κυβερνητική εν Ελλάδι*».[1310]

Η γενικότερη όμως τάση που επικρατούσε στο Κόμμα Φιλελευθέρων ήταν η ανατροπή της κυβέρνησης και η δημιουργία νέου σχήματος, με ενδεχόμενη συμμετοχή του Βενιζέλου, άρα με εντονότερη την παρουσία των Φιλελευθέρων, σε σχέση με το υπάρχον σχήμα, στο οποίο κυριαρχούσαν οι Λαϊκοί. Η απουσία του Βενιζέλου εξυπηρετούσε τον σκοπό του, για να φανεί αμέτοχος ως προς τις κυβερνητικές αψιμαχίες, ώστε να μη θεωρηθεί πως μεθόδευσε τις κινήσεις του προκειμένου να μετέχει στην κυβέρνηση αλλά παράλληλα η αδιάλλακτη στάση του, τον έκανε εξαιρετικά συμπαθή στα πιο ανένδοτα μέλη του κόμματος.

Η εξαιρετικά όμως δυσμενής θέση του εθνικού στρατού – κατ' ομολογία μελών του κυβερνώντος κόμματος – δεν επέτρεπε την ανατροπή της κυβέρνησης. Ως εκ τούτου, ο Βενιζέλος θα έπρεπε να προσεγγίσει τον Τσαλδάρη και να του προτείνει όρους οι οποίοι θα κατεύναζαν τα αδιάλλακτα στελέχη αλλά θα ενίσχυαν την κυβερνητική θέση. Υπό αυτό το πρίσμα, πραγματοποιήθηκε συνάντηση μεταξύ των δυο αρχηγών, στη διάρκεια της οποίας ο Βενιζέλος διατύπωσε τους όρους με τους οποίους θα παρέμενε το Κόμμα Φιλελευθέρων στην κυβέρνηση. Ο Βενιζέλος δήλωσε ότι τα δυο κόμματα θα έπρεπε να υποστείλουν κάθε κομματική σημαία και να τεθούν στην υπηρεσία της πατρίδας, η κυβέρνηση έπρεπε να ανασχηματιστεί πλήρως, με γνώμονα το εθνικό συμφέρον: οι Σοφούλης και Τσαλδάρης διατηρούσαν τις θέσεις τους αλλά η κατανομή των υπουργείων έπρεπε να γίνει κατά τέτοιον τρόπο ώστε να καταστεί σαφές πως κανένα κόμμα δεν προτίθετο να μονοπωλήσει την εξουσία. Το σύνολο των πολεμικών Υπουργείων θα συμπτύσσονταν σε ένα, υπό την επωνυμία «Υπουργείο Εθνικής Αμύνης» ενώ τη διεύθυνσή του θα αναλάμβανε ο Υπαρχηγός των Φιλελευθέρων με τρεις Υφυπουργούς κοινής εμπιστοσύνης. Κατά παρόμοιο τρόπο, έπρεπε να συμπτυχθούν τα Υπουργεία Εσωτερικών και Δημοσίας Τάξης, με Υπουργό από τους Λαϊκούς και Υφυπουργό Φιλελεύθερο. Στα διοικητικά ζητήματα, έπρεπε να εφαρμοστούν ευρείες μεταρρυθμίσεις σε όλη τη χώρα, με κυριότερες την εφαρμογή των νόμων για όλους και άμεσα και τον τερματισμό των διώξεων για πολιτικά φρονήματα. Οι παρακρατικές οργανώσεις έπρεπε να

[1310] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.6 Τηλεγράφημα Ελληνικής πρεσβείας προς Τσαλδάρη, ά.π. 288, 8/10/1948.

διαλυθούν ενώ όσες θα θεωρείτο ότι υποβοηθούσαν το έργο του εθνικού στρατού, θα ετίθεντο υπό τη διεύθυνση μονίμων αξιωματικών και θα προσκολλώντο σε τακτικές μονάδες, Ιδιαίτερης σημασίας ήταν ο διορισμός Αρχιστράτηγου «με δικαιώματα αρχιστρατήγου εν πολέμω».[1311]

Ο Σοφούλης κατόπιν πιέσεων των συμμάχων θεώρησε συνετό να κατευνάσει τα μέλη του κόμματός του αλλά και τον Τσαλδάρη, ώστε να δοθεί κάποιο τέλος στις συνεχείς κυβερνητικές αναταράξεις. Επικρότησε τη συνάντηση Τσαλδάρη – Βενιζέλου και ζήτησε από τον Αντιπρόεδρο της κυβέρνησής του να επιστρέψει το συντομότερο δυνατόν από το Παρίσι, ώστε να τακτοποιηθούν τα εκκρεμή ζητήματα. Ο Μαυρομιχάλης συμβούλευσε τον Τσαλδάρη να αποφύγει κάθε δέσμευση έναντι του Βενιζέλου και να προχωρήσει προσεκτικά, αποσαφηνίζοντας τις προθέσεις του αντιπροέδρου των Φιλελευθέρων. Κατόπιν, ήταν προτιμότερο να επιστρέψει πρώτος ο Βενιζέλος στην Αθήνα και αφού τακτοποιηθεί η ενδοκομματική κατάσταση των Φιλελευθέρων, να επανέλθει κι ο ίδιος, ώστε να αποφευχθεί μια καινούρια κυβερνητική κρίση.[1312]

Παρά τις προθέσεις και τις επιθυμίες των βουλευτών του, ο Σοφούλης ήταν απρόθυμος να προχωρήσει σε παραίτηση παρά την απροθυμία του να ηγείται μιας κυβέρνησης, η οποία ήταν υπό αμφισβήτηση. Γνώριζε πως υπήρχαν αρκετοί διάδοχοι του πρωθυπουργικού θώκου αλλά δεν θα εγκατέλειπε οικειοθελώς τη θέση του. Ο γηραιός πολιτικός συνειδητοποίησε όμως ότι η στάση του αυτή ενδεχομένως να επέφερε εκ νέου διάσταση με τον Βενιζέλο κι έτσι όταν ερωτήθηκε από δημοσιογράφο για τον κίνδυνο ενδεχόμενης διάσπασης στο κόμμα του, τόνισε ότι το Κόμμα Φιλελευθέρων ήταν ανέκαθεν ενιαίο, διευκρινίζοντας ότι αναφερόταν στους 48 βουλευτές που εκλέχτηκαν τον Μάρτιο του 1946 υπό το χρίσμα του κόμματος. Ο ίδιος από τη θέση του, ως απερχόμενος Πρόεδρος της Κυβέρνησης, σκόπευε να εισηγηθεί στον βασιλιά την πρέπουσα κοινοβουλευτική οδό για τη λύση της κρίσης υπονοώντας ότι έπρεπε να κληθεί ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Ο Βενιζέλος, παρά τις όποιες επαφές είχε πραγματοποιήσει με τον Τσαλδάρη, δήλωνε ότι οι συνθήκες παραιτήσεως της κυβέρνησης, είχαν ωριμάσει και η διάδοχη κατάσταση έπρεπε να είναι υπερκομματική, αν και δεν διευκρίνιζε σε ποια κοινοβουλευτική βάση θα μπορούσε να στηριχθεί. Στο ίδιο κλίμα, κινείτο και ο Παπανδρέου, ο οποίος άλλωστε είχε ήδη εκδηλώσει την πρόθεσή του να ηγηθεί μιας διάδοχης κυβέρνησης. Ερωτηθείς σχετικά, απάντησε ότι σκόπευε να θέσει ερώτημα στην Βουλή «*επί συνολικής ευθύνης Κυβερνήσεως δι' αποτυχίαν εις εσωτερικόν, εξωτερικόν, οικονομικόν, στρατιωτικόν θέμα*». Αν ετίθετο κυβερνητικό ζήτημα, προτίθετο να καταψηφίσει την κυβέρνηση.[1313]

Αν και ήταν αντίθετος στη ιδέα της παραίτησης, αντιλαμβανόμενος ότι αν παρέδιδε την Πρωθυπουργική θέση τη δεδομένη χρονική στιγμή, δύσκολα θα του δινόταν εκ νέου η ευκαιρία να

[1311] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 11, Επιστολή Τάσου Κεραμιανίδη [δικηγόρος και στέλεχος του Κόμματος Φιλελευθέρων] προς Σοφοκλή Βενιζέλο, 8/10/1948 & Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.6 Τσαλδάρης προς Σοφούλη, ά.π. 533, 11/10/1948.
[1312] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.6, Μαυρομιχάλης προς Τσαλδάρη, 8/10/1948.
[1313] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.6 Ελληνική Πρεσβεία προς Τσαλδάρη, ά.π. 9074, 29/10/1948.

ηγηθεί της χώρας κι έτσι θα εξοβελιζόταν κάθε πιθανότητα να είναι αυτός ο Πρωθυπουργός της νίκης, ο Σοφούλης διαισθανόταν ότι δεν υπήρχαν αρκετές πιθανές λύσεις της παρατεταμένης κυβερνητικής κρίσης.

Οι πληροφορίες των δημοσιογραφικών και πολιτικών κύκλων ήθελαν τον Σοφοκλή Βενιζέλο εντός των επόμενων ημερών να αίρει την ψήφο εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση, με την υποστήριξη των δικών του βουλευτών αλλά και κάποιων προερχόμενων από τους Φιλελεύθερους. Οι φόβοι του Σοφούλη για απόσχιση Βενιζέλου επαληθευτήκαν ενώ όπως ήταν αναμενόμενο, διακόπηκε κάθε επικοινωνία μεταξύ των δυο πολιτικών αντρών.[1314] Ο Βενιζέλος είχε ήδη ξεκινήσει μια σειρά επαφών με τον βασιλιά, τον Πλαστήρα και τον Τσουδερό, προσανατολιζόμενος στην υπερκομματική κυβέρνηση. Ο Σοφούλης προσπάθησε να συσπειρώσει τα μέλη του κόμματός του και ζήτησε να μην παραστούν στη συνέλευση των Φιλελευθέρων που είχε συγκαλέσει ο Βενιζέλος ενώ οργάνωσε σύσκεψη μεταξύ των φίλων του την ίδια ημέρα το πρωί. Οι κινήσεις αυτές του Βενιζέλου είχαν επιφέρει αναστάτωση και στους κύκλους των Λαϊκών, καθώς η απουσία του αρχηγού τους δημιουργούσε δυσμενείς συνθήκες και για αποτροπή πτώσης της κυβέρνησης – τουλάχιστον προ της παύσης των συζητήσεων επί του ελληνικού ζητήματος στη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. – όσο και για τη συμμετοχή τους στη νέα κυβέρνηση.[1315]

Η κυβερνητική κρίση είχε μετατραπεί σε ενδοκομματική. Η πάλαι ποτέ φίλα προς το Κόμμα Φιλελευθέρων προσκείμενη *Ελευθερία* είχε ξεκινήσει να προωθεί τον Βενιζέλο ενώ έδειχνε με κάθε δυνατό τρόπο τη δυσαρέσκειά της προς τη διακυβέρνηση Σοφούλη. Οι επιφυλλίδες της στηλίτευαν την έλλειψη πρωτοβουλιών όπως και τη συνεργασία με τους Λαϊκούς, η οποία κρινόταν πια ασύμφορη για τη χώρα. Ο αρθογράφος τόνιζε ότι «Το Κόμμα Φιλελευθέρων διανύει την τελευταίαν κρίσιν του. Αν έχει δύναμιν ανανεώσεως, συνείδησιν των εθνικών ευθυνών του, πολιτικήν σύνεσιν και δημιουργικόν παλμόν, θα εξέλθη από αυτή ενιαίο, αποφασιστικόν και ηθικώς ισχυρότατον. Αλλιώς θα μεταβληθή εις πολιτικόν κονιορτόν και θα ακολουθήσει την τύχην του θλιβερού του συνεργάτου εις τον οποίον η ιστορία έθεσε σταυρόν προ πολλού…». Τις επόμενες ημέρες απευθύνθηκε άμεσα προς τον Σοφούλη, με κύρια στόχευση τη συνεργασία με τους Λαϊκούς, οι οποίοι αντιπροσώπευαν τον παλαιό κόσμο, τον κόσμο χωρίς δυνατότητα ανάτασης. Το Κόμμα Φιλελευθέρων υποχώρησε μπροστά στη θέληση των Λαϊκών, οι οποίοι αποθρασύνθηκαν όλοι, «εν ονόματι του Έθνους». Οι Φιλελεύθεροι έπρεπε πλέον να αναθεωρήσουν το ζήτημα της συνεργασίας αλλά και ολόκληρο το σύστημα αντιλήψεών τους και να αναστοχαστούν το καλύτερο δυνατό πλαίσιο αντιμετώπισης του πολέμου.[1316]

[1314] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.6, Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου (δια Μαλώση) προς Τσαλδάρη, ά.π. 55167, 30/10/1948 & *Εμπρός*, 30/10/1948.
[1315] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.6, Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου (δια Στράτο και Χατζηπάνο) ά.π. 55166, 30/10/1948 & Στεφανόπουλος (δια Παπαδήμο) προς Τσαλδάρη, ά.π. 55481, 30/10/1948.
[1316] *Ελευθερία*, 31/10/1948 & 2/11/1948.

Ο Σοφούλης δεν επιθυμούσε να προκληθεί ενδοκοινοβουλευτική πτώση της κυβέρνησης και να ακολουθήσει η ψηφοφορία, ούτως ώστε να αποφύγει βαθύτερες πολιτικές συνέπειες. Οποιαδήποτε πρόταση μομφής ήταν καλύτερο για εκείνον να αντιμετωπιστεί με παραίτηση, πριν πραγματοποιηθεί ψηφοφορία. Σε συνάντηση που είχε με στελέχη των Λαϊκών – Μαυρομιχάλη, Λόντο και Αιλιανό – εκτός των ανωτέρω, τόνισε ότι η επιστροφή του Τσαλδάρη στη χώρα επαφιόταν στη δική του κρίση «*εν τη εκτιμήσει αυτόθι εθνικών αναγκών*».[1317] Η ιδιότητα του Τσαλδάρη ως Υπουργό Εξωτερικών τον έκανε συχνά να λησμονεί τη θέση του ως Αντιπροέδρου της κυβέρνησης και να παραγνωρίζει αυτό που είχαν κατ' εξακολούθηση τονίσει και οι ξένες δυνάμεις, ότι ο πόλεμος έπρεπε να αντιμετωπιστεί από τις εγχώριες δυνάμεις κι εντός των συνόρων της χώρας σε πρώτο επίπεδο και δευτερευόντως στα διπλωματικά σαλόνια.

Ο Σοφούλης επαναλάμβανε τις θέσεις του αλλά απέφευγε να καθορίσει ακριβή ημέρα παραίτησης. Μεταξύ όμως των πιο αδιάλλακτων Φιλελευθέρων είχαν αρχίσει να καταβάλλονται σοβαρές προσπάθειες για επίτευξη συνάντησης μεταξύ Σοφούλη και Βενιζέλου ώστε να αποφευχθεί και η διάσπαση του κόμματος και η πτώση της κυβέρνησης, γεγονός που δεν χαροποίησε ιδιαίτερα τους Λαϊκούς, οι οποίοι επιθυμούσαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη νέα κυβέρνηση.[1318] Οι δυο άντρες δεν είχαν απευθείας συνομιλίες μεταξύ τους αλλά οι συνεννοήσεις πραγματοποιήθηκαν μέσω διαμεσολαβητών και συμφωνήθηκε η είσοδος του Βενιζέλου στη νέα κυβέρνηση, με παραχώρηση του Υπουργείου Στρατιωτικών και Δημοσίας Τάξεως – ενώ ο Ρέντης θα αναλάμβανε το Εσωτερικών. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να διατηρήσει ο Σοφούλης την προεδρεία.[1319] Η προσπάθεια προσέλκυσης του μετριοπαθέστερου Σοφούλη προς τον αδιάλλακτο Βενιζέλο συνεχιζόταν με έντονους ρυθμούς, υπό το πρόσχημα αποσόβησης διάσπασης και διατήρηση πρωθυπουργίας – αλλά ο Βενιζέλος δρούσε μάλλον σπασμωδικά και χωρίς συνέπεια, μεταφέροντας συνεχώς την ημερομηνία υποβολής δήλωσης δυσπιστίας, την οποία πότε ανέβαλε και πότε επέσπευδε.

Κι ενώ με τον Σοφούλη αρνήθηκε να συναντηθεί, ο Βενιζέλος πραγματοποίησε επαφές με τον Ζέρβα, ο οποίος επιθυμούσε διακαώς το Υπουργείο Στρατιωτικών και το Δημοσίας Τάξεως. Συνάντηση επ' αυτού πραγματοποίησε ο Ζέρβας και με τον Γκρέιντι με σκοπό να του εξηγήσει και την ορθότητα των συλλήψεων που είχε εφαρμόσει αλλά και την αποτελεσματικότητα του στρατιωτικού του σχεδίου. Ο Βενιζέλος του πρότεινε τα δυο αυτά Υπουργεία αλλά ο Ζέρβας δήλωσε ότι προτιμούσε να συνεργαστεί με τους Λαϊκούς, θεωρώντας μάλλον ότι θα είχε μεγαλύτερη ευχέρεια κινήσεων με ένα δεξιό κόμμα στην εξουσία παρά με τους μετριοπαθέστερους Φιλελεύθερους. Η συνεργασία βέβαια με οποιοδήποτε κυβερνητικό σχήμα, καθίστατο εκ προοιμίου δύσκολη, εξαιτίας

[1317] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.6, Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου (δια Μαυρομιχάλη) προς Τσαλδάρη, ά.π. 55483, 30/10/1948.
[1318] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28,6 Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου (δια Χατζηπάνο) προς Τσαλδάρη, ά.π. 55704, 2/11/1948.
[1319] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.7, Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου (δια Μαλώση) προς Τσαλδάρη, ά.π. 55710, 3/11/1948.

της αμοιβαίας καχυποψίας με τον Παπάγο, ο οποίος ήταν ο εκλεχτός τόσο των συμμάχων όσο και των εγχώριων πολιτικών.[1320]

Οι ενέργειες του Βενιζέλου και η πρότασή του για υπερκομματική κυβέρνηση, προκάλεσε οξύτατη κριτική προερχόμενη από τον χώρο των Λαϊκών, γεγονός που τον εξώθησε να στείλει επιστολή διαμαρτυρίας προς τον διευθυντή της *Καθημερινής*, Άγγελο Βλάχο.[1321] Άλλωστε και στελέχη των Φιλελευθέρων αναρωτιόντουσαν πώς ήταν δυνατόν να σχηματιστεί υπερκομματική κυβέρνηση από την ήδη υπάρχουσα Βουλή, όταν όλα τα πιθανά σχήματα είχαν δοκιμαστεί και αποτύχει. Η λύση βρισκόταν ενδεχομένως μόνο στην επιλογή κάποιων βουλευτών ανεξαρτήτως κομματικής προέλευσης και ποσοστού εδρών στην Βουλή. Πέραν όμως της εκλογής των στελεχών, εκκρεμούσε και το άτομο που θα αναλάμβανε την Πρωθυπουργία, δεδομένου ότι δύσκολα η Βουλή θα δεχόταν κάποιον εκ των ηγετών των κομμάτων, πλην ίσως του Σοφούλη, ο οποίος όμως λόγω ηλικίας δεν διέθετε πια το απαραίτητο σθένος. Μόνη λύση – δεδομένου ότι η επιβολή μιας δικτατορικής κυβέρνησης θα απομόνωνε πολιτικά την Ελλάδα – ήταν ο άμεσος διορισμός του Πρωθυπουργού από τον βασιλιά, είτε επρόκειτο για κοινοβουλευτικό είτε για εξωκοινοβουλευτικό πρόσωπο, αν και καθολικής αποδοχής προσωπικότητα τη δεδομένη στιγμή ήταν μόνο ο Παπάγος. Η προσωπικότητα άλλωστε του πρωθυπουργού θα καθόριζε και τον υπερκομματικό χαρακτήρα της κυβέρνησης και την ομοιογένειά της.[1322] Ο Βενιζέλος είχε προσεγγίσει και τον Χατζηπάνο, προσπαθώντας να επιτύχει μια συνάντηση με τον Τσαλδάρη, ενώ ζήτησε ακρόαση και από τον Γκρέιντι, με σκοπό να τον πείσει να συμβάλει στην ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής της χώρας και να καταστεί η κυβέρνηση «σταθερά και ισχυρά».[1323]

Η παραίτηση του Σοφούλη πραγματοποιήθηκε στις 12 Νοεμβρίου, αφού προηγήθηκε η δήλωση των Βενιζέλου και Παπανδρέου ενώπιον της Βουλής ότι σκόπευαν να καταθέσουν πρόταση δυσπιστίας.[1324] Ο Σοφούλης όπως είχε δηλώσει, υπέδειξε στον Βασιλιά το πρόσωπο του Τσαλδάρη ως το καταλληλότερο για Πρωθυπουργό. Η αρχική σκέψη ήταν μια συνεργασία των δυο κομμάτων, με την ανοχή του Μαρκεζίνη και ενδεχόμενη ανοχή των Γονατά και Ζέρβα, με σκοπό τη δημιουργία νέων βάσεων διανομής των υπουργείων. Ένα εκ των σημαντικότερων ζητημάτων προς συζήτηση – πλην του φλέγοντος ζητήματος διορισμού του Αρχιστράτηγου – ήταν και αυτό της αυτοδιοίκησης. Επί του συγκεκριμένου μάλιστα νομοσχεδίου, είχε προηγηθεί και έντονο παρασκήνιο ήδη από τα τέλη Σεπτεμβρίου, όταν ο Σοφούλης επέμενε δεν δεχόταν να προχωρήσει σε σχετική ψήφιση ενώ ο Υπουργός Εσωτερικών δήλωνε ότι προτιμούσε να παραιτηθεί, χωρίς όμως να προβάλει πιο ειδικές αντιρρήσεις. Οι προθέσεις αυτές του Σοφούλη προκάλεσαν τη δυσφορία μελών των Λαϊκών εφόσον

[1320] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.7, Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου προς Τσαλδάρη, ά.π. 55884, 3/11/1948.
[1321] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 11, Επιστολή Σοφοκλή Βενιζέλου προς Αγγ. Βλάχο, 2/11/1948.
[1322] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 349 Σημείωμα του Λέοντος Μακκά (βουλευτή Αθηνών του Κ.Φ.) επί της πολιτικής κατάστασης, 3/11/1948.
[1323] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.7, Τηλεγράφημα Μαυρομιχάλη (δια Χατζηπάνο) προς Κων/νο Τσαλδάρη, ά.π. 60501, 6/11/1948.
[1324] *Εμπρός*, 12/11/1948.

και βάσει των δηλώσεων του Γκρέιντι, η ψήφιση του εν λόγω νομοσχεδίου, ήταν άμεσα συννυφασμένη και με τη συνέχιση της οικονομικής στήριξης μέσω του σχεδίου Μάρσαλ.[1325]

Η δημιουργία υπερκομματικής κυβέρνησης εξακολουθούσε να βρίσκει σύμφωνους μόνο τους Βενιζέλο και Παπανδρέου, ενώ η οικουμενική κυβέρνηση θεωρήθηκε δοκιμασμένη αλλά ανεπιτυχής λύση. Ουσιαστικά, Σοφούλης και Τσαλδάρης κατέληξαν στον ανασχηματισμό της παρούσας κυβέρνησης ενώ θα πρότειναν συμμετοχή στον Βενιζέλο και σε περίπτωση άρνησής του, θα απευθύνονταν σε άλλον κομματικό αρχηγό.[1326]

Οι αρχικές συνεννοήσεις δεν βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να καταλήξουν σε συμφωνία. Ο Τσαλδάρης απευθύνθηκε εκ νέου στους Γονατά και Ζέρβα, οι οποίοι ζήτησαν – ως αναμενόμενο – τα Υπουργεία Στρατιωτικών, Δημοσίας Τάξεως και Εσωτερικών. Ο σχηματισμός όμως μιας μονομερούς κυβέρνησης είχε ήδη αρχίσει να μην βρίσκει σύμφωνους τους υπόλοιπους πολιτικούς αρχηγούς με τους Κανελλόπουλο και Μαρκεζίνη να δηλώνουν ότι δεν προτίθετο να της παρέχουν ψήφο εμπιστοσύνης, σκέψεις που διατυπώνονταν και από την ομάδα των ανεξάρτητων βουλευτών του Τουρκοβασίλη, η οποία αντιτίθετο σε οποιαδήποτε κυβέρνηση με κομματικά κριτήρια. Από τη δική του πλευρά, ο Σοφούλης ζήτησε την ανάληψη από τον ίδιο του Υπουργείου Στρατιωτικών, ο Τσαλδάρης να διατηρήσει τις θέσεις που κατείχε στην προηγούμενη κυβέρνηση ενώ να προστεθεί ως β΄Αντιπρόεδρος, ο Βενιζέλος. Επίσης, ο Κανελλόπουλος θα αναλάμβανε το Υπουργείο Εσωτερικών ενώ ο ίδιος ο Σοφούλης διατηρούσε πάσα ελευθερία στην επιλογή καταλληλότερων Υπουργών από τα δυο μεγάλα κόμματα.[1327]

Η αντιδραστικότητα του Τσαλδάρη και η εμμονή του να εμπλέξει στην κυβέρνηση δυο αμφιλεγόμενα πρόσωπα, τα οποία και σε παλαιότερους ανασχηματισμούς είχαν θεωρηθεί personae non gratae, έρχεται σε αντίθεση με την επιθυμία που είχε εκφραστεί προ κάποιων ημερών στον Σοφούλη σχετικά με την εξάντληση κάθε μέσου για εκεχειρία, με γνώμονα το εθνικό συμφέρον και τη λήξη της συζήτησης στη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε.[1328] Σε κάθε περίπτωση, το κυβερνητικό σχήμα όπως διαμορφωνόταν προκάλεσε την έντονη ανησυχία των Αμερικανών και Βρετανών, οι οποίοι ως τότε ήταν απλοί παρατηρητές των εξελίξεων. Τόσο ο Νόρτον όσο και ο Γκρέιντι παρενέβησαν με σκοπό να αποτρέψουν μια «αντιδραστική κυβέρνηση». Αν και παραδέχονταν ότι ο Σοφούλης είχε διακοσμητικό χαρακτήρα στην κυβέρνηση, ήταν η μοναδική λύση για τη διατήρηση του συνασπισμού και την αποτροπή υπουργοποίησης των πλέον αδιάλλακτων στελεχών.[1329]

[1325] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 379, Πολιτικό Γραφείο της Α.Μ. του Βασιλέως, Υποβολή παραίτησης του Θεμ. Σοφούλη, 12/11/1948 & Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.5, Επιστολή Στεφανόπουλου προς Τσαλδάρη, 27/9/1948.
[1326] *Εμπρός*, 13/11/1948.
[1327] *Εμπρός*, 16/11/1948.
[1328] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 349, Τηλεγράφημα Κωνσταντίνου Τσαλδάρη προς Θεμ. Σοφούλη, 8/11/1948.
[1329] F.O. 371/72202 R12905 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 15/11/1948 & R1922 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 16/11/1948 & F.O. 371/72249 R13279 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 19/11/1948.

Στις 16 Νοεμβρίου ο Σοφούλης έστειλε επιστολή στον Τσαλδάρη για να του κοινοποιήσει πως επιθυμούσε συνέχιση της συνεργασίας τους. Την ίδια ημέρα το απόγευμα πραγματοποιήθηκε συνάντηση των δυο αρχηγών και από την επόμενη ημέρα οι εφημερίδες ανέφεραν ότι είχαν καταλήξει σε συμφωνία.[1330] Οι φόβοι όμως οι οποίοι εκφράστηκαν ήδη από την πρώτη ανακοίνωση σχετικά με την απήχηση του νέου σχήματος επαληθεύτηκαν στη διαδικασία για ψήφο εμπιστοσύνης, στις 20 Νοεμβρίου. Ο Σοφούλης στον λόγο του έδωσε μεγάλη βάση στην κρισιμότητα των διεξαγόμενων συζητήσεων στα Ηνωμένα Έθνη κι ως εκ τούτου την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας σταθερής κυβέρνησης στη χώρα ενώ ο Τσαλδάρης έμεινε αρκετά και στα στρατιωτικά τεκταινόμενα. Ο Βενιζέλος, βρήκε την ευκαιρία να στηλιτεύσει την παραίτηση της κυβέρνησης, ως φυγόμαχος αφού προτίμησε να αποφύγει τη συζήτηση ενώπιον του Κοινοβουλίου, υπό την απειλή άρσης εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση. Κατόπιν μακράς συζητήσεως κατά τη διάρκεια της οποίας εκφράστηκαν αρκετές απόψεις αλλά ελάχιστα θετικά σχόλια για την κυβέρνηση, πραγματοποιήθηκε η ψηφοφορία, κατά την οποία απέσπασε οριακή πλειοψηφία – από τους 335 ψηφίσαντες, 168 ήταν υπέρ και 167 κατά.[1331] Την προηγούμενη άλλωστε ημέρα, ο Σοφοκλής Βενιζέλος είχε συνάψει συμφωνία με τους υπόλοιπους αρχηγούς κομμάτων ώστε να εμφανιστούν ως ενιαία πολιτική επιτροπή, με αλληλέγγυο κυβερνητικό χειρισμό του κυβερνητικού ζητήματος – μετά την καταψήφιση Σοφούλη – και εμπιστοσύνη στον Πρόεδρο που θα οριζόταν από τον βασιλιά.[1332] Η κυβέρνηση μπορεί να συνέχιζε το έργο της, αλλά μια νέα κρίση ίσως ήταν θέμα ημερών για να ξεσπάσει.

Η κρίση μπορεί να μην ξέσπασε άμεσα αλλά εμφανίστηκε άλλο ζήτημα, οφειλόμενο στην κακή υγεία και το προχωρημένο της ηλικίας του Σοφούλη, με αποτέλεσμα εντός των Λαϊκών να ξεκινήσουν συζητήσεις για τα διαθέσιμα ενδεχόμενα σε περίπτωση που συνέβαινε κάποιο μοιραίο γεγονός. Οι Μαυρογορδάτος και Αιλιανός συναντήθηκαν με τον Μαρκεζίνη ζητώντας του να μην ανακινήσει κυβερνητικό ζήτημα, τουλάχιστον μέχρι την επάνοδο του Τσαλδάρη κι εν συνεχεία, συναντήθηκαν με τον Γονατά, ο οποίος όμως ζήτησε την παρουσία του Ζέρβα στις συζητήσεις, προτού δεσμευτεί ο ίδιος σε κάτι. Ακολούθως, σε παρόμοιες δηλώσεις – δεσμεύσεις, προέβησαν οι Κανελλόπουλος, Ρέντης και Χατζηπάνος.[1333]

Ο Τσαλδάρης φοβόταν ότι σε περίπτωση θανάτου του Σοφούλη η κυβέρνηση θα έμενε ακέφαλη και ταυτόχρονα, ο ίδιος καθίστατο υπεύθυνος για ενδεχόμενη παράταση του κυβερνητικού κενού. Θεώρησε απαραίτητο λοιπόν να βρίσκεται στην Ελλάδα, προκείμενου να ορκισθεί άμεσα Πρόεδρος και εν συνεχεία να ορκίσει την υπάρχουσα κυβέρνηση, ώστε να αποφευχθούν επιβλαβείς συζητήσεις. Με αυτόν τον τρόπο, το Λαϊκό Κόμμα, καθίστατο κυρίαρχο της κατάστασης και θα

[1330] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.7 Επιστολή χειρόγραφος Θεμ. Σοφούλη προς Κων/νο Τσαλδάρη, 16/11/1948 & *Ελευθερία*, 17/11/1948.
[1331] Ε.Π.Σ.Β., τ. 136, (1948 – 1949) Συνεδρίασις Κς΄, 20/11/1948, σελ. 143 – 182.
[1332] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 11, Δήλωση Σοφοκλή Βενιζέλου, Γεωργίου Παπανδρέου, Στυλιανού Γονατά, Ναπολέοντα Ζέρβα, Παν. Κανελλόπουλου, Θανάση Τουρκοβασίλη, Αλ. Αλεξανδρή, Κ. Οικονομίδη, 20/11/1948.
[1333] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 349, Τηλεγράφημα Στεφανόπουλου (δια Μαυρομιχάλη – Ρέντη) προς Κων/νο Τσαλδάρη, 27/11/1948.

μπορούσε να εμφανιστεί ενώπιον της Βουλής μετά από ολιγοήμερες διακοπές αφού έκρινε αν χρειαζόταν η στήριξη μικρότερων κομμάτων. Η βελτίωση της υγείας του Σοφούλη αποτελούσε μεν θετική εξέλιξη αλλά η ανακωχή εντός της βουλής, ωφελούσε μόνο τους Φιλελεύθερους και όχι το κόμμα του.[1334]

Τα στελέχη των Λαϊκών δεν ήταν τα μόνα που είχαν μπει στη διαδικασία να σκεφτούν τη μετά Σοφούλη εποχή. Ο Στεφάνου είχε προτείνει τον Σεπτέμβριο του προηγούμενου έτους στον Βενιζέλο να επιστρέψει στο Κόμμα Φιλελευθέρων, ώστε να είναι έτοιμος να αναλάβει τα ηνία του. Εφόσον αποτελούσε τη διάδοχη φυσική κατάσταση, το καλύτερο ενδεχόμενο ήταν να βρίσκεται ήδη εντός των κόλπων του κόμματος, ακόμη κι αν αυτό σήμαινε ότι αρχικά θα επέστρεφε με μειονεκτικούς όρους.[1335] Η επιστροφή του Βενιζέλου λοιπόν στο κόμμα, ευθύς εξ αρχής είχε συγκεκριμένο σκεπτικό κι ενδεχομένως να ήταν κι ο λόγος ο οποίος τον συγκράτησε και δεν προέβη στην κατάθεση της πρότασης δυσπιστίας, η οποία αυτομάτως θα σήμαινε και την αποχώρησή του από τους Φιλελεύθερους, χωρίς δυνατότητα επιστροφής.

Η κυβερνητική κρίση γρήγορα αποδόμησε την ψευδεπίγραφη ενότητα του Κόμματος Φιλελευθέρων. Ο Σοφούλης στράφηκε για στήριξη στους πολιτικούς του φίλους και τους εκλεγμένους με το κόμμα του βουλευτές ενώ έγιναν πιο ορατά τα κίνητρα που ώθησαν τον Βενιζέλο να επιστρέψει στο κόμμα. Αντιλαμβανόμενος ότι δύσκολα θα κέρδιζε τη λαϊκή βάση των Φιλελευθέρων – αφού απέτυχε να παρουσιάσει το δικό του κόμμα ως τον ηθικό συνεχιστή των Φιλελευθέρων του Ελευθέριου Βενιζέλου. Έπρεπε λοιπόν να ανήκει στο κόμμα ώστε να διεκδικήσει και τυπικά την αρχηγία του, μετά τον θάνατο του Σοφούλη. Ταυτόχρονα, επιδίωκε και τη σύναψη μιας συμφωνίας ή έστω μια συνεννόηση με τους Λαϊκούς, ώστε να λειτουργήσει ως οδηγός μιας μελλοντικής συνεργασίας με τον ίδιο στο πηδάλιο του κόμματος αν δεν επιτυγχάνετο τη δεδομένη χρονική στιγμή. Το πολιτικό προσωπικό της χώρας αναλωνόταν σε συζητήσεις επί συζητήσεων αδυνατώντας να βρει μια λύση στα εσωτερικά και ενδοκομματικά ζητήματα που το απασχολούσαν.

[1334] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 28.7, Τηλεγράφημα του Κων/νου Τσαλδάρη προς Χατζηπάνο, Μαυρομιχάλη, Στεφανόπουλο, ά.π. 7793, 29/11/1948.
[1335] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 10, Επιστολή Στεφ. Στεφάνου προς Σοφοκλή Βενιζέλο, 8/9/1947.

Απαισιοδοξία

Το τέλος του 1948 έβρισκε τους αντιμαχόμενους στην ίδια σχεδόν θέση. Η κυβέρνηση και οι σύμμαχοί της είχαν καταβληθεί από ηττοπάθεια, καθώς μια ακόμη χρονιά έληγε χωρίς ο Κυβερνητικός Στρατός να θέσει τέρμα στον εμφύλιο. Η συγκυβέρνηση Φιλελεύθερων και Λαϊκών έφτασε σε οριακό σημείο αρκετές φορές μέσα στο έτος, με άμεσες επιπτώσεις και στην εσωτερική συνοχή των δυο κομμάτων, αν και το Κόμμα Φιλελευθέρων βίωσε σαφώς εντονότερα τις συνέπειες της κρίσης. Ο Βενιζέλος χαρακτήριζε την κυβέρνηση «*εφθαρμένη, μη δυνειθήσα να διεξαγάγη τον αγώνα του Έθνους, στηρίζεται υπό τας κρισίμους σήμερον στιγμάς εις την εχθρικήν ανοχήν της ομάδος Μαρκεζίνη και είναι εκτεθειμμένη ανά πάσαν στιγμήν εις την άρσιν της εμπιστοσύνης της*» και ζητούσε ξανά την παραίτησή της, εμμένοντας στην υπερκομματική.[1336]

Η απουσία εξελίξεων στον στρατιωτικό τομέα και η άσκοπη συνέχιση του εμφυλίου οδήγησαν μια ομάδα Εργατικών βουλευτών από κοινού με κάποιες προσωπικότητες της Βρετανίας να ζητήσουν από τον Άττλη τη συγκρότηση μιας διαμεσολαβητικής επιτροπής του Ο.Η.Ε. στην Ελλάδα και συμφιλιωτικές κινήσεις εκ μέρους της βρετανικής κυβέρνησης. Ο Άττλη απέρριψε την πρόταση με την αιτιολογία ότι απαγορευόταν από τον καταστατικό χάρτη των Ηνωμένων Εθνών η παρέμβαση σε θέματα εσωτερικής δικαιοδοσίας κάθε κράτους. Συνεπώς, δεν ήταν σε θέση η βρετανική κυβέρνηση να προτείνει στον Ο.Η.Ε. τη διαμεσολάβηση μεταξύ κυβέρνησης και ανταρτών. Το κύριο αίτιο άλλωστε του πολέμου στην Ελλάδα, κατά τους Βρετανούς, ήταν η απόφαση των βορείων γειτόνων της να τον συντηρούν, όπως συμφώνησε κι ο Υπουργός Εξωτερικών Κρίστοφερ Μέιχιου.[1337]

Κι όσο η επίσημη κυβέρνηση ρητόρευε στο βήμα της Βουλής, στα γραφεία του Φόρεϊν Όφις συσσωρεύονταν εκθέσεις για την κατάσταση στην Ελλάδα, οι οποίες κάθε άλλο παρά ενθαρρυντικές ήταν για το μέλλον. Το ηθικό του στρατεύματος ήταν πολύ χαμηλό, ενώ δεν διαγραφόταν καμία πιθανότητα τερματισμού του πολέμου. Ο Βρετανός Αξιωματούχος Τζων Ταχούρντιν ο οποίος υπηρετούσε στην Βρετανική Πρεσβεία της Αθήνας, πρότεινε συμβιβασμό με το Κ.Κ.Ε., άποψη που σύναδε με τη σκέψη που είχε εκφράσει ο Σάρτζεντ για έναρξη αγλλοαμερικανικών συνομιλιών, οι οποίες θα κάλυπταν όλο το εύρος των πολιτικών δυνάμεων στην Ελλάδα. Ο Ταχούρντιν συμπλήρωνε στην έκθεσή του, ότι στις άμεσα απειλούμενες από τον Δ.Σ.Ε. περιοχές, οι κάτοικοι ζητούσαν κάποιου είδους διευθέτηση ενώ η ίδια εικόνα κυριαρχούσε και στο στράτευμα. Οι υπεύθυνοι εκεί εξέφραζαν το παράπονο ότι η βοήθεια έφτανε συνήθως εκ των υστέρων και ήταν ανεπαρκής. Ο Ταχούρντιν επέκρινε τη στάση της Αμερικής, η οποία θα μπορούσε να παρέχει μεγαλύτερη βοήθεια αλλά κατέληγε στο ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε επαναπαυτεί στην άποψη της «ξενοκίνητης

[1336] *Ελεύθερη Φωνή*, 10/12/1948. Άρθρο Σοφοκλή Βενιζέλου.
[1337] Θ.Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί…ό.π.*, σελ. 448 – 9.

ανταρσίας» και θεωρούσε τον εαυτό της ανεύθυνο και αμέτοχο για τις εξελίξεις, παρά την έντονη προσπάθεια που απαιτούταν για την αντιμετώπισή τους.[1338]

Οι Αμερικανοί είχαν μάλλον συνειδητοποιήσει πως υπήρχε η πιθανότητα η Ελλάδα να χαθεί, όπως κι άλλες περιφερειακές χώρες της Ευρώπης. Η Αμερικανική στρατιωτική και οικονομική ενίσχυση ήταν ο μόνος παράγοντας ενδυνάμωσης του ηθικού των Ελλήνων. Παρά την επίγνωση όμως της κατάστασης, όταν ο Μπέβιν φανερά ανήσυχος, απευθύνθηκε σε εκείνους διερωτώμενος αν προβλεπόταν αύξηση του ελληνικού στρατού, η απάντηση που έλαβε ήταν αρνητική. Η απογοήτευση του Βρετανού ήταν τέτοια που δήλωνε αποφασισμένος να αποσυρθεί εντελώς αν η κατάσταση δεν βελτιωνόταν άμεσα και για αυτόν τον λόγο επισπεύσθηκε και η τοποθέτηση του Παπάγου στη θέση του Αρχιστράτηγου.[1339]

Η αποτυχία τερματισμού του εμφυλίου μπορεί να ήταν πρώτο θέμα στην ατζέντα Βρετανών και Αμερικανών αξιωματούχων, αλλά οι Έλληνες πολιτικοί ασχολούνταν κατά κύριο λόγο με τα ενδοκυβερνητικά και ενδοκομματικά ζητήματα. Σύμφωνα με τον Σοφοκλή Βενιζέλο, η ανικανότητα της κυβέρνησης να αντιμετωπίσει τον «συμμοριτισμό» ήταν παραπάνω από έκδηλη:

> *Ουδείς εξ ημών αμφισβητεί ότι τα αίτια της εν Ελλάδι καταστάσεως είναι εξωτερικά, αλλά και όλοι θα ομολογήσωμεν ότι ο τρόπος καταπολεμήσεως του συμμοριστιμού, είναι εσωτερική υπόθεσις. Και επί του σημείου τούτου η ανικανότης της κυβερνήσεως είναι απόλυτος.*
>
> *Οφείλομεν να ομολογήσωμεν ότι υπάρχει κάτι το σαθρόν εις την ημετέραν παράταξιν διότι άλλως πως συμβαίνει οι συμμορίται εισβάλλοντες αιφνιδιαστικώς εις τας πόλεις και τα χωριά, να επιστρατεύουν βιαίως ανθρώπους τους οποίους μετά στοιχειώδη εκπαίδευσιν μεταβάλλουν εις πρώτης γραμμής μαχητάς, ενώ το Κράτος με όλα τα άφθονα μέσα που διαθέτει δεν είναι εις θέσιν να εξολοθρεύσει τον συμμοριτισμό. Εάν είμεθα ειλικρινής πρέπει να ομολογήσωμεν την αδυναμίαν μας και να ερευνήσωμεν τα αίτια. Καθ'ημάς αιτία της σημερινής κακοδαιμονίας είναι το Κόμμα και η προς αυτό προσήλωσις. Είμεθα υποχρεωμένοι να ομολογήσωμεν την μέχρι τούδε χρεωκοπίαν μας, διότι ως πολιτικός κόσμος δεν εξήρθημεν εις το ύψος των περιστάσεων αι δε ευθύναι βαρύνουν άνευ εξαιρέσεως δικούς μας.* [1340]

[1338] F.O. 371/72251 Σάρτζεντ προς Αθήνα, 7/12/1948 & F.O> 371/78393 R713 Ταχούρντιν προς, Μπέιτμαν 22/12/1948.
[1339] FRUS, 1948, IV, Ράνκιν προς Μάρσαλ, 2/12/1948 σελ. 218-220 & Μνημόνιο συζήτησης του Μπάξτερ, 29/12/1948, σελ. 220 – 4.
[1340] *Εθνική Φωνή*, 10/12/1948 – Άρθρο Σοφοκλή Βενιζέλου.

Το σκεπτικό του Βενιζέλου ίσως δεν ήταν τόσο λανθασμένο ιδίως όσον αφορά τα αίτια της αποτυχία αντιμετώπισης του Δ.Σ.Ε. Η λύση όμως θα δινόταν ανέλπιστα για την ελληνική κυβέρνηση από το εξωτερικό και μάλιστα από μια χώρα που ως τότε υπήρξε κύριος αρωγός των ανταρτών, τη Γιουγκοσλαβία.

Κεφάλαιο Έβδομο: « Η Ελλάς δεν ημπορεί να ζήσει μόνη της»

Τώρα τα βράδια κάθομαι σε μισοσκότεινα καφενεία και πίνω με πεθαμένους φίλους
αλλά κι όταν έφυγα απ' τα παιδικά μου χρόνια κρατούσα ένα γράμμα που δεν έμαθα ακόμα που πρέπει να το πάω
και για κακή μου τύχη οι άνθρωποι που αγάπησα ήταν κι αυτοί θνητοί.

Τ. Λειβαδίτης

Διεθνείς συγκυρίες και διεργασίες

Το 1948 έκλεισε με αμφιλεγόμενες σκέψεις και στις δυο πλευρές των αντιμαχομένων. Η στρατιωτική κατάσταση έδειχνε να μην οδηγεί πουθενά, με την κόπωση βασικό χαρακτηριστικό και των δυο στρατών ενώ η προοπτική μιας ειρηνευτικής διευθέτησης παρέμενε ως δεύτερη σκέψη εκατέρωθεν. Δεν υφίστατο όμως η σκέψη και στους συμμάχους της κυβέρνησης, δηλαδή για την Αμερική και τη Μεγάλη Βρετανία, οι οποίοι επιθυμούσαν ολοκληρωτική ήττα των ανταρτών.

Υπό αυτό το πρίσμα, η πρόταση ειρήνευσης η οποία προήλθε τον Οκτώβριο του 1948 από τη Σοβιετική Ένωση, δεν μπορούσε να έχει ιδιαιτέρως αίσιο αποτέλεσμα. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος ενημέρωσε τους Βρετανούς ότι ο Ντιμίτρι Μανουιλίσκι (Σοβιετικός, πρώην πρόεδρος του Συμβουλίου Ασφαλείας του Ο.Η.Ε.) προσέγγισε τον Σοφιανόπουλο και υποστήριξε ότι μια μεταστροφή της άποψης των Σοβιετικών για την Ελλάδα, καθίστατο δυνατή, εάν συγκροτείτο μια αντιπροσωπευτική κυβέρνηση, παραχωρείτο γενική αμνηστία και η Ελλάδα έπαυε να εμπλέκεται στις διαφορές των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο Μπέβιν θεώρησε μάλλον απίθανο να προσβλέπει ο Βενιζέλος στην επίτευξη κάποιου συμβιβασμού με τους αντάρτες κι η μεγαλύτερη πιθανότητα ήταν να είχε παρασυρθεί από τα αριστερίζοντα μέλη του Κόμματος των Φιλελευθέρων, τα οποία εξακολουθούσαν να διατηρούν επαφές με τον Σοφιανόπουλο.[1341]

Οι προσπάθειες των Σοβιετικών δεν σταμάτησαν εκεί. Τον επόμενο μήνα, κατά τη διάρκεια μιας δεξίωσης, ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών, δέχτηκε την κριτική του Βισίνσκι, σχετικά με την βρετανική εμμονή ύπαρξης μη κομμουνιστικής κυβέρνησης ως απαραίτητη προϋπόθεση συνεργασίας με την Αθήνα. Στη συζήτηση έλαβαν μέρος και εκπρόσωποι άλλων χωρών, όπως ο Γιουγκοσλάβος Υπουργός Εξωτερικών Άλες Μπέμπλερ, και προέκυψε η προοπτική ανεπίσημων και ιδιωτικών συνομιλιών μεταξύ των τεσσάρων μεγάλων δυνάμεων, με συμμετοχή και της Γιουγκοσλαβίας, με

[1341] F.O. 371/72247 Μπέρνς (Παρίσι) προς Φόρεϊν Όφις, 5/10/1948 & F.O. 371/72249 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 20/11/1948.

θέμα τον σχηματισμό μιας κοινά αποδεκτής κυβέρνησης.[1342] Καμία εκ των δυο πρωτοβουλιών των Σοβιετικών δεν ελήφθη σοβαρά υπόψη από τους Βρετανούς, ενώ δεν υπάρχει καμία επίσημη αναφορά από τους Αμερικανούς. Αντιθέτως, προς το τέλος του 1948 υπήρχε μια έντονη κινητικότητα και απόπειρα προσέγγισης των Γιουγκοσλάβων.

Το ενδιαφέρον της Ευρώπης προς μια κομμουνιστική χώρα, δεν προέκυψε ασφαλώς εν μια νυκτί. Στις 28 Ιουνίου, είχε ανακοινωθεί από την εφημερίδα *Ρούντε Πράβο* της Πράγας, ότι το Γιουγκοσλαβικό Κ.Κ. αποπεμπόταν από την Κομινφόρμ.[1343] Το γεγονός ήταν μείζονος σημασίας για την τύχη του Δ.Σ.Ε., αφού για την επιβίωσή του στη μάχη, την ανάρρωση των τραυματιών και τον επαναξοπλισμό του, βασιζόταν στον μέγιστο βαθμό στην βοήθεια που του προσέφερε η Γιουγκοσλαβία (τη στιγμή που η βοήθεια που λάμβανε από άλλες χώρες ήταν υψηλή μόνο στο επίπεδο των υποσχέσεων). Λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες του κινήματος ο Βαφειάδης υποστήριξε πως το Κ.Κ.Ε. δεν έπρεπε να λάβει θέση στο ζήτημα, ενώ ο Ζαχαριάδης όφειλε να εξηγήσει τη θέση τους αυτή τόσο στους Σοβιετικούς όσο και στους Γιουγκοσλάβους. Με αυτό το σκεπτικό ξεκίνησε ο Ζαχαριάδης το ταξίδι του για τη Μόσχα, αλλά μέχρι να φτάσει, άλλαξε γνώμη και αποφάσισε να δηλώσει ότι συμμεριζόταν τις κατηγορίες του Στάλιν εναντίον του Τίτο, σε αντίθεση με την άποψη του Βαφειάδη. Ο Ζαχαριάδης είχε συγκαλέσει Ολομέλεια του Κ.Κ. στη διάρκεια της οποίας ο Μάρκος εξέθεσε την άποψή του ότι το ελληνικό κόμμα έπρεπε να μείνει αμέτοχο και εν συνεχεία, ο γ.γ. διακήρυξε ότι δεν έπρεπε το κόμμα να εμπλακεί μεν στη διένεξη αλλά να αποδεχθεί τις κατηγορίες του Στάλιν. Η απότομη μεταστροφή του Ζαχαριάδη, επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία του Ντζίλας, πως ο Ζαχαριάδης τους παρακέλεσε να συνεχίσουν να υποστηρίζουν τον Δ.Σ.Ε. κάτι που αρχικά έγινε δεκτό από τους Γιουγκοσλάβους.[1344] Λίγο αργότερα, ο Μάρκος – με εντολή Ζαχαριάδη – βρέθηκε εκτός Δ.Σ.Ε., με το πρόσχημα ότι χρειαζόταν ξεκούραση – ο ίδιος ανέφερε ότι η κούραση και οι κακουχίες του είχαν προκαλέσει «νευρική κρίση» ενώ ο Μπαρτζιώτας ισχυρίζεται ότι είχε φτάσει στα όρια του «νευρικού κλονισμού».[1345] Σύμφωνα με τον ίδιο τον Βαφειάδη, η διαφωνία του με τον Ζαχαριάδη επήλθε συγκεκριμένα στις 15 Νοεμβρίου 1948. Οι διαφορές τους αρκετές και σε πολλά επίπεδα. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Βαφειάδης, «*δεν είχα ακόμη καταλήξει σ' αυτό που πιστεύω σήμερα: Ότι ο Ζαχαριάδης ήταν <u>συνειδητός</u> προβοκάτορας*».[1346] Η διαφωνία τους και οι διαφορές τους «*καθοδηγητικά εκδηλώθηκαν ανοιχτά σε συνεδρίαση της γραμματείας του πολιτικού γραφείου στις 2 Δεκεμβρίου του '47. Ο Ζαχαριάδης έβαλε δυο ζητήματα: πρώτο, ότι είμαστε τακτικός στρατός και πρέπει αυτό 'το κατσαπλιάτσαδικο που ήταν παράδοση του Ε.Λ.Α.Σ' να σταματήσει, και δεύτερο, να συγκεντρώσουμε εφεδρείες στον Γράμμο για την τελική αναμέτρηση. Η αντίθετη άποψη*

[1342] F.O. 371/72248 R12657 Αντιπροσωπεία Μεγάλης Βρετανίας στο Παρίσι προς Φόρεϊν Όφις, 9/11/1948.
[1343] F.O. 371/72579 R7653 Πράγα προς Φόρεϊν Όφις, 29/6/1948.
[1344] Κ.Κ.Ε., *Επίσημα Κείμενα*, (Ε.Κ.), τ. VI, Απόφαση της Τέταρτης Ολομέλειας, 29/7/1948, σελ. 268 – 273 & E. Barker, «Η γιουγκοσλαβική πολιτική προς την Ελλάδα», στο: L. Baerentzen, Γ. Ιατρίδης, Ole Smith, (επιμ.) *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο, 1945 – 1949*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 1992, σελ. 298 – 9.
[1345] *Ελευθεροτυπία*, 19/2/1980, Συνέντευξη με τον Μάρκο Βαφειάδη & Β. Μπαρτζιώτας, *Ο αγώνας του Δ.Σ.Ε.*, εκδ.3η, Αθήνα, σελ. 66 – 9, 86.
[1346] Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

εκφράστηκε από μένα. Είπα τότε ότι δεν είμαστε τακτικός στρατός, αλλ' ούτε και μοιάζουμε. Είμαστε παρτιζανικός στρατός και έτσι πρέπει να συνεχίσουμε. Είπα ακόμη ότι αν συγκεντρώσουμε αυτές τις εφεδρείες στον Γράμμο θα απογυμνώσουμε ολόκληρη την Ελλάδα και θα δώσουμε τη δυνατότητα στον αντίπαλο, με συγκεντρωτικό χτύπημα, να μας εξοντώσει, γιατί διαθέτει πολλαπλάσιο αριθμό μαχητών. […] στο σημείο αυτό, από τα ίδια πράγματα έγινε ένας είδος σμυβιβασμού, μια και δεν ήταν δυνατό να συγκεντρωθούν 15.000 μαχητές στον Γράμμο. […] Ακόμα, συμφωνήσαμε να παρθεί για εφεδρεία ένα μέρος από τις δυνάμεις που στρατολογούσαν τα αρχηγεία μας. Δέχτηκα αυτή τη συμφωνία για να μην διασπαστούμε. […] Ο συμβιβασμός από τα ίδια τα πράγματα σήμαινε ότι ο Δ.Σ.Ε. συνέχιζε να λειτουργεί βασικά ως αντάρτικο σώμα. Επί της ουσίας όμως, η συζήτηση αυτή αντανακλούσε ένα ευρύτερο πολιτικό πρόβλημα».[1347]

Από το σημείο αυτό, η στάση του Μάρκου έναντι του Κ.Κ.Ε. και των επιλογών του μεταβλήθηκε άρδην. Η μεταστροφή ξεκίνησε με μια επιστολή προς το Πολιτικό Γραφείο του Κ.Κ.Σ.Ε., στην οποία εξέθετε όλα όσα θεωρούσε ως σφάλματα διεπραγμένα από το Κ.Κ.Ε., επιστολή η οποία λίγο αργότερα εστάλη και προς την ηγεσία του κόμματός του. Τον Νοέμβριο παρακολούθησε κατόπιν πρόσκλησης τη συνεδρίαση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής. Στη διάρκειά της, ο Βαφειάδης κλήθηκε να αναθεωρήσει τις απόψεις του, ώστε να παραμείνει μέλος του κόμματος. Εκείνος αρνήθηκε και μάλιστα τις κατέθεσε γραπτώς σε ένα κείμενο που έμεινε γνωστό ως «Η οπορτουνιστική πλατφόρμα του Μάρκου Βαφειάδη». Αρκετές από τις σκέψεις που εκφράζονται στο γράμμα περιείχαν αλήθειες, οι οποίες όμως βαρύνονταν από το πλεονέκτημα της εκ των υστέρων γνώσης. Η απάντηση από το Πολιτικό Γραφείο δεν άργησε να έρθει, ο Βαφειάδης ήταν «ανεπαρκής», «αντικομματικός», «φραξιονιστής», «τροτσκιστής». Η οριστική διαγραφή του από το κόμμα έγινε κατά τη διάρκεια της 5ης Ολομέλειας, στα τέλη Ιανουαρίου του 1949, οπότε ο Βαφειάδης εγκατέλειψε οριστικά τον Γράμμο και την Ελλάδα, για να μετοικήσει στη Σοβιετική Ένωση μέχρι τον επαναπατρισμό του το 1982.[1348]

Μια τέτοια εσωκομματική εξέλιξη δεν ήταν δυνατόν να παραμείνει στη σκιά για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο κυβερνητικός τύπος ήθελε τους αντάρτες να έχουν εκτελέσει τον Βαφειάδη εξαιτίας των στρατιωτικών αποτυχιών του, συνδυάζοντας την με απόφαση της Μόσχας να υποχρεώσουν τα «*υπό την επιρροήν της κομμουνιστικά κόμματα και συνεπώς και το ελληνικόν να λάβουν σαφή θέσιν εναντίον του Τίτο, ο οποίος ως γνωστόν τελεί υπό την κατηγορίαν ότι εγκατέλειψεν τον ορθόδοξον κομμουνισμόν*».[1349]

[1347] Δ. Γουσίδη, *Μάρκος Βαφειάδης – Μαρτυρίες*, εκδ. Επικαιρότητα, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 18 – 19 & Μ. Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα, τ. V, Εμφύλιος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1992, σελ. 429 – 450. Ο Βαφειάδης δεν έπαψε ποτέ δεν επιμένει στις απόψεις του.

[1348] Β. Μπαρτζιώτας, *ό.π.*, σελ. 41 – 2 & Δ. Γουσίδη, *Μάρκος Βαφειάδης… ό.π.,* σελ. 22 – 3 & Κ.Κ.Ε., *Ε.Κ* . τ. VI, αρ. 788 Αποφαση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε., 15/1/1949, σελ. 299 – 316 & στο ίδιο: αρ. 791, Ανακοίνωση της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε, 31/1/1949, σελ. 323.

[1349] *Εμπρός*, 5/2/1949.

Οι Βρετανοί και συγκεκριμένα ο Σάρτζεντ, απαίτησαν να πληροφορηθούν άμεσα για τον εμφύλιο στο εσωτερικό του Κ.Κ.Ε. και τους λόγους που οδήγησαν στην αποπομπή του Μάρκου, αν δηλαδή οφειλόταν σε ενδοκομματική ρήξη ή αν είχε συμβεί με απευθείας εντολή της Μόσχας. Σε περίπτωση που συνέβαινε το αντίθετο, η θέση των Ελλήνων κομμουνιστών ήταν εξαιρετική δυσχερής, γιατί θα έπρεπε να αρκεστούν μόνο στην βοήθεια της Αλβανίας.[1350] Ο Νόρτον θεώρησε εξ αρχής το συμβάν ως «σοβαρή ρήξη» στους κόλπους του Κ.Κ.Ε. μεταξύ μιας φραξίας η οποία επιθυμούσε περιορισμένης έκτασης δράση και μιας φραξίας εξτρεμιστικής, η οποία επιθυμούσε να φτάσει ο εμφύλιος στο ζοφερό του τέλος. Η άμεση αιτία ή η αφορμή, διέφευγε από τους ιθύνοντες του Φόρεϊν Όφις, αλλά οι υποθέσεις που έκαναν σχετίζονταν άμεσα με τη ρήξη Τίτο – Στάλιν. [1351]

Η κατηγορία προς τον Μάρκο ως «Τιτοϊκό» σαφώς και στερείται υπόβαθρου, αφού η μόνη σύνδεση μεταξύ τους ήταν η προτίμησή τους προς τον αντάρτικο πόλεμο. Οι σκέψεις του ελληνικού τύπου και του Φόρεϊν Όφις, ήταν ανυπόστατες αφού ο Βαφειάδης συμφώνησε με τις κατηγορίες του Στάλιν εναντίον του Τίτο ενώ θα του ήταν αδύνατον να βρει καταφύγιο στη Σοβιετική Ένωση, μετά τη διαγραφή του. Οι σκέψεις του, που εξελίχθηκαν σε κατηγορίες για την πολιτική του Κ.Κ.Ε., ήταν μεν ορθές αλλά η ευθύνη για τις αποφάσεις αυτές βάρυνε και τον ίδιο όπως και κάθε ηγέτη του κόμματος. Η πραγματική αιτία της διαγραφής ενδεχομένως να κρύβεται στο δημοσίευμα του *Εμπρός*, αναφορικά με τις δυσοίωνες προοπτικές του Δ.Σ.Ε.[1352]

Η διάσταση όμως Τίτο – Στάλιν, δεν άφησε ανεπηρέαστη τη δυναμική των σχέσεων μεταξύ των εμπλεκομένων στον εμφύλιο. Η Σοβιετική Ένωση προσπάθησε να προσελκύσει το Κ.Κ.Ε. στους κόλπους του αντι – Τιτοϊκού στρατοπέδου, προσθέτοντας επιπλέον υποσχέσεις για βοήθεια στις ήδη ανεκπλήρωτες, ενώ οι δυτικές δυνάμεις αναγνώρισαν έγκαιρα τον συσχετισμό μεταξύ της σύγκρουσης των δυο ηγετών και του όφελους που μπορούσαν να αποκομίσουν εις βάρος των Ελλήνων ανταρτών.

Οι αρχικές κινήσεις των Βρετανών ήταν διστακτικές, κυρίως λόγω των αντικρουόμενων πληροφοριών που λάμβαναν. Η πρεσβεία στο Βελιγράδι θεωρούσε ότι οι συνέπειες της ρήξης δεν θα φαίνονταν άμεσα σε ό,τι αφορά τη στήριξη στον Μάρκο, εξαιτίας της εμμονής του Τίτο να αποδείξει ότι η δική του εκδοχή εφαρμογής του κομουνισμού ήταν λειτουργική και εξαιτίας της ανάγκης να μείνουν ικανοποιημένοι οι Γιουγκοσλάβοι Σλαβομακεδόνες, ανήκοντες στο Ν.Ο.Φ. Μόνη εξαίρεση σε αυτό το σενάριο, ήταν να υποστηρίξει ο Βαφειάδης την Κομινφόρμ.[1353]

[1350] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 22.1.3 (1949), Πρεσβεία Λονδίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, ά.π. 907, 13/2/1949.
[1351] F.O. 371/78395 P2332, Φόρεϊν Όφις προς Κτήσεις, 23/2/1949.
[1352] Θ.Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα – Ο ιμπεριαλισμός της μη επέμβασης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σελ. 460 – 1.
[1353] F.O. 371/72581 R7867 Βελιγράδι προς Φόρεϊν Όφις, 2/7/1948.

Διστακτική ήταν και η αντίδραση του Μπέβιν – στόχος της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας ενδεχομένως ήταν η δημιουργία μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας ενώ η Σοβιετική Ένωση θα προσπαθούσε να προσελκύσει την Ελλάδα, υποστηρίζοντας το Κ.ΚΕ. Επί της ουσίας όμως, ο δικός τους στόχος – διατήρηση της Ελλάδας στο μέτωπο των Δυτικών Δυνάμεων – δεν μεταβαλλόταν. Εύλογα λοιπόν εμφανιζόταν δύσπιστος απέναντι στις όποιες προτάσεις γίνονταν για προσέγγιση των Γιουγκοσλάβων και περίμενε μια αλλαγή στάσης των ίδιων.[1354] Οι Αμερικανοί αιφνιδιάστηκαν κι εντυπωσιάστηκαν από την κίνηση του Στάλιν να αποπέμψει τον Τίτο, αλλά απέφυγαν να προβούν σε οποιαδήποτε δήλωση η οποία θα μπορούσε να παρερμηνευθεί ως υποστηρικτική προς τους Γιουγκοσλάβους ή να δώσει την εντύπωση στη Μόσχα ότι ο Τίτο δρούσε υπό την δική τους καθοδήγηση.[1355]

Η προσέγγιση των δυτικών δυνάμεων έγινε από τους ίδιους τους Γιουγκοσλάβους, οι οποίοι δια μέσου ενός αξιωματικού βολιδοσκόπησαν τους Αμερικανούς σχετικά με το ποια αναμενόταν να είναι η στάση τους έναντι της χώρας τους στο μέλλον, και – κυρίως – αν θα μπορούσαν να ελπίζουν στη λήψη βοήθειας από το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανοικοδόμησης. Δεν παρέλειψε ασφαλώς να τονίσει ότι η χώρα του όχι μόνο δεν σκόπευε να παράσχει περαιτέρω βοήθεια στους Έλληνες κομμουνιστές αλλά επιθυμούσε να λήξει το πρόβλημα το συντομότερο δυνατόν – δεδομένου του πλήγματος που έφεραν στην οικονομία τους οι πρόσφυγες. Άλλωστε, όπως ανέφερε, ούτε το Κρεμλίνο ενδιαφερόταν πια για την Ελλάδα. [1356]

Ο Ουάλινγκερ επιθυμούσε πιο δραστικές ενέργειες εκ μέρους των Γιουγκοσλάβων, προκειμένου να πειστεί για τα κίνητρα και τις προθέσεις τους. Άλλωστε, ακόμη και μετά την αποπομπή του ο Τίτο εξακολουθούσε να είναι ένας κομμουνιστής ηγέτης και το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανοικοδόμησης εξακολουθούσε να θέτει ως πρωταρχικό του στόχο την αντιμετώπιση του κομουνισμού στην Ευρώπη. Αναφορικά με την Ελλάδα, κι εφόσον δήλωναν ότι επιθυμούσαν τερματισμό του πολέμου, θα μπορούσαν να προχωρήσουν σε σφράγισμα των συνόρων, αφού απελάσουν όλους τους αντάρτες που εκπαιδεύονταν στο έδαφός τους και κλείσουν τον ραδιοσταθμό της Π.Δ.Κ. Φρόντισε όμως να διατηρήσει μια δίοδο επικοινωνίας με τη Γιουγκοσλαβία, προτείνοντας την ικανοποίησή τους στο αίτημα για πετρέλαιο, προκειμένου να εκμεταλλευτεί το ρήγμα στον κομμουνιστικό χώρο.[1357]

Η στάση των Βρετανών και των Αμερικανών παρέμεινε επί μακρόν αμφίσημη, με τους αξιωματούχους του Φόρεϊν Όφις και τον ίδιο τον Μπέβιν να μην καταλήγουν αν επιθυμούσαν ενεργό συμμετοχή στη διαμάχη Τίτο – Στάλιν και εκμετάλλευση της κατάστασης υπέρ των συμφερόντων τους ως προς τη λήξη του ελληνικού εμφυλίου.[1358] Άλλωστε, η θερινή επίθεση του εθνικού στρατού

[1354] E. Barker, *ό.π.*, σελ. 302 – 3.
[1355] F.O. 371/72579 R7753, Ουάσινγκτον προς Φόρεϊν Όφις, 30/6/1948.
[1356] F.O. 371/72582 R8163 Σάπινγκτον (Αμερικανική Πρεσβεία Λονδίνου) προς Ουάλινγκερ, 8/7/1948.
[1357] F.O. 371/72582 R 8163, Ουάλινγκερ προς Αμερικανική Πρεσβεία Λονδίνου, 10/7/1948.
[1358] E. Barker, *ό.π.*, σελ. 304 – 5.

βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη, με αξιοσημείωτα αποτελέσματα στα αρχικά του στάδια, γεγονός που γέμισε την κυβέρνηση και τους συμμάχους της με αισιοδοξία ότι ο εμφύλιος θα έφτανε σύντομα στο επιθημητό του τέλος κι ως εκ τούτου ήταν περιττό οποιοδήποτε άνοιγμα προς ένα κομμουνιστικό κράτος. Παράλληλα επεδίωκαν να διαπιστώσουν τις συνέπειες της διαμάχης στο Κ.Κ.Ε. Οι πληροφορίες όμως που έφταναν ήταν «ανάμεικτες» και δεν προσφέρονταν για εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Οι πληροφορίες της UNSCOB ήθελαν τη γιουγκοσλαβική βοήθεια σαφώς μειωμένη αλλά σύμφωνα με το επίσημο όργανο του Γιουγκοσλαβικού Κομμουνιστικού Κόμματος τίποτε δεν είχε αλλάξει, απλώς οι Γιουγκοσλάβοι μείωσαν την υλική βοήθεια προς τους αντάρτες – εξακολουθούσαν να στηρίζουν με άλλα μέσα – επειδή ήθελαν να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για τον δικό τους στρατό.[1359] Το τέλος των επιχειρήσεων του Εθνικού Στρατού ήταν αυτό που έδωσε το έναυσμα στους Βρετανούς να δουν ξανά θετικά το ενδεχόμενο εκμετάλλευσης της «έντασης πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα», με κορυφαίο αξιωματούχο του Φόρεϊν Όφις να προτείνει την παροχή βοήθειας προς τον Τίτο.[1360]

Λίγο αργότερα, ξεκίνησε μια απόπειρα συμφιλίωσης της επίσημης κυβέρνησης με τους βόρειους γείτονές της με πρωτοβουλία του Προέδρου της συνέλευσης, Δρ. Έβατ, χωρίς όμως επιτυχία, εξαιτίας της αδυναμίας εύρεσης μιας συμβιβαστικής λύσης μεταξύ της κυβέρνησης και της Γιουγκοσλαβίας, στο ζήτημα των συνόρων.[1361] Ο Τσαλδάρης εξακολούθουσε να βλέπει την Γιουγκοσλαβία ως εχθρό της Ελλάδας κι ανησυχούσε ότι θα υποχρεωνόταν να κάνει παραχωρήσεις – ιδίως στο ζήτημα των συνόρων.[1362]

Στα τέλη του 1948, άρχισε να σημειώνεται μια αξιόλογη μεταστροφή, μετά από τα δειλά ανοίγματα του φθινοπώρου, όσον αφορά τη Γιουγκοσλαβία εκ μέρους των Βρετανών. Η ανησυχία του Μπέβιν είχε αρχίσει να κορυφώνεται ενώ η κυβερνητική αστάθεια της Αθήνας σε συνδυασμό με την αποτυχία του Εθνικού Στρατού, τον έκαναν να μην επαναφέρει το ενδεχόμενο απομάκρυνσης των βρετανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα.[1363] Αρχές του επόμενου έτους, ο Μπέβιν απευθύνθηκε γραπτώς προς τον πρωθυπουργό Άττλη, υποστηρίζοντας πως η ραγδαία επειδείνωση της θέσης του Τίτο σήμαινε ότι θα χρειαζόταν άμεσα «μια ένεση στο χέρι», επί του προκειμένου, την συνέχιση της εμπορικής συμφωνίας ενός έτους, η οποία είχε μόλις συναφθεί για διάστημα τόσο, όσο απαιτείτο για την εξακρίβωση των προθέσεων της Γιουγκοσλαβίας και την ανάλογη προετοιμασία τους, χωρίς ωστόσο να προβούν σε καμία κίνηση, η οποία θα εξέθετε τον Τίτο και τους υποστηρικτές του.[1364]

[1359] FRUS, 1948 IV, Λόβετ προς Άγκυρα, 21/10/1948, σελ. 166 – 7.
[1360] F.O. 371/73105 R 28829 Σχόλιο Κερκπάτρικ, 8/10/1948.
[1361] E. Barker, *ό.π.*, σελ. 306.
[1362] F.O. 371/72850 R 7845 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 3/7/1948.
[1363] FRUS, 1948, IV, Υπόμνημα Μπάξτερ, 29/12/1948, σελ. 220 – 1.
[1364] E. Barker, *ό.π.*, σελ. 307.

Οι Γιουγκοσλάβοι επιθυμούσαν τη σύσταση μιας κυβέρνησης καθολικότερης στην οποία παρόλο που η συμμετοχή του Κ.Κ.Ε. δεν καθίστατο sine qua non, η αντιπροσώπευση της αριστεράς ήταν απαραίτητη. Ο Γιουγκοσλάβος Πρέσβης υπογράμμισε ότι και η κυβέρνησή του είχε κουραστεί με το να συντηρεί το πλήθος των προσφύγων κι επιθυμούσε να απαλλαγεί από αυτούς με κάθε τρόπο. Ο Βρετανός Πρέσβης Τσαρλς Πηκ θεωρούσε ότι ο καλύτερος τρόπος για να υποχρεωθεί η Γιουγκοσλαβία να υπογράψει μια συμφωνία με την Ελλάδα ήταν να θεωρήσει πως θα της δοθούν ανταλλάγματα, τα οποία υπό άλλες συνθήκες δεν θα λάμβανε. Σε κάθε περίπτωση, οι κινήσεις έπρεπε να γίνουν με εξαιρετική διακριτικότητα.[1365]

Η αποπομπή του Τίτο από την ΚΟΜΕΚΟΝ, το Συμβούλιο Άμεσης Οικονομικής Βοήθειας, και η ανοιχτή υποστήριξη του Στάλιν εκ μέρους του Κ.Κ.Ε., ώθησαν προς αυτή την κατεύθυνση. Η συνάντηση μεταξύ του Γιουγκοσλάβου Πρέσβη και του Βρετανού Υπουργού Εξωτερικών επαναλήφθηκε κι ο Μπέβιν εμφανίστηκε σαφώς διαλλακτικότερος, εφόσον είχε αντιληφθεί ότι η αμοιβαία προσέγγιση καθίστατο σχεδόν μονόδρομος.[1366] Γέφυρα επικοινωνίας μεταξύ Γιουγκοσλαβίας και Δύσης φαινόταν να θεμελιώνεται καλύτερα αυτή την φορά, αφού κι η Ελλάδα είχε συμφιλιωθεί με την ιδέα σύναψης εμπορικής συμφωνίας με τον Τίτο – αρκεί να σφράγιζε τα σύνορα. Η ελληνική πλευρά φαινόταν διατεθειμμένη να αποκαταστήσει και τις διπλωματικές σχέσεις.[1367]

Δεν ήταν όμως όλοι οι εμπλεκόμενοι εξίσου σύμφωνοι με την ιδέα. Αυτή την φορά οι Αμερικανοί εμφανίστηκαν διστακτικοί, θεωρώντας ότι αν ο Τίτο έπαυε την βοήθεια προς την Ελλάδα, θα το έκανε μόνο κατόπιν δικής του πρωτοβουλίας και αυτοπροστασίας κι όχι επειδή του ζητήθηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις ή την Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών. Επομένως, οποιαδήποτε πρωτοβουλία συμφιλιωτικού περιεχομένου, δεν θα είχε βάση εφόσον εκκρεμούσε «μια ειλικρινής μεταστροφή των Γιουγκοσλάβων».[1368]

Η επιβράδυνση των συνομιλιών όμως με τον Τίτο δεν προήλθε τελικά από τους Αμερικανούς αλλά από τους καθόλα αδέξιους χειρισμούς της ελληνικής πλευράς. Στις 11 Μαρτίου δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Καιροί* ανοιχτή επιστολή προς τον Τίτο με την οποία καλείτο να αναλάβει πρωτοβουλία για την αποκατάσταση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων, τη στιγμή που οι συνθήκες επέβαλαν εξαιρετικά λεπτούς χειρισμούς. Η κίνηση ασφαλώς προκάλεσε αμεση αντίδραση στη γείτονα χώρα. Ο ραδιοφωνικός σταθμός της Βουδαπέστης εξαπέλυσε επίθεση εναντίον του Τίτο, ο οποίος σκόπευε να συνεργαστεί με τη «μοναρχοφασιστική κυβέρνηση» της Ελλάδας, κατηγορώντας την ανοιχτά για προδοσία.[1369] Οι λάθος χειρισμοί συνέχιστηκαν και στα τέλη του ίδιου

[1365] F.O. 371/78447 Πηκ προς Φόρεϊν Όφις, 28/1/1949.
[1366] F.O. 371/76436 R1520 Μπέβιν προς Πηκ, 18/2/1949.
[1367] FRUS 1949 VI, Ντριου (UNSCOB) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 19/2/1949, σελ. 253 – 5.
[1368] FRUS 1949 VI, Άτσεσον προς Αθήνα, 25/2/1949, σελ. 257 – 8.
[1369] F.O. 371/78447 R2965 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 12/3/1949 & R3913 Απόσπασμα από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Βουδαπέστης, 12/3/1949.

μήνα ο Τσαλδάρης δήλωνε ότι η Ελλάδα σκόπευε να συμμαχήσει με την Γιουγκοσλαβία εντός του έτους. Και οι δυο κυβερνήσεις έσπευσαν να διαψεύσουν τις δηλώσεις του Υπουργού αλλά ο Τίτο έγινε για μια ακόμη φορά αποδέκτης δριμείας επίθεσης από τον Ραδιοφωνικό σταθμό της Βουδαπέστης, ο οποίος δήλωσε ότι ο ηγέτης της χώρας είχε πλέον προσχωρήσει στο στρατόπεδο της Δύσης. Πριν από αυτές τις δηλώσεις, ο Πιπινέλης είχε ενημερώσει τους Αμερικανούς ότι προσέγγισε τους Γιουγκοσλάβους με σκοπό τη διενέργεια συνομιλιών σε ουδέτερο έδαφος μεταξύ αντιπροσώπων των δυο χωρών – υπό την προϋπόθεση το ζήτημα να παραμείνει απόρρητο.[1370]

Η άκαιρη δήλωση του Τσαλδάρη δυσχέρανε το έδαφος και για κάποιο διάστημα οι επαφες μεταξύ όλων των εμπλεκομένων ατόνησαν. Οι Βρετανοί ήταν αυτοί που ανέλαβαν πρωτοβουλία για επανεκκίνηση των διαπραγματεύσεων κι αυτή την φορά το φλέγον ζήτημα διακοπής βοήθειας προς την Ελλάδα τέθηκε σαφώς και εξ αρχής. Στη διάρκεια ενός γεύματος μεταξύ του Τίτο με τον Μακλέην, ο οποίος είχε διαταλέσει επικεφαλής της Β.Σ.Α. στο Βελιγράδι, ο ηγέτης της Γιουσκοσλαβίας ήρθε αντιμέτωπος με το δίλημμα παροχής βοήθειας στη χώρα του από τη Δύση ή συνέχιση στήριξης του Κ.Κ.Ε. Ο Μακλέην τόνισε πόσο αντίθετη ήταν η Βρετανία στο ότι οι αντάρτες χρησιμοποιούσαν το έδαφος της Γιουγκοσλαβίας για να ανασυντάσσονται και να εξαπολύουν νέες επιθέσεις εναντίον του κυβερνητικού στρατού. Άλλωστε, εφόσον το Κ.Κ.Ε. είχε αποφασίσει να συνταχθεί ανοιχτά με τον Στάλιν, η βοήθεια που παρείχαν στον Δ.Σ.Ε. θα οδηγούσε στην εγκαθίδρυση ενός επιπλέον δορυφόρου των Σοβιετικών στα σύνορά τους. Η απόφαση ήταν μάλλον εύκολη για τον Τίτο, αν και όπως είπε δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν δραστικές αλλαγές άμεσα – δεδομένης της προγενέστερης βοήθειας που παρείχε στους αντάρτες. Κάποια σημεία είχαν αρχίσει να μεταβάλλονται ενώ σύντομα θα ακολουθούσαν κι άλλα. Ήδη οι πρόσφυγες από την Ελλάδα ήταν υπό κράτηση και δεν επιτρεπόταν ο επαναπατρισμός τους ενώ ο Δ.Σ.Ε. δεν θα λάμβανε άλλη βοήθεια.[1371]

Οι επαφές αυτές ανακοινώθηκαν επίσημα περίπου έναν μήνα αργότερα, όταν ενημέρωσαν τους Αμερικανούς πως η απόφασή τους να ενισχύσουν τον Τίτο βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στις υποσχέσεις που έλαβαν σχετικά με την αλλαγή στάσης του απέναντι στους αντάρτες. Η Βρετανία ήταν πεπεισμένη για την καλή πίστη της Γιουγκοσλαβίας κι ως εκ τούτου, η Δύση όφειλε να δείξει καλή πρόθεση απέναντί της. Προκειμένου όμως να διαπιστώσει το επίπεδο εφαρμογής της υπόσχεσης, έδωσε οδηγίες στον Πιπινέλη να υπενθυμίσει στον Τίτο τη συζήτηση με τον Μακλήν και να ρωτήσει αν βοηθάει τους αντάρτες τη δεδομένη στιγμή – χωρίς όμως να υπαινιχθεί με κανέναν τρόπο ότι η παροχή των πιστώσεων εξαρτιόταν σε κάποιο βαθμό από την απάντησή του. Φυσικά οι επαφές θα παρέμεναν απόρρητες.[1372]

[1370] F.O. 371/78447 R3626 Νόρτον προς Φόρεϊν Όφις, 2/4/1949 & FRUS 1949, VI, Γκρέιντι προς Άτσεσον, 18/3/1949, σελ. 267 – 8 & Υποσημείωση 1, σελ. 268.
[1371] F.O. 371/78716 R5235 Μακλήν προς Μπέβιν, 7/5/1949.
[1372] FRUS 1949, VI, Βρετανική Πρεσβεία προς Στέιτ Ντιπάρτμεντ, 24/6/1949, σελ. 363 – 5.

Η τελική πράξη των μακροχρόνιων συνομιλιών παίχτηκε τον επόμενο μήνα, όταν ο Τίτο διακήρυξε δημόσια ότι τα σύνορα με την Ελλάδα σφραγίζοταν. Αφορμή στάθηκε η είδηση που μεταδόθηκε από το Ελεύθερο Ελληνικό Ραδιόφωνο ότι ελληνικές κυβερνητικές δυνάμεις χρησιμοποίησαν το γιουγκοσλαβικό έδαφος δήθεν για επίθεση εναντίον του Δ.Σ.Ε. στο Καϊμακτσαλάν. Το γιουγκοσλαβικό πρακτορείο ειδήσεων το διέψευσε με αγανάκτηση και υπογράμμισε ότι όσοι Έλληνες τραυματίες είχαν εισέλθει στο έδαφός τους είχαν δεχτεί ιατρική βοήθεια, όπως επίτασσε ο διεθνής νόμος. [1373] Προφανώς, το επεισόδιο δεν είχε ξεπεράσει σε ένταση ή έκταση τις καθημερινές συνοριακές συμπλοκές, αλλά στάθηκε εξαιρετική αφορμή για τον Τίτο, ο οποίος δήθεν επιθυμούσε να μην βρεθεί η Γιουγκοσλαβία υπόλογη μιας ενδεχόμενης ήττας του Δ.Σ.Ε. κι έτσι χρησιμοποίησε αφενός τις προκλήσεις των μοναρχοφασιστικών ομάδων και αφετέρου τις συκοφαντίες εις βάρος των Γιουγκοσλάβων ως πρόφαση για το κλείσιμο των συνόρων.

Οι λόγοι που οδήγησαν τον Τίτο στη λήψη της απόφασης λίγο ενδιέφεραν το Κ.Κ.Ε., το οποίο βρισκόταν ξαφνικά υποχρεωμένο να αντιμετωπίσει τη θερινή επίθεση του Δ.Σ.Ε. χωρίς την πολύτιμη βοήθεια που λάμβανε από την Γιουγκοσλαβία καθώς η ενίσχυση από την Βουλγαρία και την Αλβανία δεν επαρκούσε να καλύψει τις ανάγκες του και η Ε.Σ.Σ.Δ. περιοριζόταν μόνο στις υποσχέσεις. Αντιθέτως, το νέο έγινε με ανακούφιση δεκτό από την ελληνική κυβέρνηση, η οποία αντιλαμβανόταν ότι χωρίς την υποστήριξη του βασικότερου συμμάχου του, ο Δ.Σ.Ε. καθίστατο εύκολο να ηττηθεί. Για τους Αμερικανούς και τους Βρετανούς, μια προσέγγιση με μικρή χρονική διάρκεια προς την Γιουγκοσλαβία με σκοπό την απομόνωση του Δ.Σ.Ε. ήταν εντός των υποχωρήσεων που ήταν διατεθειμένοι να κάνουν.

Κυβερνητική Κρίση

Η πλάστιγγα σε διεθνές επίπεδο είχε αρχίσει να γέρνει σαφέστατα προς όφελος της κυβέρνησης. Ο αγώνας που έκανε το Κ.Κ.Ε ως τότε είχε στηριχτεί στον μέγιστο βαθμό στην ειλικρινή και απλόχερη υποστήριξη της Γιουγκοσλαβίας, η οποία είχε σταδιακά πάψει να υφίσταται σε αντίθεση με την ολοένα αυξανόμενη βελτίωση της θέσης της ελληνικής κυβέρνησης. Η Αθήνα δυσκολευόταν να ξεφύγει από κάποιες προσφιλείς της τακτικές, οι οποίες αποσκοπούσαν στην απόκτηση εξουσίας με αποτέλεσμα να ξεσπάσει για μια ακόμη φορά κρίση στον κυβερνητικό συνασπισμό. Η σταθερότητα που αποζητείτο από τον Νοέμβριο του περασμένου έτους, δεν είχε ακόμη επέλθει εντός της κυβέρνησης, αν και αυτή την φορά η αφορμή δόθηκε από τον ίδιο τον Βασιλιά.

Ο Παύλος, ίσως και επηρεασμένος από την Φρειδερίκη, θέλησε να δώσει ένα τέλος στην κυβερνητική αστάθεια και να θέσει επικεφαλής τον Στρατηγό Παπάγο. Ήταν δε τόσο αποφασισμένος

[1373] F.O. 371/78448 Βελιγράδι προς Φόρεϊν Όφις, 11/7/1949.

να δημιουργήσει μια υπερκομματική κυβέρνηση καθοδηγούμενη από τον Παπάγο και με συμμετοχή του Μαρκεζίνη, που δεν θα δίσταζε να προχωρήσει και στη διάλυση της Βουλής, αν αντιτίθετο στο σχέδιό του.[1374] Ο Παύλος το πιο πιθανό θα είχε υλοποιήσει την ιδέα του, αν δεν τον προλάβαιναν οι εξελίξεις. Οι αρχηγοί των δυο κυβερνητικών κομμάτων, αποφάσισαν να προβούν σε διεύρυνση της κυβέρνησής τους, με τη συμμετοχή των Παπανδρέου και Κανελλόπουλου ενώ παράλληλα, Αμερικανοί και Βρετανοί ήταν απολύτως αποφασισμένοι να μην επιτρέψουν καμία εκτροπή από τη δημοκρατία, δίνοντας εν λευκώ έγκριση στον Τσαλδάρη για αλλαγές στο κυβερνητικό σχήμα. Η επιθυμία των Αμερικανών ήταν πρωτίστως η διατήρηση της δημοκρατικής οδού οπότε δύσκολα θα αντιτίθετο στην πολιτική που θα εφάρμοζαν οι Τσαλδάρης και Σοφούλης αλλά δεν απέρριπταν εντελώς τη λύση Παπάγου – Μαρκεζίνη:

> *Δεν επιθυμώ τα συμπεράσματα αυτά να λειτουργήσουν αρνητικά για άλλες και πιθανότατα άκρως διαφορετικές εξελίξεις στο μέλλον. Η κατάσταση ενδεχομένως να μεταβληθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να απαιτείται η έγκριση μιας εξωκοινοβουλευτικής λύσης, όπως ο συνδυασμός Παπάγου – Μαρκεζίνη.*[1375]

Η κίνηση των δυο αρχηγών από μόνη της φυσικά δεν θα εμπόδιζε τον Παύλο να προχωρήσει στο σχέδιό του, αν δεν ήταν ιδιαίτερα έντονη η πίεση εκ μέρους των συμμάχων. Ο Γκρέιντι προχώρησε στην αποστολή υπομνήματος προς τον Μεταξά (υπεύθυνο του Πολιτικού Γραφείου του Βασιλιά) και συναντήθηκε με τον βασιλιά, στον οποίο ανέφερε μεν ότι διαφωνούσε με τις ριζοσπαστικές λύσεις κι εφόσον σε κυβερνητικό επίπεδο υπήρχε μια αισθητή βελτίωση, θα ήταν συνετότερο να υπάρξει αρχικά διεύρυνση, αλλά αν αποτύγχανε το νέο σχήμα θα μπορούσαν να συζητήσουν τη λύση Παπάγου – Μαρκεζίνη.[1376] Η Βρετανική πίεση εκδηλώθηκε τόσο μέσω του Νόρτον όσο και του Λόρδου Μάουντμπάντεν, ο οποίος συμπτωματικά βρισκόταν στο παλάτι ως φιλοξενούμενος. Ο Νόρτον και ο Μάουντμπάντεν συναντήθηκαν με τον Παύλο και υπογράμμισαν την αναγκαιότητα να προχωρήσουν μεσω της κοινοβουλευτικής και συνταγματικής οδού.[1377]

Ενδοκυβερνητικά, οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν στις 8 Ιανουαρίου, με σκοπό τη διεύρυνση της κυβέρνησης. Ο Παύλος ήλπιζε σε αποτυχία της νόμιμης διαδικασίας που θα του έδινε τη δυνατότητα να προχωρήσει στη λύση Παπάγου.[1378] Η πρόσκληση του Παύλου είχε αποδέκτες όλους τους πολιτικούς αρχηγούς, από τους οποίους ζητούσε να δώσουν «*εις Εμέ και τον Λαόν ισχυράν εθνικήν Κυβέρνησιν απαρτιζομένην από όλους τους πολιτικούς Αρχηγούς, ξένην όμως προς κάθε*

[1374] C. Sulzberger, *A long row of candles: Memoirs and Diaries (1934 – 1954)*, Λονδίνο, 1969, σελ. 380 – 3.
[1375] FRUS, 1949, VI, Γκρέιντι προς Υφυπουργό Εξωτερικών, 5/1/1949, σελ. 233 – 5.
[1376] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 379, Συνάντηση Γκρέιντι με Παύλο, 4/1/1949.
[1377] FRUS, 1949, VI, Γκρέιντι προς Υπουργό Εξωτερικών, σελ. 240 & στο ίδιο, Υποσημείωση 1, σελ. 240 & Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 379, Υπόμνημα Γκρέιντι, 18/1/1949.
[1378] Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 350, Πολιτικό Γραφείο της Α.Μ. του Βασιλέως, Η κυβερνητική κρίσις από 8 έως 20 Ιανουαρίου 1949.

κομματικόν συμφέρον. Τοιαύτη Εθνική Κυβέρνησις, θα είναι η μόνη λύσις εις τας σημερινάς ανάγκας της χώρας και θα έχη την δύναμιν να εγείρη πραγματικόν Εθνικόν Συναγερμόν και ολοκληρωτικόν πόλεμον». Παρά τον υποτιθέμενο ενωτικό χαρακτήρα του καλέσματος, ο Παύλος υπενθύμισε στους αρχηγούς ότι υπήρχε έτοιμη λύση αν οι ίδιοι δεν κατέληγαν σε συμβιβασμό: «*Εάν όμως δεν δυνηθήτε παρά πάσαν ελπίδα, να δώσητε την λύσιν την οποίαν εν ονόματι της Πατρίδος σας ζητώ, τότε θα διαψεύσητε την εμπιστοσύνην του Ελληνικού Λαού. Εν τοιαύτη περιπτώσει, θα αναγκασθώ να δώσω εις τον Λαόν άλλην λύσιν, προς την οποίαν ελπίζω ότι η Βουλή θα παράσχη την πλήρη της υποστήριξη*».[1379]

Ο Ζέρβας θεώρησε ότι η στιγμή ήταν κατάλληλη για να επανέλθει στην ενεργό πολιτική δράση και ανέλαβε πρωτοβουλία στέλνοντας μια επιστολή προς τον Τύπο, αφού πρωτίστως την κοινοποίησε στον βασιλιά, υπερθεματίζοντας ότι η επιθυμία του Παύλου ήταν και δική του ενώ πρότεινε για πρωθυπουργό τον Σοφούλη και αντιπρόεδρο τον Ιω. Θεοτόκη, ως τον αποτελεσματικότερο βοηθό του Σοφούλη στο έργο του.[1380] Η πλήρης αγνόηση του μέχρι τότε κραταιού Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης, Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, δείχνει πως οι λόγοι της διαφωνίας που κατέληξε σε ρήξη το προηγούμενο έτος εξακολουθούσαν να υφίστανται, χωρίς καμία διάθεση γεφύρωσης – τουλάχιστον απο τη μεριά του Ζέρβα, ο οποίος αναζήτησε στήριξη εντός και εκτός κοινοβουλίου σε έναν παλιό του σύμμαχο, τον Στ. Γονατά.[1381]

Ο Σοφούλης, ακολουθώντας τη νόμιμη διαδικασία, υπέβαλε στις 15 του μηνός την παραίτησή του για να ακολουθήσει μια κοινή δήλωση των Τσαλδάρη, Βενιζέλου, Παπανδρέου και Κανελλόπουλου, οι οποίοι δήλωναν ότι επιθυμούσαν να σχηματιστεί άμεσα η νέα κυβέρνηση ώστε να μην παραταθεί η κυβερνητική αστάθεια.[1382] Η αρχική σκέψη ήθελε να διαδεχθεί τον Σοφούλη στον πρωθυπουργικό θώκο ο Αλ. Διομήδης ώστε να μην δημιουργηθούν αντιπαλότητες στους τέσσερις πολιτικούς αρχηγούς για την θέση. Η λύση Σοφούλη στα πρώιμα στάδια της διαπραγμάτευσης φαινόταν να είχε απορριφθεί ως δοκιμασμένη αλλά μη επιτυχημένη.

Σύμφωνα με ένα χειρόγραφο σημείωμα του Βενιζέλου, οι πολιτικοί αρχηγοί είχαν κατ' αρχήν συμφωνήσει στη λύση Διομήδη, ενώ τρεις εκ των αρχηγών θα αποτελούσαν το Συντονιστικό Συμβούλιο, με σκοπό να ενισχυθεί η υπηρεσιακή κυβέρνηση. Ο Βενιζέλος σχολίαζε ότι η «Λύση Παπάγου» είχε εφευρεθεί με μόνο σκοπό την αποδυνάμωση του Κόμματος Φιλελευθέρων, κυρίως κατόπιν νέων εκλογών.[1383] Υπογράμμισε επίσης την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας κυβέρνησης

[1379] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ναπολέοντος Ζέρβα, φακ. 3.4. Πολιτικό Γραφείο της Α.Μ. του Βασιλέως προς Αρχηγούς κομμάτων, 16/1/1949.
[1380] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ναπολέοντος Ζέρβα, φακ. 3.4, Ναπολέον Ζέρβας προς Παύλο, 17/1/1949.
[1381] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ναπολέοντος Ζέρβα, φακ. 2.1, Χειρόγραφη δήλωσις προς τον Πρόεδρον της Βουλής, των Αρχηγών του Κόμματος Εθνικών Φιλελευθέρων και Εθνικού Κόμματος της Ελλάδος, Στυλιανού Γονατά και Ναπολέοντος Ζέρβα, 21/1/1949.
[1382] Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, φακ. 13, Επιστολή Τσαλδάρη, Βενιζέλου, Παπανδρέου και Κανελλόπουλου προς Παύλο, 15/1/1949.
[1383] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 13, Χειρόγραφο σημείωμα του Σοφοκλή Βενιζέλου, α' τρίμηνο του 1949.

συνεργασίας, είτε υπό τον Διιομήδη είτε υπό κάποιο άλλο πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης, χωρίς όμως να το ονοματίζει, ενώ η αρμονική συνύπραξη των δυο κομμάτων ήταν αναγκαία.

Σε κάθε περίπτωση, το ενδεχόμενο ανάληψης της Πρωθυπουργίας υπό τον Διομήδη δεν έγινε αποδεκτό με τους καλύτερους οιωνούς από τους Βενιζέλο και Τσαλδάρη[1384] αλλά η πίεση που άσκησε ο Παύλος, τους υποχρέωσε να τον αποδεχτούν, στέλνοντας μια επιστολή στην οποία εξέφραζαν πλήρη υποταγή στη θέληση του στέμματος:

> *Η πρότασις αυτή γενομένη κατόπιν του ειδικού ερωτήματος της Υμετέρας Μεγαλειότητος, δεν σημαίνει ότι θα είμεθα απρόθυμοι να δεχθώμεν δια την Προεδρείαν της κυβερνήσεως ταύτης έτερον πρόσωπον το οποίον ενδεχομένως θα προεκρίνετο δι' Υμών.*[1385]

Η πρωθυπουργία Διομήδη ήταν μάλλον προτιμότερη από τον εκ νέου σχηματισμό κυβέρνησης Σοφούλη, στον οποίον όμως κατέληξαν μετά από πολύωρες συζητήσεις, αφού μόνο τέσσερις εκ των πολιτικών αρχηγών (Τσαλδάρης, Βενιζέλος, Παπανδρέου και Κανελλόπουλος) επέμειναν στη λύση Διομήδη ενώ οι υπόλοιποι, μεταξύ των οποίων και ο Μαρκεζίνης, προσανατολίζονταν προς τον Σοφούλη ή σε άμεσο διορισμό πρωθυπουργού από τον Παύλο, με απρόβλεπτες όμως συνέπειες, αφού ο βασιλιάς είχε ήδη κάνει γνωστή την πρόθεσή του να ορίσει τον Παπάγο. Ο Τσαλδάρης λειτούργησε ως εκπρόσωπος όλων των αρχηγών και μετέφερε την απόφασή τους στον Παύλο, ο οποίος κατόπιν συσκέψεως με τη συμμετοχή των Παπάγου και Μαρκεζίνη, αποφάσισε να τους δώσει εκ νέου προθεσμία, αλλιώς θα κατέληγε στα προαποφασισμένα. Η νέα πρόσκληση του Παύλου θα αντιμετώπιζε νέα πρόκληση, την άρνηση των συμμάχων να αποδεχθούν μια εξωκοινοβουλευτική κυβέρνηση αλλά και τα κόμματα των Ζέρβα, Γονατά και την ομάδα του Τουρκοβασίλη στην οικουμενική. Ο Γκρέιντι κατέστησε σαφές ότι δεν είχε έρθει η ώρα για τη λήψη εκτάκτων μέτρων, σε κυβερνητικό επίπεδο, εκ μέρους του βασιλιά. Το περιθώριο για τους πολιτικούς αρχηγούς και τον Παύλο είχε στενέψει αρκετά. Ο υπεύθυνος του Πολιτικού του Γραφείου, Α. Μεταξάς, προσπάθησε να πείσει τον Μαρκεζίνη να μετάσχει σε οποιοδήποτε κυβερνητικό σχήμα ενώ ξεκίνησε η βολιδοσκόπηση του Σοφούλη για ανάληψη πρωθυπουργίας. Ο Σοφούλης ζήτησε τη συμμετοχή του Διομήδη ως Αντιπρόεδρο και την ανάληψη της αρχιστρατηγίας από τον Παπάγο, όρους που ο Μεταξάς είχε την εξουσιοδότηση να δεχθεί.[1386]

Ο Σοφούλης άλλωστε είχε ήδη εκφράσει τις σκέψεις του στον Παύλο σχετικά με την κυβερνητική λύση που επιθυμούσε, θεωρώντας – κι όχι λανθασμένα – ότι η βουλή που είχε προκύψει στις εκλογές της 31ης Μαρτίου, δεν απηχούσε πλέον τη λαϊκή βούληση. Ως εκ τούτου, ναι μεν η

1384 *Ελευθερία*, 18/1/1949

1385 Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 9, Επιστολή πολιτικών αρχηγών προς Παύλο, 17/1/1949.

1386 Γ.Α.Κ. Αρχείο τέως βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 350, Η κυβερνητική κρίσις, 8 έως 20 Ιανουαρίου 1949 & φακ. 379, Υπόμνημα Γκρέιντι προς Μεταξά, 18/1/1949.

Οικουμενική κυβέρνηση ήταν ευκταία, αλλά σε περίπτωση αποτυχίας θα έπρεπε να προβούν σε σχηματισμό κυβέρνησης χωρίς κοινοβουλευτικά κριτήρια.

> *Η Κυβέρνησις αύτη πρέπει να περιλάβη από μεν τον συντηρητικόν κόσμον τα προοδευτικότερα και ρεαλιστικότερα στοιχεία από δεν τον Φιλελεύθερον Κόσμον (υπό την γενικήν κι όχι την κομματικήν έννοια), την ριζοσπαστικήν μερίδα, η οποία θα έχει την πίστιν να εφαρμόσει – εντός του Εθνικού πάντοτε πλαισόυ – αριστεράν οικονομικήν πολιτικήν και ευρείαν Κοινωνική Δικαιοσύνη.*[1387]

Το ερώτημα είναι γιατί ο Σοφούλης έκρινε ότι σε μια κυβέρνηση «φιλελεύθερη» με τα δεδομένα της εποχής, καθίστατο αναγκαία και χρήσιμη η συμμετοχή του Παπάγου ως Υπουργού Άμυνας, γνωστού για τις ακραίες και συντηρητικές του απόψεις. Το πιθανότερο είναι ότι ο Σοφούλης υποχρεώθηκε να αποδεχτεί τον Παπάγο και μάλιστα με διευρυμένες εξουσίες, προκειμένου να διατηρήσει την εξουσία και να μην χάσει την εύνοια ούτε των συμμάχων αλλά ούτε και του παλατιού. Οι διαπραγματεύσεις όμως δεν σταμάτησαν με την αποδοχή του Σοφούλη, καθώς έπρεπε να πειστούν και οι λοιποί αρχηγοί να μετάσχουν στην κυβέρνηση – κάτι που ανέλαβαν να φέρουν εις πέρας οι Βλάχος, Λαμπράκης και Κύρου. Ο πρώτος που αποδέχτηκε την λύση Σοφούλη ήταν ο Βενιζέλος, ενώ ακολούθησε συμφωνία με τους Τσαλδάρη, Μαρκεζίνη και Κανελλόπουλο.[1388]

Η νέα κυβέρνηση ορκίστηκε στις 20 Ιανουαρίου. Ήταν το πιο διευρυμένο σχήμα και για πολλούς, η ύστατη κοινοβουλευτική λύση. Σε περίπτωση αποτυχίας να δοθεί τέλος στον εμφύλιο και να επανακάμψει η χώρα, ουδείς εγγυάτο για τη συνέχεια του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα. Ο μόνος εκ των πολιτικών αρχηγών ο οποίος αρνήθηκε να συμμετάσχει ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου, εξαιτίας της διαφωνίας του με την ανάθεση της προεδρείας στον Σοφούλη και της απόφασης να καταργηθεί το Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης, αν και με ανακοίνωσή του, δήλωσε ότι θα παραχωρούσε ψήφο εμπιστοσύνης. Οι κύριες συνεννοήσεις έγιναν πάλι μεταξύ Σοφούλη και Τσαλδάρη, αν και ο αρχηγός των Λαϊκών έπαψε να είναι Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και απλώς μετείχε στο Συντονιστικό Συμβούλιο, αποτελούμενο από τον Πρωθυπουργό, τον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης καθώς και από τους αρχηγούς των συνεργαζόμενων κομμάτων.[1389]

[1387] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 378, Σημείωμα του Θεμιστοκλή Σοφούλη επί της κρίσεως, 16/1/1949.
[1388] Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων, φακ. 350, Σημείωμα επί της κρίσης, 8 – 20 Ιανουαρίου 1949.
[1389] *Ελευθερία*, 20/1/1949.

Ταυτόχρονα με την ορκομωσία της κυβέρνησης, ανέλαβε και ο Στρατηγός Παπάγος τα νέα του καθήκοντα, βάσει του Α.Ν. 833/1937 ο οποίος όριζε ότι «*Οσάκις εν καιρώ πολέμου ή γενικής ή μερικής επιστρατεύσεως ανακαλείται ούτως εις την ενέργειαν, δι' αποφάσεως του υπουργικού συμβουλίου, συμφώνως προς το άρθρο 2 του Α.Ν. 833/1937 φέρει τον απονεμηθέντα εις αυτόν βαθμόν του στρατηγού»*. Το υπουργικό συμβούλιο έχοντας υπόψη του τις διατάξεις του Α.Ν. συνέταξε «σχέδιον πράξεως» και κατόπιν της σχετικής εισήγησης επανέφερε τον Αλ. Παπάγο στην ενεργό υπηρεσία.[1390] Οι πολιτικοί αρχηγοί εν γνώσει τους είχαν συναινέσει στην – θεωρητικά προσωρινή – απώλεια του πολιτικού ελέγχου στο στράτευμα.[1391] Η απόφαση αυτή – σε συνδυασμό με την αλλαγή στάσης της Γιουγκοσλαβίας – ήταν δυο εκ των κυριότερων παραγόντων της ήττας του Δημοκρατικού Στρατού.

Η υποδοχή της νέας κυβέρνησης σε διεθνές επίπεδο ήταν θετική. Η γαλλική *Le Monde* θεωρούσε ότι αντιπροσώπευε την καλύτερη δυνατή λύση υπό τις δεδομένες συνθήκες, ενώ ήταν θετικά διακείμενη και στον διορισμό του Παπάγου ως Αρχιστράτηγου, ενώ οι Αμερικανοί αν και πίστευαν ότι οι Έλληνες πολιτικοί έπρεπε να σταματήσουν να βάζουν το προσωπικό τους όφελος μπροστά από το εθνικό και να συνειδητοποιήσουν πως έπρεπε να δώσουν τη μάχη με δικά τους μέσα και την υφιστάμενη παρεχόμενη βοήθεια, χωρίς να αποσκοπούν συνεχώς σε κάτι περισσότερο, θεωρούσαν ότι η νέα κυβέρνηση Σοφούλη διέφερε από τις προηγούμενες σε δυο σημεία: αρχικά ο ίδιος ο Σοφούλης είχε ξεκάθαρη εντολή για δράση εν σχέση με τις προγενέστερες κυβερνήσεις συνεργασίας ενώ το σύνολο των Ελλήνων πολιτικών υπέστησαν ισχυρό σοκ τις προηγούμενες ημέρες, γεγονός που λογικά θα επανέφερε την κοινή λογική και την απαιτούμενη ψυχραιμία. Συνεπώς, υπάρχει ελπίδα να είναι η κυβέρνηση βιώσιμη. Άλλωστε, υπογραμμίζει ο συντάκτης του μνημονίου, σύμβουλος της Αμερικανικής Πρεσβείας στην Αθήνα Χάρολντ Μπ. Μάινορ, ενδεχόμενη αποτυχία της κυβέρνησης ενδέχεται να οδηγήσει σε εξωκοινοβουλευτική λύση του κυβερνητικού επομένως οφείλουν να στηρίξουν το νέο σχήμα στο έργο του. [1392]

Οι κυβερνητικές κρίσεις δεν ήταν άγνωστες καθόλη την περίοδο συγκυβέρνησης των δυο κομμάτων. Οι αφορμές κάθε φορά διέφεραν αλλά η κύρια αιτία παρέμενε· η ακόρεστη επιθυμία για εξουσία και βελτίωση της θέση τους εντός του κυβερνητικού σχηματισμού. Άλλωστε, η σύμπραξή τους στην κυβέρνηση είχε επιβληθεί από τους Αμερικανούς και τους Βρετανούς, στο πλαίσιο

[1390] *Ελευθερία*, 20/1/1949.
[1391] Διον. Χουρχούλης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σειρά Βιογραφίες Πολιτικών, Αθήνα, 2014, σελ. 334.
[1392] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 3.2(6) (1949) Τηλεγράφημα από πρεσβεία Παρισιού προς Αθήνα, ά.π. TPGZ66 18082, 27/1/1949. FRUS, (1949), Vol. VI, Μνημόνιο της Πρεσβείας στην Ελλάδα προς τον Γκρέιντι, 27/1/1949, σελ. 243.

έλλειψης κάποιου προσώπου ή κόμματος ικανού να αναλάβει εξ ολοκλήρου τα ηνία της χώρας. Τα δυο κόμματα λειτουργούσαν αντισταθμιστικά το ένα έναντι του άλλου: οι Φιλελεύθεροι εμπόδιζαν τη δημιουργία ενός κράτους Δεξιάς και οι Λαϊκοί διασφάλιζαν ότι δεν θα υπάρξουν πολλές υποχωρήσεις έναντι των κομμουνιστών.

Η αφορμή της τελευταίας κρίσης δόθηκε, σύμφωνα με τον Ρέντη, από τους Βενιζέλο και Παπανδρέου, όταν ο υπαρχηγός των Φιλελευθέρων προσπάθησε να μειώσει την επιρροή των Λαϊκών στην κυβέρνηση, τόσο σε εξωτερικά ζητήματα όσο και σε εσωτερικά. Η προηγούμενη σύνθεση της κυβέρνησης δεν επέτρεπε ιδιαίτερη ευελιξία και σε ορισμένες περιπτώσεις η αντικατάσταση κάποιων αιρετών δεν ήταν δυνατή. Η μείωση της επιρροής των Λαϊκών επιτεύχθηκε τελικά με τον σχηματισμό της νέας κυβέρνησης, αφού σε αυτή μετείχαν περισσότερα κόμματα στα οποία δόθηκαν αρκετά από τα υπουργεία. Δεδομενου όμως ότι οι αλλαγές αυτές συνέβησαν κατόπιν υποδείξεως των συμμάχων, οδήγησαν τον Ρέντη στο καθόλα λογικό συμπέρασμα ότι

> *Η εσωτερική κατάστασις δεν εξαρτάται ούτε από το Α ούτε από το Β κόμμα, είναι απολύτως εις χείρας Αμερικανών και Άγγλων, οι οποίοι παρέχουν εις την Ελλάδα οικονομικήν και ηθικήν βοήθειαν και αξιούν την εφαρμογήν διοικητικών και οικονομικών μέτρων. Δυστυχώς, ούτοι δεν βλέπουν ουδέ έχουν κατανοήσει ότι έχει καμφθεί η φορολογική αντοχή του μεγαλύτερου ποσοστού των φορολογουμένων, εκτός της κατηγορίας των Βιομηχανιών, οίτινες ομολογουμένως μέχρι σήμερον έχουν συνεισφέρει αρκετά.*

Η διαφωνία του Παπανδρέου με την πρωθυπουργία Σοφούλη ήταν μια επιπλέον αφορμή για το ξέσπασμα της κρίσης και ο λόγος για τον οποίο δεν δέχτηκε να μετέχει εξ αρχής στη νέα κυβέρνηση. Θεωρούσε ότι η κατάσταση υγείας του Σοφούλη «*δεν του επιτρέπει την επίπονον άσκησιν της πρωθυπουργίας και οδηγεί εις την αποσύνθεσιν πάσης κυβερνητικής προσπάθειας*». Δεν ήταν όμως η μόνη του διαφωνία, καθώς ήταν αρνητικός και προς τον διορισμό του Παπάγου ως αρχιστράτηγου, γιατί η κυβέρνηση καθίστατο υποχείριό του λόγω των διευρυμένων δικαιωμάτων και της παράλληλης κατάργησης του Ανώτατου Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης.[1393]

Η νέα κυβέρνηση εμφανίστηκε ενώπιον του κοινοβουλίου την 1η Φεβρουαρίου και ανακοίνωσε τις προγραμματικές δηλώσεις, τις οποίες ανέγνωσε ο Σοφούλης καθιστός. Το μεγαλύτερο μέρος της ομιλίας του ο Πρωθυπουργός το αφιέρωσε στην ανάγκη της οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας και την επαναφορά της οικονομίας σε ρυθμούς ανάπτυξης αλλά

[1393] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ.3.2(6) (1949) Υπουργείο Δημοσίας Τάξης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Σημείωμα πληροφοριών από ξένη Πρεσβεία (δεν κατονομάζεται) ευρισκόμενη στην Αθήνα, ά.π., 701/1/1/α, 25/1/1949.

αξιοσημείωτη ήταν η αναφορά του όχι μόνο στη χρησιμότητα της αμερικανικής (Σχέδιο Μάρσαλ) και Ευρωπαϊκής βοήθειας προς την Ελλάδα αλλά η επιτακτική ανάγκη ύπαρξής της.

> *Η Ελληνική κυβέρνησις πιστεύει και αυτή, ότι η μεταπολεμική Ευρώπη δεν είναι δυνατόν να ανατπύξει τας παραγωγικάς της δυνάμεις ως άθροισμα μονάδων οικονομικώς αυτοτελών. Την ανάπτυξιν θα προαγάγη μόνον η βαθμηδόν συντελουμένη οικονομική ενότης και αλληλοσυμπλήρωσις των οικονομιών των καθ΄ έκαστον χωρών.*
>
> *Κατ' εξοχήν η Ελλάς δεν ημπορεί να ζήσει μόνη.*[1394]

«*Η Ελλάς δεν ημπορεί να ζήσει μόνη*». Άραγε πόσο ζοφερό διαγράφεται το μέλλον μιας χώρας της οποίας ο Πρωθυπουργός στις προγραμματικές του δηλώσεις ομολογεί ότι αδυνατεί να υποστηρίξει την οικονομική – αλλά όχι μόνον – ανεξαρτησία και αυθυπαρξία του κράτους που διοικεί.

Η σύνθεση της νέας κυβέρνησης διέφερε σε κάποιο βαθμό από τις προηγούμενες, εξαιτίας της συμμετοχής σε αυτήν και μελών άλλων κομμάτων ενώ η θέση του αντιπροέδρου, την οποία ως τότε κατείχε ο Τσαλδάρης, παραχωρήθηκε στον Διομήδη – ίσως και για να ικανοποιηθεί ως κάποιον βαθμό και η επιθυμία του Παύλου για εξωκοινοβουλευτική συμμετοχή. Η πλειοψηφία των υπουργείων εξακολουθούσαν να κατέχονται από μέλη των Λαϊκών (11 υπουργεία σε σύνολο 23) μεταξύ των οποίων και το Εξωτερικών, το οποίο διατήρησε ο Τσαλδάρης. Οι Φιλελεύθεροι κατέλαβαν οχτώ υπουργεία, ο Μαρκεζίνης με το Νέο Κόμμα τρία και δυο το Ενωτικό του Κανελλόπουλου. Οι Φιλελεύθεροι διατήρησαν αρκετά από τα υπουργεία «αιχμής» δηλαδή, το Στρατιωκών, Ναυτικών, Δημοσίας Τάξεως και Εφοδιασμού.[1395]

Τρεις μέρες μετά την ανάγνωση των προγραμματικών δηλώσεων της νέας κυβέρνησης η βουλή προχώρησε σε ψήφο εμπιστοσύνης, με ψήφους 245 υπέρ και 50 κατά επί του συνόλου 354 βουλευτών. Πλην όμως των αναμενόμενα αντίθετων προς την κυβέρνηση ψήφων, από κοινοβουλευτικά μέλη στα οποία δεν επετράπη η κυβερνητική συμμετοχή από τους Έλληνες ιθύνοντες και τους συμμάχους τους, δηλαδή τον Ναπολέοντα Ζέρβα, τον Στυλιανό Γονατά και την ομάδα του Τουρκοβασίλη, ψήφο εμπιστοσύνης αρνήθηκαν και δυο στελέχη των Λαϊκών, [1396] τα οποία ενδεχομένως να διαφωνούσαν με την εκ νέου πρωθυπουργοποίηση του Σοφούλη αλλά και την

[1394] Ε.Π.Σ.Β., Συνεδρίασεις ΚΖ', 1η Φεβρουαρίου 1949, σελ. 184 κ.έ.
[1395] *Εμπρός*, 20/1/1949.
[1396] *Ελευθερία*, 5/2/1949.

υποβάθμιση του αρχηγού τους σε απλό υπουργό. Την ψήφο εμπιστοσύνης ακολούθησε η διακοπή των εργασιών της βουλής για τέσσερις μήνες.

Η σύνθεση της νέας κυβέρνησης εκπλήρωνε τις επιθυμίες αρκετών εκ των εμπλεκομένων και κατά κάποιον τρόπο αναιρούσε αρκετές από τις αφορμές των κυβερνητικών κρίσεων κατά το παρελθόν αλλά η ζωή της ήταν για μια ακόμη φορά βραχύβια. Σε αυτό συνετέλεσαν δυο παράγοντες, η αποχώρηση του Μαρκεζίνη από το κυβερνητικό σχήμα και ο θάνατος του Σοφούλη. Και τα δυο αυτά γεγονότα πυροδότησαν το καθένα με διαφορετικό τρόπο μια σειρά εξελίξεων.

Ο Μαρκεζίνης φαίνεται ότι παραιτήθηκε από την κυβέρνηση εξαιτίας ενός σκανδάλου το οποίο ανέκυψε, περί λαθρεμπορίας συναλλάγματος, στο οποίο ενεπλάκησαν και κάποια ονόματα πολιτικών. Ο Σοφούλης αρνήθηκε να φέρει το ζήτημα ενώπιον της βουλής ή να απασχολήσει το υπουργικό συμβούλιο, αλλά αυτό δεν εμπόδισε τις επερωτήσεις κάποιων βουλευτών, όπως του Χρ. Παπαλιάγκα, ο οποίος είχε εκλεγεί με το κόμμα των Εθνικών Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1946, ούτε και την άμεση αντιπαράθεση ομάδας της αντιπολίτεσης, δηλαδή του Ζέρβα και του Τουρκοβασίλη, με τον Μαρκεζίνη, από τον οποίον ζητούσαν να ξεκαθαρίσει τη θέση τόσο τη δική του όσο και του κόμματός του.[1397]

Ο Μαρκεζίνης δεν παραιτήθηκε αυτοβούλως, αλλά πιέστηκε προς αυτή την κατεύθυνση, προκειμένου να διευκολύνει την θέση της κυβέρνησης, αν και αρχικά είχε απειλήσει με αποκαλύψεις κι άλλων ονομάτων υπουργών, τα οποία εμπλέκονταν στο σκάνδαλο. Ενδεχομένως, αυτή να ήταν μια καλή ευκαιρία να γίνει μια συνολική εκκαθάριση των κυβερνητικών στελεχών ώστε να προκύψει ένα ενισχυμένο σχήμα, αν και οι εμπλεκόμενοι δεν έδειξαν να την εκμεταλλεύονται κατά τον δέοντα τρόπο. Ο Σοφούλης αντί να προχωρήσει σε δραστικές λύσεις κι αποφάσεις, αποφάσισε να περιμένει το πόρισμα του ανακριτή, οδηγώντας στη διατήρηση αλλά και την παράταση της αστάθειας, αφού συναντήθηκε και άκουσε τις απόψεις των Μαρκεζίνη και Διομήδη, ο οποίος ως αντιπρόεδρος της κυβέρνησης ήταν και κομιστής των απόψεων των υπολοίπων πολιτικών αρχηγών. Στη συζήτηση παρενέβη ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου ενώ μετείχαν ο Ρέντης και ο Μελάς. Το αποτέλεσμα ήταν πως «*Μόνον το πόρισμα, εις το οποίον θα καταλήξη η Δικαιοσύνη είναι εκείνον, όπερ θα κανονίσει και την πολιτικήν σκέψιν*».[1398]

Ο Σοφούλης δεν είχε ξεχάσει την υποστήριξη του Μαρκεζίνη και δεν επιθυμούσε να λειτουργήσει εκείνος ως το εξιλαστήριο θύμα της νέας κυβερνητικής κρίσης, ελπίζοντας ότι το πόρισμα του ανακριτή δεν θα ήταν ενοχοποιητικό για τον αρχηγό του Νέου Κόμματος, ώστε να εξαναγκαστεί σε παραίτηση. «Η Ελληνική κυβέρνησης κρεμάται απο μια τρίχαν», αναδημοσίευε η *Ελευθερία* τον τίτλο της εφημερίδας της εργατικής κυβέρνησης της Μεγ. Βρετανίας, με στόχο να

[1397] *Ελευθερία*, 27 & 29/3/1949.
[1398] Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Σοφ. Βενιζέλου, Επιστολή Μπ. Αλιβιζάτου (δικηγόρου – βουλευτή του Κόμματος Φιλελευθέρων) προς τον Σοφοκλή Βενιζέλο, 3/4/1949 & *Το Βήμα*, 3/4/1949.

περιγράψει την κρισιμότητα της κατάστασης, στην οποία είχε περιέλθει η κυβέρνηση για μια ακόμη φορά σε σύντομο χρονικό διάστημα.[1399]

Ο ίδιος ο Μαρκεζίνης, θεωρούσε πως η επίθεση εναντίον του οφειλόταν σε φθόνο εξαιτίας της ολοένα αυξανόμενης επιρροής του στην κυβέρνηση, λόγω των προτάσεων που είχε κάνει για διεξαγωγή εκλογών τον Ιούλιο και αντικατάσταση 5000 μελών ενόπλων δεξιών ομάδων στην Πελοπόννησο με αντίστοιχα μέλη της χωροφυλακής.[1400] Άλλωστε, ο Μαρκεζίνης από μια μεγάλη μερίδα των Λαϊκών είχε θεωρηθεί αποστάτης, αφού είχε επιλεγεί ως μέλος του κοινοβουλίου με το χρίσμα του Λαϊκού κόμματος και αργότερα όχι μόνο ίδρυσε δικό του κόμμα αλλά και στήριξε την κυβέρνηση Σοφούλη.

Η κριτική εναντίον του ήταν έντονη και πλέον ακουγόταν από όλες τις πλευρές. Ο Ζέρβας εξαπέλυσε δριμύ κατηγορώ ενάντια της κυβέρνησης, στην προσπάθεια που κατέβαλε να συγκαλύψει το σκάνδαλο και την ευθύνη του υπουργού της. Από την άλλη, ο Παύλος αντιτίθετο στη μονομερή απομάκρυνση του Μαρκεζίνη, άποψη που έβρισκε αντίθετο το σύνολο όλων των υπόλοιπων πολιτικών αρχηγών. Η παρατεταμένη κυβερνητική κρίση έλαβε τέλος με την παραίτηση του Σοφούλη, εξαιτίας «*της οξύτητος εις ην περιήλθεν η πολιτικήν κατάστασις και της έκτακτης διαταραχής της κυβερνητικής συνοχής προκύπτει περίπτωσις επανεξετάσεως του θέματος της συνθέσεως της κυβερνήσεως των συνεργαζομένων κομμάτων».* Κατά συνέπεια και για να εκτονωθεί το ζήτημα που έχει προκύψει, ο Σοφούλης θέλοντας να παρέχει την *«ευχέρειαν προσφεροτέρας λύσεως του κυβερνητικού θέματος»,* υπέβαλε την παραίτησή του στον Παύλο, ο οποίος την έκανε άμεσα δεκτή για να του αναθέσει εκ νέου εντολή σχηματισμού εντός της ίδιας ημέρας. Η νέα κυβέρνηση Σοφούλη ορκίστηκε δυο ημέρες αργότερα, χωρίς τη συμμεοχή των μελών του Νέου Κόμματος.[1401]

Αυτής της μορφής η συγκυβέρνηση διατηρήθηκε – όχι χωρίς εντάσεις – μέχρι τον Ιούνιο του ίδιου έτους, όταν ο γηραιότερος πρωθυπουργός της Ελλάδας, πέθανε. Ο θάνατος του Θεμιστοκλή Σοφούλη στις 24 Ιουνίου πυροδότησε σειρά ενδοκυβερνητικών και ενδοκομματικών εξελίξεων, αν και τα δυο κόμματα είχαν ήδη μπει στη διαδικασία να σκεφτούν το ενδεχόμενο της επόμενης ημέρας από τον θάνατο του Σοφούλη.

Στο κυβερνητικό ζήτημα, ο Παύλος έθεσε την ίδια κιόλας ημέρα εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, ο οποίος ζήτησε άμεσα την στήριξη του Σοφοκλή Βενιζέλου, ως υπαρχηγού των Φιλελευθέρων. Ο Βενιζέλος αρνήθηκε να δεχτεί την πρόταση συνεργασίας και υποστήριξε ότι η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος επιθυμούσε τη διατήρηση του υπάρχοντος κυβερνητικού σχήματος, δηλαδή τη σύμπραξη των δυο κομμάτων και την πρωθυπουργία του Διομήδη. Ενδεχομένως, να ήλπιζε ότι αν αποτύγχανε η προσπάθεια σχηματισμού

[1399] *Ελευθερία*, 5/4/1949.
[1400] *Ελευθερία*, 8/4/1949.
[1401] *Ελευθερία*, 9 &10 & 14/4/1949 & Γ.Α.Κ., Αρχείο τέως βασιλικών ανακτόρων, φακ. 378, Χειρόγραφος επιστολή Σοφούλη προς Παύλο, 12/4/1949, & Επιστολή Παύλου προς Σοφούλη, 12/4/1949.

κυβέρνησης από τον Τσαλδάρη και δεδομένου ότι οι σύμμαχοι δεν επιθυμούσαν εξωκοινοβουλευτικό πρωθυπουργό, η πρόταση θα ανατίθετο κατόπιν στον ίδιο. Ο Τσαλδάρης δήλωσε αποφασισμένος να συγκροτήσει κυβέρνηση αμιγώς του κόμματός του, ζητώντας από τον Βενιζέλο τη στήριξη των Φιλελευθέρων. Επ' αυτού, ο Βενιζέλος απήντησε ότι θα ληφθεί απόφαση όταν υπάρξει και ζήτημα.

Από τη δική τους μεριά, οι Αμερικανοί είχαν ενστάσεις και για την πρωθυπουργία Διομήδη, εξαιτίας της διαφωνίας που είχε προκύψει μεταξύ του αντιπροέδρου της κυβέρνησης και της Αποστολής, επί της οικονομικής πολιτικής, αλλά και στην αμιγώς δεξιά κυβέρνηση που ευαγγελιζόταν ο Τσαλδάρης. Αν και η επιθυμία του Τσαλδάρη για πρωθυπουργία «*βασιζόμενη στη θέση του κόμματός του ως πλειοψηφικό*» είναι κατανοητή, ο σχηματισμός ενός αμιγώς εκ των Λαϊκών υπουργικό συμβούλιο, θα «*καταστήσει την κυβέρνηση έρμαια σε σκληρή κριτική και στο ελληνικό κοινοβούλιο αλλά και στο εξωτερικό, με τις συνεδριάσεις του Κογκρέσσου να επικείνται, και θα απέκλειε, όπως λέτε, και αρκετά ικανά άτομα από την Αρχή*». Η ιδανική λύση για τους Αμερικανούς ήταν η συνέχιση του συνασπισμού Λαϊκών και Φιλελευθέρων, με πρωθυπουργία του Τσαλδάρη. Ο Άτσεσον μάλιστα, συμβούλευσε τον Γκρέιντι να μεταφέρει στον Βενιζέλο ότι η στάση του, τους είχε απογοητεύσει και αν εξακολουθούσε να αρνείται συνεργασία, καθίστατο προσωπικά υπεύθυνος για τις συνέπειες της διαιώνισης της κρίσης. Ο Γκρέιντι σε συνεργασία με τον Νόρτον είχαν σκεφτεί και μια εναλλακτική λύση, η οποία ικανοποιούσε το αίσθημα εξουσίας και των δυο. Άλλωστε, ο Βενιζέλος περίμενε πολύ καιρό να αναλάβει την αρχηγία του Κόμματος Φιλελευθέρων, για να αποδεχτεί απλά την πρωθυπουργία του Τσαλδάρη. Έχοντας ενδεχομένως και αυτό στο νου τους, οι δυο πρεσβευτές πρότειναν τη συνεργασία των δυο κομμάτων με τρίμηνη πρωθυπουργία του Τσαλδάρη και αντιπροεδρία του Βενιζέλου, η οποία θα ακολουθείτο από μια τρίμηνη περίοδο πρωθυπουργίας του Βενιζέλου και αντιπροεδρίας του Τσαλδάρη. Το σχέδιο βέβαια αντιμετώπιζε πλήθος πρακτικών προβλημάτων, όπως ότι ο κάθε πρωθυπουργός ενδεχομένως να ανέβαλε τη λήψη δυσάρεστων μέτρων κατά τη διάρκεια της θητείας του ενώ θα προωθούσε τα λαοφιλή.[1402]

Η λύση Τσαλδάρη δεν ήταν αποδεκτή από κανέναν ούτε στο εσωτερικό της Ελλάδας, με τον Τύπο να υπογραμμίζει ότι πως οι λόγοι που επέβαλαν την πρωθυπουργία του Σοφούλη δεν είχαν επ' ουδενί εκλείψει. Η στρατιωτική κατάσταση ακόμη ήταν ρευστή, η οικονομία της χώρας βρισκόταν σε κρίσιμο σημείο, η δημοκρατία χρειαζόταν επαναπροσδιορισμό, προκειμένου να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη του λαού προς το πολίτευμα. Το Λαϊκό Κόμμα τότε είχε θεωρηθεί ανεπαρκές να τα αντιμετωπίσει κι ως εκ τούτου, ανεπαρκές καθίστατο κι εκείνη τη χρονική στιμή.

Η λύση των δυο πρεσβευτών, δηλαδή η εκ περιτροπής πρωθυπουργία, γνωστοποιήθηκε στον Τσαλδάρη, ο οποίος έσπευσε να την συζητήσει με τον Βενιζέλο και τον Κανελλόπουλο. Δεν ήταν δυνατόν να ληφθεί σοβαρά μια τέτοια πρόταση, την οποία ο Τσαλδάρης πρότεινε ως «εθνικώς συμφέρουσα», αλλά ο πολιτικός κόσμος χαρακτήρισε ως «αυτοχρήμα κωμική». Η έλλειψη

[1402] *Ελευθερία*, 25/6/1949 & FRUS, 1949, VI, Άτσεσον προς Γκρέιντι, 29/6/1949, σελ. 362 – 3 & στο ίδιο: Υποσημείωση 1 και 2, σελ. 362.

συντονιστικού συμβουλίου – γεγονός που σήμαινε ότι οι δυο πρωθυπουργοί θα λάμβαναν τις αποφάσεις μόνο από κοινού, ασφαλώς δεν προοιόνιζε θετικές εξελίξεις, αφού δινόταν η δυνατότητα στον κατέχοντα τη θέση να ασκεί κατά βούληση την εξουσία, ενώ σε καμία περίπτωση η εναλλαγή στην πρωθυπουργική θέση δεν ήταν εγγυυημένο ότι θα πραγματοποιείτο κατά τα συμφωνημένα.[1403]

Ως αναμενόμενο, μια τέτοια λύση δεν ήταν εφικτό να ληφθεί σοβαρά υπόψη. Ο Τσαλδάρης συνεδητοποίησε ότι δεν υπήρχαν περιθώρια εξεύρεσης λύσης που θα του επέτρεπε να αναλάβει την πρωθυπουργία κι έτσι αναγκάστηκε λόγω των συνθηκών να προτείνει στον βασιλιά τον Διομήδη ως τον καταλληλότερο για Πρωθυπουργό – διατηρώντας απαράλλακτη τη σύνθεση της κυβέρνησης, αποδεχόμενος την αρχική πρόταση του Βενιζέλου.

Ο θάνατος όμως του Σοφούλη σήμανε αυτομάτως κι αλλαγές εντός του κόμματος των Φιλελευθέρων. Οι προϋπάρχουσες σε αυτό τάσεις, συνενώθηκαν υπό την αρχηγία του Σοφοκλή Βενιζέλου, ο οποίος κατείχε το συναισθηματικό χρίσμα διαδοχής στη θέση της αρχηγίας του κόμματος, σε βαθμό τέτοιο που βάσει του διαθέσιμου υλικού, επί της ουσίας σχεδον δεν τέθηκε ζήτημα αρχηγίας του κόμματος. Αν και αρχικά υπήρξαν υπό σκέψιν δυο ενδεχόμενα, να συνεχίσει να υφίσταται αυτόνομο, υπό Διοικούσα Επιτροπή ή να αφομοιωθεί από το Κόμμα των Βενιζελικών Φιλελευθέρων υπό τον Βενιζέλο, λαμβάνοντας εν συνεχεία το όνομα Κόμμα Φιλελευθέρων. Μια ενδεχόμενη διάσπαση του κόμματος σε πολλές μικρότερες πολιτικές ομάδες ήταν απευκταία, προς χάριν διατήρησης της ήδη εύθραυστης ισορροπίας στην πολιτική κατάσταση της χώρας ενώ η απουσία Αρχηγού και η αντικατάστασή του με Διοικούσα Επιτροπή έστω και προσωρινά, ασφαλώς δεν θα διευκόλυνε τις συζητήσεις και διαπραγατεύσεις για το κυβερνητικό.

Ο Λαμπράκης μέσω του *Βήματος*, καλούσε τους Φιλελεύθερους να μην συνεχίσουν προς την πορεία της ρήξης, η οποία είχε προκληθεί εξαιτίας της διαφορετικής προσέγγισης και αντίληψης των θεμάτων μεταξύ των Σοφούλη και Βενιζέλου. Ο θάνατος του Σοφούλη άφηνε δυσαναπλήρωτο κενό στον χώρο των Φιλελευθέρων, το οποίο έπρεπε να καλυφθεί μόνο με Ενότητα[1404] κι όχι απλά με σύμπραξη «*κάτω από το κοινόν λαϊκόν πρόγραμμα του Μεγάλου Βενιζέλου, το οποίον ουδέποτε έπαυσεν να είναι επίκαιρον*».

Η διευθέτηση της κυβερνητικής εκκρεμότητας ήταν αυτή που έδωσε στο Κόμμα Φιλελευθέρων τη δυνατότητα να ασχοληθεί εκτενέστερα με τα εσωτερικά του ζητήματα. Κατόπιν πολύωρης σύσκεψης, η οποία έλαβε χώρα στη Λέσχη Φιλελευθέρων, η απόφαση συνένωσης των δυο παρατάξεων των Φιλελευθέρων ήταν σχεδόν ομόφωνη. Ο μοναδικός που εξέφρασε τη διαφωνία του ήταν ο Βαρβούτης ο οποίος υποστήριξε ότι «*η Φιλελευθέρα Ιδέα θα εξυπηρετηθεί καλύτερα εάν τα δυο κόμματα παραμείνουν κεχωρισμένα*». Η συνένωση των δυο πτέρυγων του κόμματος επισφραγίστηκε

[1403] *Ελευθερία* & *Εμπρός*, 29/6/1949.
[1404] Έμφαση στο πρωτότυπο.

με τη σύνταξη πρακτικού, στο οποίο αναγνωριζόταν ως αρχηγός ο Σοφοκλής Βενιζέλος. Δεν υπογράφηκε αναμενόμενα από τον Βαρβούτη αλλά και από τον Ρέντη, οι οποίοι ανεξαρτητοποιήθηκαν.

Η διαφοροποίηση του Βαρβούτη βασιζόταν στο ότι τα δυο κόμματα ήδη από τις εκλογές του 1946 είχαν κατέλθει με ξεχωριστό πρόγραμμα, ενώ στην πορεία διαμόρφωσαν και ξεχωριστή ιδεολογία. Για τον Βαρβούτη δεν επρόκειτο για δυο τάσεις εντός ενός κόμματος, αλλά για δυο διαφορετικά και ξεχωριστά κόμματα προερχόμενα μεν από τον ίδιο χώρο αλλά με διαφορετική σύνθεση και διαφορετικές επιδιώξεις. Το Κόμμα Φιλελευθέρων του Σοφούλη επεδίωξε να συμπεριλάβει στους κόλπους του τα νέα προοδευτικά στοιχεία, τα οποία ήταν γέννημα της εποχής και των συνθηκών, ώστε να αποτελέσει ισορροπιστικό παράγοντα αλλά και πόλο ανάσχεσης προς τα εξτρεμιστικά άκρα. Το πρόγραμμα του Σοφούλη, με τις μεταρρυθμίσεις που περιελάμβανε, ήταν η εγγύηση για τον ρόλο που καλείτο να διαδραματίσει το κόμμα του στη νέα εποχή. Οποιαδήποτε διαπραγμάτευση για την ένωση των δυο κομμάτων θα έβλαπτε, υποστήριξε ο Βαρβούτης, τον ρόλο του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Σε περίπτωση όμως που τελικά αποφασιζόταν η ένωση, το κόμμα του Σοφούλη έπρεπε να αποτελέσει την αριστερή πτέρυγα του νέου σχηματισμού.[1405]

Το σκεπτικό του Βαρβούτη ενδεχομένως να εξέφραζε τις σκέψεις και άλλων στελεχών του κόμματος, τα οποία διαισθάνονταν πως αν τελικώς οδηγούνταν στη διάσπαση, το κόμμα του Σοφούλη θα εξαφανιζόταν σύντομα από τον πολιτικό χάρτη της χώρας και τα στελέχη του θα υποχρεώνονταν να αναζητήσουν αλλού καταφύγιο, υπό τελείως διαφορετικούς όρους. Μια συνένωση όμως τη δεδομένη στιγμή, υπό συνθήκες όχι αδυναμίας αλλά αντικειμενικές εξαιτίας θανάτου του αρχηγού του, σήμαινε ότι ήταν σε θέση να ζητήσουν ίδια ποσοστά στο μερίδιο της εξουσίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι διαφοροποιήσεις στην ιδεολογία ήταν λιγότερο σημαντικές μπροστά στο ενδεχόμενο της πολιτικής απομόνωσης.

Το Κόμμα Φιλελευθέρων προσπάθησε ίσως περισσότερο από κάθε άλλο να προσαρμοστεί στα δεδομένα της εποχής. Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης – παρά την προχωρημένη ηλικία του ή ίσως εξαιτίας της πείρας που διέθετε – αντιλήφθηκε τις ραγδαίες αλλαγές που λάμβαναν χώρα στη σύνθεση και τη δομή της κοινωνίας, στα θέλω και τα ζητούμενα του ελληνικού λαού και πρότεινε μια διαφορετική προσέγγιση ως προς την αντιμετώπιση των ανταρτών αλλά και προς το σύνολο των ζητημάτων που ταλάνιζαν τον λαό μετά το πέρας του πολέμου. Ο Σοφούλης γνώριζε ότι αν δεν υπήρχε μια εναλλακτική πρόταση εντός του κομματικού συστήματος, η ριζοσπαστική μερίδα της κοινωνίας θα στρεφόταν προς την αριστερά, η οποία ευαγγελιζόταν μιας νέας μορφής κοινωνία. Αν

[1405] *Το Βήμα*, 25 – 26 – 28/6/1949, 1/7/1949.

και αντιλήφθηκε τις κοσμογονικές αλλαγές που συνέβησαν και εξακολουθούσαν να συμβαίνουν στην κοινωνία, ο Σοφούλης ακόμη και στο διάστημα της πρωθυπουργίας του, δεν μπόρεσε να διαφοροποιηθεί σε μεγάλο ή μάλλον σε κανέναν βαθμό από την πολιτική που είχε χαράξει το Λαϊκό κόμμα και ο Τσαλδάρης, ήδη από την περίοδο της διακυβέρνησής του το ’46-’47.

Ο Βενιζέλος από τη δική του πλευρά, προσαρμόστηκε ευκολότερα στις μικροπολιτικές συνθήκες της εποχής. Αντικειμενικός του σκοπός ήταν η αρχηγία του κόμματος αλλά παράλληλα επιθυμούσε να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις, χωρίς να εκτίθεται. Ακολούθησε μια μέση οδό, με τη δημιουργία δικού του κόμματος, η οποία του επέτρεπε να έχει ευελιξία κινήσεων και πρωτοβουλιών στις επαφές εκατέρωθεν ενώ ο τρόπος με τον οποίο επέστρεψε στο Κόμμα Φιλελευθέρων – υπογραφή συμφωνητικού συνεργασίας κι όχι συνένωσης – υποδεικνύει πως επιθυμούσε να διατηρήσει την ευελιξία κινήσεων που του παρείχε αυτή η μορφή συνεργασίας, διατηρώντας όμως τις απαιτούμενες επαφές ώστε να μην χαθεί η ευκαιρία να αναλάβει την αρχή των Φιλελευθέρων. Είχε αντίληψη ότι άλλο κύρος διέθετε η ανάληψη του χρίσματος από το ιστορικό Κόμμα των Φιλελευθέρων κι άλλο η δημιουργία ενός κόμματος, έστω και με παρεμφερές όνομα.

Audiator et altera pars: Προτάσεις ειρήνης IV

Τα ενδοκυβερνητικά και ενδοκομματικά ζητήματα απασχόλησαν εξ ολοκλήρου τα δυο μεγάλα κόμματα ενώ παράλληλα με αυτές τις εξελίξεις, το Κ.Κ.Ε. προέβη σε μια ύστατη πρόταση κατάπαυσης του πυρός και ειρήνευσης, τον Ιανουάριο του 1949.

Οι προτάσεις αυτές μεταδόθηκαν από τον ραδιοφωνικό σταθμό της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης απασχόλησαν εκτός από τα κυβερνητικά στελέχη και τις κυβερνήσεις των σύμμαχων χωρών. Η Π.Δ.Κ. πρότεινε άμεση αποχώρηση από την Ελλάδα όλων των ξένων στρατιωτικών δυνάμεων, ώστε να σταματήσει κάθε «ξενική ιμπεριαλιστική επέμβαση στη χώρα», ανακωχή και γενική πολιτική αμνηστία, αποκατάσταση όλων των πολιτικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών, ισοτιμία στις μειονότητες. Όσον αφορά την κυβέρνηση, η Π.Δ.Κ. ζητούσε απευθείας συνομιλίες, οι οποίες θα κατέληγαν σε ένα κοινά αποδεκτό σχήμα, το οποίο θα εφήρμοζε τη συμφωνία και θα διεξήγαγε ελεύθερες εκλογές. Η Π.Δ.Κ. δήλωνε προκαταβολικά:

> *Πρώτον, ότι μόλις η αντίπαλη πελυρά δηλώσει κατ’ αρχήν ότι είναι σύμφωνη να αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις, η Π.Δ.Κ. θα στείλει αμέσως για τον σκοπό αυτόν αντιπρόσωπό της στην Αθήνα. Δεύτερον, ότι θα δεχτεί τα*

> *αποτελέσματα της λαϊκής ετυμηγορίας, όποια κι αν είναι, εφόσον οι εκλογές θα γίνουν λεύτερες και ύστερα από συμφωνία με βάση τους παραπάνω όρους.*[1406]

Η αντίδραση των κυβερνητικών στελεχών ήταν άμεση. Την επόμενη ημέρα, ο Υπουργός Τύπου και Πληροφοριών κ Αιλιανός, έστειλε προς τον Σοφούλη, τον Διομήδη και τον Τσαλδάρη επιστολη με τίτλο «Απάντησις εις συμφιλιωτικάς προτάσεις Μάρκου», αν και ο Βαφειάδης είχε αποπεμφθεί από τις διοικητικές του θέσεις ήδη από το προηγούμενο έτος. Κεκτημένη ταχύτητα, καχυποψία προς την εγκυρότητα του συμβάντος ή απλή άγνοια; Ο Αιλιανός παραδεχόταν ότι «*αι προτάσεις του Μάρκου είναι διατυπωμένοι με τοιαύτην δεξιοτεχνίαν ώστε να φαίνονται εκ πρώτης όψεως φυσικαί και λογικαί εις εκείνους προς τους οποίους απευθύνονται*». Ως εκ τούτου, η Κυβέρνηση δεν ήταν συνετό να τις αγνοήσει, ή να τις προσπεράσει με δηλώσεις όπως «*δεν δύναται να προέλθη εις συζητήσεις*», γιατί τα αποτελέσματα θα ήταν αρνητικά. Πρότεινε λοιπόν να στοιχειοθετηθεί απάντηση με επιχειρήματα τα οποία θα απέρριπταν ένα προς ένα τα σημεία της πρότασης και ταυτόχρονα, θα άφηναν να διαφανεί ο «*δημοκρατικός, κοινοβουλευτικός, συνταγματικός και φιλελεύθερος χαρακτήρ της Κυβερνητικής τάσης*». Σκοπός δεν ήταν να απολογηθεί η κυβέρνηση αλλά να τονίσει τις άκαιρες προσπάθειες για επιείκια κατά το παρελθόν και να γελοιοποιήσει τους όρους που έθεταν οι αντάρτες.[1407]

Η ανησυχία όμως στους κυβερνητικούς κύκλους ήταν πολύ πιο έντονη όπως γίνεται έκδηλο από τα γεγονότα εκείνης της ημέρας. Από το απόγευμα της 28ης Ιανουαρίου, στελέχη της κυβέρνησης ήταν σε συνεχή επαφή με τις πρεσβείες των Η.Π.Α. και της Μεγ. Βρετανίας, σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης της απροσδόκητης ειρηνευτικής πρότασης.[1408] Η εξέλιξη των γεγονότων δείχνει ότι η πρόταση δεν έγινε αποδεκτή από τους κυβερνώντες. Αυτό όμως που αξίζει να σημειωθεί, είναι ότι εκ μέρους των Ελλήνων πολιτικών υπήρξε μια τάση η οποία επιθυμούσε να υπάρξει συζήτηση και διαπραγμάτευση με βάση τις προτάσεις αυτές.

> *Αξιόπιστες πληροφορίες θέλουν το Υπουργικό συμβούλιο απόψε να μελετά τη δραματική πρωτοβουλία για το αν η κυβέρνηση θα δεχτεί τις βασικές αρχές από την πρόταση ειρήνης του Μάρκου, υπό τον όρο ότι δυο από τους όρους του θα υλοποιηθούν άμεσα από τα νεώτερα μέλη της νεοσυσταθείσας κυβέρνησης συνεργασίας.*[1409]

[1406] Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Ραδιοφωνικού σταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα»: Δελτίον ειδήσεων Δ.Σ.Ε., 26/1/1949, αρ. Φακ. 392, «Άγγελος Ειρήνης», Μήνυμα της Π.Δ.Κ.
[1407] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (Π. Κασσίμη), Υπουργείο Τύπου και Πληροφοριών προς Πρόεδρο και Αντιπρόεδρο Κυβέρνησης και Υπουργό Εξωτερικών, 28/1/1949.
[1408] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (Π. Κασσίμη), Δαχτυλόγραφο σημείωμα χρονολογικής σειράς των γεγονότων της 28ης Ιανουαρίου 1949.
[1409] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (Π. Κασσίμη), Τηλεγράφημα Κλαρκ προς Λονδίνο, χ.π., 28/1/1949.

Ιδιαίτερη σημασία, δόθηκε στο ζήτημα των εκλογών και πότε αυτές θα διεξάγοντο ενώ ο Ντόουσμοντ Κλαρκ, άρτι αφιχθείς Διευθυντής του τμήματος Τύπου και Πληροφοριών της Αμερικανικής Αποστολής Οργάνωσης Οικονομικής Συνεργασίας, ανέφερε στους Βρετανούς ότι ο ραδιοσταθμός των Αθηνών μετέδιδε πως η κυβέρνηση δεν ήταν αντίθετη προς την άμεσο διεξαγωγή εκλογών, αρκεί οι αντάρτες να κατέθεταν τα όπλα.[1410] Ο Κλαρκ έστειλε συνεχόμενα τηλεγραφήματα στα οποία φαίνεται ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν επί της ουσίας έτοιμη να αποδεχθεί την πρόταση ειρήνης, ακολουθούμενη από γενική αμνησία κι εκλογές. Η προοπτική αυτή φαίνεται ότι ανησύχησε τους Αμερικανούς.

> *Η στρατιωτική αποστολή ειδοποιηθείσα και ανησυχήσασα έρχεται εις επαφήν με Γκρέιντι. Γκρέιντι δηλοί ότι υπάλληλοι τινές Αμερικανικής Πρεσβείας, εν συνεννοήσει με ωρισμένους κυβερνητικούς πολιτικούς κύκλους προσεπάθησαν να δώσουν συνέχειαν εις προτάσεις Μάρκου. Από της πλευράς των μετεχόντων ελληνικών κυβερνητικών κύκλων η συνέχεια αυτή έχει καθαρώς <u>αντιαμερικανικόν χαρακτήρα.</u>[1411] Από της αμερικανικής πλευράς, πρόκειται περί αφελείας καθ' όσον αναμιχθέντες Αμερικανοί επείσθησαν υπό Ελλήνων πολιτικών (Βενιζέλος – Μαρκεζίνης – Αιλιανός) ότι είναι ζήτημα λεπτόν να αφεθεί η ανάληψις παρόμοιας πρωτοβουλίας μόνον εις την βρετανικήν πλευράν και πρέπει και αυτοί να μετάσχουν.*

Ο Γκρέιντι προς στιγμήν βρέθηκε σε μειονεκτική θέση, φοβούμενος μήπως εκθέσει ανώτερους υπαλλήλους της πρεσβείας και αποφάσισε να

> *εγκολπωθεί στάσιν των, αναφέρων εις Στέιτ Ντιπάρτμεντ ότι τούτο εγένετο αφ' ενός μεν προς κάλυψιν γραμματέως πρεσβείας, αφ' ετέρου δε όπως – <u>κατόπιν της δημιουργούμενης αντιδράσεως ες την ελληνικήν κοινήν γνώμην και τους ελληνικούς κυβερνητικούς κύκους- εκφυλισθεί με αμερικανικήν πρωτοβουλίαν η προσπάθεια Μαρκεζίνη, κλπ</u>[1412] των εν λόγω πολιτικών υποχρεωμένων πλέον να αρνηθούν κατηγορηματικώς τη συμμετοχήν των εις ανάλογον προσπάθειαν, ενώ συγχρόνως γνωρίζομεν ότι είναι εκτεθειμένοι προς τους Αμερικανούς, γνωρίζοντας την αλήθειαν.[1413]*

[1410] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 34.1, Τηλεγράφημα Κλαρκ προς Λονδίνο, ά.π. 28195, 28/1/1949, & *Ελευθερία*, 29/1/1949 & *Εμπρός*, 14/1/1949.
[1411] Έμφαση στο πρωτότυπο.
[1412] Έμφαση στο πρωτότυπο.
[1413] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (Π. Κασσίμη), Δαχτυλόγραφο σημείωμα χρονολογικής σειράς των γεγονότων της 28ης Ιανουαρίου 1949.

Η πρόταση του Κ.Κ.Ε. για ειρήνευση δεν άφησε ασυγκίνητη την ελληνική κυβέρνηση, κύκλοι της οποίας, δηλαδή οι Μαρκεζίνης, Βενιζέλος, Αιλιανός φάνηκαν ιδιαίτερως πρόθυμοι να εμπλακούν σε συζητήσεις βάσει των όρων που είχαν προταθεί. Η εμπλοκή των Αμερικανών όμως στην ελληνική πραγματικότητα ήταν πολύ έντονη πια, ώστε να επιτρέψει στους Έλληνες να προχωρήσουν σε ειρηνευτική επίλυση των διαφορών τους, κάτι που Γκρέιντι φρόντισε να καταστήσει σαφές στους Έλληνες πολιτικούς, με πυρετώδεις συνομιλίες που διήρκησαν όλη νύχτα.

Το Κ.Κ.Ε. προσπάθησε επανειλημμένα να σταματήσει την αιματοχυσία, από την αρχή των συγκρούσεων μέχρι και λίγους μήνες πριν το τέλος τους. Η εμπλοκή του στον πόλεμο ήταν σταδιακή χωρίς ποτέ να εγκαταλειφθεί πλήρως η εναλλακτική του ειρηνικού τερματισμού του, εξαιτίας και της αδυναμίας του να επικρατήσει στρατιωτικά έναντι του κυβερνητικού στρατού. Οι προτάσεις του όμως έβρισκαν συνεχώς εμπόδια και αντιδράσεις μολονότι οι Έλληνες πολιτικοί ήταν ορισμένες φορές δεκτικοί απέναντί τους, υποκινούμενοι και από προσωπικές φιλοδοξίες, αφού ο τερματισμός του θα τους χάριζε μια θέση στο πολιτικό πάνθεον και θα εξαφάνιζε όλους τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Η εξάρτησή τους όμως από τον συμμαχικό παράγοντα, τους καθιστούσε ανίκανους να αναλάβουν οποιαδήποτε πρωτοβουλία επ' αυτού. Την ίδια τύχη είχαν και οι προσπάθειες οι οποίες προήλθαν από την πρεσβεία της Σοβιετικής ένωσης, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με μια δόση έντονης καχυποψίας.

Η τελευταία προσέγγιση, εκ μέρους της Ε.Σ.Σ.Δ, ήρθε τέλη Απριλίου, στην ύστατη προσπάθεια τερματισμού του εμφυλίου, χωρίς την τελική ένοπλη αναμέτρηση και περνούσε από την κύρια διπλωματική οδό. Ο Γκρομύκο, συναντήθηκε στην οικία του Γενικού Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών Τρίγκβε Λη στη Νέα Υόρκη, με τους Έκτορα ΜακΝηλ (Αντιπρόσωπος της Βρετανίας στο Συμβούλιο Ασφαλείας του Ο.Η.Ε.) και με τον Ντην Ρασκ (Υφυπουργός εξωτερικών των Η.Π.Α.). Ερωτηθείς από τον Ρασκ αν υφίστατο πιθανότητα να παρέμβουν και να χρησιμοποιήσουν την επιρροή τους ώστε να εξομαλυνθεί η κατάσταση στην Ελλάδα, απάντησε ότι η Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν σύμφωνη υπό τη μόνη προϋπόθεση να αποσυρθούν οι βρετανικές δυνάμεις από τη χώρα ώστε οι Έλληνες να αντιμετωπίσουν το ζήτημα μόνοι τους. Παρότι υπήρξαν διαφωνίες ως προς τα αίτια της σύγκρουσης στην Ελλάδα αλλά και την υφιστάμενη κατάσταση, οι τρεις άντρες συναντήθηκαν εκ νέου λίγες ημέρες αργότερα. Ο Γκρομύκο είχε ήδη φροντίσει να λάβει τη συγκατάθεση της Μόσχας για περαιτέρω συζητήσεις, οι άλλοι δυο δεν ήταν διατεθειμένοι να προχωρήσουν σε διαπραγματεύσεις, παρά μόνο να ακούσουν τις απόψεις του αντιπροσώπου της Σοβιετικής Ένωσης.

Ο Γκρομύκο αναφέρθηκε σε μια πρόταση του Πορφυρογέννη, η οποία είχε γίνει στις 20 Απριλίου με την οποία ζητούσε γενική αμνηστία, κατάπαυση του πυρός και προετοιμασία ελεύθερων εκλογών.

> *Για να πετύχουμε ειρήνη και γαλήνη στην Ελλάδα είμαστε έτοιμοι να κάνουμε τις πιο μεγάλες υποχωρήσεις. Κάνουμε τη δήλωση αυτή αν και ο Δημοκρατικός Στρατός παραμένει ακατανίκητος και καταφέρει πετυχημένα χτυπήματα ενάντια στον αντίπαλό του. [...] Σας καλούμε όλους εσάς να μας βοηθήσετε σ' αυτό το έργο. Είμαστε έτοιμοι να σταματήσουμε τον πόλεμο μόλις στην Ελλάδα εξασφαλισθεί η δυνατότητα να ζει κανείς χωρίς τον τρόμο του θανάτου, μόλις θα σταματήσουν τις μαζικές εκτελέσεις, μόλις θα δοθεί γενική αμνηστία και θα εξασφαλισθούν τα πιο στοιχειωδικά δημοκρατικά δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη. Τον τελευταίο καιρό επίσημοι εκπρόσωποι της κυβέρνησης της Αθήνας, μίλησαν για την ανάγκη να γίνουν στην Ελλάδα καινούριες βουλευτικές εκλογές. Είμαστε έτοιμοι να συμβάλλουμε οριστικά για μια τέτοια ειρηνευτική δημοκρατική διευθέτηση του εσωτερικού προβλήματος στην Ελλάδα για να πάψει η αιματοχυσία, για να αποκτήσει ο λαός ησυχία, για να ενισχυθεί η παγκόσμια ειρήνη.*

Ο ΜακΝηλ αρκέστηκε να απαντήσει πως η κυβέρνησή του δεν μπορούσε να θεωρήσει τους αντάρτες ως μια νόμιμα εκλεγμένη κυβέρνηση. Η επίσημη κυβέρνηση ήταν νόμιμα εκλεγμένη και αναγνωρισμένη ενώ «οι βόρειες δυνάμεις δεν διέθεταν αυτή την ιδιότητα». Οι ερωτήσεις που απηύθυναν τόσο ο ΜακΝηλ όσο και ο Ρασκ στον Γκρομύκο απαντήθηκαν με συγκεκριμένες προτάσεις και σχέδια αλλά οι δυο τους παρέμειναν εντελώς ασαφείς ως προς τις προθέσεις τους. Η άποψη του ΜακΝηλ ήταν πως δεν θα έπρεπε να επέμβουν στις αρμοδιότητες του Ο.Η.Ε. ούτε ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσουν τους αντάρτες ως οποιαδήποτε μορφή κυβέρνησης ή να υποδείξουν στη νόμιμη κυβέρνηση της χώρας πώς να χειριστεί τις εσωτερικές της υποθέσεις.[1414]

Παρά την επιφυλακτική στάση των Η.Π.Α. και της Μεγ. Βρετανίας στις προτάσεις του Γκρομύκο, οι δυο κυβερνήσεις δεν θέλησαν να τις αγνοήσουν. Η συνάντηση των τριών έγινε γνωστή στον Πρόεδρο Τρούμαν, ο οποίος ενδιαφέρθηκε εντόνως αλλά κατέστησε ξεκάθαρο ότι η συμμετοχή της ελληνικής κυβέρνησης σε οποιεσδήποτε συζητήσεις διεξήγοντο ήταν απαραίτητη.[1415] Σε παρόμοιο μήκος κύματος κινούταν και οι Βρετανοί, οι οποίοι δέχονταν εσωτερικές πιέσεις για ειρηνική διευθέτηση της ελληνικής κατάστασης και εκλογές. Η απάντηση που δόθηκε ήταν η επανάληψη της δήλωσης του Δεκεμρίου του Άττλη, ότι η Μεγάλη Βρετανία αδυνατούσε να παρέμβει στα εσωτερικά των άλλων χωρών, βάσει του καταστατικού χάρτη του Ο.Η.Ε. Οι διαμαρτυρόμενοι

[1414] FRUS, 1949, VI, Υπόμνημα Ρασκ, 27/4/1949, σελ. 301 – 3 & στο ίδιο: Υπόμνημα Ρασκ, 5/5/1949, σελ. 309 – 9 & *Ελευθερία*, 22/4/1949 & Κ.Κ.Ε., *ΕΚ* VI, Έκκληση της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, 20/4/1949, σελ. 504 – 5.
[1415] FRUS, 1949, VI, υποσημ. 1, σελ. 303.

βουλευτές αντέτειναν ότι η χώρα τους παρέμβαινε σταθερά στην Ελλάδα ήδη από την περίοδο του πολέμου, αλλά οι απόψεις τους δεν έγιναν αποδεκτές.[1416]

Ο Γκρομύκο πληροφορήθηκε στις 14 Μαΐου ότι οι συνομιλητές του δεν σκόπευαν να συνεχίσουν τις συζητήσεις, τουλάχιστον όχι πριν τη συνάντηση Μπέβιν και Άτσεσον στο περιθώριο της συνεδρίασης του Συμβουλίου των Υπουργών Εξωτερικών. Οι εκπρόσωποι των δυο χωρών θεωρούσαν άλλωστε ότι η κύρια αιτία του ελληνικού προβλήματος ήταν το ζήτημα των βορείων συνόρων της χώρας κι η βοήθεια που λάμβανε ο Δ.Σ.Ε. μέσω των χωρών αυτών. Ο Γκρομύκο απάντησε ότι η Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν πρόθυμη να συμμετάσχει σε επιτροπή «των Μεγάλων Δυνάμεων» με σκοπό την εποπτεία νέων κοινοβουλευτικών εκλογών και την «*εποπτεία των συνόρων της μεταξύ της Ελλάδας των και των γειτόνων της*» ενώ το σύνολο της ξένης στρατιωτικής βοήθειας (υλικά και προσωπικό) θα έπρεπε να αποσυρθούν από τη χώρα. Αμφότεροι οι συνομιλητές του δεν σχολίασαν.[1417]

Η ελληνική κυβέρνηση από τη μεριά της, δεν επιθυμούσε ανακίνηση του ζητήματος, θεωρώντας ότι ενείχε αρκετούς κινδύνους. Η εξέταση του ελληνικού προβλήματος, ένα ζήτημα με τόσες παραμέτρους χωρίς τη συμμετοχή της ελληνικής κυβέρνησης, θα επεφύλασε δυσάρεστες εκπλήξεις από τις οποίες τους έχει προφυλάξει η ως τότε ακολουθούμενη πολιτική, φιλικά προσκείμμενη προς τους δυο συμμάχους και δια μέσου του Ο.Η.Ε.[1418] Η υπηρεσία πληροφοριών ενημέρωνε τακτικά για τις προόδους που σημειώνονταν στις συναντήσεις των τριών, διατηρώντας όμως και τις παλιές εμμονές, ότι οι αντάρτες δρούσαν κατόπιν υποδείξεως των Ρώσων, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν να επιπλέξουν τα πράγματα περισσότερο. Ο σκοπός της Μόσχας ήταν να θυσιάσει το Κ.Κ.Ε. και για αυτό στη Σύνοδο θα ζητούσε εγγυήσεις, η Ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να εμμείνει στις απόψεις της επιδεικνύοντας διπλωματία και αφού βρει μια λύση και τη συζητήσει με τους συμμάχους της, «*να τη σερβίρει στον ελληνικό λαό ως επιβληθείσα εκ μέρους των Συμμάχων*».[1419]

Μια στείρα απόρριψη των προτάσεων των Σοβιετικών δεν ήταν επιθυμητή για καμία εκ των δυο κυβερνήσεων. Στον καθορισμό της στάσης τους όμως συνέβαλε ουσιωδώς η αδιαλλαξία της ελληνικής κυβέρνησης, την οποία είχε εξ αρχής επιμείνει να εμπλέξει ο Μπέβιν. Στην Αθήνα το διάστημα εκείνο επικρατούσε κλίμα αισιοδοξίας κι ευφορίας, ότι σύντομα οι αντάρτες θα ηττηθούν ολοκληρωτικά.[1420] Σε άρθρο, το οποίο αρχικά δημοσιεύτηκε στο επίσημο εβδομαδιαίο όργανο του Λαϊκού Κόμματος, ο Τσαλδάρης τόνισε ότι

[1416] F.O. 371/78412, R5095 Ένωση εργατικών συνδικάτων προς Μπέβιν, 19/5/1949.
[1417] FRUS, 1949, VI, σημείωμα του επιμελητή, σελ. 320 – 1.
[1418] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 175.3 τμήμα 3ο, (1949) Επιστολή Πιπινέλη προς Πρεσβεία Λονδίνου, Ουάσινγκτον, Παρισίου, Βελιγραδίου και Νέας Υόρκης, ά.π., 31505, 9/5/1949.
[1419] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 22.3 (2) (1948). Δελτίον πληροφοριών, από Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Υπηρεσία Αλλοδαπών, Τμήμα Β' προς Υπ. Εξωτερικών, α.π. 31, 18/5/1949.
[1420] *Εμπρός*, 17/5/1949.

> *Δυνάμεθα μετά θετικότητας να είπωμεν ότι συντελέσθη η επί του πολιτικού και διπλωματικού πεδίου ήττα του συμμοριτισμού. Όπως και ο δια των όπλων αγών, ούτω και ο δια της πολιτικής και διπλωματίας υπήρξε μακρύς, σκληρός και ανηλεής. [...]Δύναμαι να πληροφορήσω τον ελληνικόν λαόν, ότι αι προσπάθειαι αύται (σ.σ. ειρήνευσης) είναι καταδικασμέναι εις πλήρης και ολοκληρωτικήν αποτυχίαν· φαλκίδευσις της νίκης δεν θα γίνει. Απεμπόλησις των εθνικών μας δικαίων και αιτημάτων δεν θα συντελεσθή, η Βάρκιζα δεν θα επαναληφθεί. Επιβουλαί, παγίες και υπονομεύσεις δεν θα επιτραπούν. Και Δούρειοι Ίπποι δεν θα εισαχθούν εις τα εθνικά τείχη.*[1421]

Η Αθήνα επομένως δεν άφηνε κανένα περιθώριο συνεννόησης με τους αντάρτες, λειτουργώντας ως το τέλειο πρόχημα για Βρετανούς και Αμερικανούς. Η θέση του Μπέβιν ήταν ότι οι συζητήσεις με τους Ρώσους δεν έπρεπε να λάβουν χώρα στο Παρίσι, ώστε να αποφευχθεί σύνδεση με το Συμβούλιο των Υπουργών Εξωτερικών ενώ και οι δυο χώρες επιθυμούσαν να ακούσουν τις προτάσεις του, αλλά δεν ήθελαν σε καμία περίπτωση να δεσμευτούν, χωρίς να μετέχει και η ελληνική κυβέρνηση. Εκείνη θα καθόριζε την ύπαρξη και έκταση των διαπραγματεύσεων με τους αντάρτες, οι οποίοι όμως δεν διέθεταν την απαιτούμενη νομική υπόσταση. Προτεραιότητά τους ήταν η διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας ενώ «*οι εσωτερικές διευθετήσεις στην Ελλάδα για την παύση των εχθροπραξιών – κατάπαυση πυρός, αμνηστία, εγκαθίδρυση «ουδέτερης» κυβέρνησης και κοινοβουλευτικές εκλογές – είναι ουσιώδη ζητήματα προς επίλυση από την ελληνική κυβέρνηση*». Η δική τους στάση παρέμενε θεωρητικά συμβουλευτική, αλλά αμετάκλητη στο ζήτημα της Αριστεράς: τα κόμματα του Ε.Α.Μ. δεν έπρεπε να επανέλθουν στη νομιμότητα αν και ίσως ήταν σωστό να βρεθεί μια φόρμουλα αντιπροσώπευσης στην Βουλή, περισσοτέρων τάσεων εκτός των ήδη υπαρχουσών.

Η θέση της Σοβιετικής Ένωσης θεωρείτο μειονεκτική, ενώ οι δυτικές δυνάμεις κέρδιζαν σταδιακά έδαφος στην βαλκανική πολιτική κι επομένως πίστευαν ότι ήταν κατάλληλη ευκαιρία μιας γενικότερης συζήτησης επί των Βαλκανίων. Σκοπός πια δεν ήταν μόνο η κατάπαυση του πυρός στην Ελλάδα αλλά και η αποκόμιση οφελών και σε άλλους τομείς. Οι Η.Π.Α. και η Βρετανία όφειλαν να ακούσουν τις προτάσεις της Σοβιετικής Ένωσης αλλά οι δικές τους προτάσεις έπρεπε να διατυπωθούν στο μάξιμουμ των απαιτήσεών τους, ώστε να υφίσταται μεγάλο περιθώριο διαπραγμάτευσης. Σε αυτό το πλαίσιο, έπρεπε η ελληνική κυβέρνηση να διατυπώσει τις δικές της απαιτήσεις και προϋποθέσεις για μια νέα αμνηστία και διεξαγωγή εκλογών μετά την παράδοση των

[1421] *Ελευθερία*, 15/5/1949.

ανταρτών. Οι αντιπροτάσεις τους πιθανότητα θα απορρίπτονταν από τους Σοβιετικούς, αλλά στο μεταξύ θα κέρδιζαν χρόνο και ο κυβερνητικός στρατός θα συνέχιζε να εκκαθαρίζει τους αντάρτες.[1422]

Οι αλλαγές που είχαν επέλθει στο εσωτερικό του στρατεύματος – πολλές εκ των οποίων οφείλονταν στην αρχιστρατηγία του Παπάγου – είχαν κάνει την ελληνική κυβέρνηση πιο αδιάλλακτη από ποτέ, σε σημείο να αρνείται κατηγορηματικά οποιαδήποτε συνδιάλλεξη και διαπραγμάτευση με τους αντάρτες. Επί της ουσίας, εμφανιζόταν σε πιο αδιαπράγματευτη θέση ακόμη και από τους συμμάχους της, οι οποίοι αν και είχαν σαφή προτεραιότητα τη στρατιωτική συντριβή του Δ.Σ.Ε., είχαν αρχίσει να σκέφτονται την τύχη των ηττημένων την επαύριο της λήξης του πολέμου, γι' αυτό άλλωστε το ζήτημα της αμνηστίας μετά την παράδοση, επανερχόταν σταθερά στα υπομνήματά τους. Οι Έλληνες πολιτικοί έφτασαν μάλιστα στο σημείο να απευθυνθούν στον Μπέβιν, ζητώντας του να μην υπάρξουν συνομιλίες με τους Σοβιετικούς. Σε αυτή τους την έκκληση, βρήκαν υποστήριξη από τον Νόρτον, αλλά και τον Άτσεσον με αποτέλεσμα ο Μπέβιν να συμφωνήσει υποχρεωτικά, ώστε να μην ασκηθούν πιέσεις στους Έλληνες, σε θέματα όπως η διεθνής επιτήρηση της αμνηστίας και των εκλογών κα η άρση του καθεστώτος παρανομίας του Κ.Κ.Ε.[1423] Η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε πως το ελληνικό ζήτημα θα συζητείτο αφού επιλύετο οριστικά το γερμανικό. Η δύναμη της Ρωσίας, σταδιακά θα μειωνόταν στα Βαλκάνια κι επομένως ήταν πιο εύκολο για τους Αμερικανούς και Βρετανούς να αρνηθούν τα παράλογα αιτήματά της.[1424]

Η Σοβιετική Ένωση είχε άλλωστε ενημερώσει τον Ζαχαριάδη ότι όλες οι πολεμικές συγκρούσεις έπρεπε να έχουν ολοκληρωθεί μέχρι το τέλος Μαΐου και ο Δ.Σ.Ε. όφειλε να αποχωρήσει από τη χώρα, αν και ο γενικός γραμματέας του κόμματος αποφάσισε την τελευταία στιγμή να συνεχίσει τις πολεμικές συγκρούσεις.[1425] Η πραγματικότητα εμφανιζόταν εξαιρετικά δυσχερής για το Κ.Κ.Ε. Τον προηγούμενο μήνα είχε απευθύνει την τελευταία έκκληση ειρήνευσης, χωρίς όμως πιθανότητες να εισακουστεί τη στιγμή που οι δυνάμεις του κυβερνητικού στρατού είχαν εξαπολύσει μαζικές επιθέσεις εναντίον του Δ.Σ.Ε. Ήταν η τελευταία πρόταση ειρήνης προερχόμενη από το Κ.Κ.Ε., κι όπως σημείωσε το Στέιτ Ντιπάρτμεντ, η 21η πρόταση. Ακολούθησε εκδήλωση επιθυμίας του Μιλτιάδη Πορφυρογέννη από την Πράγα να επισκεφτεί την έδρα του Ο.Η.Ε. και να εκθέσει τις απόψεις του, αλλά η αμερικανική πρεσβεία της Πράγας κατόπιν οδηγίας από το Στέιτ Ντιπάρτμεντ, τον ενημέρωσε ότι «*ήταν ανεπιθύμητος στις Η.Π.Α. εφόσον και δεν υφίσταται επίσημη πρόσκληση από τα Ηνωμένα Έθνη*». Ο Έβατ απλά πρότεινε να εκθέσει τις απόψεις του γραπτώς.[1426]

[1422] FRUS, 1949, VI, Υπόμνημα Ρασκ, 19/5/1949, σελ. 324 – 5 & στο ίδιο: Μπέβιν προς Βρετανική Πρεσβεία στις Η.Π.Α., 19/5/1949, σελ. 325-6 & στο ίδιο: Μίλαρ προς Ράσκ, 25/5/1949, σελ. 341 – 2.

[1423] FRUS, 1949, VI, Γκρέιντι προς Υφυπουργό Εξωτερικών, 8/6/1949, σελ. 353 – 5 & στο ίδιο: Υπόμνημα Κρόμι, 17/6/1949, σελ. 356 – 7 & Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 23.2 (1949) Πρεσβεία Λονδίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, ά.π. 3001, 20/5/1949.

[1424] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 23.2.1. (1949) Κρυπτογραφικό Τηλεγράφημα από Ουάσινγκτον προς Υπουργείο Εξωτερικών, ά.π. 692, 26/5/1949.

[1425] Β. Μπαρτζιώτα, *Ο Αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985[3], σελ. 88.

[1426] FRUS, 1949, VI, υποσημ. 1, σελ. 305.

Η Ρωσία ενδεχομένως να φάνηκε αρκετά αισιόδοξη στην αντιμετώπιση που ανέμενε να δεχθούν οι προτάσεις της από τις δυτικές δυνάμεις. Μια εξήγηση ήταν πως αντιλήφθηκαν ότι η ήττα ήταν πλέον αναπόφευκτη και θέλησαν να μετριάσουν τις συνέπειές της, ή με μια πιο σκληρή κριτική, μέσα από τα σχόλια του μέλους του πολιτικού επιτελείου του Στέιτ Ντιπάρτμεντ και εμπειρογνώμονα των αμερικανοσοβιετικών σχέσεων, Τζορτ Κένναν, η Ρωσία επιθυμούσε να εγκαταλείψει την Ελλάδα, με ειρηνόφιλη πολιτική. Ο Κέναν πίστευε ότι οι Ρώσοι για να μην δοθεί η εντύπωση ότι υπό την πίεση των γεγονότων, εκδήλωναν μεταστροφή στην πολιτική τους, προχώρησαν άμεσα στην αποκάλυψη των συνομιλιών, ώστε να δώσουν έμφαση στην προέλευση της πρότασης ειρήνης εξ αυτών.[1427]

Μια πρωτοβουλία προερχόμενη από τον Έβατ, φαίνεται ότι εξόργισε την ελληνική κυβέρνηση, η οποία την απέδωσε στην προσπάθειά του να ενισχύσει την κομματική του θέση αλλά και να εξευμενίσει την Ρωσία ώστε να επιτύχει εκλογή στη θέση του Τρίγκβε Λη. Η ελληνική πλευρά θεώρησε ότι οφειλόταν στις παρεμβάσεις Σοφιανόπουλου και έσπευσε να παρακαλέσει εκ νέου τον Μπέβιν να εμποδίσει τη συζήτηση στο Συμβούλιο των Τεσσάρων για να λάβει τη διαβεβαίωσή του ότι απεκλείετο μια τέτοια συζήτηση ενώ αν παρουσιαζόταν στο μέλλον η ανάγκη να συζητηθεί, θα γινόταν μόνο κατόπιν ενημέρωσης.[1428] Ο Έβατ θεωρούσε ότι υπήρχε μεγαλύτερη επιθυμία τη δεδομένη χρονική στιγμή για εύρεση λύσης απ' ότι στο παρελθόν και ήταν η κατάλληλη χρονική στιγμή να μεσολαβήσουν μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των ανταρτών, δεδομένης άλλωστε και της επικείμενης ήττας τους. Έπρεπε να λυθούν τα δυο βασικά ζητήματα, οι σχέσεις της Ελλάδας με τους βόρειους γείτονές της καθώς και ο τερματισμός του εμφυλίου. Δεν έκανε καμία αναφορά σε νέα πρόταση ειρήνης, αλλά απολογισμό των προσπαθειών που είχαν πραγματοποιηθεί ως τότε και των εμποδίων που είχαν εμφανιστεί, λόγω της απροθυμίας των βορείων γειτόνων της Ελλάδας να συνεργαστούν.[1429]

Η επίσημη θέση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν αντίθετη προς οποιαδήποτε συζήτηση, επίσημη ή ανεπίσημη, γιατί θα επέφερε κλυδωνισμούς στο εσωτερικό της χώρας, θέτοντας εν αμφιβόλω την ίδια τη συνέχιση του αγώνα. Ο φόβος ότι έστω και μια μερίδια πολιτικών ομάδων θα δεχόταν να συζητήσεις προτάσεις – συμβιβαστικές ή παραπλανητικές – εκ Ρωσίας, οδήγησε τον Στρατό και τον Πρωθυπουργό στην απόρριψη κάθε ιδέας συζήτησης. Η διάθεση που επιδείκνυαν οι σύμμαχοι για διευθέτηση του ζητήματος ανησυχούσε την ελληνική κυβέρνηση, τη στιγμή που κορυφώνονταν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις. Μια ειρηνική διευθέτηση ενδεχομένως να επέφερε ανυπολόγιστες συνέπειες εξαιτίας της διάσωσης «υπό το κάλυμμα μέτρων επιείκιας» των υπολειμμάτων των στελεχών του Δ.Σ.Ε. Ο ελληνικός εμφύλιος έπρεπε να φτάσει στην ολοκληρωτική

[1427] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ.23.2.1 (1949), Πρεσβεία Ουάσινγκτον προς Υπουργείο Εξωτερικών, ά.π. 677, 21/5/1949.
[1428] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 23.2.1 (1949) Πρεσβεία Ουάσινγκτον προς Υπουργείο Εξωτερικών, ά.π. 785, 1/6/1949.
[1429] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 23.2.1. (1949) Συμβούλιο Υπουργών Εξωτερικών προς Έβατ, χ.α., 26/5/1949 & στο ίδιο: Έβατ προς Άτσεσον, χ.α., 21/5/1949 & *Ελευθερία*, 4/6/1949.

καταστροφή των ανταρτών, πριν εξαντληθούν τα υφιστάμενα όρια της στρατιωτικής, πολιτικής και διπλωματικής ανοχής.[1430]

Το αξιοσημείωτο είναι ότι η ελληνική κυβέρνηση εμφανίζεται άκρως πιο αδιάλλακτη στη στάση της έναντι των ανταρτών, σε σχέση με τους Αμερικανούς και τους Βρετανούς. Μια εξέταση των διαφορετικών επιλογών που υπήρχαν για την κυβέρνηση τη δεδομένη στιγμή δεν έχει ιδιαίτερη σημασία. Η ουσία είναι ότι μέρος εκ των ακραιφνών κατηγόρων της ελληνικής αριστεράς στην Βρετανία είχε ξεκινήσει να εκδηλώνει ανησυχία για τη μεταπολεμική τύχη των ανταρτών. Ο πρώτος που εξέφρασε τον προβληματισμό του ήταν ο Σερ Ρέτζιναλντ Λήπερ, ο οποίος πρότεινε χορήγηση αμνηστίας είτε μέσω της Επιτροπής του Ο.Η.Ε. είτε με επιτήρηση μόνο από Αμερικανούς και Βρετανούς. Θεωρούσε πως έγιναν σφάλματα στην πολιτική που ασκήθηκε στην Ελλάδα και τη δεδομένα στιγμή τα δυο ζητήματα – το ηθικό και το στρατιωτικό – δεν ήταν εφικτό να διαχωριστούν. Η οικονομική ανασυγκρότηση δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί αν δεν επιλύονταν αυτά τα θέματα πρωτίστως. Δεδομένης της στρατιωτικής επιτυχίας του καλοκαιριού, έπρεπε να αντιμετωπιστούν κι οι αντάρτες, οι οποίοι ως τώρα αντιμετωπίζονταν ως εχθροί της Ελλάδας, όμοια με τους κατακτητές στον πόλεμο. «*Αν κάποια ημέρα οι Έλληνες σκοπεύουν να ζήσουν όλοι μαζί σε μια ανεξάρτητη χώρα, είναι μεγίστης σημασίας να επαναφέρουμε στον ίσιο δρόμο όσα περισσότερα απωλολότα πρόβατα και μάλιστα γρήγορα*». Η πρότασή του βέβαια απορρίφθηκε από το Φόρεϊν Όφις με το αιτιολογικό της ελλιπούς δυνατότητας εφαρμογής αμνηστίας μετά από εμφύλιου κι ως εκ τούτου δεν θα εξέλειπαν οι δολοφονίες αντεκδίκησης.[1431]

Η σκέψη των Ελλήνων ιθυνόντων απείχε πολύ από την ιδέα χορήγησης αμνηστίας. Ο μοναδικός τους στόχος ήταν η κατάθεση των όπλων άνευ όρων και μετά θα ακολουθούσαν συζητήσεις, χωρίς όμως τη συμμετοχή των ανταρτών, καθώς θα σήμαινε έστω και στο τέλος αναγνώριση της ηγεσίας τους. Η καθ'ην αρμόδια για τη λήψη σχετικής απόφασης ήταν η ελληνική κυβέρνηση και κανείς άλλος.[1432]

Στρατιωτική λήξη του εμφυλίου

Η απόρριψη της τελευταίας ειρηνευτικής πρωτοβουλίας εκ μέρους του Κ.Κ.Ε. σήμαινε τη συνέχιση των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Κι ενώ ο Δ.Σ.Ε. βρισκόταν στη δυσχερέστερη δυνατή θέση, εξαιτίας της αλλαγής στάσης των Γιουγκοσλάβων, η ελληνική κυβέρνηση προετοιμαζόταν

[1430] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 24.1 Πιπινέλης προς Δενδραμή, χ.α., 10/6/1949.
[1431] *The Times*, 6/4/1949 & F.O. 371/78415 R3969 Μπέιτμαν προς Νόρτον, 19/4/1949 & R4577 Νόρτον προς Μπέιτμαν, 28/4/1949.
[1432] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 175.1 (1949) Τηλεγράφημα Πέτρου Νικολόπουλου προς Πιπινέλη χ.α., 2/6/1949 & Πιπινέλη προς Νικολόπουλο, ά.π. 35094/ΙΓ, 11/6/1949.

πυρετωδώς για την εαρινή επίθεση. Το πάγιο αίτημα αύξησης του στρατού εξακολουθούσε να διατυπώνεται ενώ στις αρχές Απριλίου η κυβέρνηση εμφάνισε ένα αρκετά ρηξικέλευθο σχέδιο. Σύμφωνα με την άποψη των Ελλήνων ιθυνόντων, μια ενδεχόμενη ανατροπή του Τίτο από την Κομινφόρμ θα έθετε σε κινδύνους τόσο την ίδια τη Γιουγκοσλαβια όσο και την Ελλάδα, την Τουρκία, την Ιταλία και τις δυτικές δημοκρατίες γενικά. Οι διπλωματικές ενέργειες «θα ήταν μάταιες» αφού απλώς θα «*αποδείκνυαν την ανικανότητα της Δύσης να αντιμετωπίσει τα νέα χτυπήματα του κομουνισμού*» ή θα τελμάτωναν εξαιτίας της γραφειοκρατίας. Επομένως, χρειαζόταν δράση, η οποία θα μπορούσε να περιλαμβάνει ναυτικές επιχειρήσεις και αποκλεισμό της Αλβανίας, που θα επέφερε την άμεση κατάρρευση του καθεστώτος του Χότζα και την κατοχή της χώρας από τους συμμάχους. Αυτό θα λειτουργούσε ως αντιστάθμισμα στη δυτική πλευρά του Τίτο ενώ θα κάλυπτε και τμήμα των βόρειων συνόρων της Ελλάδας. Η έκβαση της όλης επιχείρησης βασιζόταν στη συμμετοχή της Τουρκίας, η οποία θα εμπόδιζε μια ενδεχόμενη κάθοδο της Σοβιετικής Ένωσης στο Αιγαίο και ακόλουθη κατάληψη των Δαρδανελλίων, διακαής επιδίωξη των Ρώσων για πρόσβαση στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο. Ο ρόλος της Ελλάδας σε αυτή την εξέλιξη θα ήταν εξαιρετικά σημαντικός, άρα ήταν απολύτως απαραίτητη η παροχή έξωθεν βοήθειας προς αυτή.[1433]

Έχοντας διασφαλίσει τη μη παροχή βοήθειας προς τον Δ.Σ.Ε. από τη Γιουγκοσλαβία, η ελληνική κυβέρνηση στράφηκε στον έτερο υποστηρικτή, την Αλβανία ενώ επανέφερε στο προσκήνιο τη συνεννόηση με την Τουρκία και συνεπώς, την άμεση εμπλοκή και δέσμευση των Η.Π.Α. και της Βρετανίας, σκέψη και σχέδιο που είχε ήδη προταθεί από τον Τσαλδάρη κατά το παρελθόν, χωρίς να βρει την παραμικρή απήχηση στους ξένους υποστηρικτές τους.

Την ίδια τύχη είχε και αυτή η πρόταση, το Στέιτ Ντιπάρτμεντ την απέρριψε και πρότεινε εγγύηση των βορείων συνόρων της Ελλάδας εκ μέρους της Βουλγαρίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Αλβανίας, ώστε να ανατραπεί οποιοδήποτε ενδεχόμενο απόσπασης εδάφους της επικράτειας.[1434] Από την πλευρά τους οι Βρετανοί ήταν πιο διαλλακτικοί, αναγνωρίζοντας κάποια λογικά σημεία που περιέχονταν στην πρόταση αλλά κράτησαν επιφυλακτική έως αρνητική στάση εξαιτίας του φόβου όξυνσης των σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση. Η δική τους αντιπρόταση ήταν αποσταθεροποίηση του καθεστώτος της Αλβανίας εκ των έσω ενώ πρόσθεσε ότι θα μπορούσαν να ενθαρρύνουν τον ελληνικό στρατό να καταδιώξει τον Δ.Σ.Ε. κι εκτός συνόρων, αν και ένα τέτοιο εγχείρημα ενδεχομένως να είχε απρόβλεπτες συνέπειες.[1435]

Η σκέψη να συνεχιστεί η καταδίωξη των ανταρτών επί του αλβανικού εδάφους δεν έφυγε από το μυαλό των Ελλήνων ιθυνόντων και επανήλθε στις αρχές Αυγούστου προκαλώντας την αντίδραση των Βρετανών, οι οποίοι έχοντας σκεφτεί καλύτερα τα επακόλουθα μιας τέτοιας ενέργειας, θορυβήθηκαν. Ο Πιπινέλης σε συνάντησή του με τον Βρετανό επιτετραμμένο στην

[1433] FRUS, 1949, VI, Υπόμνημα Σάτεργουάιτ, 1/4/1949, σελ. 287 – 8.
[1434] FRUS, 1949, VI, Υπουργός Εξωτερικών προς Αντιπροσωπεία Ο.Η.Ε., 12/4/1949, σελ. 294 – 5.
[1435] F.O. 371/78398 R4018 Σχόλιο Πηκ, 9/4/1949.

Ελβετία, του τόνισε την αναγκαιότητα εκκαθαρίσεως των ανταρτών, οι οποίοι χωρίς αμφιβολία θα διαφύγουν σε αλβανικό έδαφος. Το δίλημμα που αντιμετώπιζε η ελληνική κυβέρνηση ήταν αν θα τους ακολουθούσε ο στρατός εκεί ή θα αντιμετώπιζε τις συνέπειες της διαφυγής τους. Στη δεύτερη περίπτωση, ο στρατός θα έπρεπε να αναλάβει για τρίτη συνεχόμενη χρονιά επιχειρήσεις στον Γράμμο, με βαρύτατο κόστος – όχι μόνο οικονομικό αλλά και κοινωνικό, με φόβο ακόμη και για κατάλυση της δημοκρατίας. Ο Βρετανός επιτετραμμένος απάντησε ότι προς αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης, στόχευαν οι προσεχείς πρωτοβουλίες εκ μέρους των Ηνωμένων Εθνών.[1436]

Η σύγκρουση με την Αλβανία αποφεύχθηκε τελικά «*χάρη στη σώφρονα στάση του ελληνικού στρατού και της κυβέρνησης*». Η Ελλάδα ήταν «*εφοδιασμένη με όλους τους ηθικούς και πολιτικούς τίτλους για δικαία λύση του ζητήματος*». Η οριστική διευθέτηση αναμενόταν να δοθεί ενώπιον του Ο.Η.Ε. και ο Έλληνας πρέσβης στην Ουάσινγκτον προσπάθησε να διερευνήσει το κλίμα και τις προθέσεις των συμμάχων, αναφορικά με την πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης επιθυμία της οποίας ήταν είτε η UNSCOB είτε η Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. έπρεπε να προτείνουν διαβουλεύσεις μεταξύ των κρατών – μελών, ώστε να εξαλειφθεί η Αλβανική απειλή ενάντια της ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Ο Ρασκ ήταν αρνητικός αλλά δεν απέρριψε το ενδεχόμενο μιας συζήτησης στο μέλλον.[1437]

Ο Τσαλδάρης αναφέρθηκε στο ζήτημα της Αλβανίας και σε συνάντηση με τον Μπέβιν, ο οποίος με πρόφαση ότι ήταν σε περίοδο διακοπών και συνεπώς ανενημέρωτος, απέφυγε να πάρει θέση πριν συμβουλευτεί το Υπουργικό Συμβούλιο. Επεσήμανε μόνο ότι μετά τη λήξη του πολέμου, η παρουσία των βρετανών στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα καθίστατο περιττή και θα έπρεπε να αποχωρήσει άμεσα.[1438]

Το υπόμνημα της ελληνικής κυβέρνησης δεν βρήκε την επιθυμητή ανταπόκριση. Η ουσία όμως παρέμενε, τα δεδομένα είχαν μεταβληθεί υπέρ του κυβερνητικού στρατού. Κύριο ρόλο σε αυτό διαδραμάτισε ο Παπάγος, ο οποίος αναλαμβάνοντας την αρχιστρατηγία προχώρησε άμεσα σε σαρωτικές αλλαγές, όπως επανασχεδιασμό επιχειρήσεων, πλήρη διάλυση ορισμένων μονάδων και στελέχωση νέων, αλλαγές στην ηγεσία του στρατεύματος και ανάκληση εφέδρων – κυρίως παλιών του συνεργατών. Οι παρεμβάσεις του όμως, δεν περιορίστηκαν εκεί, διατήρησε το δικαίωμα επιβολής στρατιωτικού νόμου κατά το δοκούν, απαγόρευσε την επαφή αξιωματικών με πολιτικούς ενώ διαφοροποίησε το σύστημα προαγωγών, διορθώνοντας τις πολλές ανακατατάξεις που είχαν γίνει εντός του στρατεύματος λόγω του εμφυλίου.

Η πειθαρχία που επέβαλε στο στράτευμα, η βελτίωση της θέσης και του κύρους των αρχαιότερων αξιωματικών, οι δομικές – διοικητικές ανακατατάξεις που βελτίωσαν την επιχειρησιακή

[1436] Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 34.2, Τηλεγράφημα Πιπινέλη προς Τσαλδάρη, ά.π. 42648, 7/8/1949.
[1437] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 24.1 (1949) Τηλεγράφημα πρεσβείας Παρισιού προς Υπουργείο Εξωτερικών, ά.π. 1268, 2/9/1949 & FRUS, 1949, VI, Υπόμνημα Ρασκ, 29/8/1949, σελ. 389 – 392.
[1438] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φακ. 24.1 (1949) Τηλεγράφημα πρεσβείας Λονδίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, χ.α., 17/8/1949.

ικανότητα αλλά και η απομόνωσή του από την πολιτική, έδωσαν θετική ώθηση στο κυβερνητικό στρατόπεδο αφού ο στρατός ανανεωμένος, αφοσιώθηκε μόνο στα στρατιωτικά και πολεμικά του καθήκοντα.[1439] Η θέση του στρατεύματος όμως βελτιώθηκε και με την αριθμητική του αύξηση – απαραίτητη προϋπόθεση του Παπάγου για να αναλάβει τη θέση του αρχιστράτηγου.

Εν αντιθέσει με τον κυβερνητικό στρατό, ο Δ.Σ.Ε. έχανε σταθερά έδαφος. Η αποπομπή Βαφειάδη έφερε στη θέση του επικεφαλής τον Ζαχαριάδη, ο οποίος εφήρμοσε τη δική του τακτική. Η αλλαγή φάνηκε στην επιχείρηση εναντίον της Καρδίτσας, τον Δεκέμβριο του 1948. Τα αποτελέσματα δεν ήταν τα επιθυμητά, αλλά θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πετυχημένη επιχείρηση αφού λειτούργησε ως αντιπερισπασμός στις επιχειρήσεις του στρατού στην Πελοπόννησο και ως προσπάθεια ανατροπής της ενισχυμένης θέσης του κυβερνητικού στρατοπέδου στην Βόρεια Ελλάδα. Άλλωστε, για τον Δ.Σ.Ε. ήταν μια επιπλέον ευκαιρία να αντιμετωπίσει το πρόβλημα των εφεδρειών, να στρατολογήσει πολίτες, να συλλέξει φάρμακα, τρόφιμα και χρήματα. Ακολούθησε η κατάληψη του Καρπενησίου, για 18 ημέρες που οδήγησε σε πτώση του ηθικού του κυβερνητικού στρατού ενώ ανέδειξε το πρόβλημα συλλογής πληροφοριών σε μέρη που οι αντάρτες διατηρούσαν το προβάδισμα.[1440]

Οι επιτυχίες του Δ.Σ.Ε. όμως παρότι ήταν αξιοσημείωτες, δεν συνεχίστηκαν. Ο Εθνικός Στρατός ξεκίνησε τις επιχειρήσεις από την Πελοπόννησο, στην οποία έως τον Απρίλιο οι αντάρτες είχαν ηττηθεί εξ ολοκλήρου. Ακολούθησαν επιχειρήσεις στην Κεντρική Ελλάδα, στις οποίες φάνηκε η αριθμητική και υλικοτεχνική υπεροχή του κυβερνητικού στρατού. Τον Ιούνιο του 1949 το κέντρο βάρους των επιχειρήσεων έπεσε στον Γράμμο, τον οποίο είχαν ανακαταλάβει οι αντάρτες, και στο Βίτσι.[1441] Στους ορεινούς όγκους της Βορείου Ελλάδος διαδραματίστηκε η τελευταία πράξη του δράματος και δόθηκαν οι τελευταίες, σκληρές μάχες του εμφυλίου. Ο Δ.Σ.Ε. σχεδόν χωρίς υποστήριξη, αποτέλεσε σχετικά εύκολη λεία για τον επαναδιοργανωμένο κυβερνητικό στρατό, ο οποίος εξαπέλυσε την τελευταία επίθεση υπό το κωδικό όνομα «Πυρσός» στις αρχές Αυγούστου 1949. Αρχικά επιτέθηκαν για παραπλάνηση στον Γράμμο καθηλώνοντας μεγάλο αριθμό μαχητών του Δ.Σ.Ε. και εν συνεχεία, ακολούθησε η κύρια επίθεση στο Βίτσι και τελευταία, στον Γράμμο. Ο Δ.Σ.Ε. αμύνθηκε με όσες δυνάμεις του είχαν απομείνει, αλλά μπροστά στον όγκο των δυνάμεων του κυβερνητικού στρατού και στην υλικοτεχνική υποδομή του ήταν επί της ουσίας ανυπεράσπιστος. Η τελευταία επίθεση που οδήγησε στον τερματισμό των συγκρούσεων και την ήττα των ανταρτών ξεκίνησε τη νύχτα της 24ης προς 25η Αυγούστου και τρεις μέρες αργότερα, στις 28 Αυγούστου

[1439] Τ. Σακελλαρόπουλος, «Οι δυο στρατοί» στο*:* Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος τον 20ο αιώνα*, τ.Δ1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σελ. 311.
[1440] Τ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σελ. 311 – 3.
[1441] Δ. Ζαφειρόπουλος, *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945 – 1949*, χ.έ., Αθήνα, 1956, σελ. 569 – 580.

κατελήφθη οριστικά ο Γράμμος. Οι αντάρτες διέφυγαν με ελιγμό προς την Αλβανία, τα ξημερώματα της 29ης Αυγούστου.[1442]

Στρατιωτική λήξη του εμφυλίου

Ο εμφύλιος πόλεμος τυπικά έληξε τη νύχτα της 29ης Αυγούστου. Όσοι μαχητές και μαχήτριες του Δ.Σ.Ε. κατόρθωσαν να διαφύγουν στην Αλβανία, κατέληξαν στη Σοβιετική Ένωση και σε χώρες της Ανατολικής Ευρπώπης. Οι υπόλοιποι δέχτηκαν την πικρή μοίρα του ηττημένου. Η ελληνική κυβέρνηση κατέστησε σαφές εξαιρετικά νωρίς ότι θεωρούσε εαυτόν νικητή του πολέμου. Στο Στρατόπεδο της Μακρονήσου δημιουργήθηκαν νέες μονάδες για πολίτες, το Ε.Σ.Α.Ι. – Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Ιδιωτών και το Ε.Σ.Α.Γ. – Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Γυναικών. Τον Οκτώβριο του 1949, ιδρύθηκε ο Οργανισμός Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου, με το Ψήφισμα ΟΓ' της 14ης Οκτωβρίου «περί μέτρων εθνικής αναμορφώσεως».[1443]

Ο Πρόεδρος Τρούμαν χαρακτήρισε την ελληνική κυβέρνηση ως «*ένα οποιοδήποτε σκυλί που είχε βρεθεί από κάτω σε έναν καυγά και μετά βρέθηκε από πάνω*». Ήταν ενδεχομένως, η πιο εύστοχη παρατήρηση για να περιγράψει το μένος που επιδείκνυε η κυβέρνηση ενάντια στους ηττημένους και τον ρυθμό με τον οποίο συνεχίζονταν οι εκτελέσεις. Ο Γκρέιντι τόνισε στον Πρωθυπουργό και τον Υπουργό Πολέμου την άμεση αναγκαιότητα ψήφισης νόμων περί επιείκιας. Ο Διομήδης υποχρεώθηκε να υποσχεθεί επανεξέταση και τελικά αναστολή των εκτελέσεων που εκκρεμούσαν.[1444] Ασφαλώς, ο επαναπατρισμός των ανταρτών δεν ετίθετο καν υπό σκέψη καθώς ουδείς δύνατο να εγγυηθεί για την ασφάλειά τους, ενώ ένα δημοψήφισμα σχετικά με το μέλλον του Κ.Κ.Ε. δεν ήταν καλή ιδέα γιατί «*το δημοψήφισμα θεωρείτο πετυχημένος πολιτικός θεσμός μόνο σε προηγμένες χώρες, όπως η Ελβετία και δεν έχει εφαρμοστεί με ιδιαίτερη επιτυχία στην Ελλάδα, όπου τα προηγούμενα δημοψηφίσματα ήταν αποτέλεσμα νοθείας*». Επιπλέον, ταυτόχρονη διεξαγωγή δημοψηφίσματος και εκλογών ενείχε τον κίνδυνο να μπερδέψει τους ψηφοφόρους.[1445]

Η λήξη του πολέμου οριοθέτησε και τον τερματισμό της αποστολής της Βουλής που είχε προκύψει από τις εκλογές του 1946. Το άμεσο διακύβευμα της επόμενης Βουλής ήταν η διαχείριση της στρατιωτικής νίκης και η σκιαγράφιση του μετεμφυλιακού κράτους. Το κυβερνητικό σχήμα της «Εθνικής Ενότητας» που υφίστατο από τον Σεπτέμβριο του 1947 – με ελάχιστες διαφοροποιήσεις και μια υποτυπώδη διεύρυνση τον Ιανουάριο του 1949, είχε πλέον φθαρεί και σε καμία περίπτωση δεν

[1442] ΓΕΣ/ΔΙΣ *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τ. 14ος, «Επιχείρησις Πυρσός», Από Αρχιστράτηγο Γ.Ε.Σ., προς ΣΗΔΜ, Α' Σ.Σ., Β' Σ.Σ., Γ' Σ.Σ., ΑΣΔΑΝ, ΣΚΕ, ΑΔΑ, ΓΕΝ/Γ. 28/6/1949, σελ. 44 – 51 & Δ. Ζαφειρόπουλος, *ό.π.*, σελ. 599 – 636 & ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, τ. 16ος, «Περιληπτικός Απολογισμός Επιχειρήσεων Βίτσι – Γράμμου», 30/9/1949, σελ. 249 – 266.
[1443] Π. Βόγλης, «Στρατόπεδο Μακρονήσου, 1947-1950», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20ο αιώνα*, τ. Δ2, σελ. 59 – 61.
[1444] FRUS, 1949, VI, Υπόμνημα συνάντησης με τον Πρόεδρο, του Γουέμπ, 1/10/1949, σελ. 427 – 9 & στο ίδιο: Γκρέιντι προς Υπουργό Εξωτερικών, 28/9/1949, σελ. 428 & υποσημ. 2, σελ. 428.
[1445] FRUS, 1949, VI, Υπόμνημα Κρόμι, 13/9/1949, σελ. 412 – 3.

δύνατο να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό των τάσεων της κοινωνίας. Άλλωστε, ο θάνατος του Σοφούλη είχε καταστήσει την κυβέρνηση ακέφαλη, αφού ο Διομήδης εκτελούσε ουσιαστικά χρέη υπηρεσιακού πρωθυπουργού. Παρότι όμως η κατάσταση ήταν ευρέως γνωστή στο σύνολο των κυβερνητικών παραγόντων, οι προτάσεις που διατυπώθηκαν αρχικά δεν στόχευαν στην άμεση διεξαγωγή εκλογών αλλά στον σχηματισμό μιας «μεταβατικής» κυβέρνησης, με ή χωρίς χρονικό προσδιορισμό διάρκειας.[1446] Απώτερος στόχος ήταν η αναστολή των εκλογικών διαδικασιών, παρότι αντισυνταγματική, ώστε να δημιουργηθεί ένα πλέγμα εξουσίας σταθερό και ικανό να ανταπεξέλθει στις νέες συνθήκες. Για πολλούς, η σταθερότητα αυτή θα προερχόταν μονάχα από τη λύση Παπάγου, ο οποίος ως αδιαφιλονίκητος νικητής του εμφυλίου, σκόπευε να καρπωθεί τώρα τα οφέλη της νίκης του και να αποτελέσει τον πόλο, γύρω από τον οποίο θα συσπειρωνόταν το σύνολο των νικητών. Η κίνηση αυτή του Παπάγου έβρισκε αρκετούς υποστηρικτές από τον χώρο της δεξιάς, στελέχη του Λαϊκού Κόμματος, τον Σπ. Μαρκεζίνη και τον Παν. Κανελλόπουλο, δημοσιογραφικούς κύκλους, ανήκοντες στην *Εστία*, την *Καθημερινή* και τον Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη.[1447]

Η «Σύναξη» του Παπάγου, όπως την αποκάλεσε ο Γρ. Δαφνής σε άρθρο του στην *Ελευθερία*[1448] κατά το πρότυπο της κίνησης του Στρατηγού Ντε Γκωλ στο Παρίσι, είχε σκοπό την υπερκέραση των παλιών κομμάτων, τα οποία δεν διέθεταν νομιμοποίηση απέναντι στον λαό και τη δημιουργία ενός νέου πολιτικού συστήματος, το οποίο θα αντιπροσώπευε τη μεγαλύτερη μερίδα της κοινωνίας. Ο κύριος ενορχηστρωτής της δεν ήταν άλλος από τον Μαρκεζίνη, ο οποίος απέβλεπε στη νομιμοποίηση της δικής του παρουσίας στην πολιτική σκηνή της χώρας, την οποία δεν διέθετε εξαιτίας του νεαρού της ηλικίας του. Θα διαφωνούσε όμως με τον Παπάγο, ως προς την απαιτούμενη προσέγγιση των ηττημένων, αφού ο Μαρκεζίνης, παρότι δεν ανέφερε ποτέ την αμνηστία, ήταν υπέρ μιας πολιτικής «λήθης» έναντι της αριστεράς. Ασφαλώς όμως, μια τέτοια πολιτική δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί χωρίς τη λήψη κάποιων ευνοϊκών μέτρων και την παράλληλη άρση σειράς έκτακτων μέτρων, τα οποία στόχευαν στον περιορισμό πολιτικών ελευθεριών.[1449]

Η λύση Παπάγου τελικώς δεν εφαρμόστηκε. Σε αυτό συνετέλεσε η άρνηση των παλαιοκομματικών ηγετών Κ. Τσαλδάρη, Σ. Βενιζέλου και Γ. Παπανδρέου να συναινέσουν σε αυτή, όπως επιθυμούσαν τα Ανάκτορα ώστε να εξασφαλιστεί η κοινοβουλευτική αποδοχή. Επιπλέον, η πίεση εκ μέρους των Η.Π.Α. οι οποίες στόχευαν στην άμεση λήψη μέτρων επιείκιας και στη διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών, κατεθύνση προς την οποία πίεσε και ο Γκρέιντι με δημόσιες δηλώσεις του, «*αι εκλογαί πρέπει να διεξαχθούν το ταχύτερον, όσον τούτο είναι δυνατόν, δια ν'*

[1446] FRUS, 1949, VI, Υπόμνημα ΜακΓκη, 18/11/1949, σελ. 458 – 60.
[1447] *Ελευθερία*, 18/11/1949.
[1448] Πρόκειται για παράφραση του γαλλικού Rassemblement. Το εν λόγω ρεπορτάζ είναι ανυπόγραφο αλλά πρόκειται για τον πολιτικό συντάκτη της εφημερίδας, δηλαδή τον Γρ. Δαφνή. *Ελευθερία* 18/11/1949.
[1449] Σωτ. Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο – Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2008, σελ. 60 – 1.

αποδειχθή ότι η Ελλάς παραμένει πιστή εις τας δημοκρατικάς αρχάς και τας δημοκρατικάς μεθόδους».[1450]

Οι εξελίξεις στις αρχές του έτους ενίσχυσαν την τάση υπέρ της επίσπευσης των εκλογών. Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης στη διάρκεια περιοδείας στην Πελοπόννησο, η οποία χαρακτηρίστηκε ως προεκλογική από τους Φιλελεύθερους, ήρθε αντιμέτωπος με πενιχρή υποδοχή από τους οπαδούς του κόμματός του, ενώ ο λόγος του διεκόπη αρκετές φορές από συνθήματα υπέρ του Παπάγου. Ο αρχηγός των Λαϊκών φαίνεται να προχώρησε σε δηλώσεις εναντίον της επιθυμίας του αρχιστράτηγου να αναμειχθεί με την πολιτική, δηλώσεις οι οποίες οδήγησαν σε παραίτησή του από την αρχιστρατηγία – την οποία ανακάλεσε τις επόμενες ημέρες – και σε συνακόλουθη παραίτηση σύσσωμης της κυβέρνησης.[1451]

Η συμμαχία των δυο κομμάτων – Λαϊκού και Φιλελευθέρων – εύθραυστη και ανομοιογενής εν τη γενέσει της, ήταν αδύνατον να συνεχίσει να υφίσταται εφόσον οι εξωτερικές συνθήκες που την επέβαλαν είχαν απωλεσθεί. Από τη στιγμή που ο εμφύλιος είχε λήξει και η πιθανότητα επανεξοπλισμού και ανασυγκρότησης του Δ.Σ.Ε. ήταν μηδαμινή, τα δυο κόμματα δεν είχαν κανέναν λόγο να προσποιούνται ότι επιθυμούσαν να διατηρήσουν τη συμμαχία και τη συγκυβέρνηση. Η φθορά όμως δεν υφίστατο μόνο σε ενδοκυβερνητικό επίπεδο αλλά και σε ενδοκομματικό. Στο Λαϊκό Κόμμα, οι πρώτοι τριγμοί φάνηκαν άμεσα, ο Ιωάννης Θεοτόκης – μέλος της Διοικούσης Επιτροπής του κόμματος – παραιτήθηκε προκειμένου να ορκιστεί υπηρεσιακός πρωθυπουργός, με μοναδικό σκοπό τη διεξαγωγή εκλογών. Ως αρχική ημερομηνία διεξαγωγής τους ορίστηκε η 19η Φεβρουαρίου 1950 αλλά δοθηκε παράταση εξαιτίας ζητημάτων που ανέκυψαν σχετικά με το εκλογικό σύστημα που θα ίσχυε και η τελική ημερομηνία διεξαγωγής του ορίστηκε η 5η Μαρτίου.[1452]

Το πλαίσιο στο οποίο θα διεξάγοντο οι εκλογές καθορίστηκε άμεσα. Το Κ.Κ.Ε. εξακολουθούσε να βρίσκεται εκτός νόμου – άρα αποκλειόταν από τη συμμετοχή του στις εκλογές, ενώ ο Παπάγος δήλωσε ότι δεν θα πολιτευόταν. Επρόκειτο λοιπόν για μια πρώτη καταμέτρηση της εκλογικής δύναμης των αστικών κομμάτων μεταξύ τους και των τάσεων της κοινωνίας κατόπιν των ανακατατάξεων που είχε επιφέρει ο πόλεμος. Ήταν εξαρχής σαφές ότι η βουλή και η κυβέρνηση που θα πρόεκυπταν από τις εκλογές του Μαρτίου θα είχαν μεταβατικό χαρακτήρα, αφού οι ανακατατάξεις της κοινωνίας και η απουσία ηγετικών μορφών που θα μπορούσαν να αναλάβουν δράση, δεν προδιέθεταν για κάτι διαφορετικό.[1453]

Η κυβέρνηση Θεοτόκη προσπάθησε να προσδώσει χαρακτήρα φιλελευθερισμού στις επικείμενες εκλογές, προχωρώντας σε αναστολή του Γ' Ψηφίσματος καθώς και άρση του

[1450] *Ελευθερία*, 15/11/1949.
[1451] *Το Βήμα*, 5 – 6/11/1949.
[1452] *Ελευθερία*, 7 – 8 – 10 & 14/1/1950.
[1453] Ηλ. Νικολακόπουλος, «Κομματική και εκλογική αποτύπωση του εμφυλίου, 1950 – 1952», στο*:* Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η Ελλάδα τον 20ο αιώνα*, τ. Δ2, ό.π., σελ. 330.

στρατιωτικού νόμου, αν και σε καμία περίπτωση δεν ήταν δυνατή η οποιαδήποτε συμμετοχή της αριστεράς.

Οι κομματικοί σχηματισμοί που έλαβαν μέρος ήταν δέκα ενώ μετείχαν και αρκετοί μικρότεροι οι οποίοι δεν κατόρθωσαν να κερδίσουν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Εκ των συμμετεχόντων κομμάτων, ιδιαίτερη μνεία αξίζει στην Εθνική Προοδευτική Ένωσιν Κέντρου (Ε.Π.Ε.Κ.) η οποία ιδρύθηκε στις 14 Ιανουαρίου του 1950, μετά τη συνένωση του κόμματος Προοδευτικών Φιλελευθέρων του Νικολάου Πλαστήρα και του Δημοκρατικού Προοδευτικού Κόμματος του Εμμ. Τσουδερού. Ο Πλαστήρας είχε προχωρήσει στην ίδρυση του κόμματος μόλις τον Δεκέμβριο του 1949 ενώ το κόμμα του Τσουδερού ήταν η μετεξέλιξη του Προοδευτικού Κόμματος του Καφαντάρη. Μαζί τους συνεργάστηκαν και ορισμένοι ανεξάρτητοι πολιτευτές, ενώ κύριο χαρακτηριστικό τους ήταν ότι δεν είχαν μετάσχει στις εκλογές του 1946, δεν είχαν συνεργαστεί με το Ε.Α.Μ. στην προπαγάνδιση της αποχής και δεν είχαν άμεση συμμετοχή στις κυβερνήσεις του εμφυλίου. Στόχος τους ήταν να κλείσουν οι πληγές του παρελθόντος, να επέλθει μια περίοδος «λήθης» και «συμφιλίωσης». Ιδαίτερη ριζοσπαστική ήταν η αναφορά του Πλαστήρα σε «εμφύλιο πόλεμο» κι όχι σε «ξενοκίνητη ανταρσία» ή «συμμοριτοπόλεμο» και μάλιστα λίγους μόλις μήνες μετά τη λήξη του, ενώ στους επιδιωκόμενους στόχους του ήταν η εξασφάλιση δικαιοσύνης και ισοπολιτείας για «όλους τους πολίτας, αδιαφόρως πολιτικών φρονημάτων».[1454]

Δεν ήταν μόνο η ελληνική αριστερά αυτή που ηττήθηκε στον εμφύλιο. Οι κομματικοί σχηματισμοί που έλαβαν μέρος στη διακυβέρνηση της χώρας κατά την περίοδο του πολέμου αποδυναμώθηκαν και εν τέλει οδηγήθηκαν στην φθορά εξαιτίας του πολέμου και της διαχείρισης που επεφύλαξαν στους ηττημένους, αν και οι πρωταγωνιστές του δεν κατάφεραν να αναγνωρίσουν εγκαίρως τα σημάδια της δικής τους ήττας. Η Ε.Π.Ε.Κ. του Πλαστήρα ήταν ίσως και ο μεγαλύτερος νικητής της εκλογικής αναμέτρησης, η οποία κατέδειξε ιδαιτέρως εύγλωττα την φθορά των παραδοσιακών κομμάτων και τη συνεπακόλουθη απαξίωση του εκλογικού σώματος απέναντί τους. Το άλλοτε κραταιό Λαϊκό Κόμμα έλαβε ένα ποσοστό της τάξεως του 18.8%, το Κόμμα Φιλελευθέρων κινήθηκε σε ελαφρώς χαμηλότερα ποσοστά, με 17,24% ενώ το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου, παρά τις προσπάθειες του αρχηγού του να μείνει όσο το δυνατόν πιο ουδέτερος στις διεργασίες του εμφυλίου κινήθηκε στο 10,67%, διατηρώντας όμως ρόλο ρυθμιστή. Αντιθέτως, η Ε.Π.Ε.Κ. έλαβε 16.44% προσεγγίζοντας εντυπωσιακά τα ποσοστά των άλλοτε μεγάλων κομμάτων, στην πρώτη της εκλογική αναμέτρηση.[1455]

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι με τις εκλογές του Μαρτίου του 1950, έληξε τυπικά η κοινοβουλευτική τετραετία που είχε ξεκινήσει με τις εκλογές του 1946. Τυπικά, γιατί το διάστημα που μεσολάβησε άλλαξε σημαντικά η δομή της ελληνικής κοινωνίας. Τα αστικά κομμάτα παρέμειναν

[1454] *Ελευθερία*, 15/11/1949 & Ηλ. Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σελ. 331.
[1455] Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική Δημοκρατία, Κόμματα και Εκλογές, 1946 – 1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001, σελ. 108.

εγκλωβισμένα στις παλαιοκομματικές αντιληψεις και πρακτικές, οι οποίες δεν είχαν την κοινωνική δικαιοσύνη και ισοπολιτεία που διακήρρυτε ο Πλαστήρας – ένα πρόσωπο το οποίο πλην ενός μικρού διαστήματος, δεν είχε άμεση εμπλοκή στις εξελίξεις της προηγούμενης περιόδου. Στις εκλογές του 1950 αποτυπώθηκε η φθορά που είχε συντελεστεί την παρελθούσα τετραετία εξαιτίας του τρόπου διαχείρισης της εκτεταμένης κρίσης στην οποία βρισκόταν η κοινωνία. Ειδικότερα για τον χώρο της δεξιάς η συρρίκνωση της κομματικής δύναμης του Λαϊκού Κόμματος αλλά και η ανυπαρξία κάποιου διαδόχου σχηματισμού υποδήλωνε πως ο λαός δεν επιθυμούσε ούτε να επιβραβεύσει την πολιτική που ασκήθηκε ούτε έβλεπε στον αρχηγό και τα μέλη του κόμματος τα πρόσωπα εκείνα που θα καθίσταντο ικανά να αντιμετωπίσουν τα πολλαπλά οικονομικά και όχι μόνο προβλήματα που αντιμετώπιζε.

Αντιθέτως, στον χώρο του κέντρου, η εκλογική αναμέτρηση οδήγησε σε λιγότερο ξεκάθαρα μηνυματα. Το Κόμμα Φιλελευθέρων συγκέντρωσε μικρότερο ποσοστό από το Λαϊκό, η συνολική δύναμη του κεντρώου χώρου, συνυπολογίζοντας την Ε.Π.Ε.Κ. και το Κόμμα του Γ. Παπανδρέου, έφτασε στο 44,35%. Η ανάδειξη της Ε.Π.Ε.Κ. σαφέστατα ενίσχυσε το κέντρο προσελκύοντας και ψηφοφόρους της μη κομμουνιστικής αριστεράς αλλά παράλληλα μείωσε σημαντικά τα εν δυνάμει ποσοστά των Φιλελευθέρων.[1456]

Μετά τις εκλογές οι δυνατότητες σχηματισμού κυβέρνησης κινήθηκαν ουσιαστικά σε δυο επίπεδα, το ένα καθαρά ανανεωτικό, βάσει του μηνύματος της κάλπης, σε κεντρώα συμμαχία, και ένα κινούμενο στις επιλογές του προηγούμενου διαστήματος, με σύμπραξη Λαϊκών και Φιλελευθέρων. Οι αρχηγοί του κέντρου, Νικ. Πλαστήρας, Σοφ. Βενιζέλος. Εμμ. Τσουδερός και Γ. Παπανδρέου, υπέγραψαν πρωτόκολλο συνεργασίας και το παρέδωσαν στον βασιλιά με υπόδειξη για πρωθυπουργοποίηση του Πλαστήρα. Ο Παύλος όμως αποφάσισε να αναθέσει εντολή στον Βενιζέλο, ο οποίος με τη σειρά του προσέβαλε το πρωτόκολλο και ζήτησε συνεργασία των παλιών του εταίρων, δηλαδή του Τσαλδάρη και του Διομήδη, αναβιώνοντας τον κυβερνητικό σχηματισμό του Ιανουαρίου του 1949. Η άμεση δημόσια παρέμβαση του Γκρέιντι, οδήγησαν τον Βενιζέλο σε παραίτηση και σε σχηματισμό αμιγώς κεντρώας κυβέρνηση, υπό τον Πλαστήρα.[1457] Εγκαινιάστηκε μια περίοδος κυβερνήσεων του κέντρου, η οποία θα έληγε το 1952 με τη νίκη του Ελληνικού Συναγερμού. Στο μεταξύ θα επερχόταν η οριστική διάλυση του Λαϊκού Κόμματος και το κενό στον χώρο της δεξιάς θα καταλάμβανε ο «Ελληνικός Συναγερμός» του Αλ. Παπάγου.

Ο αδιαφιλονίκητος ηττημένος του ελληνικού εμφυλίου ήταν το Κ.Κ.Ε. και συνεπακόλουθα, η ελληνική αριστερά, η οποία αν και βρήκε νόμιμη αντιπροσώπευση στο κομματικό σύστημα από το 1951 με την ίδρυση της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς, η τυπική και ουσιαστική της αποκατάσταση ήρθε με την πτώση της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών και της Παλινόρθωση της

[1456] Ηλ. Νικολακόπουλος, «Κομματική και εκλογική...» στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η Ελλάδα...., ό.π.,* τ. Δ2, σελ. 332.
[1457] Ηλ. Νικολακόπουλος, «Κομματική και εκλογική...» στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η Ελλάδα...., ό.π.,* τ. Δ2, σελ. 336.

Δημοκρατίας το 1974. Η θέση του νικητή όμως παρότι αδιαφιλονίκητη, εμπεριέχει αρκετά θέματα προς συζήτηση. Το Λαϊκό Κόμμα και το Κόμμα των Φιλελευθέρων υπέστησαν τις συνέπειες της πολιτικής που άσκησαν, των αποφάσεων που έλαβαν ή δεν έλαβαν και τη συνεπακόλουθη φθορά από την αποτυχία των επιλογών τους. Κανένα εκ των δυο κομμάτων δεν κατόρθωσε να ανακτήσει την παλιά του αίγλη και να ανταποκριθεί στις νέες κοινωνικές επιταγές. Σταδιακά το εκλογικό τους ποσοστό συρρικνώθηκε και έπαψαν να υφίστανται ως κομματικοί σχηματισμοί ενώ και κάποιοι από τους πολιτευτές τους δυσκολεύτηκαν να επανεκλεγούν στα βουλευτικά αξιώματα.

Συμπεράσματα: Causa latet, vis est notissima[1458]

Κι όπου χρειαζόταν φρίκη, ας ήταν απέραντη.

Κι όπου χρειαζόταν σκληρότητα ας ήταν απόλυτη, διότι τώρα έπαιρνε τον λόγο η ιστορία.

Confiteor, Jaume Cambré

Δεν είναι εύκολη η αποτίμηση της πορείας και της δράσης των αστικών κομμάτων κατά τη δεκαετία που συντελέστηκαν τόσο μεγάλες αλλαγές στην ελληνική κοινωνία. Άλλοτε παρατηρητές των εξελίξεων και άλλοτε πρωταγωνιστές σε αυτές, τα στελέχη των κομμάτων διαμόρφωσαν με τον δικό τους τρόπο την τύχη της χώρας κατά τη δεκαετία του 1940. Η μοναδική εκλογική αναμέτρηση που έλαβε χώρα, μια δεκαετία μετά την αμέσως προηγούμενη, βρήκε τα συμμετέχοντα κόμματα σε πολύ διαφορετικές συνθήκες. Είχε προηγηθεί μια δικτατορία, ένας παγκόσμιος πόλεμος και μια τετραετής κατοχή της χώρας από ξένες δυνάμεις, κατά τη διάρκεια της οποίας οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί είχαν μεταβληθεί άρδην. Η αλήθεια είναι ότι τα αστικά κόμματα κατά την περίοδο της κατοχής δεν παρουσίασαν ιδιαίτερη δράση στον τομέα της αντίστασης κατά του κατακτητή. Θεωρώντας δεδομένο ότι ο πόλεμος θα λήξει, το ενδιαφέρον τους επικεντρώθηκε στη μεταπολεμική νομή της εξουσίας και η εξασφάλιση της απομάκρυνσης του βασιλιά από αυτήν. Τα πρώτα χρόνια της κατοχής ήταν χρόνια εσωστρέφειας των κομμάτων, κατά τη διάρκεια των οποίων αντιμετώπισαν οργανωτικά και άλλα εσωτερικά ζητήματα ενώ αναλώθηκαν στην οριοθέτηση των μεταπολεμικών συσχετισμών. Παρά τη δική τους όμως άρνηση να μετέχουν σε αυτό, το αντιστασιακό κίνημα οργανωνόταν και λάμβανε τεράστιες διαστάσεις – τουλάχιστον στις λαϊκές συνειδήσεις. Αν και αρνήθηκαν οποιαδήποτε πρόσκληση συμμετοχής, συνειδητοποίησαν τη δύναμη της επιρροής του Ε.Α.Μ. αποφάσισαν να το πολεμήσουν, αρνούμενοι να δεχθούν τον επιμερισμό της μεταπολεμικής εξουσίας με τις νέες δυνάμεις. Μια πρώτη απόπειρα να τεθούν οι αντιστασιακές δυνάμεις υπό έλεγχο, αποτέλεσε το Συνέδριο του Λιβάνου, τον Μάιο του 1944 όπου οι εκπρόσωποι του Ε.Α.Μ. και του Κ.Κ.Ε ήρθαν αντιμέτωποι με εκπροσώπους πολιτικών κομμάτων κι όχι απλά με το παλαιό προσωπικό της χώρας. Η πολιτική ήττα του Ε.Α.Μ. στον Λίβανο όμως δεν ήταν αρκετή για να μειώσει τα ερείσματα που είχε ως τότε σε ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας κι ως εκ τούτου μια στρατιωτική επιβολή ήταν επιτακτική.

Η κατάσταση φάνηκε να εκτονώνεται εν μέρει κατά την απελευθέρωση, αλλά γρήγορα η κρίση με αφορμή τον αφοπλισμό των ένοπλων οργανώσεων οδήγησε σε νέες εντάσεις. Ο Γ. Παπανδρέου, με ένα απλό τέχνασμα εμφάνισε το Κ.Κ.Ε. και το Ε.Α.Μ. αφερέγγυα. Η κρίση ήταν θέμα χρόνου να εκδηλωθεί κι είχε ως αποτέλεσμα τα Δεκεμβριανά. Οι μάχες κράτησαν τριάντα τρεις

[*]η αιτία είναι κρυμμένη, το αποτέλεσμα είναι εμφανέστατο

ημέρες κι έληξαν με την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, η οποία υποσχόταν την τιμωρία των δοσιλόγων και την αποκατάσταση των λαϊκών ελευθεριών. Η χώρα βρισκόταν σε κατάσταση δύσκολη, με ανοιχτά τα τραύματα που άφησε πίσω του ο πόλεμος και η αποχώρηση των Γερμανών και χρειαζόταν μια σταθερή κυβέρνηση, η οποία θα μπορούσε να επιβάλει την τάξη και τη νομιμότητα, τομείς στους οποίους απέτυχε μια σειρά πρωθυπουργών που διαδέχθηκαν τον Γ. Παπανδρέου στην εξουσία. Η στρατιωτική ήττα του ΚΚΕ τον Δεκέμβριο του 1944 έθρεψε τις ελπίδες των αστικών κομμάτων και κατά κύριο λόγο των Λαϊκών και της δεξιάς ότι μπορούσαν να επιβληθούν στο αντίπαλο τμήμα της κοινωνίας με την βία.

Η γενικότερη πολιτική αστάθεια και το πολωμένο κλίμα που δημιουργήθηκε στον απόηχο τον Δεκεμβριανών ευνόησε σαφώς τα άκρα και κυρίως το Λαϊκό Κόμμα, το οποίο άλλωστε είχε ήδη ξεκινήσει προπαγάνδα υπέρ της επιστροφής του Γεωργίου Β'. Το Κόμμα Φιλελευθέρων επιχείρησε να προσεγγίσει το Ε.Α.Μ. παρότι στο πρόσφατο παρελθόν ο Σοφούλης είχε διαφοροποιήσει τη θέση του, προκαλώντας τελικά μεγάλη διαρροή ψηφοφόρων προς την αριστερά που κρατούσε μια σταθερή αντιμοναρχική στάση όσο και προς το φιλομοναρχικό Λαϊκό Κόμμα.

Η παραίτηση του Ναυάρχου Βούλγαρη από τη θέση του πρωθυπουργού δημιούργησε αναστάτωση στους βρετανικούς κύκλους, οι οποίοι έβλεπαν θετικά τη δημιουργία μιας κυβέρνησης συνεργασίας σε υπερκομματικό επίπεδο – σαφώς χωρίς τη συμμετοχή του Ε.Α.Μ. – αλλά το σχέδιο ναυάγησε εξαιτίας της στάσης των Λαϊκών. Η περίοδος ακυβερνησίας κατέληξε στον σχηματισμό της πρώτης κυβέρνησης Φιλελευθέρων.

Η επικράτηση όμως του Σοφούλη, πέρα από ένα προσωρινό πλήγμα που επέφερε στους πολιτικούς του αντιπάλους, ήταν επίπλαστη και εξαιτίας του πολέμου που δεχόταν από το Λαϊκό Κόμμα και εξαιτίας των εσωτερικών αντιπάλων του. Σε κάθε περίπτωση όμως, ο μεγαλύτερος ηττημένος ήταν ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος από πρωταγωνιστής της πολιτικής σκηνής από το Συνέδριο του Λιβάνου μέχρι τη στιγμή της Απελευθέρωσης, βρέθηκε απλός παρατηρητής των εξελίξεων. Από την άλλη, οι αστοί πολιτικοί του Κόμματος των Φιλελευθέρων, είχαν αντιληφθεί ότι η επιρροή του Ε.Α.Μ. δεν ήταν εύκολο να απαλείφει αλλά ούτε και να αγνοηθεί, ακόμη και μετά τα γεγονότα του Δεκεμβρίου. Τόσο ο Σοφούλης όσο και ο Τσουδερός θεώρησαν ότι όφειλαν να το συμπεριλάβουν στις πολιτικές εξελίξεις. Η διορατικότητά τους όμως δεν κατόρθωσε να πείσει τους Βρετανούς και η αποφασιστικότητά τους δεν ήταν τόση ώστε να επιβάλλουν μια συνεργασία με δυνάμεις της αριστεράς.

Αντιθέτως, οι οπαδοί και υποστηρικτές της αριστεράς είχαν αρχίσει να δέχονται έναν άνισο πόλεμο, κατά κύριο λόγο στην επαρχία αλλά όχι μόνο, από οργανωμένες δεξιές ένοπλες ομάδες. Είναι η περίοδος της Λευκής Τρομοκρατίας που χαρακτήρισε το διάστημα που μεσολάβησε από την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας μέχρι τη διεξαγωγή των εκλογών. Κατά τους μήνες αυτούς, στη διακυβέρνηση βρισκόταν το Κόμμα Φιλελευθέρων, ανήμπορο να ελέγξει την κατάσταση στην

ύπαιθρο όπου οι δεξιές οργανώσεις τρομοκρατούσαν και κυνηγούσαν τους οπαδούς όχι μόνο της αριστεράς αλλά και του κέντρου, που αντιτίθονταν στην επιστροφή του Γεωργίου Β'. Το Λαϊκό Κόμμα από τη μεριά του ανέλαβε την προώθηση των συμφερόντων του βασιλιά, ο οποίος απέκτησε ιδιότητες κομματάρχη και στήριξε την προεκλογική του εκστρατεία πάνω σε αυτό.

Οι Φιλελεύθεροι είχαν να αντιμετωπίσουν σκληρή κριτική, η οποία προερχόταν από κάθε πιθανή κατεύθυνση με δυσάρεστες συνέπειες για τη συνοχή του κόμματος, αφού παρά τις ενέργειες του Σοφούλη για συσπείρωση δεν αποφεύχθηκαν οι διασπάσεις. Η κριτική που δεχόταν ο αρχηγός του κόμματος για τις επιλογές του – ιδίως από τη συντηρητική πλευρά του κόμματος – ήταν μια από τις αιτίες αποτυχίας κάθε απόπειρας άσκησης ήπιας πολιτικής και κατά τη διάρκεια των επόμενων ετών.

Σε κάθε περίπτωση, ο Σοφούλης πραγματοποίησε αρκετές απόπειρες αναβολής της εκλογικής αναμέτρησης, ακόμη και λίγες ημέρες πριν την προκαθορισμένη ημερομηνία διεξαγωγής τους, χωρίς καμία επιτυχία. Το Λαϊκό Κόμμα έχοντας ξεπεράσει από τα εσωτερικά ζητήματα που αντιμετώπιζε και έχοντας επιτύχει σε μεγαλύτερο βαθμό τη συσπείρωση, πίεζε προς την κατεύθυνση άμεσης διεξαγωγής εκλογών – αν και είχε καταβάλει προσπάθεια για πρόταξη του δημοψηφίσματος, ώστε ο λαός να αποφανθεί για το ποια κυβέρνηση θα τον αντιπροσώπευε απαλλαγμένος από το πολιτειακό. Διαφορετικά, το διακύβευμα του δημοψηφίσματος θα μεταφερόταν και στις εκλογικές κάλπες.

Η εμμονή για αμετάβλητη ημερομηνία εκλογών προερχόταν σε μεγάλο βαθμό και από τους Βρετανούς και τους Αμερικανούς, οι οποίοι αντιλαμβάνονταν τις συνέπειες που θα είχε για τη χώρα μια αμιγώς δεξιά κυβέρνηση των Λαϊκών – όπως διαφαινόταν ήδη προεκλογικά – αλλά και πάλι θεωρούσαν πως η παράταση της ακυβερνησίας θα δυσχέραινε τα συμφέροντά τους, ακόμη κι αν αυτό συνεπαγόταν με την εξασφάλιση ευνοϊκότερων συνθηκών που θα επέτρεπαν όντως την έκφραση της λαϊκής θέλησης. Τα κόμματα βρέθηκαν να είναι θεματοφύλακες συμφερόντων της Μεγ. Βρετανίας και των ΗΠΑ, δεδομένου ότι ο εμφύλιος στην Ελλάδα δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ανεξάρτητα από το διεθνές περιβάλλον και τις γεωπολιτικές ζυμώσεις που λάμβαναν χώρα.

Οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν στις 30 Μαρτίου 1946, με αποχή της αριστεράς και κάποιων εκπροσώπων του κέντρου, με προεξάρχοντα τον Γ. Καφαντάρη, και ανέδειξαν νικητή το Λαϊκό Κόμμα του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη. Την παραμονή το βράδυ, η επίθεση μιας ένοπλης ομάδας ανταρτών στο Αστυνομικό Τμήμα Λιτοχώρου, οριοθέτησε στη συλλογική μνήμη την έναρξη του εμφυλίου – περισσότερο σε συμβολικό επίπεδο, παρά σε ουσιαστικό. Η νίκη των Λαϊκών είχε παράλληλα ανοίξει διάπλατα τον δρόμο για την επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα. Το δημοψήφισμα ορίστηκε για την 1η Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, χωρίς κανένας να αγωνιά ιδιαίτερα. Η επιστροφή του Γεωργίου Β' σηματοδότησε την πλήρη αποκατάσταση της προπολεμικής τάξης. Σύσσωμος ο αστικός κόσμος δήλωσε πρόθυμος να συνεργαστεί με τον βασιλιά ανεξαρτήτως από την στάση που είχε κρατήσει πριν το Δημοψήφισμα. Για το Λαϊκό Κόμμα ο Γεώργιος Β' λάμβανε

χαρακτήρα κομματάρχη ενώ το Κόμμα Φιλελευθέρων γνώριζε πως αν δεν αποκαθιστούσε τις σχέσεις του με τον θρόνο, θα έχανε κάθε ελπίδα πρόσβασης στην εξουσία.

Αυτό που παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ήταν οι κινήσεις του Σοφοκλή Βενιζέλου, ο οποίος είχε ξεκινήσει ένα ανοιχτό φλερτ με τους κόλπους της δεξιάς. Η υπογραφή συμφώνου συνεργασίας με τον Ναπ. Ζέρβα στέρησε αριθμητικά κάποια δύναμη από τους Φιλελεύθερους, αλλά η συσπείρωση που παρουσίαζαν σε σχέση με τους Λαϊκούς ήταν μεγαλύτερη τη δεδομένη στιγμή.

Η αριστερά από τη δική της πλευρά και παρά τις εκκλήσεις προς τον Σοφούλη για συνεργασία, άρχισε σταδιακά να σκληραίνει τη θέση της, ως απάντηση στην τρομοκρατία που ασκούσαν οι δεξιές οργανώσεις. Η άνοδος του Λαϊκού Κόμματος στην εξουσία και η αποκατάσταση της προπολεμικής τάξης πραγμάτων με την επαναφορά του Γεωργίου Β' στον θρόνο ήταν δυο παράγοντες που ευνοούσαν παρά λειτουργούσαν αποτρεπτικά για τη διολίσθηση της χώρας σε εμφύλιο πόλεμο. Η κυβερνητική απάντηση στη δημιουργία των αριστερών ομάδων ήταν η περαιτέρω σκλήρυνση της στάσης της, όπως κατέστησε σαφές με το Γ' Ψήφισμα.

Η θέση της αριστεράς μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας ήταν η επιδίωξη ένταξης στη μεταπολεμική πολιτική ζωή, αναζητώντας τον χώρο που είχε κατακτήσει κατά τη διάρκεια της κατοχής. Η αλλαγή στην ηγεσία του κόμματος που σημειώθηκε τον Μάιο του 1945 με την επιστροφή του γενικού γραμματέα Νίκου Ζαχαριάδη από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Γερμανίας οριοθέτησε τη νέα εποχή του κόμματος. Οι προθέσεις όμως της αριστεράς αντιμετωπίστηκαν με καχυποψία, αρνητισμό και επιφυλακτικότητα τόσο από τους εγχώριους πολιτικούς όσο και από τους ξένους συμμάχους τους, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν να δοθεί στην αριστερά καμία πρόσβαση στην εξουσία, φοβούμενοι ότι μια αλλαγή στον προσανατολισμό της χώρας θα σήμαινε υποβάθμιση των συμφερόντων τους.

Η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη λειτούργησε εντελώς αποτρεπτικά για εξομάλυνση των συνθηκών τρομοκρατίας που επικρατούσαν στην ύπαιθρο, ενώ προς την ίδια κατεύθυνση λειτούργησε και η επιστροφή του Γεωργίου Β'. Το γόητρο της ελληνικής κυβέρνησης δεχόταν απανωτά πλήγματα, τα οποία οφείλονταν είτε σε κινήσεις του Πρωθυπουργού είτε σε εκθέσεις έξωθεν παρατηρητών, όπως ήταν η βρετανική κοινοβουλευτική αντιπροσωπεία που έφτασε στη χώρα τον Αύγουστο του 1946.

Παρά όμως το κλίμα αυξανόμενης έντασης, το Κ.Κ.Ε. επιδίωκε κατά κύριο λόγο μια ειρηνική διευθέτηση και εκτόνωση της κρίσης, αν και στο εσωτερικό του υπήρχαν φωνές που επιθυμούσαν δραστικότερες λύσεις και απομακρύνθηκαν από την ειρηνευτική προσέγγιση. Στους κόλπους όμως του Λαϊκού Κόμματος η ακραία αντιμετώπισή τους κυριαρχούσε και μόνο ο Σοφούλης επεσήμανε την ανάγκη κατευναστικής πολιτικής, αφού ήταν βέβαιος πως η ασκούμενη πολιτική θα σήμαινε μόνο την ολίσθηση σε ολοκληρωτικό εμφύλιο.

Η πολιτική των Λαϊκών θορύβησε πολιτικούς κύκλους τόσο στο εσωτερικό όσο και το εξωτερικό και συνέστησαν ένα πρόγραμμα ανεκτικό, με επιείκεια και δικαιοσύνη, όπως το πρόγραμμα του Αβραάμ Λίνκολν μετά τον Αμερικανικό Εμφύλιο. Ο ΜακΒή θεωρούσε ότι η εφαρμογή αυτής της πολιτικής θα έδινε τέλος σε μεγάλο βαθμό στην αναρχία. Ο Γεώργιος Β' επιδίωξε κάποια στιγμή συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας, αλλά χωρίς επιτυχία. Κυριότερη επιδίωξη των Λαϊκών ήταν μια υποταγμένη αντιπολίτευση που οδήγησε στην αποτυχία συνεννόησης των πολιτικών αρχηγών. Την ίδια αδιάλλακτη πολιτική ακολουθούσε και έναντι της αριστεράς, παρά τις εκκλήσεις της για διακοπή των συγκρούσεων και εξεύρεση πολιτικής λύσης.

Σε διεθνές επίπεδο, η Βρετανία βρισκόταν σε δύσκολη θέση εξαιτίας της πολιτικής της στην Ελλάδα και σταδιακά παραχώρησε τη σκυτάλη του άμεσα ενδιαφερόμενου και εμπλεκόμενου στις ελληνικές υποθέσεις, στις Η.Π.Α. Είχε προηγηθεί ένα ταξίδι του Τσαλδάρη στην Αμερική για αναζήτηση οικονομικής βοήθειας, που κατέληξε στην αποστολής μιας επιτροπής για επιτόπιο έλεγχο στη χώρα.

Η κυβέρνηση Τσαλδάρη δεν διατηρήθηκε επί μακρόν στην εξουσία. Οι αντιδράσεις που οδήγησαν στη συγκυβέρνηση με τους Φιλελεύθερους προήλθαν κυρίως από το εσωτερικό του κόμματός του. Δεν ήταν όμως εύκολο να πεισθεί ο Σοφούλης να συμμετάσχει σε ένα κυβερνητικό σχήμα με τους Λαϊκούς. Προηγήθηκε ο σχηματισμός μιας κυβέρνησης υπό τον Δημ. Μάξιμο, με αντιπροέδρους τον Τσαλδάρη και τον Βενιζέλο, ως μια συμβιβαστική λύση, ιδίως έναντι των Αμερικανών, οι οποίοι πίεζαν για κυβέρνηση συνασπισμού ενώ ο Τσαλδάρης έχανε μεν την εξουσία αλλά δεν την παραχωρούσε στον Σοφούλη. Αντί όμως η λύση του Μάξιμου να οδηγήσει σε κατευνασμό των εσωτερικών ζητημάτων των κομμάτων, αναθέρμανε προϋπάρχοντα ζητήματα και οδήγησε σε διάσπαση του Λαϊκού Κόμματος, με αποτέλεσμα τη δημιουργία του Νέου Κόμματος υπό τον Σπ. Μαρκεζίνη.

Η στάση της ελληνικής κυβέρνησης όμως έναντι της αριστεράς την περίοδο εκείνη παρουσιάζει αντιφατικά στοιχεία. Η άφιξη της αποστολής του Ο.Η.Ε. θεωρήθηκε ως μια πρώτης τάξεως ευκαιρία από την αριστερά να εκθέσει την άποψή της και να ακουστούν τα επιχειρήματά της. Η συνάντηση όμως του Βαφειάδη με τους εκπροσώπους της αποστολής παρεμποδίστηκε από την κυβέρνηση. Παράλληλα, ο Τσαλδάρης φαίνεται να είχε στον νου του ένα άνοιγμα προς την αριστερά, για τερματισμό του εμφυλίου και ενδεχόμενη είσοδό της στην Βουλή, το οποίο όμως δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Το Κ.Κ.Ε. αντιθέτως, προσεγγίστηκε από τον Βενιζέλο, τον Σοφούλη και τον Τσουδερό, αλλά παρά τις όποιες καλές προθέσεις, καμία πρόταση δεν ευοδώθηκε. Η ελληνική υπόθεση είχε αρχίσει να ξεφεύγει από τα χέρια των Ελλήνων. Παρά τις ενδεχομένως καλές προθέσεις των πολιτικών του κέντρου – αν μη τι άλλο προχώρησαν σε επαφές με την αριστερά για ειρήνευση – η δυνατότητα που είχαν για να τερματίσουν μόνοι τους τη σύγκρουση, χωρίς την έγκριση των Αμερικανών, εξανεμιζόταν.

Η κυβέρνηση Μάξιμου παρέπαιε υπό την πίεση των γεγονότων και την αποτυχία ουσιαστικής συνεργασίας μεταξύ των μελών της, κατάσταση που δεν πέρασε απαρατήρητη από τον Βενιζέλο. Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης προσπάθησε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες που θα του έδιναν το δικαίωμα συμμετοχής σε μια κυβέρνηση με τους Φιλελεύθερους επικεφαλής. Η αφορμή δόθηκε λίγους μήνες αργότερα και προκλήθηκε από τον ίδιο τον Βενιζέλο. Ο Παύλος – που είχε διαδεχθεί τον Γεώργιο Β' στον θρόνο από τον προηγούμενο Απρίλιο – αποπειράθηκε να δώσει εντολή στον Τσαλδάρη για σχηματισμό κυβέρνησης, επιλέγοντας να αγνοήσει τους συμμάχους του, που δεν επιθυμούσαν κυβέρνηση αμιγώς δεξιά. Η προσπάθεια του Τσαλδάρη απέτυχε, εξαιτίας της μη συμμόρφωσης του Σοφούλη στους όρους του. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη είχε πολύ βραχύβια διάρκεια ζωής κι έγινε αποδέκτης δριμύτατης κριτικής, τόσο από το εξωτερικό όσο και από το εσωτερικό της χώρας.

Επρόκειτο για ένα διάστημα έντονων ζυμώσεων στο αστικό στρατόπεδο. Ο Τσαλδάρης απουσίαζε από την ελληνική πραγματικότητα και στόχευε αποκλειστικά στην ανάληψη της εξουσίας και στη συνέχεια, στην προβολή του στο εξωτερικό. Κάθε άλλη εξέλιξη, τον άφηνε αδιάφορο. Ο Σοφούλης επιθυμούσε να αναλάβει την πρωθυπουργία και να γίνει ο πρωθυπουργός που θα τερμάτιζε τον εμφύλιο, χωρίς να βρεθεί υπό τις εντολές των Λαϊκών, αν και οι αντιστάσεις του σε αυτό το σκέλος κάμφθηκαν σχετικά εύκολα. Οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί δεν ήταν σε θέση να αναλάβουν την πρωθυπουργία της χώρας, δεν διέθεταν την απαραίτητη πείρα ούτε το απαραίτητο κύρος για να διαχειριστούν καταστάσεις κρίσιμες όπως αυτή. Από την πλευρά του ο Παπανδρέου, σε πλήρη αντίθεση με τον Σοφούλη, ονειρευόταν την ανασύσταση του κόμματος των Φιλελευθέρων και τον ίδιο, τον Γονατά και τον Βενιζέλο σε ρόλο υπαρχηγού. Η θέση των μικρότερων πολιτικών αρχηγών, παρέμενε πιο διαλλακτική – πλην του αρχηγού των Βενιζελικών Φιλελευθέρων – δέχθηκαν με ανακούφιση την είδηση της σύμπραξης των δυο κομμάτων. Ο Βενιζέλος διέθετε τον βαθμό εκείνο της πολιτικής αντίληψης που του επέτρεπε να συνειδητοποιήσει πως ο ρόλος του Τσαλδάρη ως διαμορφωτή των εξελίξεων, περιοριζόταν κι έπρεπε να επιχειρήσει προσέγγιση των Φιλελευθέρων αν επιθυμούσε να βρίσκεται στις παρυφές της εξουσίας.

Η πολιτική που άσκησε ο Σοφούλης μπορεί να χαρακτηριστεί ως κατευναστική, αλλά θα πρέπει να αναγνωριστεί εξίσου κι η ατολμία του να επιβάλλει την πολιτική του. Οι συνθήκες δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές βέβαια, όταν είχε να αντιμετωπίσει μια αδιάλλακτη πλειοψηφία των Λαϊκών στην κυβέρνησή του και ταυτόχρονα την πίεση που ασκούσαν οι Αμερικανοί για ολοκληρωτικό εμφύλιο. Η πρωθυπουργοποίηση του Σοφούλη κατάφερε να αποκαταστήσει την αριθμητική πλειοψηφία του κόμματος στην Βουλή – με την επιστροφή του Βενιζέλου στους κόλπους του, έστω και υπό τη μορφή συνεργασίας κι όχι πλήρους ένταξης – αλλά δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι το κόμμα απέκτησε πλήρη συνοχή και συσπείρωση. Σε γενικές γραμμές η συσπείρωση ήταν το μέγιστο διακύβευμα για όλα τα κόμματα κατά την περίοδο που εξετάζεται, οι Λαϊκοί ενδεχομένως να διέθεταν σε μεγαλύτερο βαθμό και για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα (χωρίς ασφαλώς να

εκλείψουν περίοδοι έντονης κρίσης που οδήγησαν και σε διασπάσεις) ενώ για τους Φιλελεύθερους ήταν για μεγαλύτερα διαστήματα προς αναζήτηση. Οι βλέψεις του Βενιζέλου στρέφονταν στη διαδοχή και την ανάληψη της αρχηγίας, παρά στην αποκατάσταση των σχέσεων με το προηγούμενο κόμμα του.

Αλλά αν σε κομματικό επίπεδο επήλθε μια ηρεμία, σε κυβερνητικό η πρώτη κρίση σημειώθηκε πριν κλείσει ο πρώτος μήνας διακυβέρνησης. Τα δυο κόμματα δεν είχαν την παραμικρή επιθυμία να κρύψουν τη δυσαρέσκειά τους για αυτή την υποχρεωτική σύμπραξη. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα ήταν ανησυχητική, με την αριστερά να αυξάνει σε ένταση τις επιχειρήσεις της και τον κυβερνητικό στρατό να αντιμετωπίζει την έλλειψη ηθικού εξαιτίας του συνεχιζόμενου πολέμου. Παρότι όμως το Κ.Κ.Ε. αποφάσιζε την εντατικοποίηση των συγκρούσεων, δεν σταμάτησε ποτέ να ελπίζει αλλά και να επιδιώκει μια ειρηνική λύση του ζητήματος. Οι Έλληνες πολιτικοί δεν ήταν πάντοτε εξ ολοκλήρου αντίθετοι να προχωρήσουν σε συζητήσεις, οι οποίες όμως για διάφορους λόγους, με κυριότερο ενδεχομένως την αμοιβαία καχυποψία, δεν ευοδώθηκαν ποτέ.

Η κορύφωση των ενεργειών του Κ.Κ.Ε. πραγματοποιήθηκε την παραμονή των Χριστουγέννων του 1947, με τη δημιουργία της Π.Δ.Κ., η οποία γέμισε ανησυχία το αστικό στρατόπεδο. Αντίθετα προς τους φόβους της ελληνικής κυβέρνησης και τις προσδοκίες των ανταρτών, κανένα κράτος δεν προχώρησε στην επίσημη αναγνώριση της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης.

Εν μέσω των εξελίξεων αυτών, οι αστοί πολιτικοί δεν ήταν σε θέση να απαλλαγούν από κάποιες συνήθειές τους. Η κυβερνητική συνεργασία στηριζόταν εξ ολοκλήρου σε έξωθεν πιέσεις ενώ ο Τσαλδάρης δεν είχε αποδεχθεί ακόμη το γεγονός ότι είχε υποχρεωθεί να παραχωρήσει την πρωθυπουργία στον Σοφούλη. Την κυβερνητική κρίση που ανέκυψε έσπευσαν να εκμεταλλευτούν οι Βενιζέλος και Παπανδρέου, οι οποίοι υπερασπίστηκαν την άποψη συγκρότησης μιας κυβέρνησης πέρα από τα όρια κομματικών επιλογών. Οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί κινήθηκαν σε ηπιότερους τόνους αλλά στο ίδιο κλίμα. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει στον Εμμ. Τσουδερό, ο οποίος εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του έναντι της αμερικανικής στάσης, στάσης αδιάλλακτης και σκληρής, η οποία όμως δεν επέφερε ουσιαστικά αποτελέσματα αλλά ωθούσε ολοένα και περισσότερο την κατάσταση στα άκρα. Απ' την άλλη, ο Τσουδερός αντίθετα με τις πρωτοβουλίες του Ιουλίου του 1947, πίστευε πως η λύση θα ερχόταν μόνο με τη δημιουργία μιας ισχυρής κυβέρνησης, η οποία θα μπορούσε να επαναφέρει τους αντάρτες στη νομιμότητα και με την επιλογή των κατάλληλων ατόμων της Αμερικανικής Αποστολής για τη στελέχωση διαφόρων υπουργείων. Δεν επιθυμούσε και δεν θεωρούσε σκόπιμη τη διεξαγωγή συζητήσεων με τους αντάρτες γιατί το μοναδικό αποτέλεσμα θα ήταν η υπογραφή μιας άλλης Βάρκιζας. Η αδυναμία της κυβέρνησης να αντιμετωπίσει τις ένοπλες ομάδες που δρούσαν στην ύπαιθρο και δη σε μέρη – προπύργια της εθνικοφροσύνης οδηγούσε σε αδυναμία υπογραφής οποιασδήποτε συμφωνίας. Ο Τσουδερός είχε εγκαταλείψει τις ιδέες του για

ρόλο διαμεσολαβητή μεταξύ των αντιμαχόμενων και επιδίωκε να καταστρώσει ένα σχέδιο που θα οδηγούσε σε λύση – αγνοώντας όμως εντελώς τη μια πλευρά των μαχόμενων. Θα πρέπει να του αναγνωριστεί η προσπάθεια να αποφευχθεί έστω και την τελευταία στιγμή μεγαλύτερο αιματοκύλισμα αλλά η ανταπόκριση που βρήκε από τους υπόλοιπους αρχηγούς, ακόμη και όσους άνηκαν στον ίδιο πολιτικό χώρο με αυτόν, ήταν μηδενική.

Συζητήσεις όμως διεξάγονταν και μεταξύ κυβέρνησης και Κ.Κ.Ε. προκειμένου να βρεθεί μια κοινά αποδεκτή λύση – ιδανικά αποκλείοντας το Λαϊκό Κόμμα, το οποίο δυσαρεστούσε ακόμη και τους πιο πιστούς οπαδούς του, όπως ήταν ο Ζέρβας. Αποτέλεσμα αυτής της διαφωνίας, ήταν η διάλυση του συμφώνου που είχαν υπογράψει τον προηγούμενο χρόνο. Η πάλαι ποτέ παντοδυναμία του Λαϊκού Κόμματος είχε κλονιστεί αλλά κανείς δεν ήταν σε θέση να την εκμεταλλευτεί. Σε κάθε περίπτωση, ήταν μια περίοδος ιδανική για κατάπαυση του πυρός, αφού ακόμη και ο αδιάλλακτος Τσαλδάρης είχε αποδεχθεί διεξαγωγή συζητήσεων με την αριστερά.

Η κυβέρνηση δεδομένων των συνθηκών και της κριτικής που δεχόταν από παντού, ασφυκτιούσε. Οι δυο αρχηγοί δεν ήταν σε θέση να διαχειριστούν τις πιέσεις που ασκούνταν, ελλείψει όμως κάποιου προσώπου που συγκέντρωνε κοινή αποδοχή και ήταν ικανό να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και δεδομένης της άρνησης του ξένου παράγοντα να δεχθεί αμιγή κυβέρνηση των Λαϊκών, οδήγησαν απλώς σε μερικό ανασχηματισμό. Στο στάδιο που βρισκόταν η πολεμική επιχείρηση, οι επιτυχία ή αποτυχίες του στρατεύματος συνδέονταν άμεσα με τη σταθερότητα ή μη της κυβέρνησης. Οι προσπάθειες της αριστεράς για ειρήνευση δεν έπαυσαν ποτέ, αλλά χωρίς ανταπόκριση, τη στιγμή που οι μάχες ακόμη δεν είχαν κριθεί. Οι σύμμαχοι είχαν ενοχληθεί με τη διαιώνιση της κατάστασης κι η ανάγκη μιας ισχυρής στρατιωτικής ηγεσίας ήταν επιτακτική. Κυριότερος και καταλληλότερος υποψήφιος για τη θέση ήταν ο Παπάγος, το όνομα του οποίου είχε ήδη ακουστεί από το προηγούμενο έτος. Οι εξελίξεις αυτές δεν ήταν σε θέση να εμποδίσουν ή ίσως και να τροφοδότησαν μια ακόμη κυβερνητική κρίση, προερχόμενη από τον Σοφοκλή Βενιζέλο, ο οποίος είχε βαρεθεί να περιμένει για να αναλάβει το κόμμα και την εξουσία. Οι πολιτικές πρακτικές των δυο κομμάτων είχαν αρχίσει να κουράζουν ακόμη και παραδοσιακούς υποστηρικτές τους, οι οποίοι αναζητούσαν τη διάδοχη κατάσταση. Προς το παρόν όμως, δεν υφίστατο κάτι τέτοιο. Παρά την κρίση στην κυβέρνηση και στις σχέσεις των πολιτικών αρχηγών, το αποτέλεσμα ήταν πάλι μια κυβέρνηση συνεργασίας, η οποία θα έληγε μόνο με τον θάνατο του Σοφούλη λίγους μήνες αργότερα.

Δεν ήταν όμως μόνο το κυβερνητικό στρατόπεδο που διερχόταν περίοδο κρίσης. Οι διεθνείς συνθήκες στα Βαλκάνια είχαν μεταβληθεί, μετά τη ρήξη Τίτο – Στάλιν, λειτουργώντας εις βάρος του Δημοκρατικού Στρατού, που έχανε τον κυριότερο υποστηρικτή του αγώνα του ενώ στο εσωτερικό του Κ.Κ.Ε. επήλθε σφοδρή σύγκρουση μεταξύ του Γενικού Γραμματέα του κόμματος Νίκου Ζαχαριάδη και του Προέδρου της Προσωρινής Κυβέρνησης Μάρκου Βαφειάδη. Ήταν δυο γεγονότα τα οποία σε συνδυασμό με την ανάληψη της αρχιστρατηγίας από τον Παπάγο, συντέλεσαν

αποφασιστικά στο αποτέλεσμα του εμφυλίου. Πριν απ' όλα αυτά όμως, το Κ.Κ.Ε., απηύθυνε μια ακόμη πρόταση ειρήνης, η οποία αν και βρήκε ανταπόκριση στους Έλληνες ιθύνοντες δεν μπόρεσε να προχωρήσει εξαιτίας της αποφασιστικότητας των Αμερικανών να φτάσουν τον πόλεμο στην ολοκληρωτική λήξη του.

Η πολιτική σκηνή της χώρας δεν έπαψε ποτέ να βρίσκεται σε αναβρασμό. Η αυγή του 1949 βρήκε την κυβέρνηση εν μέσω μιας δυνατής κρίσης, απόρροια της επιθυμίας του Παύλου να θέσει επικεφαλής της χώρας τον Παπάγο, ακόμη κι αν χρειαζόταν να διαλύσει την Βουλή. Η πρόκληση των πολιτικών αρχηγών ήταν ιδιαιτέρως έντονη, αφού γνώριζαν πως η παραμικρή αποτυχία στη διαδικασία, έδινε τη νομιμοφανή δικαιολογία στον Παύλο να επιβάλει τη «λύση Παπάγου» καταλύοντας την Βουλή και το Σύνταγμα. Το μέλλον του κοινοβουλευτισμού ήταν άμεσα συνυφασμένο με το τέλος του εμφυλίου και ενδεχομένως ένας αν όχι ο σημαντικότερος λόγος που οι Έλληνες πολιτικοί ήταν δεκτικοί στις προτάσεις ειρήνευσης.

Οι κυβερνητικές κρίσεις κατά τη διάρκεια της αναγκαστικής συγκυβέρνησης ήταν συχνές και αρκετά έντονες. Τα δυο κόμματα ήταν υποχρεωμένα να μοιραστούν το πολιτικό κόστος της συνέχισης του πολέμου και συγχρόνως αδύναμα να ασκήσουν το καθένα την πολιτική που επιθυμούσε. Για τους μεν Λαϊκούς αυτό σήμαινε την στρατιωτική λήξη του εμφυλίου με ήττα της αριστεράς και για τους Φιλελεύθερους μια μετριοπαθή προσπάθεια ειρήνευσης. Η διάλυση της συγκυβέρνησης επήλθε μόνο με τον θάνατο του Σοφούλη, κατόπιν δημιουργίας πέντε διαφορετικών κυβερνητικών σχημάτων, με τα δυο τελευταία να εμφανίζονται εμφανώς διευρυμένα, υπό τον φόβο επιβολής βασιλικής δικτατορίας.

Ο θάνατος του Σοφούλη οδήγησε σε διαβουλεύσεις εντός του κόμματος των Φιλελευθέρων, το οποίο ανέλαβε ο Σοφ. Βενιζέλος, οδηγώντας στην πλήρη ενοποίηση με το δικό του κόμμα. Τη στιγμή που ο σκοπός είχε πια επιτευχθεί, δεν υφίστατο λόγος διάσπασης. Ο Σοφούλης παρότι επιδίωξε να είναι ο Πρωθυπουργός που θα τερματίσει τον εμφύλιο, δεν πρόλαβε να δει το τέλος του, το οποίο ήρθε μετά από συντριπτική στρατιωτική ήττα των ανταρτών. Η στρατιωτική λήξη όμως του εμφυλίου δεν σήμαινε και την αυτόματη αποκατάσταση της ηρεμίας στην κοινωνία. Τα αστικά κόμματα, μεγαλύτερα και μικρότερα, δέχθηκαν ένα σημαντικό πλήγμα στην απήχησή τους στον λαό, κάτι από αποτυπώθηκε έντονα στην εκλογική αναμέτρηση του 1950.

Παρότι δεν είχαν ενιαία πολιτική έναντι της αριστεράς και του Κ.ΚΕ. και μάλιστα το Λαϊκό Κόμμα και το Κόμμα Φιλελευθέρων εμφάνισαν εξ αρχής πολύ διαφοροποιημένη ατζέντα, με τους Λαϊκούς να παρουσιάζονται αποφασισμένοι για πολύ δυναμική λύση του ζητήματος, απρόθυμοι να διαπραγματευτούν, τη στιγμή που οι Φιλελεύθεροι επιθυμούσαν διπλωματική διέξοδο από την κρίση, το αποτέλεσμα της κάλπης του 1950 ήταν προσανατολισμένο ξεκάθαρα σε νέες πολιτικές δυνάμεις που δεν είχαν αναμειχθεί στη σύγκρουση και πρέσβευαν μια πολιτική συμφιλίωσης παρά το γεγονός

ότι ένας σημαντικός αριθμός των ψηφοφόρων της αριστεράς δεν ήταν σε θέση να λάβει μέρος στις εκλογές.

Ο εμφύλιος έθεσε τέρμα στο δίπολο βενιζελισμός – αντιβενιζελισμός, που είχε στιγματίσει την πολιτική ζωή της χώρας τις προηγούμενες δεκαετίες και έθεσε νέα διλήμματα και νέας μορφής πόλωση εισάγοντας στο πολιτικό λεξιλόγιο νέες λέξεις – εθνικοφροσύνη, πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων κλπ., τα οποία παρέμειναν κυρίαρχα μέχρι το 1974. Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι τα αστικά κόμματα είχαν μια ενιαία πολιτική έναντι του Κ.Κ.Ε., αντιθέτως υπήρχαν διαφοροποιήσεις ακόμη κι εντός του ίδιου κόμματος. Ιδιαίτερα το Κόμμα των Φιλελευθέρων καθόλη τη διάρκεια του εμφυλίου επιδίωκε να διατηρήσει ισορροπίες μεταξύ δεξιάς και αριστεράς και κυρίως να αποτελέσει μια εναλλακτική πρόταση έναντι των Λαϊκών προσελκύοντας ταυτόχρονα τους υποστηρικτές εκείνους του ευρύτερου χώρου του Ε.ΑΜ. Η πόλωση όμως μεταξύ των δυο άκρων ήταν τέτοια που δεν άφηνε περιθώρια για ύπαρξη τρίτης δύναμης, με αποτέλεσμα να υπάρχουν συχνά ισχυροί κλυδωνισμοί και διαφωνίες εντός του κόμματος.

Η αριστερά παρά τη διατήρηση του καθεστώτος παρανομίας του Κ.Κ.Ε. βρήκε αντιπροσώπευση μόλις 3 χρόνια μετά την λήξη του εμφυλίου, με την ίδρυση της Ε.Δ.Α., αλλά εξακολουθούσε να είναι αντιμέτωπη με διώξεις και κοινωνικό αποκλεισμό. Διώξεις όμως δέχθηκαν και μέλη των κομμάτων του κέντρου, το οποίο μετεμφυλιακά αντιπροσωπεύτηκε αρχικά από τον Νικόλαο Πλαστήρα και εν συνεχεία από τον Γεώργιο Παπανδρέου, ο οποίος φρόντισε να εξαργυρώσει την πορεία που είχε ακολουθήσει στα χρόνια της κατοχής. Η δεξιά στράφηκε προς μια ακόμη πιο συντηρητική εκδοχή της, με τον Ελληνικό Συναγερμό του Αλέξανδρου Παπάγου να πρωτοστατεί στην πολιτική σκηνή της χώρας κατά τη δεκαετία του 1950.

Μια καταληκτική παρατήρηση που μπορεί να αποτελέσει τροφή για σκέψη. Οι Έλληνες πολιτικοί με τις επιλογές τους στα πρώτα στάδια του εμφυλίου και κυρίως το Λαϊκό Κόμμα που ήταν και στην εξουσία, ώθησαν την κατάσταση στα άκρα, αγνοώντας όλες τις προειδοποιήσεις που έρχονταν από τους συμμάχους για όξυνση της κατάστασης και διολίσθηση στον εμφύλιο. Όσο όμως ο εμφύλιος έδειχνε να γίνεται πιο ολοκληρωτικός, η ισορροπία άλλαξε, οι Έλληνες πολιτικοί εμφανίζονταν πρόθυμοι να διαπραγματευτούν με την αριστερά για πολιτική λύση του εμφυλίου αλλά οι ξένοι πλέον πίεζαν προς την κατεύθυνση της ολοκληρωτικής ρήξης και του στρατιωτικού τερματισμού του πολέμου. Σε κάθε περίπτωση όμως, ούτε οι σύμμαχοι αλλά ούτε και τα αστικά κόμματα ήταν διατεθειμμένοι να προχωρήσουν σε μικρές ή μεγαλύτερες παραχωρήσεις έναντι των ανταρτών, προκειμένου να βρεθεί μια κοινά αποδεχτή από τις αντιμαχόμενες πλευρές λύση για τον ειρηνικό τερματισμό του εμφυλίου. Τα αστικά κόμματα ενδεχομένως ταυτίστηκαν περισσότερο με τα συμφέροντα των συμμάχων στην χώρα, περιορίζοντας το πλαίσιο εντός του οποίου ήταν διατεθειμένα να κινηθούν προκειμένου να βρεθεί μια συμβιβαστική λύση. Η στρατιωτική λήξη του εμφυλίου τον

Αύγουστο του 1949, έδωσε τέλος σε μια μακρά περίοδο ανακατατάξεων στην ελληνική κοινωνία και οριοθέτησε την απαρχή μιας νέας.

Παράρτημα:

ΜΗΤΡΩΟ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ[1459]

Α.Α.	Ονοματεπώνυμο	Επανεκλογή	Περιφέρεια	Επάγγελμα	Κόμμα εκλογής
1	Αβέρωφ Τοσίτσας Ευάγγελος		Ιωάννινα	Δημοσιογράφος	Κ.Β.Φ.
2	Αβραάμ Νικόλαος	ναι	Πειραιάς	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.
3	Αθανασίου Νικόλαος		Ιωάννινα	τέως Δημόσιος Υπάλληλος	Ε.Κ.Ε.
4	Αιλιανός Μιχαήλ	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
5	Αλεξανδρής Απόστολος	ναι	Τρίκαλα	Δικηγόρος	Μ.Κ.

[1459] Βουλή των Ελλήνων, Διεύθυνσις Διοικητικού, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, *Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών 1929 – 1974*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1977, σελ 87 κ.έ.

6	Αλεξανδρίδης Κοσμάς		Σέρρες	Δικηγόρος	Κ.Φ.
7	Αλεξίδης Αθανάσιος		Φλώρινα	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
8	Αλετράς Χαρίλαος		Αιτωλοακαρνανία	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
9	Αλιβιζάτος Χαράλαμπος		Κεφαλληνία	Συντ Τραπεζικός	Ανεξ.
10	Αλιπράντης Ευστράτιος		Κυκλάδες	Ιατρός	Λ.Κ.
11	Αμπατζόπουλος Δημοσθένης	ναι	Κιλκίς	Έμπορος	Λ.Κ.
12	Αναγνωστόπουλος Αναστάσιος	ναι	Αργολιδοκορινθία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
13	Αναγνώστου Δημήτριος		Πρέβεζα - Άρτα	Ιατρός	Ε.Κ.Ε.
14	Αναγνώστου Τηλέμαχος	ναι	Έβρος	Έμπορος	Λ.Κ.
15	Αντωνιάδης Ιωάννης	ναι	Κοζάνη	Δικηγόρος	Λ.Κ.
16	Αντωνιάδης Νικόλαος		Κιλκίς	Έμπορος	Λ.Κ.
17	Αντωνίου Απόστολος		Τρίκαλα	Δικηγόρος	Κ.Φ.
18	Αντωνόπουλος Αθανάσιος	ναι	Αχαϊα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
19	Αντωνόπουλος Μπέης Δημήτριος		Αθήνα	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.

20	Αντωνόπουλος Νικόλαος	ναι	Λάρισα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
21	Αποσκίτης Ηλίας	ναι	Αρκαδία & Αθήνα	Στρατιωτικός Ιατρός	Κ.Ε.
22	Αριστείδου Γεώργιος		Φλώρινα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
23	Ασπιώτης Ηλίας	ναι	Χίος	Ιατρός	Δ.Σ.Κ.
24	Αστερίου Γεώργιος	ναι	Φθιωτιδοφωκίδα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
25	Βαλινός Χρήστος		Πρέβεζα - Άρτα	Ιατρός	Δ.Σ.Κ.
26	Βαμβέτσος Αλέξανδρος	ναι	Τρίκαλα	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.μ
27	Βαρβιτσιώτης Μιλτιάδης		Αθήνα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
28	Βαρβιτσιώτης Νικήτας	ναι	Λακωνία	Δικηγόρος	κ.Ε.Φ.
29	Βαρβούτης Γιώργος	ναι	Κοζάνη	Δικηγόρος	Κ.Φ.
30	Βασιλειάδης Γεράσιμος	ναι	Φθιωτιδοφωκίδα	Πλοίαρχος ε.α.	Κ.Β.Φ.
31	Βασιλείου ή Βασιλειάδης Αθανάσιος	ναι	Θεσσαλονίκη & Πιερία	Κτηματίας	Λ.Κ.
32	Βασιλικός Βασίλειος	ναι	Χαλκιδική	Δημοσιογράφος	Λ.Κ.

33	Βαχλιώτης Αθανάσιος	ναι	Αρκαδία	Ιατρός	Κ.Β.Φ.
34	Βγενόπουλος Αναστάσιος		Αχαϊα	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
35	Βενιζέλος Σοφοκλής	ναι	Σέρρες Αθήνα Πειραιά Δωδεκάννησα Ηράκλειο	Αξιωματικός ε.α.	Κ.Β.Φ.
36	Βλαχοθανάσης Κωνσταντίνος	ναι	Εύβοια και Ιστιαία	Ιατρός	Δ.Σ.Κ.
37	Βλάμος Νικόλαος	ναι	Σάμος	Δικηγόρος	Λ.Κ.
38	Βογιατζής Βασίλειος		Θεσσαλονίκη	τέως Δημόσιος Υπάλληλος	Ε.Ε.Κ.
39	Βογιατζής Γεώργιος		Εύβοια	Πολιτικός Μηχανικός	Λ.Κ.
40	Βογιατζής Δημήτριος		Κιλκίς	Καπνέμπορος	Κ.Ε.Φ.
41	Βολουδάκης Μανούσος	ναι	Χανιά	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.
42	Βοροζόνης Γεώργιος	ναι	Δράμα	Δικηγόρος	Κ.Φ.μ
43	Βορρές Γεώργιος		Μεσσηνία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
44	Βόσκογλου Χρήστος		Πέλλα & Βέροια	Γεωργοκτηματίας	Κ.Φ.
45	Βούλτζας Διονύσιος	ναι	Ζάκυνθος	Υποστράτηγος ε.α.	Λ.Κ.

46	Βουρδούμπας Δημήτριος	ναι	Αττικοβοιωτία & Θήβα & Βοιωτία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
47	Βρεττάκος Λεωνίδας		Λακωνία	Γεωπόνος	Κ.Ε.
48	Βύζας Θεμιστοκλής	ναι	Κοζάνη	Δικηγόρος	Λ.Κ.
49	Γαλενιανός Εμμανουήλ		Ηράκλειο	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
50	Γαρουφαλιάς Πέτρος	ναι	Πρέβεζα - Άρτα - Λευκάδα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
51	Γεννηματάς Νικόλαος	ναι	Πειραιώς & Νήσων	Δικηγόρος	Λ.Κ.
52	Γεωργαντέλης Δημήτριος	ναι	Λέσβος	Βιομήχανος	Λ.Κ.
53	Γεωργιλεδάκης Ευστράτιος	ναι	Χανιά	Ιατρός	Κ.Φ.
54	Γιαμαλάκης Στυλιανός		Ηράκλειο	Ιατρός	Κ.Β.Φ.
55	Γιαννόπουλος Αθανάσιος		Αχαΐα	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
56	Γιαννόπουλος Δημήτριος	ναι	Αρκαδία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
57	Γιαννόπουλος Ιωάννης	ναι	Ηλεία	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.μ
58	Γκίνης Γεώργιος		Θεσσαλονίκη	Καπνέμπορος	Λ.Κ.

59	Γκλαβάνης Ιωάννης		Λάρισα & Μαγνησία	Βιομήχανος	Κ.Β.Φ.
60	Δηλαβέρης Κρίτων	ναι	Αθήνα	τέως Στρατιωτικός	Κ.Ε.Φ.
61	Γονής Ελευθέριος		Αθήνα & Αιτωλοακαρνανία	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.μ
62	Γόντικας Δημήτριος	ναι	Ηλεία	Δικηγόρος	Κ.Φ.
63	Γουλανδρής Βασίλειος	ναι	Κυκλάδες	Εφοπλιστής	Λ.Κ.
64	Γουλής Κωνσταντίνος	ναι	Κέρκυρα & Παξοί	Ιατρός	Λ.Κ.μ
65	Γαλανόπουλος Χρήστος	ναι	Κοζάνη	Δικηγόρος	Λ.Κ.
66	Γραμματικόπουλος Χρ.		Κιλκίς	Έμπορος	Λ.Κ.
67	Γραφάκος Γεώργιος		Λακωνία	Σμήναρχος ε.α.	Λ.Κ.μ
68	Γρηγοριάδης Νικόλαος		Καβάλα	Καπνέμπορος	Λ.Κ.μ
69	Γρηγορίου Εμμανουήλ		Αρκαδία	Δημοσιογράφος	Κ.Φ.
70	Γύπαρης Παύλος		Χανιά	Αξιωματικός ε.α.	Κ.Β.Φ.
71	Δαπέργολας Παναγιώτης		Έβρος	Δικηγόρος	Ανεξ.μ

72	Δαρβέρης Νικόλαος	ναι	Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Λ.Κ.
73	Δασκαλάκης Ευάγγελος		Ρέθυμνο	Ιατρός	Κ.Β.Φ.
74	Δεδούσης Ευθύμιος		Φθιωτιδοφωκίδα	Αξιωματικός ε.α.	Λ.Κ.μ
75	Δερμετζής Ανδρέας		Ιωάννινα & Θεσπρωτία	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.
76	Δεσύλλας Θεόδωρος	ναι	Κέρκυρα	Βιομήχανος	Λ.Κ.
77	Δηλαβέρης Κρίτων	ναι	Πειραιώς & Νήσων	Δικηγόρος	Λ.Κ.
78	Δημάδης Δημήτριος	ναι	Θεσσαλονίκης & Κατερίνη	Ιατρός	Κ.Φ.
79	Δημάκης Αλέξανδρος		Λακωνία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
80	Δημητρακόπουλος Ανάργυρος		Αθήνα	Μηχανικός	Δ.Σ.Κ.
81	Δημητρακόπουλος Κωνσταντίνος		Μεσσηνία	Ιατρός	Κ.Ε.
82	Δημητράτος Αριστείδης		Κεφαλληνία & Αθήνα	Κοινωνιολόγος	Ερ.Κ.Ε.
83	Διακογιάννης Εμμανουήλ		Σάμος	Ιατρός	Λ.Κ.μ
84	Διακουμόπουλος Θωμάς		Ροδόπη & Ξάνθη	Δικηγόρος	Λ.Κ.

85	Διάμεσης Ηλίας		Αθήνα	Αντιστράτηγος ε.α.	Κ.Φ.
86	Δίγκας Δημήτριος	ναι	Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Κ.Φ.
87	Δούμπας Ιωάννης	ναι	Σέρρες & Θεσσαλονίκη	Ιατρός	Κ.Φ.
88	Δραγούμης Φίλιππος	ναι	Θεσσαλονίκη	τέως Διπλωματικός Υπάλληλος	Λ.Κ.μ
89	Δροσόπουλος Γεώργιος		Κυκλάδες	Βιομήχανος	Λ.Κ.
90	Δρόσος Γεώργιος		Αθήνα	Δημοσιογράφος	Λ.Κ.
91	Εμμανουηλίδης Εμμανουήλ		Πειραιώς & Νήσων	Υφαντουργός	Κ.Φ.
92	Έξαρχος Νικόλαος	ναι	Τρίκαλα & Καρδίτσα	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
93	Ευθυμιάδης Σταύρος		Πέλλα	Αυτοκινητικιστής	Λ.Κ.
94	Ευταξίας Λάμπρος	ναι	Φθιωτιδοφωκίδα & Λοκρίδα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
95	Ζαΐμης Φωκίων	ναι	Αχαϊα	Δικηγόρος	Ανεξ. Κ.Φ.
96	Ζαλοκώστας Χρήστος		Αθήνα	Χημικός	Λ.Κ.μ
97	Ζεϊμπέκ Χουσεΐν		Ροδόπη	Κτηματίας	Εν. Α.Κ.

98	Ζέρβας Δημήτριος		Αρκαδία	Ιατρός	Κ.Φ.
99	Ζέρβας Ναπολέων		Ιωάννινα	τέως Στρατιωτικός	Ε.Κ.Ε.
100	Ζησόπουλος Δημήτριος		Κοζάνη	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
101	Ζολώτας Ιωάννης		Χίος	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
102	Ζουμπουλάκης Ηρακλής		Λακωνία & Επίδαυρος	Υποστράτηγος ε.α.	Λ.Κ.μ
103	Ηλιάδης Περικλής		Φλώρινα	Δημοσιογράφος	Κ.Ε.Φ.
104	Θανόπουλος Δημήτριος		Τρίκαλα & Καρδίτσα	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.
105	Θεμελής Γεώργιος		Θεσσαλονίκη	Αξιωματικός Αεροπορίας ε.α.	Ε.Ε.Κ.μ
106	Θεοδωρόπουλος Αριστείδης		Λακωνία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
107	Θεολογίτης Αύγουστος	ναι	Καβάλα	Κτηματίας	Δ.Σ.Κ.

108	Θεοτόκης Ιωάννης	ναι	Κέρκυρα	Γεωπόνος	Λ.Κ.μ
109	Θεοτόκης Σπυρίδων	ναι	Κέρκυρα & Παξοί	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
110	Θεοφανόπουλος Κλεάνθης		Αθήνα	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
111	Θεοχαρίδης Δημήτριος		Θεσσαλονίκη	Ιδιωτ. Υπάλληλος	Λ.Κ.
112	Θηβαίος Χρήστος		Εύβοια & Αθήνα	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
113	Ιακωβίδης Λεωνίδας	ναι	Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Κ.Φ.μ
114	Ιακώβου Πέτρος	ναι	Σέρρες	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
115	Ιατρού Δημήτριος		Ιωάννινα & Θεσπρωτία	Αξιωματικός Π.Δ.	Ε.Κ.Ε.
116	Κοζάκης Δημήτριος		Λάρισα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
117	Καζαντζής Ευρυπίδης ή Αναστάσιος		Πρέβεζα & Άρτα	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε
118	Καζαντζής Νικόλαος		Ιωάννινα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
119	Κακαγιάνννης Γεώργιος		Λάρισα & Μαγνησία	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.

120	Κακαράς Αντώνιος	ναι	Εύβοια	Ιατρός	Λ.Κ.μ
121	Καλαμαράς Κωνσταντίνος		Αθήνα	Ιατρός	Λ.Κ.μ
122	Καλαντζάκος Αλέξανδρος	ναι	Μεσσηνία & Τριφυλία	Ιατρός	Λ.Κ.
123	Καλαντζόπουλος Γεώργιος	ναι	Αιτωλοακαρνανία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
124	Καλκάνης Κωνσταντίνος	ναι	Πρέβεζα & Άρτα & Λευκάδα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
125	Καλλίας Κωνσταντίνος		Εύβοια & Χαλκίδα	Δικηγόρος	Ε.Ε.Κ
126	Καλλιγκάτσης Παρίσης	ναι	Πέλλα	Δικηγόρος	Κ.Φ.
127	Καμπάνης Νικόλαος		Κυκλάδες	Δικηγόρος	Λ.Κ.
128	Κανελλόπουλος Παναγιώτης		Πάτρα - Αχαΐα - Αθήνα	Καθηγ. Πανεπιστημίου	Ε.Ε.Κ.
129	Κάντζιας Παναγιώτης		Κέρκυρα & Παξοί	Βιομήχανος	Λ.Κ.μ

130	Καραθόδωρος Αλέξανδρος		Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Μ.Κ.μ
131	Καραΐσκος Χρυσόστομος		Δράμα	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ
132	Καραμανλής Κωνσταντίνος	ναι	Σέρρες & Αθήνα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
133	Καράμπελας Νικόλαος		Λακωνία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
134	Καρζής Εμμανουήλ		Αθήνα	Ιατρός	Μ.Κ.μ
135	Κασσιμάτης Γεώργιος		Αθήνα	Δικηγόρος	Σ.Ε.Ε.Ν.
136	Κατσάνης Ιωάννης		Λάρισα	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.
137	Κατσώτας Παυσανίας		Αιτωλοακαρνανία & Αθήνα	Αξιωματικός ε.α.	Ε.Ε.Κ.μ
138	Καψάλης Αθανάσιος		Αιτωλοακαρνανία & Αθήνα	Ιδιωτ. Υπάλληλος	Ανεξ.μ
139	Κιζάνης Θεόδωρος	ναι	Πειραιώς & Νήσων & Τροιζήνας	τέως Αξιωματικός Λ.Σ.	Κ.Φ.

140	Κίνιας Ιωάννης	ναι	Αττικοβοιωτία	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.μ
141	Κοθρής Εμμανουήλ		Λασίθι	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.
142	Κομνηνός Ευστράτιος		Κεφαλληνία	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
143	Κονίτσας Θεμιστοκλής	ναι	Αττικοβοιωτίας & Βοιωτίας	Δικηγόρος	Λ.Κ.
144	Κορκολής Διονύσιος	ναι	Ηλεία	Ιατρός	Λ.Κ.
145	Κορόζος Κωνσταντίνος	ναι	Αττικοβοιωτίας & Βοιωτίας	Δικηγόρος	Λ.Κ.
146	Κότσιανος Μιχαήλ	ναι	Χαλκιδική	Ιατρός	Λ.Κ.
147	Κουγιουμτζόγλου Γεώργιος		Έβρος	Δικηγόρος	Λ.Κ.
148	Κουλουμβάκης Ευστράτιος	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
149	Κουσαής Ευάγγελος		Τρίκαλα	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.

150	Κούτσικας Δημήτριος		Μεσσηνία	Ιατρός	Κ.Ε.Φ.μ
151	Κουτσοπέταλος Λουκάς	ναι	Αττικοβοιωτία & Λειβαδιά	Δικηγόρος	Κ.Φ.
152	Κοψιδάς Χρήστος		Ροδόπη	Ιατρός	Λ.Κ.
153	Κρασσαδάνης Νικόλαος	ναι	Ηράκλειο	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.
154	Κρίκος Βασίλειος		Φθιωτιδοφωκίδα & Φωκίδα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
155	Κυρόζης Ιωάννης	ναι	Λάρισα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
156	Κύρου Γεράσιμος		Δράμα	Ιατρός	Λ.Κ.
157	Κίνης Θεόδωρος		Αχαΐα	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
158	Κωνσταντινίδης Αγαθούλης		Ιωάννινα	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
159	Κωστόπουλος Αλέξανδρος		Θεσσαλονίκη	Ιατρός	Δ.Σ.Κ.

160	Κωστόπουλος Σταύρος	ναι	Μεσσηνία	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.
161	Κωτούζας Φώτιος		Τρίκαλα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
162	Κώττας Νικόλαος	ναι	Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Λ.Κ.
163	Λαγάκος Ηλίας		Λακωνία	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
164	Λαδάς Αλέξανδρος	ναι	Κοζάνη	Δικηγόρος	Λ.Κ.
165	Λαδάς Χρήστος	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Κ.Φ.
166	Λαζανάς Γεώργιος	ναι	Λέσβος	Δικηγόρος	Λ.Κ.
167	Λαμπριανίδης Λάμπρος	ναι	Δράμα	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
168	Λαμπρόπουλος Ιωάννης		Χαλκιδική	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.
169	Λάμπρου Ιωάννης		Σάμος	Ιατρός	Λ.Κ.μ

170	Λάππας Βασίλειος	ναι	Τρίκαλα	Δικηγόρος	Κ.Φ.
171	Λαυρεντιάδης Ισαάκ		Σέρρες	Δικηγόρος	Λ.Κ.
172	Λεβαντής Πέτρος	ναι	Θεσσαλονίκη	Δημοσιογράφος	Κ.Φ.
173	Λεονάρδος Διονύσιος	ναι	Αιτωλοακαρνανία	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.
174	Λίτσιος Ιωάννης	ναι	Τρίκαλα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
175	Λόντος Δημήτριος	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
176	Λουλάκης Εμμανουήλ		Ηράκλειο	Δικηγόρος	Ανεξ.μ
177	Λυκίδης Περικλής	ναι	Αρκαδία	Ιατρός	Κ.Β.
178	Λυκουρέζος Παυσανίας		Μεσσηνία & Καλαμών	Δικηγόρος	Λ.Κ.
179	Μαζαράκης Περικλής	ναι	Κυκλάδες	Πολ. Συνταξ.	Δ.Σ.Κ.

180	Μακκάς Λεωνίας	ναι	Αθήνα	Δημοσιολογος	Δ.Σ.Κ.
181	Μακρής Φώτιος		Αθήνα	Ιδιωτ. Υπάλληλος	Αξεξ.
182	Μαλαμίδας Ευστάθιος	ναι	Φθιωτιδοφωκίδος & Φθιώτιδος	Ιατρός	Κ.Φ.
183	Μαλαχίας Ιωάννης	ναι	Σάμος	Ιατρός	Κ.Φ
184	Μαλινδρέτος Νικόλαος	ναι	Δράμα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
185	Μαλλιάκος Νικόλαος		Λέσβος	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
186	Μανέτας Θεόδωρος		Αρκαδία	Αντιστράτηγος ε.α.	Κ.Φ.
187	Μανουηλίδης Φίλιππος	ναι	Έβρος	Πολιτευτής	Δ.Σ.Κ.
188	Μαντούβαλος Δρακούλης	ναι	Πειραιώς & Νήσων	Ιατρός	Λ.Κ.
189	Μανωλόπουλος Θεόδωρος	ναι	Καβάλα	Ιατρός	Λ.Κ.

190	Μαρινάκης Εμμανουήλ	ναι	Ροδόπη	Δικηγόρος	Κ.Φ.
191	Μαρινάκος Ιωάννης		Αρκαδία	Στρατιωτικός Ιατρός	Λ.Κ.
192	Μαρκεζίνης Σπυρίδων		Αθήνα & Κυκλάδες	Δικηγόρος	Ανεξ.μ
193	Μαρσέλλος Δημήτριος	ναι	Πειραιώς & Νήσων	Ιατρός	Κ.Φ.
194	Μαυρογορδάτος Μιχαήλ	ναι	Θεσσαλονίκη	Βιομήχανος	Κ.Φ.
195	Μαυροειδής Αθανάσιος		Φθιωτιδοφωκίδος & Φθιώτιδος	Δικηγόρος	Κ.Β.
196	Μαυρομιχάλης Πέτρος	ναι	Λακωνία	Πολιτευτής	Λ.Κ.
197	Μαύρος Γεώργιος		Αθήνα	Δικηγόρος	Κ.Φ.
198	Μελάς Γεώργιος	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Κ.Φ.
199	Μελάς Ιωάννης		Πειραιώς & Νήσων	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.μ

200	Μηλιαράς Εμμανουήλ	ναι	Λασίθι	Δικηγόρος	Λ.Κ.
201	Μητσιάλης Χαράλαμπος		Κέρκυρα	Βιομήχανος	Κ.Ε.Φ.
202	Μητσόπουλος Δημήτριος		Αιτωλοακαρνανία	Στρατηγός ε.α.	Λ.Κ.
203	Μητσοτάκης Κωνσταντίνος		Χανιά	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.
204	Μιχαλακόπουλος Αναστάσιος		Αχαϊα	Δικηγόρος	Μ.Κ.μ
205	Μογγογιάννης Ιωάννης	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Κ.Φ.
206	Μουντζουρίδης Πραξιτέλης	ναι	Αργολιδοκορινθία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
207	Μουρατίδης Κωνσταντίνος	ναι	Σέρρες	τέως Αξιωματικός	Κ.Φ.
208	Μουράτοηλου Βασίλειος		Έδεσσα & Πέλλα	Έμπορος	Κ.Ε.Φ.μ
209	Μουστρούφης Απόστολος		Λάρισα	Γεωπόνος	Μ.Κ.μ

210	Μπακάλμπασης Απόστολος	ναι	Ροδόπη	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.
211	Μπακατσέλος Γεώργιος		Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Κ.Φ.
212	Μπακόλας Κωνσταντίνος		Εύβοια & Κάρυστος	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
213	Μπακόπουλος Γεώργιος	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
214	Μπαλτάς Κωνσταντίνος		Τρίκαλα	Ιατρός	Ε.Κ.Ε.
215	Μπαλταζτής Μαυροκορδάτος Νικ.	ναι	Λάρισα	Κτηματίας	Λ.Κ.
216	Μπάρδας Γεώργιος	ναι	Ιωάννινα	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.
217	Μπασιάκος Αριστείδης	ναι	Αττικοβοιωτία & Βοιωτία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
218	Μπάτζιος Ηρακλής		Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Κ.Π.Ε.
219	Μπέλλας Κωνσταντίνος		Θεσσαλονίκη	Γεωπόνος	Δ.Σ.Κ.

220	Μπερνίτσας Ιωάννης		Αθήνα	Βιοτέχνης	Κ.Ε.Φ.
221	Μπινόπουλος Στέργιος	ναι	Φλώρινα	Αξιωματικός ε.α.	Λ.Κ.μ
222	Μπιράκης Ανδρέας	ναι	Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Κ.Φ.
223	Μπουκουβάλας Αθανάσιος	ναι	Σέρρες	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
224	Μπούρμπουλης Νικόλαος	ναι	Πειραιώς & Νήσων	Ναύαρχος ε.α.	Λ.Κ.
225	Μπουρνιάς Ιωάννης	ναι	Εύβοια	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ
226	Νικολαΐδης Αδαμάντιος	ναι	Λάρισα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
227	Νικολαΐδης Δημήτριος	ναι	Σέρρες	Έμπορος	Λ.Κ.
228	Νικολαΐδης Σταύρος	ναι	Καβάλα	Συγγραφεύς	Κ.Φ.
229	Νταλίπης Αναστάσιος	ναι	Φλώρινα	Αξιωματικός ε.α.	Λ.Κ.

230	Ντεντιδάκης Παύλος	ναι	Πειραιώς & Νήσων	Ιατρός	Κ.Φ.
231	Ντόζης Ιωάννης		Ζάκυνθος	Αντιστράτηγος ε.α.	Κ.Ε.Φ.μ
232	Ξαρχάκος Ανδρέας		Θεσσαλονίκη	Ποτοποιός	Λ.Κ.
233	Οικονομίδης Κωνσταντίνος	ναι	Πρέβεζα & Άρτα	Ιατρός	Λ.Κ.μ
234	Οικονομίδης Πολυζώης		Καλάβρυτα & Αχαΐα	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.
235	Οικονόμου Δήμος		Πέλλης	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.μ
236	Οικονόμου Θεόδωρος		Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.
237	Ορφανίδης Απόστολος	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Κ.Φ.
238	Ορφανός Βασίλειος	ναι	Δράμα	Έμπορος	Κ.Ε.Φ.μ
239	Ουστενέρ Οσμάν Χαβούζ		Ροδόπη & Ξάνθη	Δερματέμπορος	Κ.Φ.

240	Πάζης Μιχαήλ		Θεσσαλονίκη	Κτηματίας	Λ.Κ.
241	Παναγούλιας Χρήστος	ναι	Φθιωτιδοφωκίδος & Δομοκού	Δικηγόρος	Λ.Κ.
242	Παναγιωτόπουλος Νικόλαος	ναι	Καβάλα	Ιατρός	Λ.Κ.
243	Πανουργιάς Στυλιανός		Φθιωτιδοφωκίδος	Αντιστράτηγος ε.α.	Ανεξ.
244	Πάντος Ιωάννης	ναι	Λάρισα	Ιατρός	Λ.Κ.
245	Παπαγεωργίου Νικόλαος		Αιτωλοακαρνανία	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.
246	Παπαγιάννης Κωνσταντίνος		Αθήνα	Έμπορος	Λ.Κ.μ
247	Παπαδάκης Κωνσταντίνος	ναι	Λασίθι	Ιατρός	Κ.Β.Φ
248	Παπαδάκης Παντελής		Σέρρες	Εργολάβος	Κ.Ε.Φ.μ
249	Παπαδημητρίου Δημήτριος		Αργολιδοκορινθία	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.μ

250	Παπαδημητρίου Δημήτριος	ναι	Ηλεία	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.μ
251	Παπαδημητρόπουλος Εμμανουήλ	ναι	Ηράκλειο	Ιατρός	Κ.Β.Φ
252	Παπαδήμος Αντώνιος	ναι	Ροδόπη	Δικηγόρος	Λ.Κ.
253	Παπαδογιάννης Εμμανουήλ	ναι	Ρέθυμνο	Δικηγόρος	Λ.Κ.
254	Παπαδόπουλος Αλέξανδρος		Ιωάννινα	Εργολάβος	Ε.Κ.Ε.
255	Παπαδόπουλος Ιωάννης		Πέλλα	Έμπορος	Κ.Ε.Φ.μ
256	Παπαδόπουλος Κωνσταντίνος		Κοζάνη & Κιλκίς	Γεωπόνος	Ανεξ.
257	Παπαδοπουλος Παναγιώτης		Καβάλα	γ.γ. Ε.Σ.Ε.Α	Κ.Ε.Φ.
258	Παπάζης Σταμάτιος	ναι	Θεσσαλονίκη	Κτηματίας	Λ.Κ.
259	Παπαηλιού Ηλίας	ναι	Αρκαδία & Γορτυνία	Δικηγόρος	Λ.Κ.

260	Παπαϊωάννου Γεώργιος	ναι	Αιτωλοακαρνανία	Ιατρός	Κ.Ε.Φ.
261	Παπακωνσταντίνου Κωνσταντίνος		Αργολιδοκορινθία & Κορινθία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
262	Παπαληγούρας Παναγιώτης		Αργολιδοκορινθία & Κορινθία	Υφηγητής Πανεπιστημίου	Ε.Ε.Κ.
263	Παπανδρέου Γεώργιος	ναι	Αχαϊα & Πάτρα & Λέσβος & Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
264	Παπανικολάου Δημήτριος	ναι	Έβρος	Συνταγματάρχης ε.α.	Λ.Κ.
265	Παπαρρηγόπουλος Βασίλειος		Καλάβρυτα & Αχαΐα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
266	Παπαρτεμίου Ιωάννης		Αργολιδοκορινθία & Αργολίδα	Λοχαγός Π.Δ.	Λ.Κ.
267	Παπαχρήστου Αθανάσιος		Αττικοβοιωτία & Αττική & Υπολ. Αττικής	Ιατρός	Δ.Σ.Κ.
268	Παπουτσάνης Στέφανος		Λέσβος	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
269	Παραβάντης Γεώργιος	ναι	Αργολιδοκορινθία	Δικηγόρος	Λ.Κ.

270	Πάρρης Τιμολέων		Κυκλάδες	Δημοσιογράφος	Ε.Ε.Κ.
271	Πέγιος Αθανάσιος	ναι	Πέλλης	Πολ. Συνταξ.	Λ.Κ.
272	Πεντίδης Δημήτριος		Έβρος	Έμπορος	Λ.Κ.μ
273	Περρωτής Αριστομένης	ναι	Μεσσηνία	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.
274	Πετράκης ή Πετρογιωργάκης Γεώργιος		Ηράκλειο	Βιομήχανος	Κ.Β.Φ
275	Πετρίδης Νικόλαος		Φθιωτιδοφωκίδος & Φθιώτιδος	Αρχίατρος ε.α.	Ανεξ.μ
276	Πετρινός Θεόδωρος		Αρκαδία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
277	Πετρολιάς Χριστόφορος		Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.μ
278	Πετροπουλάκος Δημήτριος		Θεσσαλονίκη	Δικηγόρος	Λ.Κ.
279	Πηλείδης Σταύρος	ναι	Δράμα	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ

280	Πιπιλιάγκας Χρυσόστομος		Κοζάνη	-	Κ.Ε.Φ.μ
281	Πίψος Χρήστος	ναι	Κιλκίς	Συνταγματάρχης ε.α.	Κ.Ε.Φ.
282	Πλατής Γεώργιος	ναι	Φθιωτιδοφωκίδος & Φθιώτιδος	Δικηγόρος	Λ.Κ.
283	Πολεμίδης Ανδρέας	ναι	Χίος	Δικηγόρος	Λ.Κ.
284	Πολίτης Ιωάννης		Αθήνα	τέως Πρέσβης	Κ.Β.Φ.
285	Πολυζογόπουλος Σταύρος	ναι	Ηλεία	Δικηγόρος	Ανεξ.
286	Πολυχρονάκης Κωνσταντίνος	ναι	Ηράκλειο	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.
287	Πολυχρονόπουλος Ιωάννης		Μεσσηνία	Τέως Αστυνομικός	Κ.Ε.
288	Προκοπίδης Κοσμάς	ναι	Κοζάνη	Γεωργός	Κ.Φ.
289	Προμπονάς Δημήτριος	ναι	Κυκλάδες	Φαρμακοποιός	Κ.Β.Φ

290	Πρωτοπαπαδάκης Αριστείδης	ναι	Κυκλάδες & Νάξο	Ναυπηγ. Μηχανικός	Λ.Κ.
291	Ράπτης Νικόλαος		Λάρισα	Ιατρός	Δ.Σ.Κ.
292	Ρεδιάδης Δημήτριος		Κυκλάδες	Δικηγόρος	Ε.Ε.Κ.
293	Ρέντης Κωνσταντίνος	ναι	Αργολιδοκορινθία	Δικηγόρος	Κ.Φ.
294	Ριζόπουλος Ξενοφών		Λάρισα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
295	Ρίζας Χριστόδουλος	ναι	Πρέβεζα & Άρτα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
296	Ροδόπουλος Κωνσταντίνος	ναι	Λάρισα & Μαγνησία & Τύρναβος	Δικηγόρος	Λ.Κ.
297	Ροζάκης Παντελής	ναι	Χίος	Δικηγόρος	Κ.Φ.
298	Σαββίδης Σάββας	ναι	Πειραιώς & Νήσων	Βιομήχανος	Κ.Φ.
299	Σαγιάς Βασίλειος	ναι	Αχαϊα	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ

300	Σακελλαρίου Αλέξανδρος		Αττικοβοιωτία	Ναύαρχος ε.α.	Π.Ε.Κ.
301	Σαμαράς Σταύρος		Κοζάνη	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.
302	Σάπιας Μιχαήλ	ναι	Λάρισα	Ιατρός	Λ.Κ.
303	Σαραντάκης Ιωάννης		Μεσσηνία	Ιατρός	Λ.Κ.
304	Σαρρής Γεώργιος		Χανιά	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.
305	Σαρρής Δημήτριος		Θεσσαλονίκη	Ταγματάρχης ε.α.	Λ.Κ.μ
306	Σαχλάς Φώτιος		Λέσβος	Δικηγόρος	Λ.Κ.
307	Σγουραμάνης Γεώργιος	ναι	Σέρρες	Δημοσιογράφος	Λ.Κ.
308	Σγούρογλου Σπυρίδων	ναι	Ροδόπη	Δικηγόρος	Λ.Κ.
309	Σίδερης Γεώργιος	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Κ.Φ.

310	Σκιαδάς Κωνσταντίνος	ναι	Μεσσηνία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
311	Σκουλάς Μιχαήλ		Ρέθυμνο	Τραπεζικός	Κ.Β.Φ
312	Σοφούλης Εμμανουήλ	ναι	Σάμος	-	Κ.Φ.
313	Σοφούλης Θεμιστοκλής	ναι	Σάμος	Πολιτειολόγος	Κ.Φ.
314	Σπάης Λεωνίδας	ναι	Λευκάδα & Πρέβεζα & Άρτα	Αξιωματικός ε.α.	Κ.Φ.
315	Σπέντζας Νικόλαος	ναι	Μεσσηνία & Τριφυλία	Δικηγόρος	Κ.Ε.
316	Σπυρίδης Κωνσταντίνος	ναι	Λάρισα	Πολιτευτής	Ε.Κ.Ε.
317	Σπυρόπουλος Γεώργιος		Φλώρινα	Ιατρός	Κ.Φ.
318	Σταθόπουλος Παναγιώτης		Λακωνία & Λακεδαίμονα	Ιατρός	Ε.Κ.Ε.
319	Σταμάτης Γεώργιος		Αιτωλοακαρνανία & Ευρυτανία	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.

320	Σταμούλης Κωνσταντίνος	ναι	Τρίκαλα	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
321	Στεργιόπουλος Χρήστος	ναι	Φθιωτιδοφωκίδος	Δικηγόρος	Κ.Ε.Φ.
322	Στεφανόπουλος Βασίλειος	ναι	Ηλεία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
323	Στεφανόπουλος Δημήτριος	ναι	Αχαΐα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
324	Στεφανόπουλος Στέφανος	ναι	Ηλεία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
325	Στράτος Ανδρέας	ναι	Αιτωλοακαρνανία & Ευρυτανία	Δικηγόρος	Λ.Κ.μ
326	Στράτος Γεώργιος	ναι	Αθήνα	Υποναύαρχος ε.α.	Λ.Κ.
327	Σφαέλλος Δημήτριος		Πειραιώς & Νήσων	Έμπορος	Π.Ο.Ε.
328	Σχοινάς Σπυρίδων	ναι	Αττικοβοιωτία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
329	Σωτηριάδης Επαμεινώνδας	ναι	Κιλκίς	Δικηγόρος	Λ.Κ.

330	Σωτηρόπουλος Παναγιώτης		Αχαΐα	Δικαστικός	Λ.Κ.
331	Ταλιαδούρος Αναστάσιος		Καρδίτσα & Τρίκαλα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
332	Τζηρίδης Γεώργιος	ναι	Θεσσαλονίκη	Ιατρός	Κ.Ε.Φ.
333	Τζητζικώστας Κωνσταντίνος	ναι	Θεσσαλονίκη	Ιατρός	Λ.Κ.
334	Τζορτζόπουλος Γεώργιος		Ιωάννινα	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.
335	Τζώρτζης Γεώργιος	ναι	Φλώρινα	Δικηγόρος	Κ.Φ.
336	Τιρρής Ιωάννης	ναι	Έβρος	Ιατρός	Κ.Φ.
337	Τουρκοβασίλης Θεόδωρος	ναι	Αρκαδία	Δικηγόρος	Κ.Ε.
338	Τριανταφυλλάκος Τρύφων		Αρκαδία & Μαντίνεια	τέως Τραπεζικός	Λ.Κ.
339	Τριανταφυλλίδης Ανδρέας		Αττικοβοιωτία	Πλοίαρχος ε.α.	Κ.Β.Φ.

340	Τρίαντος Σπύρος		Κέρκυρα	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.
341	Τσακόπουλος Σπυρίδων	ναι	Αρκαδία	Ιατρός	Λ.Κ.
342	Τσαλδάρης Κωνσταντίνος	ναι	Αθήνα & Αργολιδοκορινθία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
343	Τσάτσος Θεμιστοκλής	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
344	Τσάτσος Κωνσταντίνος		Αθήνα & Επικρατείας	Ακαδημαϊκός	Ε.Ε.Κ. (συνεργ.)
345	Τσιριώνης Ηλίας	ναι	Ηλεία	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
346	Τσιμπιδάρος Παναγιώτης	ναι	Αθήνα	Δημοσιογράφος	Κ.Β.Φ.
347	Τσιμπούκης Ιωάννης		Λάρισα & Μαγνησία	Ιδιώτης	Λ.Κ.μ
348	Τσιρώνης Αναστάσιος	ναι	Μεσσηνία & Ολυμπία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
349	Τσουδερός Γεώργιος	ναι	Ρέθυμνο	Ιατρός	Κ.Β.Φ.

350	Φετά Ογλού Οσμάν		Ροδόπη & Ξάνθη	Δημοσιογράφος	Κ.Β.Φ.
351	Φιλιππίδης Γεώργιος	ναι	Λάρισα	Κτηματίας	Λ.Κ.
352	Φουντουλάκης Ιωάννης		Ηράκλειο	Ιατρός	Κ.Β.Φ.
353	Φουσιάνης Χρήστος		Μεσσηνία	Καθηγ. Πανεπιστημίου	Λ.Κ.μ
354	Φραγκιαδάκης Γεώργιος	ναι	Ηράκλειο	Ιατρός	Λ.Κ.
355	Φράγκος Αναστάσιος		Αττική & Βοιωτία	Δικηγόρος	Λ.Κ.
356	Φωκάς Νικόλαος		Κεφαλληνία	Δικηγόρος	Ανεξ.μ
357	Φωτιάδης Ιωάννης		Λέσβος	Κτηματίας	Δ.Σ.Κ.
358	Φωτόπουλος Ιωάννης		Πρέβεζα & Άρτα	Δικηγόρος	Ε.Κ.Ε.
359	Χατζηαχμέτ Ογλού Χαβούζ		Ροδόπη	Διδάσκαλος	Κ.Φ.

360	Χατζηγιάννης Δημήτριος	ναι	Λάρισα	Δικηγόρος	Δ.Σ.Κ.
361	Χατζηδάκης Βασίλειος		Αθήνα	Δικηγόρος	Κ.Φ.
362	Χατζηκωνσταντής Κωνσταντίνος		Εύβοια	Δικηγόρος	Λ.Κ.
363	Χατζηπάνος Παναγιώτης	ναι	Εύβοια	Δικηγόρος	Λ.Κ.
364	Χατζίσκος Δημήτριος	ναι	Αθήνα & Φθιωτιδοφωκίδα	Δικηγόρος	Κ.Β.μ
365	Χέλμης Δημήτριος	ναι	Αθήνα	Δικηγόρος	Λ.Κ.
366	Χεύτας Στυλιανός		Αιτωλοακαρνανία & Ευρυτανία	Ιατρός	Ε.Κ.Ε.
367	Χρυσοστόμου Γεώργιος	ναι	Έβρος	Δικηγόρος	Κ.Φ.
368	Χρυσοχέρης Περικλής		Πειραιώς & Νήσων	Ιατρός	Κ.Β.Φ.
369	Ψαρρός Χαράλαμπος		Αθήνα & Φθιωτιδοφωκίδα	Δικηγόρος	Κ.Β.Φ.

Μέλη Κυβερνητικών Σχηματισμών: 1944 – 19501460

Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας Γεωργίου Παπανδρέου 1944

Γεώργιος Παπανδρέου πρωθυπουργός, υπουργός Εξωτερικών και προσωρινά υπουργός Στρατιωτικών

Νικόλαος Αβραάμ υπουργός Δικαιοσύνης και προσωρινά υπουργός Αεροπορίας

Φίλιππος Μανουηλίδης υπουργός Εσωτερικών

Αλέξανδρος Σβώλος υπουργός Οικονομικών και προσωρινά υπουργός Εφοδιασμού

Ηλίας Τσιριμώκος υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Νικόλαος Ασκούτσης υπουργός Δημοσίων Έργων

Αύγουστος Θεολογίτης υπουργός Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Μεταφορών

Ιωάννης Ζέβγος υπουργός Γεωργίας

Κωνσταντίνος Μαρούλης υπουργός Υγιεινής και προσωρινά Προνοίας

Πέτρος Ράλλης υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Μιλτιάδης Πορφυρογένης υπουργός Εργασίας

Παναγιώτης Κανελλόπουλος υπουργός Ναυτικών και προσωρινά Παιδείας

Γεώργιος Καρτάλης υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Κωνσταντίνος Βλαχοθανάσης υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ

Φίλιππος Δραγούμης υφυπουργός των Εξωτερικών

Πέτρος Γαρουφαλιάς υφυπουργός Τύπου και Διαφωτίσεως

Άγγελος Αγγελόπουλος υφυπουργός Οικονομικών

Λάμπρος Λαμπριανίδης υφυπουργός Στρατιωτικών

Στις 25 Οκτωβρίου 1944 διορίστηκαν οι:

[1460] Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης, Κυβερνήσεις από το 1909 έως σήμερα στο: http://web.archive.org/web/20100409060715/http://www.ggk.gov.gr/ggk_old/goverments-47191.php.html (ανακτήθηκε 12/02/2020)

Πάνος Χατζηπάνος υπουργός Παιδείας

Δημήτριος Λόντος υπουργός Εθνικής Προνοίας

Πέτρος Φικιώρης υπουργός Αεροπορίας

Στις 11 Νοεμβρίου 1944 διορίστηκε ο:

Θεμιστοκλής Τσάτσος υπουργός Εφοδιασμού

Στις 24 Νοεμβρίου 1944 διορίστηκαν οι:

Πτολεμαίος Σαρηγιάννης υφυπουργός Στρατιωτικών

Λάμπρος Λαμπριανίδης υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου

Στις 2 Δεκεμβρίου 1944 παραιτήθηκαν έξι από τους επτά υπουργούς του ΕΑΜ,

Στις 4 Δεκεμβρίου 1944 παραιτήθηκε ο Πτολεμαίος Σαρηγιάννης, υφυπουργός Στρατιωτικών (ο έβδομος υπουργός του ΕΑΜ) και στη θέση του διορίστηκε στις 7 Δεκεμβρίου 1944 ο:

Λεωνίδας Σπαής υφυπουργός Στρατιωτικών

Στις 12 Δεκεμβρίου 1944 ανατέθηκαν τα καθήκοντα υπουργού Οικονομικών στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο (ήδη υπουργό Ναυτικών).

Κυβέρνηση Νικολάου Πλαστήρα

Νικόλαος Πλαστήρας πρωθυπουργός, υπουργός Στρατιωτικών και προσωρινά Ναυτικών, Αεροπορίας και Εμπορικής Ναυτιλίας

Ιωάννης Σοφιανόπουλος υπουργός Εξωτερικών και προσωρινά Τύπου και Διαφωτίσεως

Νικόλαος Κολυβάς υπουργός Δικαιοσύνης και προσωρινά Κοινωνικής Προνοίας και Υγιεινής

Περικλής Ράλλης υπουργός Εσωτερικών και προσωρινά Παιδείας

Γεώργιος Σιδέρης υπουργός Οικονομικών και προσωρινά Εφοδιασμού και Εργασίας

Ιωάννης Γκλαβάνης υπουργός Γεωργίας και προσωρινά Εθνικής Οικονομίας

Λουκάς Σακελλαρόπουλος υπουργός Δημοσίων Έργων και προσωρινά Μεταφορών και Ταχυδρομείων Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Μιχαήλ Μαυρογορδάτος υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ

Γεώργιος Β. Μελάς υφυπουργός Εξωτερικών

Λεωνίδας Σπαής υπηρεσιακός υφυπουργός Στρατιωτικών

Θεόδωρος Κουντουριώτης υπηρεσιακός υφυπουργός Ναυτικών και Εμπορικής Ναυτιλίας

Παναγιώτης Βήλος υπηρεσιακός υφυπουργός Αεροπορίας

Στις 4 Ιανουαρίου 1945 διορίστηκε ο:

Κωνσταντίνος Άμαντος υπουργός Εθνικής Παιδείας

Στις 6 Ιανουαρίου 1945 διορίστηκε ο:

Ιωάννης Μακρόπουλος υπουργός Γεωργίας

Ιωάννης Γκλαβάνης υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Στις 8 Ιανουαρίου 1945 διορίστηκαν οι:

Πέτρος Λεβαντής υπουργός Προνοίας και προσωρινά Υγιεινής

Δημήτριος Χατζίσκος υπουργός Εφοδιασμού

Αθανάσιος Σμπαρούνης υπηρεσιακός υφυπουργός Οικονομικών

Στις 13 Φεβρουαρίου 1945 διορίστηκε ο:

Σίμος Βλάχος υφυπουργός Δημοσίας Ασφαλείας

Στις 21 Φεβρουαρίου 1945 παραιτήθηκε ο Περικλής Ράλλης (Εσωτερικών).

Στις 7 Μαρτίου 1945 διορίστηκαν οι:

Γεώργιος Αθανασιάδης – Νόβας υπουργός Εσωτερικών

Σταύρος Νικολαΐδης υπουργός Εργασίας

Ιωάννης Καραβίδας υπηρεσιακός υφυπουργός παρά τω Υπουργείω Μεταφορών

Νικόλαος Τσούτης υφυπουργός παρά τω Υπουργείω Υγιεινής και Κοινωνικής Προνοίας

21 Μαρτίου 1945 διορίστηκε ο:

Γεώργιος Μοάτσος υφυπουργός παρά τω Υπουργείω Εμπορικής Ναυτιλίας

Στις 2 Απριλίου 1945 παραιτήθηκε ο Γ. Σιδέρης (Οικονομικών) και διορίστηκε:

Γεώργιος Σιδέρης υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

ενώ στη θέση του διορίστηκε ο

Αλέξανδρος Μυλωνάς υπουργός Οικονομικών

Στις 3 Απριλίου 1945 παραιτήθηκε ο Αθ. Σμπαρούνης (υπηρεσιακός υφυπουργός Οικονομικών)

Στις 5 Απριλίου 1945 παραιτήθηκε ο Δημ. Χατζίσκος (Εφοδιασμού).

Κυβέρνηση Πέτρου Βούλγαρη Απριλίου 1945

Πέτρος Βούλγαρης πρωθυπουργός, υπουργός Στρατιωτικών, Ναυτικών και Αεροπορίας

Γεώργιος Μαντζαβίνος υπουργός Οικονομικών

Γρηγόριος Κασιμάτης υπουργός Εθνικής Οικονομίας προσωρινά Εργασίας

Κωνσταντίνος Τσάτσος υπουργός Προνοίας και προσωρινά Δικαιοσύνης και Εσωτερικών

Ανάργυρος Δημητρακόπουλος υπουργός Δημοσίων Έργων και προσωρινά Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Δημήτριος Μπαλάνος υπουργός Παιδείας και προσωρινά Εφοδιασμού

Σπυρίδων Μάτεσης υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας και προσωρινά Μεταφορών

Γεώργιος Λαμπρινόπουλος υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ

Διονύσιος Ζακυθηνός υπουργός Τύπου και Διαφωτίσεως

Στις 9 Απριλίου 1945 διορίστηκε ο:

Ιωάννης Σοφιανόπουλος υπουργός Εξωτερικών

Στις 11 Απριλίου 1945 διορίστηκαν οι:

Σωτήριος Σουλιώτης υπουργός Δικαιοσύνης

Νικόλαος Σμπαρούνης υπουργός Υγιεινής και Κοινωνικής Προνοίας

Ανδρέας Ζάκκας υπουργός Εργασίας

Τρύφων Καραντάσης υπουργός Μεταφορών

Παναγιώτης Κουτσομητόπουλος υπουργός Γεωργίας

Κωνσταντίνος Τσάτσος υπουργός Εσωτερικών

Μιχαήλ Πεσμαζόγλου υφυπουργός Οικονομικών

Γεώργιος Αλεξανδρής υπηρεσιακός υφυπουργός Αεροπορίας

Κωνσταντίνος Καμπάς υπηρεσιακός υφυπουργός παρά τω Υπουργείω Υγιεινής και Κοινωνικής Προνοίας

Στις 16 Απριλίου 1945 διορίστηκαν οι:

Ιωάννης Παρασκευόπουλος υπουργός Εφοδιασμού

Μάρκος Δράκος υπηρεσιακός υφυπουργός Στρατιωτικών

Στις 11 Μαΐου 1945 διορίστηκε ο:

Μιχαήλ Τσαμαδός υφυπουργός Εξωτερικών

Στις 2 Ιουνίου 1945 διορίστηκαν οι:

Γρηγόριος Κασιμάτης υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Νικόλαος Σμπαρούνης υπουργός Υγιεινής

Ιωάννης Παρασκευόπουλος υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Κυριάκος Βαρβαρέσος υπουργός Εφοδιασμού

Αλέξανδρος Λεβίδης υπηρεσιακός υφυπουργός παρά Τη Υπηρεσία Παλιννοστήσεως Προσφύγων Κλπ. Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας

Στις 5 Ιουνίου 1945 διορίστηκε ο:

Ιερώνυμος Πίντος υφυπουργός Εφοδιασμού

Κυβέρνηση Πέτρου Βούλγαρη

Πέτρος Βούλγαρης πρωθυπουργός, υπουργός Εξωτερικών, Εσωτερικών, Στρατιωτικών, Ναυτικών και Αεροπορίας

Κυριάκος Βαρβαρέσος αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως και υπουργός Εφοδιασμού

Γεώργιος Μαντζαβίνος υπουργός Οικονομικών

Ιωάννης Παρασκευόπουλος υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Παναγιώτης Κουτσομητόπουλος υπουργός Γεωργίας

Ανδρέας Ζάκκας υπουργός Εργασίας

Σπυρίδων Μάτεσης υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Γεώργιος Ν. Οικονόμου υπουργός Παιδείας

Γρηγόριος Κασιμάτης υπουργός Κοινωνικής Προνοίας και προσωρινά υπουργός Δικαιοσύνης

Βασίλειος Βοΐλας υπουργός Υγιεινής

Ανάργυρος Δημητρακόπουλος υπουργός Δημοσίων έργων και προσωρινά υπουργός Τ.Τ.Τ

Γεώργιος Λαμπρινόπουλος υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ και προσωρινά υπουργός Μεταφορών

Σπυρίδων Γεωργούλης υφυπουργός Εσωτερικών

Μιχαήλ Πεσματζόγλου υφυπουργός Οικονομικών και προσωρινά Τύπου και Πληροφοριών

Μιχαήλ Τσαμαδός υφυπουργός Εξωτερικών

Ιερώνυμος Πίντος υφυπουργός Εφοδιασμού

Κωνσταντίνος Καμπάς υπηρεσιακός υφυπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Γεώργιος Αλεξανδρής υπηρεσιακός υφυπουργός Αεροπορίας

Αλέξανδρος Λεβίδης υπηρεσιακός υφυπουργός Παλιννοστήσεως

Στις 18 Αυγούστου 1945 διορίστηκαν οι:

Ιωάννης Πολίτης υπουργός Εξωτερικών,

Βασίλειος Κυριακόπουλος υπουργός Δικαιοσύνης

Χρήστος Λούης υπουργός Ταχυδρομείων,Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Δημήτριος Μαχάς υπουργός Μεταφορών

Βασίλειος Δενδραμής υφυπουργός Τύπου και Πληροφοριών

Στις 22 Αυγούστου 1945 διορίζεται ο:

Αλέξανδρος Μερεντίτης υπουργός Στρατιωτικών

Στις 30 Αυγούστου 1945 διορίστηκε ο:

Πέτρος Γουναράκης υπουργός Εσωτερικών

Στις 4 Σεπτεμβρίου 1945 διορίστηκαν οι:

Ιωάννης Παρασκευόπουλος υπουργός Εφοδιασμού

Παναγιώτης Μαυρίκης υπουργός Εθνικής Οικονομίας

5 Σεπτεμβρίου 1945: Διορισμός:

Δημήτριος Μαχάς (ήδη υπουργός Μεταφορών) προσωρινά ως υπουργός Εσωτερικών

Κυβέρνηση Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού 1945

Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, Αντιβασιλιάς και πρωθυπουργός

Ιωάννης Πολίτης υπουργός Εξωτερικών,

Γεώργιος Μαντζαβίνος υπουργός Οικονομικών

Πέτρος Γουναράκης υπουργός Εσωτερικών

Βασίλειος Κυριακόπουλος υπουργός Δικαιοσύνης

Ιωάννης Παρασκευόπουλος υπουργός Εφοδιασμού

Παναγιώτης Κουτσομητόπουλος υπουργός Γεωργίας

Γρηγόριος Κασιμάτης υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Ανδρέας Ζάκκας υπουργός Εργασίας

Παναγιώτης Μαυρίκης υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Γεώργιος Ν. Οικονόμου υπουργός Παιδείας

Σπυρίδων Ματέσης υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Ανάργυρος Δημητρακόπουλος υπουργός Δημοσίων έργων

Χρήστος Λούης υπουργός Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Αλέξανδρος Μερεντίτης υπουργός Στρατιωτικών

Δημήτριος Μαχάς υπουργός Μεταφορών

Βασίλειος Βοΐλας υπουργός Υγιεινής

Μιχαήλ Πεσματζόγλου υφυπουργός Οικονομικών

Βασίλειος Δενδραμής υφυπουργός Τύπου και Πληροφοριών

Γεώργιος Αλεξανδρής υπηρεσιακός υφυπουργός Αεροπορίας

Κωνσταντίνος Καμπάς υπηρεσιακός υφυπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Αλέξανδρος Λεβίδης υπηρεσιακός υφυπουργός Παλιννοστήσεως Προσφύγων

19 Οκτωβρίου 1945: Διορισμός:

Αλέξανδρος Μερεντίτης (ήδη υπουργός Στρατιωτικών) υπουργός Ναυτικών

Γεώργιος Αλεξανδρής (ήδη υπηρεσιακός υφυπουργός Αεροπορίας) Υπουργού Αεροπορίας

Κυβέρνηση Παναγιώτη Κανελλόπουλου 1945

Παναγιώτης Κανελλόπουλος πρωθυπουργός, υπουργός Ναυτικών και προσωρινά Εξωτερικών

Σπυρίδων Γεωργούλης υπουργός Στρατιωτικών

Γρηγόριος Κασιμάτης υπουργός Οικονομικών και προσωρινά Γεωργίας και Εθνικής Οικονομίας

Γεώργιος Οικονομόπουλος υπουργός Δικαιοσύνης

Χαράλαμπος Ψαρρός υπουργός Εσωτερικών

Παυσανίας Κατσώτας υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Ανάργυρος Δημητρακόπουλος υπουργός Δημοσίων Έργων

Δημήτριος Μαχάς υπουργός Μεταφορών

Δημήτριος Κατάβολος υπουργός Εργασίας

Κωνσταντίνος Τσάτσος υπουργός Τύπου και Πληροφοριών και προσωρινά Αεροπορίας

Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος υπουργός Εθνικής Παιδείας

Κωνσταντίνος Καλλίας υπουργός των Ταχυδρομείων,Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Βασίλειος Βοΐλας υπουργός Υγιεινής

Κωνσταντίνος Αλεξανδρής υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Νικόλαος Α. Παναγόπουλος υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Παναγής Παπαληγούρας υφυπουργός Εφοδιασμού

Δημήτριος Γαλάνης υφυπουργός Εθνικής Οικονομίας

Στις 5 Νοεμβρίου 1945 διορίστηκαν οι:

Επαμεινώνδας Κυπριάδης υπουργός Γεωργίας

Γεώργιος Μαγκάκης υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ

Παναγιώτης Γυιόκας πολιτικός υφυπουργός Παλιννοστήσεως

Κωνσταντίνος Καμπάς υπηρεσιακός υφυπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Στις 12 Νοεμβρίου 1945 διορίστηκαν οι:

Επαμεινώνδας Κυπριάδης υπουργός Εφοδιασμού

Κωνσταντίνος Ρόκας υφυπουργός Οικονομικών

Κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη

Θεμιστοκλής Σοφούλης πρωθυπουργός

Γεώργιος Καφαντάρης αντιπρόεδρος υπουργικού συμβουλίου και υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου

Εμμανουήλ Τσουδερός Β΄ Αντιπρόεδρος υπουργικού συμβουλίου και υπουργός Συντονισμού

Ιωάννης Σοφιανόπουλος υπουργός Εξωτερικών και προσωρινά Τύπου και Πληροφοριών

Κωνσταντίνος Ρέντης υπουργός Εσωτερικών και προσωρινά Δικαιοσύνης

Θεόδωρος Μανέτας υπουργός Στρατιωτικών και προσωρινά Αεροπορίας

Θεόδωρος Χαβίνης υπουργός Δημοσίων Έργων

Δημήτριος Μαχάς υπουργός Μεταφορών

Λεωνίδας Ιασωνίδης υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Γεώργιος Βοραζάνης υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Γεώργιος Καρτάλης υπουργός Εφοδιασμού

Χρυσός Ευελπίδης υπουργός Γεωργίας

Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας υπουργός Παιδείας

Σταμάτης Μερκούρης υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Αλέξανδρος Μυλωνάς υπουργός Οικονομικών

Στις 26 Νοεμβρίου 1945 διορίστηκαν οι:

Νικόλαος Μανούσης υπουργός Εργασίας

Ευστάθιος Μαλαμίδας υπουργός Υγιεινής

Γεώργιος Μπουρδάρας υπουργός Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Πέτρος Ευριπαίος υπουργός Αεροπορίας

Ηρακλής Πετιμεζάς υπουργός Τύπου και Πληροφοριών

Ιωάννης Πελτέκης υπουργός Εμπορικης Ναυτιλίας

Νικόλαος Καζαντζάκης υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου

Γεώργιος Παππάς υφυπουργός Εφοδιασμού

Δημήτριος Μαρσέλος υφυπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Γεώργιος Μαύρος υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ

Στις 3 Δεκεμβρίου 1945 διορίστηκε ο:

Νικόλαος Κρασαδάκης υφυπουργός επί της Παλιννοστήσεως Προσφύγων

Στις 6 Δεκεμβρίου 1945 διορίστηκε:

Κωνσταντίνος Γκότσης υπουργός Ναυτικών

Στις 10 Δεκεμβρίου 1945 διορίστηκαν οι:

Ανδρέας Ζάκκας υφυπουργός Εργασίας

Στις 27 Δεκεμβρίου 1945 διορίστηκε οι:

Κωνσταντίνος Δοξιάδης υφυπουργός Ανοικοδομήσεως

Στις 12 Ιανουαρίου 1946 διορίστηκε ο:

Χρ. Παπασταύρου υφυπουργός Οικονομικών

Στις 20 Ιανουαρίου 1946 διορίστηκαν οι:

Κωνσταντίνος Ρέντης υπουργός Εξωτερικών

Θεόδωρος Χαβίνης υπουργός Εσωτερικών και προσωρινά Δημοσίων Έργων

Στις 2 Φεβρουαρίου 1946 διορίστηκε ο:

Γεώργιος Μαύρος υπουργός Δικαιοσύνης

Στις 14 Φεβρουαρίου 1946 διορίστηκε ο:

Γεράσιμος Λύχνος υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ

Στις 27 Φεβρουαρίου 1946 διορίστηκε:

Σταμάτης Μερκούρης υπουργός Δημοσίων Έργων

Στις 13 Μαρτίου 1946 διορίστηκαν οι:

Παναγιώτης Μαυρίκης υπηρεσιακός υφυπουργός Εφοδιασμού

Γεώργιος Σωφρονόπουλος υπηρεσιακός υφυπουργός Οικονομικών

ενώ παραιτήθηκε ο Χρ. Παπασταύρου (υφυπουργός Οικονομικών).

Στις 29 Μαρτίου 1946 παραιτήθηκε ο Χρυσός Ευελπίδης (Γεωργίας).

Κυβέρνηση Παναγιώτη Πουλίτσα 1946

Παναγιώτης Πουλίτσας πρωθυπουργός (Πρόεδρος Συμβουλίου Επικρατείας)

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης υπουργός Εξωτερικών και προσωρινά Εθνικής Παιδείας, Δικαιοσύνης, Κοινωνικής Προνοίας και Υγιεινής

Ιωάννης Θεοτόκης υπουργός Εσωτερικών και προσωρινά Δημόσιας Τάξεως, Γεωργίας και Εμπορικής Ναυτιλίας

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Οικονομικών προσωρινά Εργασίας και Εφοδιασμού

Πέτρος Μαυρομιχάλης υπουργός Στρατιωτικών και προσωρινά Ναυτικών και Αεροπορίας

Απόστολος Αλεξανδρής υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Στυλιανός Γονατάς υπουργός Δημοσίων Έργων, προσωρινά Μεταφορών και Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Γεώργιος Παπανδρέου υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου

Σοφοκλής Βενιζέλος υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου

Παναγιώτης Κανελλόπουλος υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου

Στις 13 Απριλίου 1946 διορίστηκε ο:

Στέφανος Χ. Στεφανόπουλος υπουργός Συντονισμού

Την ίδια ημέρα διορίστηκαν και οι:

Δημήτριος Χέλμης υπουργός Οικονομικών

Ανδρέας Στράτος υπουργός Εργασίας

Αθανάσιος Αντωνόπουλος υφυπουργός Οικονομικών

Μιχαήλ Αιλιανός υφυπουργός Συντονισμού και προσωρινά υπουργός Εφοδιασμού

Κυβέρνηση Κωνσταντίνου Τσαλδάρη 1946

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης πρωθυπουργός και υπουργός Εξωτερικών

Πέτρος Μαυρομιχάλης υπουργός Στρατιωτικών και προσωρινά Ναυτικών και Αεροπορίας

Ιωάννης Θεοτόκης υπουργός Εσωτερικών

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Συντονισμού

Δημήτριος Χέλμης υπουργός Οικονομικών

Πάνος Χατζηπάνος υπουργός Δικαιοσύνης

Στυλιανός Γονατάς υπουργός Δημοσίων Έργων και προσωρινά Ανοικοδομήσεως

Νικόλαος Αβραάμ υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Δημήτριος Παπαδημητρίου υπουργός Μεταφορών

Αθανάσιος Περρωτής υπουργός Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Αντώνιος Παπαδήμος υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων

Αθανάσιος Παπαθανάσης υπουργός Γεωργίας

Απόστολος Αλεξανδρής υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Δημήτριος Στεφανόπουλος υπουργός Εφοδιασμού

Γεώργιος Λαζανάς υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Αλέξανδρος Καλαντζάκος υπουργός Υγιεινής

Ανδρέας Στράτος υπουργός Εργασίας

Σπυρίδων Θεοτόκης υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Γεώργιος Παραβάντης υφυπουργός Παρά Τω Πρωθυπουργώ

Φίλιππος Δραγούμης υφυπουργός Εξωτερικών

Νικόλαος Μπαλτατζής - Μαυροκορδάτος υφυπουργός Εξωτερικών (Τύπου και Πληροφοριών)

Μιχαήλ Αιλιανός υφυπουργός Συντονισμού

Αθανάσιος Αντωνόπουλος υφυπουργός Οικονομικών

Λάμπρος Ευταξίας υφυπουργός Γεωργίας

Στις 14 Μαΐου 1946 διορίστηκε ο:

Κωνσταντίνος Καλκάνης υπουργός Εσωτερικών

Κυβέρνηση Κωνσταντίνου Τσαλδάρη Οκτωβρίου 1946

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης πρωθυπουργός και υπουργός Εξωτερικών

Πάνος Χατζηπάνος υπουργός Δικαιοσύνης

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Συντονισμού

Κωνσταντίνος Καλκάνης υπουργός Εσωτερικών

Αντώνιος Παπαδήμος υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων

Δημήτριος Χέλμης υπουργός Οικονομικών

Απόστολος Αλεξανδρής υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Στυλιανός Γονατάς υπουργός Δημοσίων Έργων και προσωρινά Ανοικοδομήσεως

Αθανάσιος Περρωτής υπουργός Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Σπυρίδων Θεοτόκης υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Δημήτριος Παπαδημητρίου υπουργός Μεταφορών

Αθανάσιος Παπαθανάσης υπουργός Γεωργίας

Αλέξανδρος Καλαντζάκος υπουργός Υγιεινής

Γεώργιος Λαζανάς υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Δημήτριος Στεφανόπουλος υπουργός Εφοδιασμού

Νικόλαος Αβραάμ υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Ανδρέας Στράτος υπουργός Εργασίας

Πέτρος Μαυρομιχάλης υπουργός Στρατιωτικών, Ναυτικών και Αεροπορίας

Γεώργιος Παραβάντης υφυπουργός Παρά Τω Πρωθυπουργώ

Φίλιππος Δραγούμης υφυπουργός Εξωτερικών

Νικόλαος Μπαλτατζής - Μαυροκορδάτος υφυπουργός Εξωτερικών (Τύπου και Πληροφοριών)

Μιχαήλ Αιλιανός υφυπουργός Συντονισμού

Αθανάσιος Αντωνόπουλος υφυπουργός Οικονομικών

Λάμπρος Ευταξίας υφυπουργός Γεωργίας

Στις 4 Νοεμβρίου 1946 διορίστηκαν οι:

Απόστολος Αλεξανδρής υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Ιωάννης Κυρωζής υπουργός Εσωτερικών

Αναστάσιος Μιχαλακόπουλος υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Μιχαήλ Κοτσιανός υπουργός Προνοίας

Αντώνιος Κακαράς υπουργός Υγιεινής

Κωνσταντίνος Καλκάνης υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Παναγιώτης Καντζιάς υπουργός Εφοδιασμού

Δημήτριος Λόντος υπουργός Ναυτικών

Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Αεροπορίας

Φίλιππος Δραγούμης υπουργός Στρατιωτικών

Δημήτριος Βουρδουμπάς υφυπουργός Στρατιωτικών

Λάμπρος Ευταξίας υφυπουργός Οικονομικών

Αθανάσιος Μπουκουβάλας υφυπουργός Γεωργίας

Δημήτριος Θεοχαρίδης υφυπουργός Εφοδιασμού

Κυβέρνηση Δημητρίου Μαξίμου

Δημήτριος Μάξιμος πρωθυπουργός

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης Αντιπρόεδρος Υπουργικού Συμβουλίου, υπουργός Εξωτερικών και Προσωρινά Επί Πολιτικού Συντονισμού Παρά Τω Πρωθυπουργώ, Συντονισμού, Οικονομικών, Γεωργίας και Γενικός Διοικητής Βορείου Ελλάδος

Σοφοκλής Βενιζέλος Αντιπρόεδρος Υπουργικού Συμβουλίου, υπουργός Στρατιωτικών και Προσωρινως Υγιεινής και Αεροπορίας

Στυλιανός Γονατάς υπουργός Δημοσίων Έργων και Προσωρινά υπουργός Δικαιοσύνης, Μεταφορών, Ανοικοδομήσεως και Προνοίας

Γεώργιος Παπανδρέου υπουργός Εθνικής Οικονομίας και Προσωρινά υπουργός Παιδείας, Εφοδιασμού και Εργασίας

Ναπολέων Ζέρβας υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Παναγιώτης Κανελλόπουλος υπουργός Ναυτικών και Προσωρινά Δημοσίας Τάξεως

Απόστολος Αλεξανδρής υπουργός Εσωτερικών και Προσωρινά Εμπορικής Ναυτιλίας και Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Στις 27 Ιανουαρίου 1947 διορίστηκαν οι:

Σοφοκλής Βενιζέλος (ήδη Αντιπρόεδρος Υπουργικού Συμβουλίου) υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου,

Απόστολος Αλεξανδρής υπουργός Δικαιοσύνης

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Συντονισμού

Πάνος Χατζηπάνος υπουργός Πολιτικού Συντονισμού

Γεώργιος Παπανδρέου υπουργός Εσωτερικών

Αντώνιος Παπαδήμος υπουργός Εθνικής Παιδείας

Δημήτριος Χέλμης υπουργός Οικονομικών

Στυλιανός Γονατάς υπουργός Δημοσίων Έργων

Ιωάννης Γκλαβάνης υπουργός Ανοικοδομήσεως

Ιωάννης Μπουρνιάς υπουργός Μεταφορών

Σταύρος Κωστοπουλος υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Αθανάσιος Παπαθανάσης υπουργός Γεωργίας

Κωνσταντίνος Καραμανλής υπουργός Εργασίας

Παναγιώτης Καντζιάς υπουργός Εφοδιασμού

Μιχαήλ Κότσιανος υπουργός υγιεινής

Φίλιππος Μανουηλίδης υπουργός Προνοίας

Νικόλαος Αβραάμ υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Γεώργιος Στράτος υπουργός Στρατιωτικών

Θεμιστοκλής Τσάτσος υπουργός Αεροπορίας

Ιωάννης Πολίτης υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Νικόλαος Μπαλτατζής - Μαυροκορδάτος υφυπουργός Εξωτερικών

Μιχαήλ Αιλιανός υφυπουργός Συντονισμού

Κωνσταντίνος Καλλίας υφυπουργός Εθνικής Οικονομίας

Δημήτριος Χατζηγιάννης υφυπουργός Γεωργίας

Αντώνιος Τσιρώνης υφυπουργός Εργασίας

Δημήτριος Θεοχαρίδης υφυπουργός Εφοδιασμού

Γεώργιος Δρόσος υφυπουργός Τύπου και Πληροφοριών

Δημήτριος Βουρδουμπάς υφυπουργός Στρατιωτικών

Στις 31 Ιανουαρίου 1947 διορίστηκε ο:

Ευάγγελος Δασκαλάκης υφυπουργός Γενικός Διοικητής Κρήτης

Στις 17 Φεβρουαρίου 1947 διορίστηκαν οι:

Σοφοκλής Βενιζέλος (ήδη Αντιπρόεδρος Υπουργικού Συμβουλίου) υπουργός Ναυτικών

Παναγιώτης Κανελλόπουλος υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Στις 23 Φεβρουαρίου 1947 διορίστηκαν οι:

Ναπολέων Ζέρβας υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Παναγιώτης Κανελλόπουλος υπουργός Αεροπορίας

Στις 7 Ιουνίου 1947 διορίστηκε ο:

Παναγιώτης Πιπινέλης μόνιμος υφυπουργός Εξωτερικών

Κωνσταντίνου Τσαλδάρη 1947

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης πρωθυπουργός και υπουργός Εξωτερικών

Πέτρος Μαυρομιχάλης υπουργός Εσωτερικών και προσωρινά υπουργός Ναυτικών

Δημήτριος Χέλμης υπουργός Οικονομικών και προσωρινά Συντονισμού και Εθνικής Οικονομίας

Γεώργιος Στράτος υπουργός Στρατιωτικών και προσωρινά υπουργός Δημοσίων Έργων και Ανοικοδομήσεως

Πάνος Χατζηπάνου υπουργός Μεταφορών και προσωρινά Τ.Τ.Τ.

Αθανάσιος Παπαθανάσης υπουργός Γεωργίας και προσωρινά Δημοσίας Τάξεως

Αντώνιος Παπαδήμου υπουργός Παιδείας και προσωρινά Δικαιοσύνης

Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Εργασίας και προσωρινά Αεροπορίας

Μιχαήλ Κοτσιανός υπουργός Προνοίας και Υγιεινής

Αλέξανδρος Σακελλαρίου υπουργός Εφοδιασμού και προσωρινά Εμπορικής Ναυτιλίας

Κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη 1947

Θεμιστοκλής Σοφούλης πρωθυπουργός

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, αντιπρόεδρος Υπουργικού Συμβουλίου και υπουργός Εξωτερικών

Πέτρος Μαυρομιχάλης υπουργός Εσωτερικών

Χρήστος Λαδάς υπουργός Δικαιοσύνης

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Συντονισμού

Κωνσταντίνος Ρέντης υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Δημήτριος Χέλμης υπουργός Οικονομικών

Πάνος Χατζηπάνου υπουργός Μεταφορών

Αντώνιος Παπαδήμου υπουργός Εθνικής Παιδείας

Γεώργιος Βαρβούτης υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Αθανάσιος Παπαθανάσης υπουργός Γεωργίας

Απόστολος Ορφανίδης υπουργός Υγιεινής

Μιχαήλ Κοτσιανός υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Θεόδωρος Κιζάνης υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Εργασίας

Ανδρέας Μπιράκης υπουργός Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Γεώργιος Στράτος υπουργός Στρατιωτικών

Αλέξανδρος Σακελλαρίου υπουργός Ναυτικών

Δημήτριος Δίγκας υπουργός Αεροπορίας και προσωρινά Δημοσίων Έργων

Φωκίων Ζαΐμης υπουργός Εφοδιασμού

Δημήτριος Λόντος υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου και υπουργός Ανοικοδομήσεως

Μιχαήλ Μαυρογορδάτος υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ

Νικόλαος Μπαλτατζής - Μαυροκορδάτος υφυπουργός Τύπου και Πληροφοριών

Στις 13 Σεπτεμβρίου 1947 διορίστηκε ο:

Σταύρος Νικολαΐδης υπουργός Δημοσίων Έργων

Στις 7 Μαΐου 1948 διορίστηκαν οι:

Γεώργιος Β. Μελάς υπουργός Δικαιοσύνης

Δημήτριος Βουρδουμπάς υπουργός Θρησκευμάτων και Παιδείας

Ιωάννης Πολίτης υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Κωνσταντίνος Καραμανλής υπουργός Μεταφορών

Σταύρος Κωστόπουλος υπουργός Εφοδιασμού και Διανομών

Αναστάσιος Μπακαλμπάσης υπουργός Αεροπορίας

Κωνσταντίνος Κορόζος υπουργός Γενικός Διοικητής Βορείου Ελλάδος

Μιχαήλ Μαυρογορδάτος υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Μιχαήλ Αιλιανός υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη 1948

Θεμιστοκλής Σοφούλης πρωθυπουργός

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης Αντιπρόεδρος Υπουργικού Συμβουλίου και υπουργός Εξωτερικών

Γεώργιος Β. Μελάς υπουργός Δικαιοσύνης και προσωρινά Εθνικής Οικονομίας

Πάνος Χατζηπάνος υπουργός Εσωτερικών

Παύλος Ντεντιδάκης υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Δημήτριος Βουρδουμπάς υπουργός Θρησκευμάτων και Παιδείας

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Συντονισμού

Δημήτριος Χέλμης υπουργός Οικονομικών

Ευστάθιος Μαλαμίδας υπουργός Δημοσίων Έργων

Δημήτριος Λόντος υπουργός Μεταφορών

Εμμανουήλ Παπαδογιάννης υπουργός Ανοικοδομήσεως

Χρήστος Γουλόπουλος υπουργός Γεωργίας

Ευστράτιος Γεωργιλαδάκης υπουργός Υγιεινής

Κωνσταντίνος Καραμανλής υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Δημήτριος Γόντικας υπουργός Εφοδιασμού και Διανομών

Γρηγόριος Χρυσοστόμου υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Γεώργιος Μπακόπουλος υπουργός Εργασίας

Κωνσταντίνος Ρέντης υπουργός Στρατιωτικών

Πέτρος Μαυρομιχάλης υπουργός Ναυτικών

Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Αεροπορίας

Μιχαήλ Μαυρογορδάτος υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Μιχαήλ Αιλιανός υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Κωνσταντίνος Ροδόπουλος υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Βάσος Στεφανόπουλος υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Λάμπρος Ευταξίας υφυπουργός Συντονισμού

Απόστολος Αντωνίου υφυπουργός Εφοδιασμού

Κοσμάς Αλεξανδρίδης υφυπουργός Δημοσίων Έργων

Στις 25 Νοεμβρίου 1948 διορίστηκαν οι:

Πέτρος Μαυρομιχάλης προσωρινά Αντιπρόεδρος Της Κυβερνήσεως

Κωνσταντίνος Ρέντης προσωρινά Αντιπρόεδρος Της Κυβερνήσεως

Στις 26 Νοεμβρίου 1948 διορίστηκαν οι:

Παντελής Ροζάκης υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Χρήστος Τούντας υπουργός Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη Ιανουάριος 1949

Θεμιστοκλής Σοφούλης πρωθυπουργός

Αλέξανδρος Διομήδους αντιπρόεδρος Υπουργικού Συμβουλίου και υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης υπουργός Εξωτερικών

Σοφοκλής Βενιζέλος υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου και προσωρινά υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Σπυρίδων Μαρκεζίνης υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Παναγιώτης Κανελλόπουλος υπουργός Στρατιωτικών

Γεώργιος Μελάς υπουργός Δικαιοσύνης

Φωκίων Ζαΐμης υπουργός Εσωτερικών

Κωνσταντίνος Ρέντης υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Κωνσταντίνος Τσάτσος υπουργός Θρησκευμάτων και Παιδείας

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Συντονισμού

Δημήτριος Χέλμης υπουργός Οικονομικών

Αθανάσιος Καψάλης υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Σταύρος Νικολαΐδης υπουργός Δημοσίων Έργων

Πάνος Χατζηπάνος υπουργός Μεταφορών

Εμμανουήλ Παπαδογιάννης υπουργός Ανοικοδομήσεως

Δημήτριος Βουρδουμπάς υπουργός Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων, Τηλεφώνων

Χρήστος Γουλόπουλος υπουργός Γεωργίας

Κωνσταντίνος Ροδόπουλος υπουργός Υγιεινής

Κωνσταντίνος Καραμανλής υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Ευάγγελος Αβέρωφ υπουργός Εφοδιασμού και Διανομών

Ελευθέριος Γονής υπουργός Εργασίας

Γεράσιμος Βασιλειάδης υπουργός Ναυτικών

Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Αεροπορίας

Μιχαήλ Αιλιανός υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Βάσος Στεφανόπουλος υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Εμμανουήλ Λουλακάκης υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ

Στις 27 Ιανουαρίου 1949 διορίστηκαν οι:

Εμμανουήλ Μαρινάκης υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Εμμανουήλ Λουλακάκης υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη Απριλίου 1949

Θεμιστοκλής Σοφούλης πρωθυπουργός

Αλέξανδρος Διομήδους αντιπρόεδρος υπουργικού συμβουλίου και υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης υπουργός Εξωτερικών

Σοφοκλής Βενιζέλος υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου και προσωρινά υπουργός Εργασίας

Παναγιώτης Κανελλόπουλος υπουργός Στρατιωτικών

Γεώργιος Μελάς υπουργός Δικαιοσύνης και προσωρινά υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Φωκίων Ζαΐμης υπουργός Εσωτερικών

Κωνσταντίνος Ρέντης υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Κωνσταντίνος Τσάτσος υπουργός Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Συντονισμού

Δημήτριος Χέλμης υπουργός Οικονομικών

Σταύρος Νικολαΐδης υπουργός Δημοσίων Έργων

Πάνος Χατζηπάνος υπουργός Μεταφορών

Εμμανουήλ Παπαδογιάννης υπουργός Ανοικοδομήσεως

Δημήτριος Βουρδουμπάς υπουργός Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Χρήστος Γουλόπουλος υπουργός Γεωργίας

Κωνσταντίνος Ροδόπουλος υπουργός Υγιεινής

Κωνσταντίνος Καραμανλής υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Ευάγγελος Αβέρωφ υπουργός Εφοδιασμού και Διανομών

Εμμανουήλ Μαρινάκης υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Γεράσιμος Βασιλειάδης υπουργός Ναυτικών

Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Αεροπορίας

Μιχαήλ Αιλιανός υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου

Βασίλειος Στεφανόπουλος υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου

Εμμανουήλ Λουλακάκης υφυπουργός άνευ χαρτοφυλακίου

Στις 18 Απριλίου 1949 διορίστηκε ο:

Γεώργιος Μαύρος υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Κυβέρνηση Αλέξανδρου Διομήδη 1949

Αλέξανδρος Διομήδης πρωθυπουργός

Κωνσταντίνος Τσαλδάρης Α΄ Αντιπροέδρος Κυβερνήσεως και υπουργός Εξωτερικών

Σοφοκλής Βενιζέλος Β΄ Αντιπροέδρος Κυβερνήσεως και υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Παναγιώτης Κανελλόπουλος υπουργός Στρατιωτικών

Γεώργιος Μελάς υπουργός Δικαιοσύνης

Φωκίων Ζαΐμης υπουργός Εσωτερικών

Κωνσταντίνος Ρέντης υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Κωνσταντίνος Τσάτσος υπουργός Θρησκευμάτων και Παιδείας

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Συντονισμού

Δημήτριος Χέλμης υπουργός Οικονομικών

Γεώργιος Μαύρος υπουργός Εθνικής Οικονομίας

Σταύρος Νικολαΐδης υπουργός Δημοσίων Έργων

Πάνος Χατζηπάνος υπουργός Μεταφορών

Εμμανουήλ Παπαδογιάννης υπουργός Ανοικοδομήσεως

Δημήτριος Βουρδουμπάς υπουργός Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων, και Τηλεφώνων

Χρήστος Γουλόπουλος υπουργός Γεωργίας

Κωνσταντίνος Ροδόπουλος υπουργός Υγιεινής

Κωνσταντίνος Καραμανλής υπουργός Κοινωνικής Προνοίας

Ευάγγελος Αβέρωφ υπουργός Εφοδιασμού και Διανομών

Εμμανουήλ Μαρινάκης υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Εμμανουήλ Λουλακάκης υπουργός Εργασίας

Γεράσιμος Βασιλειάδης υπουργός Ναυτικών

Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Αεροπορίας

Μιχαήλ Αιλιανός υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Βασίλειος Στεφανόπουλος υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Στις 12 Αυγούστου 1949 διορίστηκε:

Μιχαήλ Μαυρογορδάτος υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου

Υπηρεσιακή κυβέρνηση Ιωάννη Θεοτόκη 1950.

Ιωάννης Θεοτόκης πρωθυπουργός υπουργός Στρατιωτικών, Ναυτικών και Αεροπορίας

Παναγιώτης Πιπινέλης υπουργός Εξωτερικών

Ηλίας Παπαηλιού υπουργός Δικαιοσύνης

Νικόλαος Λιανόπουλος υπουργός Εσωτερικών

Άγγελος Μπουρόπουλος υπουργός Δημοσίας Τάξεως

Γεώργιος Π. Οικονόμος υπουργός Θρησκευμάτων και Παιδείας

Στέφανος Στεφανόπουλος υπουργός Συντονισμού

Γεώργιος Μαντζαβίνος υπουργός Οικονομικών

Ιωάννης Παπακυριακόπουλος υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Εφοδιασμού και Διανομών

Στυλιανός Στυλιανίδης υπουργός Δημοσίων Έργων, Μεταφορών και Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων

Γεώργιος Κορωναίος υπουργός Οικισμού και Ανοικοδομήσεως

Ιωάννης Μαυρομμάτης υπουργός Γεωργίας

Βασίλειος Βοΐλας υπουργός Υγιεινής και Κοινωνικής Προνοίας

Παναγής Καμήλος υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας

Δημήτριος Ζέπος υπουργός Εργασίας

Στις 8 Ιανουαρίου 1950 διορίστηκαν οι:

Παναγιώτης Καλογερόπουλος υφυπουργός Στρατιωτικών

Εμμανουήλ Κελαϊδής υφυπουργός Αεροπορίας

Στις 9 Ιανουαρίου 1950 διορίστηκαν οι:

Στυλιανός Μανιδάκης υφυπουργός Δημοσίας Τάξεως

Ιωάννης Ηπίτης υφυπουργός Ναυτικών

Γεώργιος Σωφρονόπουλος Υπηρεσιακός υφυπουργός Οικονομικών

Γεώργιος Μητσόπουλος Υπηρεσιακός υφυπουργός Εθνικής Οικονομίας

Στις 18 Ιανουαρίου 1950 διορίστηκε ο:

Σωτήριος Στεριόπουλος υπουργός Γενικός Διοικητής Βορείου Ελλάδος

Στις 7 Φεβρουαρίου 1950 διορίστηκε ο:

Γεώργιος Μαντζαβίνος (ήδη υπουργός Οικονομικών) υπουργός Συντονισμού

Αρτικόλεξα

Η.Π.Ε.

Λ.Κ.: Λαϊκό Κόμμα

Κ.Ε.Φ.: Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων

Π.Ε.Κ.: Πανελλήνιο Εθνικό Κόμμα

Κ.Π.Ε.: Κόμμα Πατριωτικής Ενώσεως

Κ.Β.: Κόμμα Βασιλοφρόνων

Κ.Α.: Κόμμα Ανασυγκροτήσεως

Κ.Ρ.Ε.; Κοινωνική Ριζοσπαστική Ένωση

Π.Ο.Ε.: Πολιτική Ομάς «Εμπρός»

Ερ.Κ.Ε.; Εργατικόν Κόμμα Ελλάδος

Ε.Π.Ε.

Κ.Φ.: Κόμμα Φιλελευθέρων

Κ.Β.Φ: Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων

Δ.Σ.Κ.: Δημοκρατικόν Σοσιαλιστικόν Κόμμα

Σ.Ε.Ε.Ν.: Σοσιαλιστική Ελληνική Ένωση

Ε.Κ.Ε.: Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος

Λοιπά:

Κ.Ε.: Κόμμα Εθνικοφρόνων

Λ.Α.Κ.: Λαϊκόν Αγροτικόν Κόμμα

Βιβλιογραφία

Α. Πρωτογενείς Πηγές

Ι. Μη δημοσιευμένο αρχειακό υλικό

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (Α.Σ.Κ.Ι.):

(α) Αρχείο Κ.Κ.Ε.

(β) Αρχείο Μ. Κύρκου

(γ) Αρχείο Ε.Δ.Α.

(δ) Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα»

Γενικά Αρχεία του Κράτους:

(α) Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων

(β) Αρχείο Ηρακλή Πετμεζά

(γ) Μικρές Συλλογές Γ.Α.Κ., Κ51 Αρχείο Εμμ. Τσουδερού

(δ) Ιδιωτικές Συλλογές: Κ116 (Φάκελος Φ): Ακριβές απόσπασμα από το Ημερολόγιο των Κυρίων Γεγονότων υπό Κ.Δ. Γιαννούλη, Αξιωματικού του Ε.Δ.Ε.Σ. (1942 – 1945)

(ε) Ιδιωτικές Συλλογές: Κ120: Αρχείο Μιχαήλ Ι. Μυριδάκη

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη:

(α) Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη

(β) Αρχείο Εμμ. Τσουδερού

Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών:

Κεντρική Υπηρεσία – Φάκελοι ετών 1944 – 1949

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.):

(α) Αρχείο Ναπολέοντος Ζέρβα

(β) Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (Π.Κασσίμη)

(γ) Αρχείο Γεωργίου Παπανδρέου

(δ) Αρχείο Γ. Αιγιαλείδη

(ε) Αρχείο Τρ. Τριανταφυλλάκου

Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη:

(α) Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου

(β) Αρχείο Νικολάου Πλαστήρα

(γ) Αρχείο Ηρακλή Πετμεζά

Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή:

Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη

Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού:

Αρχεία Foreign Office, F.O. 371: Πολιτικοί Φάκελοι

Λέσχη Φιλελευθέρων:

Αρχείο Ελ. Βενιζέλου

ΙΙ. Δημοσιευμένο αρχειακό υλικό

Αρχείο της Πολιτικής Επιτροπής Απελευθέρωσης Π.Ε.Ε.Α.- Επιτροπή Συνεδριάσεων, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1990.

Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 31ης Μαρτίου 1946*, τ. 8ος , Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1947.

Βρίσκεται στο: **http://pergamos.lib.uoa.gr/dl/object/uoadl:242230**

Βαφειάδης Μ., «Ομιλία πάνω στο πρώτο θέμα», στο: *Νέος Κόσμος*, Απρίλιος – Μάιος, 1957.

Βουλή των Ελλήνων, *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1946.

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1947.

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1948.

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1949.

Βουλή των Ελλήνων, Διεύθυνσις Διοικητικού, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, *Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών 1929 – 1974*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1977.

Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *Αρχείο Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, 1998.

- *Αρχείο Εμφυλίου Πολέμου*, Αθήνα, 1998.

Δημητρίου Π. (επιμ.) *Η Διάσπαση του Κ.Κ.Ε.*, τ. Α', Αθήνα, 1975.

Dodds Norman, Leslie Solley, Stanley Tiffany, *Tragedy in Greece*, Λονδίνο, League for Democracy in Greece, 1946.

Δοκίμιο της Ιστορίας του Κ.Κ.Ε. 1939 – 1949, Β2 Τόμος Η Εποποιία του Δημοκρατικού Στρατου Ελλάδας (Δ.Σ.Ε.). εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2018.

Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο – Ε.Α.Μ., *Λευκή Βίβλος Μάης 1944 – Γενάρης 1945*, εκδ. Κλεψύδρα, Τρίκαλα, 1 Φλεβάρη 1945 (Ανατύπωση Αθήνας).

Ευστρατίου Π.Ν., *Λαϊκόν Κόμμα – Από της πρώτης μέχρι της τρίτης αρχηγίας*, χ.έ., Αθήνα, 1948.

Ζαχαριάδη Ν., *Δέκα χρόνια πάλης*, Αθήνα, 1951.

Ηλιού Φίλιππος, *Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος – Η εμπλοκή του Κ.Κ.Ε.,* εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2004.

Θεοτοκάς Γ., *Τετράδια Ημερολογίου 1939 – 1953*, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ.
Το ΚΚΕ, *Τα Επίσημα Κείμενα τ. Ι 1918 – 1924,* εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988.

- *τ. IV 1934 -1940,* εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1975.

- *τ. V 1940 – 1945,* εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981.

- τ.VI 1945 – 1949, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.

Λευκοπαρίδη Ξ., (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου Μελέτες- Λόγοι- Άρθρα*, Αθήνα, 1957.

Foreign Relations of the United States (FRUS),

Vol. II (1935), *British Commonwealth*, Europe, Washington : GPO, 1952

Vol. VIII (1945), *The Near East and Africa*, Washington: GPO, 1969.

Diplomatic Papers: *The Conferences of Malta and Yalta 1945*, Washington: GPO, 1976.

The Conferences of Berlin (The Potsdam Conference), 1945. Washington: GPO, 1976.

Vol. I (1946): *General – The United Nations*, Washington: GPO, 1972.

Vol. III (1946): *The Paris Peace Conference: Proceedings*. Washington: GPO, 1970.

Vol. VII (1946): *The Near East and Africa*. Washington: GPO, 1969.

Vol. I (1947): *General – The United Nations*, Washington: GPO, 1973.

Vol. III (1947): *The British Commonwealth – Europe*. Washington: GPO, 1972.

Vol. IV (1947): *Eastern Europe: The Soviet Union*. Washington: GPO, 1972.

Vol. V (1947): *The Near East and Africa*. Washington: GPO, 1972.

Vol. I (1948): *General – The United Nations*. Washington, GPO, 1976.

Vol. III (1948): *Western Europe*. Washington: GPO, 1974.

Vol. IV (1948): *The Near East and Africa*. Washington: GPO, 1974.

Vol. IV (1949): *The Near East and Africa*. Washington: GPO, 1977.

Vol. V (1949): *Eastern Europe: The Soviet Union*. Washington: GPO, 1976.

Κόντης Β., Σφέτας Σπ. (επιμ.), *Έγγραφα από Βουλγαρικά και τα Γιουγκοσλαβικά αρχεία,* εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 1999.

Παπανδρέου Γ., *Ο Λόγος της Απελευθερώσεως 18 Οκτωβρίου 1944*, Αθήναι, 1945.

- *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος*, εκδ. Το Βήμα, Αθήνα, 2009.
- *Το Δημοκρατικόν Κόμμα – Προγραμματικές Δηλώσεις Γ. Παπανδρέου, Πολιτικά Θέματα, τ.* Α, Αθήνα, 1950.

Πατέλης Δ. (επιμ*.), 1931-1944. Φάκελος Ελλάς: τα αρχεία των μυστικών σοβιετικών υπηρεσιών*, Αθήνα, εκδ Νέα Σύνορα, 1993.

Πετρίδης Παύλος, (επιμ.), *Στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου, Σπάνια ντοκουμέντα του Ε.Α.Μ.,* εκδ, Προσκήνιο, Αθήνα, 1998.

Porter Paul, *Ζητείται*: *Ένα θαύμα για την Ελλάδα*, εκδ. Μεταμεσονύκτιες, Αθήνα, 2008.

Τσουδερού Εμμ. Ι., *Ιστορικό Αρχείο, 1941-1944*, εκδ. Φυτράκη, Αθήνα, 1990.

Roosevelt Franklin D., *Papers as President: The President's Secretary's File (PSF), 1933-1945.*

Public Papers of the U.S. Presidents: Harry S. Truman, στο: www.trumanlibrary.org/publicpapers.

http://marshallfoundation.org/marshall/the-marshall-plan/marshall-plan-speech/

III. Εφημερίδες

Αθηναϊκά Νέα (Αθήνα)

Απελευθερωτής (Αθήνα)

Αυγή (Αθήνα)

Βραδυνή (Αθήνα)

Το Βήμα (Αθήνα)

Εθνική Φωνή

Έθνος (Αθήνα)

Ελεύθερη Ελλάδα

Ελεύθερη Φωνή

Ελευθερία (Αθήνα)

Ελεύθερον Βήμα (Αθήνα)

Ελεύθερος Λαός

Ελευθεροτυπία (Αθήνα)

Η Ελλάς (Αθήνα)

Ελληνικόν Αίμα

Εμπρός (Αθήνα)

Καθημερινή (Αθήνα)

Λαϊκή Φωνή

Μάχη

Μεγάλη Ελλάδα

Τα Νέα (Αθήνα)

The Observer (Λονδίνο)

Ριζοσπάστης (Αθήνα)

Ταχυδρόμος (Αθήνα)

The Times (Λονδίνο)

Φύλλα Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.)

IV. Απομνημονεύματα – Βιογραφίες – Ημερολόγια

Ανταίος Πέτρος, *Νίκος Ζαχαριάδης, Θύτης και Θύμα*, εκδ. Φυτράκη, Αθήνα, 1991.

Ambassador MacVeagh Reports, Greece 1933- 1947, ed. John O. Iatrides, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1980.

Brooke, Lord Alan. *Alanbrooke War Diaries 1939-1945: Field Marshall Lord Alan*, ed. Alex Danchev & Daniel Todman, Phoenix Press, London, 2002.

Βαφειάδης Μάρκος, *Απομνημονεύματα, τ.V*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1992.

Βενέζης Η., *Εμμανουήλ Τσουδερός*, Αθήνα, 1966.

Βλαντάς Δημ., *Εμφύλιος Πόλεμος 1945 – 1949*, χ.έ, Αθήνα, 1979.

Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα Στυλιανού Γονατά 1897-1957,* χ.ε., Αθήνα, 1958.

Γουσίδης Δ., *Μάρκος Βαφειάδης – Μαρτυρίες*, εκδ. Επικαιρότητα, Θεσσαλονίκη, 1983.

Churchill Winston, *Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*, εκδ. Οργανισμός Μορφωτικής Εστίας, Αθήνα, 196-.

Δαφνής Γρηγόριος, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος 1894-1964*, εκδ. Ίκαρος, Αθήναι, 1979.

Θεοτοκάς Γ., *Τετράδια Ημερολογίου, 1939-1953*, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ.

Jenkins Roy, *Churchill*, Pan Macmillan, London, 2001.

Κανελλόπουλος Παν., *Ημερολόγιο Κατοχής 31 Μαρτίου – 4 Ιανουαρίου 1945*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2003.

MacMillan Harold, *War Diaries, The Mediterranean 1943 – 1945*, ed. Papermac, London, 1984.

Μπαρτζιώτας Β., *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, εκδ.3η, Αθήνα, 1985.

Μπλάνας Γ., *Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949, Όπως τα έζησα*, έκδοση Β', εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1976.

Παπαδάκης Βαγγ., *Αναμνήσεις από την αντίσταση στον εμφύλιο και την προσφυγιά,* εκδ. βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003.

Ράλλης Γ., *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, χ.έ., Αθήναι, 1947.

Σεφέρης Γιώργος, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, τ. Α', 1935-1944, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1979.

- *Πολιτικό ημερολόγιο*, τ. Β'1945 – 1947, 1949, 1952 εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1985.

Ο Στυλιανός Γονατάς και το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων, εκδ. Πολιτικού Γραφείου Κόμματος Εθνικών Φιλελευθέρων, Αθήνα, Ιανουάριος 1948.

Τσουδερός Εμμ., *Ελληνικές ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, χ.έ., Αθήνα, 1945.

Χουλιάρας Γιώργος – Περικλής, *«Ο δρόμος είναι άσωτος…» Ε.Λ.Α.Σ., Δημοκρατικός Στρατός, Πολωνία, 1941-1958*, επιμ. Θαν. Δ. Σφήκας, εκδ. Οιωνός, Λαμία, 2006.

Χουρχούλης Διον., *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2014.

Β. Δευτερογενείς Πηγές

I. Βιβλία

Acton John Emerich Edward Dalberg, *The Cambridge Modern History: It's origin, authorship and production,* Cambridge at the University Press, 1907.

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922 – 1974, όψεις της Ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.

Βαρβαρέσσος Κυρ., *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2002.

Cannadine David, *Τι είναι ιστορία σήμερα*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2007.

Carr E.H., *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2015.

Clogg Richard, *Greece 1940-1949: Occupation, Resistance, Civil War*, Palgrave - Macmillan, New York, 2002.

Close David, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1995.

Δαφνής Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ δυο πολέμων, 1923 – 1940*, τ. Β΄, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1997.

- *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, 1821 – 1961*, εκδ Γαλαξίας, Αθήνα, 1961.

Διβάνη Λένα, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941 – 1944*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991.

Dakin Douglas, «*Η Ενοποίηση της Ελλάδας, 1770 – 1923*», εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τράπεζας, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1998[4].

Evans Richard J., *Για την υπεράσπιση της ιστορίας*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2009.

Ζαφειρόπουλος Δ., *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945 – 1949*, χ.έ., Αθήναι, 1956.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821 – 1936*, τ. Β', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2004.

Heywood Andrew, *Πολιτικές ιδεολογίες*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2005.

Ιατρίδης Τζων, *Εξέγερση στην Αθήνα*, εκδ. Νέα Σύνορα,Αθήνα, 1973.

Καλύβας Στάθης Ν, Νίκος Μαραντζίδης, *Εμφύλια πάθη – 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2015.

Kelly Edmund, *Φόνος στον Θερμαϊκό: υπόθεση Πολκ,* εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2010.

Κουσουρής Δημήτρης, *Δίκες των δοσιλόγων 1944 – 1949 Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2020.

Λεονταρίτης Γιώργος, *Ποιοι ήθελαν τα Δεκεμβριανά*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1986.

Λυμπεράτος Μιχ. Π., *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου, Κοινωνική Πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα-Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946, ,* εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006.

Μαραντζίδης Ν. (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι: Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της κατοχής και του εμφυλίου*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2005.

Μαρκεζίνης Σπ. Β., *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. Β' (1944 – 1951), εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1994.

Marshmeier John J., *Η τραγωδία της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, εκδ. Ποιότητα W.W. Norton & Company, Βιβλιοθήκη Μελετών Διπλωματίας στρατηγικής και ιστορίας, Αθήνα, 2007.

Mavrogordatos George Th., *Stilloborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922- 1936*, University of California Press, London, 1983.

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982.

- *Μετά το 1922 – Η παράταση του Διχασμού*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2017.
- *1915 – Ο Εθνικός Διχασμός,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2016.

Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, Η εμπειρία της Κατοχής*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 1994.

- *Μετά τον πόλεμο – Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1950*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003.

Meynaud J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα, 1966.

Jan – Werner Müller, *Τι είναι ο λαϊκισμός*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2018.

Νικολακόπουλος Ηλ., *Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001.

Overy Richard, *The road to war*, Penguin Books, London, 1999.

Παπαδάτος Νίκος, *Άκρως Απόρρητο – Οι σχέσεις ΕΣΣΔ – ΚΚΕ/ 1944 – 1952*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2019.

Payne Stanley, *Η ιστορία του Φασισμού*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1995.

Πετράκη Μαρίνα, *Ο μύθος του Μεταξά- Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα, 2006.

Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, *Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.

Ριζάς Σωτ., *Από την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2011.

- *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο – Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2008.

- *Παρατάξεις και κόμματα στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Βασική Ιστορική Βιβλιοθήκη 2, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2016.

Stavrakis Peter Jacob, *Soviet Policy in Greece, 1944-1949*, UMI Dissertation, Information Service, Michigan, 1993.

Σφήκας Θανάσης Δ., *Η Ελλάδα και ο Ισπανικός εμφύλιος πόλεμος*, εκδ. Στάχυ Αθήνα 2000.

- *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα – Ο ιμπεριαλισμός της μη – επέμβασης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997.
- *Με τον Μέτερνιχ ή με τον Πάλμερστον; Οι Βρετανοί και ο Δεκέμβριος του 1944,* εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη, 2015.
- *Το χωλό άλογο, Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης,* εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

Τσουκαλάς Κώστας, *Η Ελληνική Τραγωδία – Από την Απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, εκδ. Νέα Σύνορα- Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1981.

- *Πόλεμος και ειρήνη μετά το «τέλος της Ιστορίας»,* εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2006.

Φαράκος Γρηγόρης, *Ο Ε.Λ.Α.Σ. και η εξουσία,* τ. Α' και Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.

Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα, η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 – 1944*», τ. Α' – Β', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995.

- & Σβορώνος Ν., *Η Ελλάδα 1936 – 1944: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση,* Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη – η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, εκδ. θεμέλιο, Αθήνα, 1993.

Wittner L., *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα, 1943 – 1949,* εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991.

Woodhouse C.M., *Το μήλο της έριδος – Η Ελληνική αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων,* εκδ. Εξάντας, Αθήνα , 1976.

II. Άρθρα

Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Οι απαρχές 1900 – 1922, τ. Α1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1998.

Alexander George M, «Η κρίση της αποστράτευσης του Νοεμβρίου 1944», στο: Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.

Ανδρικόπουλος Γιάννης, «Η πολιτική της συνθηκολόγησης και η κατάρρευση του μετώπου, Απρίλιος 1941», στο: Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 44, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση* Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Baerentzen Lars, «Η άφιξη της Σοβιετικής Στρατιωτικής Αποστολής τον Ιούλιο 1944», στο: Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 44, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση* Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

- & David H Close., «Η ήττα του Ε.Α.Μ. από τους Βρετανούς, 1944 – 45» στο: David Close (επιμ.) *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος 1940 – 1950: Μελέτες για την πόλωση,* εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000.
-

Barker E., «Οι Γιουγκοσλάβοι και ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1946 – 1949», στο: L. Baerentzen, Γ. Ιατρίδης, O.L. Smith, (επιμ.) *Μελέτες για τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο, 1945 – 1949*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 2002.

- «Η γιουγκοσλαβική πολιτική προς την Ελλάδα στα 1947 – 1949», στο: L. Baerentzen, Γ. Ιατρίδης, O.L. Smith, (επιμ.) *Μελέτες για τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο, 1945 – 1949*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 2002.

Βλάχος Αγγ., «Από τη δραχμή στο ευρώ – Διαδρομές του εθνικού νομίσματος», στο: Αθ. Λυκογιάννης, (επιμ.) *Κερδώα Αθήνα*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα, 2004.

Βερέμης Αθαν, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος, από την αντεπανάσταση του 1923 ως την ανατροπή του Παγκάλου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978.

- «Η οικονομοία από το 1919 ως το 1923». Στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978.

Βόγλης Π., «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση, 1945 – 1952*, τ. Δ1 εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

- «Στρατόπεδο Μακρονήσου, 1947 – 1950», στο: *Ιστορία της Ελλάδας τον 20ο αιώνα, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση, 1945 – 1952* τ. Δ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2010.

Γιαννουλόπουλος Γ., «Το πρώτο λάθος του Θεού» Και πάλι για τη «συμφωνία των ποσοστών»: Μόσχα, Οκτώβριος 1944», στο: Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.) *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, εκδ. Παπαζήση,Αθήνα, 1992.

Chouliaras Yiorgos and Georgakas Dan (ed.) «Dispatches of Lincoln MacVeagh», στο: J*ournal of the Hellenic Diaspora,* vol. XII, No.1, Άνοιξη 1985.

Δάγκας Αλ., «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940 – 1945, Κατοχή-Αντίσταση,* τ. Γ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2004.

Δεμαθάς Ζαχαρίας, «Η εξέλιξη βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας, 1935-1939», στο: Χ. Φλάισερ, Ν Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 44, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση* Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Elton G.R., «What is political History? » By Kathleen Burk, published in *History Today* Vol. 35, Issue 1, January 1985, in: http://www.historytoday.com /Kathleen-burk/what-political-history.

Ετμεκτσόγλου Γαβριέλλα, «Η οικονομία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000.

Hondros J.L., «Η Μεγ, Βρετανία και τα ελληνικά Τάγματα ασφαλείας, 1943 – 1944» στο: Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση* Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Θωμαδάκης Σταύρος, «Μαύρη Αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο: Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Καλαφάτης Θανάσης, «Νομισματικές διαρρυθμίσεις και κοινωνικές επιπτώσεις (1944-1946)» , στο: Γρηγόρης Φαράκος (επιμ.) *Δεκέμβρης του '44: Νεώτερη έρευνα- Νέες προσεγγίσεις*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2000[2].

Καλύβας Στ., «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον εμφύλιο (1943 – 1949): Μια πρώτη προσέγγιση», στο: Ηλ. Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος από την Βάρκιζα στον Γράμμο Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2002.

- & Μαραντζίδης Ν., «Νέες Τάσεις στη μελέτη του εμφυλίου πολέμου», *Τα Νέα/ Βιβλιοδρόμιο*, 20 – 21/3/2004.

Καραγιάννης Σωτ., «Η αποχή του καφανταρικού κόμματος από τις εκλογές της 31/3/1946», στο: *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873 – 1946,* Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Πρακτικά Συνεδρίου Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988, Αθήνα, 1991.

Κιτρόεφ Αλέξανδρος, «Η βρετανική πολιτική και το Κίνημα στη Μέση Ανατολή*», στο*: Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάισερ (επιμ.) .) *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση* Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Κολιόπουλου Ιω., «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 έως την 28η Οκτωβρίου 1940», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978.

Δημ. Κουσουρής, «Η ποινική δίωξη των δοσιλόγων της Κατοχής (1944 – 1949), στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Ανασυγκρότηση, Εμφύλιος, Παλινόρθωση, 1945 – 1952*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.

Λεονταρίτης Γιώργος, «Οι σοσιαλιστές στα Δεκεμβριανά. Πως και γιατί φτάσαμε στη σύρραξη» στο: Γρηγόρης Φαράκος *(*επιμ.) *Δεκέμβρης του '44: Νεώτερη έρευνα – Νέες προσεγγίσεις*, Αθήνα , εκδ. Φιλίστωρ 2000[2].

Λιναρδάτος Σπ., «Η αντίσταση στη δικτατορία του Μεταξά», στο Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936 – 1944 Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Λυκογιάννης Αθανάσιο, «Τράπεζα της Ελλάδος, 1928 – 2003: 75 χρόνια λειτουργίας», στο: Αθαν. Λυκογιάννης (επιμ.), Κερδώα Αθήνα Χρονικό της τραπέζης της Ελλάδος, 1928 – 2003, εκδ. Ποταμός, Αθήνα, 2004.

Λυμπεράτος Μιχάλης Π., «Προβλήματα αναγνώσεων στη μελέτη της ιστορίας του Εμφυλίου Πολέμου», στο: *Ουτοπία*, τεύχος 73, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2007.

- «Οι «εμφύλιοι πόλεμοι» της κατοχής, Η «αναθεώρηση» και η αναπαραγωγή της εμφυλιοπολεμικής ιστοριογραφίας του παρελθόντος», στο: *Ουτοπία*, τεύχος 82, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2008.

Mavogordatos G., «The 1946 Election and Plebiscite», στο: John O. Iatrides (ed.), *Greece in the 1940's – A nation in Crisis,* Modern Greek Studies Association, Center for Mediterranean Studies, University Press of New England, 1981.

Mazower Mark, «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος- Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992.

Meissner Renate, «Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας», στο Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση* Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Morgens Pelt, «Το ελληνο-γερμανικό εμπόριο καπνού κατά το μεσοπόλεμο» στο Χαγκεν Φλαισερ(επιμ.) *Η Ελλαδα 36 – 49: Τομές και συνέχειες*, εκδ. Καστανιωτης, Αθηνα, 5η εκδ., 2009.

Μπότσιου Κωνστ., «Το πολιτικό πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος στις εκλογές του 1946», στο: Γρ. Ψαλλίδας (επιμ.) *Οι εκλογές του 1946 Σταθμός στην πολιτική ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2008.

Μπούρας Βασίλης, «*Η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, Ελεύθερη Ελλάδα 1944*» στο: Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάισερ (επιμ.) «*Η Ελλάδα 1936 – 1944: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση* Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Νικολακόπουλος Ηλ., «Κομματική και εκλογική αποτύπωση του εμφυλίου, 1950-1952», στο*: Η Ελλάδα τον 20ο αιώνα, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση, 1945 – 1952* τ. Δ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2010.

- «Ιστοριογραφία των ελληνικών πολιτικών κομμάτων και ερευνητικές προοπτικές», στο: *Αρχειοτάξιο*, τ.5, Α.Σ.Κ.Ι, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, Μάιος 2003.

- «Δεκεμβριανά: η πιο κρίσιμη στιγμή της δεκαετίας του ’40», στο: Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Δρόμοι του Δεκεμβρίου Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, εκδ. επίκεντρο, Αθήνα, 2017.

Νούτσου Παν., «Συνιστώσες της ιδεολογίας του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου», στο: Χ. Φλάισερ, Ν Σβορώνος (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Παπαστράτης Πρ., «Οι κυβερνήσεις εξορίας: ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β’ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940 – 1945, Κατοχή-Αντίσταση,* τ. Γ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2004.

- «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση», στο : Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτου Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989
- *«Η* Κυβέρνηση Παπανδρέου και το συνέδριο του Λιβάνου*»,* στο: David Close (επιμ.) *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος 1940 – 1950: Μελέτες για την πόλωση,* εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000.

Παπαθανασίου Ιω., «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση τα πολιτικής στρατηγικής-Το Κ.Κ.Ε. στα χρόνια 1936 – 1949», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα 36 – 49: Τομές και συνέχειες*, εκδ. Καστανιωτης, Αθηνα, 5η εκδ., 2009.

- «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος στην πρόκληση της ιστορίας, 1940 – 1945», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β’ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940 – 1945, Κατοχή – Αντίσταση,* τ. Γ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2004.
- «Ηττημένος Πρωταγωνιστής: Το κομμουνιστικό κόμμα στα χρόνια 1945 – 1950», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945 – 1950*, τ. Δ1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.
- «Ο δρόμος της μη επιστροφής, το τετράμηνο Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1947», στο: Ηλ. Νικολακόπουλος, Ιω. Παπαθανασίου (επιμ.) *Έξι στιγμές του Εικοστού Αιώνα*: *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946 – 1949*, εκδ. *Τα Νέα*/ Ιστορία, Αθήνα, 2010.

- «The Cominform and the Greek Civil War 1947 – 1949», στο: Ph. Carabott, Th. D. Sfikas (ed.) *The Greek Civil War*. *Essays on Conflict of Exceptionalism and Silences*, εκδ. Ashgate – Centre for Hellenic Studies, King's College, Λονδίνο, 2004.
- «Το κόμμα και το μέτωπο τις μέρες του Δεκέμβρη: στρατηγικές διαχείρισης της κρίσης στον ευρωπαϊκό ορίζοντα», στο: Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Δρόμοι του Δεκεμβρίου – Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2017.

Pedersen Susan, «Τι είναι πολιτική ιστορία σήμερα;», στο: David Cannadine (επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα;* Εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2007.

Παπαστράτης Πρ., «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση», στο: Ν. Σβορώνος – Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Πετρόπουλος Ιω., «Τα Ελληνικά Παραδοσιακά κόμματα κατά την περίοδο της Κατοχής», στο: Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940 – 1950, Ένα Έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.

Richter Η., « Η δεύτερη Ολομέλεια της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. και η απόφαση για εμφύλιο: Μια επανεκτίμηση», στο: Lars Baerentzen, Γ. Ιατρίδης, Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945 – 1949*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 2002.

Ριζάς Σωτ., *Το κόμμα των Φιλελευθέρων και τα Δεκεμβριανά: Από το μεσοπολεμικό δημοκρατική φιλελευθερισμό στο μεταπολεμικό δημοκρατικό Κέντρο*, στο: Θαν. Δ. Σφήκας, Λουκιανός Χασιώτης, Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι δρόμοι του Δεκεμβρίου, Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2017.

Σακελλαρόπουλος Τ., «Ηγετικά και παραταξιακά αδιέξοδα στον χώρο του Κέντρου κατά την πολιτική και πολεμική ελληνική δεκαετία, 1940 – 1949: Η περίπτωση του Σοφοκλή Βενιζέλου», στο: Τ. Σακελλαρόπουλος – Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος Η πολιτική διαδρομή. Το πρόσωπο. Η εποχή*, εκδ. Μουσείο Μπενάκη – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά, Αθήνα, 2009.

- «Οι Δυο στρατοί 1945-1949», στο: *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση, 1945 – 1952*, τ. Δ1, Αθήνα, 2009, εκδ. Βιβλιόραμα.
- «Μέση Ανατολή, Λίβανος, Απελευθέρωση: η οδός προς την εμφύλια σύγκρουση στην Αθήνα μέσα από τα βήματα του Ελληνικού Στρατού», στο: Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Δρόμοι του Δεκεμβρίου – Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2017.

Σακκάς Γιάννης, «Η ιστοριογραφία για τα Δεκεμβριανά: παλαιά αφηγήματα, σύγχρονες ερμηνείες, νέες κατευθύνσεις», στο: Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Δρόμοι του Δεκεμβρίου – Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2017.

Σβορώνος Ν., «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην ελληνική ιστορία», στο: Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940 – 1950, Ένα Έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.

Smith Ole L., «Ο πρώτος γύρος: Εμφύλιος πόλεμος κατά την Κατοχή» στο: David Close (επιμ.) *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος 1943 – 1950: Μελέτες για την πόλωση*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2000[3]

- «History made to fit all occasions: The K.K.E. view of the December Event»s, *στο: Journal of the Hellenic Diaspora*, Vol. 22.2., 1996.
- «Το κομμουνιστικό κόμμα 1945 – 1949»,στο: David Close (επιμ.) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος – Μελέτες για την πόλωση 1943 – 1950*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000.
- «Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική», στο: Lars Baerentzen, Γ. Ιατρίδης, Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945 – 1949*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 2002.

Σταθάκης Γ., «Οικονομία και Θεσμοί – Από την προπολεμική 'βιωσιμότητα' στη μεταπολεμική 'εκβιομηχάνιση'», στο: Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα 36 – 49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο Τομές και Ασυνέχειες,* εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2003.

- «Η οικονομία κατά τον εμφύλιο πόλεμο», στο: Ηλ. Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρ. Ψαλλίδας (επιμ.) *Ο Εμφύλιος Πόλεμος από την Βάρκιζα στον Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2002.
- «Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ στην Ελλάδα», στο: Θ. Δ. Σφήκας (επιμ.) *Το Σχέδιο Μάρσαλ, Ανασυγκρότηση και Διαίρεση της Ευρώπης,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2011.

Στρογγύλης Απόστολος, «Διαστάσεις του οικονομικού προβλήματος στις ώρες της απελευθέρωσης» στο: *Δεκέμβρης του '44: Νεώτερη έρευνα – Νέες προσεγγίσεις*, επιμ. Γρηγόρης Φαράκος, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2000[2] .

Σφήκας Θανάσης Δ., «Ο Ιμπεριαλισμός της «μη Επέμβασης: Συνέχεις και ασυνέχειες της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα 1936-1949», στο: *Ίστωρ* τ. 8/ 1995.

- «Ο τελευταίος πειρασμός του Κ.Κ.Ε – Ιούλιος 1947», στο: *Μνήμων*, τ. 14ος, Αθήνα, 1992.
- «Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε. 1945 – 1949». στο: Θαν. Δ. Σφήκας, *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε, 1945 – 1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001.
- «Προς μια περιφερειακή ιστορία του Ψυχρού Πολέμου: Η Βρετανία, η Σοβιετική Ένωση και οι Η.Π.Α. στα Βαλκάνια», στο: Θαν. Δ. Σφήκας, *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του Κ.Κ.Ε, 1945 – 1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001.
- «Δώδεκα λεπτά στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, 5 Ιουνίου 1947 – Εισαγωγή», στο: Θ. Δ. Σφήκας (επιμ.) *Το Σχέδιο Μάρσαλ, Ανασυγκρότηση και Διαίρεση της Ευρώπης,* εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2011.
- « 'Προφανώς με τη Δεξιά…': Η Βρετανία και οι εκλογές του 1946», στο: Γρ. Ψαλίδας (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2008.
- «Η συγκρότηση του μεταπολεμικού κόσμου: Οι πολλαπλές γραφές και αναγνώσεις της δεκαετίας 1945 – 1955», στο: Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας – Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*, εκδ. Ασίνη, Αθήνα, 2012.
- «Από την αφετηρία και το τέλος («Γιατί;») στη διαδρομή («Πώς;»): Τα Δεκεμβριανά ως πεδίο δυνατοτήτων», στο: Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Δρόμοι του Δεκεμβρίου – Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2017.
- «A Prime Minister for all time: Th. Sofoulis», στο: Ph. Carabott & Th. D. Sfikas (ed.), *The Greek civil war, Essays on a conflict of exceptionalism and silence*, Centre of Hellenic studies, King's College, Ashgate, London, 2004.
- «Πλατεία Συντάγματος, Αθήνα 3 – 4 Δεκεμβρίου 1944», στο: *Αυτός ήταν ο Δεκέμβρης, Η ένοπλη απάντηση του λαού στην αγγλική κατοχή*, επιμ. Μπάμπης Γραμμένος, εκδ. φιλίστωρ, Αθήνα, 2004.
- & Anna Mahera, "Does the Iliad need an Agamemnon version? History, politics and the Greek 1940s", in: *Historein*, vol.11, 2011.

- «‘Κακή τη μοίρα’: Ερμηνευτικά σχήματα του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου μεταξύ ακαδημαϊκής και δημόσιας ιστορίας», στο: (του ιδίου) *Η ‘θάλασσα’ και το ‘νησάκι’: Μελετήματα για την διεθνή και ελληνική ιστορία, 1917 – 1955,* εκδ. βιβλιόραμα, Αθήνα, 2020.

Tsakaloyannis P. “The Moscow Puzzle”, *Journal of Contemporary History* 21, Ιανουάριος 1986.

Φακιόλας Ροσέτος, «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες 30 και 40», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 36 – 49: Τομές και συνέχειες*, εκδ. Καστανιωτης, Αθηνα, 5η εκδ., 2009.

- «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά εργασίας στην περίοδο 1936 – 1940», στο: Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 – 1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Φλάισερ Χ., «Η σύσκεψη Μυρόφυλλου – Πλάκας: Αναστολή του Εμφυλίου», στο:. Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.) *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*. Ένα επιστημονικό συμπόσιο, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 1997.

- «Η Π.Ε.Ε.Α. και το κράτος της», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ’, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000.
- «Αντίσταση και εμφύλιες διενέξεις», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ’, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000.

Χασιώτης Λουκιανός Ι., «Ο Δεκέμβρης των Βρετανών», στο: Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Δρόμοι του Δεκεμβρίου – Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2017.

Χατζηβασιλείου Ευ., «Ο Αγώνας στο Εξωτερικό,1941-1944», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΣΤ’*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000.

- «Τα Δεκεμβριανά ως η αναίρεση της πραγματικότητας: οι λησμονημένες ατζέντες του 1944», στο: Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Δρόμοι του Δεκεμβρίου – Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2017.

Χατζηιωσήφ Χρ., «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα Β’ Παγκόσμιος Πόλεμος Κατοχή- Αντίσταση 1940 – 1945*, τ. Γ1 & Γ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

- «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα Β’ Παγκόσμιος Πόλεμος Κατοχή- Αντίσταση 1940 – 1945*, τ. Γ1 & Γ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

Wiseman J. P., Professor of Classics at the University of Exeter, In the continuing series “What is… history?” What is political History? By Kathleen Burk, published in *History Today* Vol. 35, Issue 1, January 1985, in: http://www.historytoday.com /Kathleen-burk/what-political-history.

Woodhouse C.M., *Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο και η σχέση του με την Μεγ. Βρετανία* στο: Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950, Ένα Έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.